

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188 and 189.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA
OF THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANA ĀCHĀRYA.
EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA,
WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PĀṆḌITAS.
VOLUME II.

~~~~~
CALCUTTA :

973

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

012621

15824

PREFACE.

The Taittirīya Bráhmaṇa of the Black Yajur Veda includes three *Prapáthakas* and a supplement called the *A'ranyaka*, each of which, it is intended, should form a separate volume of the present edition ; an analysis of the entire work being annexed to the last. This transference of introductory matter to the end is due to a desire on the part of the Editor not to undertake the task of analysis until after a thorough examination of the text in a printed form. To obviate, however, the inconvenience of this delay in the publication of what should always be placed at the beginning of a book, a detailed table of contents in English has been annexed to this volume, which, it is hoped, will prove of interest to those who have not the leisure to wade through the intricacies of the original Sanskrita.

The manuscripts used in the preparation of the work for the press are—

1st A, a carefully written copy, in *puṭhī* form, of the text with the accents, now in my possession, but originally transcribed for the late Paṇḍita Śakhārāma Ś'ástrin. Although of modern date, it having had the advantage of revision by the Paṇḍita, is remarkably correct.

2nd B, a modern copy of the text without accents, *puṭhī* form, carelessly written and untrustworthy, except the last book which is correct.

3rd C, a manuscript about a hundred years old, lent to me by a Benares Paṇḍita through Bábu Ś'ivaprasáda.

4th D, a tolerably correct text from the Benares College, procured for me by Dr. Fitz-Edward Hall.

5th E,—Ditto ditto, more modern than the former : neither has any number or mark on it.

6th F, a manuscript of the Commentary belonging to the Benares College Library. Although apparently not more than two hundred years old, yet having been read by several scholars who have carefully corrected it throughout, it is of great value.

7th G, an indifferent manuscript of the first and second books of the Commentary obtained from Bábu S'ivaprasáda of Benares: it has several omissions and incorrect readings.

In carrying the text through the press I have had, in addition to the manuscripts, the invaluable aid of the late Paṇḍita Shakhárāma S'ástrin who, as a professor of this portion of the Vedas, had a great part of it by heart, and was able to point out the smallest error of the manuscripts in regard to the spelling and the accents. His untimely death prevented my availing myself of his assistance in printing the Commentary, which, however, has had the benefit of a careful revision by my learned friend and tutor Paṇḍita Vísvanátha S'ástrin, and of occasional corrections from Paṇḍita Ananda-chandra Vedántavágis'a of the Tattwabodhiní Sabhá, Paṇḍita Rámanáráyana Vídýaratna of the Board of Examiners, and several other scholars whom I have had occasion to consult from time to time.

C O N T E N T S

OF THE SECOND BOOK OF

THE TAITTIRI'YA BRA'HMĀṆA.

CHAPTER FIRST.

THE AGNIHOTRA SACRIFICE.

SECTION I.

Preliminaries regarding the Agnihotra.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
1.—Anecdote of Aṅgirasah and a lean cow, in praise of the Agnihotra sacrifice, ...	363
2.—Ditto of the Pitṛis poisoning its fodder and obtaining a share in the sacrifice, ...	364
3.—The merit of giving the share, ...	365
4.—Anecdote of a calf which extorted a promise from certain sacrificers not to milk a cow within the first ten days after calving, and to let the calf suck for a fifth of the day after every milking, ...	<i>ib.</i>

SECTION II.

Agnihotra defined.

1.—Anecdote of Prajāpati chasing Agni, ...	366
2.—Merit of knowing the Anecdote, ...	367
3.—Origin of the word Swāhā, ...	368
4.—Merit of knowing it, ...	<i>ib.</i>
5.—Its application in a <i>Homa</i> , ...	<i>ib.</i>
6.—Meaning of Agnihotra, ...	<i>ib.</i>
7.—The time of offering the <i>Homa</i> to Agni, ...	369

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
8.—The morning reserved for the Sun, ...	370
9.—Praise of the above, ...	<i>ib.</i>
10.—The second offering of the morning to be given without a mantra, ...	<i>ib.</i>
11.—Offering to Agni and S'urya together (Sañs'rishta homa,) ...	371
12.—The object of the Vesper oblation explained in the mantra for the Vesper oblation, ...	372
13-17.—The objects of the different parts of the mantras ex- plained, ...	373

SECTION III.

Purification and Manipulation of the clarified butter, &c.

1.—The spot where, and the burning charcoal upon which, the jar of the clarified butter is to be placed, ...	375
2.—Necessity of the burning charcoal, ...	376
3.—Water to be dashed on it should the frumenty, when being cooked, boil over, ...	<i>ib.</i>
4.—The desirer of divine glory (<i>brahma-varchasa-kāma</i>) should not dash the water, ...	<i>ib.</i>
5.—A difference of opinion about it, ...	<i>ib.</i>
6.—The necessity of looking at the butter with a burning straw in hand, ...	377
7.—Turning a burning straw round the butter jar, ...	<i>ib.</i>
8.—The same to be repeated three times, ...	<i>ib.</i>
9.—How the jar is to be removed from the fire, and the side where it should be kept, ...	<i>ib.</i>
10-19.—Details of different manipulations and purifications, 377-382	

SECTION IV.

Subsidiary details regarding the performance of the ceremony.

1.—The quantity of oblation should gradually increase accord- ing to the number of offerings, ...	382
2.—The reverse unpropitious, ...	<i>ib.</i>
3.—Oblatory articles to be re-arranged after every oblation, ..	383
4.—Hotá to look at the Gárhapatya fire after every obla- tion, ...	<i>ib.</i>
5.—Place where the second oblation should be poured, ...	<i>ib.</i>
6.—Oblation spoon (<i>s'ruva</i>) how to be cleaned, ...	384
7.—Remains of the oblation to be eaten and the effect thereof, ..	<i>ib.</i>
8.—Praise of the oblation, of the clearing, and of the tasting of the oblation, ...	385
9.—Praise of Agnihotra as to how it is gratifying to all, ...	384
10.—How to wash the mouth after tasting the oblation, ...	<i>ib.</i>
11.—Heating the spoon before offering the oblation, ...	385

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
12.—Raising the fire, ...	387
13.—Striking the Kus'a grass, as in the <i>Darśha Paurṇamāsa</i> sacrifices, forbidden, ...	<i>ib.</i>
14.—Place where washings of the oblation jar should be thrown, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

Subsidiary details regarding the articles required for the sacrifice.

1.—Agnihotra described to have been the first created sacrifice, ...	388
2.—Agnihotra to be deemed as equal to the Soma Yāga, ...	<i>ib.</i>
3.—Anecdote in praise of Agnihotra, ...	390
4.—The milk of two cows required for the sacrifice, and how it should be manipulated, ...	<i>ib.</i>
5.—The four articles of sacrifice, clarified butter, milk, sour milk and barley, ...	391
6.—Praise of the above articles, ...	<i>ib.</i>
7.—Praise of the location (<i>Upashad</i>) of clarified butter, ...	392
8.—Praise of the oblation of Agnihotra, ...	393
9.—Propriety of touching the clarified butter in the evening after it has been duly purified by mantras, ...	<i>ib.</i>
10.—Praise of the details of the Agnihotra sacrifice, ...	394

SECTION VI.

*Creation of the sacrificial cow, the boiling of the sacrificial milk,
and the omission of the Homa.*

1.—Anecdote of the creation of the sacrificial cow by Prajā- pati, ...	397
2.—Advantage of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
3.—Vāyu claims of Agni and S'urya, as his share, that portion of the sacrificial milk which boils over, ...	399
4.—Anecdote on the evil of not performing the Homa. Agni having been created by Prajāpati, wanted to eat him as his food. Prajāpati created S'urya, who offered an obla- tion to Agni and saved himself, ...	<i>ib.</i>
5.—Accidental omission of the Homa for a short period, not objectionable, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

*Milk in its different states and the divinities who like it most
in those states.*

1.—Milk, &c., ...	400

CONTENTS.

<i>1. of Mantras.</i>	<i>Page</i>

SECTION VIII.

Details of milking a cow.

-On bringing the calf to the cow, ..	401
-On the side facing which the cow should be milked (north and east,) ...	<i>ib.</i>
-Certain members of a family have separate teats assigned to them to begin milking, ...	402
-The teats not to be squeezed before the calf has sucked,...	<i>ib.</i>
-Milk, drawn as directed, becomes gratifying to different deities, ...	<i>ib.</i>
-The advantages of the Homa performed with the aforesaid milk, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Some Mantras of the Agnihotra.

-Two Mantras for offering the oblation defined in Section II. M. 11, ...	403
-Mantras for the Práyashchitta Homa, ...	405

SECTION X.

Different states of the sacrificial fire and the advantages of offering oblations thereon.

.—Seven different states of the fire, ...	406-7
3.—Advantages of knowing the above, ...	407

SECTION XI.

Different modes of pouring the oblation.

2.—On pouring the oblation, ...	408

CHAPTER SECOND.

DAS'AHOTRA SACRIFICES.

SECTION I.

Details of Chitti, Chetta and other sacrifices to the number ten described in the Aranyaka. (C. III.)

-Anecdote regarding the origin of the Das'ahotra, including 1 Chitti, 2 Chetta, 3 Vák, 4 Adhíta, 5 Keta, 6 Vijáta, 7 Vákpati, 8 Mana, 9 Prána, 10 Sáma, the ten sacrifices, being emblematic of the ten essentials of a sacrifice, ...	411

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Propriety of reciting the mantras regarding those sacrifices mentally, ...	413
3.—Oblation spoon to be filled by putting on butter a dozen times, ...	<i>ib.</i>
4.—Optionally it may be filled by four additions, ...	414
5.—The oblation may be poured on a tuft of Kus'a grass, ...	<i>ib.</i>
6.—On placing a brahmin on the right as an observer of the ceremony, ...	<i>ib.</i>
7.—Praise of Grāhaghāga, ...	<i>ib.</i>
8.—On the mode of performing the ceremony by those who wish for fame, ...	<i>ib.</i>
9.—Praise of the tuft of grass recommended in the preceding, (m. 5.)	415
10.—Praise of the observer of the ceremony, (m. 6 above,)	416
11.—A cow to be given to the observer, ...	<i>ib.</i>
12.—On the fourfold application of the Mantras regarding the Das'ahotra sacrifice, ...	416
13.—On the excellency of the ceremony, ...	<i>ib.</i>
14.—Place of the ceremony, ...	417
15.—Charms for destroying those who are inimical to the ceremony, ...	<i>ib.</i>

SECTION II.

Employment of different numbers of priests in different sacrifices, and the application of certain preliminary Mantras.

1.—Anecdote of Prajāpati wishing to create the Das'ahotra permanence, to illustrate the employment of four sacrificial priests (Chaturhotri,)	418
2.—Do. creating the Chāturmāsya sacrifice, to illustrate the employment of five sacrificial priests (Panchahotri,)	419
3.—Do. creating the Pashubandha sacrifice, to illustrate the employment of six officiating priests (Shadhotri,)	420
4.—Do. creating the Soma sacrifice, to illustrate the employment of seven sacrificial priests (Saptahotri,)	421
5.—Necessity of reciting the <i>Sambhāra</i> mantra, or verse regarding the articles necessary for a sacrifice, ...	422
6.—The proper place for its recitation, ...	423
7.—Necessity of reciting the mantra regarding the wives of the Devas, ...	424
8.—The proper place for the said wives, ...	425

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>

SECTION III.

Praises of the Chaturhotra mantras, &c.

1.—Anecdote regarding the performance of ceremony during the waxing and wane of the moon, ...	425
2.—How Prajāpati is to be reflected upon, ..	426
3.—Anecdote of the creation of Indra in praise of the Chaturhotri mantra, ...	<i>ib.</i>
4.—Do. in connexion with the wife of Indra, ...	427
5.—Anecdote in praise of the Pañchahotri mantra, ...	428
6.—Do. do. in praise of Aditya, ...	<i>ib.</i>
7.—Do. do. in a different way, ...	429

SECTION IV.

Praises of the mantras regarding the hotri-sacrifices.

1.—Anecdote of Prajāpati in praise of the Das'ahotri mantra, ...	429
2.—Do. do. Chaturhotri mantra, ...	<i>ib.</i>
3.—Do. do. Pañchahotri mantra, ...	431
4.—Do. do. Saptahotri mantra, ...	433
5.—Do. do. certain stomas of the Sāma Veda, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

Acceptance of Dakṣhiṇā or fee for performing a sacrifice.

1.—Anecdote on the mode of accepting the Dakṣhiṇā or fee, ...	437
2.—Each article of the fee having its appropriate divinity, the acceptance of a fee by a priest is in reality an acceptance by the divinity, ...	438
3.—Mantra to be recited in accepting a car (<i>ratha</i>) as fee, ...	439
4-7.—Explanations of certain words in the mantras regarding the acceptance of fees, ..	<i>ib.</i>
8-12.—Cupidity the incentive to giving and receiving fees; its attributes, &c., ...	440
13.—Advantage of knowing the above in receiving a fee, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Hotri mantras in connexion with the 10th night of the Dasahotri ceremony.

1.—Praise of the <i>s'ruti</i> beginning with <i>Sarparājñī</i> , &c., ...	441
2.—The number of Riks to be repeated, ...	<i>ib.</i>
3.—In reciting the above, parts to be repeated mentally, ...	442

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Praise of the sruti <i>Sarparājñī</i> , &c., ...	410
5.—Hotrimantra to be repeated after the above, ...	<i>ib.</i>
6.—Relation of certain mantras with certain days, ...	<i>ib.</i>
7.—Authority for certain directions of the Sutrakāra, ...	<i>ib.</i>
8.—Authority for certain other Sutrakāras, regarding meditation and reciting of mantras, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Praises of the Sapta-hotri-mantra.

1.—Anecdote of the creation of, and of Prajāpati naming, all created objects, ...	444
2.—Do creation of Indra, ...	<i>ib.</i>
3.—Advantage of knowing the above, ...	445
4.—Anecdote of the wars of the Devas and As'uras in praise of the Sapta-hotri-mantra, ...	<i>ib.</i>
5.—Do. do. with reference to the reward to be wished, ...	446

SECTION VIII.

Relation of the Hotri-mantras to the Soma Yāga.

1.—The general relation of sacrifices with each other, ...	447
2.—Especial relationship of certain mantras of sacrifices, ...	448
3.—Application of Hotri-mantras to Sāvana sacrifices, ...	<i>ib.</i>
4.—Anecdote in praise of the above, ...	449
5.—Praise of Praisha, Nivit, Apri, and Graha mantras in connexion with the subject at hand, ...	450
6.—Praise of the Chhanda, the Sáma and the Uktha in connexion with subject at hand, ...	451
7.—Fruit of the Soma sacrifice, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Creation of the world in connexion with the origin of Hotrimantras.

1.—Creation of primary matter, ...	452
2.—Ditto of the oceans, ...	455
3.—Ditto of the Dasa-hotri-mantra, ...	<i>ib.</i>
4.—Merit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
5.—Creation of the three regions, ...	456
6.—Ditto of As'uras and darkness, ...	457
7.—Ditto of men and moonlight, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto of the seasons, ...	458
9.—Ditto of the Devas and day, ...	<i>ib.</i>
10.—Merit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
11.—Merit of knowing the origin of the Devas, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
12.—Merit of knowing the origins of the day and the night,	458
13.—Praise of the mind which is directed to a knowledge of the creation, ...	459
14.—Merit of knowing the whole narration, ...	<i>ib.</i>

SECTION X.

Supremacy of Indra.

1.—Anecdote regarding an interview of Indra and the Devas, ..	460
2.—Ditto regarding his being appointed their sovereign, ...	461
3.—Creation of the moon, ...	462
4.—Origin of the word <i>S'urya</i> or the Sun, ...	463
5.—Ditto <i>Indra</i> , ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto <i>Parameshthi</i> , ...	<i>ib.</i>
7.—Anecdote on the propriety of <i>Indra</i> being revered by the Devas, ...	464
8.—Ditto regarding the subjugation of the creation by <i>Indra</i> , ...	<i>ib.</i>
9.—Merit of knowing the above, ...	465

SECTION. XI.

Application of the Hotri mantras.

1.—Application of the <i>Dasa-hotri</i> mantra, ...	466
2.—Ditto of the <i>Hotri</i> mantra beginning with <i>prithivi hotá</i> , &c., ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto ditto <i>Agni hotá</i> , &c., ...	467
4.—Ditto <i>S'uryam te chakshus</i> , &c., ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto <i>Mahá hacir hotá</i> , &c., ...	<i>ib.</i>
6.—Praise of the above five as a <i>kámadhenu</i> , or a cow that gratifies all our desires, ...	468
7.—Ditto ditto as the bestower of heaven, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto, ...	<i>ib.</i>
9.—Merit of knowing the uses of the <i>Hotri</i> -mantras, ...	469

CHAPTER THIRD.

DAS'AHOTRA SACRIFICES CONCLUDED.

SECTION I.

On the Uses of the Chatur-Hotri-mantra, i. e., those used by the four officiating priests Hotá, Adhvaryu, Agnidhra and Brahmá.

1.—Anecdote explanatory of the <i>Chatur-hotri</i> -mantra, ...	471
2.—Presiding deities of those mantras, ...	472
3.—Merit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
4.—Anecdote explanatory of the fact that the <i>Chatur-hotri</i> does include the <i>Das'a</i> , ...	473

*No. of Mantras.**Page*

SECTION II.

On the Application of the Hotri-mantras to periodical rites.

1.—Mode of accepting the sacrificial fee, ...	475
2.—Application of the Hotri-mantras to periodical rites, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto ditto illustrated in a different way, ...	476
4.—Ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Anecdote in praise of the mantra beginning with <i>Kag-hotá</i> , &c., ...	477
6.—Special mantra for accepting, as sacrificial fees, things other than what are mentioned in the ordinary mantra regard- ing it, ...	478
7.—Ditto ditto for accepting cattle and horses, ...	479

SECTION III.

On shedding the hair of the head in connexion with Hotri rites.

1.—Merits of shedding the hair intelligently or otherwise, ...	479
2.—Ditto of the knowledge, ...	480

SECTION IV.

Purport of the mantras for the acceptance of fees.

1.—The fruits of accepting gold intelligently or otherwise, ...	481
2.—Ditto ditto cloth, cattle, horses, servants, bedding and carriages, ...	482
3.—Mode of accepting fees, ...	483

SECTION V.

Questions to be asked by the officiating priests on the 10th day of the twelve-day rite, and the replies thereto by the householder.

1.—Anecdote regarding the subject, ...	483
2.—Interlocution between Addharyu and the householder, ...	484
3.—Ditto Brahmá and ditto, ...	<i>ib.</i>
4.—Ditto Hotá and ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Replies to the Queries of the Hotá, &c., ...	485
6.—Reply to the Query of the Hotá, ...	<i>ib.</i>
7.—Fruits of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
8.—Further fruits of ditto, ...	486
9.—Ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
10.—Fruits of knowing the Chatur-hotri-mantra, ..	487
11.—Ditto ditto the presiding deities of the above mantra, ...	<i>ib.</i>

No. of Mantras.

Page

SECTION VI.

Number of Rittikas to be employed on different sacrifices.

1.—Anecdote shewing that in the Agni hotra, there should be only one <i>rittika</i> , ...	...	...	488
2.—Ditto shewing that in the Dars'a-purnamāsa rite there should be four <i>rittikas</i> , ...	...	...	489
3.—Ditto shewing that in the Chāturmāsyā rite, there should be five <i>rittikas</i> , ...	...	...	ib.
4.—Ditto shewing that in the Pasubandha rite, there should be six <i>rittikas</i> , ...	...	...	490
5.—Ditto shewing that in the Soma rites, there should be seven <i>rittikas</i> , ...	...	...	ib.
6.—Ditto shewing that in the Sāmvasara satra, there should be ten <i>rittikas</i> , ...	...	...	491
7.—Praise of the above, ...	...	...	ib.

SECTION VII.

On the Merits of the Agni-hotra.—The advantages of employing different numbers of rittikas to officiate at different rules.

1.—Anecdote regarding the preservation of Prajāpati's body by the Hotri mantras, ...	...	...	492
2.—The merit of employing one <i>rittika</i> , ...	...	...	ib.
3.—Ditto of four <i>rittikas</i> , ...	...	...	493
4.—Ditto five ditto, ...	...	...	ib.
5.—Ditto six ditto, ...	...	...	ib.
6.—Ditto seven ditto, ...	...	...	ib.
7.—Ditto ten ditto, ...	...	...	494

SECTION VIII.

On the Merits of the Agni-hotra, (continued.)—The creation of the Asuras, the Pitris, mankind and the Devas—through the Hotri mantras.

1.—Anecdote on the creation of the Asuras, ...	...	...	494
2.—Ditto ditto of the Pitris or the manes, ...	...	...	495
3.—Ditto ditto of mankind, ...	...	...	496
4.—Ditto ditto of the Devas, ...	...	...	ib.
5.—The above four compared to water, ...	...	...	497
6.—The merit of knowing the above, ...	...	...	ib.

*No. of Mantras.**Page*

SECTION IX.

On the mode of reflecting upon the Agni-hotra and the advantages thereof.

- 1.—Anecdote shewing the propriety of reflecting upon the Hotri mantra as air, ... 497
- 2.—Merit thereof, ... 498
- 3.—The three-fold qualities of air, ... *ib.*
- 4.—The action of air in relation to the earth, Agni, space, sun, sky and the quarters, ... 499
- 5.—Air when blowing from the East should be reflected upon as *Prāna*, ... *ib.*
- 6.—Ditto from the South should be reflected upon as *Mātaris'vá*, *ib.*
- 7.—Ditto from the West should be reflected upon as *Paramāna*, 500
- 8.—Ditto from the North should be reflected upon as *Sāvitri*, *ib.*
- 9.—The traducer of those who reflect upon the *Prāna*, traduced, 501
- 10.—Ditto ditto in connexion with the other three, ... *ib.*
- 11.—Traduction a source of delight to those who are traduced, How so, explained, ... 502
- 12.—The advantage of not taking offence at traduction, ... 503
- 13.—The advantage of begging by those who reflect upon the air in the way described above, ... *ib.*

SECTION X.

On the Praises of the Hotri mantras.

- 1.—Anecdote on the secretion of the Vedas by Soma and its recovery by Sitā, the daughter of Prajāpati, who appeared before him ornamented with *sthāgara* an incense obtained by her through the Hotri mantras, ... 504
- 2.—The advantage of putting on the *sthāgara*, ... 506

SECTION XI.

On the Praises of the Hotri mantras, (concluded).

- 1.—Anecdote regarding the origin of the term *Dasa-hotri*, ... 506
- 2.—Ditto ditto *Sapta-hotri*, &c., ... 507
- 3.—Especial praise of the *Chatur-hotri*, ... 508

FOURTH CHAPTER.

MANTRAS FOR SUBSIDIARY SACRIFICES OR UPAHOMAS.

SECTION I.

Upahoma Mantras.

- 1 to 4.—Upahoma mantras addressed to Agni, ... 510
- 5 to 8.—Ditto to Indra, ... 512

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
9 to 12.—Ditto to Agni, ...	...	513
13, 14.—Ditto to Pushá, ..	...	515
15 to 18.—Ditto to Agni, ...	...	516
19 to 22.—Ditto to Váyu, ...	...	517
23, 24.—Ditto to Agni, ...	...	519
25, 26.—Ditto to Káma,...	...	<i>ib.</i>
27, 28.—Ditto to Manyu, ...	...	520
29, 30.—Ditto to Agni, ...	...	521

SECTION II.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Upahoma mantras addressed to Agni, ...	...	522
3, 4.—Ditto to Nirriti, ...	...	523
5 to 8.—Ditto to Agni, ...	...	524
9.—Ditto to Indra, ...	...	525
10.—Ditto to the region of the sun, ...	...	<i>ib.</i>
11 to 15.—Ditto to Agni, ...	...	<i>ib.</i>
16.—Ditto to Varuna, ..	...	527
17.—Ditto to Soma, ...	...	<i>ib.</i>
18, 19.—Ditto to Indráni, ...	...	528
20 to 24.—Ditto to Indra, ...	...	529

SECTION III.

Upahoma Mantras, (continued).

1.—Upahoma mantra addressed to the sons of Vashistha, ...	...	530
2, 3.—Ditto addressed to Sarasvatí, ...	...	531
4.—Ditto applicable in Yájamánajapa, ...	...	532
5, 6.—Ditto addressed to Indra, ...	...	<i>ib.</i>
7.—Ditto to Agni, ...	...	533
8.—Ditto to Agni and Vishnu, ...	...	534
9 to 13.—Ditto to Vishnu, ...	...	<i>ib.</i>
14.—Ditto to Agni, ...	...	536
15, 16.—Ditto to Indra, ...	...	537
17, 18.—Ditto to the two As'wins, ...	...	538
19, 20.—Ditto to Soma, ...	...	<i>ib.</i>
21 to 23.—Ditto to Vishnu, ...	...	539
24.—Ditto to Hari, the horses of Indra, ...	...	541
25 to 31.—Ditto to Indra, ...	...	542
32.—Ditto to the Hotá and the two As'wins, ...	...	545
33, 34.—Ditto to the Ritwiks in reference to the As'wins, ...	...	546

SECTION IV.

Upahoma Mantras, (continued).

1 to 5.—Upahoma mantras addressed to certain medicaments for the cure of white leprosy, ...	547
6.—Ditto to Indra for success in war, ...	518
7, 8.—Ditto to the Maruts, ...	519
9, 10.—Ditto to Agni, ...	550
11 to 15.—Ditto to the officiating priests, the As'wins and Vrihaspati, ...	ib.
16.—Ditto to Agni, ...	552
17.—Ditto to Savitā, ...	ib.
18, 19.—Ditto to Indra, ...	553
20 to 25.—Ditto to the Adityas and the Visvedevas for the removal of sin, ...	ib.

SECTION V.

Upahoma Mantras, (continued).

1 to 6.—Upahoma mantras addressed to Soma and Indra, ...	555
7, 8.—Ditto to Soma and Agni, ...	558
9, 10.—Ditto to Mitra and Varuṇa, ...	ib.
11, 12.—Ditto to Surya, ...	559
13 to 16.—Ditto to Parjjanya, ...	560
17.—Ditto to Agni, ...	562
18, 19.—Ditto to Soma and Sira, ...	ib.
20.—Ditto to the Ritviks, ...	563
21, 22.—Ditto to Indra and Agni, ...	ib.

SECTION VI.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Upahoma mantras addressed to Sarasvatī, ...	568
3, 4.—Ditto to Vishṇu, ...	565
5.—Ditto to Agni, ...	ib.
6.—Ditto to Surya, ...	566
7.—Ditto to the Maruts, ...	ib.
8, 9.—Ditto to Savitā, ...	ib.
10.—Ditto to the Ritviks with reference to Vrihaspati, ...	567
11.—Ditto to Mitra and Varuṇa, ...	ib.
12.—Ditto to Vrihaspati, ...	ib.
13, 14.—Ditto to Indra, ...	568
15 to 20.—Ditto to Prajāpati in connexion with the ceremony of marriage, ...	ib.
21, 22.—Ditto to Vaisvānara, ...	571
23, 24.—Ditto to Pṛithivī, ...	ib.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
25, 26.—Ditto to be recited in connexion with the sacrifice prescribed by the ordination <i>Brahmana Rishava</i> , &c.	572
27, 28.—Ditto to Rátri to overcome the evil effects of bad dreams, ...	573
29, 30.—Ditto to the Goddess of Speech (<i>Vácha</i>), ...	574
31, 32.—Ditto ditto under the name of Gaurí or the fair, ...	575
33, 34.—Ditto to Indra, ...	576
35.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Upahoma Mantras, (continued).

1.—Upahoma mantra addressed to Soma, ...	577
2.—Ditto to Vishnu, ...	578
3.—Ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>
4 to 7.—Ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>
8, 9.—Ditto to Indra, ...	579
10, 11.—Ditto to Agni, ...	580
12 to 14.—Ditto to Indra, ...	581
15.—Ditto to be recited in connexion with a certain japa (unknown), ...	<i>ib.</i>
16, 17.—Ditto to Váyu, ...	582
18 to 22.—Ditto to Indra, Dyávaprithiví and Rájan, ...	584
23, 24.—Ditto to Agni, ...	585
25.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
26, 27.—Ditto to Prajapati, &c.	586
28.—Ditto to the Yupa or the sacrificial post, ...	589
29, 30.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Upahoma mantras addressed to Agni, to be meditated upon, ...	588
3 to 6.—Ditto necessary for the <i>Ajyabhága</i> , ...	589
7, 8.—Ditto addressed to Soma, ...	<i>ib.</i>
9, 10.—Ditto to be recited in offering the twelfth oblation to Indra and Agni, ...	590
11, 12.—Ditto addressed to Agni and Indra, ...	591
13, 14.—Ditto to the Ritviks and the Visvedevas, ...	<i>ib.</i>
15, 16.—Ditto to Dyávaprithiví, ...	592
17, 18.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
19.—Ditto to Agni, ...	593
20.—Ditto to the Devas, ...	<i>ib.</i>
21.—Ditto to Indra recited at the sacrifice for celebrating 'harvest home,'	594

FIFTH CHAPTER.

MANTRAS FOR SUBSIDIARY SACRIFICES OR UPAHOMAS (CON-
CLUDED).

SECTION I.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Upahoma mantras relating to Prāya addressed as a divi-	nity,	...	...	...	595
3, 4.—Ditto ditto to Mind ditto,	...	...	...	...	596
5, 6.—Ditto ditto to Speech ditto,	...	...	...	...	597
7, 8.—Ditto ditto to Vision ditto,	...	...	...	...	598
9, 10.—Ditto ditto to Audition ditto,	...	...	...	...	<i>ib.</i>

SECTION II.

Upahoma Mantras, (continued).

1 to 8.—Mantras to be recited when the sacrificial horse is to	be brought out from the water after bathing,	...	...	...	600
9, 10.—Ditto addressed to Agni in certain fire and marital	sacrifices,	...	...	...	604

SECTION III.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Mantras to be addressed to Indra in sacrifices for the	recovery of lost wealth,	...	...	...	605
3.—Ditto ditto in the performance of the Upahoma for the	above,	...	...	...	606
4 to 6.—Ditto to Akuti to be recited at the Sankalpa of a	ceremony,	...	...	...	<i>ib.</i>
7.—Ditto to Agni being the invocatory in the Swistakṛita	oblation of the funeral sacrifice,	...	...	...	607
8, 9.—Ditto to be recited by the householder when an animal	is being sacrificed,	...	...	...	<i>ib.</i>
10, 11.—Ditto to be recited for the invocative and oblativ	mantras in the sacrifice called Mitravindā,	...	...	...	608

SECTION IV.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Mantras addressed to Indra,	...	...	...	609
3 to 8.—Ditto ditto to be silently repeated in the Shashtra	called Nishkaivalya,	...	...	610

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
9 to 11.—Ditto ditto addressed to Agni—meet at sacrifices to the fire, ...	613
12, 13.—Ditto ditto to the two As'wins—meet at the oblation ordained by the words <i>As'wibhyám pushnah purodásam</i> , &c., ...	614
14, 15.—Ditto ditto to Sarasvatí, being the invocatory and oblation mantras of the ceremony ordained by the words <i>Sarasvate satyaváche charum</i> , &c., ...	615

SECTION V.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Mantras to serve for the invocatory and oblation mantras of the sacrifice called <i>Dicahsyeni</i> , ...	616
2 to 4.—Ditto addressed to Bhaga, ...	617
5.—Ditto meet at sacrifices to Prajapati, ...	<i>ib.</i>
6, 7.—Ditto ditto to Ushá and Ahorátra, ...	618
8, 9.—Ditto ditto to the Maruts, ...	619
10, 11.—Ditto ditto to Vishnu, ...	620
12, 13.—Ditto ditto to Vrihaspati, ...	<i>ib.</i>
14, 15.—Ditto ditto to Pushan, ...	621
16 to 21.—Ditto to be recited by dwellers in forests for their preservation, ...	622

SECTION VI.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Mantras addressed to Indra, ...	626
3 to 7.—Ditto ditto to Kumára Vátapatnī, &c. to be recited at the <i>játakarma</i> of kshetrias, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto ditto to Vrihaspati to be recited when throwing water on the householder at the <i>Vrihaspati sava</i> , ...	629
9.—Ditto ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>
10, 11.—Ditto ditto to Oshadhi, ...	630
12, 13.—Ditto ditto to certain Devas—meet at the sacrifice called <i>Dicahsyeni</i> , ...	631
14.—Ditto ditto to the Ushás, ...	632

SECTION VII.

Upahoma Mantras, (continued).

1.—Mantra addressed to Agni in the <i>Sávitri chayana</i> , ...	632
2.—Ditto ditto to Agni in collecting fire for oblation to Indra, ...	633
3.—Ditto ditto, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Ditto ditto to the ear ornament called <i>pravarta</i> ,—meet in sacrifices for long life, ...	634
5 to 7.—Ditto ditto to Savitá, Agni and Prajapati, ...	<i>ib.</i>
8 to 17.—Ditto ditto to Agni, Soma, Varuna, Mitra, Indra, Vrihaspati, Savitá, Pushá, Sarasvatí and Tastrá, being meet for the Upahoma of the Mitravindá sacrifice, ...	635

SECTION VIII.

Upahoma Mantras, (concluded).

1.—Mantra addressed to Indra, to be inaudibly recited in the <i>Mádhyaṇdina savana</i> , ...	637
2, 3.—Ditto ditto to Indra—meet in some ceremony (unknown), ...	638
4 to 6.—Ditto ditto, meet in the performance recommended by the words <i>Indráya sunásiráya</i> , &c., ...	639
7.—Ditto ditto to Indra when placing the scarf on the left shoulder, in the Soma sacrifice, ...	640
8.—Ditto ditto to the Maruts, meet in cases when the Soma oblation is spoiled, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto ditto to the Devas for the cure of ocular diseases, ...	<i>ib.</i>
10.—Ditto ditto to the institutor of the sacrifice in preparing the Soma, ...	641
11.—Ditto ditto to the lord of sacrificers, (<i>Pravargya svámin</i>) to be mentally repeated by the institutor of the sacrifice when the yeast is put in the Soma juice, ...	642
12 to 14.—Ditto ditto to Ápa, ...	<i>ib.</i>
15, 16.—Ditto ditto to Sarasvatí, ...	643
17.—Ditto ditto to Agni, ...	644
18.—Ditto ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
19.—Ditto ditto to Agni, ...	645
20.—Ditto ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
21.—Ditto ditto to Játavedah, ...	646
22 to 27.—Ditto ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>
28, 29.—Ditto ditto to Agni, ...	649
30.—Ditto ditto to Indra, ...	651
31, 32.—Ditto ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>

SIXTH CHAPTER.

KAUKILA SAUTRĀMAṆI OR THE SACRIFICE WITH SPIRITUOUS LIQUOR.

SECTION I.

On the Preparation of the spirituous liquor.

- 1.—An invocation to spirit (or rather its ingredients, viz. germinated paddy (*tokma*), fine powder of slightly-baked barley mixed with sour milk, and covered with grass (*māsara*), and coarse powder of the same or *nagnaku*;) to ferment itself; to be repeated when mixing the ingredients, ... 652
- 2.—A mantra to be repeated when powdered barley (*saktu*) is to be sprinkled over the fermenting liquor and milk dashed thereon, ... 653
- 3, 4, 5.—Three mantras to be repeated over the mixture to cast out its froth (?) ... 654
- 6.—A mantra for its purification, ... *ib.*
- 7.—Ditto to be repeated when further manipulating the mixture, ... 655
- 8, 9, 10.—Three ditto when the liquor is poured into three separate vessels, ... 656
- 11, 12, 13.—Ditto ditto when the vessels are arranged, ... *ib.*
- 14, 15, 16.—Ditto ditto in the room where the liquor is being prepared, ... *ib.*
- 17.—A ditto when taking out the liquor, ... 657
- 18, 19, 20.—Three ditto when the liquor is stored, ... 658
- 21, 22, 23.—Three ditto, ... *ib.*
- 24 to 30.*—Seven ditto to be repeated over the stored liquor, *ib.*

SECTION II.

Addresses to the spirit.

- 1 to 5.—Mantras to be addressed to the spirit, ... 659, 662

SECTION III.

Homas or fire-sacrifices in connexion with the spirit.

- 1, 2.—Mantras for the offering of milk, ... 662
- 3.—The share of the As'vins to be eaten by the Adbharyya, ... 663
- 4.—The share of Sarasvatī to be eaten by the Prati-prasthātri, ... 664
- 5.—The remainder of the sacrificial milk to be offered to the manes, ... *ib.*
- 6 to 15.—Ten mantras to be recited after the above, ... *ib.*

* The Viniyoga Sangraha quotes the initials of only twenty-nine mantras though it alludes to thirty, and the thirty occur in the text.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
16, 17.—Two mantras to be recited by the Addharyya and the Prati-prasthâtri respectively, ...	665
18.—The remainder of the spirit after sacrifice to be thrown on an Ant-hill, ...	696
19.—The Brahmâ and the Yajamâna to drink the remnant of the oblations, ...	<i>ib.</i>

SECTION IV.

Upahoma or subsidiary sacrifices in connexion with the above.

1 to 16.—Mantras to be repeated when offering oblations of animal soup in vessels of horns and hoofs to ensure the perfection of the future body of the institutor of the sacrifice, ...	668

SECTION V.

The Abhisheka or bathing-ceremony of the institutor of the sacrifice.

1.—Address to the bathing-chair of Udumbara wood, ...	677
2.—Ditto to the leather that is to be spread thereon, ...	<i>ib.</i>
3.—Mantra to be repeated when sitting upon the chair, ...	<i>ib.</i>
4.—Ditto to be repeated after sitting thereon, ...	678
5, 7.*—Ditto ditto when the priest seated facing the west, sprinkles water on the Yajamâna seated facing the east, ...	678
8.—Ditto ditto while touching the hand of the Yajamâna, ...	679
9, 11.—Ditto ditto when calling him, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto ditto while touching his head, mouth, hands, fingers, &c., ...	680
13.—Ditto to be repeated by the Yajamâna when descending from the chair, ...	681
14.—Ditto to be repeated inaudibly after descending from the chair, ...	<i>ib.</i>
15, 16.—Ditto to be repeated by him in offering two oblations thereafter, ...	682
17.—Ditto ditto when touching the different parts of his own body, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Bathing after the completion of the ceremony.

1, 5.—Mantras to be repeated by the Addharyya in offering the five fold oblations before the conclusional bath, ...	683
6.—Ditto ditto to be repeated preparatory to bathing, ...	685
7, 8.—Ditto ditto while bathing, ...	<i>ib.</i>

* Three according to the Vinîyoga Sangraha, but the text and the commentary give only two mantras.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
9.—Ditto ditto addressing the sun after the bath, ...	686
10.—Ditto ditto in throwing away the water, ...	<i>ib.</i>
11, 13.—Ditto ditto in offering three oblations with religious wood after the bath, ...	682
14, 15 —Ditto ditto in address to Agni, ...	687
16.—Ditto ditto in pouring out the last oblation, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.*

Eleven exhortations (Prayāja Praisha) to be addressed by Mitra and Varuna to the Hotā.†

1, 11.—Mantras repeated by Mitra and Varuna in reply to the exhortation of the Addharyya beginning with the words <i>samidbhya preshya, &c.</i> ...	688 to 693

SECTION VIII.

Eleven addresses (Puro-ruk) in connexion with the above.

1, 11.—Mantras addressed to Indra as the regent of the quarters, ...	694, 698

SECTION IX.

Invocatory and Oblative Mantras for animal sacrifices to Indra.

1, 2.—Initial words of the invocatory and the oblation mantras for the offering of the Omentum, ...	699
3.—Ditto of the invocatory mantra for the offering of rice-cake, ...	700
4.—Oblative mantra for ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Invocatory mantra for the offering of clarified butter, ...	<i>ib.</i>
6.—Oblative ditto for ditto, ...	<i>ib.</i>

SECTION X.

Eleven exhortations (Praisha) in connexion with the Anuyājas or subsidiary oblations.

1, 11.—Mantras to be recited by Mitra and Varuna as exhortations in the Anuyājas, ...	701, 707

* The first six Sections refer to the duties of the Addharyya, the rest to those of the Hotā.

† The Hotā probably repeats them, enacting the parts of Mitra and Varuna.

No. of Mantras.

Page

SECTION XI.

Exhortations (Prayāja Praisha) with reference to the three animals to be sacrificed in the Kaukila Sautrámani.

1, 13.—Mantras, &c., as above, ... 707, 715

SECTION XII.

Oblative mantras (Prayāja Yājñá) corresponding to Exhortations of the eleventh Section.

1, 12.—Oblative mantras as above, ... 717, 720

SECTION XIII.

Invocatory and Oblative Mantras for the offering of Omentum, rice-cake and clarified butter, each three times.

- 1.—Invocatory mantra for the first offering of the Omentum. (It serves as the oblation mantra of the third offering,) 721
- 2.—Oblative ditto for ditto. (It serves as the invocatory of the second offering,) ... .. ib.
- 3.—Oblative ditto for the second offering. (It serves as the invocatory of the third ditto,) ... .. ib.
- 4.—Invocatory mantra for the first offering of the rice-cake. (It is the oblation of the third ditto,) ... 722
- 5.—Oblative ditto ditto. (It is the invocatory of the second ditto,) ... .. ib.
- 6.—Oblative ditto for the second ditto. (It is the invocatory of the third ditto,) ... .. ib.
- 7.—Invocatory of the first offering of clarified butter (it is the oblation of the third,) ... 723
- 8.—Oblative ditto ditto. (It is the invocatory of the second ditto,) ... .. ib.
- 9.—Oblative ditto of the second ditto, (it is the invocatory of the third ditto,) 724

SECTION XIV.

Exhortations (Praisha) of Mitra and Varuṇa in relation to the Anuyájas.

1, 11.—Mantras addressed by (the Hotá in behalf of) Mitra and Varuṇa, in relation to the Anuyájas, ... 728

SECTION XV.

Exhortation to Sutraváka.

1.—Mantra addressed to Sutraváka, ... 729

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>

SECTION XVI.

Mantras relating to offerings to the manes.

1, 10.—Initial words of ten mantras regarding the sacrifices to the manes described in the chapters on Kâjasûya and the Châturmâsya rites, ...	...	732
11.—The second invocatory mantra in regard to the above, ...	...	<i>ib.</i>
13.—Ditto ditto that may be optionally used for the above, ...	...	733
13.—Oblative ditto for the above, ...	...	734
14, 15, 16.—Initial words of two invocatory and one oblativ mantras that may be optionally substituted for the above, ...	...	<i>ib.</i>
17.—Invocatory mantra for the Sishṭakṛita offering, ...	...	<i>ib.</i>
18.—Oblative ditto for ditto, ...	...	735

SECTION XVII.

Exhortations (Praisha) for the Prayāja in animal sacrifices to Indra

1, 11.—Eleven mantras to be addressed by (the Hotā in behalf of) Mitra and Varuṇa in the sacrifice to Indra ordained by the words <i>Indrāja cayodhase Pashumātabhate</i> , 736,	740

SECTION XVIII.

Oblative mantras called Aprī.

1, 11.—Oblative mantras called <i>Aprī</i> of the Prayāja sacrifice, ...	741

SECTION XIX.

Invocatory and oblativ mantras for the sacrifice alluded to in Section XVII.

1.—Invocatory mantra for the offering of the Omentum, ...	744
2.—Oblative ditto for ditto, ...	<i>ib.</i>
3.—Invocatory ditto for the offering of the rice-cake, ...	745
4.—Oblative ditto for ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Invocatory for the offering of clarified butter, ..	<i>ib.</i>
6.—Oblative ditto for ditto, ...	<i>ib.</i>

SECTION XX.

Exhortations (Praisha) in connexion with the Annyājas.

1, 11.—Mantras to be addressed by (the Hotā in behalf of) Mitra and Varuṇa in connexion with the Annyājas, 746,	749

SEVENTH CHAPTER.

EPHEMERAL SACRIFICES OR SAVAS.*

SECTION I.

VRIHASPATI SAVA *or the sacrifice for attaining the rank of Vrihaspati.*

1.—A stoma appropriate in this sacrifice noticed,...	...	750
2.—A condition of Somayāga pointed out, ...	...	<i>ib.</i>
3.—Rathantara hymns not required in the Vrihatsoma, ...	...	751
4.—The Hotā for this sacrifice described, ...	...	<i>ib.</i>
5.—Object of the sacrifice defined, ...	...	<i>ib.</i>
6.—Especial fee for the sacrifice, ...	...	<i>ib.</i>
7.—Another ditto, ...	...	752
8.—Sprinkling of sanctified fluid on the institutor of the rite or <i>abhisheka</i> after the completion of the sacrifice, ...	...	<i>ib.</i>
9.—The ingredient of the sprinkling (melted butter), ...	...	<i>ib.</i>

SECTION II.

VAIS'YA SAVA *or the sacrifice for the attainment of nourishment or prosperity.*

1, 7.—Mantras for offering seven oblations of butter, ...	...	753
8.—Object of limiting the number of the oblations, ...	...	755
9.—Animal most appropriate for the sacrifice (a white four-year old goat), ...	...	<i>ib.</i>
10.—Proper time for the sprinkling of sanctified fluid after the sacrifice, ...	...	<i>ib.</i>
11.—Seat most appropriate for the priest when sprinkling (a bull hide), ...	...	<i>ib.</i>
12.—Fluid most appropriate for the sprinkling (curdled milk),	...	756

SECTION III.

BRÁHMĀṆA SAVA *or the sacrifice for the attainment of the glory of
    Brahmā.*

1, 8.—Mantras for the offering of eight oblations of butter, ...	...	756
9.—Object of limiting the number of the oblations, ...	...	758
10.—Manipulation of the fluid for sprinkling, ...	...	<i>ib.</i>
11.—Seat most appropriate for the priest when sprinkling (hide of the black antelope), ...	...	<i>ib.</i>
12.—Fluid most appropriate for the sprinkling, (melted butter),	...	759

* A sacrifice lasting generally one day and deifying any one with an especial object, is called a *sava*. *Sūyate is'vratena abhishichyate esviti savāh ekāha vis eshāh.*

*No. of Mantras.**Page*

SECTION IV.

SOMA SAVA or the sacrifice for the attainment of offspring.

1.—The animal to be sacrificed, (one that has become barren after first issue.) ...	...	759
2.—Mantra for sprinkling the sanctified fluid, ...	...	...
3.—Especial duty in connexion with this sacrifice, ...	...	760
4.—Mantra intended to be recited when sprinkling the sanctified fluid, ...	...	<i>ib.</i>

SECTION V.

PRITHI SAVA or the sacrifice for the attainment of Supremacy.

1.—Origin of the sacrifice, ...	...	761
2.—Mantra for the sprinkling of sanctified fluid, ...	...	<i>ib.</i>
3.—Especial duty in connexion with this sacrifice, ...	...	762
4.—Mantra proper to be recited when sprinkling, ...	...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

GO SAVA or the sacrifice for the attainment of independence.

1.—The sacrifice explained, ...	...	763
2.—Praise of the sacrifice, ...	...	<i>ib.</i>
3.—Merit of knowing and performing it, ...	...	<i>ib.</i>
4.—Further ditto, ...	...	<i>ib.</i>
5.—Especial fee for its performance, ...	...	764
6.—Fluid fit for sprinkling, (fresh milk), ...	...	<i>ib.</i>
7.—Time and place of the sprinkling, ...	...	<i>ib.</i>
8.—The sprinkling ordained, ...	...	<i>ib.</i>
9.—Praise of the Brihat Sāma stotra, ...	...	<i>ib.</i>
10, 11.—Mantra for the sprinkling, ...	...	765

SECTION VII.

ODANA SAVA or the sacrifice for the attainment of profusion of aliment.

1, 4.—Mantras for four oblations of butter, ...	...	766
5, 8.—Mantras to be repeated when mixing butter, milk, sour milk and water, ...	...	767
9, 12.—Mantras for cooking clarified butter and powdered barley, ...	...	<i>ib.</i>
13, 15.—Ditto for sanctifying the same, ...	...	768
16, 18.—Ditto for sanctifying milk, ...	...	<i>ib.</i>
19, 21.—Ditto for sanctifying curdled milk, ...	...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
22, 24.—Ditto for sanctifying water, ..	769
25.—Mantra to be repeated when the institutor of the sacrifice eats the remnant of the sacrifice, ...	<i>ib.</i>
26.—Ditto ditto when putting on gold ornament, ...	<i>ib.</i>
27.—Ditto when sprinkling sanctified water, ...	770
28.—Ditto to purify the institutor of the sacrifice after the sprinkling, ...	<i>ib.</i>
29, 32.—Ditto to be repeated when the cooks receive the holy water, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

ODANA SAVA (*Continued.*) *Mantras to be repeated when ascending a car.*

1.—Mantras to be repeated when the Yajamāna proceeds to ascend the car as it stands before the Ahavaniya fire, ...	772
2.—Ditto ditto when he is ascending, ...	<i>ib.</i>
3.—Initial words of the mantra to be repeated in touching the wheels, ...	<i>ib.</i>
4, 8.—Mantras to be repeated to sanctify the institutor, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

ODANA SAVA (*Concluded.*) *Its origin and details.*

1.—Anecdote regarding the origin of the sacrifice, ...	775
2.—Grains to be used in this sacrifice, ...	<i>ib.</i>
3.—Object of the mantras for sanctifying the barley-cake, ...	<i>ib.</i>
4.—Object of giving gold to Brahmanas, ...	776
5.—Necessity of wearing gold on the ears, ...	<i>ib.</i>
6.—The propriety of eating the remnant of the sacrifice, ...	<i>ib.</i>
7, 8.—The Nakshatra most appropriate for this sacrifice, ...	<i>ib.</i>
9.—Merit of knowing the above, ...	777
10.—Substitute for bathing after the sacrifice—a bundle of dār-vā grass, ...	<i>ib.</i>
11.—The number of stalks necessary to form the bundle, ...	778

SECTION X.

Rules for the Panchas'ārādīya sacrifice.

1.—Anecdote regarding the origin of the sacrifice, ...	778
2.—Praise of the sacrifice, ...	779
3.—Merit of knowing it, ...	<i>ib.</i>
4.—Origin of its name, ...	<i>ib.</i>
5.—The limits of the stomas connected with it, ...	<i>ib.</i>

*No. of Mantras.**Page*

SECTION XI.

Animal meet for the sacrifice aforesaid.

1.—Sâma hymn to be repeated when commencing the sacrifice,	780
2.—Animals enumerated—17 bulls to be sacrificed in five days, three on each of the first four days, and five on the last day,	... <i>ib.</i>
3.—Merit of knowing and performing the sacrifice,	... 781
4, 7.—Merit of the sacrifice,	... <i>ib.</i>
8.—Ditto ditto, if performed for five years,	... 782
9.—Praise of the stomas connected with it,	... <i>ib.</i>

SECTION XII.

Addresses (Puroruks) in connexion with the Agnishţut sacrifice, (kratu.)

1.—Address in connexion with an offering to Indra and Vâyu,	783
2.—Ditto ditto to Mitra and Varuna,	... 784
3.—Ditto ditto to As'vina,	... <i>ib.</i>
4.—Ditto ditto to S'ukra,	... 785
5.—Ditto ditto to Manthi,	... <i>ib.</i>
6.—Ditto ditto to Agrayana,	... 786
7.—Ditto ditto to Indra and Agni,	... <i>ib.</i>
8.—Ditto ditto to Visvedevâh,	... 787
9, 11.—Ditto ditto to the ten Maruts,	... <i>ib.</i>
12.—Ditto ditto to Mahendra,	... 789
13, 15.—Ditto ditto to Aditya,	... <i>ib.</i>
16.—Ditto ditto to Savitâ,	... 791

SECTION XIII.

Addresses (Puroruks) in connexion with the Indrastut sacrifice.

1, 2.—Address in connexion with an offering to Indra and Vâyu,	792
3.—Ditto ditto to Mitra and Varuna,	... 793
4.—Ditto ditto to As'vina,	... <i>ib.</i>
5.—Ditto ditto to S'ukra,	... <i>ib.</i>
6.—Ditto ditto to Manthi,	... 794
7.—Ditto ditto to Agrayana,	... <i>ib.</i>
8.—Ditto ditto to Indra and Agni,	... 795
9.—Ditto ditto to Visvedevâh,	... <i>ib.</i>
10, 12.—Ditto ditto to Aditya,	... <i>ib.</i>
13.—Ditto ditto to Savitâ,	... 797

*No. of Mantras.**Page*

SECTION XIV.

Aptoryáma rite by which animals intended for sacrifice, if lost, may be regained.

1.—Anecdote of Prajapati who first created animals. The animals sallied forth from his house and would not return to be sacrificed. He tried himself, and then through Indra, Agni and Visvedeváh, to bring them back, but failed; at last Vishnu obtained them, ...	798
2.—The ordination for the same, ...	799
3.—Derivation of the word Aptoryáma, ...	<i>ib.</i>
4.—Object of the rite, ...	800

SECTION XV.

Rules for emblematic coronation ceremony.

1 to 7.—Mantras to be repeated in offering seven oblations before bathing a king, ...	800
8.—Ditto for spreading a tiger skin with its face to the east, the hairs pointing to the north, ...	804
9.—Ditto to be repeated when the king sits thereon, ...	<i>ib.</i>
10 to 17.—Ditto for sprinkling over the king water in which Dúrrá sprout has been steeped, ...	<i>ib.</i>
18 to 20.—Ditto for blessing him, ...	805

SECTION XVI.

Coronation ceremony (continued). Ceremony to be observed on first ascending a car, Rathárohana mantra.

(Vide ante, Section VIII.)

1.—Mantra to be recited when the car is brought before the sacrificial fire, ...	807
2.—Ditto when it is placed before it, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto to be repeated while touching (according to one interpretation) the two wheels and the two sides, or (according to another) the four wheels (only) of the car, ...	<i>ib.</i>
4.—Ditto to be addressed to the Purohita or household priest,	808
5.—Ditto ditto to the driver, Sárathí, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto ditto to the reins, ...	<i>ib.</i>
7 to 12.—Six ditto to the king, ...	809
13, 14.—Two to be recited by the king, ...	<i>ib.</i>
15, 16, 17.—Three to be addressed to the king, ...	<i>ib.</i>
18, 19.—Two to be addressed to the king as a blessing while he faces the sun, ...	<i>ib.</i>
20.—To be repeated by the king while observing his people around him, ...	811

SECTION XVII.

Coronation ceremony (Concluded.)

1, 2.—Mantras for offering oblations on the fire after the ceremonials of the preceding Section, ...	812
3.—A mantra to be repeated when, after the above, a couch of Udumbara wood is placed in the room and the king sits thereon, ...	814
4.—Ditto when the priest is shaving the king, ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto when the hair is falling off the head, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto when the hair is collected and placed on a bundle of <i>dūréa</i> grass, ...	815
7.—Ditto when the king is anointed with a mixture of milk and ghee, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto when that unguent is applied to the head, ...	816

SECTION XVIII.

Ephemeral or Vighana ceremony.

1.—Origin of the ceremony. The maruts having refused to pay tribute to Indra, the latter performed a ceremony in a single day to overcome their determination, hence is it called Ephemeral or <i>Vighana</i> ceremony, ...	817
2.—Advantage of performing the same, ...	<i>ib.</i>
3.—The party who should perform this ceremony. The king, when his subjects refuse to pay tribute and when Brahmans become vicious, should perform the ceremony, ...	<i>ib.</i>
4.—To begin the ceremony, the two <i>stomas</i> entitled <i>drādas'a</i> , and then the two others called <i>chaturvins'a</i> , should be repeated, ...	818
5 6.—The advantage of knowing this ceremonial, ...	<i>ib.</i>
7.—The aforesaid two couplets to be recited in connexion with other <i>stomas</i> of odd numbers, such as 13, 15, 17, ...	819
8.—The advantage thereof, ...	<i>ib.</i>
9.—Their connexion with a particular <i>Rig</i> hymn, ...	<i>ib.</i>
10.—In reciting them, they should be mixed with hymns of different meters, ...	820
11, 12.—The advantages thereof, ...	821

EIGHTH CHAPTER.

SACRIFICES WITH ESPECIAL PRAYERS (KÁMYA).

SECTION I.

Sacrifices of goats &c.

1.—Sacrifice of a white goat to Vāyu for the attainment of wealth. Invocatory and oblation mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter respectively, ...	823

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Sacrifice of a castrated goat to Prajāpati for the attainment of dependants and cattle. Mantras as above, ...	825
3.—Sacrifice of a Traita (three goats ?) to Soma and Pushan for the attainment of cattle. Mantras as above, ...	828
4.—Those who are affected by Varuga, (dropsy ?) should sacrifice to him a black goat with a white foot. Mantras as above, ...	830
5.—Those who wish to be rich in subjects and cattle, should sacrifice a barren sheep to Aditya. Mantras as above,...	831

SECTION II.

Sacrifices of sheep.

1.—Sacrifice to Aditya of a sheep. Invocatory and oblation mantras as above, ...	832
2.—Sacrifice of a black-necked sheep to Agni, by those who wish for divine glory (<i>Brahma-varchasa</i>). Mantras as above, ...	835
3.—Sacrifice of a <i>sanhita</i> or pregnant sheep (?) to Indra. Mantras as above, ...	838
4.—Sacrifice of a white sheep to Vrihaspati. Mantras as above, ...	839
5.—Sacrifice of a sheep to Sarasvatī. Mantras as above, ...	841

SECTION III.

Sacrifices to Soma, Vishnu, Indra, &c.

1.—Sacrifice of a black-necked sheep to Agni, and that of an ichneumon (or a cow according to the Bhāgavat Purāṇa) to Soma. Invocatory and oblation mantras as above, ...	842
2.—Sacrifice of a dwarf ox (?) to Vishnu. Mantras as above, ...	844
3.—Sacrifice of a drooping-horned bull (?) with a blaze on the forehead to Indra the author of sacrifices. Mantras as above, ...	845
4.—The sacrifice of a thick legged cow (?) (<i>prishni śaktha</i>) to Indra the regent of wind. Mantras as above, ...	847
5.—The sacrifice of a drooping-horned bull with a blaze on the forehead to Indra, the destroyer of Vritra. Mantras as above,...	850

SECTION IV.

On the sacrifice of animals to Indra, &c.

1.—The sacrifice of white-blazed drooping-horned cattle to Indra the destroyer of enemies. Invocatory and oblation mantras for the offering of omentum, rice-cake and clarified butter,...	853

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Sacrifice of the above to Indra, the wielder of the thunder-bolt. Initial words or entire mantras as above, ...	855
3.—Sacrifice, by one who has enemies, of a barren cow to Vishnu and Varuna. Mantras as above, ...	856
4.—Ditto of a cow to Dyáviprithiví. Mantras as above, ...	859
5.—Ditto, by one who wishes for subjects, of a cow that has lately miscarried, to Aushadhayah (medicaments personified.) Initial words of the several mantras for the same, ...	862

SECTION V.

On the sacrifices of animals to Indra and Agni.

1.—Initial words of the six mantras for the sacrifice to Indra and Agni of a bull that has been already sanctified at a marriage or other ceremony, ...	863
2.—Sacrifice of a polled ox to Brahmana-pati. Mantras as above, ...	<i>ib.</i>
3.—Sacrifice of a black or a lean cow (shyámá in the text without a noun) to Pushan. Initial words of, or entire, mantras as above, ...	867
4.—Sacrifice to the Maruts of a cow that has brought forth only once, ...	869
5.—Sacrifice to Indra of a brown ox (Aruna) for invigorating the faculties. Mantras as above, ...	872

SECTION VI.

On the sacrifices of animals meet for Savitá.

1.—Sacrifice to Savitá of a speckled or a piebald ox (?) Invocatory and oblation mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, ...	875
2.—Sacrifice to Visvedevá of a Vahurupá (a chameleon? or a many-colored cow?) for profusion of aliments. Invocative and oblation mantras as above, ...	879
3.—Sacrifice of a Dwirupá (a cow having two colours?) to Mitra and Varuna. Mantras as above, ...	881
4.—Sacrifice to Rudra of a red cow (rohini.) Mantras as above, ...	884
5.—Initial words of six mantras used optionally instead of the last, ...	887

SECTION VII.

On the sacrifices of animals meet for Sárya (Sauryádipas'n.)

1.—Sacrifice to Sárya of a white barren cow or a white she elephant (basá) for the attainment of divine glory. Invocatory and oblation mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, including two additional mantras for the last which may be used at option, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Sacrifice of a mare* to Tvastrá. Mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, ...	892
3.—Ditto to Mitra of a white ox (?). Mantras as above, ...	894
4.—Ditto to the Aswinikumáras of a brown (red and black, dhumra) ox (?). Mantras as above, ...	896
5.—Sacrifice of a goat to Agni and Soma for the attainment of plenty of food. Mantras as above, ...	899

SECTION VIII.

On the sacrifices of animals that have miscarried.

1.—The sacrifice, at a Sannayya ceremony, of a cow that has miscarried from taking the bull unseasonably. Mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, including mantras that may be optionally substituted for that prescribed for the offering of butter, ...	902
2.—Sacrifice to Váyu of a cow as above. Mantras or their initial words for the offering of omentum, rice-cake and butter, including mantras that may be optionally substituted for that prescribed for the offering of butter, ...	908
3.—Sacrifice to Sraddhá of a cow as above. Mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, ...	911
4.—Sacrifice to Brahmá of a bull. Mantras as above, ...	913
5.—Eight mantras for the upahoma or subsidiary oblation ordained by the canon आगावा अग्नान्, &c., ...	916

SECTION IX.

On the sacrifice of black and white animals, &c.

1.—Sacrifice to Súrya and Chandramas of animals born twins but one black and the other white. Mantras for the three-fold offering as above, ...	920
2.—Sacrifice to the Waters (Adbhyah) of a cow that has miscarried. Initial words of the six mantras as above, ...	923
3. Nine mantras for the offering of oblations of water in connexion with the above sacrifice, ...	923
4.—Sacrifice to Bhaga of an elephant (or cow ?) fit to conceive. Invocatory and oblation mantras for the offering of omentum, rice-cake, and clarified butter, and a mantra that may be optionally substituted for the above in the offering of clarified butter, ...	932

* According to modern Sanskrit *badarí* is a mare, its masculine being *Asva*, not *badara*, but in the MSS. *badavam* is used. Probably it is due to an error of the copyist.

तैत्तिरीय-ब्राह्मण-द्वितीयकाण्डस्य सूचीपत्रम्।

१ प्रपाठके अग्निहोत्रविधिः ।

१ अनुवाके अग्निहोत्रोपाद्वातः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे अग्निहोत्रप्रशंसार्थाख्यायिकाकथनम्, ...	३६३
२	" लेपमार्जनम्, ...	३६४
३	" लेपमार्जनप्रशंसा, ...	३६५
४	" वत्सविषयः, ...	३६५

२ अनुवाके अग्निहोत्रनिरूपणम् ।

१	मन्त्रे स्वाहाकारोत्पत्तिनिदानाभूताख्यायिकोक्तिः, ...	३६६
२	" एतद्विज्ञानप्रशंसा, ...	३६७
३	" स्वाहाकारमन्त्रोत्पत्तिः, ...	३६८
४	" एतद्विज्ञानप्रशंसा, ...	३६८
५	" स्वाहाकारस्य होमः प्रचारः, ...	३६८
६	" अग्निहोत्रशब्दार्थः, ...	३६८
७	" हविषः कालभेदेन व्यवस्था, ...	३६९
८	" उदितहोमपक्षस्य विधानम्, ...	३७०

विषयः ।

पृष्ठे ।

८	मन्त्रे सायम्प्रातर्होमप्रशंसा, ...	३७०
१०	" मन्त्ररहितद्वितीयाहुतिविधानम्, ...	३७०
११	" संहृष्टहोमोक्तिः, ...	३७१
१२	" सायङ्कालीनमन्त्रद्वारा संहृष्टहोमतात्पर्यदर्शनम्, ...	३७२
१३	" प्रजाज्योतिरिति मन्त्र-व्याख्या, ...	३७३
१४	" प्रातर्होममन्त्र पूर्वभागतात्पर्यदर्शनम्, ...	३७३
१५	" सायङ्कालीनमन्त्र-तात्पर्यदर्शनम्, ...	३७३
१६	" सायम्प्रातर्द्वितीयाहुतिविधानम्, ...	३७३
१७	" अनुदितहोमपक्षकथनम्	३७४

३ अनुवाके अधिअयणादिहविःसंस्कारोक्तिः ।

१	मन्त्रे अङ्गारेषु स्थालीस्यहविषोऽधिअयणप्रकारः, ...	३७५
२	" अङ्गारपृथक्करणे विशेषः, ...	३७६
३	" क्षीरे जलप्रतिषेकविधिः, ...	३७६
४	" अधिकारिविशेषस्य प्रतिषेकप्रतिषेधः, ...	३७६
५	" प्रतिषेकप्रतिप्रसवोक्तिः, ...	३७६
६	" हविषोऽभिधारप्रकारः, ...	३७७
७	" पर्यङ्गिकरणम्, ...	३७७
८	" हविरुदासनदिङ्निरूपणम्, ...	३७७
९	" हविरुदासनप्रकारः, ...	३७८
१०	" सुक्खुवयोऽस्तपनम्, ...	३७८
११	" सुचि हविः पूरणम्, ...	३७८
१२	" हविरादानकाले सुवपरिपूर्योक्तिविधिः, ...	३७८
१३	" चतुःपर्यायगतव्यापारान्तरव्यवधानोक्तिः, ...	३७८
१४	" हस्तप्रतपनानन्तरहविःसम्मर्शः, ...	३७९

विषयः ।

शृङ्ख ।

१५	मन्त्रे उपसादनविशेषनिषेधः,	.. .. .	३९६
१६	" पालाशसमिधो धारणम्,	... ..	३८०
१७	" समित्पञ्चा, ...	.. .. .	३८०
१८	" दीप्तसमिध्याज्जतिदानम्, ...	.. .. .	३८१
१९	" उन्नयनाज्जतिसंज्ञातिः, ...	.. .. .	३८१

४ अनुवाके हविरूपसंस्कारकथनम् ।

१	मन्त्रे आज्जतिदानान्वयप्रकारः,	... ..	३८२
२	" आज्जतिदानव्यतिरेकप्रकारः,	.. .. .	३८२
३	" प्रथमाज्जत्यनन्तरोपसादनविधिः,	.. .. .	३८३
४	" होमकाले गार्हपत्याग्निरीक्षणम्, ...	.. .. .	३८३
५	" द्वितीयाज्जतिहोमदेशनिर्देशः,	.. .. .	३८३
६	" सुवविलान्तर्गतलेपमार्जनप्रकारः,	... ..	३८४
७	" हविःशेषप्राशनविधिः,	... ..	३८४
८	" होममार्जनप्राशनसंज्ञाप्राशंसा,	.. .. .	३८५
९	" अग्निहोत्रप्राशंसा,	.. .. .	३८५
१०	" आचमनप्रकारः,	.. .. .	३८६
११	" सुगन्धस्तयोः पर्यायेण प्रतपनावधानयोर्विधिः,	.. .. .	३८६
१२	" अग्निप्रज्वालनम्,	.. .. .	३८७
१३	" वह्निः प्रहरणनिषेधः,	.. .. .	३८७
१४	" अग्निहोत्रस्थालीप्रक्षालनापो निनयनम्,	.. .. .	३८७

५ अनुवाके अवशिष्टकाम्यद्रव्याङ्गविधानम् ।

१	मन्त्रे अग्निहोत्रहविःसंस्कारोपक्रमनिश्चयः,	.. ..	३८८
२	" अग्निष्टोमे सोमयागबुद्धेः सम्पादनम्,	.. ..	३८८

	विषयः ।	पृष्ठे ।
३	मन्त्रे प्रकारान्तरेणाग्निहोत्रप्रशंसा, ...	३६०
४	" गोद्वयक्षीरस्य स्थात्यामग्निश्चयणविधिः, ...	३६०
५	" आज्यादिहोमे कामनाविशेषाः, ...	३६१
६	" चतुरन्नयनप्रशंसा, ...	३६१
७	" हविरुपसादनप्रशंसा, ...	३६२
८	" अग्निहोत्रहोमप्रशंसा, ...	३६३
९	" समन्तक हविःसंस्पर्शविधिः, ...	३६३
१०	" अग्निहोत्रकर्मप्रशंसा, ...	३६४

६ अनुवाके साभ्युद्रवणहोमाभावप्रतीकारकथनं ।

१	मन्त्रे अभ्युद्रवणविधानाङ्गीभूतगवोपाख्यानोक्तिः, ...	३६७
२	" उपाख्यानोक्ताग्निहोत्रवाच्यगोप्रशंसा, ...	३६७
३	" अभ्युद्रवणनिरूपणम्, ...	३६८
४	" होमाभावप्रतीकारदर्शनार्थं स्तवः, ...	३६८
५	" होमाभावप्रतीकारदर्शनम्, ...	३६८

७ अनुवाके सर्वदेवतासम्बन्धहेतुहविःप्रशंसा ।

१	मन्त्रे प्राग्दोहनावधिहविषोऽवस्थाभेदेन देवताविशेष- प्रियत्वदर्शनम्, ...	४००

८ अनुवाके गोदोहनप्रकारः ।

१	मन्त्रे गोसमीपे वत्सप्रेरणविधिः, ...	४०१
२	" दोहने धेनोः प्राग्दङ्गुलत्वस्य फलम्, ...	४०१
३	" अधिकारिभेदेन दोहनीयस्तनयवस्थादर्शनम्, ...	४०१

४	मन्त्रे दाहनाग्रे वत्सचोषणात्परमङ्गलीभिर्गोस्तनमर्दन-	
	निषेधः, ...	४०२
५	" अग्निहोत्रहोमप्रयोगः, ...	४०२
६	" होमतद्वेदनयोर्बज्रफलदाहत्वदर्शनम्, ...	४०२

८ अनुवाके असंख्यहोममन्त्रोक्तिः ।

१,२	मन्त्रे असंख्यहोममन्त्रद्वयकथनम्, ...	४०३
३	" प्रायश्चित्तहोमः, ...	४०५

१० अनुवाके वज्रवस्थाविशेषानुसारिहोमविधिः ।

१	मन्त्रे वज्रप्रथमावस्थादर्शनम्, ...	४०६
२	" वज्रद्वितीयावस्थाप्रकाशनम्, ...	४०६
३	" वज्रतृतीयावस्थानिदर्शनम्, ...	४०६
४	" वज्रचतुर्थावस्थाज्ञापनम्, ...	४०६
५	" वज्रपञ्चमावस्थाकथनम्, ...	४०७
६	" वज्रषष्ठावस्थानिरूपणम्, ...	४०७
७	" वज्रसप्तमावस्थाख्यानम्, ...	४०७
८	" वज्रैः वखादिरूपध्यानादेः प्रशंसा, ...	४०७

११ अनुवाके वज्रपरिषेचनमन्त्रद्वयोक्तिः ।

१	मन्त्रे सायं परिषेचनविधिः, ...	४०८
२	" प्रातःपरिषेचनोक्तिः, ...	४०८

इति प्रथमः प्रपाठकः ।

२ प्रपाठके दशहोत्रादिमन्त्रकथनम् ।

१ अनुवाके दशहोत्रमन्त्रस्य पुरुषार्थकत्वर्थ-
प्रयोगोक्तिः ।

	विषयः ।	पृष्ठ ।
१	मन्त्रे प्रजाकामपुरुषार्थप्रयोगविधानम्, ...	५११
२	" मानसमन्त्रोच्चारणप्रशंसा, ...	४१३
३	" पूर्णाज्याहुतिहोमफलम्, ...	४१३
४	" चतुर्गृहीतपूर्णाज्याहुतिहोमफलम्, .. .	४१३
५	" दर्भस्तम्बे हवनोक्तिः, ...	४१४
६	" होमकाले उपदृष्टव्यत्तेर्नियोगः, ...	४१४
७	" ग्रहभागप्रशंसा, ...	४१४
८	" यज्ञस्वामप्रयोगविधानम्, ...	४१४
९	" दर्भस्तम्बप्रशंसा, ...	४१५
१०	" सात्त्वित्वोपवेशितब्राह्मणप्रशंसा, ...	४१५
११	" सात्त्विदिजाय गोदानम्, ...	४१६
१२	" दशहोत्रमन्त्रस्य क्रत्वर्थप्रयोगचतुष्टयविधानम्,	४१६
१३	" दशहोत्रहोमस्थाननिरूपणम्, ...	४१६
१४	" होमदेशनिरूपणम्, ...	४१७
१५	" वैरिविशेषबिग्रहोक्तिः, ...	४१७

२ अनुवाके चतुर्होत्रादिमन्त्राणां क्रत्वर्थप्रयोगदर्शनम् ।

१	मन्त्रे चतुर्होत्रमन्त्रस्य प्रयोगदर्शनम्, ...	४१८
२	" पञ्चहोत्रमन्त्रस्य प्रयोगोक्तिः, ...	४१९
३	" षडहोत्रमन्त्रस्य प्रयोगनिरूपणम्, ...	४२०

	विषयः ।	पृष्ठे ।
४	मन्त्रे सप्तहोतमन्त्रस्य प्रयोगोक्तिः, ...	४२१
५	” सम्भारयजुर्मन्त्राणां क्रत्वर्थप्रयोगविधिः, ...	४२२
६	” सम्भारयजुर्मन्त्राणामेव स्थानविशेषकथनम्, ..	४२३
७	” क्रत्वर्थभूतदेवपत्न्याख्यमन्त्रोक्तिः, ...	४२४
८	” देवपत्नीनां स्थाननिरूपणम्, ...	४२५

३ अनुवाके चतुर्होतमन्त्रग्रहभागयोः पुरुषार्थ- प्रयोगोक्तिः ।

१	मन्त्रे शुक्लकृष्णपक्षद्वारा कर्मविशेषविधानम्, ...	४२५
२	” प्रजापतिस्तुतिपूर्वकपुरुषार्थभूतप्रजापत्यनुसन्धा- नोक्तिः, ...	४२६
३	” चतुर्होतमन्त्रस्य पुरुषार्थप्रयोगविधित्तुतिः, ..	४२६
४	” इन्द्राण्यविधानम्, ...	४२७
५	” पञ्चहोतमन्त्रद्वाराग्रहहोमविधानम्, ...	४२८
६	” आदित्यध्यानफलोक्तिः, ...	४२८
७	” प्रकारान्तरेणादित्यध्याननिरूपणम्, ...	४२९

४ अनुवाके होतमन्त्रप्रशंसा ।

१	मन्त्रे दशहोतमन्त्रप्रशंसा, ...	४२९
२	” चतुर्होतमन्त्रप्रशंसा, ...	४३०
३	” पञ्चहोतमन्त्रप्रशंसा, ...	४३१
४	” सप्तहोतमन्त्रप्रशंसा, ...	४३३
५	” सामवेदगतस्तोमप्रशंसा, ...	४३३

५ अनुवाके दक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्रानु-
वाकव्याख्या ।

	विषयः ।	प्र० ।
१	मन्त्रे प्रतिग्रहप्रकारविधानम्, ...	४३७
२	" प्रतिग्रहानुमन्त्रणाभिप्रायदर्शनम्, ...	४३८
३	" रथप्रतिग्रहमन्त्रोक्तिः, ...	४३९
४	" व्यस्यामिति पदतात्पर्यदर्शनम्, ...	४३९
५	" वयःशब्दतात्पर्यदर्शनम्, ...	४३९
६	" मयःशब्दस्य तात्पर्यदर्शनम्, ...	४३९
७	" कशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वदर्शनम्, ...	४३९
८	" दानप्रगृहीत्रोः कामस्य प्रेरकत्वदर्शनम्, ...	४४०
९	" दातृत्वप्रतिगृहीतत्वयोः कामपर्यवसितत्वदर्शनम्, ...	४४०
१०	" कामशब्दस्य समुद्रतुल्यत्वविधानम्, ...	४४०
११	" कामेनेत्यस्य काम्यमानफलसिद्ध्यर्थदर्शनम्, ...	४४०
१२	" कामशब्दोल्लेखात् कामदेवतायामेव दक्षिणाफलं वाञ्छनीयमिति तद्विधिः, ...	४४०
१३	" सङ्क्षेपेण प्रतिग्रहमन्त्रतात्पर्यदर्शनम्, ...	४४०

६ अनुवाके दशमाहगतहोतृमन्त्रविधानम् ।

१	मन्त्रे सर्पराक्षीनाम्नीभिर्ऋग्भिःस्तुतेर्विधानम्, ...	४४१
२	" स्तवने ऋक्संज्ञाविधानम्, ...	४४१
३	" उक्तर्तुमानसगानविधानम्, ...	४४२
४	" ऋगतसर्पराक्षीसम्बन्धप्रशंसा, ...	४४२
५	" होतृमन्त्रपाठविधानम्, ...	४४२

६	मन्त्रे अहर्विशेषमन्त्रविशेषसम्बन्धप्रश्नंसा, ...	४४२
७	" औदुम्बरीशाखापरिरम्भणे कर्त्तव्यम्, ...	४४२
८	" अहोरात्रिध्यानानन्तरवाग्विसर्गनिरूपणम्, ..	४४३

७ अनुवाके सप्तहोतमन्त्रसाध्ययज्ञप्रश्नंसा ।

१	मन्त्रे सप्तहोतमन्त्रप्रश्नसार्थमुपाख्यानकथनम्, ..	४४४
२	" हृद्येर्विशेषाकारकथनम्, ...	४४४
३	" उक्तहृद्यिज्ञानप्रश्नंसा, ...	४४५
४	" सप्तहोतमन्त्रप्रश्नंसा, ...	४४५
५	" ग्रहभागविशेषप्रश्नंसा, ...	४४६

८ अनुवाके होतमन्त्रगतसोमयागाङ्गत्वाभिधानम् ।

१	मन्त्रे होतमन्त्रसम्बन्धियज्ञसम्बन्धविधानम्, ...	४४७
२	" मन्त्रविशेषगतयज्ञसम्बन्धोक्तिः, ...	४४८
३	" सवनगतहोतमन्त्रप्रयोगोक्तिः, ...	४४८
४	" होतमन्त्राणां पुनः प्रश्नंसा, ...	४४९
५	" प्रेषादिग्रहाणामुपाख्यानमुखेन प्रश्नंसा, .. .	४५०
६	" उपाख्यानमुखेन कृन्दःसामादीनां प्रश्नंसा, ..	४५१
७	" सोमयागसमीपागमनविधानम्, ...	४५१

९ अनुवाके होतमन्त्रोत्पत्तिकथनप्रसङ्गप्राप्तजगत्सृष्ट्युक्तिः ।

१	मन्त्रे जगत्सृष्टिकथनम्, ...	४५२
२	" समुद्रोत्पत्तिकथनम्, ...	४५५
३	" होतमन्त्रसृष्ट्युक्तिः, ...	४५५

४	मन्त्रे परमात्मतपोवेदनप्रशंसा, ...	४१५
५	" लोकत्रयस्थितिदर्शनम्, ...	४५६
६	" असुरस्थितिवर्णनम्, ...	४५७
७	" मनुष्यादिस्थितिदर्शनम्, ...	४५७
८	" वसन्तादिकालाभिमानिपुरुषस्थितिकथनम्, ...	४५८
९	" देवस्थितिप्रदर्शनम्, ...	४५८
१०	" अन्नपयोहृताद्यर्थपरिज्ञानप्रशंसा, ...	४५८
११	" देवतार्थज्ञानप्रशंसा, ...	४५८
१२	" अहोरात्रजन्मज्ञानप्रशंसा, ...	४५८
१३	" परमात्ममनःप्रशंसा, ...	४५९
१४	" ब्रह्मस्थितिवेदनप्रशंसा	४५९

१० अनुवाके देवस्थितिमध्यावस्थितस्य इन्द्रस्य देवाधिपत्यकथनम् ।

१	मन्त्रे इन्द्राधिपत्यमूलोभूताख्यायिकोक्तिः, ...	४६०
२	" कनामवेत्तुरिन्द्राधिपत्यवेत्तुस्त्राख्यायिकापृथक् वेदनफलदर्शनम्, ...	४६१
३	" चन्द्रमःशब्दव्युत्पत्तिः, ...	४६२
४	" सूर्यनामव्युत्पत्तिः, ...	४६३
५	" इन्द्रशब्दव्युत्पत्तिः, ...	४६३
६	" परमेष्ठिनामव्युत्पत्तिः, ...	४६३
७	" इन्द्रस्य सर्वदेवसेयत्वदर्शनम्, ...	४६४
८	" प्रजाभ्य इन्द्रकर्तृकः करौदानप्रकारः, ...	४६४
९	" पूर्वोक्तार्थज्ञानप्रशंसा, ...	४६५

११ अनुवाके प्रकृतहोतृमन्त्राणामेव पुरुषार्थभूतानां केषा-
ञ्चित्प्रयोगानां कथनम् ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे दशहोतृमन्त्रप्रयोगः, ...	४६६
२	" एथिवीहेतेतिमन्त्रस्य प्रयोगः, ...	४६६
३	" अग्निर्हीतेतिमन्त्रस्य प्रयोगः, ...	४६७
४	" सूर्ये ते चक्षुरितिमन्त्रस्य प्रयोगः, ...	४६७
५	" महाहविर्हीतेतिमन्त्रस्य प्रयोगः	४६७
६	" उक्तहोतृमन्त्रपञ्चकस्य कामधेनुरूपेण प्रशंसा, ..	४६८
७	" कामधेनुरूपपशुप्रशंसा, ...	४६८
८	" होतृमन्त्राणां विशेषेण प्रशंसा, ...	४६८
९	" अग्निहोत्राद्युपयोगिहोतृमन्त्रप्रयोगाद्यर्थज्ञान- प्रशंसा, ...	४६९

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

तृतीयप्रपाठके दशहोत्रादिमन्त्रशेषकथनम् ।

१ अनुवाके सर्वहोतृमन्त्राणां चतुर्होतृमन्त्रेण व्यवहारस्तद्दर्शनम् ।

१	मन्त्रे उक्तव्यवहारसिद्धिमूलकप्रज्ञवाङ्मिप्रश्नोत्तरोक्तिः,	४७१
२	" होतृमन्त्राभिमानिदेवतावादाद्यज्ञानफलोक्तिः,	४७२
३	" उक्तमन्त्राणां चतुःप्रकारफलदर्शनम्, ...	४७२
४	" दशहोत्रादिशब्दानां सर्वव्यवहाराभावे कारण- दर्शनम्, ...	४७३

२ अनुवाके होतमन्त्राणां नैमित्तिकत्वोपपादनम् ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे दक्षिणाप्रतिग्रहविशेषदर्शनम्, ...	४७५
२	" होतमन्त्रेण नैमित्तिकस्य विधानम्, ...	४७५
३	" नैमित्तिकहोमविधिः, ...	४७६
४	" नैमित्तिकान्यप्रयोगोक्तिः, ...	४७६
५	" वाग्धेतिमन्त्रप्रशंसा, ...	४७७
६	" प्रतिग्रहमन्त्रविशेषोक्तिः, ...	४७८
७	" गवाश्चप्रतिग्रहे विशेषः, ...	४७९

३ अनुवाके केशनिकृन्तनविषयकध्यानविशेषाख्यानम् ।

१	मन्त्रे अन्वयव्यतिरेकेण केशनिकृन्तनवेदनस्य विधानम्, ...	४७९
२	" अग्न्यादिसम्पादितपुष्टिदर्शनम्, ...	४८०

४ अनुवाके प्रतिग्रहमन्त्रान्तर्गततत्तन्मन्त्रज्ञानोक्तिः ।

१	मन्त्रे हिरण्यप्रतिग्रहमहिमावेदनम्, ...	४८१
२	" वस्त्रगवादिप्रतिग्रहार्थतत्तन्मन्त्रवेदनविधिः, ...	४८२
३	" उत्तानमन्त्रवेदनविधानम्, ...	४८३

५ अनुवाके अध्वर्यादिप्रश्नोत्तररूपब्रह्मविषयकथनम् ।

१	मन्त्रे उक्तार्थानुयायिब्रह्मवादिसंवादकथनम्, ...	४८४
२	" अध्वर्युगृहपतिवाक्यप्रश्नोत्तररूपप्रदर्शनम्, ...	४८४
३	" ब्रह्मणः प्रश्नोत्तरनिरूपणम्, ...	४८४
४	" होतप्रश्नोत्तरदर्शनम्, ...	४८४

५	मन्त्रे होत्रकप्रश्नोत्तरोक्तिः, ...	४८५
६	" होत्रकप्रश्नोत्तरविधिः, ...	४८५
७	" उक्तप्रश्ननिर्णीतगृहपतिवेदनम्, ...	४८५
८	" अर्यमाख्यगृह्णितिविशेषप्रश्नंसा, ...	४८६
९	" प्रकारान्तरेणार्यमाख्यगृहपतेः पुनः प्रश्नंसा, ...	४८६
१०	" चतुर्होत्रमन्त्रज्ञानप्रश्नंसा, ...	४८७
११	" होत्रमन्त्राभिमानोद्भवविषयकवेदनप्रश्नंसा, ...	४८७

६ अनुवाके क्रतूनामृत्विग्विशेषव्यवस्थापनम् ।

१	मन्त्रे अग्निहोत्रैकत्विग्दर्शनम्, ...	४८८
२	" दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्महोत्तादिप्रदर्शनम्, ...	४८९
३	" प्रतिप्रस्थाप्यसहितचतुर्त्विग्दर्शनम्, ...	४८९
४	" मैत्रावरुणसहितपञ्चत्विग्दर्शनम्, ...	४९०
५	" सोमयागीयसप्तहोत्रनिरूपणम्, ...	४९०
६	" संवत्सरसत्रगवामयनान्तर्गतसर्वक्रतुदर्शनम्, ...	४९१
७	" एकाध्वर्युनिष्पाद्याग्निहोत्रप्रश्नंसा, ...	४९१

७ अनुवाके सर्वक्रतुसम्पादकीभूतोक्ताग्निहोत्रप्रश्नंसा ।

१	मन्त्रे होत्रमन्त्राणां प्रजातिशरीररक्षकत्वस्य निरूपणम्, ४९२
२	" कुसिन्धरक्षादर्शनम्, ... ४९२
३	" अग्निहोत्रगतचतुर्होत्रफलदर्शनम्, ... ४९३
४	" पञ्चहोत्रफलदर्शनम्, ... ४९३
५	" षडहोत्रफलदर्शनम्, ... ४९३

विषयः ।

पृष्ठे ।

६	मन्त्रे उन्नयनहोमद्वयगतसङ्ख्यादाराषट्सप्तादिहोत-	
	फलदर्शनम्,	४६३
७	" दशहोतफलदर्शनम्,	४६४

८ अनुवाके होतमन्त्रसामर्थ्यप्रशंसा ।

१	मन्त्रे आसुरहृदिकथनम्,	४६४
२	" पितृहृदिप्रकारः,	४६५
३	" मनुष्यहृदिदर्शनम्,	४६६
४	" देवहृदिनिरूपणम्,	४६६
५	" उक्तहृदिर्निर्गमनम्,	४६७
६	" एतत्तृहृदिप्रकरणज्ञानप्रशंसा,	४६७

९ अनुवाके होतमन्त्रसमष्टिदेवस्वरूपवायूपामनोक्तिः ।

१	मन्त्रे उक्तार्थे अद्वैत्यादनम्,	४६७
२	" उक्तार्थे श्रुतेरुपन्यासः,	४६८
३	" ध्यातव्यनिरूपणम्,	४६८
४	" ऐश्वर्यादौ ध्यातव्यनिदर्शनम्,	४६९
५	" वायौ प्राणादिनाम्नां ध्यानस्य विधानम्,	४६९
६	" मातरिश्वनामध्यानोक्तिः,	४६९
७	" पवमाननामध्यानविधिः,	५००
८	" सवितृनामध्यानकथनम्,	५००
९	" वायुसाधनाङ्गीभूतोत्पत्तिविशेषप्रदर्शनम्,	५०१
१०	" वायुध्यायिनो निन्दकस्य च दक्षिणादिदिग्गतस्य	
	पुण्यपापसम्बन्धः,	५०१

विषयः ।

पृष्ठे ।

११	मन्त्रे निन्दितध्यात्रनुष्ठेयविधानम्, ...	५०२
१२	” निन्दासहमानाभिप्रायप्रपञ्चः, ...	५०३
१३	” भिन्नाटनप्रकारदर्शनम्, ...	५०३

१० अनुवाके होतमन्त्रकाम्यप्रयोगोक्तिः ।

१	मन्त्रे उक्तप्रयोगाङ्गीभूतोपाख्यानम्, ...	५०४
२	” उक्तप्रयोगविधिः, ...	५०६

११ अनुवाके दशहोतमन्त्रनामप्रवृत्तिनिमित्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे दशहोतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोक्तिः, ...	५०६
२	” सप्तहोत्रादिनामप्रवृत्तिदर्शनम्, ...	५०७
३	” चतुर्होतमन्त्राभिमानिपुरुषविशेषप्रशंसा, ..	५०८

इति तृतीयः प्रपाठकः ।

चतुर्थप्रपाठक उपहोममन्त्रपूर्वभागः ।

१ अनुवाके नानाविधापहोममन्त्रनिरूपणम् ।

१, ४	मन्त्रेषु अग्निदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्, ..	५११
५, ८	” इन्द्रदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्, ...	५१२
६, १०	मन्त्रयोरग्निदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५१३
११	मन्त्रे काम्येष्टिसंयाज्यामन्त्रैकम्, ...	५१४
१२	” अग्निदेवताकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५१५
१३, १४	मन्त्रयोः पूषदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५१५
१५, १८	मन्त्रेषु अग्निदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्, ..	५१६
१६, २२	” वायुदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्, ...	५१७

२३, २४ मन्त्रयोः अग्निदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५१६
२५, २६ ,, कामदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५१६
२७, २८ ,, मन्युदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२०
२९, ३० ,, अग्निदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२१

२ द्वितीयानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१, २ मन्त्रयोरग्निदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२२
३, ४ ,, निःकर्तृतिदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२३
५, ६ मन्त्रेषु शत्रुनाशविषयकोपहोममन्त्रपञ्चकम्, ...	५२४
१० मन्त्रे आदित्यदेवताकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५२५
११, १५ मन्त्रेषु अग्निदेवताकोपहोममन्त्रपञ्चकम्, ...	५२५
१६ मन्त्रे वरुणदेवताकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५२७
१७ ,, सोमदेवताकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५२७
१८, १९ मन्त्रयोरिन्द्राग्निदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२८
२०, २४ मन्त्रेषु इन्द्रदेवताकोपहोममन्त्रपञ्चकम्, ...	५२९

३ तृतीयानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१ मन्त्रे वशिष्ठपुत्रविषयकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५३०
२, ३ मन्त्रयोः सरस्वतीदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५३१
४ मन्त्रे याजमानजपविषयकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५३२
५, ६ मन्त्रयोरिन्द्रदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५३२
७ मन्त्रे मथिताग्निमन्त्रप्रयोज्यमन्त्रैकम्, ...	५३३
८, ९ मन्त्रयोर्दाक्षायगीयेष्टिविनियोज्यमन्त्रद्वयम्, ...	५३४
१०, १३ ,, विष्णुदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्, ...	५३४
१४ मन्त्रे आदित्येष्टिकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५३६

१५, १६ मन्त्रयोऽग्निदेवताकोपहोमः, ...	५३७
१७, १८ ,, अश्विदेवताकोपहोमः, ...	५३८
१९, २० ,, सोमदेवताकोपहोमः, ...	५३८
२१, २३ मन्त्रेषु विष्णुदेवताकोपहोमः, ...	५३९
२४ मन्त्रे प्रातःसवनीयोपहोमः, ...	५४१
२५ ,, विद्धतधोऽश्लोत्रान्तर्भावनीयोपहोमः, ...	५४२
२६ ,, इन्द्रदेवताकोपहोमः, ...	५४३
२७, ३१ मन्त्रेषु इन्द्रलिङ्गकप्रस्थितयाज्योपहोमः, ...	५४३
३२ मन्त्रे आश्विनग्रहीयोपहोमः, ...	५४५
३३, ३४ मन्त्रयोऽश्विनकर्मापयोगिकर्म, ...	५४६

४ चतुर्थानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१, ५ मन्त्रेषु श्वेतरोगनिवारणौषध्यभिमन्त्रणार्थोपहोमः, ..	५४७
६ मन्त्रे विजयार्थेन्द्रकर्मापहोमः, ...	५४८
७, ८ मन्त्रयोः कर्मविशेषयाज्यानुवाक्यभूतोपहोमः, ...	५४९
९, १० ,, विजयार्थामेयकर्मापहोमः, ...	५५०
११, १५ मन्त्रेषु कर्मविशेषविषयकसङ्गच्छन्मिथ्याद्युपहोमः, ..	५५०
१६ मन्त्रे आम्रेयकर्मापहोमः, ...	५५२
१७ ,, सावित्रकर्मापहोमः, ...	५५२
१८, १९ मन्त्रयोऽग्निदेवताकोपहोमः, ...	५५३
२०, २५ मन्त्रेषु पापक्षयार्थोपहोमः, ...	५५३

५ पञ्चमानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

विषयः ।

शृष्टे

१, ६ मन्त्रेषु ऐन्द्रसौमिककर्मापहोमः, ...	५।
७, ८ मन्त्रयोः महापितृयज्ञीयाज्यभागोपहोमः, ...	५।
९, १० " मैत्रावरुणकर्मापहोमः, ...	५।
११, १२ " सौर्यकर्मापहोमः, ...	५।
१३, १६ मन्त्रेषु पर्जन्यदेवताकोपहोमः, ...	५।
१७ मन्त्रे व्याघ्रेयकर्मापहोमः, ...	५।
१८, १९ मन्त्रयोः शुनासौर्यकर्मापहोमः, ...	५।
२० मन्त्रे सदोऽभिर्मर्शानार्थोपहोमः, ...	५।
२१, २२ मन्त्रयोरेन्द्राग्निकर्मापहोमः, ...	५।

६ षष्ठानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१, २ मन्त्रयोः सारस्वतकर्मापहोमः, ...	५।
३, ४ " विष्णुदेवताकोपहोमः, ...	५।
५ मन्त्रे व्याघ्रेयकर्मापहोमः, ...	५।
६ " सौर्यकर्मापहोमः, ...	५।
७ " मारुतकर्मापहोमः, ...	५।
८, ९ मन्त्रयोः सावित्रिकर्मापहोमः, ...	५।
१० मन्त्रे वार्हस्पत्यकर्मापहोमः, ...	५।
११ " मित्रावरुणश्चस्त्रीयोपहोमः, ...	५।
१२ " वार्हस्पत्यकर्मापहोमः, ...	५।
१३, १४ मन्त्रयोः कन्यालाभार्थकर्मापहोमः, ...	५।
१५, २० मन्त्रेषु कन्याभिरसितगुलनिक्षेपार्थोपहोमः, ...	५।

२१, २२ मन्त्रयोर्वैश्वानरदेवत्वकर्मापहोमः, ...	५७१
२३, २४ " लोकेष्टिकर्मापहोमः, ...	५७१
२५, २६ " ब्रह्मण ऋषभमिति विहितपशूपहोमः, ...	५७२
२७, २८ " अरिष्टदर्शननिमित्तहोमार्थोपहोमः, ...	५७३
२९, ३० " वाचे वेहतमिति पशुकर्मविनियोज्योपहोमः, ...	५७४
३१, ३२ " वाचे वेहतमिति पशुकर्मापहोमः, ...	५७५
३३, ३४ " खुषासपत्नीयेष्टियाज्यानुवाक्याद्वयम्, ...	५७६
३५ मन्त्रे आग्नेयकर्मापहोमः, ...	५७७

७ सप्तमानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१ मन्त्रे ग्रावाभिमन्त्रणम्, ...	५७७
२ " यजमानाभिमन्त्रणम्, ...	५७८
३ " आशीर्वादार्थकर्मापहोमः, ...	५७८
४, ७ मन्त्रेषु ऐन्द्रवृषभोयपशुकर्मापहोमः, ...	५७८
८, ९ मन्त्रयोर्विजयार्थेन्द्रकर्मापहोमः, ...	५७९
१०, ११ " आग्नेयकर्मापहोमः, ...	५८०
१२, १४ मन्त्रेषु ऐन्द्रकर्मापहोमः, ...	५८१
१५ मन्त्रे जपविशेषविनियोगः, ...	५८१
१६, १७ मन्त्रयोर्वायव्यकर्मापहोमः, ...	५८२
१८, २२ मन्त्रेषु राजाशीर्वादविषयकपहोमः, ...	५८२
२३, २४ मन्त्रयोर्दिवश्येनीयेष्टियाज्यानुवाक्याद्वयम्, ...	५८५
२५ मन्त्रे आग्नेयकर्मापहोमः, ...	५८५
२६, २७ मन्त्रयोर्ब्रह्मर्षभोयपशुकर्मापहोमः, ...	५८६

२८ मन्त्रे यूषोपस्थानकर्मविनियोगः, ...	५८७
२९, ३० मन्त्रयोराभेयकर्मोपहोमः, ...	५८७

८ अष्टमानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१, २ मन्त्रयोरभिधानविषयः, ...	५८८
३, ६ मन्त्रेषु आज्यभागोविनियोगः, ...	५८८
७, ८ मन्त्रयोः सोमोयश्यामाकहविर्याज्यापुरोनुवाक्यद्वयम्, ...	५८९
९, १० " ऐन्द्रामहादशकपालयाज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	५९०
११, १२ " अग्नीन्द्रकर्मयाज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	५९१
१३, १४ " वैश्वदेवहविर्याज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	५९२
१५, १६ " द्यावापृथिव्यैककपालीययाज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	५९२
१७, १८ " स्विष्टिस्तुत्याज्याद्वयम्, ...	५९२
१९ मन्त्रे श्यामाकहविःप्राशनविनियोगः, ...	५९३
२० " ब्रीह्याग्रयणशेषभक्षणविनियोगः, ...	५९३
२१ " यवाग्रयणशेषभक्षणविनियोगः, ...	५९४

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

पञ्चमप्रपाठके उपहोमार्थमन्त्रशेषोक्तिः ।

प्रथमानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१, २ मन्त्रयोः प्राणदेवताविषयः, ...	५९५
३, ४ " मनोदेवताविषयः, ...	५९६

	विषयः ।	पृष्ठे ।
५, ६	” वाग्देवताविषयः, ...	४६७
७, ८	” चक्षुर्देवताविषयः, ...	५६८
९, १०	” श्रोत्रविषयः, ...	५६७

२ द्वितीयानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१, ८	मन्त्रेषु अश्वभेदीयाश्वजलोद्गमनविषयः, ...	६००
९, १०	मन्त्रयोरग्रेयकर्म, ...	६०४

३ तृतीयानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१, २	मन्त्रयोरन्यधनपुनःप्रापकैन्द्रकर्मविषयः, ...	६०५
३	मन्त्रे ऐन्द्रकर्मापहोमः, ...	६०६
४, ६	मन्त्रयोरिन्द्राकूतिदेवतार्थोपहोमः, ...	६०६
७	मन्त्रे प्रायणीयेष्टिस्त्रिष्टिक्तपुरोनुवाक्यैकम्, ...	६०७
८, ९	मन्त्रयोः पशुबधकालीनयजमानजप्यम्, ...	६०७
१०, ११	” मित्रविन्देष्टियाज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	६०८

४ चतुर्थानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः । .

१, २	मन्त्रयोरैन्द्रकर्मविषयः, ...	६०९
३, ८	मन्त्रेषु निष्क्रैवल्यश्रुत्तान्तर्भावनीयोपहोमः, ...	६१०
९, ११	” आग्नेयकर्मापयोगिकर्म, ...	६१३
१२, १३	मन्त्रयोरश्विसहितपूषदादशकपालनिर्वपनयाज्यानुवा- क्यद्वयम्, ...	६१४
१४, १५	” सरस्वत्सत्यवाक्चर्वित्यस्य याज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	६१५

५ पञ्चमानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

विषयः ।

शृष्टे

१, २	मन्त्रयोर्दिवस्त्रेनीयेष्टिगतयज्ञायचरमेतत्स्थलीय								
	याज्यानुवाक्यद्वयम्,	..	...	..	..	..	..	६१	
३, ४	" भगदेवताकर्मविशेषोपयोगि	...	..	...	..	...	६१		
५	मन्त्रे प्राजापत्यकर्म,	..	...	..	...	..	६१		
६, ७	मन्त्रयोरुषाहोरात्रदेवताकर्मविशेषः,	..	..	..	..	..	६१		
८, ९	" मातृकर्म,	..	..	..	..	...	६१		
१०, ११	" वैष्णवकर्मापयोगिमन्त्रद्वयप्रतीकम्,	..	..	..	..	..	६१		
१२, १३	" वार्हस्पत्यश्वेतपशुसूक्तीयकर्म,	...	..	..	..	..	६१		
१४, १५	" पौष्णकर्म,	..	..	..	..	...	६१		
१६, २१	मन्त्रेषु वनवासिजपितव्यारण्यानीमन्त्रजपः,	..	..	..	..	..	६१		

६ षष्ठानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१, २	मन्त्रयोरैन्द्रकर्मविषयः,	..	..	..	..	..	..	६१	
३, ७	मन्त्रेषु जातकर्मविनियोगः,	..	..	..	..	..	..	६१	
८	मन्त्रे वृहस्पतिसवयागीययजमानाभिषेकविनियोगः,	..	..	..	..	..	..	६१	
९	" ऐन्द्रकर्म,	..	..	..	..	..	..	६१	
१०, ११	मन्त्रयोरौषधिदेवताकर्मयाज्यानुवाक्याद्वयम्,	..	..	..	..	..	..	६१	
१२, १३	" दिवःश्रेणीयेष्टिगतमनुवित्तैचरमितिस्थलीययाज्या-								
	नुवाक्यद्वयम्,	..	..	..	..	...	६१		
१४	मन्त्रे उषोदेवताकर्म,	...	..	..	..	..	..	६१	

७ सप्तमानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

विषयः ।

श्लो० ।

१	मन्त्रे सावित्रचयनविनियोगः,	.. .. .	६३२
२	" आग्रयणकर्मापहोमः,	.. .. .	६३३
३	" हारियोजनोर्द्धभावियज्ञपुच्छयोजनीयकर्म,	..	६३३
४	" आयुष्कामेष्टिगतकर्णाभरणधारणकार्यविनियोगः,		६३४
५	" व्याहृतयः,	.. .. .	६३४
६	" अग्निर्धर्मेणान्नादइति,	.. .. .	६३४
७	" प्रजापतिः प्रणोताइति,	.. .. .	६३५
८, १७	मन्त्रेषु मित्रविन्दाख्येष्टिकर्मापहोमः,	.. .. .	६३५

८ अष्टमानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१	मन्त्रे माध्यन्दिनसवनीयप्रस्थितयाज्या,	... .. .	६३७
२, ३	मन्त्रयोरैन्द्रकर्मविनियोगः,	.. .. .	६३८
४	मन्त्रे ऐन्द्रकर्म,	.. .. .	६३९
५, ६	मन्त्रयोरैन्द्रदादशकपालीयकर्मविनियोगः,	... ..	६३९
७	मन्त्रे सोमक्रयोर्द्धाशाच्छादकवस्त्रापनयनविनियोगः,	..	६४०
८	" सोमविक्रितिविषययोजनम्,	.. .. .	६४०
९	" नेत्ररोगपरिहारः,	.. .. .	६४१
१०	" ब्रह्मोत्सङ्गसोमासादनविनियोगः,	.. .. .	६४१
११	" अभिववीथप्रवर्ग्यस्यान्तर्भाथः,	.. .. .	६४२
१२, १४	मन्त्रेषु अग्नेवताककर्म,	.. .. .	६४२
१५, १६	मन्त्रयोर्यजमानविनियोजनीयदार्शिककर्म,	.. .. .	६४३

१७ मन्त्रे फलचमसविनियोगः, ...	६४।
१८ " अग्न्युपस्थानविनियोगः, ...	६४।
१९ " अरणीसमारोहणविनियोगः, . ..	६४५
२० " आग्नेयकर्म, ...	६४५
२१ " निवर्त्तमानाभिमन्त्रणविनियोगः, ...	६४६
२२, २७ मन्त्रेषु ऐन्द्रकर्म, ...	६४६
२८, २९ मन्त्रयोक्तृत्वेदिगताभिष्टापनकर्म, ...	६४९
३० मन्त्रे इन्द्रःसुनवदित्यादि, ...	६५०
३१, ३२ मन्त्रयोः शुनासोरगुणककर्म, ...	६५१

इति पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ।

षष्ठे प्रपाठके कौकिलसौत्रामणिकथनम् ।

१ अनुवाके गृहमन्त्राः ।

१, मन्त्रे सुरायास्तोत्रादिभिः संसर्जनम्, ...	६५२
२, ४ मन्त्रेषु सुरोत्पवनम्, ...	६५३
५, मन्त्रे सुराग्राधनम्, ...	६५४
६ " पयोऽग्न्यह्न्यह्न्यार्थं पुरोक्तम्, ...	६५५
७, ९ मन्त्रेषु पात्रे पयोऽग्न्यह्न्यम्, ...	६५६
१०, १२ " पात्रत्रयपयश्चासादनम्, ...	६५६
१३, १५ " सुरोपस्थानम्, ...	६५६
१६ " प्रतिप्रस्थात्कण्डकसुराग्न्यह्न्यम्, ...	६६६

विषयः ।

पृष्ठे ।

७, ९	मन्त्रेषु पात्रत्रयेपयोग्यद्वयं, ...	६५६
१०, १२	" सुरासादनं, ...	६५६
१३, १५	" सुरार्थोपस्थानं, ...	६५६
१६	मन्त्रे नानेतिपुरोक्तपाठः, ...	६५६
१७, १९	मन्त्रेषु सुरागृहपठनीयत्वविधिः, ...	६५७
२०, २२	मन्त्रेषु सुराग्रहणम्, ...	६५८
२३, २९	" सुरागृहोपस्थानम्, ...	६५८

२ अनुवाके गृहोपस्थानमन्त्राः ।

१, ५	मन्त्रेषु गृहोपस्थानम्, ...	६५९

३ अनुवाके गृहोपस्थानमभिधानम् ।

१, २	मन्त्रयोः सुराक्षीरहोमः, ...	६६२
३	मन्त्रे अर्धयुक्तकृत्वाश्विनभागभक्षणम्, ...	६६३
४	" प्रतिप्रस्थाटकृत्कसारस्वतभागभक्षणम्, ...	६६४
५	" आहवनीयदर्क्षिणभागे प्रयःशेषप्रदानम्, ...	६६४
६, १५	मन्त्रेषु आहवनीयाग्नेर्दर्क्षिणत उपस्थानम्, ...	६६४
१६, १७	मन्त्रयोः अर्धयुक्तिप्रस्थाटकृत्कसुराहवनम्, ...	६६५
१८	मन्त्रे सुराशेषस्य वस्त्रिकप्रतिपादनम्, ...	६६६
१९	" ब्रह्मयजमानकृत्कहविःशेषभक्षणम्, ...	६६६

४ अनुवाके उपहोममन्त्राः ।

१, १६	मन्त्रेषु उपहोमकर्म, ...	६६७

५ अनुवाके अभिषेकोक्तिः ।

विषयः ।

१	मन्त्रे औदुम्बरासनस्थापनम्,	..	..	..	..	६८
२	" चर्मसंस्तरणं,	...	...	...	...	६८
३	" तदासनेपवेशः,	...	...	...	...	६८
४	" तत्रोपविष्टाभिमन्त्रणम्,	...	...	...	...	६८
५, ७	मन्त्रेषु तत्रस्थितयजमानाभिषेकः,	...	..	...	..	६८
८	मन्त्रे यजमानपाणिस्पर्शः,	...	..	...	...	६८
९, ११	मन्त्रेषु यजमानाङ्गानम्,	...	..	...	...	६८
१२	मन्त्रे यजमानशिरोमुखाद्यङ्गप्रत्यङ्गस्पर्शः,	..	...	..	..	६८
१३	" यजमानस्यासनादवरोहणम्,	..	..	..	..	६८
१४	" यजमानकर्तृकजपः,	..	...	...	..	६८
१५, १६	मन्त्रयोर्यजमानकर्तृकहोमः,	..	..	..	..	६८
१७	मन्त्रे यजमानाङ्गस्पर्शः,	..	..	..	..	६८

६ अनुवाके अवभृथस्नानविधिः ।

१, ५	मन्त्रेषु अवभृथाङ्गहवनम्,	..	..	..	..	६८
६	मन्त्रेऽवभृथाभिमन्त्रणम्,	..	..	..	..	६८
७, ८	मन्त्रयोर्यजमानावभृथस्नानम्,	..	..	..	..	६८
९	मन्त्रे आदित्योपस्थानम्,	..	..	..	..	६८
१०	" अध्वर्युकर्तृकाप्परित्यागः,	..	..	..	..	६८
११, १३	मन्त्रेषु अध्वर्युकर्तृकहोमः,	..	..	..	..	६८
१४, १५	मन्त्रयोरध्वर्युकर्तृकान्युपस्थानम्,	..	..	..	..	६८
१६	मन्त्रे अध्वर्युकर्तृकहोमः,	...	..	..	..	६८

एतेषु षडानुवाकेषु अध्वर्युवचनम् ।

७ अनुवाके मैत्रावरुणपाठनीयैकादशप्रयाजप्रैषोक्तिः ।

	विषयः ।	श्लो० ।
१	मन्त्रे प्रथमप्रैषोक्तिः, ...	६८८
२	" द्वितीयप्रैषविधिः, ...	६८९
३	" तृतीयप्रैषकथनम्, ...	६९०
४	" चतुर्थप्रैषप्रपञ्चः, ...	६९०
५	" पञ्चमप्रैषनिरूपणम्, ...	६९०
६	" षष्ठप्रैषनिर्वचनम्, ...	६९१
७	" सप्तमप्रैषाभिधानम्, ...	६९१
८	" अष्टमप्रैषदर्शनम्, ...	६९२
९	" नवमप्रैषोदाहृतिः, ...	६९२
१०	" दशमप्रैषाख्यानम्, ...	६९३
११	" एकादशप्रैषावृत्तिः, ...	६९३

८ अनुवाके पूर्वोक्तप्रयाजैकादशपुरोहितगुक्तिः ।

१, ११ मन्त्रेषु षष्ठप्रपाठकस्याष्टमेऽनुवाके उत्तरोत्तरकमेकैकाद-
शानां प्रयाजपुरोहितां कथनम् ६९४

९ अनुवाके ऐन्द्रपशुवपापुरोडाशहविर्याज्यानुवाक्या

कथनम् ।

१, २	मन्त्रयोवपाप्रतीकद्वयम्, ...	६९६
३	मन्त्रे पुरोडाशपुरोऽनुवाक्याकथनम्, ...	७००
४	" पुरोडाशयज्ञोक्तिः, ...	७००

५	” हविःपुरोऽनुवाक्याख्यानम्, ...	७००
६	” हविर्याज्याभिधानम्, ...	७००

१० अनुवाके अनूयाजीयेकादशमैत्रावरुणप्रेषोक्तिः ।

१,११	मन्त्रे षष्ठप्रपाठकस्य दशमानुवाके अनूयाजैकादशमैत्रा- वरुणप्रेषकथनम्, ...	७०१

११ अनुवाके प्रयाजप्रेषमन्त्राः ।

१,१३	मन्त्रेषु षष्ठप्रपाठकस्यैकादशेऽनुवाके प्रयाजार्थमैत्रावरुण- त्रयोदशप्रेषोक्तिः, ...	७०७

१२ अनुवाके प्रयाजयाज्याप्रीमन्त्राः ।

१,१२	मन्त्रेषु षष्ठप्रपाठकस्य द्वादशानुवाके द्वादशप्रयाजयाज्याप्री- कथनम्, ...	७१७

१३ अनुवाके वपापुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्योक्तिः ।

१	मन्त्रे प्रथमवपापुरोऽनुवाक्या द्वितीयवपायाज्या, ..	७२१
२	” प्रथमवपायाज्या द्वितीयवपापुरोऽनुवाक्या, ..	७२१
३	” द्वितीयवपायाज्या द्वितीयवपापुरोऽनुवाक्या, ..	७२१
४	” प्रथमपुरोडाशपुरोऽनुवाक्या द्वितीयपुरोडाश- याज्या, ...	७२२

- ५ " प्रथमपुरोडाशयाज्या द्वितीयपुरोडाशपुरोऽनुवाक्या, ७२२
 ६ " द्वितीयपुरोडाशयाज्या तृतीयपुरोडाशपुरोऽनुवाक्या, ७२२
 ७ " प्रथमहविःपुरोऽनुवाक्या तृतीयहविर्याज्या .. ७२३
 ८ " प्रथमहविर्याज्या द्वितीयहविःपुरोऽनुवाक्या, .. ७२३
 ९ " द्वितीयहविर्याज्या तृतीयहविःपुरोऽनुवाक्या, .. ७२३

•

१४ अनुवाके अनूयाज्यामैत्रावरुणप्रेषमन्त्रकथनम् ।

- १,११ मन्त्रेषु षष्ठप्रपाठकस्य चतुर्दशानुवाके एकादशानूयाज्या
 मैत्रावरुणप्रेषोक्तिः, ... ७२४

१५ अनुवाके सूक्तवाकप्रेषनिर्वचनम् ।

- १ मन्त्रे षष्ठप्रपाठकस्य प्रश्चदशप्रपाठके सूक्तवाकप्रेषकथनं, ७२९

१६ अनुवाके पितृयज्ञविषयकमन्त्रोक्तिः ।

- १ मन्त्रे पितृयज्ञीयसामिधेनो, ... ७३२
 २,३ मन्त्रयोः पितृयज्ञीयाज्यभागपुरोऽनुवाक्याद्वयं, ... ७३२
 ४,५ " पितृमत्सोमयागीयपुरोऽनुवाक्याद्वयम्, ... ७३२
 ६ मन्त्रे पितृमत्सोमयागीययाज्या, ... ७३२
 ७,८ मन्त्रेषु वर्हिःपितृयागीयपुरोऽनुवाक्यात्रयम्, ... ७३२
 १० मन्त्रे वर्हिःपितृयागीययाज्या, ... ७३२
 ११ " अग्निष्वात्तापितृयागीयपुरोऽनुवाक्या, ... ७३२
 १२ " अग्निष्वात्तापितृयागीयद्वितीयपुरोऽनुवाक्या, .. ७३२
 १३ " अग्निष्वात्तापितृयागीययाज्योक्तिः, ... ७३४

१४, १६ मन्त्रेषु कथ्यवाह्यामीयं पुरोऽनुवाक्याद्वयं याज्यैकञ्च, .. ७३४

१७, १८ मन्त्रयोः खिद्युक्त्यामीया पुरोऽनुवाक्या याज्या च, .. ७३४

१७ अनुवाके ऐन्द्रपशुसम्बन्धिप्रयाजमैत्रावरुणप्रेषोक्तिः ।

१, ११ मन्त्रेषु षष्ठप्रपाठकीयसप्तदशानुवाके प्रयाजार्थैकादशमैत्रा-
वरुणप्रेषकथनं, .. '.. .. ७३६

१८ अनुवाके आप्रीनामकप्रयाजयाज्याकथनम् ।

१, ११ मन्त्रेषु षष्ठप्रपाठकीयाप्रीनामकैकादशप्रयाजयाज्या-
कथनम्, ... ७४१

१८ अनुवाके ऐन्द्रपशुसम्बन्धिवपापुरोडाशहविर्याज्यानु-
वाक्योक्तिः ।

१, २ मन्त्रयोर्वपायाः पुरोऽनुवाक्या याज्या च, ... ७४४

३, ४ " पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या याज्या च, ... ७४५

५, ६ " हविषः पुरोऽनुवाक्या याज्या च, ... ७४५

२० अनुवाके ऐन्द्रपशुसम्बन्धिनूयाजमैत्रावरुणप्रेषकथनम् ।

१, ११ मन्त्रेषु षष्ठप्रपाठकीयैकादशानूय जमैत्रावरुणप्रेषोक्तिः, ७४६

इति षष्ठः प्रपाठकः ।*

* षष्ठप्रपाठकीय सहादिविंशत्यनुवाकेषु द्वात्रिंशत् निरूपणम् ।

सप्तमप्रपाठके सवनामकेकाहकथनम् ।

१ अनुवाके बृहस्पतिसवनिरूपणम् ।

	विषयः ।	शृष्टे ।
१	मन्त्रे बृहस्पतिसवीयस्तोमविधानम्, ...	७५०
२	" सोमयागसंस्थाविशेषविधानम्, ...	७५०
३	" एष्टस्तोत्रीयरथन्तरुनियमोक्तिः, ...	७५१
४	" द्वादशगतविशेषधर्मवचनम्, ...	७५१
५	" बृहस्पतिसवप्रयोगविधिः, ...	७५२
६	" दक्षिणागतवैशिष्ट्योक्तिः, ...	७५१
७	" दक्षिणागतापरवैशिष्ट्योक्तिः, ...	७५२
८	" सवाभिषेकविधानम्, ...	७५२
९	" अभिषेकद्रव्यम्, ...	७५२

२ अनुवाके वैश्वसवाक्तिः ।

१	मन्त्रे वैश्वसवार्चहविर्विधानम्, ...	७५३
२	" तदीयद्वितीयहविर्विधिः	७५४
३	" तदीयतृतीयहविर्विधिः, ...	७५४
४	" तदीयचतुर्थहविराख्यानम्, ...	७५४
५	" तदीयपञ्चमहविःप्रपञ्चः, ...	७४४
६	" तदीयषष्ठहविरभिधानम्, ...	७५५
७	" तदीयसप्तमहविर्विधानम्, ...	७५५
८	" हविःसंख्यादर्शनम्, ...	७५५
९	" वैश्वसवीयप्रश्रुतिः, ...	७५५
१०	" उक्तसवीयाभिषेककालविधिः, ...	७५५

११	"	अभिषेकाह्वासनोक्तिः,	.. .. .	७५५
१२	"	अभिषेकद्रव्यम्,	.. .. .	७५६

३ अनुवाके ब्राह्मणसवाभिधानम् ।

१, ८	मन्त्रेषु ब्रह्मवर्चसकामब्राह्मणह्वयमानाट्टहविषक्तिः,	..	७५६
९	मन्त्रे हविःसंश्लोक्तिः,	... ..	७५८
१०	"	अभिषेकद्रव्योत्पवनम्,	... .. ७५८
११	"	अभिषेककालीनाधारोक्तिः,	.. ... ७५८
१२	"	अभिषेकद्रव्योक्तिः,	... .. ७५९

४ अनुवाके सोमसवाभिधानम् ।

१	मन्त्रे सोमसवसम्बन्धिपशुरूपविधिः, ...	७५९
२	” अभिषेकमन्त्रोक्तिः, ...	७५९
३	” सोमसवगतकर्तव्योक्तिः, .. .	७६०
४	” अभिषेकार्थसोमोया ऋक्, ...	७६०

५ अनुवाके पृथिसवोक्तिः ।

१	मन्त्रे पृथिसवोक्तिः,	.. ..	७६१
२	" पृथिसवीयाभिषेकः,	.. ..	७६१
३	" पृथिसवकर्तव्योक्तिः,	.. ..	७६२
४	" पृथिसवीयनराशंसीया ऋक्,	.. ..	७६२

६ अनुवाके गोसवोक्तिः ।

विषयः ।	पृष्ठे
१ मन्त्रे गोसवोक्तिः, ...	७६३
२ " गोसवप्रशंसा, ...	७६३
३ " गोसवानुष्ठानज्ञानयोः प्रशंसा, ...	७६३
४ " गोसवीयदक्षिणोक्तिः, ...	७६४
५ " अभिधेकद्रव्यम्, ...	७६४
६,७ मन्त्रयोगोसवीयाभिधेकार्थदेशकालोक्तिः, ...	७६४
८ मन्त्रे वृहत्सामीयस्तोत्रप्रशंसा, ...	७६४
९,१० मन्त्रयोगोसवीयाभिधेककथनम्, ...	७६५

७ अनुवाके ओदनसवोक्तिः ।

१,४ मन्त्रेषु ओदनसवोक्तिः, ...	७६६
५,८ " आन्यक्षीराद्यभिमन्त्रणम्, ...	७६७
९,१२ " सक्तुमन्यश्रयणप्रकारः, ...	७६७
१३,१५ " आन्यमन्याभिमन्त्रणम्, ...	७६८
१६,१८ " ययोमन्याभिमन्त्रणम्, ...	७६८
१९,२१ " दधिमन्याभिमन्त्रणम्, ...	७६८
२२,२४ " उदमन्याभिमन्त्रणविधिः, ...	७६९
२५ मन्त्रे ओदनप्राशनकालीनयजमानाभिमन्त्रणं, ...	७६९
२६ " यजमानस्य द्विरण्यवन्धनम्, ...	७६९
२७ " अषां गृह्यैर्यजमानाभिधेचनम्, ...	७७०
२८ " अभिषिक्तयजमानाभिमन्त्रणम्, ...	७७०
२९,३२ मन्त्रेषु अभिधेकार्थजलयह्यं, ...	७७८

८ अनुवाके ओदनसवीयरथारोहणमन्त्राः ।

	विषयः ।	श्लो
१	मन्त्रे रथावस्थितिविधिः, ...	७७२
२	" रथारूढमानयजमानाभिमन्त्रणं	७७१
३	" रथचक्रस्पर्शः, ...	७७२
४, ८	मन्त्रेषु रथस्थयजमानाभिमन्त्रणम्, ...	७७२

९ अनुवाके ओदनसवकथनम् ।

१	मन्त्रे ओदनसवाभिधानं	७७५
२	" सिंहव्याघ्र इत्यादिमन्त्रहवनीयान्नोक्तिः, ...	७७५
३	" मन्त्रकल्पनमन्त्रतात्पर्योक्तिः, ...	७७५
४	" हिरण्यादिदानाधिकारी, ...	७७६
५	" हिरण्याभरणकर्णधारणं, ...	७७६
६	" होमद्रव्यशेषप्राशनं	७७६
७	" ओदनसवप्रयोगोक्तनक्षत्रं, ...	६७६
८	" ओदनसवे कालः, ...	७७७
९	" एतत्सवार्थज्ञानप्रशंसा, ...	७७७
१०	" अथभूयशोधनप्रकारः	७७७
११	" दर्भपुञ्जीलसङ्ख्याविधिः, ...	७७८

१० अनुवाके पञ्चशारदीयविधिः ।

१	मन्त्रे पञ्चशारदीयविधिः, ...	७७८

	विषयः ।	श्लो
२	“ पञ्चशारदीयप्रशंसा, ... ७७६	
३	“ उक्तयज्ञतद्देनप्रशंसा, ... ७७६	
४	“ सम्बत्सरसङ्ख्याप्रशंसा, ... ७७६	
५	“ स्तोमावधिविधिः, ... ७७६	

११ अनुवाके पञ्चशारदीययज्ञपशुकथनम् ।

१	मन्त्रे उक्तपशुसम्बन्धिसामविशेषविधानं, ... ७८०	
२	“ उक्तयज्ञीयपशवः, ... ७८०	
३	“ यजनवेदनयोः प्रशंसा, ... ७८१	
४	“ पञ्चशारदीययज्ञप्रशंसा, ... ७८१	
५	“ पुनर्यजनवेदनयोः प्रशंसा, ... ७८१	
६	“ पशुदेवतामरत्सम्बन्धद्वाराकृतुप्रशंसा, ... ७८१	
७	“ पञ्चशारदीयस्य पञ्चसम्बत्सरमभिश्राप्यकर्तव्यतोक्तिः, ७८२	
८	“ स्तोमावसानगतसप्तदशसङ्ख्याप्रशंसा, ... ७८२	

१२ अनुवाकेऽग्निष्टुद्यज्ञीयगृहपुरोक्त- कथनं ।

१	मन्त्रे ऐन्द्रवायवीयपुरोक्त, ... ७८३	
२	“ मैत्रावरुणगृहीयपुरोक्त, ... ७८४	
३	“ अश्विनगृहीयपुरोक्त, ... ७८४	
४	“ शुक्रगृहीयपुरोक्त, ... ७८५	

५	“ मन्थिगृहीयपुरोक्तः, ...	७८५
६	“ आग्रयणीयपुरोक्तः, ...	७८६
७	“ ऐन्द्राग्रपुरोक्तः, ...	७८६
८	“ वैश्वदेवगृहीयपुरोक्तः, ...	७८७
९, ११	मन्त्रेषु मरुत्वतगृहीयपुरोक्तत्रयकथनं	७८७
१२	मन्त्रे माहेन्द्रगृहीयपुरोक्तः, ...	७८८
१३, १५	मन्त्रेषु आदित्यगृहीयपुरोक्तत्रयकथनं, ...	७८९
१६	“ सावित्रपुरोक्तः, ...	७९१

१३ अनुवाके इन्द्रस्तुत्यागीयगृहपुरोक्त- कथनम् ।

१, २	मन्त्रयोरेन्द्रवायवीयपुरोक्तद्वयोक्तिः, ...	७९२
३	“ मैत्रावरुणगृहीयपुरोक्तः, ...	७९३
४	“ आश्विनगृहीयपुरोक्तः, ...	७९३
५	“ शुक्रगृहीयपुरोक्तः, ...	७९३
६	“ मन्थिगृहीयपुरोक्तः, ...	७९४
७	“ आग्रयणगृहीयपुरोक्तः, ...	७९४
८	“ ऐन्द्राग्रपुरोक्तः, ...	७९५
९	“ वैश्वदेवगृहीयपुरोक्तः, ...	७९५
१०, १३	मन्त्रेषु आदित्यगृहीयपुरोक्तत्रयकथनं, ...	७९५
१४	मन्त्रे सावित्रगृहीयपुरोक्तः, ...	७९७

१४ अनुवाके अतोर्थामविधिकथनं ।

१	मन्त्रे अतोर्थामविधानार्थाख्यायिकोक्तिः, ...	७६८
२	“ अतोर्थामक्रतुविधानं	७६९
३	“ अतोर्थामक्रतुनिर्वचनं, ...	७६९
४	“ उक्तक्रतुगतसर्वकामसाधनत्वोक्तिः, ...	८००

१५ अनुवाके राजाभिषेकीयहोममन्त्राः ।

१,७	मन्त्रेषु होमप्रकारः, ...	८००
८	मन्त्रे अभिषेककालीनोपवेशार्थं व्याघ्रचर्मास्तरणम्, ..	८०४
९	“ उक्तचर्मापविष्टराजाभिषेकः, ...	८०४
१०,१७	मन्त्रेषु तोक्त्रादूर्वावास्तावाराजाभिषेकः, ...	८०४
१८	मन्त्रे राजाभिमन्त्रणम्, ...	८०५
१९	“ राजबाहुप्रसारणम्, ...	८०६
२०	“ राजबाहुसङ्कोचः, ...	८०६

१६ अनुवाके राजाभिषेकाङ्गीभूतरथारोहणेऽङ्गीतिः ।

१	मन्त्रे राज्ञो रथारोहणं, ...	८०७
२	“ आरुह्यमानराजाभिमन्त्रणम्, ...	८०७
३	“ रथचक्रस्पर्शः, ...	८०७
४	“ पुरोहिताभिमन्त्रणः, ...	८०८
५	“ सारथ्यभिमन्त्रणम्, ...	८०८
६	“ प्रयज्ञाभिस्पर्शः, ...	८०८

७, १२ मन्त्रेषु रथारूढस्याभिषेकः, ...	८०६
१३, १४ मन्त्रयो राजभिमन्त्रणं, ...	८०६
१५ मन्त्रे राजपाठ्यः, ...	८१०
१६, १८ मन्त्रेषु पुनराजाभिमन्त्रणं	८१०
१९, २० मन्त्रयो राज्ञ आदित्यदर्शनं, ...	८११
२१ मन्त्रे राजकर्तृकजनपदानुवीक्षणम्, ...	८११

१७ अनुवाके रथारोहणाङ्गीभूतराज-

केशवपनमन्त्राः ।

१, २ मन्त्रयोराज्रतिद्वयहोमः, ...	८१२
३ मन्त्रे आसन्द्याखरुक्षुराजाभिमन्त्रणम्, ...	८१४
४ “ आसन्द्यासीनराजकेशवपनम्, ...	८१४
५ “ प्रक्षिप्यमाणकेशानुमन्त्रणं, ...	८१४
६ “ केशप्रक्षेपस्थानोक्तिः, ...	८१५
७ “ राज्ञ आन्यपथोन्नद्धणस्य मन्त्रः, ...	८१५
८ “ राजशिरसि आन्यपथोन्नद्धणम्, ...	८१६

१८ अनुवाके विघनसाख्यैकाहविशेषकथनम् ।

१ मन्त्रे विघनसंयुत्युत्तिदर्शनं	८१७
२ ” विघनसाख्यक्रतुविधानं	८१७
३ “ विघनसाख्यक्रत्वधिकारी, ...	८१७

	विषयः ।	पृष्ठे
४	” विघनसाख्यक्रतुस्तोत्रविशेषः, ...	८१८
५	” विघनसाख्यक्रतुवेदनाक्तिः, ...	८१८
६	” विघनसाख्ययागस्य तद्देदनस्य च पुनःप्रशंसा, ..	८१८
७	” द्वादशचतुर्विंशस्तोमद्वयस्थानविशेषविधानं, ...	८१९
८	” उक्तस्तोमानुष्ठानवेदनप्रशंसा	८१९
९	” उक्तस्तोमाधारीभूतगर्विशेषकथनं, ...	८१९
१०	” उक्तस्तोमगानकालविशेषविधिः, ...	८२०
११	” व्यतिषङ्गप्रकारदर्शनद्वाराप्रशंसा, ...	८२१
१२	” पुनः प्रकाराकरेणप्रशंसा, ...	८२१

इति सप्तमप्रपाठकः ।

अथाष्टमप्रपाठककाम्यपशुयाज्यानुवाक्या

कथनम् ।

१ अनुवाके तत्तद्देवतापशुसूक्तकथनम् ।

१	मन्त्रे वायवीयश्चेतपशुयागीयपुरोनुवाक्या, ...	८२३
२	” उक्तयागीयवपायाज्या, ...	८२३
३	” उक्तयागीयपुरोडाशयाज्यानुवाक्याप्रतीकद्वयदर्शनं	८२४
४	” उक्तयागीयहविः पुरोनुवाक्योक्तिः, ...	८२४
५	” उक्तयागीययाज्याकथनं	८२५
६	” प्राजापत्यपशुयागीयपुरोनुवाक्योक्तिः, ...	८२५
७	” उक्तयागीयवपायाज्याविधिः, ...	८२६
८	” उक्तयागीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८२६
९	” उक्तपुरोडासयाज्याकथनं	८२७

विषयः ।

श्रुते

१०	"	उक्तयागीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८२७
११	"	उक्तहविर्याज्याविधानं	८२८
१२	"	सोमपूषसम्बन्धिपशुसूक्तीयवपायान्यापुरोनुवाक्या- प्रतीकद्वयदर्शनं, ...	८२८
१३	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्योक्तिः, ...	८२८
१४	"	उक्तपुरोडाशीययान्याकथनं, ...	८२९
१५	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्याविधानं, ...	८२९
१६	"	उक्तहविर्याज्योक्तिः, ...	८३०
१७	"	वरुणसूक्तीयवपापुरोडाशहविषां प्रत्येकं यान्या- पुरोनुवाक्याप्रतीकोक्तिः, ...	८३०
१८	"	पशुप्रजाप्रात्यर्थकपशुसूक्तीयवपापुरोडाशहविषां क्रमेण यान्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकदर्शनम् ...	८३१

२ अनुवाके वशादिपशुसूक्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे	आदित्यदेवताकपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ..	८३१
२	"	उक्तसूक्तीयवपायान्याकथनम्, ...	८३३
३	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८३३
४	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्या, ...	८३३
५	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८३४
६	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८३४
७	"	आग्नेयसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८३५
८	"	उक्तसूक्तीयवपायान्या, ...	८३५
९	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८३६
१०	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्या, ...	८३६

११	मन्त्रे	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८३७
१२	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८३७
१३	"	संहित्यामैन्द्रीमितिपशुसूक्तीययाज्यानुवाक्याप्रती- कद्वयं, ...	८३८
१४	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८३८
१५	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८३८
१६	"	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८३९
१७	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८३९
१८	"	श्वेतां वार्हस्पत्यमितिपशुसूक्तीयवपायायाज्यानु- वाक्याप्रतीकद्वयं, ...	८३९
१९	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८४०
२०	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८४०
२१	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्यानुवाक्याप्रतीकद्वयं, ...	८४१
२२	"	सारस्वतं मेघमितिपशुसूक्तीयवपादिप्रतीकदर्शनं, ...	८४१
२३	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८४१

३ अनुवाके मौम्यादिपशुसूक्ताभिधानम् ।

१	मन्त्रे	सौम्यपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८४२
२	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्याप्रतीकं, ...	८४३
३	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्याप्रतीकं, ...	८४३
४	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्याप्रतीकं, ...	८४३
५	"	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८४३
६	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८४३
७	"	वैष्णवपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्यादिप्रतीकद्वयं, ...	८४३

८	मन्त्रे	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८४४
९	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्यानुवाक्याप्रतीकद्वयं	८४५
१०	"	इन्द्रायमनुमते इतिपशुसूक्तीयवपादिपुरोनुवा- क्यादेःप्रतीकचयं, ...	८४५
११	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८४५
१२	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८४६
१३	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८४७
१४	"	इन्द्रायमनुमते इतिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८४७
१५	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८४८
१६	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८४८
१७	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८४९
१८	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८४९
१९	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५०
२०	"	इन्द्रायवचतुरे इतिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८५०
२१	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८५१
२२	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८५१
२३	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८५१
२४	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८५२
२५	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५२

४ अनुवाके अभिमातिहेन्द्रादिपशुसूक्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे	इन्द्राय अभिमातिघ्न इतिपशुसूक्तीयवपापुरोनु- वाक्या, ...	८५३

२	मन्त्रे	उत्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८५३
३	"	उत्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८५४
४	"	उत्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८५४
५	"	उत्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८५४
६	"	उत्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५५
७	"	इन्द्रायवज्रिणे इतिपशुसूक्तीयवपादियाज्यानुवा- क्याप्रतीकानि, ...	८५५
८	"	उत्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८५५
९	"	उत्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५६
१०	"	यो भ्रातृव्यवानिति पशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८५६
११	"	उत्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८५७
१२	"	उत्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८५७
१३	"	उत्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८५८
१४	"	उत्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८५८
१५	"	उत्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५९
१६	"	द्यावापृथिव्यामितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८५९
१७	"	उत्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८६०
१८	"	उत्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८६०
१९	"	उत्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८६०
२०	"	उत्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८६१
२१	"	उत्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८६१
२२	"	ओषधिभ्य इतिपशुसूक्तीयवपापुरोडाशहविषा- दिद्विप्रतीके, ...	८६२

५. अनुवाके ऐन्द्राग्निपश्चादिसूक्तकथनम्।

१	मन्त्रे ऐन्द्राग्निपश्चुत्तीयवपादिषट्प्रतीकदर्शनं, ...	८६३
२	" ब्राह्मणस्पत्यमितिपश्चुत्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८६३
३	" उक्तसूत्तीयवपायाज्या, ...	८६४
४	" उक्तसूत्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८६४
५	" उक्तसूत्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८६५
६	" उक्तसूत्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८६६
७	" उक्तसूत्तीयहविर्याज्या, ...	८६६
८	" पौष्णंश्चामितिपश्चुत्तीयवपादिप्रतीकत्रयं, ..	८६७
९	" उक्तसूत्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८६७
१०	" उक्तसूत्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८६८
११	" उक्तसूत्तीयहविर्याज्या, ...	८६८
१२	" मारुतं एत्रिमितिपश्चुत्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८६९
१३	" उक्तसूत्तीयवपायाज्या, ...	८६९
१४	" उक्तसूत्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७०
१५	" उक्तसूत्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८७०
१६	" , उक्तसूत्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८७१
१७	" उक्तसूत्तीयहविर्याज्या, ...	८७१
१८	" ऐन्द्रमरुणमितिपश्चुत्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८७२
१९	" उक्तसूत्तीयवपायाज्या, ...	८७३
२०	" उक्तसूत्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७३
२१	" उक्तसूत्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८७३
२२	" उक्तसूत्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८७४
२३	" उक्तसूत्तीयहविर्याज्या, ...	८७४

६ अनुवाके सावित्रादिपशुसूक्तकथनम् ।

१	मन्त्रे	सावित्रमुपध्वस्तमिति पशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	८७५
२	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८७६
३	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७६
४	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८७७
५	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८७८
६	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८७८
७	"	वैश्वदेवमितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ..	८७९
८	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८७९
९	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८८०
१०	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८८०
११	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८८१
१२	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८८१
१३	"	मैत्रावरुणमितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ..	८८१
१४	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८८२
१५	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८८२
१६	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८८३
१७	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८८४
१८	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८८४
१९	"	रौद्री रौहिणीमितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	८८४
२०	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८८५
२१	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्यानुवाक्याप्रतीकद्वयं, ..	८८५
२२	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८८६
२३	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८८६

२४	”	रौद्रपशुविकल्पितसूक्तीयवपानुवाक्यादिप्रतीकष-	
		ट्कं,...	८८७

७ अनुवाके मौर्यादिपशुसूक्तकथनम् ।

१	मन्त्र	यो ब्रह्मवर्चसकाम इतिपशुसूक्तीयवपापुरोनु-	
		वाक्या	८८८
२	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८८८
३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८८९
४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्य,...	८८९
५	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८९०
६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८९०
७	“	उक्तसूक्तीयहविर्विकल्पितपुरोनुवाक्या	८९१
८	“	उक्तसूक्तीयहविर्विकल्पितयाज्या, ...	८९२
९	“	त्वायृमितिपशुसूक्तीयवपापुरोडाशप्रतीक-	
		चतुष्टयं, ...	८९२
१०	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८९३
११	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८९३
१२	“	मैत्रं श्वेतमितिपशुसूक्तीयवपायाज्यानुवाक्याप्रती-	
		कद्वयं, ...	८९४
१३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८९४
१४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८९४
१५	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८९५
१६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८९६

१७	मन्त्रे	आश्विनं धूममितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,...	८६६
१८	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८६७
१९	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,...	८६७
२०	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,...	८६८
२१	“	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८६८
२२	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८६९
२३	“	अग्नीधोमीयपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,...	८६९
२४	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८७०
२५	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७०
२६	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८७०
२७	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्यानुवाक्याप्रतीकद्वयं, ...	८७१

८ अनुवाके वेहतादिपशुसूक्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे	वेहतपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८७२
२	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८७३
३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७४
४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८७४
५	“	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८७५
६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८७६
७	“	उक्तसूक्तीयहविर्विकल्पितपुरोनुवाक्या, ...	८७७
८	“	उक्तसूक्तीयहविर्विकल्पितयाज्या, ...	८७७
९	“	वेहताख्यवायवपशुसूक्तीयवपायाज्यानुवाक्याप्रती- कद्वयं, ...	८७८

१०	मन्त्रे	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,...	६८
११	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,...	६०६
१२	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	६०६
१३	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	६१०
१४	“	उक्तसूक्तीयहविविकल्पितान्ययाज्या, ..	६१०
१५	“	अदादेवताकपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ..	६११
१६	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ..	६१२
१७	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ..	६१२
१८	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,...	६१२
१९	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ..	६१३
२०	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	६१३
२१	“	ब्रह्मण ऋषभमितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ..	६१३
२२	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ..	६१४
२३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ..	६१४
२४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ..	६१५
२५	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	६१५
२६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	६१६
२७	“	उपहोमीयप्रथमा ऋक्, ..	६१६
२८	“	उक्तहोमीया द्वितीया ऋक्, ..	६१७
२९	“	उक्तहोमीयायाः तृतीयायाः चतुर्थ्या ऋचः प्रती कद्वयं, ..	६१७
३०	“	उक्तहोमीया पञ्चमी ऋक्, ..	६१७
३१	“	उक्तहोमीया षष्ठी ऋक्, ...	६१८
३२	“	उक्तहोमीया सप्तमी ऋक्, ...	६१८
३३	“	उक्तहोमीया अष्टमी ऋक्, ..	६१९

८ अनुवाके शुक्लकण्ठपञ्चादिसूक्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे	सूर्याचन्द्रमाभ्यामितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	६२०
२	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	६२०
३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,.. ..	६२१
४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,.. ..	६२१
५	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	६२२
६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	६२२
७	“	अग्नेर्वेष्टमितिपशुसूक्तीयषडृक्प्रतीकदर्शनं, ..	६२३
८	“	नासदासीयसूक्तीयसलिलोपहोमस्य प्रथमा ऋक्,	६२३
९	“	उक्तसूक्तीया द्वितीया ऋक्,.. ..	६२५
१०	“	उक्तसूक्तीया तृतीया ऋक्, ...	६२५
११	“	उक्तसूक्तीया चतुर्थी ऋक्, ...	६२७
१२	“	उक्तसूक्तीया पञ्चमी ऋक्, ...	६२८
१३	“	उक्तसूक्तीया षष्ठी ऋक्, ...	६२९
१४	“	उक्तसूक्तीया सप्तमी ऋक्, ...	६३०
१५	“	उक्तसूक्तीया अष्टमी ऋक्, ...	६३१
१६	“	उक्तसूक्तीया नवमी ऋक्, ...	६३१
१७	“	भगायवासितामितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	६३२
१८	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	६३२
१९	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,.. ..	६३३
२०	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,.. ..	६३३
२१	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	६३३
२२	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	६३४
२३	“	उक्तसूक्तीयविकल्पितहविर्याज्या, ...	६३४

इति द्वितीयकाण्डस्य सूची समाप्ता ।

द्वितीयकाण्डस्य

शुद्धिपत्रम् ।

दृष्टा	पङ्क्ति	अशुद्धः	शुद्धः
१७०	१२	तद्धृत	तद्धृत
"	१५	विचिकित्साय	विचिकित्साया
१७३	१८	गापीथाय	गोपीथाय
"	१९	पत्न्याप्रमायका	पत्न्यामप्रायुका
१७४	१	घम्मा वा एषो	घर्म्मा वा एषोऽ-
१७५	११	मेवेध्यवत्	मेवेध्नावत्
३२४	४	उतत्पदा	उतत्पदा
३२९	१६	येभिराभृतं	येभिराभृतं
३३०	८	वच एतत्	वर्च एतत्
३३४	७	निधियाः	निधिपाः
"	८	परस्याः	परस्याः
"	१३	विष्यतु	विष्यतु
३३६	१	अस्म	अस्मे
३३६	१८	द्वि हृत्ये	द्वि हृत्ये
३४३	४	अपामीवा५	अपामीवा५
"	७	प्रयतमूतये	प्रयतमूतये
३४५	८	अन्यभूये	अन्यत्पूषे
	१०	अभिप्रियतम	अभिप्रियतमे
३४६	३	वृष्टि	वृष्टि
"	८	नियान्ति	निपान्ति

श्रुता	परिच्छिन्न	अशुद्धः	शुद्धः
३४६	२८	वसनि	वसूनि
३४७	१८	सवितु दयस्य	सवितुर्दैत्यस्य
३४८	२	क्षेदीनीः	क्षेदानीः
"	१२	तेऽस्मै भगं	ते सौभगं
"	१३	भ्रः	भ्रः
"	१४	ग्राहि	याहि
३५१	१४	स्तुरीयं	स्तुरीपं
३५२	३	अजातिष्ट	अजानिष्ट
३५३	४	वयोगां	पयोगां
"	१०	यो अश्रवां	यो अद्यवां
३५५	१७	य	ये
३५७	१४	कृणुयात्	कृणुथा
३५८	१४	खदासीत्	खिदासीत्
३६०	१४	माधियं	मांघियं
"	"	भगप्राणो	भगप्रणो

तैत्तिरीयब्राह्मणे

द्वितीयाष्टके

प्रथमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ।

हरिः ॐ ॥

अङ्गिरसोवै सचमासत । तेषां पृश्निर्धर्मधुगासीत् ।
सर्जीषेणाजीवत् । तेऽब्रुवन् । कस्मै नु सचमास्महे । ये
ऽस्याओषधीर्न जनयामइति । ते दिवो वृष्टिमसृजन्त ।
यावन्तः स्तोकाश्चवापद्यन्त । तावतीरोषधयोऽजायन्त ।
ताजाताः पितरौ विषेणालिम्पन् ॥ १ ॥

तासां जग्ध्वा रुध्यन्त्येत् । तेऽब्रुवन् । कइदमित्यम-
करिति । वयं भागधेयमिच्छमाना इति पितरौऽब्रुवन् ।
किं वो भागधेयमिति । अग्निहोत्र एव नोऽप्यस्त्वित्यब्रु-
वन् । तेभ्य एतद्भागधेयं प्रायच्छन् । यहुत्वा निमार्ष्टि ।
ततोवै तओषधीरस्वदयन् । न्यएवं वेद ॥ २ ॥

स्वदन्तेऽस्माओषधयः । ते वत्समुपावांसृजन् । इदं
नो हव्यं प्रदापयेति । सोऽब्रवीदरं वृणौ । दश मा रा-

चीर्जातं न दौहन् । आसङ्गवं माचा सह चराणीति ।
तस्माद्वत्सं जातं दशराचीर्न दुहन्ति । आसङ्गवं माचा
सह चरति । वारं दृतं ह्यस्य । तस्माद्वत्सं सः सृष्टध-
यं रुद्रो घातुकः ॥ अति हि सन्धान्ययति ॥ ३ ॥

अलिम्पन् वेद घातुक एकञ्च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

पुजापतिरग्निमसृजत । तं पुजाअन्वसृज्यन्त । तम-
भागउपास्त । सोऽस्य पुजाभिरपाक्रामत् । तमवरुह-
त्समानोऽन्वैत् । तमवरुन्धन्नाशकोत् । स तपोऽतप्यत ।
सोऽग्निरुपारमत । तापिवैस्यपुजापतिरिति । स ररा-
टादुदमृष्ट ॥ १ ॥

तद्भुतमभवत् । तस्माद्यस्य दक्षिणतः केशाउन्मृष्टाः ।
तां ज्येष्ठलक्ष्मी प्राजापत्येत्याहुः । यद्रराटादुदमृष्ट ।
तस्माद्रराटे केशा न सन्ति । तद्ग्री प्राग्यज्ञात् । तद्य-
चिकित्सत् । जुह्वानी ३ माह्वीषा ३ मिति । तद्विचिकि-
त्साय जन्म । य एवं विद्वान् विचिकित्सति ॥ २ ॥

वसीयण्य चेतयते । तं वागभ्यवदज्जुहुधीति । सो
अवीत् । कस्त्वमसीति । स्वैव ते वागित्यब्रवीत् । सोऽजु-

होत्वा॑देति । तत्स्वा॑हाका॒रस्य॑ जन्म । यए॒वः स्वा॑हा-
का॒रस्य॑ जन्म वेद । क॒रोति॑ स्वा॒हाका॒रेण॑ वी॒र्यं । यस्यै॒वं
वि॒दुषः॑ स्वा॒हाका॒रेण॑ जु॒ह्वति॑ ॥ ३ ॥

भोगा॑य॒वास्य॑ हु॒तं भ॑वति । तस्या॒आहु॑त्यै पु॒रुष॑मसृ-
जत । द्वि॒तीय॑मजु॒होत् । सोऽश्व॑मसृजत । तृ॒तीय॑मजु-
होत् । स गा॑मसृजत । च॒तुर्थ॑मजु॒होत् । सोऽवि॑मसृजत ।
प॒ञ्चम॑मजु॒होत् । सोऽजा॑मसृजत ॥ ४ ॥

सोऽग्नि॑र॒विभेत् । आ॒हु॒तीभि॑र्वै तमा॒प्नोती॑ति । स प॒जा-
प॑तिं पुनः प्रावि॑शत् । तं पृ॒जाप॑तिरब्रवीत् । जा॒य॒स्वेति॑ ।
सोऽब्र॑वीत् । किं भा॒ग॒धेय॑म॒भिज॑निष्य॒इति॑ । तुभ्य॑मे॒वे-
दः॑ ह॒याता॑इत्यब्रवीत् । स ए॒तद्भा॒ग॒धेय॑म॒भ्यजा॑यत । य-
द॒ग्नि॑होचं ॥ ५ ॥

तस्मा॑द॒ग्नि॑होचमुच्यते । तद्भू॒यमा॑नमादित्योऽब्रवीत् ।
मा॒हौषीः । उ॒भयो॑र्वै नावे॒तदिति॑ । सोऽग्नि॑रब्रवीत् ।
कथं॑ नौ हो॒ष्यन्ती॑ति । सा॒यमे॒व तुभ्यं॑ जु॒ह्वन् । प्रा॒तर्म-
ह्य॑मित्यब्रवीत् । तस्मा॑द॒ग्नये॑ सा॒यः॑ ह॒यते । सू॒र्याश्च
प्रा॒तः ॥ ६ ॥

आ॒ग्नेयो॑ वै रा॒शिः । ऐ॒न्द्रम॑हः । यदनु॑दिते सू॒र्ये प्रा॒-
तर्जु॑ह्यात् । उ॒भय॑मे॒वाग्ने॒यः स्यात् । उ॒दिते॑ सू॒र्ये प्रा॒-

तजुहोति । तथाग्रये सायः ह्यते । सूर्याय पातः ।
 रात्रिं वाअनुपजाः प्रजायन्ते । अह्ना प्रतितिष्ठन्ति ।
 यत्सायं जुहोति ॥ ७ ॥

प्रैव तेन जायते । उदिते सूर्ये पातजुहोति । प्रत्येव
 तेन तिष्ठति । पुजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स एत-
 दग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत् । तदुदिते सूर्ये जुहोत् । य-
 जुषान्यत् । तूष्णीमन्यत् । ततो वै स प्राजायत । यस्यैवं
 विदुष उदिते सूर्येऽग्निहोत्रं जुहति ॥ ८ ॥

प्रैव जायते । अथो यथा दिवा प्रजानन्नेति । तादृ-
 गेव तत् । अथो खल्वाहुः । यस्य वै द्वौ पुण्यौ गृहे वस-
 तः । यस्तथैरन्यः राधयत्यन्यं न । उभौ वा वसतादृ-
 ष्यतीति । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति । तस्माद्-
 मिर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी सम्पद्येते ॥ ९ ॥

उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति । तस्माद्भूम-
 एवाग्नेर्दिवा ददृशे । यदग्रये सायं जुहुयात् । आ सूर्याय
 वृच्छेत् । यत् सूर्याय पातजुहुयात् । आग्रये वृच्छेत् ।
 देवताभ्यः समदं दध्यात् । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
 स्वाहेत्येव सायः होतव्यं । सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिरग्निः
 स्वाहेति पातः । तयोभाभ्याः सायः ह्यते ॥ १० ॥

उ॒भा॒भ्यां पा॒तः । न दे॒वता॑भ्यः स॒मदं॑ दधाति । अ॒ग्नि॒र्ज्योति॑रित्याह । अ॒ग्निर्वै रे॒तो॒धाः । पू॒जाज्योति॑रि॒त्याह । पू॒जाए॒वास्यै प्र॑जनयति । सू॒र्य्यो॒ज्योति॑रित्याह । पू॒जास्वे॒व प्र॑जातासु रे॒तो॒दधा॑ति । ज्योति॑र॒ग्निः स्वा॒हे॒त्याह । पू॒जाए॒व प्र॑जाताअस्यां प्र॒तिष्ठा॑पयति ॥ ११ ॥

तू॒ष्णीमु॒त्तरा॑माहु॒तिं जु॒होति॑ । मि॒थुन॑त्वाय प्र॒जा॒त्यै । यदु॒दि॒ते सू॒र्य्ये पा॒तजु॑हुयात् । यथाति॑थये प्र॒द्रु॒ता॒य शू॒न्याया॑वस॒थाया॑हार्य्यः॑ हर॑न्ति । ता॒दृगे॒व तत् । का॒ह तत॑स्तद्भवतीत्याहुः । यत्स न वे॒द । यस्मै॑ तद्भर॑न्ती॒ति । तस्मा॑द्यदौष॒सं जु॒होति॑ । तदे॒व स॒म्पृ॒ति ॥ अथो॒ यथा प्रा॑थमौष॒सं परि॑वेवैष्टि । ता॒दृगे॒व तत् ॥ १२ ॥

अ॒मृष्टं॑ वि॒चिकि॑त्सति जु॒ह्वत्य॑जाम॒सृज॑ताग्नि॒होच॑ः॒ सू॒र्य्याय॑ पा॒तजु॑होति जु॒ह्वति॑ स॒म्पद्ये॑ते ह्य॒यते॑ स्थापयति स॒म्पृ॒ति हे च॑ ॥ अ॒नु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

रु॒द्रोवा॑णः । यद॒ग्निः । प॒त्नी स्था॑ली । यन्म॒ध्येऽग्ने॑र॒धि॒श्रये॑त् । रु॒द्राय॑ प॒त्नीमपि॑ द्र॒ध्यात् । पू॒मायु॑का स्यात् । उ॒दी॒चोऽङ्ग॑रान्नि॒रू॒द्धाधि॑श्रयति । प॒त्न्यै गा॑पी॒शाय॑ । अ॒न्तान् करो॑ति । तथा प॒त्न्यप्र॑मायका भवति ॥ १ ॥

घ॒न्मावा॒णो शान्तः । अ॒हर॒हः प्र॒वृ॒ज्यते । यद॒ग्नि॒
हो॒चं । प्र॒ति॒षि॒ञ्चेत्य॒शु॒काम॒स्य । शान्तमि॒व हि प॒श॒व्यं ।
न प्र॒ति॒षि॒ञ्चेद्ब्र॒ह्मव॒र्च॒सकाम॒स्य । समि॒द्धमि॒व हि ब्र॒ह्म॒
व॒र्च॒सं । अथो॒ खलु । पु॒ति॒षि॒च्यमे॒व । यत्प्र॒ति॒षि॒ञ्चति
॥ २ ॥

तत्प॒श॒व्यं । यज्जु॒होति । तद्ब्र॒ह्मव॒र्च॒सि । उ॒भय॑मे॒वा॒
कः । प्र॒च्युतं॑ वा॒एतद॒स्मालो॒कात् । अ॒गतं॑ दे॒वलो॒कं । य॒
ज्जु॒तः॑ इ॒विरन॑भिधा॒रितं । अ॒भिद्यो॑तयति । अ॒भ्येवैन॑
द्धारयति । अथो॒ दे॒वचै॒वन॑मयति ॥ ३ ॥

पर्य॒ग्निक॑रोति । र॒क्ष॒साम॑प॒हृत्यै॑ । चिःपर्य॒ग्निक॑रो॒
ति । त्वा॒वृद्धि॑ य॒ज्ञः । अथो॒ मे॒ध्य॒त्वाय॑ । यत्पा॒चीन॑मु॒द्दा॒
सये॑त् । यज॑मानः शु॒चा॒र्पये॑त् । यद॒क्षि॒णा । पि॒तृदे॒व॒
त्यः॑ स्यात् । यत्प॒त्यक् ॥ ४ ॥

पत्नीः॑ शु॒चा॒र्पये॑त् । उ॒दी॒चीन॑मु॒द्दा॒सय॑ति । ए॒षा वै
दे॒वमनु॑ष्याणां शान्ता दिक् । तामे॒वैन॑द॒नूद्दा॒सय॑ति
शान्त्यै । व॒र्त्म॑ करोति । य॒ज्ञस्य॑ स॒न्तत्यै॑ । नि॒ष्टप॑ति । उ॒
पैव॑ तत् स्तृ॒णाति । च॒तु॒र॒क्ष॒यति । च॒तु॒ष्पादः॑ प॒शवः॑ ॥ ५ ॥

प॒शूने॒वावर॑न्त्ये । स॒र्वान् पू॒र्णानु॑न्नयति । स॒र्वे हि
पु॒ण्य॒रा॒दाः । अ॒नू॒च॒उ॒न्नय॑ति । पु॒जाया॑ अ॒नू॒चीन॑त्वाय ।

अनूच्येवास्य पूजार्धुका भवति । सम्मृशति व्यावृत्तै । ना-
होष्यन्नुपसादयेत् । यदहोष्यन्नुपसादयेत् । यथान्य-
स्माउपनिधाय ॥ ६ ॥

अन्यस्मै पूयच्छति । तादृगेव तत् । आस्मै वृथेत ।
यदेव गार्हपत्येऽधिश्रयति । तेन गार्हपत्यं प्रीणाति ।
अग्निरबिभेत् । आहुतयोमात्येष्यन्तीति । सयताः स-
मिधमपश्यत् । तामाधत्त । ततोवाअग्नावाहुतयो-
ऽद्भियन्त ॥ ७ ॥

यदेनः समयच्छत् । तत्समिधः समित्वं । समिध-
मादधाति । समेवैनं यच्छति । आहुतीनां धृत्यै । अथो
अग्निहोत्रमेवेध्यवत्करोति । आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै ।
बृहन्वादिनो वदन्ति । यदेकाः समिधमाधाय द्वे आ-
हुती जुहोति । अथ कस्याः समिधि द्वितीयामाहुतिं
जुहोतीति ॥ ८ ॥

यद्दे समिधावादध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् ।
एकाः समिधमाधाय । यजुषान्यामाहुतिं जुहोति ।
उभे एव समिद्धती आहुती जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं ज-
नयति । आदीप्तायां जुहोति । समिद्धमिव हि ब्रह्म-
वर्षसं । अथो यथातिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिषेवेष्टि ।

तादृगेव तत् ॥ चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति । तस्माद्विपा-
च्चतुष्पादमन्ति । अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठाप-
यति ॥ ६ ॥

भवति पृतिषिञ्चति गमयति पृत्यक्पशवउपनि-
धायाद्वियन्तेति तच्चत्वारि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

उत्तरावर्तो वै देवाश्चाहुतिमजुहवुः । अवाचीम-
सुराः । ततो देवा अभवन् । परासुराः । यं कामयेत
वसीयान्त्स्यादिति । कनीयस्तस्य पूर्व्वं हुत्वा । उत्त-
रं भूयोजुह्यात् । एषा वा उत्तरावत्याहुतिः । तां देवा-
अजुहवुः । ततस्तेऽभवन् ॥ १ ॥

यस्यैवं जुह्वति । भवत्येव । यं कामयेत पापीयान्त्स्या-
दिति । भूयस्तस्य पूर्व्वं हुत्वा । उत्तरं कनीयो जुह-
यात् । एषा वा अवाच्याहुतिः । तामसुरा अजुहवुः ।
ततस्ते पराभवन् । यस्यैवं जुह्वति । परैव भवति ॥ २ ॥

हुत्वोपसादयत्यजामिन्वाय । अथो व्यावृत्तै । गा-
ईपत्यं प्रतीक्षते । अननुध्यायिनमेवैनं करोति । अ-
ग्निहोचस्य वै स्थाणुरस्ति । तं यज्ञच्छेत् । यज्ञस्थानु-

मृच्छेत् । एष वा अग्निहोत्रस्य स्थाणुः । यत् पूर्वाहुतिः ।
तां यदुत्तरयाभिजुहुयात् ॥ ३ ॥

यज्ञस्थाणुमृच्छेत् । अतिहाय पूर्वामाहुतिं जुहोति ।
यज्ञस्थाणुमेव परिदृणक्ति । अथो भ्रातृव्यमेवाह्वाति-
क्रामति । अर्वाचीनः सायमुपमार्ष्टि । रेत एव तद्धा-
ति । ऊर्द्धं प्रातः । प्रजनयत्येव तत् । बृहत्वादिनोव-
दन्ति । चतुरन्वयति ॥ ४ ॥

द्विर्जुहोति । अथ क्व द्वे आहुतो भवतइति । अग्नौ
वैश्वानरइति ब्रूयात् । एष वा अग्निवैश्वानरः । यद्ब्रा-
ह्मणः । हुत्वा द्विः प्राश्नाति । अग्नावेव वैश्वानरे द्वे आ-
हुतो जुहोति । द्विर्जुहोति । द्विर्निमार्ष्टि । द्विः प्राश्ना-
ति ॥ ५ ॥

षट् सम्पद्यन्ते । षड्वाकृतवः । कृतूनेव प्रीणाति । बृ-
हत्वादिनोवदन्ति । किन्देवत्यमग्निहोत्रमिति । वैश्व-
देवमिति ब्रूयात् । यद्यजुषा जुहोति । तदैन्द्राग्रं । यत्
तूष्णीं । तत्प्राजापत्यं ॥ ६ ॥

यन्निमार्ष्टि । तदोषधीनां । यद्वितीयं । तत्पितृणाम् ।
यत्प्राश्नाति । तद्गर्भाणां । तस्माद्गर्भाश्च नश्नन्तो वर्धन्त ।

यदाचामति । तन्मनुष्याणां । उदङ्पर्यावृत्याचामति ॥ ७ ॥

आत्मनो गोपीथाय । निरुनेनेति शुध्यै । निष्टपति स्वगाकृत्यै । उद्दिशति । सप्तर्षीनेव प्रीणाति । दक्षिणा पर्यावर्त्तते । स्वमेव वीर्यमनुपर्यावर्त्तते । तस्मादक्षिणोर्ध्वं आत्मनो वीर्यवत्तरः । अथो आदित्यस्यैवावृतमनुपर्यावर्त्तते । हुत्वोपसमिन्धे ॥ ८ ॥

बृहवर्चसस्य समिध्यै । न बर्हिरनुग्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञः । यदग्निहोत्रं । यदनुग्रहरेत् । यज्ञं विच्छिन्द्यात् । तस्मान्नानुग्रहत्यं । यज्ञस्य सन्तत्यै । अपोनिनयति । अवभृथस्यैव रूपमकः ॥ ९ ॥

अभवन् भवति जुहुयान्नयति मार्ष्टि द्विः प्राश्नाति प्राजापत्यमाचामतीन्धेऽकः ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

बृहवादिनोवदन्ति । अग्निहोत्रप्रायणायज्ञाः । किंप्रायणमग्निहोत्रमिति । वत्सोवा अग्निहोत्रस्य प्रायणं । अग्निहोत्रं यज्ञानां । तस्य पृथिवी सदः । अन्तरिक्षमाग्नीध्रं । द्यौर्हविर्धानं । दिव्या आपः प्रोक्ष्णयः । ओषधयो बर्हिः ॥ १ ॥

वनस्पतयइधः । दिशः परिधयः । आदित्योयूपः ।
यजमानः पशुः । समुद्रोऽवभृथः । संवत्सरः स्वर्गाकारः ।
तस्मादाहिताग्नेः सर्वमेव बर्हिष्यन्दत्तं भवति । यत्सायं
जुहोति । रात्रिमेव तेन दक्षिण्यां कुरुते । यत्प्रातः
॥ २ ॥

अहरेव तेन दक्षिण्यं कुरुते । यत्ततोददाति ।
सा दक्षिणा । यावन्तोवै देवाअहुतमादन् । ते परा-
भवन् । तएतदग्निहोचं सर्वस्यैव समवदायाजुहवुः ।
तस्मादाहुः । अग्निहोचं वै देवागृहाणां निष्कृतिमप-
श्यन्निति । यत्सायं जुहोति । रात्रियाएव तद्धुताद्याय
॥ ३ ॥

यजमानस्यापराभावाय । यत्प्रातः । अहरेव तद्धु-
ताद्याय । यजमानस्यापराभावाय । यत्ततोऽश्नाति । हु-
तमेव तत् । इयोः पयसा जुहुयात् पशुकामस्य । एत-
द्वाअग्निहोचं मिथुनं । यएवं वेद । प्रपूजया पशुभिर्मि-
थुनैर्जायते ॥ ४ ॥

इमामेव पूर्व्या दुहे । अममुत्तरया । अधिश्रि-
त्योत्तरमानयति । योनावेव तद्रेतः सिञ्चति पूजनने ।
आर्ज्येन जुहुयात् तेजस्वामस्य । तेजोवाआर्ज्यं । तेज-

स्थेव भवति । पयसा पशुकामस्य । एतद्वै पशूनां
रूपं । रूपेणैवास्मै पशूनवरुन्धे ॥ ५ ॥

पशुमानेव भवति । दध्नेन्द्रियकामस्य । इन्द्रियं वै
दधि । इन्द्रियाव्येव भवति । यवाग्वा ग्रामकामस्य । ओष-
धो वै मनुष्याः । भागधेयेनैवास्मै सजातानवरुन्धे । ग्रा-
म्येव भवति । अयज्ञोवा एषः । योऽसामा ॥ ६ ॥

चतुरुन्नयति । चतुरक्षरं रथन्तरं । रथन्तरस्यैष
वर्णः । उपरीव हरति । अन्तरिक्षं वामदेव्यं । वामदे-
व्यस्यैष वर्णः । दिजुहोति । द्यक्षरं बृहत् । बृहत्तरेष
वर्णः । अग्निहोत्रमेव तत्सामं न्वत्करोति ॥ ७ ॥

योवाअग्निहोत्रस्योपसदो वेद । उपैनमुपसदो न-
मन्ति । विन्दत उपसत्तारं । उन्नीयापसादयति । पृ-
थिवीमेव प्रीणाति । होष्यन्नुपसादयति । अन्तरिक्षमेव
प्रीणाति । द्युत्वोपसादयति । दिवमेव प्रीणाति । एता
वाअग्निहोत्रस्योपसदः ॥ ८ ॥

य एवं वेद । उपैनमुपसदो नमन्ति । विन्दत उपस-
त्तारं । योवाअग्निहोत्रस्याश्रावितं पृत्याश्रावितं हो-
तारं ब्रह्माणं वषट्कारं वेद । तस्य त्वैव हुतं । प्राणो
वाअग्निहोत्रस्याश्रावितं । अपानः पृत्याश्रावितं ।

मनो॒होता । चक्षुर्ब्र॒ह्मा । नि॒मे॒षोव॑षट्कारः ॥ ९ ॥

यए॒वं वेद॑ । तस्य॒ त्वेव॑ हु॒तं । सा॒यं या॒वान॑श्च॒ वै दे॒वाः
प्रा॒त॒र्या॒वा॒णश्चा॒ग्नि॒हो॒त्रि॒णो गृ॒हमा॑गच्छन्ति । तान् य-
न्नत॑र्पयेत् । पृ॒जया॑ प॒शुभिर्वि॑तिष्ठेरन् । यत् तर्प॑येत् ।
तृ॒प्ता॒नं पृ॒जया॑ प॒शुभिस्त॑र्पयेयुः । स॒जू॒र्दे॒वैः सा॒यं या-
व॑भि॒रिति॑ सा॒यं सम्मृ॑शति । स॒जू॒र्दे॒वैः प्रा॒त॒र्या॒वभि॑-
रिति॑ प्रा॒तः । ये चै॒व दे॒वाः सा॒यं या॒वानो॑ ये च प्रा॒त॒-
र्या॒वा॒णः ॥ १० ॥

ताने॒वोभया॑स्तर्पयति । तए॒नं तृ॒प्ताः पृ॒जया॑ प॒शु-
भिस्त॑र्पयन्ति । अ॒रु॒णो॒ह॒स्मा॒हौप॑वेशिः । अ॒ग्नि॒हो॒त्र-
वा॒हः सा॒यं प्रा॒त॒र्वज्रं॑ आ॒तृ॒व्येभ्यः॑ प्र॒हरा॑मि । तस्मान्म-
त्पापी॑याः सो॒ आ॒तृ॒व्या॒इति॑ । च॒तु॒रु॒न्नय॑ति । द्वि॒जु-
हो॒ति । स॒मित् स॑प्त॒मी । स॒प्तप॑दा श॒क्रो
वज्रः॑ ॥ अ॒ग्नि॒हो॒त्रे॒व तत्सा॑यं प्रा॒त॒र्वज्रं॑ यज॒मानो॑ आ-
तृ॒व्याय॑ प्र॒हर॑ति । भव॑त्या॒त्मना॑ । परा॑स्य भ्र॒तृ॒व्योभ॑-
वति ॥ ११ ॥

ब॒र्हिः प्रा॒त॒र्हु॒ताद्या॑ जायते रुन्धेऽसा॒मा करो॑त्ये॒ता
वा॒ग्नि॒हो॒त्रस्यो॑प॒सदो॑वषट्कारश्च प्रा॒त॒र्या॒वा॒णोवज्र॑-
स्त्रीणि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयतात्मन्वन्मे जायेतेति । सोऽजुहोत् ।
तस्यात्मन्वदजायत । अग्निर्वायुरादित्यः । तेऽब्रुवन् । पु-
जापतिरहौषीदात्मन्वन्मे जायेतेति । तस्य वयमजनि-
ष्महि । जायतां न आत्मन्वदिति तेऽजुह्वुः । प्राणाना-
मग्निः । तनुवै वायुः ॥ १ ॥

चक्षुषश्चादित्यः । तेषां हुतादजायत गौरेव । तस्य
पयसि व्यायच्छन्त । मम हुतादजनि ममेति । ते पुजा-
पतिं पुश्नमायन् । सश्चादित्योऽग्निमब्रवीत् । यत्तरोनौ-
जयात् । तन्नौ सहासदिति । कस्यैकोऽहौषीदिति पु-
जापतिरब्रवीत् कस्यैकइति । प्राणानामहमित्यग्निः
॥ २ ॥

तनुवाअहमिति वायुः । चक्षुषोऽहमित्यादित्यः । य-
एव प्राणानामहौषीः । तस्य हुतादजनीति । अग्नेर्हु-
तादजनीति । तदग्निहोचस्याग्निहोचत्वं । गौर्वाअग्नि-
होचं । यएवं वेद् गौरग्निहोचमिति । प्राणापानाभ्या-
मेवाग्निः समर्धयति । अग्न्यर्धकः प्राणापानाभ्यां भवति
॥ ३ ॥

यएवं वेद् । तौ वायुरब्रवीत् । अनु माभजतमिति ।

यदेव गाहपत्येऽधिश्चित्वाहवनीयमभ्युद्रवन् । तेन त्वां
प्रीणातीत्यब्रूतां । तस्माद्यज्ञाहपत्येऽधिश्चित्वाहवनीयम-
भ्युद्रवति । वायुमेव तेन प्रीणाति । पूजापतिर्देवताः
सृजमानः । अग्निमेव देवतानां प्रथममसृजत । सौ-
ज्यदालम्भ्यमवित्त्वा ॥ ४ ॥

पूजापतिमभिपर्यावर्त्तत । स मृत्योरविभेत् । सौ-
ऽमुमादित्यमात्मनो निरमिमीत । तः हुत्वा पराङ्प-
र्यावर्त्तत । ततो वै स मृत्युमपाजयत् । अपमृत्युं जयति ।
य एवं वेद । तस्माद्यस्यैवं विदुषः । उत्तैकाहमुत ह्यहं न जु-
ह्वति । हुतमेवास्य भवति ॥ असौ ह्यादित्योऽग्निहोचं ॥ ५ ॥
तनुवै वायुरग्निर्भवत्यवित्त्वा भवत्येकश्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

रौद्रं गवि । वायव्यमुपसृष्टं । आश्विनं दुह्यमानं ।
सौम्यं दुग्धं । वारुणमधिश्चितं । वैश्वदेवाभिन्दवः । पौ-
ष्णमुदन्तं । सारस्वतं विष्यन्दमानं । मैत्रः शरः । धातु-
रुदासितं ॥ बृहस्पतेरुन्नीतं । सवितुः प्रक्रान्तं । द्यावा-
पृथिव्यः ह्रियमाणं । ऐन्द्राग्नमुपसन्नं । अग्नेः पूर्व्वो हु-
तिः । पूजापतेरुत्तरा । ऐन्द्रः हुतं ॥ १ ॥

उदासितः सप्त च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

दक्षिणतउपसृजति । पितृलोकमेव तेन जयति ।
प्राचीमावर्त्तयति । देवलोकमेव तेन जयति । उदीची-
मावृत्य दोग्धि । मनुष्यलोकमेव तेन जयति । पूव्वा
दुह्याज्ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य । योवागतः श्रीः स्यात् । अ-
परौ दुह्यात् कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य । योवा बभू-
षेत् ॥ १ ॥

न सम्मृशति । पापवस्य सस्यव्यावृत्यै । वायव्यं वा-
एतदुपसृष्टं । आश्विनं दुह्यमानं । मैत्रं दुग्धं । अर्यम्ण-
उद्वास्यमानं । त्वाष्ट्रमुन्नीयमानं । बृहस्पतेरुन्नीतं । स-
वितुः प्रक्रान्तं । द्यावापृथिव्यः ह्रियमाणं ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्रमुपसादितं । सर्वाभ्योवाएष देवताभ्योजु-
होति । योऽग्निहोत्रं जुहोति । यथा खलु वै धेनुं तीर्थे
तर्पयति । एवमग्निहोत्रं यजमानं तर्पयति । तृप्यति
पूजया पशुभिः । प्र सुवर्गे लोकं जानाति । पश्यति पुत्रं ।
पश्यति पौत्रं । प्र पूजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ॥ यस्यैवं-
विदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वति । यउ चैनदेवं वेद ॥ ३ ॥

बुभूषेद्वियमाणं जायते द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

चयोवै प्रैयमेधाआसन् । तेषां चिरेकोऽग्निहोचम-
जुहोत् । द्विरेकः । सप्तदेकः । तेषां यस्त्रिरजुहोत् । स
चचाजुहोत् । योद्विः । स यजषा । यः सप्तत् । स
तूष्णीं ॥ १ ॥

यश्च यजुषाजुहोद्यश्च तूष्णीं । तावुभावाभृतां । त-
स्माद्यजुषाहुतिः पूर्वा होतव्या । तूष्णीमुत्तरा । उभे-
एव द्वेअवरुन्धे । अग्निर्ज्यातिर्ज्यातिरग्निः स्वाहेति सायं
जुहोति । रेतएव तदधाति । सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति पातः । रेतएव हितं प्रजनयति । रेतोवाएत-
स्य हितं न प्रजायते ॥ २ ॥

यस्याग्निहोचमहुतः सूर्योऽभ्युदेति । यद्यन्ते स्यात् ।
उन्नीय प्राडुदाद्रवेत् । सउपसाद्यातमितोरासीत् ।
स यदा ताम्येत् । अथ भूः स्वाहेति जुहुयात् । पुजाप-
तेवै भूतः । तमेवोपासरत् । सएवैनं ततउन्नयति । ना-
र्त्तिमार्च्छति यजमानः ॥ ३ ॥

तूष्णीं जायते यजमानः ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

यदग्निमुद्धरति । वसवस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन्यस्य तथा-

विधे जुह्वति । वसु॒ष्वेवा॒स्याग्नि॒होत्रः॑ हु॒तं भ॑वति । नि॒-
हि॒तोयू॒पोय॑द्यते । रु॒द्रास्तर्ह्य॑ग्निः । तस्मिन् यस्य॒ तथा॒-
विधे जुह्वति । रु॒द्रेष्वेवा॒स्याग्नि॒होत्रः॑ हु॒तं भ॑वति । पृथ॒-
ममि॒धम॑र्चिराल॒भते । आ॒दित्या॑स्तर्ह्य॒ग्निः ॥ १ ॥

तस्मिन् यस्य॒ तथा॒विधे जुह्वति । आ॒दित्ये॒ष्वेवा॒स्या-
ग्नि॒होत्रः॑ हु॒तं भ॑वति । स॒र्व्वे॒व स॒र्व्वं श॒द्धा॒आदी॑तो
भवति । वि॒श्वेदे॒वास्तर्ह्य॑ग्निः । तस्मिन् यस्य॒ तथा॒विधे
जुह्वति । वि॒श्वेष्वेवा॒स्य दे॒वेष्वग्नि॒होत्रः॑ हु॒तं भ॑वति । नि॒-
त॒राम॑र्चिरू॒पावै॑ति स्लोहि॒नीके॑व भवति । इन्द्र॑स्तर्ह्य॒ग्निः ।
तस्मिन् यस्य॒ तथा॒विधे जुह्वति । इन्द्र॑ए॒वास्या॑ग्नि॒होत्रः॑
हु॒तं भ॑वति ॥ २ ॥

अ॒ङ्गारा॑भवन्ति । तेभ्योऽङ्गारेभ्योर्चिरु॒देति । पृ॒जाप॑-
ति॒स्तर्ह्य॑ग्निः । तस्मिन् यस्य॒ तथा॒विधे जुह्वति । पृ॒जाप॑-
तावे॒वास्या॑ग्नि॒होत्रः॑ हु॒तं भ॑वति । श॒रोऽङ्गारा॑अ॒धृह॑न्ते ।
ब्रह्म॑ तर्ह्य॒ग्निः । तस्मिन् यस्य॒ तथा॒विधे जुह्वति । ब्रह्म॑न्ने॒-
वास्या॑ग्नि॒होत्रः॑ हु॒तं भ॑वति । वसु॒षु रु॒द्रेष्वेवा॒दित्ये॒षु वि॒-
श्वेषु॑ दे॒वेषु ॥ इन्द्रे॑ पृ॒जाप॑तो ब्रह्म॑न् । अ॒परि॒वर्ग॑मे॒वा-
स्यैता॑सु दे॒वता॑सु हु॒तं भ॑वति । यस्यै॒वं वि॒दुषो॑ऽग्नि॒होत्रं
जुह्वति । यउ॑चैनदे॒वं वेद ॥ ३ ॥

. आदित्यास्तर्ह्यग्निरिन्द्र॑ ए॒वास्याग्नि॑ हो॒चः॑ हु॒तं भव॑-
ति दे॒वेषु॑ च॒त्वारि॑ च ॥

यदग्निं॑ नि॒हितः॑ प्रथ॒मः॑ स॒र्व्वेण॑ नित॒राम॑ङ्गा॒राः
शरोऽङ्गा॑रा॒वसु॑षु स॒प्त ॥ अनु० १० ॥

एकादशेऽनुवाकः ।

ऋ॒तं त्वा स॒त्येन॑ परि॒षिञ्चामी॑ति सा॒यं परि॑षिञ्च-
ति । स॒त्यं त्व॑र्त्तेन॒ परि॑षिञ्चामी॑ति प्रा॒तः । अ॒ग्निर्वा-
ऋ॒तं । अ॒सावादि॑त्यः स॒त्यं । अ॒ग्निमे॒व तदा॑दि॒त्येन॑ सा॒यं
परि॑षिञ्चति । अ॒ग्निना॑दि॒त्यं प्रा॒तः सः । याव॑द॒होरा॑त्रे
भव॑तः । ताव॑दस्य लो॒कस्य॑ । ना॒र्त्तिर्न॑ रि॒ष्टिः । ना॒न्तो-
नप॑र्य्यन्तोऽस्ति ॥ यस्यै॒वंवि॒दुषोऽग्नि॑हो॒त्रं जु॑हति । यउ॒चै-
नदे॒वं वेद॑ ॥ १ ॥

अ॒स्ति हे॒ च ॥ अनु० ११ ॥

अ॒ङ्गिर॑सः पू॒जाप॑तिर॒ग्निः॑ रु॒द्रउ॑त्त॒राव॑ती ब्र॒ह्मवादि॑-
नोऽग्नि॑हो॒त्रप्रा॑यणा य॒ज्ञाः पू॒जाप॑तिर॒काम॑यता॒त्मन्व॑द्रौ॒द्रं
गवि॑ दक्षि॒णत॑स्त्रयो॒वै यद॑ग्निमृ॒तं त्वा स॒त्येनै॑काद॒श ॥ ११ ॥

अ॒ङ्गिर॑सः प्रै॒व तेन॑ प॒शून्वे॒व यन्नि॒मार्ष्टि॑ योवाअ॒ग्नि-
हो॒चस्यो॑प॒सदो॑दक्षि॒णतः॑ ष॒ष्टिः ॥ ६० ॥ हरिः॑ ॐ ॥

इति द्वितीयाष्टकस्य प्रथमाध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे

द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत पूजाः सृजेयेति । स एतं दशहो-
तारमपश्यत् । तं मनसानुदृत्य दर्भस्तम्बे जुहोत् । ततो
वै स पूजा असृजत । ता अस्मात् सृष्टा अपाक्रामन् । ता
ग्रहेणागृह्णात् । तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं । यः कामयेत प्रजाये-
येति । स दशहोतारं मनसानुदृत्य दर्भस्तम्बे जुह्यात् ।
पूजापतिर्वै दशहोता ॥ १ ॥

पूजापतिरेव भूत्वा प्रजायते । मनसा जुहोति । म-
न इव हि पूजापतिः । पूजापतेरास्यै । पूर्यथा जुहोति ।
पूर्य इव हि पूजापतिः । पूजापतेरास्यै । न्यूनया जुहो-
ति । न्यूनाद्धि पूजापतिः पूजा असृजत । पूजानां
सृष्ट्यै ॥ २ ॥

दर्भस्तम्बे जुहोति । एतस्माद्वै योनेः पूजापतिः पूजा-
असृजत । यस्मादेव योनेः पूजापतिः पूजा असृजत ।
तस्मादेव योनेः प्रजायते । ब्राह्मणोदक्षिणतउपास्ते ।
ब्राह्मणो वै पूजानामुपद्रष्टा । उपद्रष्टुमत्येव प्रजायते ।

ग्रहोभवति । पुजानां सृष्टानां धृत्यै । यं ब्राह्मणं विद्यां
विद्वांसं यशो नर्च्छेत् ॥ ३ ॥

सोऽरण्यं परेत्य । दर्भस्तम्बमुद्गत्य । ब्राह्मणं दक्षि-
णतोनिषाद्य । चतुर्होतृन् व्याचक्षीत । एतद्देवै देवानां
परमं गुह्यं ब्रह्म । यच्चतुर्होतारः । तदेव प्रकाशङ्गम-
यति । तदेनं प्रकाशं गतं । प्रकाशं पुजानां गमयति ।
दर्भस्तम्बमुद्गत्य व्याचष्टे ॥ ४ ॥

अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्निवत्येव व्याचष्टे । ब्राह्म-
णोदक्षिणतउपास्ते । ब्रह्मणोवै पुजानामुपद्रष्टा । उ-
पद्रष्टुमत्येवैनं यश्चक्षति । ईश्वरं तं यशोर्त्तोरित्याहुः ।
यस्यां ते व्याचष्टइति । वरस्तस्मै देयः । यदेवैनं तत्रो-
परमति । तदेवावरुन्धे ॥ ५ ॥

अग्निमादधानोदशहोत्रारणिमवदध्यात् । प्रजा
तमेवैनमाधत्ते । तेनैवोद्रुत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । प्रजा
तमेवैनजुहोति । हविर्निर्वप्यं दशहोतारं व्याचक्षीत ।
प्रजातमेवैनं निर्वपति । सामिधेनीरनुवक्ष्यं दशहो-
तारं व्याचक्षीत । सामिधेनीरेव सृष्टारभ्य प्रतनुते ।
अथो यज्ञोवै दशहोता । यज्ञमेव तनुते ॥ ६ ॥

अभिचरं दशहोतारं जुहुयात् । नव वै पुरुषे प्राणाः ।

नाभिर्दशमी । स प्राणमेवैनमभिचरति । एतावद्वै पु-
रुषस्य स्वं । यावत्प्राणाः । यावद्देवास्यास्ति । तदभिच-
रति । स्वकृतइरिणे जुहोति प्रदूरे वा । एतद्वाअस्यै नि-
र्घृतिगृहीतं ॥ निर्घृतिगृहीतएवैनं निर्घृत्या ग्राहयति ।
यद्वाचः क्रूरं । तेन वषट्करोति । वाचएवैनं क्रूरेण
प्रष्टयति । ताजगार्त्तिमार्च्छति ॥ ७ ॥

दशहोता सृष्ट्याच्छेद्याचष्टे रुन्धएव तनुते नि-
र्घृतिगृहीतं पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति । स एतं
चतुर्होतारमपश्यत् । तं मनसानुद्धृत्याहवनीयेऽजु-
होत् । ततोवै स दर्शपूर्णमासावसृजत । तावस्मात्सृष्टा-
वपाक्रामतां । तौ ग्रहेणागृह्णात् । तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं । द-
र्शपूर्णमासावालभमानः । चतुर्होतारं मनसानुद्धृत्या-
हवनीये जुहुयात् । दर्शपूर्णमासावेव सृष्ट्वारभ्य प्रत-
नते ॥ १ ॥

ग्रहोभवति । दर्शपूर्णमासयोः सृष्टयोर्द्वयै । सौऽका-
मयत चातुर्मास्थानि सृजेयेति । स एतं पञ्चहोतारम-

पश्यत् । तं मनसानुदृत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततोवै स
चातुर्मास्यान्यसृजत । तान्यस्मात् सृष्टान्यपाक्रामन् ।
तानि ग्रहेणागृह्णात् । तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं । चातुर्मास्या-
न्यालभमानः ॥ २ ॥

पञ्चहोतारं मनसानुदृत्याहवनीये जुहुयात् । चा-
तुर्मास्यान्येव सृष्टारभ्य प्रतनुते । ग्रहोभवति । चातुर्मा-
स्यानां सृष्टानां धृत्यै । सोऽकामयत पशुबन्धः सृजे-
येति । स एतः षड्ढोतारमपश्यत् । तं मनसानुदृत्याह-
वनीयेऽजुहोत् । ततोवै स पशुबन्धमसृजत । सोऽस्मात्
सृष्टोऽपाक्रामत् । तं ग्रहेणागृह्णात् ॥ ३ ॥

तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं । पशुबन्धेन यक्ष्यमाणः । षड्ढोतारं
मनसानुदृत्याहवनीये जुहुयात् । पशुबन्धमेव सृष्टार-
भ्य प्रतनुते । ग्रहोभवति । पशुबन्धस्य सृष्टस्य धृत्यै । सो
ऽकामयत सौम्यमध्वरः सृजेयेति । स एतः सप्तहोता-
रमपश्यत् । तं मनसानुदृत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततोवै
स सौम्यमध्वरमसृजत ॥ ४ ॥

सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् । तं ग्रहेणागृह्णात् । तद्ग्रह-
स्य ग्रहत्वं । दीक्षिष्यमाणः । सप्तहोतारं मनसानुदृ-
त्याहवनीये जुहुयात् । सौम्यमेवाध्वरः सृष्टारभ्य प्रत-

नुते । ग्रहोभवति । सौम्यस्याध्वरस्य सृष्टस्य धृत्यै । दे-
वेभ्योवै यज्ञेन प्राभवत् । तमेतावच्छः समभरन्
॥ ५ ॥

यत्सम्भाराः । ततोवै तेभ्योयज्ञः प्राभवत् । यत्स-
म्भाराभवन्ति । यज्ञस्य प्रभृत्यै । आतित्थ्यमासाद्य व्या-
चष्टे । यज्ञमुखं वाआतित्थ्यं । मुखतएव यज्ञः सम्भृत्य-
प्रतनुते । अयज्ञोवाएषः । योऽपत्नीकः । न पूजाः प्रजा-
येरन् ॥ पत्नीर्याचष्टे । यज्ञमेवाकः । पूजानां पूजनना-
य । उपसत्सु व्याचष्टे । एतद्वै पत्नीनामायतनं । स्व-
वैनाआयतनेव कल्पयति ॥ ६ ॥

तनुतआलभमानोऽष्टह्लादसृजताभरन् प्रजायेर-
न्पट् च ॥ अनु० २ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत ।
स चिद्वत् स्तोममसृजत । तं पञ्चदशस्तोमोमध्यतउ-
दत्तणत् । तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवतां । पूर्वपक्षं
देवाश्रन्वसृज्यन्त । अपरपक्षमन्वसुराः । ततोदेवाश्र-
भवन् । परासुराः । यज्ञामयेत वसीयान्त्स्यादिति
॥ १ ॥

तं पूर्वपक्षे याजयेत् । वसीयानेव भवति । यक्षाम-
येत पापीयान्स्यादिति । तमपरपक्षे याजयेत् । पापी-
यानेव भवति । तस्मात् पूर्वपक्षोऽपरपक्षात् कारुण्यत-
रः । पूजापतिर्वै दशहोता । चतुर्होता पञ्चहोता । षड्-
होता सप्तहोता । ऋतवः संवत्सरः ॥ २ ॥

पूजाः पशवद्विमे लोकाः । य एवं पूजापतिं बहोर्भू-
याः सं वेद । बहोरेव भूयान् भवति । पूजापतिर्देवासु-
रानसृजत । स इन्द्रमपि नासृजत । तन्देवा अभ्रुवन् ।
इन्द्रं नो जनयेति । सोऽब्रवीत् । यथाहं युष्माः स्तपसा
सृष्टिः । एवमिन्द्रं जनयध्वमिति ॥ ३ ॥

ते तपोऽतप्यन्त । तत्रात्मन्निन्द्रमपश्यन् । तमब्रुवन् ।
जायस्विति । सोऽब्रवीत् । किं भागधेयमभिजनिष्यदिति ।
ऋतून्त्संवत्सरं । पूजाः पशून् । इमांस्त्रैलोक्यानि त्वब्रुवन् ।
तं वै माहुत्या प्रजनयतेत्यब्रवीत् ॥ ४ ॥

तं चतुर्होत्रा प्राजनयन् । यः कामयेत वीरोम आ-
जायेतेति । स चतुर्होतारं जुहुयात् । पूजापतिर्वै चतु-
र्होता । पूजापतिरेव भूत्वा प्रजायते । प्रजनदिन्द्रमि-
न्द्रियाय स्वाहेति ग्रहेण जुहोति । आस्य वीरोजायते ।
वीरः हि देवा एतयाहुत्या प्राजनयन् । आदित्याश्वा-

ङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्यर्धन् । वयं पूर्वं सुवर्गे लोक-
मियाम वयं पूर्व्वइति ॥ ५ ॥

तत्रादित्या एतं पञ्चहोतारमपश्यन् । तं पुरा प्रात-
रनुवाकादग्नीध्रे जुह्वुः । ततो वै ते पूर्वं सुवर्गे लोक-
मायन् । यः सुवर्गकामः स्यात् । स पञ्चहोतारं पुरा
प्रातरनुवाकादग्नीध्रे जुह्यात् । संवत्सरो वै पञ्चहोता ।
संवत्सरः सुवर्गलोकः । संवत्सर एवर्तुषु प्रतिष्ठाय ।
सुवर्गे लोकमेति । तेऽब्रुवन्नङ्गिरसत्रादित्यान् ॥ ६ ॥

क स्य । क वस्सद्भो हव्यं वह्न्यामइति । छन्दःस्वित्यब्रुन् ।
गायत्रियां चिष्टुभिर्जगत्यामिति । तस्माच्छन्दःसु सद्भ्य-
त्रादित्येभ्यः । अङ्गीरसीः पूजाहव्यं वहन्ति । वहन्त्य-
स्मै पूजाबलिं । ऐनमप्रतिस्थातं गच्छति । य एवं वेद ।
द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः ॥ चय इमे लोकाः । असावादि-
त्येकविंशः । एतस्मिन् वा एष अत्रितः । एतस्मिन् प्रति-
ष्ठितः । य एवमेतं अत्रितं प्रतिष्ठितं वेद । प्रत्येव तिष्ठति
॥ ७ ॥

स्यादिति संवत्सरोऽनयध्वमितीत्यब्रवीत् पूर्व्वइ-
त्यादित्या नृतवः षट् च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स एतं दशहोतार-
मपश्यत् । तेन दशधात्मानं विधाय । दशहोत्रात्पथत ।
तस्य चित्तिः सुगासीत् । चित्तमाज्यं । तस्यैतावत्येव वा-
गासीत् । एतावान् यज्ञकृतुः । स चतुर्होतारमसृजत ।
सोऽनन्दत् ॥ १ ॥

असृष्टि वा इममिति । तस्य सोमो हविरासीत् । स
चतुर्होत्रात्पथत । सोऽताम्यत् । स भूरिति व्याहरत् ।
स भूमिमसृजत । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजूंषि । स
द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स भुव इति व्याहरत् ॥ २ ॥

सोऽन्तरिक्षमसृजत । चातुर्मास्थानि सामानि । स
तृतीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स सुवरिति व्याहरत् ।
स दिवमसृजत । अग्निष्टोममुक्थ्यमतिरात्रमृचः । एता-
वै व्याहृतय इमे लोकाः । इमान् खलु वै लोकाननु-
पूजाः पशवश्छन्दांसि प्राजायन्त । य एवमेताः पूजा-
पतेः प्रथमा व्याहृतीः प्रजातावेद ॥ ३ ॥

प्र पूजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते । स पञ्चहोतारम-
सृजत । स हविर्नाविन्दत । तस्मै सोमः स्तनुवं प्रायच्छ-
त् । एतत्तै हविरिति । स पञ्चहोत्रात्पथत । सोऽताम्य-

त् । स पु॒त्यङ्बा॒धत् । सौ॒ऽसु॒रान॒सृ॒जत् । तद॒स्याप्रि॒य॒मा॒सीत् ॥ ४ ॥

तद्दु॒र्वर्ष॑ः॒ हिर॑ण्यमभवत् । तद्दु॒र्वर्ष॑स्य हिर॑ण्यस्य ज॒न्म । स द्वि॒तीय॑मतप्यत् । सौ॒ऽस्ता॒म्यत् । स प्रा॒ङ् त्वा॒ध॒त् । स दे॒वान॑सृजत् । तद॒स्य प्रि॒य॒मा॒सीत् । तत्सु॒वर्ष॑ः॒ हिर॑ण्यमभवत् । तत्सु॒वर्ष॑स्य हिर॑ण्यस्य ज॒न्म । य॒ए॒व॒ सु॒वर्ष॑स्य हिर॑ण्यस्य ज॒न्म वे॒द ॥ ५ ॥

सु॒वर्ष॑आत्मना भवति । दु॒र्वर्षो॑ऽस्य आ॒तृ॒व्यः । तस्मा॒त्सु॒वर्ष॑ः॒ हिर॑ण्यं धा॒र्य्यं । सु॒वर्ष॑ए॒व भ॑वति । ए॒नं प्रि॒यं ग॒च्छति॒ नाप्रि॑यं । स स॒प्तहो॑तारमसृजत् । स स॒प्तहो॑चै॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑त् । चि॒ण्वे॒न स्तो॒मेनै॒भ्यो लो॒केभ्यो॑ऽसु॒रान् प्राणु॑दत् । च॒यस्त्रि॑ः॒शेन॑ प्रत्य॒तिष्ठ॑त् । ए॒कवि॑ः॒शेन॑ रुच॒मध॑त् ॥ ६ ॥

स॒प्तद॒शेन॑ प्राजायत । य॒ए॒वं वि॒द्वान्स्तो॒मेन॑ यज॒ते । स॒प्तहो॑चै॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑ति । चि॒ण्वे॒न स्तो॒मेनै॒भ्यो लो॒केभ्यो॑ आ॒तृ॒व्यान् प्राणु॑दत्ते । च॒यस्त्रि॑ः॒शेन॑ प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति । ए॒कवि॑ः॒शेन॑ रुच॒न्धत्ते॑ । स॒प्तद॒शेन॑ प्रजायते । तस्मा॒त् स॒प्तद॒शः स्तो॒मो न नि॒र्ह॑त्यः । पु॒जाप॑तिर्वै स॒प्तद॒शः । पु॒जाप॑तिमे॒व म॒ध्यतो॑ध॒त्ते प्रजा॑त्यै ॥ ७ ॥

अ॒न॒न्द॒ह्र॒व॒इति॒ व्या॒ह॒र॒द्दे॒दा॒सी॒द्दे॒दा॒धत्त॒ प्र॒जा॒त्यै ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒वै व॒रु॒ण॒म॒या॒ज॒यन् । स॒ य॒स्यै॒ य॒स्यै॒ दे॒वता॒यै द॒-
क्षि॒णा॒म॒न॒यत् । ता॒म॒क्षी॒नात् । ते॒ऽब्रु॒वन् । व्या॒वृ॒त्य॒ प्र॒-
ति॒गृ॒ह्णाम॒ । त॒था॒ नो॒ दक्षि॒णा॒ न॒ क्षे॒ष्यती॒ति । ते॒ व्या॒वृ॒त्य॒
प्र॒त्य॒गृ॒ह्णन् । ततो॒वै तां॒ दक्षि॒णां॒ ना॒क्षी॒नात् । य॒एवं॒वि॒-
द्वा॒न् व्या॒वृ॒त्य॒ दक्षि॒णां॒ प्र॒ति॒गृ॒ह्णा॒ति । नै॒नं॒ दक्षि॒णा॒
क्षी॒ना॒ति ॥ १ ॥

रा॒जा॒ त्वा॒ व॒रु॒णो॒ न॒य॒तु॒ दे॒वि दक्षि॒णे॒ऽग्ने॒यै हिर॑ण्य॒-
मि॒त्या॒ह । आ॒ग्ने॒यं॒ वै हिर॑ण्यं । स्व॒यै॒वैन॑ दे॒वता॒या॒ प्र॒ति॒-
गृ॒ह्णा॒ति । सो॒मा॒य॒ वा॒स॒द्र॒त्या॒ह । सो॒म्यं॒ वै वा॒सः । स्व॒-
यै॒वैन॑ दे॒वता॒या॒ प्र॒ति॒गृ॒ह्णा॒ति । रु॒द्रा॒य॒ गा॒मि॒त्या॒ह । रौ॒द्री॒
वै गोः॑ । स्व॒यै॒वैनान्दे॒वता॒या॒ प्र॒ति॒गृ॒ह्णा॒ति । व॒रु॒णा॒या॒-
श्व॒मि॒त्या॒ह ॥ २ ॥

वा॒रु॒णो॒वा॒अ॒श्वः॑ । स्व॒यै॒वैनं॑ दे॒वता॒या॒ प्र॒ति॒गृ॒ह्णा॒ति ।
पु॒जा॒प॒त॒ये॒ पु॒रु॒ष॒मि॒त्या॒ह । पु॒जा॒प॒त्यो॒वै पु॒रु॒षः । स्व॒यै॒-
वैनं॑ दे॒वता॒या॒ प्र॒ति॒गृ॒ह्णा॒ति । म॒न॒वे॒ तल्प॑मि॒त्या॒ह । मा॒-
न॒वो॒वै तल्पः॑ । स्व॒यै॒वैनं॑ दे॒वता॒या॒ प्र॒ति॒गृ॒ह्णा॒ति । उ॒त्ता॒-

नायाङ्गीरसायानइत्याह । अयं वाउत्तानआङ्गीरसः

॥ ३ ॥

अनयैवैनम्प्रतिगृह्णाति । वैश्वानर्यर्चा रथं प्रतिगृह्णाति । वैश्वानरोवै देवतया रथः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । तेनामृतत्वमपश्यामित्याह । अमृतमेवात्मन्यत्ते । वयोदाचइत्याह । वयैवैनं कृत्वा । सुवर्गं लोकं गमयति । मयोमह्यमस्तु प्रतिग्रहीचइत्याह

॥ ४ ॥

यद्वै शिवं । तन्नयः । आत्मनएवैषा परोत्तिः । कइदं कस्माअदादित्याह । पुजापतिर्वै कः । स पुजापतये ददाति । कामः कामायेत्याह । कामेन हि ददाति । कामेन प्रतिगृह्णाति । कामोदाता कामः प्रतिग्रहीतेत्याह ॥ ५ ॥

कामेनहि दाता । कामः प्रतिग्रहीता । कामः स-मुद्रमाविशेत्याह । समुद्रइव हि कामः । नैव हि काम-स्थान्तोऽस्ति । न समुद्रस्य । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामीत्याह । येन कामेन प्रतिगृह्णाति । सएवैनममुष्मिँल्लोक कामआगच्छति । कामैतत्तएषा ते काम दक्षिणेत्याह ॥ कामएव तद्यजमानोऽमुष्मिँल्लोके दक्षिणामिच्छति । न

प्रतिगृहीतरि । य एवं विद्वान्दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । अनृणामेवैनां प्रतिगृह्णाति ॥ ६ ॥

ज्ञीनात्यश्रमित्याहाङ्गीरसः प्रतिग्रहीचइत्याह प्रतिग्रहीतेत्याह दक्षिणेत्याह चत्वारि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

अन्तोवाएष यज्ञस्य । यद्दशममहः । दशमेऽहन्त्सर्पराज्ञियाञ्चग्भिः स्तुवन्ति । यज्ञस्यैवान्तङ्गत्वा । अन्नाद्यमवरुन्धते । तिसृभिः स्तुवन्ति । त्रयइमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्योऽन्नाद्यमवरुन्धते । पृश्निवतीर्भवन्ति । अन्नं वै पृश्नि ॥ १ ॥

अन्नमेवावरुन्धते । मनसा प्रस्तौति । मनसोऽज्ञायति । मनसा प्रतिहरति । मनइव हि पूजापतिः । पूजापतेरायै । देवावै सर्पाः । तेषामियं राज्ञी । यत्सर्पराज्ञियाञ्चग्भिः स्तुवन्ति । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति ॥ २ ॥

चतुर्होतृन् होता व्याचष्टे । स्तुतमनुशंसति शान्त्यै । अन्तोवाएष यज्ञस्य । यद्दशममहः । एतत् खलु वै देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म । यच्चतुर्होतारः । दशमेऽहःश्चतुर्होतृन् व्याचष्टे । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । परमं देवानां गुह्यं ब्रह्मावरुन्धे । तदेव प्रकाशं गमयति ॥ ३ ॥

तदेनं प्रकाशं गतं । प्रकाशं पूजानीं गमयति । वाचं
यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै । यजमानदेवत्यं वाञ्छहः । भ्रा-
तृव्यदेवत्या राशिः । अह्ना राशिं ध्यायेत् । भ्रातृव्यस्यैव
तस्रोक्तं वृक्षे । यद्दिवा वाचं विसृजेत् । अहर्भ्रातृव्या-
योच्छिषेत् ॥ यन्नक्तं विसृजेत् । राशिं भ्रातृव्यायो-
च्छिषेत् । अधिवृक्षसूर्ये वाचं विसृजति । एतावन्त-
मेवास्मै लोकमुच्छिषति । यावदादित्योऽस्तमेति ॥ ४ ॥
पृश्नि तिष्ठन्ति गमयति शिषेत्पञ्च च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाअसृजत । ताः सृष्टाः समश्क्रियन् ।
तारूपेणानुप्राविशन् । तस्मादाहुः । रूपं वै पूजापति-
रिति । ता नाम्नानुप्राविशन् । तस्मादाहुः । नाम वै पू-
जापतिरिति । तस्मादय्यामिचौ सज्जत्य । नाम्ना चेध्व-
येते ॥ १ ॥

मिचमेव भवतः । पूजापतिर्देवासुरानसृजत । स
इन्द्रमपि नासृजत । तन्देवाअब्रुवन् । इन्द्रं नोजनये-
ति । सआत्मनिन्द्रमपश्यत् । तमसृजत । तं चिष्टुर्वीर्यं
भूत्वानुप्राविशत् । तस्य वज्रः पञ्चदशोहस्त आपद्यत ।
तेनोदय्यासुरानभ्यभवत् ॥ २ ॥

यएवं वेद । अभिभ्रातृव्यान् भवति । ते देवाअसुरै-
र्विजित्य । सुवर्गं लोकमायन् । तेऽमुष्मिल्लोके व्यक्षुभ्यन् ।
तेऽब्रुवन् । अमुतः प्रदानं कउपजिजीविमेति । ते सप्त-
होतारं यज्ञं विधायायास्यं । आङ्गीरसं प्रहिष्वन् । ए-
तेनामुच कल्पयेत ॥ ३ ॥

तस्यावाइयं क्लृप्तिः । यदिदं किञ्च । यएवं वेद । क-
ल्पतेऽस्मै । स वाअयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता । अमु-
च सद्भोदेवेभ्यो हव्यं वहति । यएवं वेद । उपैमं यज्ञो
नमति । सोऽमन्यत । अभि वाइमेऽस्माँल्लोकादमुं लोकं
कमिष्यन्तइति ॥ स वाचस्पतेर्हृदिति व्याहरत् । त-
स्मात् पृचोहृदयं । तस्मादस्माँल्लोकादमुं लोकं नाभि-
कामयन्ते । पृचोहि हृदयं ॥ ४ ॥

ह्वयेतेअभवत् कल्पयेतेति चत्वारि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

देवावै चतुर्होतृभिर्यज्ञमतन्वत । ते विपापना भ्रा-
तृव्येणजयन्त । अभिसुवर्गं लोकमजयन् । यएवं वि-
द्वाश्चतुर्होतृभिर्यज्ञं तनुते । विपापना भ्रातृव्येण जय-
ते । अभिसुवर्गं लोकं जयति । षड्ढोवा प्रायणीयमा-

सादयति । अमुष्मै वै लोकाय षड्ढोता । घन्ति खलु
वाएतत् सोमं । यदभिषुण्वन्ति ॥ १ ॥

ऋजुधैवैनममुं लोकं गमयति । चतुर्होचातिथ्यं । य-
शेवै चतुर्होता । यशश्वात्मन्धत्ते । पञ्चहोचा पशुमुप-
सादयति । सुवर्ग्येवै पञ्चहोता । यजमानः पशुः । यज-
मानमेव सुवर्गं लोकं गमयति । ग्रहान् गृहीत्वा सप्त-
होतारं जुहोति । इन्द्रियं वै सप्तहोता ॥ २ ॥

इन्द्रियमेवात्मन्धत्ते । योवै चतुर्होतृननुसवनं तर्प-
यति । तृप्यति पूजया पशुभिः । उपैनः सोमपीथोनम-
मति । बहिष्यवमाने दशहोतारं व्याचक्षीत । माध्य-
न्दिने पवमाने चतुर्होतारं । आर्भवे पवमाने पञ्चहो-
तारं । पितृयज्ञे षड्ढोतारं । यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे स-
प्तहोतारं । अनुसवनमेवैनाः स्तर्पयति ॥ ३ ॥

तृप्यति पूजया पशुभिः । उपैनः सोमपीथोनमति ।
देवावै चतुर्होतृभिः सचमासत । ऋद्धिपरिमितं यश-
स्क्रामाः । तैज्रवन् । यन्नः प्रथमं यशश्चच्छत् । सर्व्वेषां
नस्तत्सहासदिति । सोमश्चतुर्होचा । अग्निः पञ्चहोचा ।
धाता षड्ढोचा ॥ ४ ॥

इन्द्रः सप्तहोचा । पूजापतिर्दशहोचा । तेषां सो-

मः राजानं यशश्चाच्छत् । तान्यकामयत् । तेनापाक्रामत् । तेन प्रलायमचरत् । तं देवाः प्रैषैः प्रैषमैच्छन् । तत्प्रैषाणां प्रैषत्वं । निविद्विन्त्यवेदयन् । तन्निविदां निवित्त्वं ॥ ५ ॥

आग्नीभिरामुवन् । तदाग्नीणामापित्वं । तमघ्नन् । तस्य यशोव्यगृह्णत । ते ग्रहा अभवन् । तद्ग्रहाणां ग्रहत्वं । यस्यैवं विदुषो ग्रहागृह्यन्ते । तस्य त्वैव गृहीताः । तेऽमुवन् । योवै नः श्रेष्ठोऽभूत् ॥ ६ ॥

तमवधिष्म । पुनरिमः सुवामहा इति । तं छन्दोभिरसुवन्त । तच्छन्दसां छन्दस्त्वं । साम्ना समानयन् । तत्साम्नः सामत्वं । उक्थैरुदस्थापयन् । तदुक्थानामुक्थत्वं । य एवं वेद । प्रत्येव तिष्ठति ॥ ७ ॥

सर्वमायुरेति । सोमोवै यशः । य एवं विद्वान्त्सोममागच्छति । यश एवैनमृच्छति । तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद यश्च न । तावुभौ सोममागच्छतः । सोमोहि यशः । तं त्वाव यश्चच्छतीत्याहुः । यः सोमे सोमं प्राहेति ॥ तस्मात् सोमे सोमः प्रोच्यः । यश एवैनमृच्छति ॥ ८ ॥

अभिषुष्वन्ति सप्तहोता तर्पयति षड्ढोत्रा निवित्त्वमभूत्तिष्ठति प्राहेति द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इदं वा॒अग्ने॒नैव॒ किञ्च॒ नासीत् । न द्यौ॑रासीत् । न पृ॒थि॒वी । नान्तरि॑क्षं । तदस॑दे॒व सन्मनो॑ऽकुरु॒त स्यामि॒ति । तद॑तप्यत । तस्मा॑त्तप॒नाद्भूमो॑ऽजायत । तद्भूयो॑ऽतप्यत । तस्मा॑त्तप॒नाद॒ग्निर॑जायत । तद्भूयो॑ऽतप्यत ॥ १ ॥

तस्मा॑त्तप॒नाज्ज्योति॑रजायत । तद्भूयो॑ऽतप्यत । तस्मा॑त्तप॒नाद॒र्चिर॑जायत । तद्भूयो॑ऽतप्यत । तस्मा॑त्तप॒नाम्नरी॑चयोऽजायन्त । तद्भूयो॑ऽतप्यत । तस्मा॑त्तप॒नादु॒दारा॑ञ्जायन्त । तद्भूयो॑ऽतप्यत । तद॒ध्रमि॑व॒ सम॒ह॒न्यत । दद्व॑स्तिम॒भिन॑त् ॥ २ ॥

स समु॒द्रोऽभव॑त् । तस्मा॑त् समु॒द्रस्य॒ न पि॑बन्ति । पु॒जन॑नमि॒व हि॒ मन्य॑न्ते । तस्मा॑त् प॒शोर्जा॑यमा॒नादा॑पः पु॒रस्ता॑द्यन्ति । तद॒श॒होता॑न्व॒सृज्य॑त । पु॒जाप॑ति॒व द॒श॒हो॒ता । यश्च॑ तप॒सोवी॒र्यं वि॒द्वाऽस्तप्य॑ते । भव॑त्ये॒व । तद्वा॒इद॒मापः॑ स॒लिल॑मासीत् । सोऽरो॑दीत्यु॒जाप॑तिः ॥ ३ ॥

स कस्मा॑अग्नि । यद्य॒स्याप्र॑तिष्ठाया॒इति॑ । यद॒प्स्ववा॑प॒द्यत॑ । सा पृ॒थिव्य॑भवत् । यद्य॒मृष्ट॑ । तद॒न्तरि॑क्षमभवत् । यद॒ह्ममु॑द॒मृष्ट॑ । सा द्यौ॑रभवत् । यद॒रोदी॑त् । तद॒नयो॑रोद॒त्त्वं ॥ ४ ॥

य॒ए॒वं वे॒द । ना॒स्य॑ गृ॒हे रु॑दन्ति । ए॒तद्वा॒एषां॑ लो॒का-
नां॑ जन्म । य॒ए॒वमे॒षां लो॒कानां॑ जन्म वे॒द । नैषु॑ लो॒के-
घा॒र्त्तिमा॒र्हति॑ । स॒इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठाम॑विन्दत । स॒इ॒मां प्र॑-
ति॒ष्ठां वि॒त्वाका॑मयत प्र॒जाये॑येति । स तपो॑ऽतप्यत । सो
ऽन्त॑र्वी॒नभ॑वत् । स अ॒घना॑द॒सुरा॑न॒सृज॑त ॥ ५ ॥

तेभ्यो॑म॒न्मये॑ पा॒चेऽन्न॑मदु॒हत् । या॒स्य॒ सा त॒नूरा॑सीत् ।
ताम॑पा॒हत॑ । सा तमि॑स्त्राभवत् । सोऽका॑मयत प्र॒जाये॑-
येति॑ । स तपो॑ऽतप्यत । सोऽन्त॑र्वी॒नभ॑वत् । स पु॒जन॑ना-
दे॒व पु॒जाश्च॑सृजत । तस्मा॑दि॒माभू॑यिष्ठाः । पु॒जन॑ना॒द्यो-
ना॒श्चसृ॑जत ॥ ६ ॥

ताभ्यो॑दा॒रुम॑ये पा॒चे पयो॑ऽदु॒हत् । या॒स्य॒ सा त॒नूरा॑-
सीत् । ताम॑पा॒हत॑ । सा जो॒त्स्ना॑भवत् । सोऽका॑मयत
प्र॒जाये॑येति॑ । स तपो॑ऽतप्यत । सोऽन्त॑र्वी॒नभ॑वत् । स उ॒-
प॒प॒क्षाभ्या॑मे॒वर्तू॑न॒सृज॑त । तेभ्यो॑ रज॒ते पा॒चे घृ॑तमदु॒हत् ।
या॒स्य॒ सा त॒नूरा॑सीत् ॥ ७ ॥

ताम॑पा॒हत॑ । सोऽहो॑रा॒त्रयोः॑ स॒न्धिर॑भवत् । सोऽ-
का॑मयत प्र॒जाये॑येति॑ । स तपो॑ऽतप्यत । सोऽन्त॑र्वी॒नभ॑व-
त् । स मु॒खाद्दे॒वान॑सृजत । तेभ्यो॑ हरि॒ते पा॒चे सोम॑म-

दुहत् । यास्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । तदहर-
भवत् ॥ ८ ॥

एते वै पूजापतेर्दोहाः । य एवं वेद । दुह एव पूजाः ।
दिवा वै नोऽभूदिति । तद्देवानां देवत्वं । य एवं देवानां
देवत्वं वेद । देववानेव भवति । एतद्वाअहोरात्राणां
जन्म । य एवमहोरात्राणां जन्म वेद । नाहोरात्रेष्वर्चि-
माच्छति ॥ ९ ॥

असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः पूजापतिमसृजत ।
पूजापतिः पूजाअसृजत । तद्वाइदं मनस्येव परमं प्रति-
ष्ठितं । यदिदं किञ्च । तदेतच्छैवस्यसन्नाम ब्रह्म ।
व्युच्छन्ती व्युच्छन्त्यस्मै वस्यसी वस्यसी व्युच्छति । प्रजाय-
ते पूजया पशुभिः । प्र परमेष्ठिनो मात्रामाप्नोति । य-
एवं वेद ॥ १० ॥

अग्निरजायत तद्भूयोऽतप्यताभिनदरोदीत् पूजाप-
तीरोदस्त्वमसृजतासृजत घृतमदुहद्यास्य सा तनूरा-
सीदहरभवदृच्छति वेद ॥ अनु० ९ ॥

इदं धूमोऽग्निर्ज्योतिरर्चिर्मरीचयउदारास्तदुभं ज-
घनात्सा तमिक्षा सपूजननात्सा जोत्सा सउपपक्षा-
भ्याः सोऽहोरात्रयोः सन्धिः स मुखात्तदहर्देववानस-

तोऽधिमुन्मये दारुमये रजते हरिते तेभ्यस्ताभ्यो द्वे ते
ऽन्नं पयोधृतं सोमं य एवं वेदोपैनं तस्य तावभिधातु-
व्यान्नमदुहत् पयोऽदुहद् घृतमदुहत् सोममदुहत् ॥*॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानां । तं प्राहि-
णोत् । परं हि । एतेषां देवानामधिपतिरेधीति । तं दे-
वाऽब्रुवन् । कस्त्वमसि । वयं वै त्वच्छ्रेयाः सः स्म इति ।
सोऽब्रवीत् । कस्त्वमसि वयं वै त्वच्छ्रेयाः सः स्म इति मा
देवाऽवोचन्मिति । अथ वाइदं तर्हि पूजापतौ हर-
आसीत् ॥ १ ॥

यदस्मिन्नादित्ये । तदेनमब्रवीत् । एतन्मे प्रयच्छ ।
अथाहमेतेषां देवानामधिपतिर्भविष्यामीति । कोऽहं
स्यामित्यब्रवीत् । एतत् पुदायेति । एतत्स्यादित्यब्रवीत् ।
यदेतद्विषीति । कोहवै नाम पूजापतिः । य एवं वेद
॥ २ ॥

विदुरेनं नाम्ना । तदस्मै रुक्मं कृत्वा प्रत्यमुञ्चत् । त-
तोवाइन्द्रो देवानामधिपतिरभवत् । य एवं वेद । अ-
धिपतिरेव समानानां भवति । सोऽमन्यत । किं किं वा

अ॒कर॒मिति॑ । स च॒न्द्रम॒आह॒रेति॑ प्रा॒खपत् । तच्च॒न्द्रम॒-
सश्च॒न्द्रम॒स्त्वं । यए॒वं वेद॑ ॥ ३ ॥

च॒न्द्रवा॒नेव॒ भवति॑ । तं दे॒वाअ॒ब्रुवन् । सु॒वीर्य्यो॑म॒र्य्या
यथा॑ गोपा॒यत॒इति॑ । तत्सू॒र्य्यस्य॑ सू॒र्य्यत्वं । यए॒वं वेद॑ ।
नैनं॑ द॒भोति॑ । कश्च॒नास्मिन्॑ वा॒इदमि॒न्द्रियं॑ प्रत्य॒स्थादि॒-
ति॑ । तदि॒न्द्रस्ये॒न्द्रत्वं । यए॒वं वेद॑ । इ॒न्द्रिया॒व्येव॒ भवति॑
॥ ४ ॥

अ॒यं वा॒इदं॑ प॒रमो॑ऽभू॒दिति॑ । तत्प॒रमे॒ष्ठिनः॑ प॒रमे॒-
ष्ठित्वं॑ । यए॒वं वेद॑ । प॒रमा॒मेव॒ काष्ठां॑ गच्छति । तं दे॒वाः
सम॒न्तं प॒र्य्यवि॑शन् । वस॒वः पुर॑स्तात् । रु॒द्राद॑क्षि॒णतः॑ ।
आ॒दि॒त्याः प॒श्चात् । वि॒श्वे दे॒वाउ॑त्त॒रतः॑ । अ॒ङ्गिर॑सः प॒-
त्यश्च॑ ॥ ५ ॥

सा॒ध्याः प॒राश्च॑ । यए॒वं वेद॑ । उपै॒नः॑ स॒मानाः संवि॑-
शन्ति । स प॒जाप॑तिरे॒व भू॒त्वा प॒जाआ॑व॒यत् । ताअ॒सौ
नाति॑ष्ठन्ता॒न्नाद्या॑य । तामु॒खं पुर॑स्तात् पश्य॒न्तीः । द॒-
क्षि॒णतः॑ प॒र्य्याय॑न् । स द॑क्षि॒णतः॑ प॒र्य्यव॑र्त्तयत् । तामु॒खं
पुर॑स्तात् पश्य॒न्तीः । मु॒खं द॑क्षि॒णतः॑ ॥ ६ ॥

प॒श्चात् प॒र्य्याय॑न् । स प॒श्चात् प॒र्य्यव॑र्त्तयत् । तामु॒खं
पुर॑स्तात् पश्य॒न्तीः । मु॒खं द॑क्षि॒णतः॑ । मु॒खं प॒श्चात् ।

उत्तरतः पथीयन् । सउत्तरतः पथ्यवर्त्तयत् । तामुखं
पुरस्तात् पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः । मुखं पश्चात् ॥
मुखमुत्तरतः । ऊर्द्धाउदायन् । सउपरिष्टान्यवर्त्त-
यत् । ताः सर्वतोमुखो भूत्वावयत् । ततोवै तस्मै पु-
जाअतिष्ठन्तान्नाद्याय । य एवं विद्वान् परि न्यवर्त्तयतेति
च । पूजापतिरेव भूत्वा पूजाअत्ति । तिष्ठन्तेऽस्मै पूजा
अन्नाद्याय । अन्नादएव भवति ॥ ७ ॥

आसीद्वेदं चन्द्रमस्त्वं य एवं वेदेन्द्रियाव्येव भवति पु-
त्यच्च मुखं दक्षिणतोमुखं पश्चान्नव च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत् बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स एतं
दशहोतारमपश्यत् । तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयुक्तिर्बहोर्भू-
यानभवत् । यः कामयेत् बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स द-
शहोतारं प्रयुञ्जीत । बहोरेव भूयान् भवति । सोऽका-
मयत् वीरोमश्चाजायेतेति । स दशहोतृश्चतुर्होतारं
निरमिमीत । तं प्रायुङ्क्त ॥ १ ॥

तस्य प्रयुक्तीन्द्रोऽजायत् । यः कामयेत् वीरोमश्चा-
जायेतेति । स चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत । आस्य वीरोजा-

यते । सौऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति । स चतुर्होतुः
पञ्चहोतारं निर्मिमीत । तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयुक्तिपशु-
मानभवत् । यः कामयेत पशुमान्त्स्यामिति । स पञ्च-
होतारं प्रयुञ्जीत ॥ २ ॥

पशुमानेव भवति । सौऽकामयतर्तवोमे कल्पेरन्नि-
ति । स पञ्चहोतुः षड्होतारं निर्मिमीत । तं प्रायु-
ङ्क्त । तस्य प्रयुक्त्युतवोऽस्माञ्कल्पन्त । यः कामयेतर्तवो
मे कल्पेरन्निति । स षड्होतारं प्रयुञ्जीत । कल्पन्तेऽस्मा
ञ्कृतवः । सौऽकामयत सोमपः सोमयाजी स्यां । आ मे
सोमपः सोमयाजी जायेतेति ॥ ३ ॥

स षड्होतुः सप्तहोतारं निर्मिमीत । तं प्रायुङ्क्त
तस्य प्रयुक्तिसोमपः सोमयाज्यभवत् । आस्य सोमपः
सोमयाज्यजायत । यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्यां ।
आ मे सोमपः सोमयाजी जायेतेति । स सप्तहोतारं प्र-
युञ्जीत । सोमपएव सोमयाजी भवति । आस्य सोमपः
सोमयाजी जायते । स वाएष पशुः पञ्चधा प्रतिति-
ष्ठति ॥ ४ ॥

पद्भिर्मुखेन । ते द्वाः पशून् वित्वा । सुवर्गं लोकमा-
यन् । तेऽमुष्मिँल्लोके व्यक्षुधन् । तेऽब्रुवन् । अमुतः प्र-

दानं वाउपजिजीविमेति । ते सप्तहोतारं यज्ञं विधा-
यायास्थं । आङ्गीरसं प्राहिषन् । एतेनामुचं कल्पयेति ।
तस्य वाद्वयं कृतिः ॥ ५ ॥

यदिदं किञ्च । य एवं वेद । कल्पतेऽस्मै । स वाअयं
मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता । अमुचं सद्भ्यो देवेभ्यो हव्यं
वहति । य एवं वेद । उपै न यज्ञो न मति । यो वै चतुर्हो-
तृणां निदानं वेद । निदानवान् भवति । अग्निहोत्रं व
दशहोतुर्निदानं ॥ दर्शपूर्णमासौ चतुर्होतुः । चातुर्मा-
स्यानि पञ्चहोतुः । पशुबन्धः षड्होतुः । सौम्योऽध्वरः
सप्तहोतुः । एतद्वै चतुर्होतृणां निदानं । य एवं वेद ।
निदानवान् भवति ॥ ६ ॥

अमिमोत तं प्रायुक्तं पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत जायेतेति
तिष्ठति कृतिर्दशहोतुर्निदानं सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

पूजापतिरकामयत पूजाः सृजेयेति पूजापतिरका-
मयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति पूजापतिरकामयत प्रजा-
येयेति स तपः सचिद्वतं पूजापतिस्तेन दशधात्मानं
देवा वै वरुणमन्तो वै पूजापतिस्ताः सृष्टाः समष्किष्यन्
देवा व चतुर्होतृभिरिदं वाअग्रे पूजापतिरिन्द्रं पू-
जापतिरकामयत बहोभूयानेकादश ॥ ११ ॥

पूजापतिस्तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं पूजापतिरकामयतान-
यैवैनत्तस्य वाइयं तस्मात्तपनाद्यदस्मिन्नादित्ये स षड्-
ढौतुः सप्तहोतारं त्रिसप्ततिः ॥ ७३ ॥ हरिः ॐ ॥

इति द्वितीयाध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

बृह्मवादिनौवदन्ति । किं चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्व-
मिति । यदेवैषु चतुर्धा होतारः । तेन चतुर्होतारः ।
तस्माच्चतुर्होतारउच्यन्ते । तच्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं ।
सोमोवै चतुर्होता । अग्निः पञ्चहोता । धाता षड्ढोता ।
इन्द्रः सप्तहोता ॥ १ ॥

पूजापतिर्दशहोता । य एवं चतुर्होतृणामृद्धिं वेद ।
अग्नेत्येव । य एषामेवं बन्धुतां वेद । बन्धुमान् भवति ।
य एषामेवं क्लृप्तिं वेद । कल्पतेऽस्मै । य एषामेवमायतनं
वेद । आयतनवान् भवति । य एषामेवं प्रतिष्ठां वेद
॥ २ ॥

प्रत्येव तिष्ठति । ब्रह्मवादिनोवदन्ति । दशहोता च-
तुर्होता । पञ्चहोता षडहोता सप्तहोता । अथ कस्मा-
च्चतुर्होतार उच्यन्त इति । इन्द्रो वै चतुर्होता । इन्द्रः खलु
वै श्रेष्ठो देवतानामुपदेशनात् । य एवमिन्द्रः श्रेष्ठं दे-
वतानामुपदेशनाद्देद । वसिष्ठः समानानां भवति । त-
स्माच्छ्रेष्ठमायन्तं प्रथमेनैवानुबुध्यन्ते ॥ अयमागन् । अ-
यमवासादिति । कीर्त्तिरस्य पूर्व्वगच्छति जनतामाय-
तः । अथो एनं प्रथमेनैवानुबुध्यन्ते । अयमागन् । अय-
मवासादिति ॥ ३ ॥

सप्तहोता प्रतिष्ठां वेदं बुध्यन्ते षट् च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्त्सप्तदशकृत्वोऽपान्यात् । आ-
त्मानमेव समिन्धे । तेजसे वीर्याय । अथो पूजापति-
रेवैनां भूत्वा प्रतिगृह्णाति । आत्मनो नार्थे । यद्येनमा-
त्विज्यादृतः सन्तं निहरेरन् । आग्नीध्रे जुहुयाद्दशहो-
तारं । चतुर्गृहीतेनाज्येन । पुरस्तात् प्रत्यङ्निष्ठन् । प्र-
तिलोमं विग्राहं ॥ १ ॥

प्राणानेवास्योपदासयति । यद्येनं पुनरुपशिक्षेयुः ।

आग्नीध्र॑ ए॒व जु॒हुया॑द्द॒श॒ हो॒तारं॑ । च॒तु॒र्य॒ही॒तेना॑ज्येन । प॒-
श्चा॒त्पा॒ङ्गासी॑नः । अ॒नु॒लो॒मम॑वि॒ग्राहं॑ । पा॒णाने॒वासै॑
कल्प॑यति । प्रायश्चि॒त्ती वा॒ग्धो॒तेत्य॑तु॒मुख॑ च॒तु॒मुखे॑ जुहो-
ति । च॒तूने॒वासै॑ कल्प॑यति । कल्प॑न्तेऽस्मा॒क्य॒तवः॑ ॥ २ ॥

क्षृ॒ताअ॒स्माक्य॑तव॒आय॑न्ति । षड्ढे॒ता वै भू॒त्वा पु॒जा-
प॑तिरि॒दं स॒र्वम॑सृजत । स म॒नोऽसृ॑जत । म॒नसोऽ-
धि॑गाय॒त्रीम॑सृजत । तद्गाय॒त्रीं यश॑आर्च्यत् । तामा॒ल-
भ॑त । गा॒य॒त्रि॒या अ॒धि॒छन्दा॑स्यसृजत । छन्दा॒भ्योऽधि॑-
सा॒म । तत्सा॒म यश॑आर्च्यत् । तदा॒ल॒भ॑त ॥ ३ ॥

सामोऽधि॒यजू॑ष्यसृजत । यजु॒र्भ्योऽधि॒विष्णुं॑ । तद्विष्णुं
यश॑आर्च्यत् । तमा॒ल॒भ॑त । विष्णो॒रधो॑षधीरसृजत ।
ओ॒षधी॒भ्योऽधि॑सोमं । तत्सो॒मं यश॑आर्च्यत् । तमा॒ल॒भ॑त ।
सोमा॒दधि॑प॒शून॑सृजत । प॒शुभ्योऽधि॑न्द्र ॥ ४ ॥

तदिन्द्रं॑ यश॑आर्च्यत् । तदे॒नं ना॑ति॒प्राच्य॑वत । इन्द्र-
इ॒व यश॑स्वी भवति । य॒ए॒वं वे॒द । नै॒नं यशो॑ऽतिप्रच्यवते ।
यद्वा॒इ॒दं किञ्च॑ । तत्स॒र्व्वमु॒त्तान॑ ए॒वाङ्गी॑र॒सः प्रत्य॑गृ-
ह्णात् । तदे॒नं प्र॑तिगृही॒तं ना॑दि॒नत् । यत् किञ्च॑ प्र॒ति-
गृ॒ह्णी॒यात् । तत्स॒र्व्वमु॒त्तान॑स्त्वाङ्गी॑र॒सः प्र॑तिगृह्णा॒त्वि-
त्ये॒व प्र॑तिगृह्णी॒यात् ॥ इ॒यं वा॒उ॒त्तान॑ आ॒ङ्गीर॑सः । अ॒न-

यैवैन॒म्रति॑गृह्णाति । नैनः॑ हितस्ति । ब॒र्हिषा॑ प्रतो॒पाज्ञां॑
वाश्वं॑ वा । ए॒तद्वै प॑शूनां प्रियं धाम । प्रियेणै॒वैनं॑ धाम्ना
प्रत्येति ॥ ५ ॥

वि॒ग्राह॑म॒तव॑स्तदा॒लभ॑तेन्द्र॒ गृह्णी॒यात् षट् च ॥
अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

योवा॒अवि॑द्वान्निव॒र्त्तय॑ते । वि॒शीर्षा॑ स पा॒प्तामु॑ष्मि-
ल्लोके॑ भवति । अथ॒ योवि॑द्वान्निव॒र्त्तय॑ते । स॒शीर्षा॑ वि-
पा॒प्तामु॑ष्मिल्लोके॑ भवति । दे॒वता॑वै स॒प्तपु॑ष्टिकमा॒न्यव॑-
र्त्तयन्त । अ॒ग्निश्च॑ पृथि॒वी च । वा॒युश्चान्तरि॑क्षञ्च । आ-
दि॒त्यश्च॑ द्यौश्च च॒न्द्रमाः॑ । अ॒ग्निर्य॑वर्त्तयत । स सा॒हस्र॑-
मपु॑ष्यत् ॥ १ ॥

पृथि॒वी न्य॑वर्त्तयत । सौष॑धीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत् ।
वा॒युर्न्य॑वर्त्तयत । स मरी॑चिभिरपुष्यत् । अ॒न्तरि॑क्षं न्य-
वर्त्तयत । तद्वयो॑भिरपुष्यत् । आ॒दि॒त्यो न्य॑वर्त्तयत । स
र॒श्मिभिर॑पुष्यत् । द्यौर्न्य॑वर्त्तयत । सा नक्ष॑त्रैरपुष्यत् ॥
च॒न्द्रमा॑न्यवर्त्तयत । सोऽहो॑रा॒त्रैर॑र्धमा॒सैर्मासै॑र्ऋ॒तुभिः॑
संवत्स॑रेणापुष्यत् । तान् पोषा॑न् पुष्यति । या॒स्तोऽपु॑-
ष्यन् । य॒ एवं वि॑द्वान्नि च॒ वर्त्तय॑ते परि च ॥ २ ॥

अपुष्यन्नक्षत्रैरपुष्यत् पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

तस्य वा अग्नेर्हिरण्यं प्रतिजगृहुषः । अर्द्धमिन्द्रियस्या-
पाक्रामत् । तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै सोऽर्द्धमिन्द्रि-
यस्यात्मन्नुपाधत्त । अर्द्धमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं
विद्वान् हिरण्यं प्रतिगृह्णाति । अथ यो विद्वान् प्रति-
गृह्णाति । अर्द्धमस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै सोमस्य
वासः प्रतिजगृहुषः । तृतीयमिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥ १ ॥

तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स तृतीयमिन्द्रियस्या-
त्मन्नुपाधत्त । तृतीयमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं वि-
द्वान् वासः प्रतिगृह्णाति । अथ यो विद्वान् प्रतिगृह्णाति ।
तृतीयमस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै रुद्रस्य गां प्रति-
जगृहुषः । चतुर्थमिन्द्रियस्यापाक्रामत् । तामेतेनैव प्र-
त्यगृह्णात् । तेन वै स चतुर्थमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त
॥ २ ॥

चतुर्थमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् गां प्र-
तिगृह्णाति । अथ यो विद्वान् प्रतिगृह्णाति । चतुर्थम-
स्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै वरुणस्याश्वं प्रतिजगृहुषः ।
पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् ।

तेन वै स पञ्चममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । पञ्चममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वानश्वं प्रतिगृह्णाति ॥ ३ ॥

अथ योविद्वान् प्रतिगृह्णाति । पञ्चममस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै पूजापतेः पुरुषं प्रतिजगृहुषः । षष्ठमिन्द्रियस्यापक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स षष्ठमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । षष्ठमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् पुरुषं प्रतिगृह्णाति । अथ योविद्वान् प्रतिगृह्णाति । षष्ठमस्येन्द्रियस्यापक्रामति ॥ ४ ॥

तस्य वै मनोस्तल्यं प्रतिजगृहुषः । सप्तममिन्द्रियस्यापक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स सप्तममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । सप्तममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान्स्तल्यं प्रतिगृह्णाति । अथ योविद्वान् प्रतिगृह्णाति । सप्तममस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वाउत्तानस्याङ्गीरसस्याप्राणत् प्रतिजगृहुषः । अष्टममिन्द्रियस्यापक्रामत् ॥ ५ ॥

तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै सौऽष्टममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । अष्टममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वानप्राणत् प्रतिगृह्णाति । अप योविद्वान् प्रतिगृह्णाति । अष्टममस्येन्द्रियस्यापक्रामति । यद्वाइदं किञ्च ।

तत्सर्वमुत्तानवाङ्गीरसः प्रत्यगृह्णात् । तदेनं प्रतियु-
हीतन्नाहिनत् । यत्किञ्च प्रतियुह्नीयात् ॥ तत्सर्वमु-
त्तानत्वाङ्गीरसः प्रतियुह्णात्वित्येव प्रतियुह्नीयात् ।
इयं वाउत्तानवाङ्गीरसः । अनयैवैनत् प्रतियुह्णाति ।
नैनं हिनस्ति ॥ ६ ॥

तृतीयमिन्द्रियस्यापक्रामच्चतुर्थमिन्द्रियस्यात्मक्षुपा-
धत्तायं प्रतियुह्णाति षष्ठमस्येन्द्रियस्यापक्रामत्यष्टम-
मिन्द्रियस्यापक्रामत् प्रतियुह्नीयाच्चत्वारि च ॥ अनु० ४ ॥

तस्य वाअग्नेर्हिरण्यं सोमस्य वासस्तदेतेन रुद्रस्य
गां तामेतेन वरुणस्यायं पूजापतेः पुरुषं मनोस्तल्यं
तमेतेनोत्तानस्य तदेतेनाप्राणद्यद्वै । अर्द्धं तृतीयम-
ष्टमं तच्चतुर्थं ताः शेषन्तं वै ते सचक्ष्वे ।

पञ्चमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । यद्गृहोतारः सचमासत ।
केन ते गृहपतिनार्धुवन् । केन पूजाअसृजन्तेति ।
पूजापतिना वै ते गृहपतिनार्धुवन् । तेन पूजाअसृ-
जत । यच्चतुर्होतारः सचमासत । केन ते गृहपतिना-
र्धुवन् । केनौषधीरसृजन्तेति । सोमेन वै ते गृहपति-
नार्धुवन् ॥ १ ॥

तेनौषधीरसृजन्त । यत् पञ्चहोतारः सचमासत ।
केन ते गृहपतिनार्धुवन् । केनैभ्योलोकेभ्योऽसुरान्
प्राणुदन्त । केनैषां पशून्वृञ्जतेति । अग्निना वै ते गृह-
पतिनार्धुवन् । तेनैभ्योलोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त । ते-
नैषां पशून्वृञ्जत । यत् षड्होतारः सचमासत । केन
ते गृहपतिनार्धुवन् ॥ २ ॥

केनर्त्तूनकल्पयन्तेति । धात्रा वै ते गृहपतिनार्धुवन् ।
तेनर्त्तूनकल्पयन्त । यत् सप्तहोतारः सचमासत । केन ते
गृहपतिनार्धुवन् । केन सुवरायन् । केनैमाँल्लोकान्त्स-
मतन्वन्निति । अर्य्यम्णा वै ते गृहपतिनार्धुवन् । तेन
सुवरायन् । तेनैमाँल्लोकान्त्समतन्वन्निति ॥ ३ ॥

एते वै देवागृहपतयः । तान् य एवं विद्वान् । अप्य-
न्यस्य गार्हपतेर्दीक्षते । अवान्तरमेव सचिणामृभोति ।
योवाअर्य्यमणं वेद । दानकामाअस्मै पुञ्जाभवन्ति ।
यज्ञोवाअर्य्यमा । आर्य्या वसतिरिति वै तमाहुयं पु-
शः सन्ति । आर्य्या वसतिर्भवति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यद्वाइदं किञ्च । तत् सत्त्वं चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽ-
धियज्ञोनिर्मितः । स य एवं विद्वान् विवदेत् । अहमेव
भूयोवेद । यश्चतुर्होतृन् विदेति । स ह्येव भूयोवेद । य-

श्चतुर्होतॄन् वेद । योवै चतुर्होतॄणां होतॄन् वेद ।
सर्वांसु पूजास्वन्नमन्ति ॥ ५ ॥

सर्वादिशोऽभिजयति । पूजापतिर्वै दशहोतॄणां
होता । सोमश्चतुर्होतॄणां होता । अग्निः पञ्चहोतॄणां
होता । धाता षड्होतॄणां होता । अर्यमा सप्तहो-
तॄणां होता । एते वै चतुर्होतॄणां होतारः । तान्य-
एवं वेद । सर्वांसु पूजास्वन्नमन्ति । सर्वादिशोऽभिज-
यति ॥ ६ ॥

आर्धुवन्नार्धुवन्नित्येवं वेदन्ति सर्वादिशोऽभिजय-
ति ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाः सृष्ट्वा व्यसंसत । स हृदयं भूतोऽश-
यत् । आत्मन् हा ३ इत्यह्वयत् । आपः प्रत्यश्वन्न ।
ता अग्निहोत्रेणैव यज्ञकृतुनोपपत्त्यावर्त्तन्त । ताः कुसि-
न्धमुपौहन् । तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञकृतोः । एकचत्विक् ।
चतुष्कृत्वोऽह्वयत् । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥ १ ॥

ते प्रत्यश्वन्न । ते दर्शपूर्णमासाभ्यामेव यज्ञकृतुनो-
पपत्त्यावर्त्तन्त । तउपौहश्चत्वार्यङ्गानि । तस्मादर्श-

पूर्वमासयोर्यज्ञकृतोः । चत्वारश्चत्विजः । पञ्चदशत्वो-
ऽह्वयत् । पशवः प्रत्यशृण्वन् । ते चातुर्मास्यैरेव यज्ञकृतु-
नोपपर्यावर्त्तन्त । तउपौहंस्त्रोमह्वो माः समस्थिम-
ज्जानं । तस्माच्चातुर्मास्यानां यज्ञकृतोः ॥ २ ॥

पञ्चत्विजः । षट्दशत्वोऽह्वयत् । चतवः प्रत्यशृण्वन् ।
ते पशुबन्धेनैव यज्ञकृतुनोपपर्यावर्त्तन्त । तउपौहं-
स्तनावाण्डौ शिश्रमवाञ्चं प्राणं । तस्मात् पशुबन्धस्य
यज्ञकृतोः । षट्त्विजः । सप्तदशत्वोऽह्वयत् । होत्राः प्रत्य-
शृण्वन् । ताः सौम्येनैवाध्वरेण यज्ञकृतुनोपपर्यावर्त्तन्त
॥ ३ ॥

ताउपौहन्तस्सप्तशीर्षणान् प्राणान् । तस्मात् सौम्य-
स्याध्वरस्य यज्ञकृतोः । सप्तहोत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्ति ।
दशदशत्वोऽह्वयत् । तपः प्रत्यशृणोत् । तत् कर्मणैव संव-
त्सरेण सर्वैर्यज्ञकृतुभिरुपपर्यावर्त्तत । तत् सर्वमात्मा-
नमपरिवर्गमुपौहत् । तस्मात् संवत्सरे सर्वे यज्ञकृत-
वोऽवबुध्यन्ते । तस्माद्दशहोता चतुर्होता । पञ्चहोता
षड्होता सप्तहोता ॥ एकहोत्रे बलिः हरन्ति । हर-
न्त्यस्मै प्रजाबलिं । ऐनमप्रतिस्थातं गच्छति । यएवं
वेद ॥ ४ ॥

चन्द्रमाश्चातुर्मास्थानां यज्ञकृतोरध्वरेण यज्ञकृतु-
नोपपर्यावर्त्तन् सप्तहोता चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पुरुषमसृजत । सोऽग्निरब्रवीत् । ममाय-
मन्नमस्त्विति । सोऽबिभेत् । सर्व्वं वै मायं प्रधक्ष्यतीति ।
स एताश्चतुर्होतृनात्मस्पर्णानपश्यत् । तानजुहोत् ।
तैर्वै स आत्मानमसृणोत् । यदग्निहोचं जुहोति । एक-
होतारमेव तद्यज्ञकृतुमाप्नोत्यग्निहोचं ॥ १ ॥

कुसिन्धुश्चात्मनः सृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं
गच्छति । चतुरन्वयति । चतुर्होतारमेव तद्यज्ञकृतुमा-
प्नोति दर्शपूर्णमासौ । चत्वारि चात्मनोऽङ्गानि सृणो-
ति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति । चतुरन्वयति ।
समित्यञ्चमी । पञ्चहोतारमेव तद्यज्ञकृतुमाप्नोति चा-
तुर्मास्थानि । लोमहृवो माः समस्थिमज्जानं ॥ २ ॥

तानि चात्मनः सृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं ग-
च्छति । चतुरन्वयति । द्विर्जुहोति । षड्होतारमेव तद्य-
ज्ञकृतुमाप्नोति पशुबन्धं । स्तनावाण्डौ शिभमवाचं पा-
खं । तानि चात्मनः सृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं
गच्छति । चतुरन्वयति । द्विर्जुहोति ॥ ३ ॥

स॒मि॒त्स॒स॒मी । स॒प्त॒हो॒तार॒मे॒व तद्य॒ज्ञकृ॒तुमा॒प्नो॒ति
सौ॒म्यम॒ध्वरं । स॒प्त चा॒त्मनः॑ शी॒र्षण्य॑ान् प्रा॒णान् सृ॒णो-
ति । आ॒दि॒त्यस्य॑ च सा॒युज्यं॑ गच्छति । च॒तु॒रु॒न्नय॑ति ।
द्वि॒जु॒होति॑ । द्वि॒र्नि॒मार्ष्टि॑ । द्विः प्रा॒श्नाति॑ । द॒श॒हो॒तार-
मे॒व तद्य॒ज्ञकृ॒तुमा॒प्नोति॑ संवत्सरं । स॒र्वं चा॒त्मान॑म॒परि-
वर्गः॑ सृ॒णोति॑ ॥ आ॒दि॒त्यस्य॑ च सा॒युज्यं॑ गच्छति ॥ ४ ॥
अ॒ग्नि॒हो॒त्रं म॒ज्जानं॑ द्वि॒जु॒होत्य॑प॒रिवर्गः॑ सृ॒णोत्येकं॑
च ॥ अ॒नु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पू॒जाप॑तिर॒काम॑यत॒ प्रजा॑येयेति । स तपोऽतप्यत ।
सोऽन्त॑र्वा॒नभ॑वत् । स ह॒रितः॑ श्या॒वोऽभ॑वत् । तस्मात्-
स्त्यन्त॑र्वा॒न्नी । ह॒रिणी॑ स॒ती श्या॒वा भ॑वति । स वि॒जाय॑-
मा॒नो ग॒र्भेणा॑ताम्यत् । स तान्तः कृ॒ष्णश्या॒वोऽभ॑वत् । त-
स्मात्तान्तः कृ॒ष्णः श्या॒वो भ॑वति । तस्यासुरे॒वाजी॑वत्
॥ १ ॥

तेनासुना सुरानस्तृजत । तदसुराणामसुरत्वं । यएव-
मसुराणामसुरत्वं वेद । असुमानेव भवति । नैनमसु-
र्जहाति । सोऽसुरान् सृष्ट्वापि तेवामन्यत । तदनु पितृ-

नसृजत । तत्पितॄणां पितृत्वं । य एवं पितॄणां पितृत्वं वेद । पितेवैव स्वानां भवति ॥ २ ॥

यन्त्यस्य पितरोहवं । स पितॄन्तृष्ट्वा मनस्यैत् । तदनु मनुष्यानसृजत । तन्मनुष्याणां मनुष्यत्वं । य एवं मनुष्याणां मनुष्यत्वं वेद । मनस्येव भवति । नैनं मनुजंहाति । तस्मै मनुष्यान्तस् सृजानाय । दिवा देवचाभवत् । तदनु देवानसृजत ॥ तद्देवानां देवत्वं । य एवं देवानां देवत्वं वेद । दिवा दैवास्य देवचा भवति । तानि वाएतानि चत्वार्यम्भासि । देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः । तेषु सर्वेष्वम्भोनभद्रव भवति । य एवं वेद ॥ ३ ॥

आजीवत्वानां भवति देवानसृजत सप्त च ॥
अनु० ८ ॥

गवमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । योवाइमं विद्यात् । यतोऽयं पवते । यदभिपवते । यदभिसंपवते । सर्व्वमायुरियात् । न पुरायुषः प्रमीयेत । पशुमानत्स्थात् । विन्देत पुजां । योवाइमं वेद ॥ १ ॥

यतोऽयं पवते । यदभिपवते । यदभिसंपवते । सर्व्वमायुरेति । न पुरायुषः प्रमीयेत । पशुमान् भवति ।

विन्दते पूजां । अद्भ्यः पवते । अपोऽभिपवते । अपोऽभि-
सम्पवते ॥ २ ॥

अस्याः पवते । इमामभिपवते । इमामभिसम्पवते ।
अग्नेः पवते । अग्निमभिपवते । अग्निमभिसम्पवते ।
अन्तरिक्षात् पवते । अन्तरिक्षमभिपवते । अन्तरिक्ष-
मभिसम्पवते । आदित्यात् पवते ॥ ३ ॥

आदित्यमभिपवते । आदित्यमभिसम्पवते । द्योः
पवते । दिवमभिपवते । दिवमभिसम्पवते । दिग्भ्यः
पवते । दिशोऽभिपवते । दिशोऽभिसम्पवते । स
यत्पुस्तदाति । प्राणएव भूत्वा पुस्तदाति ॥
॥ ४ ॥

तस्मात् पुस्तदान्तं । सर्वाः पूजाः प्रतिनन्दन्ति ।
प्राणोहि प्रियः पूजानां । प्राणइव प्रियः पूजानां भव-
ति । य एवं वेद । स वा एष प्राणएव । अथ यदक्षिणतो
वाति । मातरिश्वैव भूत्वा दक्षिणतोवाति । तस्मादक्षि-
णतोवान्तं विद्यात् । सर्वादिशश्चावाति ॥ ५ ॥

सर्वादिशोऽनुविवाति । सर्वादिशोऽनुसंवातीति ।
स वा एष मातरिश्वैव । अथ यत् पश्चाद्वाति । पवमा-
नएव भूत्वा पश्चाद्वाति । पूतमस्माद्वाहरन्ति । पूत-

मुपहरन्ति । पु॒तम॒श्नन्ति । य॒एवं वे॒द । स वा॒एष
पव॑मान॒एव ॥ ६ ॥

अथ॒ यदु॑त्तर॒तोवा॑ति । स॒वि॒तैव॑ भू॒त्वोत्तर॑तोवा॑ति ।
स॒वि॒तेव॑ स्वा॒नां भ॑वति । य॒एवं वे॒द । स वा॒एष स॒वि॒तैव ।
ते य॒एनं॑ पु॒रस्ता॑दा॒यन्त॑मु॒पव॑दन्ति । य॒एवा॒स्य पु॒रस्ता॑त्
पा॒प्मानः॑ । ताः॒स्तेऽप॑घ्नन्ति । पु॒रस्ता॑दि॒तरान् पा॒प्मानः॑
स॒चन्ते । अथ॒ य॒एनं॑ दक्षि॒णत॑आ॒यन्त॑मु॒पव॑दन्ति ॥ ७ ॥

य॒एवा॒स्य दक्षि॑ण॒तः पा॒प्मानः॑ । ताः॒स्तेऽप॑घ्नन्ति । द॒-
क्षि॒णत॑इ॒तरान् पा॒प्मानः॑ स॒चन्ते । अथ॒ य॒एनं॑ प॒श्चादा॑-
यन्त॑मु॒पव॑दन्ति । य॒एवा॒स्य प॒श्चात् पा॒प्मानः॑ । ताः॒स्ते-
ऽप॑घ्नन्ति । प॒श्चादि॑तरान् पा॒प्मानः॑ स॒चन्ते । अथ॒ य॒एन-
मुत्तर॑त॒आयन्त॑मु॒पव॑दन्ति । य॒एवा॒स्योत्तर॑तः पा॒प्मानः॑ ।
ताः॒स्तेऽप॑घ्नन्ति ॥ ८ ॥

उ॒त्त॒रु॒तइ॒तरान् पा॒प्मानः॑ स॒चन्ते । तस्मा॑दे॒वं वि॒-
द्वान् । वी॒षं नृ॒त्येत् । प्रे॒षं च॑ल॒त् । व्यस्ये॑वा॒क्ष्यौ भा॑षेत ।
म॒ण्ड्ये॑दि॒व । कृ॒थ्ये॑दि॒व । शृ॒ङ्गाये॑ते॒व । उ॒त्तमे॑ऽप॒वदे॑-
युः । उ॒त्तमे॑ पा॒प्मान॑म॒प॒ह्न्युरि॑ति ॥ स॒ या॒न्दि॒शं स॒-
नि॒मे॒ष्यन्त्य॑त् । य॒दा ता॒न्दि॒शं वा॒र्तोवा॑यात् । अथ॒ प्र-
वे॒यात् । प्र॒वा धा॑वयेत् । सा॒ तमे॒व र॑दि॒तं व्यू॑ढं ग॒न्धम॑-

भिप्रच्यवते । आस्य तं जनपदं पूर्वा कीर्तिर्गच्छति । दानकामाश्चै पृजाभवन्ति । य एवं वेद ॥ ६ ॥

वेद सम्पवत आदित्यात् पवते वात्यावात्येष पवमान एव दक्षिणत आयन्तमुपवदन्त्युत्तरतः पाश्चानस्तास्तेऽपघ्नन्तीत्यष्टौ च ॥ अनु०, ६ ॥

दशभोजनुवाकः ।

पृजापतिः सोमः राजानमसृजत । तं चयोवेदाश्च सृज्यन्त । तान् हस्तेऽकुरुत । अथ ह सीता सावित्री । सोमं राजानं चकमे । अहामु स चकमे । सा ह पितरं पृजापतिमुपससार । तः होवाच । नमस्ते अस्तु भगवः । उप त्वायानि ॥ १ ॥

प्र त्वापद्ये । सोमं वै राजानं कामये । अहामु स कामयत इति । तस्थाउ ह स्थाग्रमलङ्कारं कल्पयित्वा । दशहोतारं पुरस्ताद्वाख्याय । चतुर्होतारं दक्षिणतः । पञ्चहोतारं पश्चात् । षड्होतारमुत्तरतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् । सभारैश्च पत्निभिश्च मुखेऽलङ्कृत्य ॥ २ ॥

आस्यार्धं वव्राज । ताः होदीक्ष्योवाच । उपमा वर्तस्वेति । तः होवाच । भो गन्तुं मञ्त्राचष्टव । एतन्मञ्त्रा-

चक्षुः । यत्ते पाणाविति । तस्याउ ह चीन् वेदान् प्रददौ ।
तस्मादु ह स्त्रियोभोगमैव हारयन्ते । स यः कामयेत
पुत्रः स्यामिति ॥ ३ ॥

यं वा कामयेत पुत्रः स्यादिति । तस्मात्तस्मात् स्थान-
मलङ्कारं कल्पयित्वा । दशहोतारं पुरस्ताद्वास्थाय ।
चतुर्होतारं दक्षिणतः । पञ्चहोतारं पश्चात् । षडहो-
तारमुत्तरतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् । सप्भारैश्च प-
त्निभिश्च मुखेऽलङ्कृत्य । आस्याङ्गं व्रजेत् । पुत्रोऽहैव
भवति ॥ ४ ॥

आयान्यलङ्कृत्य स्यामिति भवति ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

ब्रह्मात्मन्वदसृजत । तदकामयत । समात्मना पद्ये-
येति । आत्मन्नात्मन्नित्यामन्वयत । तस्मै दशमः हूतः
प्रत्यशृणोत् । स दशहूतोऽभवत् । दशहूतो ह वै नामै-
षः । तवाएतं दशहूतः सन्तं । दशहोतेत्याचक्षते प-
रोक्षेण । परोक्षप्रियाइव हि देवाः ॥ १ ॥

आत्मन्नात्मन्नित्यामन्वयत । तस्मै सप्तमः हूतः प्रत्य-
शृणोत् । स सप्तहूतोऽभवत् । सप्तहूतो ह वै नामैषः ।
तं वाएतः सप्तहूतः सन्तं । सप्तहोतेत्याचक्षते परो-

क्षेण । परोक्षप्रियाइव हि देवाः । आत्मन्नात्मन्नित्या-
मन्त्रयत । तस्मै षष्ठः हूतः प्रत्यशृणोत् । स षड्ढूतो-
ऽभवत् ॥ २ ॥

षड्ढूतोह वै नामैषः । तवाएतः षड्ढूतः सन्तं । ष-
ड्ढोतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रियाइव हि देवाः ।
आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत । तस्मै पञ्चमः हूतः प्रत्यशृ-
णोत् । स पञ्चहूतोऽभवत् । पञ्चहूतोह वै नामैषः । तं
वाएतं पञ्चहूतः सन्तं । पञ्चहोतेत्याचक्षते परोक्षेण
॥ ३ ॥

परोक्षप्रियाइव हि देवाः । आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्र-
यत । तस्मै चतुर्थः हूतः प्रत्यशृणोत् । स चतुर्हूतोऽभ-
वत् । चतुर्हूतोह वै नामैषः । तं वाएतं चतुर्हूतः सन्तं ।
चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रियाइव हि देवाः ।
तमब्रवीत् । त्वं वै मे नेदिष्ठः हूतः प्रत्यश्रीषीः ॥ त्वं वै
नानाख्यातारइति । तस्मान्नु हैनाः श्रुतार्होतारइत्याच-
क्षते । तस्माच्छ्रूयुः पुत्राणां हृद्यतमः । नेदिष्ठोह-
ृद्यतमः । नेदिष्ठोब्रह्मणोभवति । यएवं वेद ॥ ४ ॥

देवाः षड्ढूतोऽभवत् पञ्चहोतेत्याचक्षते परोक्षेणा-
श्रीषीः षट् च ॥ अनु० ११ ॥

ब्रह्मवादिनः किं दक्षिणां योवाश्रविद्वान्तस्य वै ब्र-
ह्मवादिनो यद्दशहोतारः पूजापतिर्व्यसं पूजापतिः पुरु-
षं पूजापतिरकामयत स तपः सोऽन्तर्वीन् ब्रह्मवादिनो
योवाइमं विद्यात् पूजापतिः सोमः राजानं ब्रह्मात्म-
न्वदेकादश ॥ ११ ॥

ब्रह्मवादिनस्तस्य वाश्रमेर्यद्वाइदं किञ्च पूजापति-
रकामयत सोऽन्तर्वीन् यएवास्य दक्षिणतः पञ्चाशत्
॥ ५० ॥ हरिः ॐ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

जुष्टोदमूनाश्रतिथिर्दुरोणे । इमन्नो यज्ञमुपयाहि
विद्वान् । विश्वाश्रमेऽभिवृजोविहत्य । शचूयतामाभरा
भोजनानि । अग्ने शर्व्वं महते सौभगाय । तव द्युम्रान्युत्त-
मानि सन्तु । सञ्जास्यत्यः सुयममाकृणुष्व । शचूयता

म॒भि॒ति॒ष्ठा म॒हा॒सि । अ॒ग्ने यो॒नोऽभि॒तो॒जनः । वृ॒को-
वा॒रो॒जि॒घा॒सति ॥ १ ॥

ता॒ऽस्त्वं वृ॒च॒ह॒ज्जहि । व॒स्व॒स्मभ्य॒माभ॑र । अ॒ग्ने यो-
नोऽभि॒दा॒सति । स॒मा॒नो॒यश्च॑ नि॒ष्ठ्यः । इ॒ध॒मस्यै॒व पु॒क्षा-
य॑तः । मा त॒स्यो॒च्छे॒षि किञ्च॑ न । त्वमि॒न्द्राभि॒भूर॑सि ।
दे॒वो॒वि॒ज्ञात॑वीर्यः । वृ॒च॒हा पु॒रु॒चे॒तनः । अ॒प॒ प्रा॒च॒द॒न्दु-
वि॒श्वी अ॒मि॒चान् ॥ २ ॥

अ॒पा॒वा॒चो॒अभि॑भूते नुद॒स्व । अ॒पो॒दी॒चो॒अप॑शूराध-
रा॒च॒डू॒रौ । यथा॑ तव॒ श॒र्मन्म॑दे॒म । तमि॒न्द्रं वा॑जयाम॒सि ।
म॒हे वृ॒चाय॑ ह॒न्त॒वे । स वृ॒षा वृ॒षभो॑ऽभुवत् । यु॒जेर॑यं ग-
वे॒षण॑ हरि॒भ्यां । उ॒प॒ब्र॒ह्मा॒णि जु॒षा॒णम॑स्युः । वि॒बा-
धि॒ष्टा॒स्य रो॑द॒सी म॒हि॒त्वा । इ॒न्द्रो॒वृ॒चाण्य॑प॒तीज॑घ॒न्वान्
॥ ३ ॥

ह॒व्य॒वा॒ह॒मभि॑माति॒षाहं । र॒क्षो॒ह॒णं पृ॒त॒ना॒सु जि॒ष्णुं ।
ज्योति॑ष्मन्तं दी॒द्यतं॑ पु॒रन्धिं । अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒क॒त॒माहु॑वे-
म । स्वि॑ष्ट॒म॒ग्ने अ॒भि॒तत् पृ॒णाहि॑ । वि॒श्वो दे॒व पृ॒त॒ना-
अ॒भि॒ष्य । उ॒रु॒न्नः प॒न्यां प्र॑दि॒शन्वि॑भाहि । ज्योति॑ष्मन्ने-
ह्य॒जरं॑ न आ॒यः । त्वाम॑ग्ने ह॒वि॒ष्मन्तः । दे॒वं म॑त्ता॒स
ई॒डते ॥ ४ ॥

मन्थे त्वा जातवेदसं । स हव्यावस्थानुषक् । विश्वानि
 नो दुर्गहा जातवेदः । सिन्धुं न नावा दुरितातिपर्षि ।
 अग्ने अचिवन्मनसा गृणानः । अस्माकं बोध्यविनातनू-
 नां । पूषा गाअन्वेतु नः । पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाज-
 सनोतु नः । पूषेमाआशुअनुवेद सर्वाः ॥ ५ ॥

सोअस्मा अभयतमेन नेषत् । स्वस्तिदा अष्टणिः
 सर्व्ववीरः । अप्रयुच्छन् पुरणेतु प्रजानन् । स्वमग्ने सप्र-
 थाअसि । जुष्टोहोता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते ।
 अग्नीरक्षासि सेधति । शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पा-
 वकईद्यः । अग्ने रक्षारोअहसः ॥ ६ ॥

प्रतिष्मदेव रीषतः । तपिष्ठैरजरोदह । अग्ने हसिन्
 पचिणं । दीद्यन्मर्त्येषा । स्वे क्षये शुचिव्रत । आ वात
 वाहि भेषजं । वि वात वाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेष-
 जः । देवानां दूतईयसे । द्वाविमौ वातौ वातः ॥ ७ ॥

आसिन्धोरापरावतः । दक्षं मे अन्यआवातु । परा-
 न्योवातु यद्रपः । यदुदोवात ते गृहे । अमृतस्य निधि-
 र्हितः । ततो नो देहि जीवसे । ततो नो देहि भेषजं । ततो
 नो महेवावह । वात आवातु भेषजं । शम्भूमयोऽभूना-
 हृदे ॥ ८ ॥

प्राण॒आयू॑ऽपि तारिषत् । त्वम॑ग्न अयासि । अयासन्
मन॑साहि॒तः । अयासन् ह॒व्यमृ॑हिषे । अ॒यानो॑धेहि-
भे॒षजं । इष्टो॑अ॒ग्निराहु॑तः । स्वाहा॑कृतः पिपत्तु नः । स्व-
गादे॑वेभ्य इ॒दन्न॑मः । कामो॑भूतस्य भव्यस्य । सम्प्रा॑डेको
वि॒राज॑ति ॥ ९ ॥

स इ॒दं प्र॑तिपप्रथे । ऋ॒तून्त॑स्त्व॒जते॑ व॒शी । काम॑स्तदग्र
सम॑वर्त्तताधि । मन॑सोरेतः प्रथ॑मं यदासीत् । स॒तोब॑न्धु-
मस॑ति निरविन्दन् । हृदि॑पुती॒ष्या क॑वयोमनी॒षा । त्व-
या म॒न्यो सर॑थमारुजन्तः । ह॒र्षमा॑णासोधृ॒यता॑मरुत्वः ।
ति॒ग्मेप॑व॒आय॑धास॒ः शि॒शानाः॑ । उप॑प्रयन्ति नरो॒अग्नि॑-
रूपाः ॥ १० ॥

म॒न्युर्भ॑गोम॒न्युरे॒वास॑ देवः । म॒न्युर्ही॑ता व॒रुणो॑वि-
श्वे॒दाः । म॒न्युं वि॑श॒ईड॑ते देव॒यन्ती॑ । पा॒हि नो॑म॒न्यो
तप॑सा अ॒ग्ने । त्वम॑ग्ने व्रत॒धृच्छु॑चिः । दे॒वा आ॑साद-
याइ॒ह । अ॒ग्ने ह॒व्याय॑ वोढ॒वे । वृ॒तानु॑वि॒ध्रद्व॑त॒पा अ॒दा-
भ्यः । य॒जानो॑दे॒वा अ॒जरः॑ सु॒वीरः॑ । द॒ध॒द्रत्नानि॑ सुवि-
दा॒नोअ॑ग्ने ॥ गो॒पाय॑नो॒जीव॑से॒जात॑वेदः ॥ ११ ॥

जिघा॑सत्यमि॒त्रां ज॑घ॒न्वानो॑डते सर्वा॒अ॒हो वा-
तो॒हृदे॑राजत्यग्नि॒रूपाः॑ सुवि॒दानो॑अ॒ग्नय॑कं च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

चक्षुषोहेते मनसोहेते । वाचोहेते ब्रह्मणोहेते ।
 यो माघायुरभिदासति । तमग्ने मेन्यामेनिं कृणु । यो
 मा चक्षुषा योमनसा । योवाचा ब्रह्मणाद्यायुरभिदा-
 सति । तयाग्ने त्वं मेन्या । अमुममेनिं कृणु । यत्किञ्चा-
 सौ मनसा यच्च वाचा । यज्ञैर्जुहोति यजुषा हविर्भिः
 ॥ १ ॥

तन्मृत्युर्निर्ऋत्या संविदानः । पुरा दिष्टादाहुतीरस्य
 हन्तु । यातुधाना निर्ऋतिरादुरक्षः । ते अस्य घन्त्वन्त-
 तेन सत्यं । इन्द्रे पिता आज्यमस्यमघन्तु । मा तत्समृद्धिं
 यदसौ करोति । हन्मि तेऽहं कृतं हविः । योमे घोरम-
 चीकृतः । अपाञ्चौ तउभौ बाहू । अपनह्याम्यास्यं ॥ २ ॥

अपनह्यामि ते बाहू । अपनह्याम्यास्यं । अग्नेर्देवस्य
 ब्रह्मणा । सव्यं तेऽवधिषं कृतं । पुरामुष्य वषट्कारात् ।
 यज्ञं देवेषु नक्तृधि । स्विष्टमस्माकं भूयात् । मास्मान्
 प्रापन्नरातयः । अन्ति दूरे सतोऽग्ने । आतृव्यस्याभि-
 दासतः ॥ ३ ॥

वषट्कारेण वज्रेण । कृत्या हन्मि कृतामहं । योमा
 नक्तं दिवा सायं । प्रातश्चाह्नौ निपीयति । अद्या तमि-

न्द॒ वज्रै॑ण । आ॒र्त॒व्यं पा॒दयाम॑सि । इन्द्र॑स्य गृ॒हो॒सि॒तं
त्वा प्र॑पद्ये । स॒गुः सा॒श्वः । स॒ह यन्मे॑ अ॒स्ति ते॒न । ई॒डे
अ॒ग्निं वि॒पश्चि॑तं ॥ ४ ॥

गि॒रा य॒ज्ञस्य॑ सा॒धनं॑ । श्रु॒ष्टीवा॑नं धि॒तावा॑नं । अ॒ग्ने
श॒केम॑ ते व॒यं । यमं॑ दे॒वस्य॑ वा॒जिनः॑ । अ॒ति॒द्वेपा॑सि त॒-
रेम॑ । अ॒व॒त॒म्मा स॒म॒न॒सौ स॒मौक॑सौ । स॒चे॒त॒सौ स॒रे॒-
त॒सौ । उ॒भौ मा॒म॒व॒तं जा॒तवे॑द॒सौ । शि॒वौ भ॑व॒तम॑द्य
नः । स्व॒यं कृ॑त्वा॒नः सु॒गम॑प्रया॒वं ॥ ५ ॥

ति॒ग्मशृ॑ङ्गो दृ॒षभः॑ शो॒शु॒चानः॑ । प॒त्नः स॒ध॒स्थम॑नु॒प॒-
श्य॑मानः । आ॒त॒न्तु॒म॒ग्निर्दि॒व्यं त॑तान । त्व॒न्न॒स्त॒न्तुरु॑त
से॒तु॒र॒ग्ने । त्वं प॒न्या भ॑व॒सि दे॒व्या॒नः । त्व॒या॒ग्ने पृ॑ष्टं व॒य॒-
मा॒रु॒हेम॑ । अ॒था दे॒वैः स॒ध॒मा॒द॒म्मा॒देम॑ । तदु॒त्त॒मं मु॑मु॒-
ग्धि नः॑ । वि॒पा॒शं म॒ध्य॒मं दृ॑त । अ॒वा॒ध॒मा॒नि जी॒वसे॑ ॥ ६ ॥

व॒यः सौ॑म॒वृ॒ते तव॑ । म॒न॒स्त॒नू॒षु बिभ्र॑तः । प॒जाव॑-
न्तो अ॒शीम॑हि । इन्द्रा॑णी दे॒वी सु॒भगा॑ सु॒पत्नी॑ । उ॒दः-
शेन॑ प॒ति॒विद्ये॑ जिगा॒य । त्रि॒श॒द॒स्याज॑घ॒नं यो॒ज॒नानि॑ ।
उ॒प॒स्थ॒इन्द्रः॑ स्थ॒विरं॑ बिभ॒र्त्ति । से॒ना ह॒ नाम॑ पृथि॒वी ध॒-
नञ्ज॒या । वि॒श्व॒व्य॒चा अ॒दि॒तिः सूर्य॑त्वक् । इन्द्रा॑णी दे॒वी
पा॒स॒हा द॑दाना ॥ ७ ॥

सा नो दे॒वी सु॒ह॒वा श॒र्म यच्छ॒तु । आ त्वा॒हार्ध॑म॒न्तर॑-
भूः । ध्रु॒वस्ति॒ष्ठा वि॒चाच॑लिः । वि॒श॒स्त्वा स॒र्व्वावा॑च्छन्तु ।
मा त्व॒दा॒ग्रम॑धि॒भ॒शत् । ध्रु॒वा द्यौर्ध्रु॑वा पृ॒थि॒वी । ध्रु॒वं वि॒-
श्व॒मिदं॑ ज॒गत् । ध्रु॒वाह॑ प॒र्व्वता॑ इ॒मे । ध्रु॒वोरा॑जा वि॒श-
म॒यं । इ॒हैवै॑धि॒ माव्य॑थि॒ष्ठाः ॥ ८ ॥

प॒र्व्वता॑ इ॒व वि॒चाच॑लिः । इ॒न्द्र इ॒वेह॑ ध्रु॒वस्ति॒ष्ठ । इ॒ह
रा॒ग्रमु॑ धा॒रय॑ । अ॒भि॒ति॒ष्ठ पृ॒तन्य॑तः । अ॒धरे॑ सन्तु श॒च॒वः ।
इ॒न्द्र इ॒व वृ॒त्रहा॑ ति॒ष्ठ । अ॒पः क्षे॒त्राणि॑ स॒ञ्जय॑न् । इ॒न्द्र-
रा॒णम॑दी॒धर॑त् । ध्रु॒वं ध्रु॒वेण॑ ह॒विषा॑ । तस्मै॑ दे॒वा अ॒धि-
ब्र॒वन् ॥ अ॒यञ्च॑ ब्र॒ह्म॒ण॒स्पतिः॑ ॥ ९ ॥

ह॒विर्भि॑रा॒स्यम॑भि॒दा स॑तो॒ विप॑श्चित॒मप्र॑या॒वं जी॒वसे॒
द॒दाना॑ व्यथि॒ष्ठा ब्र॒वन्ने॑कञ्च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयाऽनुवाकः ।

जुष्टी॑न॒रो ब्र॒ह्म॒णा वः॑ पि॒तृणां॑ । अ॒क्षम॑व्य॒यन्न॑ क्लि॒प्ता-
रि॒षाय॑ । यच्छ॑क॒रीषु॑ वृ॒हता॑ र॒वेण॑ । इ॒न्द्रे शु॒ष्मम॑द॒धा-
या॑ वसि॒ष्ठाः । पा॒य॒का नः॑ स॒रस्व॑तो । वा॒जेभि॑र्वा॒जिनी॑-
वतो । य॒ज्ञं व॑ष्टु॒ धिया॑ व॒सुः । स॒रस्व॑त्य॒भि नो॑ने॒षि व॑स्यः ।
मा प॑स्फ॒रीः प॒यसा॑ मा न॒आध॑क् । जु॒षस्व॑ नः स॒ख्या
वे॒श्या च॑ ॥ १ ॥

मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म । वृञ्जे हविर्नमसा ब-
र्हिर्गमौ । अयामि सृग्यतवतो सुवृक्तिः । अम्यक्षि सद्म-
सदने पृथिव्याः । अत्रायि यज्ञः सूर्येन चक्षुः । इहा-
र्वाञ्चमतिह्वये । इन्द्रं जैत्रा यजेतवे । अस्माकमस्तु के-
वलः । अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे । यो गोजिह्वनजि-
दश्चजिह्वः ॥ २ ॥

इमं नोयज्ञं विह्वे जुषस्व । अस्य कुर्मो हरिवो मे-
दिनं त्वा । असम्मृष्टोजायसे मातृवोः शुचिः । मन्द्रः
कविरुदतिष्ठोविवस्वतः । घृतेन त्वा वर्द्धयन्नम्राहु-
त । धूमस्ते केतुरभवद्विवि अत्रितः । अग्निरग्रे प्रथमो
देवतानां । संयातानामुत्तमोविष्णुरासीत् । यजमा-
नाय परिगृह्य देवान् । दीक्षयेदः हविरागच्छतन्नः
॥ ३ ॥

अग्निश्च विष्णो तपउत्तमं महः । दीक्षापालेभ्योऽव-
नतः हि शक्रा । विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संविदानौ । दीक्षा-
मस्मै यजमानाय धत्तं । प्रतद्विष्णुस्तव ते वीर्याय । मृ-
गोन भीमः कुचरोगिरिष्ठाः । यस्योरुषु विपु विक्रमं
णेषु । अधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा । नू मर्त्तौ दयते
सनिष्यन् यः । विष्णवउरुगाया यदाशत् ॥ ४ ॥

प्र यः स वाचा मनसा यजातै । एतावन्तं नय्यमावि-
 वासात् । विचक्रमे पृथिवीमेपयतां । श्वेचाय विष्णुर्म-
 नुषेदशस्यन् । ध्रुवासोऽस्य कीरयोजनासः । उरु-
 क्षितिः सुजनिमाचकार । चिदेवः पृथिवीमेपयतां ।
 विचक्रमे शतचंसं महित्वा । प्र विष्णुरस्तु तव सः स्तवी-
 यान् । त्वेषः ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ५ ॥

होतारं चिचरथमध्वरस्य । यज्ञस्य यज्ञस्य केतुः रुश-
 न्तं । प्रत्यर्द्धिं देवस्य देवस्यमहा । अया त्वग्निमतिथिं
 जनानां । आ नेविश्वामिरूतिभिः सजोषा । ब्रह्म जु-
 पाणो ह्यर्थ्यश्च याहि । वरीवृजत् स्थविरेभिः सुशिप्र । अ-
 स्मेदधृषणः शुष्मिन्द्र । इन्द्रः सुवर्षा जनयन्नहानि ।
 जिगायोशिग्भिः पृतनाभिश्रीः ॥ ६ ॥

प्रारोचयन्मनवे केतुमहा । अविन्दज्ज्योतिर्ब्रुहते र-
 णाय । अश्विनाववसेनि ह्वयेवां । आ नूनं यातः सुकृताय
 विप्रा । पातर्युक्तेन सदृता रथेन । उपागच्छतमवसाग-
 तन्नः । अविष्टन्धीषश्विना नआसु । पूजावद्रेतो अहय-
 न्नोअस्तु । आवान्तो केतनये तूतुजानाः । सुरत्नासो
 देववीतिं गमेम ॥ ७ ॥

त्वः सोमक्रतुभिः सक्रतुर्भूः । त्वं दक्षैः सदक्षैवि-

श्वदाः । त्वं दृषा दृषत्वेभिर्महित्वा । दृष्टेभिर्दुम्न्यभ-
वानृचक्षाः । आपाढं युत्सु प्रतनासु परिं । सुवर्षामस्वां
वृजनस्य गोपां । भरेषुजाः सुक्षितिः सुश्रवसं । जय-
न्तं त्वामनुमदेम सोम । भवामित्रो न श्रेयघृतासुतिः ।
विभूतद्युम्नएव याउ सप्रयाः ॥ ८ ॥

अधाते विष्णो विदुषाचिद्वध्यः । स्तोमोयज्ञस्य रा-
धोहविषमतः । यः पूर्याय वेधसे नवीयसे । सुमज्जा-
नये विष्णवे ददाशति । योजातमस्य महतोमहिब्रवात् ।
सेदुश्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् । तमुः स्तोतारः पूथं य-
थाविदक्षतस्य । गर्भः हविषा पिपर्त न । आस्य जानन्तो
नामचिद्विवक्तन । बृहते विष्णो सुमतिभजामहे ॥ ९ ॥

इमाधानाद्यतस्रुवः । हरो इहोपवक्षतः । इन्द्रः
सुखतमे रथे । एष ब्रह्मा प्रतेमहे । विदथेशः सिपः
हरो । यक्षत्वियः प्रते वन्वे । वनुषो हय्यतं मदं । इन्द्रो
नाम घृतन्नयः । हरिभिश्चारुसेचते । श्रुतो गण आत्वा-
विशन्तु ॥ १० ॥

हरिर्वर्षसङ्गिरः । आचर्षणि प्रादृषभोजनानां । रा-
जा दृष्टीनां पुरुहूतइन्द्रः । स्तुतश्रवस्यन्नवसोपमद्रिक् ।
युक्ता हरोदृषणाया ह्यर्वाङ् । प्रयत्तिन्धवः प्रसवं यदा-

यन् । आपः समुद्रः रथ्यैव जग्मुः । अतश्चिदिन्द्रः स-
दसोवरीयान् । यदीः सोमः पूरति दुग्धोऽशुः । ह-
यामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाङ् ॥ ११ ॥

अरन्ते सोमः स्तनुवे भवाति । शतक्रतो मादयस्वास
तेषु । प्रास्मा अवपृतनासु प्रयुत्सु । इन्द्राय सोमाः पु-
दिवो विदानाः । ऋभुर्येभिर्दृषपव्या विहायाः । पुय-
म्यमाणान् प्रतिपूयभाय । इन्द्र पिब दृषधूतस्य दृष्णः ।
अहं डमान उपाहि यज्ञं । तुभ्यं पवन्त इन्द्रवः सुतासः ।
गावो न वज्रिन्स्वमोकोऽश्नः ॥ १२ ॥

इन्द्रागहि प्रथमो यज्ञियानां । या ते काकुत्सुकता या
वरिष्ठा । यया शाश्वत्पिबसि मध्वज्जर्मि । तया पाहि प्र
ते अध्वर्युरस्थात् । सन्ते वज्रोवर्त्ततामिन्द्र गव्युः । पात-
र्युजा विबोधय । अश्विना वेद गच्छतं । अस्य सोमस्य
पीतये । पातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं । पुरा गृधादररुपः
पिबायः ॥ पातर्हि यज्ञमश्विना दधाते । प्रशंसन्ति क-
वयः पूर्वभाजः । पातर्यजध्वमश्विना हिनोत । न साय-
मस्ति देवयाञ्जुष्टं । उतान्योऽस्मद्यजते विचायः ।
पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ १३ ॥

चाश्वजियो गच्छतं नोदाशन्नामाभिश्च्रीर्गमेम स-

प्रधा भजामहे विशन्तु याह्यर्वाङ्मर्षिबाधः षट् च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

नक्तं जातास्योषधे । रामे कृष्णे असिक्नि च । इदं
रजनिरजय । किल्मसं पलितञ्च यत् । किलासञ्च
पलितञ्च । निरितो नाशयापृषत् । आनस्वोऽश्रुतां
वर्षः । परा श्वेतानि पातय । असितं ते निलयनं । आ-
स्थानमसितं तव ॥ १ ॥

असिक्नि यस्योषधे । निरितो नाशयापृषत् । अ-
स्थिजस्य किलासस्य । तनूजस्य च यत्त्वचि । कृत्या कृ-
तस्य ब्रह्मणा । लक्ष्मश्चेतमनीनशं । सरूपा नाम ते
माता । सरूपो नाम ते पिता । सरूपास्योषधे सा ।
सरूपमिदं ह्यधि ॥ २ ॥

शुनः हुवेम मधवानमिन्द्रं । अस्मिन् भरेऽदृतमं
वाजसातौ । शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु । घ्नन्तं वृक्षाणि
सञ्जितं धनानां । धूनुथ ह्यं पर्वतान्दाशुषे वसु । निवो-
वनाजिह्वते या मनोभिया । कोपपथपृथिवीं पृथ्निमा-
तरः । युधे यदुगाः पृषतीरयुग्धं । प्रवेपयन्ति पर्वतान् ।
विविष्वन्ति वनस्पतीन् ॥ ३ ॥

प्रो वारत मरुतोदुर्मदाइव । देवासः सर्व्वथा वि-
 शा । पुरुचाहि सदङ्कुसि । विशो विश्वाअनुप्रभु । सम-
 त्मु त्वा हवामहे । समत्त्वग्निमवसे । वाजयन्तो हवा-
 महे । वाजेषु चिचराधसं । सङ्गच्छध्वः संवदध्वं । सं वो
 मनांसि जानतां ॥ ४ ॥

देवाभागं यथा पूर्व्वे । सञ्ज्ञानानाउपासत । समा-
 नोमन्त्रः समितिः समानी । समानं मनः सह चित्त-
 मेषां । समानं केतोअभिसरभध्वं । सञ्ज्ञानेन वो
 हविषा यजामः । समानीव आकूतिः । समाना हृद-
 यानि वः । समानमस्तु वोमनः । यथा वस्सुसहासति
 ॥ ५ ॥

सञ्ज्ञानं नस्वैः । सञ्ज्ञानमरणैः । सञ्ज्ञानमश्विना
 युवं । इहास्मासु नियच्छतं । सञ्ज्ञानं मे बृहस्पतिः ।
 सञ्ज्ञानं सविताकरत् । सञ्ज्ञानमश्विना युवं । इह
 मद्यां नियच्छतं । उपच्छायामिव घृणैः । अगन्म शर्म
 ते वयं ॥ ६ ॥

अग्ने हिरण्यसन्दशः । अद्व्येभिः सवितः पायुभि-
 द्दं । शिवेभिरेद्य परिपाहि नोगयं । हिरण्यजिह्वः सु-
 वितायनव्यसे । रक्षामाकिर्नो अघशः सईशत । मदेम

देहि नो ददुः । यूथागवामृजुक्रतुः । सङ्गृभाय पुरुशता ।
उभया हस्त्यावसु । शिशिहि रायश्चाभर ॥ ७ ॥

शिप्रिन् वाजानां पते । शचीवस्तव दुःसना । आ-
तूनइन्द्र भाजय । गोष्ठश्चेषु शुभ्रुषु । सहस्रेषु तुवीमघ ।
यद्देवादेवहेडनं । देवासश्चकृमावयं । आदित्यास्त-
स्मान्मा यूयं । ऋतस्यर्त्तेन मुञ्चत । ऋतस्यर्त्तेनादित्याः
॥ ८ ॥

यजत्रा मुञ्चतेह मा । यज्ञैर्वो यज्ञवाहसः । आशि-
क्षन्तो न शंकिम । मेदस्वता यजमानाः । सुचान्येन
जुह्वत । अक्रामावो विश्वेदेवाः । शिक्षन्तो नोपशंकि-
म । यदि दिवा यदि नक्तं । एनएनस्योऽकरत् । भूतं मा
तस्मान्नव्यञ्च ॥ द्रुपदादिव मुञ्चतुः । द्रुपदादिवेन्मु-
मुचानः । स्विन्नस्नात्वा मलादिव । पूतं पवित्रेणेवा-
ज्यं । विश्वे मुञ्चन्तु मैनसः । उद्वयं तमसस्परि । प-
श्यन्तो ज्योतिरुत्तरं । देवं देवेषा सूर्यं । अगन्म ज्योति-
रुत्तरं ॥ ९ ॥

तव हृदि वनस्पती ज्ञानतामसंति वयं भरादित्याश्च
नव च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

दृषासोऽश्वः पवनेह विष्णान्तोमः । इन्द्रस्य भा-
गश्चतयुः शतायुः । समादृषाणं दृषभं ह्यणोतु । प्रियं
विशाः सर्व्वीवीरः सुवीरं । कस्य दृषासुते सचा । नि-
युत्वान् दृषभेरणत् । वृत्रहा सोमपीतये । यस्ते शृ-
ङ्गदृषोनपात् । प्रणपात् कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन्दधृञ्चा
मनः ॥ १ ॥

तः सधीचोरूतयो दृष्टिणानि । पौःस्यानि नियु-
तः सद्युरिन्द्रं । समुद्रं न सिन्धवउक्थशुष्माः । उरुव्य-
च सङ्गिरआविशन्ति । इन्द्राय गिरोऽनिशितसर्गाः ।
अपः प्रैरयन्तसगरस्य बुध्नात् । योऽश्वेणेष च क्रिया श-
चीभिः । विषक्तः स्तम्भपृथिवीमुत द्यां । अक्षोदयच्छव-
साक्षामबुध्नं । वारुणातस्तविषीभिरिन्द्रः ॥ २ ॥

दृढान्यौघादुशमानञ्जः । अवाभिनत्कुभः पर्व्व-
तानां । आनोऽग्ने सुकेतुना । रयिं विश्वायुषोषसं ।
मार्डीकं धैहि जीवसे । त्वः सोम महे भगं । त्वं यूनेष्ट-
तायते । दक्षं दधासि जीवसे । रथं युञ्जते मरुतः
शुभे सुगं । सूरो न मित्रावरुणागविष्टिषु ॥ ३ ॥

रजासि चिचा विचरन्ति तन्यवः । दिवः सम्म्रा-

जा पयसा नउक्षतं । वाचसु मिचावरुणाविरोवती ।
 पर्जन्यश्चिवां वदति त्विषीमती । अन्धावसत मरुतः सु-
 मायया । द्यां वर्षयतमरुणामरेपसं । अयुक्तसप्तशुन्धु-
 वः । सूरोरथस्य न प्रियः । ताभिर्यासि स्वयुक्तिभिः ।
 वहिष्ठेभिर्विहरन् पाहि तन्तु ॥ ४ ॥

अवव्ययन्नसितं देव वस्वः । दविध्वतो रश्मयः सूर्य-
 स्य । चर्मैवाबाधुस्तमोऽपस्वन्तः । पर्जन्याय प्रगायत ।
 दिवस्पुत्राय मोदुषे । स नोयवसमिच्छतु । अच्छावद-
 तवसङ्गीभिराभिः । स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास । क-
 निक्कदहृषभोजोरदानुः । रेतोदधात्वाषधीषु गर्भे ॥ ५ ॥

योगर्भमोषधीनां । गवां कृणोत्यर्व्वीतां । पर्जन्यः पु-
 रुषीणां । तस्माद्दास्ये हविः । जुहोता मधुमत्तमं । इडां
 नः संयतं करत् । तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामित् । शुचिं
 घृतेन शुचयः सपर्य्यन् । नामानि चहधिरे यज्ञिया-
 नि । आसूदयन्त तनुवः सुजाताः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च नः शुनासीरौ । इमं यज्ञं मिमिक्षतं । गर्भं
 धत्तस्वस्तये । ययोरिदं विश्वं भुवनमाविवेश । ययो-
 रानन्दो निहितोमहश्च । शुनासीरावृतुभिः संवि-
 दावौ । इन्द्रवन्तौ हविरिदं जुषेष्वां । आघाये अग्निमि-

न्यते । स्तृणन्ति बर्हिःरानुषक् । येषामिन्द्रोयुवा सखा ॥
 अग्रइन्द्रश्च मेदिना । हयो वृचाण्यपति । युवः हि वृ-
 चहन्तमा । याभ्याः सुवरजयन्नग्रएव । यावातस्यतुर्भु-
 वनस्य मध्ये । प्रचर्षणी दृयणा वज्रबाहू । अग्नीइन्द्रा-
 वृचहणा हुवे वां ॥ ७ ॥

मनइन्द्रोगविष्टिषु तन्तुं गर्भः सुजाताः सखा सप्त
 च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

उत नः प्रियाप्रियासु । सप्तस्वसासु जुष्टा । सरस्व-
 तीस्तोम्याभूत् । इमाजुह्वानायुष्मदानमोभिः । प्रति-
 स्तोमः सरस्वति जुषस्व । तव शर्मान् प्रियतमे दधा-
 नाः । उपस्थेयामशरणं न वृक्षं । चीणि यदा विचक्रमे ।
 विष्णुर्गोपाश्रदाभ्यः । ततोधर्माणि धारयन् ॥ १ ॥

तदस्य प्रियमभि पाथोअस्थां । नरोयच देवयवो
 मदन्ति । उरुकमस्य सहि बन्धुरित्या । विष्णोः पदे प-
 रमे मध्वउत्सः । कृत्वादाअस्थुश्रेष्ठः । अद्य त्वावन्वन्तु-
 रेकणाः । मर्त आनाश सुवृक्तिं । इमा ब्रह्म ब्रह्मवाह ।
 प्रियात आ बर्हिस्सीद । वोहि सूरपुरोडाशं ॥ २ ॥

उप॑ म॒स्सून॒वो गिरः॑ । शृ॒ण्वन्व॒मृत॑स्य॒ ये । सु॒मृ॒डीका
भ॑वन्तु नः । अ॒द्या नो॑ दे॒वस॑वितः । पु॒जाव॑त्सा॒वीः सौभ॑-
गं । परा॑ दु॒ष्टप्रि॑यः सु॒व । विश्वा॑नि दे॒व स॑वितः । दु॒रि-
ता॑नि॒ परा॑सु॒व । य॒ज्ञद्रं॑ तन्म॒त्रासु॑व । शु॒चि॒म॒क॒ष्ट॒ह-
स्प॑तिं ॥ ३ ॥

अ॒ध्व॒रेषु॑ नमस्यत । अ॒ना॒म्यो॒ज॒आच॑के । या धा॒र-
य॑न्त दे॒वा सु॑द॒क्षा द॑क्ष॒पिता॑रा । अ॒सु॒र्याय॑ प्रम॒हसा॑ ।
स॒इ॒त्क्षे॑ति॒ सु॒धित॑ओ॒क॒सि॒ स्वे । तस्मा॑द्वा॒डा पि॒बन्ते॑ विश्व-
दा॒नो । तस्मै॑ वि॒शः स्व॑यमे॒वान॑मन्ति । यस्मि॑न् ब॒ह्म्या
रा॒ज॒ति॒ पूर्व॑एति । स॒कू॒तिमि॑न्द्र स॒च्यु॒तिं । स॒च्यु॒तिं ज॒-
घन॑च्युतिं ॥ ४ ॥

क॒ना॒त्का॒भान्न॑आभर । पु॒य॒प्स्यन्नि॑व स॒क्थौ । वि॒न-
इ॒न्द्र॒मृ॒धो ज॑हि । कनी॑खुन दि॒वसा॑पयन् । अ॒भि नः॑ सु॒-
ष्टु॑तिं नय । पु॒जाप॑तिस्त्रि॒यां य॑शः । मु॒ष्कयो॑र॒दधा॑त्सपं ।
का॒मस्य॑ तृ॒प्तिमा॑नन्दं । तस्या॑ग्ने भा॒जये॑ह मा । मो॒दः
प्र॒मो॒द॒आन॑न्दः ॥ ५ ॥

मु॒ष्कयो॑र्निर्हि॒तः स॑पः । स॒त्वे॒व का॑मस्य तृ॒प्याणि॑ ।
दक्षि॑णानां प्र॒तिगृ॑हे । मन॑सश्चि॒त्तमा॑कू॒तिं । वा॒चः स॒-
त्तम॑शीमहि । प॒शूना॑ रूप॒मन्न॑स्य । य॒शः श्रीः॑ अ॒यतां॑

मयि । यथाहमस्याअतृपस्त्रियै पुमान् । यथा स्त्री तृ-
प्यति पुंसि पिये पिया । एवं भगस्य तृप्याणि ॥ ६ ॥

यज्ञस्य काम्यः पियः । ददामीत्यग्निर्वदति । तथेति
वायुराह तत् । हन्तेति सत्यं चन्द्रमाः । आदित्यः सत्य-
मोमिति । आपस्तत् सत्यमाभरन् । यशो यज्ञस्य द-
क्षिणा । असौ मे कामः समृध्यतां । नहि स्पशमविदन्-
न्यमस्मात् । वैश्वानरात् पुररातारमग्नेः ॥ ७ ॥

अथेमेऽमन्यन्नमृतमसुराः । वैश्वानरं क्षेचजित्वाय
देवाः । येषामिमे पूर्वे अर्मासआसन् । अयूपाः सद्म-
विमृता पुरूणि । वैश्वानर त्वया ते नृत्ताः । पृथिवीम-
न्यामभितस्थुर्जनासः । पृथिवीं मातरं महीं । अन्तरि-
क्षमुपब्रुवे । बृहतीमूतये दिवं । विश्वं विभर्त्ति पृथिवीं
॥ ८ ॥

अन्तरिक्षं विपग्रथेऽपः । दुहे द्यौर्बृहतीपः । नतान-
शन्ति नदभातितस्करः । नैनाअमिचो व्यथिरादधर्ष-
ति । देवाश्च याभिर्यजते ददाति च । ज्योगित्ताभिः
स च ते गोपतिः सह । नताअर्वारेणुककाटो अश्रुते ।
न सःस्कृतचसुपयन्ति ताअभि । उरुगायमभयं तस्य
ताअनु । गावोमर्त्यस्य विचरन्ति यज्वणः ॥ ९ ॥

रात्री व्यस्यदायती । पुरुचा देव्यक्षभिः । विश्वाअधि-
 श्रियोऽधित । उप ते गाइवाकरं । वृणीष्व दुहितर्दिवः ।
 रात्री स्तोमन्त जिग्युषी । दैवीं वाचमजनयन्त देवाः ।
 तां विश्वरूपाः पशवोवदन्ति । सानो मद्रेषमूर्जं दुहा-
 ना । धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ १० ॥

यद्वागवदन्त्यविचेतनानि । राश्रीं देवानां निपसाद
 मन्द्रा । चतस्रज्जं दुदुहे पयांसि । कस्विदस्याः परमं
 जगाम । गौरीमिमाय सलिलानि तक्षती । एकपदी
 द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी ।
 सहस्राक्षरा परमे व्योमन् । तस्याः समुद्राअधिविष-
 रन्ति । तेन जीवन्ति पृदिशश्चतस्रः ॥ ११ ॥

ततः क्षरत्यक्षरं । तद्विश्वमुपजीवति । इन्द्रासूरा ज-
 नयन् विश्वकर्मा । मरुत्वा असुगणवान्त्स जातवान् ।
 अस्य स्रुषा अशुरस्य प्रशिष्टिं । सपत्ना वाचं मनसाउ-
 पासतां । इन्द्रः सूरौअतरद्रजांसि । स्रुषा सपत्ना अ-
 शुरोऽयमस्तु । अयं शचूञ्जयतु जर्हपाणः । अयं वाजं
 जयतु वाजसातौ ॥ अग्निः क्षचभृदनिष्टृमोजः । सह-
 स्त्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् । विधाजमानः समिधानउ-
 ग्रः । आन्तरिक्षमरुहदगं द्यां ॥ १२ ॥

धारयन् पुरोडाशं वृहस्पतिं जघनच्युतिमानन्दो
भगस्य तृष्याण्यग्नेः पृथिवी यज्वनस्तु पृदिशश्चतस्रो
वाजसातौ चत्वारि च ॥ ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

वृषास्य शुष्टिषभाय गृह्यसे । वृषायमुग्रोनृचक्षसे ।
दिव्यः कर्मण्योहि तो बृहन्नाम । वृषभस्य या ककुत् ।
विषूवान् विष्णो भवतु । अयं यो मामको वृषा । अथो
इन्द्र इव देवेभ्यः । वि ब्रवीतु जनैभ्यः । आयुषन्तं वर्ष-
स्वन्तं । अथो अधिपतिं विशां ॥ १ ॥

अस्याः पृथिव्याअध्यक्षं । इममिन्द्रवृषभं कृणु । यः
सुश्रुङ्गः सुवृषभः । कल्याणो द्रोणआहितः । कार्षीबल-
प्रगाणेन । वृषभेण यजामहे । वृषभेण यजमानाः । अ-
क्रूरेणेव सर्पिषा । मृधश्च सर्वाइन्द्रेण । पृतनाश्च जया-
मसि ॥ २ ॥

यस्यायमृषभो हविः । इन्द्राय परिणीयते । जयाति
शत्रुमायन्तं । अथो हन्ति पृतन्यतः । नृणामहंप्रणीर-
सत् । अग्रउद्भिन्दतामसत् । इन्द्रशुषन्तनुवामेरयस्व ।
नीचा विश्वा अभितिष्ठाभिमातीः । निमृणी ह्याबाधं

योनो॒अस्ति । उ॒सं नो॒ लोकां॑ कृण॒हि जीर॑दानो ॥ ३ ॥

प्रे॒ह्यभि॑प्रे॒हि प्र॑भ॒रा सह॑स्व । मा वि॒वे॒नो वि॒श्रुणु॑ष्वा-
जने॑षु । उदी॑डि॒तो वृ॑षभ॒ तिष्ठ॑ शु॒भैः । इन्द्र॑श॒चून् पुरो॑-
अ॒स्माक॑ यु॒ध्य । अ॒ग्ने जे॒ता त्वं ज॑य । श॒चून्त्सह॑स॒ओज॑स ।
वि॒श॒चून् वि॒न्दधो॑नुद । ए॒तं ते॒ स्तोम॑न्तु वि॒जात॑वि॒प्रः ।
रथ॑न्न धीरः॒ स्वपा॑अ॒तक्षं॑ । यदीद॑ग्ने॒ प्रति॒ त्वं दे॒व॒ह्य्याः॑
॥ ४ ॥

सु॒व॒र्वती॑र॒प॒र॒नाज॑येम । यो॒धृते॑ना॒भिमा॑नितः । इन्द्र॑
जै॒बाय॑ ज॒ज्ञिषे॑ । स नः॒ स॒क्लासु॑ पारय । पृ॒त॒ना सा-
ह्यै॑षु च । इन्द्रो॑जिगाय पृथि॒र्वी । अ॒न्तरि॑क्ष॒ सुव॑र्म॒हत॑ ।
वृ॒च॒हा पु॑रु॒चेत॑नः । इन्द्रो॑जिगाय॒ सह॑सा स॒हासि॑ ।
इन्द्रो॑जिगाय॒ पृ॒त॒नानि॑ वि॒श्वा ॥ ५ ॥

इन्द्रो॑जा॒तोवि॑पुरो॒रु॒रोज॑ । स नः॒ पर॑स्याव॒रि॒वः
कृ॒णोतु॑ । अ॒यं कृ॒तुर॑य॒भीतः॑ । वि॒श्वजि॑दु॒ह्निदि॑त्सोमः ।
अ॒ष्टवि॑र्षि॒पुः का॒र्येन॑ । वा॒युर॑ग्रे॒गा य॑ज्ञ॒प्रीः । सा॒क॒ङ्ग॒म्भ॑नं
सा य॑ज्ञं । शि॒वोनि॑यु॒द्धिः शि॒वाभिः॑ । वा॒र्यो शु॒क्रोअ॑-
या॒मि ते॑ । म॒ध्वोअ॑ग्रं दि॒विष्टि॑षु ॥ ६ ॥

आ॒याहि॑ सोम॒पीत॑ये । स्वा॒रु॒होदे॑व नि॒यु॒त्वता॑ । इ-
म॒मिन्द्र॑ व॒र्ष्य॑स्य क्ष॒चि॒याणां॑ । अ॒यं वि॒शां वि॒श्व॑ति॒रस्त॑ रा-

जा । अस्माइन्द्रमहिर्वर्चांसि धेहि । अवर्चसं हृणुहि
शचुमस्य । इममाभज ग्रामे अश्वेषु गोषु । निरमुं भज
या मिचोअस्य । वर्षान् शचस्य ककुभिः अयस्व । ततो
नउग्रो विभजा वसूनि ॥ ७ ॥

अस्मे द्यावापृथिवी भूरि वामं । सन्दुहाथां घर्मदु-
धेव धेनुः । अयः राजा पियइन्द्रस्य भूयात् । पियो ग-
वामोषधीनामुतापां । युनज्मि तउत्तरावन्तमिन्द्रं ।
येन जयासि न पराजयासै । सत्वाकरेकदृषभः स्वा-
नां । अथो राजकुत्तमं मानवानां । उत्तरस्त्वमधरेते
सपत्नाः । एकदृषा इन्द्रसखा जिगीवान् ॥ ८ ॥

विश्वाआशाः पृतनाः सञ्जयं जयन् । अभितिष्ठ शचू-
यतः सहस्व । तुभ्यं भरन्ति क्षितयौयविष्ठ । बलिमग्ने-
अन्तितओत दूरात् । आभन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिञ्चि ।
बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रं । योदेह्योअनमयदधस्त्रैः ।
योअर्यपत्नोरुपसश्चकार । स निरुध्यानहृषो यद्वोअ-
ग्निः । विशश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ९ ॥

प्र सद्योअग्ने अत्येष्य यान् । आविर्यस्मै चारुतरो ब-
भूय । ईडेऽन्यौवपुष्योविभावा । पियोविशामतिथि-
मीनुषीणां । ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि । ब्रह्माग्ने ज्येष्ठं

दिव॒मात॑तान । ऋ॒तस्य॑ ब्र॒ह्म प्र॑थ॒मोत॑ जज्ञे । तेना॑र्हति
ब्र॒ह्मणा॑ स्प॒र्द्धितुं॑ कः । ब्र॒ह्मसु॑चो घृ॒तव॑ती । ब्र॒ह्मणा॑ स्व-
र॒वोमि॑ताः ॥ १० ॥

ब्र॒ह्मय॑ज्ञस्य तन्त॒वः । ऋ॒त्विजो॑ये ह॒विष्कृ॑तः । शृ॒ङ्गा-
णीवे॑च्छृ॒ङ्गिणा॑ः स॒न्ददृ॑श्रिरे । च॒पास्त्वन्तः॑ स्वर॒वः पृ-
थि॒व्यां । ते दे॒वासः॑ स्वर॒वस्त॑स्थिवा॒सः । नमः॑ सखि-
भ्यः स॒न्नान्मा॑वगात । अ॒भिभू॑र॒ग्निर॑तर॒द्रजा॑ःसि । स्पृ-
धोवि॑हृत्य पृ॒तना॑अ॒भिश्रीः॑ । जु॒षाणो॑म॒आहु॑तिं मा
महि॑ष्ट । ह॒त्वा स॒पत्नान्॑ वरि॒वस्कर॑न् ॥ ई॒शानं॑ त्वा भु-
व॒नाना॑म॒भिश्चि॑यं । स्तौ॒म्यम॑उरु॒कृतः॑ सु॒वीरं॑ । ह॒विर्जु॑-
षाणः॑ स॒पत्ना॑ अ॒भिभू॑र॒सि । ज॒हि श॒त्रूँ अप॑मृ॒धो नुद॑-
स्व ॥ ११ ॥

वि॒शां ज॑यामसि जीर॒दानो॑ ह॒र्यावि॑श्वा॒दिवि॑ष्टिषु व-
सू॒नि जि॑गी॒वान्त्सहो॑भिर्मि॒तान॑श्च॒त्वारि॑ च ॥ अ॒नु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

स प्र॒त्नव॑न्नवी॒यसा॑ । अ॒ग्ने द्यु॑भेन॒ संय॑ता । बृ॒हत्त॑तन्य
भा॒नुना॑ । नव॒न्तु स्तोम॑म॒ग्नये॑ । दि॒वः श्ये॑नाय॒जीजनं॑ ।
वसोः॑ क॒विह॑नाति नः । स्वारु॒हाय॑स्य अ॒र्योह॑शे । र॒यि-

वीरवतोयथा । अग्ने यज्ञस्य चेततः । अदाभ्यः पुर-
रता ॥ १ ॥

अग्निर्विशां मानुषीणां । तूर्स इ रथः सदानवः । नवः
सोमाय वाजिनै । आज्यं पयसोऽजनि । जुष्टः शुचितमं
वसु । नवः सोम जुषस्व नः । पीयूषस्येह तृष्णहि । यस्ते
भागकृता वयं । नवस्य सोम ते वयं । आ सुमतिं वृणी-
महे ॥ २ ॥

स नोरास्व सहस्रिणः । नवः हविर्जुषस्व नः । कृतु-
भिः सोमभूतमं । तदङ्ग प्रतिद्वय्यनः । राजन्तोम स्वस्त-
ये । नवः स्तोमं नवः हविः । इन्द्राग्निभ्यां निवेदय ।
तज्जुषेताः सचेतसा । शुचिन्नु स्तोमं नव जातमद्य ।
इन्द्राग्नी वृचहणा जुषेयां ॥ ३ ॥

उभा हि वाः सु ह वाजोहवीमि । ता वाजः सघउ श-
तघेष्ठा । अग्निरिन्द्रो नवस्य नः । अस्य हव्यस्य तृप्यतां ।
इह देवौ सहस्रिणौ । यज्ञं न आहि गच्छतां । वसुमन्तः
सुवर्विदं । अस्य हव्यस्य तृप्यतां । अग्निरिन्द्रो नवस्य नः ।
विश्वान्देवाः स्तर्पयत ॥ ४ ॥

हविषोऽस्य नवस्यनः । सुवर्विदोहि जज्ञिरे । एदं
वर्हिः सुष्ठरी मानवेन । अयं यज्ञोयजमानस्य भागः ।

अयं बभूव भुवनस्य गर्भः । तिस्रै देवाद्दमद्यागमिष्ठाः ।
इमेऽनु द्यावापृथिवी समीची । तन्वाने यज्ञं पुरुषेणसं
धिया । आसमै पृणीतां भुवनानि विश्वा । पूजां पुष्टिम-
मृतं नवेन ॥ ५ ॥

इमे धेनू अमृतं ये दुहात् । पयस्वत्युत्तरामेतु पुष्टिः ।
इमं यज्ञं जुषमाणे नवेन । समीची द्यावापृथिवी घृता-
ची । यविष्ठो हव्यवाहनः । चित्रभानुर्घृतासुतिः । नव-
जातो विरोचसे । अग्ने तर्त्ते महित्वनं । त्वमग्ने देवता-
भ्यः । भागे देव न मीयसे ॥ ६ ॥

सरेना विद्वान् यक्ष्यसि । नवः स्तोमं जुषस्वनः । अ-
ग्निः प्रथमः प्राश्नातु । स हि वेद् यथा हविः । शिवा अ-
स्मभ्यमोषधीः । कृणोतु विश्वचर्षणिः । भद्रान्नश्रेयः
समनैष्ट देवाः । त्वया वसेन समशीमहि त्वा । समौम-
योभूः पितो अविशस्व । शन्तोकाय ननुवे स्योनः ॥ एत-
मुत्थं मधुना संयुतं यवं । सरस्वत्या अधिमनाव चर्कुषुः ।
इन्द्रासीत्सीरपतिः शतक्रतुः । कीनाशा आसन्नरुतः
सुदानवः ॥ ७ ॥

पुरस्ता दृणीमहे जुषेद्यां तर्पयतामृतं नवेन मीयसे
स्योनश्चत्वारि च ॥ अनु० ८ ॥

जुष्टश्चक्षुषोजुष्टीनरो नक्तं जाताष्टषासउत नो वृ
षास्यश्शुः सप्रत्नवदष्टौ ॥ ८ ॥

जुष्टौमन्युर्भगो जुष्टीनरो हरिवर्यसङ्गिरः शिप्रिन्वा
जानामुत नो यद्वाग्वदन्तो विश्वाआशाअशीतिः ॥ ८० ॥
हरिः ॐ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

प्राणोरक्षति विश्वमेजत् । इर्यौ भूत्वा बहुधा बह्व-
नि । सइत्सर्वं व्यानशे । योदेवो देवेषु विभूरन्तः ।
आष्टदात् क्षेचियध्वगहृषा । तमित्प्राणं मनसोपशिक्ष-
त । अग्रे देवानामिदमनु नो हविः । मनसश्चित्तेदं ।
भूतं भव्यञ्च गुप्यते । तद्धि देवेष्वग्नियं ॥ १ ॥

आनरतु पुरश्चरं । सह देवैरिमं हवं । मनः श्रेय-
सि श्रेयसि । कर्मन् यज्ञपतिदधत् । जुषतां मे वागिदं

हविः विराडदेवी पुरोहिता । हव्यवाडनपायिनी ।
यया रूपाणि बहुधा वदन्ति । यशासि देवाः परमे
जनित्रे । सा नो विराडनपस्फुरन्ती ॥ २ ॥

वाग्देवी जुषतामिदं हविः । चक्षुर्देवानां ज्योति-
रमृते न्यक्तं । अस्य विज्ञानाय बहुधा निधीयते । तस्य
सुम्नमशीमहि । मा नो हासीद्विचक्षणं । आयुरिन्नः
प्रतीर्यतां । अनन्याश्चक्षुषा वयं । जीवाज्योतिरशीम-
हि । सुवर्ज्यतिरुतामृतं । ओचेण भद्रमुत शृण्वन्ति
सत्यं ॥ ओचेण वाचं बहुधोद्यमानां । ओचेण मोदश्च
महश्च श्रूयते । ओचेण सर्वादिशआशृणोमि । येन
प्राच्याउत दक्षिणा । पृथीचै दिशः शृण्वन्त्युत्तरात् ।
तदिच्छोचं बहुधोद्यमानं । अरान्न नेमिः परि सव्विब-
भूव ॥ ३ ॥

अग्निमनपस्फुरन्ती सत्यं सप्त च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयाऽनुवाकः ।

उदेहि वाजिन्योअस्यस्वन्तः । इदं राष्ट्रमाविश
सून्तावत् । योरोहितो विश्वमिदं जजान । स नो रा-
ष्ट्रेषु सुधितां दधातु । रोहं रोहं रोहितआरुरोह ।

पुजाभिर्दृष्टिं जनुषामुपस्थं । ताभिः सः रभ्योऽविदत्
षडुर्वीः । गातुं पृपश्यन्निह राष्ट्रमाहाः । आहार्यो द्रा-
ष्ट्रमिह रोहितः । मृधो व्यास्यदभयं नोऽस्तु ॥ १ ॥

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी शकरीभिः । राष्ट्रं दुहाथा-
मिह रेवतीभिः । विममर्शं रोहितो विश्वरूपः । समा-
चक्राणः पुरुहोरुहश्च । दिवं गत्वाय महता महिम्ना ।
वि नोराष्ट्रमुनत्तु पयसा स्वेन । यास्ते विशस्तपसा स-
म्बभूवुः । गायत्रं वत्समनुतास्तत्रागुः । तास्त्वाविशन्तु
महसा स्वेन । सम्माता पुत्रोऽभ्येतु रोहितः ॥ २ ॥

यूयमुग्रामरुतः पृश्निमातरः । इन्द्रेण सयुजा प्रणीय
शचून । आ वोरोहितोऽशृणोदभिद्यवः । चिसप्तासो
मरुतः स्वादुसम्मुदः । रोहितो द्यावापृथिवी जजान ।
तस्मिंस्तन्तु परमेष्ठो ततान । तस्मिंश्चिदश्रिये अजणक-
पात् । अदृहद्द्यावापृथिवी बलेन । रोहितो द्यावा-
पृथिवी अदृहत् । तेन सुवस्तमितं तेन नाकः ॥ ३ ॥

सो अन्तरिक्षे रजसोविमानः । तेन देवाः सुवरम्ब-
विन्दन् । सुशेवन्वा भानवो दीदिवांसं । समग्रासो
जुहो जातवेदः । उह्नन्ति त्वा वाजिनमाघृते नः । सः-
समग्रे युवसे भोजनानि । अग्रे शर्वं महते सौभगाय ।

तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । सञ्जास्यत्यस्य सुयममाकृणु-
घ । शचूयतामभितिष्ठा महासि ॥ ४ ॥

अस्त्वेतु रोहितो नाको महासि ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु । धनानि शक्रोधन्यः
सुराधाः । अर्वाचीनं कृणुतां याचितो मनः । अष्टीनो
अस्य हविषो जुषाणः । यानि नोऽजिनं धनानि । जह-
य शूर मन्युना । इन्द्रानुविन्द नस्तानि । अनेन हविषा
पुनः । इन्द्र आशाभ्यः परि । सर्वाभ्यो भयं करत् ॥ १ ॥

जेता शचून् विचर्षाणिः । आकूत्यै त्वा कामाय त्वा
समृधे त्वा । पुरोदधे अमृतत्वाय जीवसे । आकूतिम-
स्यावसे । काममस्य समृध्यै । इन्द्रस्य युञ्जते धियः ।
आकूतिं देवीं मनसः पुरोदधे । यज्ञस्य माता सुहवा
मे अस्तु । यदिच्छामि मनसा सकामः । विदेयमेनृ-
दये निविष्टं ॥ २ ॥

सेद्मिरग्नी रत्येत्यन्यान् । यत्र वाजी तनयो वी-
दुपाणिः । सहस्रपाया अक्षरा समेति । आशानां त्वा-
शापास्तेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतैभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः

विधम॑ ह॒विषा॑ व॒यं । वि॒श्वा॒श्चा॒शाम॑धु॒ना स॑सृ॒जामि॑ ।
 अ॒न॒मो वा॒श्चाप॑ओष॒धयो॑भवन्तु । अ॒यं य॒ज॒मानो॑मृ॒धो-
 व्य॑स्यतां ॥ अ॒गृ॒भीताः प॒शवः॑ सन्तु स॒र्व्वे । अ॒ग्निः सो॒मो व-
 रु॑णो मि॒त्र॒इन्द्रः॑ । वृ॒ह॒स्पतिः॑ स॒विता॑ यः स॒ह॒स्री । पू॒षा नो॑
 गो॒भिरे॒व सार॑स्वती । त्व॒ष्टा रू॒पाणि॑ सम॒नक्तु॑ यज्ञैः ।
 त्व॒ष्टा रू॒पाणि॑ द॒धती॑ सर॒स्वती । पू॒षा भग॑ स॒विता
 नो॒ददा॑तु । वृ॒ह॒स्पति॑र्द॒दुदिन्द्रः॑ स॒हस्रं॑ । मि॒त्रो॒दा॒ता
 वरु॑णः सो॒मो अ॒ग्निः ॥ ३ ॥

कर॒न्निवि॑ष्टमस्यता॒न्नव॑ च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

आ नो॑भ॒र भग॑मिन्द्र शु॒मन्तं॑ । नि ते॑ दे॒ष्णस्य॑ धीम॒हि
 प्र॒रेके॑ । उ॒र्व्वे॒इव॑ प॒प्रथे॑ का॒मो अ॒स्मे । तमा॑पृ॒णा वसु॑प॒ते
 वस॑नां । इ॒मं का॒मं म॒न्द॒या गो॒भिरे॒व । च॒न्द्रव॑ता॒राध-
 सा॑ प॒प्रथ॑श्च । सु॒व॒र्य्यं वो॑ म॒तिभिः॑ स्तु॒भ्यं वि॒प्राः । इन्द्रा॑य
 वा॒हः कु॒शिका॑सो अ॒क्रन् । इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्रवो॑चं ।
 या॒नि च॒कार॑ प्रथ॒मानि॑ व॒ज्री ॥ १ ॥

अ॒ह॒न्नहि॑मन्व॒यस्त॑तर्द । प्र॒व॒क्षणा॑ अभि॒नत् प॒र्व्व-
 ता॒नां । अ॒ह॒न्नहि॑ प॒र्व्वते॑ शि॒श्रिया॑णं । त्व॒ष्टास्मै॑ व॒ज्रः॑

स्वयं ततश्च । वा॒श्रा॒इव॒ धे॒नवः॒ स्यन्द॑मानाः । अ॒ञ्जः स॒
मु॒द्रम॑वज्ज॒मरा॑पः । वृ॒षाय॑माणो वृ॒णीत॑ सोमं । चि॒क-
द्र॒केष्व॑पिब॒त्सुत॑स्य । आ॒साय॑कं म॒घवा॑दत्त॒ वज्रं॑ । अ॒ह-
न्नेनं॑ प्रथ॒मजाम॑हीनां ॥ २ ॥

यदिन्द्रा॑हन् प्रथ॒मजाम॑हीनां । आ॒न्मा॒यिना॒ममि॑-
नाः प्रोत॑मायाः । आ॒त्सूयं॑ ज॒नयं॑ द्यामु॒षासं॑ । ता॒दी॒क्ता
श॒चून्नि॑किला विवत्से । अ॒हं वृ॒चं वृ॒च॒तरं॑ व्य॒सं । इन्द्रो॑
वज्रेण॑ मह॒ता ब॒धेन॑ । स्कन्धा॑सो॒व कु॒लि॒शेना॒वि॒वृ॒णा ।
अ॒हिः श॒यत॑उ॒प॒पृ॒ष्ठ॒पृ॒थिव्यां॑ । अ॒यो॒ध्ये॒व दु॒र्म॒द् आ॒ हि
जु॒ह्वे । म॒हा॒वीर॑न्तु वि॒वा॒धमृ॑जीषं ॥ ३ ॥

ना॒ता॒रीर॑स्य स॒मृतिं॑ ब॒धानां॑ । स॒रू॒जाना॑ः पि॒पिषु॑-
इन्द्र॑शत्रुः । वि॒श्वो वि॒हा॒या अ॒रतिः॑ । वसु॑र्द॒धे ह॒स्ते द॒-
क्षि॒णे । त॒र॒णिर्न॑शि॒श्रथ॑त् । अ॒व॒स्य॑ या॒नशि॑श्रथत् । वि॒-
श्व॒स्मा॒इदु॑पु॒ध्यसे॑ । दे॒व॒चा ह॒व्यमू॑हिषे । वि॒श्व॒स्मा॒इत्स्तु॑-
ह॒ते वा॒र॒मृ॒ण्वति॑ । अ॒ग्नि॒र्द्वा॒रा व्यु॑र्ण्वति ॥ ४ ॥

उ॒द॒ज्जि॒ह्वानो॑अ॒भिका॑म॒मोर॑यन् । पृ॒ष्ठ॒ञ्च न॑ वि॒श्वा
भु॒व॒नानि॑ पू॒र्वथा॑ । आ॒के॒तुना॑ सु॒पमि॑द्वो यजि॑ष्ठः । का॒-
म॒न्नो अ॒ग्ने अ॒भि॒ह॒र्यं दि॒ग्भ्यः॑ । जु॒षा॒णो ह॒व्यम॑मृ॒तेषु॑ दू॒-
व्यः । आ॒ नो॒रयि॑ ब॒हलां॑ गो॒मती॑मिषं । नि॒धेहि॑ य॒क्ष-

द॒मृतेषु भू॒पन् । अ॒श्विना य॒ज्ञमा॒गतं । दा॒शुषः पु॒रुद॑-
स॒सा । पू॒षा र॑क्षतु नो॒रयि॑ ॥ ५ ॥

इ॒मं य॒ज्ञम॒श्विना व॑र्द्धय॒न्ता । इ॒मौ र॒यिं य॒जमा॑नाय
ध॒त्तं । इ॒मौ प॒शून् त॑क्षतां वि॒श्वतो॑ नः । पू॒षा नः पा॑तु स-
द॒मप्र॑यु॒च्छन् । प्र॒तेम॑हे सर॒स्वति । सु॒भगे॑ वाजि॒नीव॑ति ।
स॒त्यवा॑चे भ॒रे म॑तिं । इ॒दन्ते॑ ह॒व्यं घृ॑तव॒त्सर॑स्वति । स-
त्य॒वाचे॑ प्र॒भरे॑मा ह॒वोऽषि॑ । इ॒मानि॑ ते दुरि॒ता सौ॒भ-
गा॒नि ॥ तेभि॑र्व॒यः सु॒भगा॑सः स्याम ॥ ६ ॥

व॒ज्र्य॒होना॑मृ॒जीषं व्यु॑र्ध्वति र॒क्षतु॑ नो॒रयि॑ः सौ॒भगा॑-
न्ये॒कैश्च ॥ अ॒नु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

य॒ज्ञोरा॑यो य॒ज्ञइ॒शे व॑सू॒नां । य॒ज्ञः स॒स्याना॑मु॒त सु॒-
क्षि॒ताना॑ं । य॒ज्ञइ॒ष्टः पू॒र्वचि॑त्तिं दधातु । य॒ज्ञो ब्र॑ह्म॒एवा॑
अ॒प्येतु॑ दे॒वान् । अ॒यं य॒ज्ञो व॑र्द्धतां गोभि॒रश्वैः॑ । इ॒यं वे॒-
दिः स्व॑प॒त्या सु॒वीरा॑ । इ॒दं ब॑र्हिर॒तिब॑र्हीऽप्य॒न्या । इ॒मं
य॒ज्ञं वि॒श्वैश्च॑वन्तु दे॒वाः । भ॒ग॒एव॑ भ॒गवा॑ अस्तु दे॒वाः ।
तेन॑ व॒यं भ॑गवन्तः स्याम ॥ १ ॥

त॒त्त्वाभ॑ग॒ स॒र्वइ॒ज्जो॑ ह॒वोमि॑ । स नो॒भग॑पु॒र॒एता॑
भ॒वेद् । भ॒ग॒ प्र॒णेत॑भ॒ग॒ सत्य॑ राधः । भ॒गेमां धि॑य॒मुद॑व॒द-

दन्नः । भग प्र णो॒जनय गोभि॒रश्वैः । भग प्र नृभि॒र्नृवन्तः ।
स्याम । शश्व॒तीः समा॒उप॑यन्ति लो॒काः । शश्व॒तीः समा॒-
उप॑यन्त्यापः । इष्टं पू॒र्त्तः शश्व॒तीना॑ समा॒नाः शश्व॒-
तेन । ह॒विषे॒ष्टानन्तं॑ लो॒कं पर॑मारु॒रोह ॥ २ ॥

इ॒यमे॒व सा या प्र॑थ॒मोव्योच्छ॑त् । सा रू॒पाणि॑ कुरु॒ते
पञ्च॑दे॒वी । द्वे स्व॑सारी वयत॒स्तन्मे॒तत् । स॒नात॑नं वि॒-
त॑तः षण्म॒यूखं । अ॒वा॒न्याःस्त॑न्तून् कि॒रतो॑ध॒त्तो अ॒-
न्यान् । ना॒षपृ॑ज्याते न ग॒माते॑ अ॒न्तं । आ॒वो॒यं तृ॒दवा॒-
हा॒सोअ॒द्य । दृष्टिं॑ ये वि॒श्वे म॒रुतो॑ जु॒नन्ति । अ॒यं योअ॒-
ग्निर्म॑रुतः समि॒द्धः । ए॒तं जु॑षध्वं कवयो॒युवानः ॥ ३ ॥

धा॒रा॒वरा॒ मरु॑तो धृ॒ष्णुवो॑जसः । मृ॒गान॑ भी॒मास्त॑वि॒-
षेभि॑रू॒र्मिभिः । अ॒ग्नये॑ान शु॒शु॒चान॑च॒जीषि॑णः । मु॒-
मि॒न्धम॑न्त॒उप॑गाअ॒वृण॑वत । वि॒च॒क्रमे॑ चि॒र्दे॒वः । आ॒वे॒-
ध॑सं नील॒पृष्ठं॑ बृ॒हन्तं । दृ॒ह॒स्पतिः॑ स॒द॒ते सा॑द॒यध्वं ।
सा॒द॒द्यौनिं॑ द॒म॒आदी॑दि॒वाःसं । हिर॑ण्यव॒र्त्मरु॑पः स॒-
पे॒म । स हि शु॒चिः श॒तप॑ञ्चः स शु॒न्युः ॥ ४ ॥

हिर॑ण्यवा॒शीरि॑षि॒रः सु॒व॒र्षाः । दृ॒ह॒स्पतिः॑ स॒स्वा वे॒-
श॒ञ्च॒ष्ठाः । पू॒रू॒स॒खिभ्य॑आ सु॒तिं करि॑ष्ठः । पू॒षःस्त॑व वृ॒ते
व॒यं । न रि॑ष्येम क॒दाच॑न । स्तो॒तार॑स्त॒द्भ॒क्ष॑सि । या॒-

स्ते॑ पू॒षन्नावौ॑ अ॒न्तः समु॒द्रे । हिर॒ण्मयी॑र॒न्तरि॑क्षे चर॒-
न्ति । याभि॑र्यासि दू॒त्याः सूर्य॑स्य । कामे॑न कृतः अ॒व-
इच्छ॑मानः ॥ ५ ॥

अ॒र॒ण्यान्य॑र॒ण्यान्य॑सौ । या प्रे॒व न॑श्यसि । क॒थाआमं॑
न पृ॑च्छसि । नत्वा॒भीरि॑व विन्दती । वृ॒षार॒वाय॑ वद॑ते ।
यदु॒पाव॑ति चि॒च्चिकः॑ । आ॒घा॒टीभि॑रिव धा॒वयन् । अ॒-
र॒ण्यनि॑र्महो॒यते । उत॑ गाव॑इवा॒दन् । उ॒तो वे॒ष्मे॒व दृ॑-
श्यते ॥ ६ ॥

उ॒तो अ॒र॒ण्यानि॑स्सायं । श॒क॒टीरि॑व सर्ज॑ति । गा॒म-
ज्जै॒षआ॑ह्वयति । दा॒र्वज्जै॒षउ॑पावधीत् । वस॑न्नर॒ण्यान्याः
सा॒यं । अ॒क्रुक्ष॑दिति मन्यते । न वा अ॒र॒ण्यानि॑र्हन्ति ।
अ॒न्यश्चे॒न्नाभि॑गच्छति । स्वा॒दोः फ॒लस्य॑ ज॒ग्ध्वा । यच्च॑
का॒मं नि॑पद्यते ॥ आ॒ञ्जन॑गन्धीः सु॒र्भी । ब॒हूना॑म॒क्ष-
पी॑बलां । प्रा॒हं मृ॒गाणां॑ मा॒तरं॑ । अ॒र॒ण्यानी॑मशः॒सिषं॑
॥ ७ ॥

स्या॒म रु॒रोह॑ यु॒वानः॑ शु॒न्यूरि॑च्छ॒मानो॑ दृश्यते नि॒प-
द्यते॑ च॒त्वारि॑ च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

वा॒र्च॑इत्या॒य श॑बसे । पृ॒त॒ना सा॒क्षाय॑ च । इन्द्र॒त्वा-

वर्तयामसि । सुब्रह्माणं वीरवन्तं बृहन्तं । उदं गभीरं
पृथुभूमिम् । अतर्षिमुग्रमभिमातिपाहं । अस्मभं
ध्विचं वृषणं रविन्दाः । क्षेचियै त्वा निर्वृत्यै त्वा । द्रु-
हो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् । अनागसं ब्रह्मणे त्वा
करोमि ॥ १ ॥

शिवे ते द्यावापृथिवी उभे इमे । शन्ते अग्निः सहा-
जिरस्तु । शन्यावापृथिवी सहैषधीभिः । शन्मन्तिरि-
क्षः सह वार्तेन ते । शन्ते चतस्रः पुदिशेभवन्तु । वा
दैवीश्चतस्रः पुदिशः । वार्तपत्नीरभिसूयै विचष्टे । तासां
त्वा जरसश्चादधामि । प्रयक्ष्यन्तु निर्वृतिं पराचैः ।
अमोचि यक्ष्माहुरितादवृत्त्य ॥ २ ॥

द्रुहः पाशां निर्वृत्यै चोदमोचि । अहाअवर्तिम-
विदत्स्योमं । अयं भूद्रे सुकृतस्य लोके । सूर्यमृतं त-
मसो ग्राह्या यत् । देवाअमुञ्चन्तस्व जन् व्येतसः । स्वम-
हमिमं क्षेचियाज्जामिश्रसात् । द्रुहो मुञ्चामि वरुण-
स्य पाशात् । वृहस्पते युवमिन्द्रस्य वस्वः । दिव्यसीञ्चावे
उत पार्थिवस्य । धत्तः रविः सुवते वीर चेचिषः ।
॥ ३ ॥

द्रुहं पाशां निर्वृत्यै चोदमोचि । अहाअवर्तिम-
विदत्स्योमं । अयं भूद्रे सुकृतस्य लोके । सूर्यमृतं त-
मसो ग्राह्या यत् । देवाअमुञ्चन्तस्व जन् व्येतसः । स्वम-
हमिमं क्षेचियाज्जामिश्रसात् । द्रुहो मुञ्चामि वरुण-
स्य पाशात् । वृहस्पते युवमिन्द्रस्य वस्वः । दिव्यसीञ्चावे
उत पार्थिवस्य । धत्तः रविः सुवते वीर चेचिषः ।
॥ ३ ॥

तुङ्गानां । विश्वाद्यधमभि ये रक्षमाणाः । येन इता-
दीर्घमध्वानमायन् । अनन्तमर्धमनिवर्त्यमानाः ।
यत्ते सुजाते हिमवत्सु भेषजं । मयोमूः शनमायद्भुदे-
ऽसि । ततो नोदेहि सीवले । अदो गिरिभ्योऽधियत्
पुधावसि । सः शोभमाना कर्ष्येव शुभ्रे ॥ ४ ॥

तां त्वा मुमृक्षा हविषा वर्धयन्ति । सा नः सीवले
रयिमाभाजयेद् । पूर्वं देवाअपरेणानुपश्यञ्जन्मभिः ।
जन्मान्यवरैः पराणि । वेदानि देवाअयमस्मीति मां ।
अहः हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । प्राणापानी
चक्षुः श्रोत्रं । वाचं मनसि सम्भृतां । हित्वा शरीरं जर-
सः परस्तात् । आ भूतिं भूतिं वयमभवामहे ॥ इमाश्च
तत्तुषसो या प्रथमा व्यौच्छन् । ता देव्यः कुर्वन्ते पञ्च-
रूपा । शश्वतीर्नावधुज्यन्ति । न गमन्त्यन्तं ॥ ५ ॥

करोम्यवर्त्यं चिच्छुधे अवामहे चत्वारि च ॥
अनु० इ ॥

वसन्तोऽनुवाकः ।

वसन्तां स्वाधीतेन । इन्द्राणामूर्ध्वा । आदित्यानां ते-
जसां विष्णोर्वा देवानां प्रातुना । भवता मेवा जुहोमि
स्वाधा । अग्निभूतिर् इमावगम । इन्द्रसखा स्वाधुधः स्वा-

स्वाशासु वृषहः । इदं वचोऽग्निना दत्तमाणात् । यज्ञो
भर्गः स इह ओजोबलम् ॥ १ ॥

दीर्घायुत्वाय शतशारदाय । प्रतिपद्यन्मि महति
वीर्याय । आयुरसि विश्वायुरसि । सर्वायुरसि सर्व-
मायुरसि । सर्वं मन्त्रायुर्भूयात् । सर्वमायुर्गेषं । भूर्भुवः
सुवः । अग्निर्धर्मेणाद्वादः । मृत्युर्धर्मेणावपतिः । ब्रह्म
क्ष्वचं स्वाहा ॥ २ ॥

पूजापतिः प्रणेता । बृहस्पतिः पुरस्ता । यमः पन्थाः ।
चन्द्रमाः पुनरसुः स्वाहा । अग्निरन्नादोऽवपतिः । अ-
न्नाद्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । सोमो
राजा राजपतिः । राज्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददा-
तु स्वाहा । बरुणः सम्प्राट्सम्प्राटपतिः । साम्प्राज्यम-
स्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा ॥ ३ ॥

मिचः क्ष्वचं क्ष्वचपतिः । क्ष्वचमस्मिन् यज्ञे यजमानाय
ददातु स्वाहा । इन्द्रो बलं बलपतिः । बलमस्मिन् यज्ञे
यजमानाय ददातु स्वाहा । बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः ।
ब्रह्ममस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । सविता
सर्वः सार्वपतिः । सार्वमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु
स्वाहा । मृत्युः विषां विटपतिः । विषमस्मिन् यज्ञे यज-

मानाय ददातु स्वाहा । सरस्वती पुष्टिः पुष्टिपत्नी । पु-
ष्टिमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । त्वष्टा य-
शूनां मियुनानां रूपकद्रूपप्रतिः । रूपेणास्मिन् यज्ञे
यजमानाय पशून् ददातु स्वाहा ॥ ४ ॥

च स्वाहा साम्नाश्वमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु
स्वाहा विश्वमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा च-
त्वारि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

स ई पाहि यज्ञजीवी तर्कः । यः शिप्रवान् वृषभो
योमतीनां । योगोचभिहज्रद्योहरिष्ठाः । स इन्द्रचि-
न्वा अभितृन्धि वाजान् । आ ते शुषो वृषभ रातु प-
थात् । ओत्तरादधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो अभि-
सनेत्पर्वाङ् । इन्द्रधुमः सुवर्षहे ह्यसो । प्रोक्षसौ पुरो-
रुचं । इन्द्राय श्रुपमर्चत ॥ १ ॥

अभीक्षेपिदु लोकहात् । सङ्गेषु मत्सु वृषहा । अ-
साम्नां योभिर्बोदिता । नभं तामग्न्यकेषां । ज्याकाश-
धिधन्वसु । इन्द्रं वयः शुभासीरं । अस्मिन् यज्ञे हवो-
मणे । आ वाजैर्यज्ञो गतत् । इन्द्राय शुभासीराय । सु-
चामुहुत नो वृष्टिः ॥ २ ॥

जुषतां प्रति मे धिरः । प्र हव्यानि घृतवन्धसौ । ह-
व्यन्धाय भरता सजोषाः । इद्रुभिर्ब्रह्मणा वाहधानः ।
शुभासीरी हविरिदं जुषस्व । वयः सुपर्णा उपसेदुरिद्रं ।
पियमेधाक्षय्यो नाधमानाः । अपध्वानु मूर्खं पृथि-
व्यसुः । मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बहान् । बृहदिन्द्राय गा-
यत ॥ ३ ॥

मरुतो वृचहन्तमं । येन ज्योतिरजनयकृता वृधः ।
देवं देवाय जागृवि । कामिहैकाः कइमे पतङ्गाः । मां
याज्ञाः कुलिपरिमापतन्ति । अनादृतैरानां प्रबभन्तु
देवाः । सौपर्णं चक्षुस्तनुवा विदेय । रंवावन्दस्व वरुणं
बृहन्तं । नमस्याधीरममृतस्य गोपां । स नः शर्मं चि-
रुचं वियसत् ॥ ४ ॥

यूयं पात स्वस्तिभिः सदानः । नार्कं सुपर्णमुपपत्य-
तन्तं । हृदावेनं तो अभ्यचक्षत त्वा । हिरण्यपक्षं वरु-
णस्य दूतं । यमस्य योनौ शकुनं भुरग्यु । शनौ देवीर-
भिष्टये । आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिसंवन्तु नः ।
ईशानाचार्याणां । शयन्ती शर्वसीनां । पू । ॥ ॥ ॥ ॥
अपो वायामि भेषजं । अयु मे सीमो अत्रिभिर-
अन्तर्निधानि भेषजा । अग्निश्च विश्वभुजः । आपि च

विभेषजाः । यदेषु ते सरस्वति । गोघ्नैवे यन्मधु । तेन
मे वाजिनीवति । सुखमहि सरस्वति । या सरस्वती
वैश्वभत्या ॥ ६ ॥

तस्यां मे रास्व । तस्यास्ते भक्षीय । तस्यास्ते भूयिष्ठ-
भाजो भूयास्व । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममा-
सि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्वग्ने ।
पुषः पिबे लोककृज्जातवेदः । इहैव सन्तश्च सन्तं त्वाग्ने ।
पाशेन बाधा ममसा विभर्त्ति । तिरोमा सन्तमायुर्मा
ग्रहासीत् ॥ ७ ॥

ज्योतिषा त्वां वैश्वानरेणोपतिष्ठे । अयं ते योनि-
र्हृत्विष्यः । यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नन्ना-
रोह । अथानोवर्द्धया रयिं । या ते अग्ने यज्ञिया तनू-
स्तपे ह्यारोहात्यात्मानं । अष्टावसूति कृत्स्नस्मिन्नर्थ्या
पुरुषि । यज्ञोभूत्वा यज्ञमासीदस्वां योनिं । जातवेदे
भुव आजायमानः स क्षययहि । उपावरोह जातवेदः
पुनस्तव ॥ ८ ॥

देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानम् । आहुः पुजा रवि-
मन्ताहु येहि । अजसो दीदिहि नो दुरोणे । तमिन्द्रो जा-
हवीति मधवानमुषं । सचादमानमप्रतिष्णुतः ।

सि । सः हि हो गीर्भिरा च यज्ञियोऽववर्त्तत । राये नो
विश्वा सुपथा कृणोतु वज्री । चिकद्रुकेषु महिषो यवा-
शिरन्तु विशुषस्तृपत् । सोममपि बहिष्णुना सुतं यवा-
वशत् । स ई ममादमहि कर्मकर्त्तवे महामृतं ॥ ८ ॥

सैनः सश्वदेवं देवः सत्यमिन्द्रः सत्यइन्द्रः । विद-
द्यती सरमारुग्णमर्द्रः । महिपाथः पूर्यः सन्निवकः ।
अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणां । अष्टारवं प्रथमा जानती-
गात् । विदङ्गव्यः सरमा दृढमूयं । येनानुकं मानुषी
भोजते विट । आ ये विश्वा स्वपत्यानि चक्रुः । कृष्णा-
नासोऽमृतत्वाय गातुं । त्वं नृभिर्मृपते देवहृती
॥ १० ॥

भूरीणि वृत्वा हय्यश्च हसि । त्वं निदस्युचुमुरिं ।
धुनिं चास्त्रापयोद्भीतयेसु हन्तु । एवापाहि पुत्रया
मन्दतु त्वा । अग्निं ब्रह्म वाहधस्वोत गीर्भिः । अग्निः सू-
र्यं क्रुणुहि प्रीपिहीषः । जहि शत्रूः रभिगाहन्तु त्वम् ।
अग्ने वाधस्व विमृधो नुदस्व । अपामी वाचप रक्षासि
सेध । अस्मात् समुद्रोदहतो दिवोनः ॥ ११ ॥

अपां भूमानमुप नः सृजेत् । यच्च प्रतिसिद्धं समुद्री
सुश्रूषा आत्मा । वसूनि पुरुषा विभ्रन्तु । दीर्घमांशुर्गर्भः

मानाय कृत्स्न । अद्यान्तेन जरितारमङ्गि । इन्द्रः
 शुनावदितेनेति सीरं । संवत्सरस्य प्रतिमाणमेतत् ।
 अर्कस्य ज्योतिस्सदिदासज्येष्ठं । संवत्सरः शुनवत्सीर-
 मेतत् । इन्द्रस्य राधः प्रयतं पुरुत्मना ॥ तदर्करूपं वि-
 मिमानमेति । द्वादशारे प्रतितिष्ठतीदृषा । अश्वायन्तो
 गन्धर्वा वाजयन्तः । इवामहे त्वोपगन्तु वाज । आभू-
 र्धन्तास्त्वा सुसूतो नवायां । वयमिन्द्र त्वा शुनः ॥ १२ ॥

अर्धत इविर्गीयत यः स चर्षणीनां वैशम्भल्याहासी-
 तं मुचं देवहृतौ नरुत्मना षट् च ॥ अनु० ८ ॥

पाण्डदेहि पुनराने भर यज्ञो रायो वाच इत्याय-
 त्सूनाः स इ वाग्नाष्टौ । पाणो रक्षत्ययभीता धाराव-
 रा मरुतो दीर्घायुत्वाय ज्योतिषा त्वा पञ्चचत्वारिं-
 शत् ॥ इति ॥ ॐ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

स्वादीं त्वा स्वादुना । तीव्रां तीव्रिण । अमृताममृते-
न । मधुमतीं मधुमता । सृजामि सः सोमैन । सोमोऽ-
स्यश्विभ्यां पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सुचाम्ने
पच्यस्व । परीतो पिञ्चता सुतं । सोमो यउत्तमः
इविः ॥ १ ॥

दधन्वायो नर्थ्योअस्वन्तरा । सुपावसो ममद्रिभिः ।
पुनातु ते परिस्तुतं । सोमः सूर्यस्य दुहिता । वारेण
अश्वतातना । वायुः पूतः पवित्रेण । प्राङ्क्षोमो अति-
द्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा । वायुः पूतः पवित्रेण । पु-
त्यङ्क्षोमो अतिद्रुतः ॥ २ ॥

इन्द्रस्य युज्यः सखा । ब्रह्म क्षत्रं पवते तेज इन्द्रियं ।
सुरया सोमः सुतआसुतोमदाय । शुक्रेण देव देवताः
पिष्टग्नि । रसेनास्त्रं यजमानाय धेहि । कुविद् अयवम-
न्तोयवश्चित् । यथा दान्त्यनुपूर्वं वि यूयं । इहेहैषां
ह्यनुत भोजनानि । ये वर्हिषो नमो हस्तिं न जग्मुः । उ-
पयाम यहेतिाऽस्यश्विभ्यां त्वा जुष्टं यजामि ॥ ३ ॥

सरस्वत्या इन्द्राय सुवाम्ने । एष ते योनिस्तेजसे
 त्वा । वीर्य्याय त्वा बलाय त्वा । तेजोऽसि तेजोमयि धे-
 हि । वीर्य्यमसि वीर्य्यं मयि धेहि । बलमसि बलं मयि
 धेहि । नानाहि वां देवहितं सद्ः कृतं । मा सः स्तृष्ठा-
 यां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोमर्षः ।
 मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन् ॥ ४ ॥

उपयाम गृहीतोऽस्याश्विनं तेजः । सारस्वतं वीर्य्यं ।
 ऐन्द्रं बलं । एष ते योनिर्मोदाय त्वा । आनन्दाय त्वा
 महसे त्वा । ओजोऽस्योजो मयि धेहि । मन्युरसि मन्युं
 मयि धेहि । महोऽसि महोमयि धेहि । सहोऽसि सहोम-
 यि धेहि । या व्याघ्रं विषूचिका ॥ उभौ दृक् च रक्षति ।
 श्वेनं पतचिणं सिंहं । सेमं पात्वहसः । सम्पृचस्य
 सन्मा भद्रेण पृङ्ग । विपृचस्य विमा पाप्मना पृङ्ग ॥ ५ ॥

इविः पुत्यङ्कसोमो अतिद्रुतो गृह्णाम्याविशन् वि-
 षूचिका पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

सोमो राजामृतं सतः । अजीषेणाजहामृत्युं । अ-
 तेन सत्यमिन्द्रियं । वियानं शक्रमन्यतः । इन्द्रस्ये-

न्द्रियं । इदं पयोऽमृतं मधु । सोममङ्गोव्यपिबत् । छ-
न्दसा ह२सः शुचिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । अङ्गः
क्षीरं व्यपिबत् ॥ १ ॥

क्रुङ्क्षी गिरसोधिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । अन्नात्
परिषुतो रसं । ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षुचं । ऋतेन सत्य-
मिन्द्रियं । रेतोमूत्रं विजहाति । योनिं प्रविशदिन्द्रियं ।
गर्भेजरायुणा दृतः । उरुवं जहाति जन्मना । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियं ॥ २ ॥

वेदेन रूपे व्याकरोत् । सतासती पुजापतिः । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियं । सोमेन सोमौ व्यपिबत् । सुतासुतौ पु-
जापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् ।
सत्यानृते पुजापतिः । अश्वामनृतेऽदधात् । अवा२
सत्ये पुजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । दृष्ट्वा परिषुतो
रसं । शुक्रं शुक्रं व्यपिबत् । पयः सोमं पुजापतिः ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । विपान२ शुक्रमन्त्रसः । इन्द्रस्ये-
न्द्रियं । इदं पयोऽमृतं मधु ॥ ३ ॥

अङ्गः क्षीरं व्यपिबज्जन्मनर्तेन सत्यमिन्द्रिय२ स-
त्ये पुजापतिरद्वै च ॥ अनु० २ ॥

सोमोराजा विपान२ सोममङ्गोऽन्नाद्रेतोमूत्रं वे-

दे॒ज स॒तास॒ती सो॒मेन॒ सु॒तासु॒तौ दृ॒ष्ट्वा रू॒पे दृ॒ष्ट्वा वरि॒-
सु॒तो र॒सं वि॒पानं॑ द॒श ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

सुरा॑वन्तं वर्चि॑षद॒ सुवी॑रं । य॒ज्ञः हि॒न्वन्ति॑ म॒हिषा॑
न॒मोभिः॑ । द॒धानाः॑ सोमं॑ दि॒वि दे॒वता॑सु । म॒देमेन्द्रं॑
य॒ज॒मा॒नाः स्व॒र्काः । य॒स्ते र॒सः स॒म्भृत॑ओषधीषु । सो॒-
म॒स्य शु॒षः सु॒रया॑ सु॒तस्य॑ । तेन॑ जि॒न्व य॒ज॒मा॒नं म॒देन॑ ।
स॒र॒स्वती॑म॒श्विना॑वि॒न्द्रम॒ग्निं । य॒मश्वि॑मानमु॒धेरा॑सु॒रा-
धि॑ । स॒र॒स्वत्य॑स॒नोदि॑न्द्रि॒याय॑ ॥ १ ॥

वृ॒मं तः॑ शु॒क्रं म॒धुम॑न्तमि॒न्दुं । सोमः॑ रा॒जा॒नमि॒ह
भ॒क्षया॑मि । यद॑च॒ रि॒तः र॒सिनः॑ सु॒तस्य॑ । यदि॑न्द्रो॒अ-
पि॒ब॒न्धीभिः॑ । अ॒हं तद॑स्य म॒नसा॑ शि॒वेन॑ । सोमः॑
रा॒जा॒नमि॒ह भ॒क्षया॑मि । पि॒तृभ्यः॑ स्व॒धावि॑भ्यः स्व॒धा-
न॒मः । पि॒ताम॑हेभ्यः स्व॒धावि॑भ्यः स्व॒धान॑मः । प्र॒पिता॑-
म॒हेभ्यः॑ स्व॒धावि॑भ्यः स्व॒धान॑मः । अ॒क्षन् पि॒तरः॑ ॥ २ ॥

अ॒मीम॑दन्त पि॒तरः॑ । अ॒ती॒तृप॑न्त पि॒तरः॑ । अ॒मीवृ॑-
जन्त पि॒तरः॑ । पि॒तरः॑ शु॒न्ध॒ध्वं । पु॒नन्तु॑ मा पि॒तरः॑ सो॒-
म्या॑सः । पु॒नन्तु॑ मा पि॒ताम॑हाः । पु॒नन्तु॑ प्र॒पिता॑म॒हाः ।

पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्र-
पितामहाः ॥ ३ ॥

पवित्रेण शतायुषा । विश्वमायुर्व्यञ्जवै । अग्न्यायूषि
पवसेऽग्ने पवस्व । पवमानः सुवर्जनः पुनन्तु मा देवज-
नाः । जातवेदः पवित्रवद्यत्ते पविषमर्षिषि । उभा-
भ्यां देव सवितर्वैश्वदेवी पुनती । ये संमानाः समनसः ।
पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधानमः । यज्ञो देवेषु
कल्पतां ॥ ४ ॥

ये संजाताः समनसः । जीवाजीवेषु मामकाः । ते-
षां श्रीर्मयि कल्पतां । अस्मिँल्लोके शतः समाः । दे
सृती अमृण्वं पितृणां । अहं देवानामुत मर्त्यानां । या-
भ्यामिदं विश्वमेजत्समेति । यदन्तरा पितरं मातरं च ।
इदं हविः पूजनं मे अस्तु । दशवीरः सर्वगलः
स्वस्तये ॥ आत्मसनि प्रजासनि । पशुसन्धभयसनि
लोकसनि । अग्निः पूजां बहुलां मे करोतु । अन्नं पयो
रेतोऽस्मासु धत्त । रायस्योषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्
स्वाहा ॥ ५ ॥

इन्द्रियाय पितरः शतायुषा पुनन्तु मा पितामहाः
पुनन्तु प्रपितामहाः कल्पताः स्वस्तये पञ्च च ॥ अनु० ३॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

सोसेनं तन्नं मनसा मनीषिणः । ऊर्षीसूचैश्च कव-
यै वयन्ति । अश्विना यज्ञं सविता सरस्वती । इन्द्रस्य
रूपं वरुणोऽभिषज्यन् । तदस्य रूपममृतं शचीभिः ।
तिस्रोदधुर्देवताः सः सरराणाः । सोमोऽनि शयैर्बहुधा-
नतोक्मभिः । त्वगस्य मांसमभवन् लाजाः । तदश्वि-
ना भिषजा रुद्रवर्त्तनी । सरस्वती वयति पेशेऽन्तरः
॥ १ ॥

अस्थि मज्जानं मांसरैः । कारोत्तरेण दधतो गवां त्व-
चि । सरस्वती मनसा पेशं वसु । मासत्याभ्यां वयति
दर्शतं वपुः । रसं परिस्रुता न रोहितं । नम्रहुधीरस्त-
सरन्नवेम । पयसा शुक्रममृतं जनिषं । सुरया मूषा
नयन्ति रेतः । अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । ऊषधं
वातं संबुधं तदारात् ॥ २ ॥

इन्द्रः सुषामा हृदयेन सत्यं । परोडाशेन सविता
जजान । यक्तृक्लोमानं वरुणोऽभिषज्यन् । मत्स्ते वा-
यथैर्न मिनाति पित्तं । आन्वाणि स्थाली मधु पिबन्मा-
ना । गुदापात्राणि सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पचं न स्त्री-
या शचीभिः । आसन्दीनाभिर्दरं न माता । कुम्भोष-

निष्ठुर्जनिता शचीभिः । यस्मिन्मन्त्रे योन्वां गर्भोऽन्तः
॥ ३ ॥

ज्ञाशीर्व्यक्तः शतधारउत्सः । दुहेन कुम्भीः स्वधां
पितृभ्यः । मुखः सदस्य शिर इत्सदेन । जिह्वा पविच-
मश्विना सः सरस्वती । चण्डपायुभिर्षगस्य बालः ।
वस्तिर्नशेयो ह रसा तरस्वी । अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहा-
भ्यां । छागेन तेजो हविषा शृतेन । पक्ष्माणि गोधूमः क-
लैरुतानि । पेशेन शुक्लमसितं वसाते ॥ ४ ॥

अविर्न मेघेन सिवीर्य्याय । पाणस्य पन्था अमृतो ग्र-
हाभ्यां । सरस्वत्युपवाकैर्ब्यां । नस्यानि बहिर्बदरैर्जजा-
न । इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय । कर्षाभ्याः श्रोत्रममृतं
ग्रहाभ्यां । यवान बहिर्भुवि केसराणि । कर्कन्धुयज्ञे म-
धु सारधं मुखात् । आत्मन्नुपस्थेन वृकस्य लोम । मुखे
श्लश्रूणि न व्याग्रलोमं ॥ ५ ॥

केशा न शीर्षन् यज्ञसे अयै शिखा । सिःहस्य लोम
त्विविरिन्द्रियाणि । अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विना ।
आत्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती । इन्द्रस्य रूपः शत-
मानमायुः । चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधाना । सरस्वती
योन्वां गर्भमन्तः । अश्विभ्यां पत्नी सुहृतं विभर्ति । अ-

पा५ रसेन वह्नी न सांजा । इन्द्रः५ अये जनयन्ते रा-
जा ॥ तेजः पशूनाः५ हविरिन्द्रियावत् । परिसुता पय-
सा सारघं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या सु-
तासुताभ्यां । अमृतः सोमइन्द्रः५ ॥ ६ ॥

अन्तरआरादन्तर्वसाते व्याघ्रलोमः५ राजा चत्वा-
रि च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

मिचोऽसि वह्नीोऽसि । समहं विश्वैर्देवैः । सप्तस्य ना-
भिरसि । सप्तस्य योनिरसि । स्योना मा सीद । सुषदा
मा सीद । मा त्वा हिंसीत् । मा मा हिंसीत् । निष-
साद धृतव्रतो वह्नीः । पस्थास्वा ॥ १ ॥

साम्राज्याय सुक्रतुः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ।
अश्विनोर्बाहुभ्यां । पूष्णो हस्ताभ्यां । अश्विनोर्भैषज्येन ।
तेजसे ब्रह्मवर्षसायाभिषिञ्चामि । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां । पूष्णो हस्ताभ्यां । सरस्वत्यै
भैषज्येन ॥ २ ॥

वीथ्यायाश्वाद्यायाभिषिञ्चामि । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां । पूष्णो हस्ताभ्यां । इन्द्रस्ये-

मिद्वेह । अयै यशसे बलाबाभिविष्वाभि । कोऽसि-
कतमोऽसि । कस्मै त्वा काय त्वा । सुस्रोकां ४ सुमङ्गलां ४
सत्य राजाश्म । शिरोमे श्रीः ॥ ३ ॥

यशोमुखं । त्विषिः केशश्च श्मश्रूणि । राजा मे पाखो-
ऽहृतं । सद्माट् चक्षुः । विराट् श्रोत्रं । जिह्वा मे भद्रं ।
वाक्काहः । मनोमन्युः । खराड्भामः । मोदाः प्रमोदा-
अङ्गुलीरङ्गानि ॥ ४ ॥

चित्तं मे सहः । बाहू मे बलमिन्द्रियं । हस्तौ मे कर्म
वीर्यं । आत्मा क्षत्रपुरो मम । पृष्टीर्मे राक्षमुदरसु-
सौ । गोवाश्च श्रोत्र्यै । उरू अरुन्नी जानुनी । विशो मे-
ऽङ्गानि सर्वतः । ताभिर्मे चित्तं विज्ञानं । पायुर्मेऽप-
चितिर्भसत् ॥ ५ ॥

आनन्दमन्दावाण्डौ मे । भगः सौभाग्यं पसः । ज-
ह्वाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि । विशिराजा प्रतिष्ठितः । प्रति-
क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु ।
प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् । प्रतिपाशेषु प्रतितिष्ठामि
पुष्टे । प्रतिद्यावापृथिव्योः । प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ ६ ॥

यशो देवायकादश्च । ययस्त्रिःश्र्याः सुराधसः । इह-
त्यतिपुरोहिताः । देवस्य सवितुः सवे । देवादेवैरेवमु

मा । पृथमाद्वितीयैः । द्वितीयास्तृतीयैः । तृतीयाः
सत्येन । सत्यं यज्ञेन । यज्ञो यजुर्भिः ॥ ७ ॥

यजूंषि सामभिः । सामान्यृग्भिः । ऋचो याज्या-
भिः । याज्या वषट्कारैः । वषट्काराश्चाहुतिभिः । आ-
हुतयो मे कामान्त्समर्हयन्तु । भूः स्वाहा । लोमानि प्र-
यतिर्मम । त्वञ्जानतिरागतिः । माः समुपनतिः ॥
वस्वस्थि । मज्जा मञ्जानतिः ॥ ८ ॥

पत्यास्वा सरस्वत्यै भैषज्येन श्रीरङ्गानि भसद्यज्ञे
यज्ञो यजुर्भिरुपनतिर्हे च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यद्देवादेवं हेडनं । देवासश्चक्रमावयं । अग्निर्मा तस्मा-
देनसः । विश्वामुच्चत्वः हसः । यदि दिवा यदि नक्तं ।
एनाःसि चक्रमावयं । वायुर्मा तस्मादेनसः । विश्वामु-
च्चत्वः हसः । यदि जागृद्यदि स्वप्ने । एनाःसि चक्र-
मावयं ॥ १ ॥

सूर्यो मा तस्मादेनसः । विश्वामुच्चत्वः हसः । य-
ज्ञमे यदरण्ये । यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्य्ये ।
एनसश्चक्रमावयं । यदेकस्थाधिधर्मणि । तस्मावयजनम-

सि । यदापोऽग्नि॒या वरु॑णेति॒ शपो॑महे । ततो॑ वरुण॒
नो मुञ्च ॥ २ ॥

अव॑ध्व॒निच॑क्षुण॒ निचे॑रुरसि॒ निच॑क्षुण । अव॑दे॒वे-
दे॒वह॑तमे॒नोया॑ट । अव॑म॒र्त्यैर्म॑त्य॒कृतं॑ । उ॒रोरा॑नो देव-
रि॒षस्या॑हि । सु॒मित्रा॑ न॒त्राप॑त्रो॒षधः॑ सन्तु । दु॒र्मित्रा॑-
स्तस्मै॑ भूयासुः । योऽस्मां॑ देष्टि । यच्च॑ वयं॒ द्विष्म॑ । द्रुप-
दादि॑वेन्मुमु॒चानः॑ । स्वि॒न्नस्त्रा॑त्वोम॒लादिव॑ ॥ ३ ॥

पू॒तं प॒वित्रे॑ वाज्यं । आपः॑ शु॒धन्तु॑ मै॒नसः॑ । उ॒द्वयं॑
तम॑स॒स्परि॑ । पश्य॑न्तो ज्योति॒रुत्तरं॑ । दे॒वं दे॒वचा॑ सूर्यं ।
अ॒ग्नन्म॑ ज्योति॒रुत्तमं॑ । प्र॒तियु॑तो वरुण॒स्य पा॑शः । प्र॒त्यस्तो॑
वरुण॒स्य पा॑शः । ए॒धोऽस्ये॑धिषीमहि । स॒मिद॑सि ॥ ४ ॥

तेजो॑ऽसि तेजोमयि॒ धेहि॑ । अ॒पोऽअ॒न्वचा॑रि॒यं । रसे॑न
सम॑स्तृ॒श्महि॑ । पय॑स्वा अ॒ग्न॒आग॑मं । तं मा॒ सः॒सृज॑
वर्च॑सा । प॒जया॑ च॒ धने॑न च । स॒माव॑वर्त्ति पृथि॒वी । स-
मु॒पाः । समु॑ सूर्यः । समु॑ विश्व॒मिदं॑ जगत् ॥ वै॒श्वान॒र-
ज्योति॑र्भूयासं । वि॒भं का॑मं व्य॒श्रुवै॑ । भूः स्वा॑हा ॥ ५ ॥

स्व॒प्र॒एना॑सि च॒कृ॒माव॑यं मुञ्च॒ मला॑दिव स॒मिद॑सि
जग॑न्नीणि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्यदे । नाभा पृथिव्या
धि । दिवो वर्षन्त्समिध्यते । ओजिष्ठ्यर्षणो सहान्
वेत्वाज्यस्य होतय्यज । होतायक्षत्तनूनपातं । जतिभि
र्जेतारमपराजितं । इन्द्रं देवः सुवर्षिदं । पृथिभिर्म
सत्तमैः । नराशस्सेन तेजसा ॥ १ ॥

वेत्वाज्यस्य होतय्यज । होतायक्षदिडाभिरिन्द्रमी
डितं । आजुह्वानममर्त्य । देवोदेवैः सवीर्य्यः । वज्र
हस्तः पुरन्दरः । वेत्वाज्यस्य होतय्यज । होतायक्षदधि
षीन्द्रं निषहरं । वृषभं नय्यापसं । वसुभीरुद्रैरादित्यैः
सयुग्भिर्बर्हिंरासदत् ॥ २ ॥

वेत्वाज्यस्य होतय्यज । होतायक्षदोजो न वीर्य्यं । स
होद्धारइन्द्रमवर्द्धयन् । सुप्रायणा विश्रयन्तामृतावृधः
द्धारइन्द्राय मीदुषे । वियन्त्वाज्यस्य होतय्यज । होता
यक्षदुषे इन्द्रस्य धेनू । सुदुषे मातरौ मही । संवातरै
न तेजसी । वत्समिन्द्रमवर्द्धतां ॥ ३ ॥

वीतामाज्यस्य होतय्यज । होतायक्षदैव्याहोतारा
भिषजा सखाया । हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्र
चेतसौ । इन्द्राय धत्त इन्द्रियं । वीतामाज्यस्य होत

र्यज । होतायक्षन्तिस्त्रो देवीः । अयस्त्रिधातवोपसः । इ-
डा सरस्वती भारती ॥ ४ ॥

महेन्द्रपत्नीर्हविष्मतीः । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ।
होतायक्षत्वष्टारमिन्द्रदेवं । भिषजः सुयजं घृतश्रियं ।
पुरुषः सुरेतसं मघोनिं । इन्द्राय त्वष्टादधदिन्द्रिया-
णि । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्वनस्पतिं । श्र-
मितारः शतक्रतुं । धियोजोष्टारमिन्द्रियं ॥ ५ ॥

मध्वासमञ्जन् पथिभिः सुगेभिः । स्वदाति हव्यं म-
धुना घृतेन । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षदिन्द्रः
स्वाहाज्यस्य । स्वाहा मेदसः । स्वाहा स्तोत्राणां । स्वाहा
स्वाहाक्षतीनां । स्वाहा हव्यसूक्तीनां । स्वाहा देवां
आज्यपान् । स्वाहेन्द्रः होचाज्जुषाणाः ॥ इन्द्रआज्य
वियन्तु । होतर्यज ॥ ६ ॥

तेजसा सददवर्द्धतां भारतीन्द्रियं जुषाणाहे च ॥
अनु० ७ ॥

समिधेन्द्रं तनूनपातमिडाभिर्बहिष्योजुषे दैव्या
तिस्रस्त्वष्टारं वनस्पतिमिन्द्रं ॥ २ ॥

समिधेन्द्रं चतुर्वेत्वेको वियन्तु द्विर्वीतामेको विय-
न्तु द्विर्वेत्वेको वियन्तु होतर्यज ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

समिद्धं इन्द्र उषसामनीके । पुरोरुचा पूर्व्वदृष्टाष्ट-
धानः । चिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुः । जघान वृषं वि-
दुरौऽववार । नराशंसः प्रतिशूरो मिमानः । तनून-
पात्यतियज्ञस्य धाम । गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन् ।
हिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः । ईडितो देवैर्हरिवा
अभिष्टिः । आजुह्वानो हविषा शर्द्धमानः ॥ १ ॥

पुरन्दरो मघवान् वज्रबाहुः । आयातु यज्ञमुप नो
जुषाणः । जुषाणो बर्हिर्हरिवान् इन्द्रः । प्राचीनः सी-
दत् पदिशा पृथिव्याः । उरुव्यचाः प्रथमानः स्योनं ।
आदित्यै रक्तं वसुभिः सजोषाः । इन्द्रं दुरः कवय्यो धा-
वमानाः । वृषाणं यन्तु जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीर-
भितो विश्रयन्तां । सुवीरा वीरं प्रथमाना महेभिः ॥ २ ॥

उषासा नक्ता दृष्टी बृहन्ता । पयस्वती सुदुघे शूर-
मिन्द्रं । पेशस्वती तन्तुना संव्ययन्ती । देवानां देवं य-
जतः सुरूक्ते । दैव्या मिमाना मनसा पुरुचा । हेता-
राविन्द्रं प्रथमासु वाचा । मूर्ध्नि यज्ञस्य मधुना दधाना ।
प्राचीनं ज्योतिर्हविषा दधातः । तिस्रो देवीर्हविषा बर्द्ध-
मानाः । इन्द्रं जुषाणा वृषस्त्व पत्नीः ॥ ३ ॥

अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वती । इडा देवी भारती
विश्वतृप्तिः । त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभं । अपाकोचिष्टु-
र्यशसे पुरुणि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेताः । मूर्धन्य-
ज्ञस्य समनक्तु देवाम् । वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैः ।
आत्मन्यासमजंष्टमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं वृ-
णानः । स्वदाति हव्यं मधुना घृतेन ॥ स्तोकानामिन्द्रं
प्रतिशूरइन्द्रः । वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट् । घृतव्र-
षा मधुना हव्यमुन्दन् । मूर्धन्य यज्ञस्य जुषाताः स्वाहा
॥ ४ ॥

शर्वमानो महोभिः पत्नीर्घृतेन चत्वारि च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

आचर्षणि प्राविषेयन्मा । तः सधीचीः । सत्य-
मितन्न त्वा अन्योअस्ति । इन्द्रदेवो न मर्त्या ज्या-
यान् । अहन्नहिं परिशयानमर्षीः । अवास्तजो योअ-
च्छा समुद्रं । प्रससाक्षिषे पुरुहूत शचूम् । ज्येष्ठस्ते शु-
ष्मइह रातिरेस्तु । इन्द्राभर दक्षिणेना वसूनि । पतिः
सिन्धूनामसि रेवतीनां ॥ सशेष्टधमधिधा दुन्नमस्ते ।
महिश्च जनाषाडिन्दुतव्यं । रक्षा च नो मघोनः पाक्षि
सूरीन् । राये च नः स्वयत्या इषेधाः ॥ १ ॥

रेवतीनां चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

देवं ब॒र्हिरिन्द्र॑ सुदे॒वं दे॒वैः । वी॒रव॑त्स्ती॒र्षिं वे॒द्याम॒-
व॒र्जय॑त् । व॒स्तीर्ह्य॑तं प्रा॒क्तोर्ह्य॑तं । रा॒या ब॒र्हिभ॑तोऽत्य॒गात् ।
व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य वेतु य॒ज्ञा । दे॒वोर्द्धार॑ इन्द्र॑ स॒ङ्घाते॑ ।
वि॒द्भीर्य्या॑म॒ग्वव॑र्जयन् । आ व॒त्सेन॑ त॒रुणे॑न कु॒मारे॑ण च-
मो बि॒ता अ॒पाव्या॑णं । रे॒णुके॑काटं नुद॒न्तां । व॒सुव॑ने व-
सु॒धेय॑स्य वियन्तु य॒ज्ञ ॥ १ ॥

दे॒वो॒उ॒षा सा॒ नक्ता॑ । इन्द्रं॑ य॒ज्ञे प्र॑यत्य॒टको॑तां । दै॒वी-
वि॒शः प्रा॑या॒सिष्टां॑ । सु॒प्री॒ते सु॒धिते॑ अभू॒तां । व॒सुव॑ने व-
सु॒धेय॑स्य वी॒तां य॒ज्ञ । दे॒वो जो॑ष्टी वसु॒धिति॑ । दे॒वमिन्द्र॑-
मव॑र्जतां । अ॒याव्य॑न्या॒घा दे॒वाः॒सि । आ॒न्यावा॑क्षी॒द-
सु॒वाय्या॑णि । य॒ज्ञमा॑नाय शि॒क्षिते॑ ॥ २ ॥

व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य वी॒तां य॒ज्ञ । दे॒वो॒ज॒र्जाहु॑ती दु॒धे
सु॒दु॒धे । प्र॑य॒सेन्द्र॑मव॑र्जतां । इ॒षमू॑र्जम॒न्यावा॑क्षीत् । स-
गि॒धः स॒पी॒तिम॑न्या । न॒वेन॑ पू॒र्वं द॑य॒माने॑ । पु॒रा॒णेन॑
न॒वं । अ॒धाता॑मू॒र्जमू॑र्जाहु॒ती वसु॑वीर्या॒णि । य॒ज्ञमा॑-
नाय शि॒क्षिते॑ । व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य वी॒तां य॒ज्ञ ॥ ३ ॥

दे॒वा दै॒व्या हो॒तारा । दे॒वमिन्द्र॑मवर्च॒तां । इ॒ताघ॑-
शः॒सा वाभा॑र्ष्टां वसु॒वार्याणि । यज॑मानाय शि॒क्षितौ ।
व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वी॒तां यज॑ । दे॒वीस्ति॒सः स्ति॒सो दे॒वीः ।
पति॑मिन्द्र॒मवर्च॑यन् । अ॒स्पृक्ष॑द्गार॒ती दि॒वं । रु॒द्रैर्य॑ज्ञः
सर॑स्वतो । इ॒डा वसु॑मती गृहान् ॥ ४ ॥

व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु यज॑ । दे॒वइन्द्रो॑ नरा॒-
शः॒सः । चि॒व॒रु॒द्यस्त्रि॑बन्धुरः । दे॒वमिन्द्र॑मवर्च॒यत् । श॒ते-
न॑ शि॒तिपृ॑ष्ठाना॒माहि॑तः । स॒हस्रे॑ण प्रवर्त्तते । मि॒चाव॑-
रु॒णे द॑स्य॒होच॑मर्ह॒तः । वृ॒हस्प॑तिः स्तो॒चं । अ॒श्विना॑ध्व॒-
र्य॒वं । व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु यज॑ ॥ ५ ॥

दे॒वइन्द्रो॑ वन॒स्पतिः । हि॒र॒ण्य॒पर्षो मधु॑शा॒लः सु॒पि॒ण्य॒-
लः । दे॒वमिन्द्र॑मवर्च॒यत् । दि॒वम॑ग्रेणा॒प्रात् । अ॒न्त॒-
रि॒क्षं पृ॒थि॒वीम॑दृ॒ष्टो॒त् । व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु यज॑ ।
दे॒वं ब॑र्हि॒र्वारि॑तीनां । दे॒वमिन्द्र॑मवर्च॒यत् । स्वा॒स॒स्थ॒-
मि॒न्द्रेणा॑सन्नं । अ॒न्याव॑ह॒श्ः॒प्यभ्य॑भूत् ॥ व॒सुवने॑ वसु॒धे-
य॒स्य वेतु॑ यज॑ । दे॒वोअ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् । दे॒वमिन्द्र॑मवर्च॒-
यत् । स्वि॑ष्टं कु॒र्वन्ति॒वृ॒ष्ट॒कृत् । स्वि॑ष्टम॒द्य क॑रोतु नः ।
व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु यज॑ ॥ ६ ॥

वियन्तु यजं शिषिते शिषिते वसुचने वसुधेयस्य
वीतां यजं गृह्णान वेतु यजाभूत् षट् च ॥ अनु० १० ॥

देवं बर्हिर्देवीर्द्वारो देवी उषा सा नक्ता देवी जोष्टी
देवी ऊर्जा हुती देवादैव्या होतारा शिषितौ देवोस्ति-
सः स्तिसो देवीः पतिं देवइन्द्रो नराशंसो देवइन्द्रो
वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारितीनां देवोऽग्निः स्विष्टकृद्देवं ॥

वेतु वियन्तु चतुर्वीतामेको वियन्तु चतुर्वेतु अवर्द्ध-
यद्वर्द्धयन्निरवर्द्धतामेकोऽवर्द्धयच्चतुरवर्द्धयत् । वस्ती-
रा वत्सेन दैवीरयावीषः इतास्पृक्षच्छतेन दिवमिन्द्रः
स्वासस्थः स्विष्टं ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

होतायक्षत्समिधामिमिडस्य दे । अश्विनेन्द्रः सर-
स्वती । अजो धूम्रो न गोधूमैः कलैर्भेषजं । मधुशण्यैर्न
तेज इन्द्रियं । पयः सोमः परिक्षुता घृतं मधु । विय-
न्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्तनूनपात्सरस्वती ।
अविमघो न भेषजं । यथा मधुमताभरन् । आश्विने-
न्द्राय वीथ्यं ॥ १ ॥

वदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्त्रभिः । पयः सोमः
परिक्षुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होता

यक्षन्तराशसन्नमहुं । पतिः सुरायै भेषजं । मेघः
सरस्वती भिषक् । रथो न चक्षुश्चिन्मैर्वपा इन्द्रस्य वी-
र्यं । बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्ताभिः । पयः सोमः
परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥

होतायक्षदिडेदितः । आजुह्वानः सरस्वती । इन्द्रं
बलेन वर्जयन् । ऋषभेण गर्वेन्द्रियं । अश्विनेन्द्रा वी-
र्यं । यवैः कर्कन्धुभिः । मधुस्राजैर्नमासरं । पयः सोमः
परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होता-
यक्षदहिः सधुरोमोर्णम्मदाः । भिषक्त्रासत्या ॥ ३ ॥

भिषजाश्विनाश्चा शिशुमती । भिषग्धेनुः सरस्वती ।
भिषग्दुहइन्द्राय भेषजं । पयः सोमः परिस्रुता घृतं
मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षदुरोदिशः ।
कवथो न व्यचस्वती । अश्विभ्यां न दुरोदिशः । इन्द्रो
न रोदसी दुधे । दुधे कामान्तरस्वती ॥ ४ ॥

अश्विनेन्द्राय भेषजं । शुक्रन्न ज्योतिरिन्द्रियं । पयः
सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ।
होतायक्षत्सुपेशसापे नक्तं दिवा । अश्विमा सञ्जाना-
ने । समञ्जाते सरस्वत्या । त्विषिमिन्द्रे न भेषजं । श्येनो
न रजसा हृदा । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु ॥ ५ ॥

वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्व्या होतारा
 भिषजाश्विना । इन्द्रं न जायवी दिवा नक्तं न भेषजैः ।
 शूषः सरस्वती भिषक् । सीसेन दुहइन्द्रियं । पयः
 सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ।
 होतायक्षत्तिष्ठोदेवीर्न भेषजं । चयस्त्रिधातवोपसः ।
 रूपमिन्द्रे हिरण्यं ॥ ६ ॥

अश्विनेडा न भारती । वाचा सरस्वती । महइन्द्रा-
 य दधुरिन्द्रियं । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वि-
 यन्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्त्वष्टारमिन्द्रमश्विना ।
 भिषजं न सरस्वती । अजोन जूतिरिन्द्रियं । वृकोन
 रभसो भिषक् । यशः सुरया भेषजं ॥ ७ ॥

श्रिया न मासरं । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु ।
 वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षदनस्पतिं । शमिता-
 रः शतक्रतुं । भीमं न मन्युः राजानं व्याघ्रं नमसा-
 श्विनाभामं । सरस्वती भिषक् । इन्द्राय दुहइन्द्रियं ।
 पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होत-
 र्यज ॥ ८ ॥

होतायक्षदग्निः स्वाहाज्यस्य स्तोकाणां । स्वाहा मे-
 दसां पृथक् । स्वाहा छागमश्विभ्यां । स्वाहा मेषः सर-

स्वत्यै । स्वाहर्षभमिन्द्राय सि॥हाय सहसेन्द्रियं । स्वा-
हामिं न भेषजं । स्वाहा सोममिन्द्रियं । स्वाहेन्द्र॥ सु-
चामाण॥ सवितारं वरुणं भिषजास्पतिं । स्वाहा वन-
स्पतिं पियं पाथोन भेषजं । स्वाहा देवा आज्यपान्
॥ ८ ॥

स्वाहामि॥ होवाज्यपाणोअग्निभेषजं । पयः सोमः
परिसुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होता-
यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्र॥ सुचामाणं । इमे सोमाः
सुचामाणः । छागैर्न मेघैर्घैर्भैः सुताः । शय्यैर्न तोक्ता-
भिः । लाजैर्महस्वन्तः । मदामासरेण परिष्कृताः ।
शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः ॥ प्रस्थितावो मधुश्रुतः । तान-
श्विना सरस्वतीन्द्रः सुचामा वृचहा । जुषन्ताः सौम्यं
मधु । पिबन्तु मदेन्तु वियन्तु सोमं । होतर्यज ॥ १० ॥

वीर्यं वियन्वाज्यस्य होतर्यज नासत्या सरस्वती म-
धुहिरण्ययं भेषजं वियन्वाज्यस्य होतर्यजाज्यपानमृ-
ताः पञ्च च ॥ अनु० ११ ॥ .

समिधामि॥ घट । तनूनपात्सप्त । नराशः सन्धुषिः ।
इडेडितो यवैरष्टौ । बर्हिः सप्त । दुरोऽश्विना नव । सु-
पेशसोषे नक्तन्धुषिः । दैव्या होतारां रसः । तिस्रस्व-

ष्टारमष्टावष्टौ । वनस्पतिमृषिः । अग्निं चयोदश । अ-
श्विना द्वादश चयोदश । समिधाम्निं बदरैर्बदरैर्यवैरश्वि-
ना त्विषिमश्विना न भेषजं रूपमश्विना भीमं भामं ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

समिधोऽग्निरश्विना । तप्तो घर्मो विराट् सुतः ।
दुहे धेनुः सरस्वती । सोमं शुक्रमिहेन्द्रियं । तनूया
भिषजा सुते । अश्विनोभा सरस्वती । मध्वा रजा-
सीन्द्रियं । इन्द्राय पथिभिर्वहान् । इन्द्रायेन्दुः सर-
स्वती । नराशंसेन नम्रहः ॥ १ ॥

अधातामश्विना मधु । भेषजं भिषजा सुते । आ-
जुह्वाना सरस्वती । इन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यं । इडाभि-
रश्विना विषं । समूर्जं सरयिं दधुः । अश्विना नमु-
चेः सुतं । सोमं शुक्रं परिसुता । सरस्वती तमाभरत् ।
वर्हिषेन्द्राय पातवे ॥ २ ॥

कवथ्यो न व्यषस्वतीः । अश्विभ्यां न दुरोदिशः ।
इन्द्रो न रोदसी दुधे । दुहे कामान्तरस्वती । उषा
सानक्तमश्विना । दिवेन्द्रं सायमिन्द्रियैः । सञ्जाना-
नेसु पेशसा । समञ्जाते सरस्वत्या । पातको अश्विना
दिवा । पाहि नक्तं सरस्वति ॥ ३ ॥

दैव्या होतारा भिषजा । पातमिन्द्रः सचा सुते ।
 तिस्रस्त्रेधा सरस्वती । अश्विना भारतीडा । तीव्रं प-
 रिसुता सोमं । इन्द्राय सुषुवर्मदं । अश्विना भेषजं
 मधु । भेषजन्नः सरस्वती । इन्द्रे त्वष्टा यशः श्रियं ।
 रूपः रूपमधुः सुते ॥ ऋतुयेन्द्रो वनस्पतिः । शशमा-
 नः परिसुता । कीलालमश्विभ्यां मधु । दुहे धेनुः सर-
 स्वती । गोभिर्न सोममश्विना । मा सरेण परि-
 ष्कृता । समधाताः सरस्वत्या । स्वाहेन्द्रे सुतं मधु
 ॥ ४ ॥

नम्रहुः पातवे सरस्वत्यधुः सुतेऽष्टौ च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अश्विना हविरिन्द्रियं । नमुचेर्धिया सरस्वती ।
 आशुक्रमासुरादसु । मघमिन्द्राय जधिरे । यमश्विना
 सरस्वती । हविषेन्द्रमवर्हयन् । स बिभेद बलं मघं । न-
 मुचावासुरे सचा । तमिन्द्रं पशवः सचा । अश्विनो-
 भा सरस्वती ॥ १ ॥

दधाना अभ्यनूपत । हविषा यज्ञमिन्द्रियं । यद्वन्द्र-
 इन्द्रियं दधुः । सविता वरुणो भगः । स सुचामा हवि-

प्यतिः । यजमानाय सश्वत । सविता वरुणो दधत् ।
यजमानाय दाशुषे । आदत्त नमुचेर्वसु । सुचामा ब-
लमिन्द्रियं ॥ २ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं । भगेन सविता अयं । सुचा-
मा यशसा बलं । दधाना यज्ञमासत । अश्विना गोभि-
रिन्द्रियं । अश्वेभिर्वीर्य्यं बलं । हविषेन्द्रः सरस्वती ।
यजमानमवर्द्धयन् । तानासत्या सुपेशसा । हिरण्यव-
र्त्तनी नरा ॥ सरस्वती हविषती । इन्द्रः कर्मसु नोवतु ।
ताभिषजा सुकर्मणा । सा सुदुधा सरस्वती । स वृच-
हा शतक्रतुः । इन्द्राय दधुरिन्द्रियं ॥ ३ ॥

उभा सरस्वती बलमिन्द्रियं नरा षट् च ॥
अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः सरस्वती । सुदेवमिन्द्रे अश्विना । तेजो
न चक्षुरख्योः । बर्हिषा दधुरिन्द्रियं । वसुवने वसुधे-
यस्य वियन्तु यज । देवीर्दारो अश्विना । भिषजेन्द्रे
सरस्वती । प्राप्तं न वीर्य्यं नसि । दारो दधुरिन्द्रियं
वसुवने वसुधयस्य वियन्तु यज ॥ १ ॥

दे॒वी उ॒षासा॑व॒श्विना॑ । भि॒षजे॑न्द्रे सर॑स्वती । वस॑
न वाच॑मा॒स्ये । उ॒षाभ्यां॑ दधुरिन्द्रि॒यं । वसु॑वने॒ वसु॑धे॒
यस्य॑ वियन्तु॒ यज॑ । दे॒वी जो॒ष्ट्री अ॒श्विना॑ । सु॒चामे॑न्द्र
सर॑स्वती । आचं॑ न कर्ष॑यो॒र्यशः॑ । जो॒ष्ट्रीभ्यां॑ दधुरि॒
न्द्रि॒यं । वसु॑वने॒ वसु॑धे॒यस्य॑ वियन्तु॒ यज॑ ॥ २ ॥

दे॒वी उ॒र्जाहु॑ती दु॒र्घे सु॒दुर्घे । प॒यसे॑न्द्रः सर॑स्वत्य॒
श्विना॑ भि॒षजा॑वत । शुक्रं॑ न ज्योति॑स्तन॒योराहु॑ती ध॒
त्तइन्द्रि॒यं । वसु॑वने॒ वसु॑धे॒यस्य॑ वियन्तु॒ यज॑ । दे॒वा दे॒
वानां॑ भि॒षजा॑ । हो॒तारा॑विन्द्र॒मश्वि॑ना । व॒षट्कारैः॑
सर॑स्वती । त्विषिं॑ न हृ॒दये॑ म॒तिं । हो॒तृभ्यां॑ दधुरि॒
न्द्रि॒यं । वसु॑वने॒ वसु॑धे॒यस्य॑ वियन्तु॒ यज॑ ॥ ३ ॥

दे॒वीस्ति॑स्रस्ति॒स्रो दे॒वीः । सर॑स्वत्य॒श्विना॑ भा॒रती॒
डा । शू॒षं न म॑ध्ये नाभ्यां । इन्द्रा॑य दधुरिन्द्रि॒यं । वसु॑
वने॒ वसु॑धे॒यस्य॑ वियन्तु॒ यज॑ । दे॒वइन्द्रो॑ नरा॒शंसः॑ ।
चि॒व॒रू॒धः सर॑स्वत्या॒श्विभ्या॑मी॒यते॒ रथः॑ । रतो॑ न रू॒प॒
म॒मृतं॑ ज॒निषं॑ । इन्द्रा॑य त्वष्टा॒दधे॑दिन्द्रि॒याणि॑ । वसु॑
वने॒ वसु॑धे॒यस्य॑ वियन्तु॒ यज॑ ॥ ४ ॥

दे॒वइन्द्रो॑ वन॒स्पतिः॑ । हि॒र॒ण्य॒पर्षो अ॒श्विभ्यां॑ । सर॑
स्वत्याः सु॒पिप्प॒लः । इन्द्रा॑य प॒ष्यते॒ मधु॑ । ओ॒जो न

ज॒तुमृ॒षभो न भा॑मं । वन॒स्पति॑र्नो दध॑दिन्द्रि॒याणि ।
 वसु॑वने॒ वसु॑धेयस्य वियन्तु॒ यज॑ । दे॒वं ब॒र्हिर्वा॑रि॒तीमां ।
 अ॒ध्वरे॒ स्ती॒र्णम॑श्वि॒भ्यां । ज॒र्णम॑न्द्राः सर॑स्वत्याः ॥ ५ ॥

स्यो॒नमि॑न्द्र ते स॒दः । ई॒शायै॑ म॒न्युः राजा॑नं ब॒र्हिषा॑
 दधु॑रिन्द्रि॒यं । वसु॑वने॒ वसु॑धेयस्य वियन्तु॒ यज॑ । दे॒वो-
 अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् । दे॒वान् य॑क्ष॒यथा॑य॒थं । हो॒ता रा॒वि-
 न्द्रम॑श्विना । वा॒चा वाच॑ः सर॑स्वती । अ॒ग्निः सोम॑ः
 स्वि॑ष्ट॒कृत् । स्वि॑ष्ट॒इन्द्रः॑ सु॒चामा॑ स॒विता॒ वरु॑णो भि॒-
 षक् । इ॒ष्टो दे॒वो वन॑स्पतिः ॥ स्वि॑ष्टा दे॒वा आ॑ज्य॒पाः ।
 इ॒ष्टो अ॒ग्निर॑ग्निना । हो॒ता हो॒त्रे स्वि॑ष्ट॒कृत् । य॒शो न
 दध॑दिन्द्रि॒यं । ज॒र्मप॑चितिः स्व॒धां । वसु॑वने॒ वसु॑धे-
 य॑स्य वियन्तु॒ यज॑ ॥ ६ ॥

द्वा॒रो दधु॑रिन्द्रि॒यं वसु॑वने॒ वसु॑धेयस्य वियन्तु॒ यज॑
 जो॒ष्ठीभ्यां॑ दधु॑रिन्द्रि॒यं वसु॑वने॒ वसु॑धेयस्य वियन्तु॒ यज॑
 हो॒तृभ्यां॑ दधु॑रिन्द्रि॒यं वसु॑वने॒ वसु॑धेयस्य वियन्तु॒ यज॑-
 न्द्रि॒याणि॑ वसु॑वने॒ वसु॑धेयस्य वियन्तु॒ यज॑ सर॑स्वत्या
 वन॑स्पतिः षट् च ॥ अनु० १४ ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्दे॒वीद्वा॒रो दे॒वी उ॒षा॑सा॒वश्वि॑ना दे॒वो
 जो॒ष्ठी दे॒वी ज॒र्जाहु॑ती दे॒वा दे॒वानां॑ भि॒षजा॑ दे॒वी-

स्तिस॒स्तिस्रो॒देवीः सर॑स्वती दे॒वइन्द्रो॑ नरा॒शंसो॑
दे॒वइन्द्रो॑ वन॒स्पतिर्दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनां दे॒वो अ॒ग्निः
स्वि॒ष्ट॒कृ॒दे॒वान् ॥

स॒मिधा॒ग्निं सौ॒चाम॒ण्याः सु॒तासु॑ती । अ॒ञ्जं व्य॒यं य॒ज॒मानः । दे॒वं ब॒र्हिः सर॑स्वती स॒र्व्वं वि॒यन्तु । दार॑स्ति॒सः स॒र्व्वं वि॒यन्तु । अ॒जइन्द्र॑मो॒जोऽग्निं परः सर॑स्वती ।
अ॒न्यच्च सर॑स्वती । भि॒पक्पूर्व्वं दु॒हइन्द्रि॒यं । अ॒न्यच्च
दधु॑रिन्द्रि॒यं ।

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

सी॒सेन॑ अ॒ग्निम॒द्य हो॒तार॑मवृणीत । अ॒यः सु॒ता॒सु॒ती य॒ज॒मानः । प॒चन् पं॒क्तीः । प॒चन् पु॒रोडा॑शान् ।
गृ॒ह्णन् ग्र॑हान् । ब॒ध्नन् अ॒श्विभ्यां॑ द्वा॒गः सर॑स्वत्या इ॒न्द्राय॑ ।
ब॒ध्नन्त्सर॑स्वत्यै मे॒पमिन्द्रा॑या॒श्विभ्यां॑ । ब॒ध्न॒न्निन्द्रा॑य॒र्षभ॑म॒श्विभ्याः॑ सर॑स्वत्यै । सूप॒स्था अ॒द्यदे॒वो
वन॒स्पति॑रभवत् । अ॒श्विभ्यां॑ द्वा॒गेन॑ सर॑स्वत्या इ॒न्द्राय॑
॥ १ ॥

सर॑स्वत्यै मे॒षेखेन्द्रा॑या॒श्विभ्यां॑ । इ॒न्द्राय॑र्ष॒भेणा॑श्वि॒भ्याः॑ सर॑स्वत्यै । अ॒क्षः स्तान्मे॑द॒स्तः प्र॑तिप॒चता॑ग्र॒भी-

षुः । अवीरुधन्त ग्रहैः । अपातामश्विना सरस्वतोन्द्रः
 सुचामा वृत्रहा । सोमान्त्सुराम्णः । उपोऽव्या म-
 दाश्रौ द्विमदाश्रदन् । अवीरुधन्तां गूषैः । त्वा मद्यर्ष
 आर्षेयषीणां नपादवृणीत । अयः सुतासुतो यज-
 मानः ॥ बहुभ्य आसङ्गतेभ्यः । एष मे देवेषु वसुवार्या
 यक्ष्यत इति । ता या देवा देवदान्यदुः । तान्यस्मा
 आचशास्व । आचगुरस्व । इषितश्च होतरसि भद्र-
 वाच्याय प्रेषितो मानुषः । सुक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

॥ २ ॥

इन्द्राय यजमानः सप्त च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

उशन्तस्त्वा इवामह आनोऽग्ने सुकेतुना । त्वः
 सोममहे भगं त्वः सोम पुचिकितो मनीषा । त्वया
 हितः पितरः सोम पूर्वे त्वः सोम पितृभिः संविदा
 नः । बर्हिषदः पितर आहं पितृन् । उपहृताः पित-
 रोऽग्निघाताः पितरः । अग्निघातानृतुमतो इवामहे ।
 नराशंसो सोमपीथं यआशुः । ते नोऽर्वन्तः सुहवा
 भवन्त । शनो भवन्तु हिपदे शं चतुष्यदे । ये अग्निघा-
 ता ये नाग्निघाताः ॥ १ ॥

अ॒हो॒मु॒चः पि॒तरः सो॒म्यासः । परे॒ऽवरे॒ मृता॒सो
भव॑न्तः । अधि॑ब्रुवन्तु ते अव॑न्व॒स्मान् । दान्धा॑यै दुग्धे
जुष॑माणाः कर॒म्भं । उ॒दीरा॑णा अवरे॒ परे॒ च । अ॒ग्नि॒-
घ्रा॒त्ता ऋ॒तुभिः संवि॑दानाः । इन्द्र॑वतो ह॒विरि॒दं जुष॑-
न्तां । यद॑ग्रे कथ्यवाहन॒ त्वम॑ग्न ई॒डितो॑ जातवेदेः । मा-
त॒लीक॑थ्यैः । ये ता॑ तृ॒पुदे॑वचा जेह॑मानाः ॥ हो॒चा हृध॑-
स्तोम॑तष्टासो अ॒र्कः । आ॒ग्नेया॑ हि सु॒विद॑धेभिर॒वाङ् ।
स॒त्यैः क॑थ्यैः पि॒तृभिर्घ॑र्म्मसङ्गिः । ह॒व्यया॑ह॒मजरं॑ पु॒रु॒-
पि॒यं । अ॒ग्निं घृ॑तेन ह॒विषा॑ सप॒र्य्यन॑ । उ॒पास॑दं कथ्य॒-
वाहं॑ पि॒तृणां॑ । स नः॑ पु॒जां वी॒रव॑तीः स॒मृणु॑तु ॥ २ ॥
अ॒न॒ग्निघ्रा॒त्ता जेह॑मानाः स॒त च ॥ अ॒नु० १६ ॥

मत्तदशोऽनुवाकः ।

हो॒ताय॑क्षदि॒डस्प॑दे । स॒मि॒धानं॑ म॒हद्य॑शः । सु॒षमि॑-
हं वरे॑ष्यं । अ॒ग्निमि॑न्द्रं वयो॒धसं॑ । गा॒यत्रीं॑ छन्द॒इन्द्रि॑-
यं । व्य॒विं गां॑ वयो॒दध॑त् । वे॒त्वाज्य॑स्य हो॒त॒र्यज॑ । हो॒ता-
य॑क्षश्चु॒चि॒व्रतं॑ । तनू॑नपातमु॒द्भिदं॑ । यं गर्भ॑मदि॒ति॒-
र्दधे ॥ १ ॥

शु॒चि॒मि॑न्द्रं वयो॒धसं॑ । उ॒ष्णिहं॑ छन्द॒इन्द्रि॑यं । दि॒-

त्य॒वाहं॑ गां वयो॒दधत् । वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒ता-
य॒क्षद्दी॒डेत्यं॑ । इ॒डितं॑ वृ॒च॒हन्त॑मं । इ॒डाभि॑री॒द्यः स॒हः ।
सोम॑मिन्द्रि॒यं वयो॑धसं । अ॒नुष्टु॑भं छ॒न्दइन्द्रि॒यं । चि-
व॒त्सं गां वयो॑दधत् ॥ २ ॥

वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒ताय॑क्षत्सुबर्हिष॒दं । पू॒ष-
ख॒न्तम॑म॒र्त्यं । सी॒दन्तं॑ बर्हिषि पि॒ये । अ॒मृते॑न्द्रं वयो॒-
ध॒सं । बृ॒ह॒तो॑ छ॒न्दइन्द्रि॒यं । प॒ञ्चाविं॑ गां वयो॑दधत् ।
वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒ताय॑क्ष॒द्यच॑स्वतीः । सु॒प्राय॑-
णा॒कृता॑व॒धः ॥ ३ ॥

द्वारो॑दे॒वीर्हिर॑ण्मयीः । ब्र॒ह्माण॑इन्द्रं वयो॒धसं॑ ।
प॒ङ्क्तिं॑ छ॒न्दइ॒हेन्द्रि॒यं । तु॒र्य॒वाहं॑ गां वयो॑दधत् । वे॒त्वा-
ज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒ताय॑क्षत् सु॒पेश॑से । सु॒शिल्पे॑ वृ॒ह-
ती॒ उ॒भे । न॒क्तो॒घासा॑ न दर्श॒ते । वि॒श्वमि॑न्द्रं वयो॒धसं॑ ।
चि॒ष्टुभं॑ छ॒न्दइन्द्रि॒यं ॥ ४ ॥

प॒ष्ठ॒वाहं॑ गां वयो॑दधत् । वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज । हो॒-
ताय॑क्षत् प्र॒चेत॑सा । दे॒वाना॑मु॒त्तमं॑ य॒शः । हो॒तारा॑-
दै॒व्या क॒वी । स॒युजे॑न्द्रं वयो॒धसं॑ । ज॒गती॑ छ॒न्दइ॒हेन्द्रि॒-
यं । अ॒न॒वाहं॑ गां वयो॑दधत् । वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॑र्यज ।
हो॒ताय॑क्षत् पे॒शस्व॑तीः ॥ ५ ॥

तिस्रो देवीर्हिरण्यमीः । भारतीर्द्वितीर्महीः । प-
तिमिन्द्रं वयोधसं । विराजं छन्दश्चेन्द्रियं । धेनुं गां
न वयोदधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्सुरे-
तसं । त्वष्टारं पुष्टिवर्द्धनं । रूपाणि बिभ्रतं पृथक् ।
पुष्टिमिन्द्रं वयोधसं ॥ ६ ॥

दिपदं छन्दश्चेन्द्रियं । उक्षाणं गां न वयोदधत् ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्क्रतुं । हिरण्यप-
र्यामुक्थिनं । रश्नां बिभ्रतं वशिं । भगमिन्द्रं वयोधसं ।
ककुभं छन्दश्चेन्द्रियं । वशां वेहतं गां न वयोदधत् ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ होतायक्षत् स्वाहावतीः । अग्निं
गृहपतिं पृथक् । वरुणं भेषजं कविं । क्षत्रमिन्द्रं वयो-
धसं । अतिच्छन्दसं छन्दश्चेन्द्रियं । बृहद्दृषभं गां वयो-
दधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ७ ॥

दधेदधतादध इन्द्रियं पेशस्वतीर्वयोधसं वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यज सप्त च ॥ अनु० १७ ॥

बृहस्पदेऽग्निं गायत्रीं त्वष्टिं शुचिं व्रतः शुचिमु-
ष्णिहं दित्यवाहं । ईडेऽन्यः सोममनुष्टुभं चिवत्सं । सु-
बर्हिषदमन्त्रेन्द्रं दहतो पञ्चाविं । व्यचस्वतीः सुप्राय-
णा द्वारो ब्रह्माणः पङ्क्तिमिह तुर्यवाहं । सुपेशसे वि-

अमिन्द्रं चिष्टुभं पष्ठवाहं । प्रचेतसा सयुजेन्द्रं जगती-
मिहानवाहं । पेशस्वतीस्तिस्त्रो भारतोः पतिं विराज-
मिह धेनुं न । सुरेतसं त्वष्टारं पुष्टिं द्विपदमिहोक्षाणं
न । शतक्रतुं भगमिन्द्रं ककुभमिह वशां वेहतं गां न ।
स्वाहाकृतीः क्षत्रमतिच्छन्दसं बृहदृष्टभं गां । इन्द्रिय-
मृषिवसुनवदशेहेन्द्रियमष्टनवदशगां न वयोदधत्
सर्व्ववेतु ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

इडस्पदे सर्व्ववेतु । समिद्धोअग्निः समिधा सुष-
मिद्धो वरेण्यः । गायत्री छन्दइन्द्रियं । त्वविर्गौर्वयो-
दधुः । तनूनपाच्छुचिब्रतः । तनूपाच्च सरस्वती । उ-
ष्णिक् छन्दइन्द्रियं । दित्यवाङ्गौर्वयोदधुः । इडाभि-
रग्निरिष्टः । सोमो देवोअमर्त्यः ॥ १ ॥

अनुष्टुप् छन्दइन्द्रियं । चिवत्सो गौर्वयोदधुः । सु-
बर्हिरग्निः पूषण्वान् । स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः । बृहतीछ-
न्दइन्द्रियं । पञ्चाविर्गौर्वयोदधुः । दुरादेवोर्दिशोम-
हीः । बृहन्ना देवो बृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छन्दइहेन्द्रियं ।
तुर्य्यवाङ्गौर्वयोदधुः ॥ २ ॥

उघेयट्की सुपेशसा । विश्वे देवाअमर्त्यः । चिष्टुप्

छन्दइन्द्रियं । प॒ष्ठ॒वाङ् गौर्वयो॑दधुः । दै॒व्या होता॑रा
भि॒प॒जा । इ॒न्द्रेण॑ स॒यु॒जा यु॒जा । ज॒गती॑छन्दइ॒हेन्द्रि॒-
यं । अ॒न॒ञ्चान् गौर्वयो॑दधुः । ति॒स्र॒इडा॑ सर॒स्वती । भा॒-
र॒तो म॒रुतो॑ वि॒शः ॥ ३ ॥

वि॒राट्छन्दइ॒हेन्द्रि॒यं । धे॒नुर्गौर्न॑ वयो॑दधुः । त्वष्टा॑
तु॒रीयो अ॒द्भुतः । इ॒न्द्राग्नी॑ पु॒ष्टि॒वर्ध॑ना । द्वि॒पाच्छन्द॑-
इ॒हेन्द्रि॒यं । उ॒क्षा गौर्न॑ वयो॑दधुः । श॒मिता॑ नो वन॒स्प-
तिः । स॒विता॑ प्र॒सुवन्॑ भ॒गं । क॒कुच्छ॑न्दइ॒हेन्द्रि॒यं । व॒-
श॒वे॒ह॒ज्ञौर्न॑ वयो॑दधुः ॥ स्वा॒हा य॒ज्ञं वरु॑णः । सु॒क्ष्मो भे॑-
प॒जं क॑रत् । अ॒ति॒च्छन्दा॑*च्छन्दइन्द्रियं । वृ॒ह॒ह॒प॒भो गौ॑-
र्वयो॑दधुः ॥ ४ ॥

अ॒म॒र्त्यस्तु॑र्य॒वाङ्गौर्वयो॑दधुर्वि॒शोव॑शावे॒ह॒ज्ञौर्न॑ वयो॑-
दधुश्च॒त्वारि॑ च ॥ अनु० १८ ॥

ऊनविंशेऽनुवाकः ।

व॒स॒न्तेन॑र्त्तुना दे॒वाः । व॒स॒वस्त्रि॒वृता॑ स्तु॒तं । र॒थ॒न्त॒-
रेण॑ तेज॒सा । ह॒विरि॒न्द्रे वयो॑दधुः । गी॒ष्मेण॑ दे॒वाक्च॒-
तुना॑ । रु॒द्राः प॑ञ्चद॒शे स्तु॒तं । बृ॒ह॒ता य॒श॒सा ब॒लं । ह॒वि॒-
रि॒न्द्रे वयो॑दधुः । व॒र्षाभि॑र्त्तुनादि॒त्याः । स्तो॒मं सप्त॑-
द॒शे स्तु॒तं ॥ १ ॥

* अतिच्छन्दाच्छन्द इन्द्रियं B. C. D. E.

वैरूपेण विश्वैजसा । हविरिन्द्रे वयोदधुः । शारदे-
नर्त्तुना देवाः । एकविंशत्यभवःस्तुतं । वैराजेन श्रिया
श्रियं । हविरिन्द्रे वयोदधुः । हेमन्तेनर्त्तुना देवाः ।
मरुतस्त्रिणवे स्तुतं । बलेन शक्राः सहः । हविरिन्द्रे
वयोदधुः ॥ शैशिरेणर्त्तुना देवाः । त्रयस्त्रिंशमृतः
स्तुतं । सत्येन रेवतीः क्षत्रं । हविरिन्द्रे वयोदधुः ॥ २ ॥

स्तोमे सप्तदशे स्तुतः सहा हविरिन्द्रे वयोदधुश्च-
त्वारि च ॥ अनु० १६ ॥

वसन्तेन ग्रीष्मेण वर्षाभिः शारदेन हेमन्तेन शैशि-
रेण षट् ॥ ६ ॥

विश्वोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिरिन्द्रं वयोधसं । देवं देवमवर्द्धयत् । गाय-
त्रिया छन्दसेन्द्रियं । तेजइन्द्रे वयोदधत् । वसुवने व-
सुधेयस्य वेतु यज । देवीर्द्धारो देवमिन्द्रं वयोधसं । दे-
वीर्देवमवर्द्धयन् । उष्णिहा छन्दसेन्द्रियं । प्राणमिन्द्रे
वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ १ ॥

देवी देवं वयोधसं । उषेइन्द्रमवर्द्धतां । अनुष्टुभा
छन्दसेन्द्रियं । वाचमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधे-
यस्य वोतां यज । देवी जोष्ठी देवमिन्द्रं वयोधसं । देवी

देवमवर्द्धतां । बृहत्या छन्दसेन्द्रियं । आचमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ २ ॥

देवी ऊर्जाहुती देवमिन्द्रं वयोधसं । देवी देवमवर्द्धतां । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियं । शुक्रमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । देवा दैव्या होतांरा देवमिन्द्रं वयोधसं । देवा देवमवर्द्धतां । त्रिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं । त्विषिमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३ ॥

देवीस्तिसस्तिसो देवीर्वयोधसं । पतिमिन्द्रमवर्द्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियं । बलमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवो नराशंसो देवमिन्द्रं वयोधसं । देवो देवमवर्द्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियं । रेतइन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं । देवो देवमवर्द्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं । भगमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । देवं बर्हिर्वीरितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं । देवं देवमवर्द्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियं । यशइन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ । दे॒वो दे॒वम॑-
वर्द्ध॑यत् । अ॒ति॒च्छ॒न्दसा॒ छन्द॑सेन्द्रि॒यं । क्ष॒चमिन्द्रे॒ वयो॑-
दध॑त् । व॒सुवने॑ व॒सुधेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥ ५ ॥

विय॑न्तु॒ यज॑ वी॒तां यज॑ वी॒तां यज॑ वेतु॒ यज॑ वेतु॒ यज॑
पञ्च॑ च ॥ अनु० २० ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्गा॑य॒त्रिया॑ तेजः । दे॒वीर्द्वार॑उ॒ष्णिहा॑ प्रा॒णं ।
दे॒वी दे॒वमु॑षे अनु॒ष्टुभा॑ वाचं । दे॒वी जो॒ष्ट्रीं वृ॒हत्या॑
आचं॑ । दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती प॒ङ्क्त्या॑ शुक्रं । दे॒वा दे॒व्या हो॑-
ता॒रा त्रि॒ष्टुभा॑ त्विषिं । दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीः पतिं॑
जग॑त्या बलं । दे॒वो नरा॑शः सो वि॒राजा॑ रेतः । दे॒वो
वन॑स्पतिर्दि॒पदा॑ भगं । दे॒वं ब॒र्हिर्वी॑रि॒तीनां॑ क॒कुभा॑
यशः । दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृदति॑च्छ॒न्दसा॒ क्षचं॑ । वेतु॒ विय॑-
न्तु॒ चतु॑र्वी॒तामे॒को विय॑न्तु॒ चतु॑र्वेतु । अव॑र्द्ध॒यद॑वर्द्ध॒यञ्च॑-
तुर॑वर्द्ध॒तामे॒कोऽव॑र्द्ध॒यञ्च॑तुर॑वर्द्धयत्* ॥

स्वा॒दीं त्वा॒ सोमः॑ सु॒राव॑न्तः॒ सीसे॑न मि॒त्रोऽसि॑ य-
दे॒वा हो॑ताय॒क्षत्स॑मि॒धेन्द्रः॑ । समि॒द्धइन्द्र॑ आच॒र्षणि॑ प्रा
दे॒वं ब॒र्हिरिन्द्रः॑ सु॒देवः॑ हो॒ताय॒क्षत्स॑मि॒धाम्निः॑ । समि॒-
द्धो॒ अ॒ग्निरि॑श्वि॒नाश्वि॒ना ह॒विरिन्द्रि॒यं दे॒वं ब॒र्हिः सर॑स्व-

* देवमित्याद्यवर्द्धयदित्यन्तः प्रयोगः B पुस्तके नास्ति । † बर्हिरिन्द्रः सुदेवः
होता इति वा पाठः B, C, D, E.

त्यग्निमद्यो *शन्तो होतायक्षदिडस्पदे समिहोअग्निः
समिधा वसन्तेन देवं बर्हिरिन्द्रं वयोधसं वि॒श्रुतिः ॥

†स्वादीं त्वेमं मित्रोऽस्यवभृथत् पुरन्दरो होतायक्ष-
दिडस्पदे समिहोअग्निरश्विना देवी ऊर्जाहुती वेत्वा-
ज्यस्य वैरूपेण विशीजसा पशवतिः ॥

स्वादीं त्वामीमदन्त पितरः साम्राज्यायः पूतं पवि-
त्रेणपवित्रेवाज्यमुपासानक्ता वदरैरधातामश्विना ह-
विरिन्द्रियं देवइन्द्रो वनस्पतिं पष्ठवाहं गां देवीदेधं
वयोधसं चतुर्नवतिः ।

च्छिन्नं तन्तुः होतायक्षत् सुपेशसो वरुणः क्षव-
मिन्द्रियः होतायक्षदिडस्पदे वैरूपेण विशीजसा पड-
शीतिः ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

चि॒वृत्स्तोमो भवति । ब॒ह्मव॒र्चसं वै चि॒वृत् । ब॒ह्म-

* शन्त्या होता C. D. E. † स्वादीमित्यादि षडवमित्यन्तः पाठो B. C. D. E. सञ्ज्ञकपुस्तकेषु नास्ति । ‡ पुनःपुनः पूतमिति पाठः C. पुनःपुनः वर्जते । § वयोधमिति पाठः D. पुनःपुनः नास्ति ।

वर्चसमेवावरुन्धे । अग्निष्टोमः सोमो भवति । ब्रह्मवर्चसं वाअग्निष्टोमः । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे । रथन्तरं सामं भवति । ब्रह्मवर्चसं वै रथन्तरं । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे । परिस्रजो होता भवति ॥ १ ॥

अरुणो मिर्मिरस्विशुक्रः । एतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपं । रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । बृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधां गच्छेयमिति । स एतं बृहस्पतिसवमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । ततो वै स देवानां पुरोधामगच्छत् । यः पुरोधाकामः स्यात् । स बृहस्पतिसवेन यजेत ॥ २ ॥

पुरोधामेव गच्छति । तस्य प्रातःसवने सन्नेषु नाराशःसेषु । एकादशदक्षिणानीयन्ते । एकादश माध्यन्दिने सवने सन्नेषु नाराशःसेषु । एकादश तृतीयसवने सन्नेषु नाराशःसेषु । त्रयस्त्रिंशत्सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः । देवताएवावरुन्धे । अश्वश्चतुस्त्रिंशः । पूजापत्यो वाअश्वः ॥ ३ ॥

पूजापतिश्चतुस्त्रिंशो देवतानां । यावतीरेव देवताः । ताएवावरुन्धे । कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । ब्रह्मणो वा एतद्रूपं । यत् कृष्णाजिनं । ब्रह्मवर्चसेनैवैनं सम-

ईयति । आज्येनाभिषिञ्चति । तेजो वाआज्यं । तेजए-
वास्मिन् दधाति ॥ ४ ॥

होता भवति यजेत वाअश्वो दधाति ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यदामेयो भवति । अग्निमुखाद्वाङ्महिः । अथ यत्पौ-
ष्णः । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टिर्वैश्वस्य । पुष्टिमेवावरुन्धे ।
प्रसवाय सावित्रः । अथ यत्त्वाघ्नः । त्वष्टा हि रूपाणि
विकरोति । निर्वरुणत्वाय वारुणः ॥ १ ॥

अथो यएव कथं सन्त्स्यते । स हि वारुणः । अथ
यद्वैश्वदेवः । वैश्वदेवो हि वैश्वस्यः । अथ यन्मारुतः । मा-
रुतो हि वैश्वस्यः । सप्तैतानि हवीःपि भवन्ति । सप्त ग-
णा वै मरुतः । पृश्निः पष्टौहोमारुत्या लभ्यते । विद्धै मरु-
तः ॥ विश्वैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्मादाएव विश्वः
पुत्र्यः । विश्वो हि मध्यतोऽभिषिच्यते । ऋषभचर्मैर्मध्य-
भिषिञ्चति । स हि प्रजनयिता । दुग्धाभिषिञ्चति ।
ऊर्वाअन्नाद्यं दधि । ऊर्जनमद्येन* समईयति ॥ २ ॥

वारुणो विद्धै मरुतोऽष्टौ च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

यदामेयो भवति । आमेयो वै ब्राह्मणः । अथ यत्

सौम्यः । सौम्यो हि ब्राह्मणः । प॒स॒वा॒यै॒व सा॒वि॒त्रः । अथ॒
य॒द्वार्ह॒स्पत्यः । ए॒तद्वै ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ वाक्प॒तीयं । अथ॒ य-
द॒ग्नीषो॒मीयः । आ॒ग्ने॒यो व ब्रा॒ह्म॒णः । तौ य॒दा स॒ङ्गच्छे-
ते ॥ १ ॥

अथ॒ वी॒र्या॒वत्त॒रो भ॒वति॑ । अथ॒ यत्सा॒र॒स्वतः । ए-
तद्वि॒ प्रत्य॑क्षं ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ वाक्प॒तीयं । नि॒र्व॒रु॒णत्वा॒यैव
वा॒रु॒णः । अथो॒ यए॒व कश्च॑ सन्त्सू॒यते । स हि वा॒रु॒णः ।
अथ॒ यद्द्या॒वापृ॒थिव्यः । इन्द्रो॑ वृ॒त्राय॑ वज्रमु॒दय॑च्छत् ।
तं द्या॒वापृ॒थिवी॑ नान्व॒मन्येतां । तमे॒तेनै॒व भा॒गधे॒ये-
नान्व॑मन्येतां ॥ २ ॥

वज्र॑स्य वा॒एषोऽनु॑मा॒नाय॑ । अ॒नु॒मत॑वज्रः सू॒याता॒
इति॑ । अ॒ष्टा॒वे॒तानि॑ ह॒वीःषि॑ भवन्ति । अ॒ष्टाक्ष॑रा गा-
य॒त्री । गा॒य॒त्री ब्र॒ह्मव॑र्च॒सं । गा॒य॒त्रि॒यैव ब्र॒ह्मव॑र्च॒सम॑व-
रु॒न्धे । हिर॑ण्येन घृ॒तमु॒त्पु॒नाति॑ । तेज॑स॒एव रु॒चे । कृ-
ष्णा॒जिने॑ऽभिषि॒ञ्चति॑ । ब्र॒ह्म॒णो वा॒एत॑द॒क्षाम॑यो रू॒पं ॥
यत् कृ॑ष्णाजि॒नं । ब्र॒ह्म॒न्नेवै॒नमृ॑क्षामयो॒रध्य॑भिषि॒ञ्च-
ति॑ । घृ॒तेना॑भिषि॒ञ्चति॑ । तथा॒ वी॒र्या॒वत्त॒रो भ॒वति॑ ॥ ३ ॥

स॒ङ्गच्छे॑ते भा॒गधे॒येना॒न्व॑मन्येतां रू॒पं च॒त्वारि॑ च ॥

अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽंगुवाकः ।

न वै सोम॑ेन सोम॑स्य स॒र्वोऽस्ति । ह॒तो ह्ये॒षः । अ॒भि॒पु॒तो ह्ये॒षः । न हि ह॒तः सू॒यते । सौ॒मीः सू॒तव॑शा॒माल॑भते । सोमो॑ वै रे॒तो॒धाः । रे॒त॒एव॑ तद्दे॒धाति॑ । सौ॒म्य॒र्चाभि॑षि॒ष्वति॑ । रे॒तो॒धा ह्ये॒षा । रे॒तः सोमः॑ ॥ रे॒त॒एवा॑स्मि॒न्दधा॑ति । यत्किञ्च॑ रा॒जसू॑यमृ॒ते सोमं॑ । तत्स॒र्व्वं भ॑वति । आ॒षाढं* यु॒त्सु पृ॒त॒नासु॑ प॒प्रिं । सु॒व॒र्षाम॑ष्वा वृ॒ज॒नस्य॑ गो॒पां । भ॒रे॒पु॒जाः सु॒क्षि॒तिः सु॒श्र॒व॒सं । ज॒यन्तं॑ त्वामनु॑मदेम सोम ॥ १ ॥

रे॒तः सोमः॑ स॒प्त च॑ ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽंगुवाकः ।

यो वै सोम॑ेन सू॒यते । स दे॒वस॒वः । यः प॒शुना॑ सू॒य॒ते । स दे॒वस॒वः । यद्दृ॒ष्ट्वा सू॒यते॑ । स म॒नु॒ष्यस॒वः । ए॒तं वै पृ॒थ॒ये दे॒वाः प्रा॒यच्छन् । ततो॑ वै सोऽप्या॒र॒ण्यानां॑ प॒शूना॑मसृ॒यत॑ । याव॑तीः किय॑तीश्च पु॒जा वाचं॑ वद॑न्ति । तासां॑ स॒र्व्वासां॑ सू॒यते ॥ १ ॥

य॒एते॑न यज॑ते । यउ॑चैनमे॒वं वेद॑ । ना॒रा॒शः स्य॒र्चा॒भि॒षि॒ष्वति॑ । म॒नु॒ष्या वै न॒रा॒शः सः । नि॒रु॒त्य वा॒चैतत् ।

अथाभिषिञ्चति । यत्किञ्च राजसूयमनुत्तरवेदीकं ।
तत्सर्व्वं भवति । ये मे पञ्चाशतं ददुः । अश्वानां सध-
स्तुतिः ॥ द्युमदमे महिश्रवः । बृहत्कृधि मघोनां । नृव-
दमृतनृणां ॥ २ ॥

सूयते सधस्तुतिस्त्रीणि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

एष गोसवः । षट्त्रिंशउक्थ्यौ बृहत्सामा । पवमाने
कएव रथन्तरं भवति । यो वै वाजपेयः । स सम्प्राट्-
त्सवः । यो राजसूयः । स वरुणसवः । पूजापतिः स्वा-
राज्यं परमेष्ठी । स्वाराज्यं गौरेव । गौरिव भवति ॥ १ ॥

यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद । उभे बृहद्रथन्तरे
भवतः । तद्धि स्वाराज्यं । अयुतं दक्षिणाः । तद्धि स्वा-
राज्यं । पतिधुषाभिषिञ्चति । तद्धि स्वाराज्यं । अनु-
द्धते वेद्यै दक्षिणत आहवनीयस्य बृहतस्तोत्रं प्रत्यभि-
षिञ्चति । इयं वाव रथन्तरं ॥ २ ॥

असौ बृहत् । अनयौरेवैनमनं तर्हि तमभिषिञ्च-
ति । पशुस्तोमो वाएषः । तेन गोसवः । षट्त्रिंशः
सर्व्वः । रेवज्जातः सहसा वृद्धः । क्षचाणां क्षचभृत्तमो
वयोधाः । महाभ्रहित्वेतस्तमानः । क्षचे राष्ट्रे च जा-

य॒हि । पु॒जाप॑ते॒त्त्वा पर॑मे॒ष्ठिनः॑ स्वार॑ज्येना॒भिषि॑च्चा-
मीत्या॒ह ॥ स्वार॑ज्यमे॒वैनं॑ गमयति ॥ ३ ॥

इ॒व भ॒वति॒ रथ॑न्तर॒माहैक॑श्च ॥ अ॒नु० ६ ॥

सप्तमाऽनुवाकः ।

सि॒ःहे व्याघ्र॑ उ॒तया॑पृ॒दाकौ । त्विषि॑र॒ग्नौ ब्राह्म॑णे
सूर्ये॒या । इन्द्र॑ या दे॒वी सु॒भगा॑ ज॒जान॑ । सा न॒आग॑न्व॒र्चसा॑ संवि॒दाना॑ । या रा॒ज॒न्ये दु॒न्दुभा॑ वा॒यता॑यां ।
अ॒श्वस्य॑ क॒न्ये पु॒रुष॑स्य मा॒यौ । इन्द्र॑ या दे॒वी सु॒भगा॑ ज॒जान॑ । सा न॒आग॑न्व॒र्चसा॑ संवि॒दाना॑ । या ह॒स्तिनि॑-
दी॒पिनि॑ या हि॒रण्ये । त्विषि॑र॒श्वेषु॑ पु॒रुषेषु॑ गो॒घु ॥ १ ॥

इन्द्र॑ या दे॒वी सु॒भगा॑ ज॒जान॑ । सा न॒आग॑न्व॒र्चसा॑ संवि॒दाना॑ । रथे॑ अ॒क्षेषु॑ वृष॒भस्य॑ वा॒जे । वा॒ते प॒र्जन्ये॑
व॒रुण॑स्य शु॒भे । इन्द्र॑ या दे॒वी सु॒भगा॑ ज॒जान॑ । सा न॒आग॑न्व॒र्चसा॑ संवि॒दाना॑ । रा॒डसि॑ वि॒राडसि॑ । स॒म्रा-
डसि॑ स्व॒राडसि॑ । इन्द्रा॑य त्वा तेज॒स्वते॑ तेज॒स्वन्तः॑ श्री-
णा॒मि । इन्द्रा॑य त्वौज॒स्वत॑ ओज॒स्वन्तः॑ श्रीणा॒मि ॥ २ ॥

इन्द्रा॑य त्वा प॒यस्वते॑ प॒यस्वन्तः॑ श्रीणा॒मि । इन्द्रा॑य
त्वायु॑ष्म॒त॒आयु॑ष्मन्तः॑ श्रीणा॒मि । तेजो॑ऽसि । तत्ते॒ प्रय॑-

च्छामि । तेजस्वदस्तु मे मुखं । तेजस्वच्छिरौ अस्तु मे ।
तेजस्वान् विश्वतः पृत्यङ् । तेजसा सम्पिष्टग्धि मा । ओ-
जोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि ॥ ३ ॥

ओजस्वदस्तु मे मुखं । ओजस्वच्छिरौ अस्तु मे ।
ओजस्वान् विश्वतः पृत्यङ् । ओजसा सम्पिष्टग्धि मा ।
पयोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि । पयस्वदस्तु मे मुखं । पय-
स्वच्छिरौ अस्तु मे । पयस्वान् विश्वतः पृत्यङ् । पयसा
सम्पिष्टग्धि मा ॥ ४ ॥

आयुरसि । तत्ते प्रयच्छामि । आयुष्मदस्तु मे मुखं ।
आयुष्मच्छिरौ अस्तु मे । आयुष्मान् विश्वतः पृत्यङ् । आ-
युषा सम्पिष्टग्धि मा । इममग्र आयुषे वर्चसे ह्यधि ।
पितृ५ रेतौ वरुण सोम राजन् । मा ते वास्मा अदिते
शर्म यच्छ । विश्वे देवा जरदष्टिर्यथा सत् ॥ ५ ॥

आयुरसि विश्वायुरसि । सर्वायुरसि सर्वमायुर-
सि । यतो वातो मनोजवाः । यतः क्षरन्ति सिन्धवः ।
तासां त्वा सर्वासा५ रुचा । अभिषिञ्चामि वर्चसा ।
समुद्र इव वासि गच्छन्ता । सोम इवा स्यदाभ्यः । अग्नि-
रिव विश्वतः पृत्यङ् । सूर्य इव ज्योतिषा विभूः ॥ ६ ॥

अपां यो द्रवणे रसः । तमहमस्मा आमुष्यायणाय ।

तेजसे ब्रह्मवर्षसायं गृह्णामि । अपां यज्जम्भो रसः । त-
महमस्मात्प्रामुष्यायणाय । आजसे वीर्याय गृह्णामि ।
अपां यो मध्यतो रसः । तमहमस्मात्प्रामुष्यायणाय ।
पुष्ट्यै पूजननाय गृह्णामि । अपां यो यज्ञियो रसः ॥ त-
महमस्मात्प्रामुष्यायणाय । कायुषे दीर्घायुत्वाय गृह्णा-
मि ॥ ७ ॥

गोष्ठोजस्वन्तः श्रीणाम्योजोऽसि तत्ते प्रयच्छामि
पयसा समिष्टृग्धि मा सद्भिर्भूर्यज्ञियो रसो द्वे च ॥
अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

अभिप्रेहि वीरयस्व । उग्रश्चेत्ता सपत्नहा । आतिष्ठ
मित्रवर्द्धनः । तुभ्यं देवाअधिब्रवन् । अङ्गौ न्यंकाव-
भितआतिष्ठ दृवहन्त्रयं । आतिष्ठन्तं परिविश्वे अभूषन् ।
अग्र्यं वसानश्चरति स्वरोचाः । महत्तदस्यासुरस्य
नाम । आ विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ । अनु त्वेन्द्रो मद-
त्वनु दृहस्पतिः ॥ १ ॥

अनु सामोअन्वग्निरावीत् । अनु त्वा विश्वे देवा-
अवन्तु । अनु सप्त राजानो यउताभिषिक्ताः* । अनु त्वा

* C. उताभिषिक्ताः ।

मि॒त्राव॑रु॒णवि॒हाव॑तं । अ॒नु द्या॒वापृ॒थिवी॑ वि॒श्वश॑म्भू ।
 सूर्या॑अ॒होभि॑र॒नु त्वाव॑तु । च॒न्द्रमा॑ नक्ष॒त्रैर॑नु॒ त्वाव॑-
 तु । द्यौश्च॑ त्वा पृथि॒वी च॑ प्र॒चेत॑सा । शु॒क्रो बृ॒हद॑क्षि॒णा
 त्वा पि॑प॒त्तु । अ॒नु स्व॒धा चि॑क्विताः सोमो॑अ॒ग्निः ॥ आ-
 यं पृ॑ण॒क्तु रज॑सी उ॒पस्थं ॥ २ ॥

बृह॒स्पतिः॑ सोमो॑ अ॒ग्निरे॑कश्च ॥ अ॒नु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पू॒जाप॑तिः पू॒जाअ॑सृजत । ताअ॑स्मात् सृ॒ष्टाः परा॑-
 चीरा॑यन् । स॒रतं॑ पू॒जाप॑तिरो॒दनम॑पश्यत् । सोऽन्नं॑ भू-
 तोऽति॑ष्ठत् । ताअ॒न्यच्चा॒न्नाद्य॑मवि॒त्त्वा । पू॒जाप॑तिं पू॒जा
 उ॒पाव॑र्त्तन् । अ॒न्नमे॒वैनं॑ भू॒तं प॑श्यन्तीः पू॒जाउ॒पाव॑र्त्त-
 न्ते । य॒स्तेन॑ य॒जते॑ । यउ॑चैनमे॒वं वे॑द । स॒र्व्वाण्य॑न्नानि
 भव॑न्ति ॥ १ ॥

स॒र्व्वे पुरु॑षाः । स॒र्व्वाण्ये॒वान्ना॒न्यवरु॑न्थे । स॒र्व्वान्
 पुरु॑षान् । रा॒डसि॑ वि॒राड॑सीत्या॒ह । स्वा॒राज्य॑मे॒वैनं॑
 गम॑यति । यद्वि॒र॒ण्यं द॑दाति । तेज॑स्तेनावरु॑न्थे । यत्ति-
 सृ॒धन्वं॑ । वी॒र्य्यं ते॑न । यद॒घ्नां ॥ २ ॥

पुष्टिं॑ तेन । यत्क॑म॒ण्डलुं॑ । आ॒युष्टे॑न । यद्वि॒र॒ण्यमा॑-
 व॒ध्नाति॑ । ज्योति॑र्वै वि॒र॒ण्यं । ज्योति॑रे॒वास्मि॑न्दधाति ।

अथो तेजोवै हिरण्यं । तेजएवात्मन्यत्ते । यदोदनं प्रा-
श्नाति । एतदेव सर्व्वमवरुध्य ॥ ३ ॥

तदस्मिन्नेकधाधात् । रोहिण्यां कार्य्यः । यद्वाह्मण-
एव रोहिणी । तस्मादेव । अथो वर्ष्वेनैः समानानां
करोति । उद्यता सूर्य्येण कार्य्यः । उद्यन्तं वाएतः सर्वाः
पूजाः प्रतिनन्दन्ति । दिदृक्षेण्यो दर्शनीयो भवति । य-
एवं वेद । ब्रह्मवादिनोवदन्ति ॥ ४ ॥

अवेत्योवभृथा ३ ना ३ इति । यहर्भपुञ्जीलैः पवय-
ति । तत्त्विदेवावैति । तस्मावैति । चिभिः पवयति ।
चयइमे लोकाः । एभिरेवैनं लोकैः पवयति । अथो
अपां वाएतत्तेजो वर्चः । यहर्भाः । यहर्भपुञ्जीलैः पव-
यति ॥ अपामेवैनं तेजसा वर्चसाभिपिञ्चति ॥ ५ ॥

भवन्त्यध्रामवरुध्य वदन्ति दर्भा यहर्भपुञ्जीलः पव-
यत्येकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स एतं
पञ्चशरदीयमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । ततो
वै स बहोर्भूयानभवत् । यः कामयेत बहोर्भूयान्त्स्या-
मिति । स पञ्चशरदीयेन यजेत । बहोरेव भूयान् भ-

वति। मरुत्स्तोमो वाएषः। मरुतो हि देवानां भूयिष्ठाः।

॥ १ ॥

बहुर्भवति। यएतेन यजते। यउ चैनमेवं वेद। पञ्च-
शरदीयो भवति। पञ्च वाक्चतवः संवत्सरः। ऋतुष्वेव
संवत्सरे प्रतितिष्ठति। अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः। पाङ्क्तो
यज्ञः। यज्ञमेवावरुन्धे। सप्तदशः स्तोमानातिर्यन्ति॥
सप्तदशः पूजापतिः। पूजापतेरास्यै॥ २ ॥

भूयिष्ठायन्ति दे च॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः।

अगस्त्यो मरुद्वा उक्षाः प्रीक्षत्। तानिन्द्र आदत्त।
तएनं वज्रमुद्यत्याभ्यायन्त। तानगस्त्यश्चैवेन्द्रश्च कयाशु-
भीयेनाशमयतां। ताञ्छान्तानुपाह्वयत। यत् कयाशु-
भीयं भवति शान्त्यै। तस्मादेतरेन्द्रा मारुता उक्षाणः
सवनीया भवन्ति। चयः प्रथमेऽहन्नालभ्यन्ते। एवं द्वि-
तीयै। एवं तृतीयै॥ १ ॥

एवं चतुर्थै। पञ्चात्तमेऽहन्नालभ्यन्ते। वर्षिष्ठमिव
ह्येतदहः। वर्षिष्ठः समानानां भवति। यएतेन यजते।
यउ चैनमेवं वेद। स्वाराज्यं वाएष यज्ञः। एतेन वा

एकया वा कादमः स्वाराज्यमगच्छत् । स्वाराज्यं गच्छ-
ति । यएतेन यजते ॥ २ ॥

यउचैनमेवं वेद । मारुतो वाएष स्तोमः । एतेन वै
मारुतो देवानां भूयिष्ठमभवन् । भूयिष्ठः समानानां
भवति । यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद । पञ्च शार-
दीयो वाएष यज्ञः । आ पञ्चमात् पुरुषादन्नमति । य-
एतेन यजते । यउचैनमेवं वेद ॥ सप्तदशः स्तोमा ना-
तियन्ति । सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेरेव नैति ॥ ३ ॥

तृतीये गच्छति यएतेन यजतेति यएतेन यजते य-
उचैनमेवं वेद चीणि च ॥ अनु० ११ ॥

अगस्त्यः स्वाराज्यं मारुतः पञ्चशारदीयो वाएष
यज्ञः सप्तदशः पूजापतेरेव नैति ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

अस्याजरासोदमामरिचाः । अर्चवूमासो अग्नयः
पावकाः । श्विचीचयः श्वाचासो भुरण्यवः । वनर्षदो
वायवो न सोमाः । यजानो मिचावरणा । यजा देवा
कृतं बृहत् । अग्ने यक्षि स्वन्दमं । अश्विना पिबतः सुतं ।
दीद्यमी शुचिव्रता । कृतुना यज्ञवाहसा ॥ १ ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे । अन्यान्या वत्समुपधापयेते ।
हरिरन्यस्यां भवति स्वधावान् । शुक्रोऽन्यस्यां ददृशे
सुवचाः । पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ
परियातो अध्वरं । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे । ऋतू-
नन्यो विदधज्जायते पुनः । चीणिं शतात् चीपहस्ता-
णमिं । चिश्श्च देवानवचा सपर्यन् ॥ २ ॥

औशनः घृतैरास्तृणन् बहिरस्मै । आदिहोतारं
न्यषादयन्त । अग्निनाग्निः समिध्यते । कविर्गृहपति-
र्युवा । हव्यं वाङ्जुह्वास्यः । अग्निर्देवानां जठरं । पूत-
दक्षः कविक्रतुः । देवो देवेभिरागमत् । अग्निश्चिद्यौ
मरुतो विश्वकृष्टयः । आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयं ॥ ३ ॥

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः । सिंहान ह्येष
क्रतवः सुदानवः । यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा । यद्वा-
वमे सुभगासो दिविष्ठ । ततो नो रुद्राउतवानुवस्य† ।
अग्ने वित्ताङ्गविषो यद्यजामः । इडेऽग्निः स्ववसन्नमो-
भिः । इह प्रसप्तो विचयत्कृतं नः । रथैरिव प्रभरे वा-
जयद्भिः । पृदक्षिणिन्मरुताः स्तोममृध्यां ॥ ४ ॥

अधिश्रुत्कर्णवह्निभिः । देवैरग्ने सयावभिः । आ-

सोदन्तु बर्हिषि । मिचो वरुणो अर्यमा । पातय्यावाणो
अध्वरं । विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां । विश्वेषामतिथि-
मानुषाणां । अग्निर्देवानामवश्चावृणानः । समृद्धीको
भवतु विश्ववेदाः । त्वेअग्ने समतिं भिक्षमाणाः ॥ ५ ॥

दिविश्रवो दधिरे यज्ञियासः । नक्ताच चक्रुषसा
विरूपे । कृष्णञ्च वर्णमरुणञ्च सन्धुः* । त्वामग्नश्चादि-
त्यासञ्चास्यं । त्वां जिह्वाः शुचयश्चक्रिरे कवे । त्वाः
रातिपाचो अध्वरेपुसश्चिरे । त्वे देवा हविरदन्त्या-
हुतं । नित्वा यज्ञस्य । साधनं । अग्ने होतारमृत्विजं ।
वनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं ॥ जीरं दूतममर्त्यं ॥ ६ ॥

यज्ञवाहसा सपर्यन् वयमृध्यां भिक्षमाणा प्रचेतस-
मेकञ्च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

तिष्ठा हरी रथआयुज्यमानायाहि । वायुर्न नियु-
तानोअच्छ । पिवास्यन्धो अभिस्तृष्टोअस्मे । इन्द्र स्वाहा
ररिमाते मदाय । कस्य वृषासुते सचा । नियुत्वान्
वृषभोरणत् । वृचहा सोमपीतये । इन्द्रं वयं महाध-
ने । इन्द्रमभे हवामहे । युजं वृचेषु वज्रिणं ॥ १ ॥

* D पित्रः । + B. C. D. E. यज्ञस्य । † तिष्ठा C.

द्वितायो वृचहन्तमः । विद्वद्भ्यः शतक्रतुः । उप-
 नोहरिभिः सुतं । स सूरञ्चाजनयन् ज्योतिरिन्द्रं । अ-
 याधिया तरणिरद्रिबर्हाः । ऋतेन शुष्मीनवमानो-
 अकैः । व्युत्तिथो अस्त्रो अद्रिर्विभेद । उतत्पदाश्चश्रियं ।
 यदिन्द्रनाहुषीष्ठा । अग्ने विष्णु * प्रतीदयत् ॥ २ ॥

भरेष्विद्रं सुहवः हवामहे । अहोमुचः सुहृतं
 दैव्यं जनं । अग्निं मिचं वरुणं सातये भगं । द्यावापृ-
 थिवी मरुतः स्वस्तये । महिक्षेचं पुरुश्चन्द्रं विविद्वान् ।
 आदित्सखिभ्यश्च रथं समैरत् । इन्द्रोन्मिरजनदी-
 द्यामः साकं । सूर्यमुषसं गातुमग्निं । उरुन्मो लोकम-
 नुनेषि विद्वान् । सुवर्षं ज्योतिरभयः† स्वस्ति ॥ ३ ॥

ऋषातइन्द्र स्थविरस्य बाहू । उपस्थेयाम शरणा
 बृहन्ता । आनो विश्वाभिरूतिभिः सजोषाः । ब्रह्म-
 जुषाणो हव्यंश्च याहि । वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्र ।
 अस्मेदधृषणं शुष्ममिन्द्र । इन्द्राय गावश्चाशिरं । दु-
 दुहे वज्रिणे मधु । यत्सीमुयट्करे विदत् । तास्तं वज्रि-
 न्मेनवो जोजयुर्नः ॥ गभस्तथो नियुतो विश्ववाराः ।
 अहरहर्भूयइज्जोगुषानाः । पूर्या इन्द्रक्षुमतो भोज-

नस्य । इमां ते धियं प्रभरे महे महीं । अस्य स्तोत्रे
धिपणायत आनजे । तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिं ।
इन्द्रं देवासः शर्वसा मदं ननु ॥ ४ ॥

वज्रिणमयत्स्विस्तिजोजयुर्नः सप्त च ॥ अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पशूनसृजत । तैऽस्मात् सृष्टाः पराञ्च आ-
यन् । तानग्निष्टोमेन नाप्नोत् । तानुक्थ्येन नाप्नोत् ।
तान्पोडशिना नाप्नोत् । तान्राचिया नाप्नोत् । तान्त्स-
न्धिना नाप्नोत् । सौऽग्निसब्रवीत् । इमान्म ईप्सेति । ता-
नग्निस्त्रिष्टुता स्तोमेन नाप्नोत् ॥ १ ॥

स इन्द्रमब्रवीत् । इमान्म ईप्सेति । तानिन्द्रः पञ्च-
दशेन स्तोमेन नाप्नोत् । स विश्वान् देवानब्रवीत् ।
इमान्म ईप्सतेति । तान् विश्वे देवाः सप्तदशेन स्तोमेन
नाप्नुवन् । स विष्णुमब्रवीत् । इमान्म ईप्सेति । तान् वि-
ष्णुरेकविंशेन स्तोमेनाप्नोत् । वारवन्तीयेनावारयत् ॥
इदं विष्णुर्विचक्रमइति व्यक्रमत । यस्मात् पञ्चवः प्र-
मेवधः शेरन् । स एतेन यजेत । यदाप्नोत् । तदुप्तोर्था-
मस्याप्तोर्थामत्वं । एतेन वै देवाजत्वानि जित्वा । यं

काममकामयन्त तमाप्नुवन् । यं कामं कामयते । त-
मेतेनाप्नोति ॥ २ ॥

स्तोमैर्न नाप्नोदवारयत नव च ॥ अनु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

व्याघ्रोऽयमग्नौ चरति प्रविष्टः । ऋषीणां पुत्रोऽभि-
शस्तिपाञ्चयं । नमस्कारेण नमसा ते जुहोमि । मा दे-
वानां मिथुया कर्मभागं । सावीर्हि देव प्रसवाय पित्रे ।
वर्षाणमस्मै वरिमाणमस्मै । अथास्मभ्यः सवितः सर्व-
ताता । दिवे दिव आसुवा भूरिपश्चः । भूतो भूतेषु च-
रति प्रविष्टः । स भूतानामधिपतिर्बभूव ॥ १ ॥

तस्य मृत्यौ चरति राजसूयं । स राजा राज्यमनुम-
न्यतामिदं । येभिः शिल्पैः पप्रथानामदहत् । येभि-
र्द्यामभ्यपिशत् पुजापतिः । येभिर्वाचं विश्वरूपाः स-
मव्ययत् । तेनेममग्रद्ववर्चसा समद्वि । येभिरादित्य-
स्तपति प्रकेतुभिः । येभिः सूर्योददृशे चिचभानुः ।
येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययत् । तेनेममग्रद्ववर्चसा
समद्वि ॥ २ ॥

आयं भातु शवसा पञ्च कृष्णीः* । इन्द्र इव ज्येष्ठो भ-

वतु पूजावान् । अस्माअस्तु पुष्कलं चिचभानु । आयं
पृणक्तु रजसीउपस्थं । यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनावत् ।
इन्द्रियावत् पुष्कलं चिचभानु । यस्मिन्तमूय्या अपिताः
सप्त साकं । तस्मिन् राजानमधिविश्रयेमं । द्यौरसि
पृथिव्यसि । व्याघ्रो वैयाघ्रेधि ॥ ३ ॥

विश्रय स्यदिशो महीः । विशत्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु ।
मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् । यादिव्या आपः पयसा सम्ब-
भूवुः । याअन्तरिक्षउतपार्थिवीर्याः । तासां त्वा सर्वा-
सा रुचा । अभिपिञ्चामि वर्चसा । अभित्वा वर्चसा
सिचं दिव्येन । पयसा सह । यथा सा राष्ट्रवर्द्धनः ॥ ४ ॥

तथा त्वा सविताकरत् । इन्द्रं विश्वाअवीदधन् ।
समुद्र व्यचसङ्गिरः । रथीतम रुथीनां । वाजानां
सत्यतिं पतिं । वसवस्त्वा पुरस्तादभिपिञ्चन्तु गायत्रेण
छन्दसा । रुद्रास्त्वा दक्षिणतोऽभिपिञ्चन्तु चैष्टुभेन छ-
न्दसा । आदित्यास्त्वा पश्चादभिपिञ्चन्तु जागतेन छ-
न्दसा । विश्वे त्वा देवाउत्तरतोऽभिपिञ्चन्त्वानुष्टुभेन
छन्दसा । बृहस्पतिस्त्वोपरिष्ठादभिपिञ्चन्तु पाङ्क्तेन
छन्दसा ॥ ५ ॥

अरुणं त्वा वृकमुग्रं खजं करं । रोचमानं मरुतामग्रे

अर्चिषः । सूर्य्यवन्तं मघवानं विषासहिं । इन्द्रमुक्थ्येषु
 नाम हूतम* हुवेमा* । प्रवाहवा सिसृतं जीवसेनः ।
 आ नो गव्यं तिमुक्षतं घृतेन । आ नो जने अवयतं युवाना ।
 श्रुतं मे मित्रावरुणा हुवेमा । इन्द्रस्य ते वीर्य्यकृतः ।
 बाहू उपावहरामि ॥ ६ ॥

बभूवाव्ययत्तेनेममग्रइह वर्चसा समङ्घि वैय्याग्नेधि
 राष्ट्रवर्धनः पाङ्क्तेन छन्दसोपावहरामि ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

अभिप्रेहि वीरयस्व । उग्रश्चेत्ता सपत्नहा । आतिष्ठ
 वृचहन्तमः । तुभ्यं देवा अधिब्रवन् । अंकौ न्यङ्कावभि-
 तो रथयौ । ध्वान्तं वाताग्रमनुसञ्चरन्तौ । दूरे हेतिरि-
 न्द्रिया वान्पतन्वी । ते नोऽग्रयः पप्रयः पारयन्तु । नमस्त-
 ऋषेगद । अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वा ॥ १ ॥

मा न इन्द्राभितस्त्वदृष्टारिष्टासः । एवाब्रह्मन्तवेद-
 स्तु । तिष्ठा रथे अधि यद्वज्रहस्तः । आरग्मीन्देव युव-
 सेस्वश्वः । आतिष्ठ वृचहन्तातिष्ठन्तं परि । अनु त्वेन्द्रो
 मदत्वनु त्वा मित्रावरुणौ । द्यौश्च त्वा पृथिवी च प्रचे-
 तसा । शुक्रो बृहदक्षिणा त्वा पिपत्तु । अनु स्वधा चि-
 किता* सोमोऽग्निः । अनु त्वावतु सविता सवेन ॥ २ ॥

इन्द्रं विश्वा॑अवी॒ष्टधन् । समु॒द्र व्य॑चस॒ज्जिरः॑ । र॒थी-
तमः॑ र॒थीनां॑ । वा॒जा॒नाः सत्य॑तिं पतिं । परि॑मासे-
न्याघोषाः । ज्ञा॒नां वृ॒ञ्चन्तु॑ गृ॒भ्रवः॑ । मे॒धि॒ष्ठाः पि॒न्व-
मा॒ना इ॒ह । मां गो॑पतिम॒भिसं॑वि॒शन्तु॑ । त॒न्मे नु॑ मतिर-
नु॒मन्य॑तां । तन्मा॒ता पृथि॑वी तत्पि॒ता द्यौः ॥ ३ ॥

तद्वा॒वाणः॑ सोम॒सुतो॑ मयो॒भुवः॑ । तद॑श्विना शृणु-
तः॑ सौभगा यु॒वं अ॒वते॑ हे॒ड उ॒दुत्त॑मं । ए॒ना व्या॒घ्रं परि॑-
प॒स्वजा॑नाः । सि॒ंहः हि॒न्वन्ति॑ मह॒ते सौभ॑गाय । स-
मु॒द्रं न सु॑हवन्त॒स्थिवाः॑ सं । *म॒र्त्यं न॑ दी॒पिन॑म॒प्स्वन्तः॑ ।
उ॒द॒सा वे॑तु सूर्यः । उ॒दि॒दं मा॑म॒कं व॑चः । उ॒दि॒हि दे॒व-
सूर्य॑ ॥ स॒हव॑मु॒ना म॑म । अ॒हं वा॑चो वि॒वाच॑नं । मयि॑
वा॒गस्तु॑ ध॒र्णसिः॑ । यन्तु॑ न॒दयो॑ व॒र्षन्तु॑ प॒र्जन्याः॑ । सु॒पि-
प॒प्ला ओ॑षधयो भवन्तु । अ॒न्नव॑तामो॒द न॑वताम॒भि-
स्र॑वतां । ए॒षाः रा॒जा भू॑यासं ॥ ४ ॥

स्व॒धायै॑ त्वा स॒वेन॑ द्यौः सूर्य॑ स॒प्त च॑ ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

ये के॒शिनः॑ प्रथ॒माः स॒त्रमा॑सत । येभि॒रामृतं॑ य॒दिदं॑
वि॒रोच॑ते । तेभ्यो॑ जुहोमि बहु॒धा घृ॑तेन । रा॒यस्पोषे॑-

शेमं वर्चसा सःसृजाथ । नर्ते ब्रह्मणस्तपसो विमोक्तः ।
 द्विनाम्नी दीक्षावशिनी ह्युग्रा । प्रकेशाः सुवते काण्डिनौ
 भवन्ति । तेषां ब्रह्मे दीक्षे वपनस्य नान्यः । आरौह
 प्रोष्ठं विषहस्व शूचून् । अवासाग्दीक्षा वशिनी ह्युग्रा ॥ १ ॥

देहि दक्षिणां प्रतिरस्वायुः । अथामुच्यस्व वरुणस्य
 पाशात् । येनावपत्सविता क्षुरेण । सोमस्य राज्ञो वरु-
 णस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपते दमस्योर्जमं । रय्या
 वर्चसा सःसृजाथ । मा ते केशाननुगाद्वचयतत् । तथा
 धाता करोतु ते । तुभ्यमिन्द्रो बृहस्पतिः । सविता
 वर्चश्चादधात् ॥ २ ॥

तेभ्यो निधानं बहुधा व्यैच्छन् । अन्तरा द्यावापृथि-
 वी अपः सुवः । दर्भस्तम्बे वीर्य्यकृते निधाय । पौःस्ये-
 नेमं वर्चसा सःसृजाथ । बलं ते बाहुवोः सविते दधा-
 तु । सोमस्त्वानक्तु पयसा घृतेन । स्त्रीषु रूपमश्विनै-
 तन्निधत्तं । पौःस्येनेमं वर्चसा सःसृजाथ । यत्सीमन्तं
 कङ्कतस्ते लिलेख । यद्वा क्षुरः परिववर्ज वपस्ते ॥
 स्त्रीषु रूपमश्विनैतन्निधत्तं । पौःस्येनेमः सःसृजाथो
 वीर्य्येण ॥ ३ ॥

अवासाग्दीक्षा वशिनी क्षुग्रा दधाद्वपस्ते द्वे च ॥

अनु० १७ ॥

* ये केशिनो नत्ते मा ते बलं यत्सीमन्तं पञ्च ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

इन्द्रं वै स्वाविशे मरुता नापाचायन् । सोऽनपचा-
य्यमान एतं विघ्नमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत ।
तेनैवासां तः सः स्तम्भं व्यहन् । यद्यहन् । तद्विघ्नस्य
विघ्नत्वं । विपाप्मानं धातुव्यः हते । यस्तेन यजते ।
यउचैनमेवं वेद ॥ १ ॥

यः राजानं विशेनापचार्येयुः । यो वा ब्राह्मणस्त-
मसा पाप्मना प्राहृतः स्यात् । सस्तेन यजेत । विघ्ने-
नैवैनद्विहत्य । विशामाधिपत्यं गच्छति । तस्य द्वे द्वाद-
शस्तोत्रे भवतः । द्वे चतुर्विंशे । औद्भिद्यमेव तत् । एत-
द्वै क्षत्रस्यौद्भिद्यं । यदस्मै स्वाविशे बलिः हरन्ति ॥ २ ॥

हरन्त्यस्मै विशे बलिं । येनमप्रतिस्थातं गच्छति ।
य एवं वेद । पुबाहुगवाश्रये क्षत्राण्यातेपुः । तेषामिन्द्रः
क्षत्राण्यादत्त । न वाइमानि क्षत्राण्यभूवन्ति । तन्न-

क्षचाणां नक्षत्रत्वं । आश्रेयसो धातुव्यस्य तेजइन्द्रियं
धत्ते । यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद ॥ ३ ॥

तद्यथा ह वै सचक्रिणौ कल्पकावुपावहितौ स्यातां ।
एवमेतौ युग्मं तौ स्तोमौ । अयुष्म स्तोमेषु क्रियेते ।
पाप्मनोऽपहत्यै । अपपाप्मानं धातुव्य० हते । यएतेन
यजते । यउचैनमेवं वेद । तद्यथा ह वै सूतग्रामण्यः ।
एवं छन्दांसि । तेषसावादित्यो बृहतीरभ्यूढः ॥ ४ ॥

सतो बृहतीषु स्तुवते सतो बृहन् । पुजया पशुभि-
रसानीत्येव । व्यतिषक्ताभिः स्तुवते । व्यतिषक्तं वै क्षत्रं
विशा । विश्वेनैक्षत्रेण व्यतिषजति । व्यतिषक्ताभिः स्तु-
वते । व्यतिषक्तो वै ग्रामणीः स जातैः । स जातैरेवैनं
व्यतिषजति । व्यतिषक्ताभिः स्तुवते । व्यतिषक्तो वै पुरुषः
पाप्मभिः ॥ व्यतिषक्ताभिरेवास्य पाप्मनो नुदते ॥ ५ ॥

वेद हरन्त्येनमेवं वेदाभ्यूढः पाप्मभिरेकञ्च ॥

अनु० १८ ॥

चिद्वदामेयोऽग्निमुखा हृद्विर्यदामेय आमेयो न वै
सोमेन यो वै सोमेनैव गोसवः सि० हेऽभिमेहि मित्र-
वर्द्धनः पूजापतिस्ता ओदनं पूजापतिरकामयत ब्रह्मो-

भूयानगल्थोस्याजरासस्तिष्ठा हरी पञ्जापतिः पञ्चन-
व्याघ्रोऽभिप्रेहि वृचहन्तमो ये केशिनइन्द्रं वाअष्टा-
दश ॥ १८ ॥

त्रिवृद्यो वै सोमेनायुरसि विश्वायुर्बहुर्भवति तिष्ठा
हरीरथ आयं भातु तेभ्यो निधानः पटपटिः ॥ ६६ ॥
हरिः ओम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

पोवोऽन्नाः रयिवृधः सुमेधाः । श्वेतः सिपक्ति नियु-
तामभिः । ते वायवे समनसो वितस्थुः । विश्वेऽन्तरः
स्वपत्यानि चक्रुः । रायेनु यं जज्ञत् रोदसीउभे । राये
देवी धिषणाधातिदेवं । अधा वायुं नियुतः सञ्चतस्वाः ।
उतश्चेतं वसुधितिं निरेके । आवायो प्रयाभिः । प्रवा-
युमच्छा वृहती मनीषा ॥ १ ॥

बृहद्रयिं विश्ववाराः रथप्रां । द्युतद्यामा नियुतः
पत्यमानः । कविः कविमि यस्तसि प्रयज्यो । आनो नि-
युद्धिः शतिनीभिरध्वरं । सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञं ।

वायो॑अ॒स्मिन् ह॒विषि॑ मा॒दय॑स्व । यू॒यं पा॑तः स्व॒स्तिभिः
स॒दानः । प्र॒जाप॑ते न त्वदे॒तान्य॒न्यः । वि॒श्वा जा॒तानि॒ प-
रि॒ना ब॑भूव । यत्कामा॒स्ते जुहु॑मस्तन्नो॒ अस्तु ॥ २ ॥

व॒यः॑स्याम॒ पत॑यो र॒यीणां । र॒यीणां॑ पतिं॒ यज॑तं बृ-
ह॒न्तं । अ॒स्मिन् भ॑रे न्त॒तमं॑ वाज॒सातौ । पु॒जाप॑तिं प्रथ-
म॒जामृ॑तस्य । य॒जाम॑ दे॒वम॑धि॒नो ब्र॑वीतु । प्र॒जाप॑ते त्वं
नि॒धियाः पु॒राणः । दे॒वानां॑ पि॒ता ज॑नि॒ता पु॒जानां॑ ।
पति॑र्वि॒श्वस्य॑ जग॒तः पर॑स्याः । ह॒विर्नो॑ दे॒ववि॑ह॒वे जुष॑स्व ।
तवे॒मे लो॒काः प॒दिशे॑ दि॒शश्च ॥ ३ ॥

प॒राव॑तो नि॒वत॑उ॒द्धत॑श्च । प्र॒जाप॑ते वि॒श्वसृ॒ज्जीव॑ध-
न्य॒इदं॑ नो दे॒व । प्र॑ति॒ह॒र्य्य ह॒व्यं । पु॒जाप॑तिं प्रथ॒मं य-
ज्ञि॒यानां॑ । दे॒वाना॑म॒ग्रे यज॑तं यज॒ध्वं । स नो॑ द॒दातु॑ द्र-
वि॒णः सु॒वीर्य्यं॑ । रा॒यस्यो॑षं वि॒ष्यतु॑ नाभि॒मस्मे । यो रा॒य-
ई॒शे श॑त॒दाय॑उ॒वथ्यः॑ । यः प॑शूनाः र॒क्षिता॑ वि॒ष्टितानां॑ ।
पु॒जाप॑तिः प्रथ॒मजा॑कृतस्य ॥ ४ ॥

स॒हस्र॑धामाजुष॒ताः ह॒विर्नः॑ । सोमा॑ पू॒षणे॒मौ दे॒वौ ।
सोमा॑ पू॒षणा॒ रज॑सो वि॒मानं॑ । स॒प्तच॑क्रः रथ॒मवि॑श्व-
मि॒न्वं । वि॒षूहृ॑तं मन॒सा यु॒ज्यमा॑नं । तं जि॒न्वथो॑ वृ॒षणा॑
प॒ञ्चर॑श्मिं । दि॒व्यन्यः॑ स॒दनं॑ च॒क्रउ॒च्चा । पृथि॒व्याम॒न्यो

अध्यन्तरिक्षे । तावत्समं पुरुवारं पुरुषं । रायस्योपं
विष्यतां नाभिमस्मे ॥ ५ ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वः । रयिः सोमो रयि-
पतिर्दधातु । अवतु देव्यदितिरनर्षा । बृहद्वदेम वि-
दथे सुवीराः । विश्वान्यन्यो भुवना जजान । विश्वम-
न्यो अभिचक्ष्णन्ति । सोमा पूषणाववतं धियं मे ।
युवभ्यां विश्वाः पृतना जयेम । उदुत्तमं वरुणास्तस्माद्यां ।
यत्किञ्चेदं कितवासः ॥ अवते ह्येदस्तत्त्वायामि । आदि-
त्यानामवसानदक्षिणा । धारयन्त आदित्यासस्तिष्ठो
भूमीर्धारयन् । यज्ञो देवानाः शुचिरपः ॥ ६ ॥

मनीषास्तु चर्त्तस्यास्मे कितवासश्चत्वारि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

ते शुक्रासः शुचयो रश्मिवन्तः । सीदन्नादित्या अधि-
बर्हिषि प्रिये । कामेन देवाः सरथं दिवो नः । आस्यान्तु
यज्ञमुपेनो जुपाणाः । ते सूनवोऽदितेः पीव सामिपं ।
घृतं पिब्वत् प्रतिहय्यं नृतेजाः । प्रयज्ञिया यजमानाय ये
सुरे । आदित्याः कामं पितुमन्तमस्मे । आनः पुत्राऽदि-
तेर्यान्तु यज्ञं । आदित्यासः पथिभिर्देवयानैः ॥ १ ॥

अ॒स्म का॒मं दा॒शुषे॑ स॒न्नम॑न्तः । पुरो॒डाशं॑ घृ॒तव॑न्तं
जुष॑न्तां । स्त॒भाय॑त॒ निर्वृ॑तिः॒ सेध॑ता म॒तिं । प्र॒रश्मि॑-
भि॒र्यत॑माना अ॒मृधाः॑ । आ॒दि॒त्याः का॒म प्र॑य॒तां वष॑ट्-
क॒तिं । जुष॑ध्वं नो ह॒व्यदा॑तिं य॒ज्ञचाः॑ । आ॒दि॒त्यान् का॒-
म॒मव॑से हुवेम । ये भू॒तानि॑ ज॒नय॑न्तो वि॒चि॒क्षुः । सी॒द-
न्तु पु॒त्रा अ॒दि॒तेरु॒पस्थं॑ । स्ती॒र्क्षं ब॒र्हिर्ह॑विर॒द्याय॑ दे॒वाः ॥ २ ॥

स्ती॒र्क्षं ब॒र्हिः सी॑द॒ता य॒ज्ञे अ॒स्मिन् । धा॒जाः से॒धन्तो॑
अ॒म॒ति॒न्दुरे॑वां । अ॒स्मभ्यं॑ पु॒त्रा अ॒दि॒तेः प्र॑य॒सत॑ । आ॒-
दि॒त्याः का॒म ह॒विषो॑ जुषा॒णाः । अ॒ग्ने न॑य सु॒पथा॑ रा॒ये-
अ॒स्मान् वि॒श्वानि॑ दे॒व व॒युना॑नि वि॒द्वान् । यु॒यो॒ध्य॒स्म-
ज्जु॒हुरा॑णमे॒नः । भू॒यि॒ष्ठां ते॒ नम॑उ॒क्तिं वि॒धेम । प्र॒वः
शु॒क्राय॑ भा॒नवे॑ भर॒ध्वं । ह॒व्यं म॒ति॒च्चाग्नये॑ सु॒पूतं॑ ॥ ३ ॥

यो दै॒व्यानि॑ मा॒नुषा॑ ज॒नूः पि॑ । अ॒न्तर्वि॒श्वानि॑ वि॒-
द्वना॑जिगा॒ति । अ॒च्छा॒गिरो॑ म॒तयो॑ दे॒वय॑न्तीः । अ॒ग्निं
य॑न्ति॒ द्रवि॑णं॒ भिक्ष॑माणाः । सु॒सन्दृ॑शः॒ सु॒प्रती॑कः
स्व॒श्च । ह॒व्यवा॑ह॒मर॑तिं मा॒नुषा॑णां । अ॒ग्ने त्वम॑सद्यु-
यो॒ध्यमो॑वाः । अ॒न॒ग्नि॒चा अ॒भ्यम॑न्त कृ॒ष्टीः । पु॒न॒र॒स्मभ्य॑
* स॒वि॒ताय॑ दे॒व । क्ष्मां॑ वि॒श्वेभिर॑ज॒रैर्भि॒र्यज॑च ॥ ४ ॥

अग्ने त्वं पारया नव्योऽस्मान् । स्वस्तिभिरतिदु-
र्गाणि विश्वा । पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी । भवा तोका-
य तनयाय शंयोः । प्रकारवो मननावच्यमानाः । दे-
वद्रीचीन्नयय देवयन्तः । दक्षिणाणावाङ्गाजिनी प्रच्ये-
ति । हविर्भरन्त्यग्रये घृताची । इन्द्रं नरो युजे रथं । ज-
गृभ्णाते दक्षिणमिन्द्रहस्तं ॥ ५ ॥

वसूयवो वसुपते वसूनां । विद्महि त्वा गोपतिः
शूरगोनां । अस्मभ्यं चित्रं वृषणः रयिं दाः । तवेदं
विश्वमभितः पशव्यं । यत् पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।
गवामसि गोपतिरेकइन्द्र । भक्षीमहि ते प्रयतस्य
वस्वः । समिन्द्रो मनसा नेपि गोभिः । सः सूरिभि-
र्मधवन्तः स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति ॥ ६ ॥

सं देवानां सुमत्या यज्ञियानां । आराच्छुमप-
बाधस्व दूरं । उग्रो यः शम्भः पुरुहूत तेन । अस्मे धेहि
यवमङ्गोमदिन्द्र । कृधी धियं जरिचे वाजरत्नां । आ-
वेधसः सहि शुचिः । बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । महो
ज्योतिषः परमे व्योमन् । सप्तास्यस्तु विजातो रवेण ।
विसप्तरश्मिरधमत्तमाः सि ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः समजयदसूनि । महो वृजान् गोमते

दे॒व॒श्च॒ । अ॒पः॒ सि॒षा॒स॒न्तु॒व॒र॒ प्र॒ती॒त्तः॒ । बृ॒ह॒स्प॒ति॒र्ह॒-
 न्य॒मि॒च॒म॒कः॒ । बृ॒ह॒स्प॒ते॒ प॒र्ये॒वा॒ पि॒त्रे॒ । आ॒नो॒ दि॒वः॒ पा॒-
 वी॒र॒वी॒ । इ॒मा जु॒ह्वा॒ना य॒स्ते स्त॒नः॒ । सर॑स्वत्य॒भि॒नो॒ने॒-
 पि॒ । इ॒यः॑ शु॒ष्मे॒भिर्वि॒स॒खा इ॒वा॒रु॒जत् । सा॒नु॒ गि॒री॒णां
 त॒वि॒षे॒भि॒रू॒र्मि॒भिः॑ ॥ पा॒रा॒व॒द्घी॒म॒व॒से॒ सु॒व॒क्ति॒भिः॑ ।
 सर॑स्वती॒मा॒वि॒वा॒से॒ म॒धी॒ति॒भिः॑ ॥ ८ ॥

दे॒व॒यानै॑र्दे॒वाः सु॒पू॒तं य॒ज॒त्र ह॒स्त॒म॒स्ति॒ तमा॑ः॒स्यू॒-
 र्मि॒भि॒र्दे॒व॒च ॥ अ॒नु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

सो॒मो धे॒नुः॑ सो॒मो अ॒र्व॒न्त॒मा॒शुं । सो॒मो वी॒रं॑ क॒-
 र्म॒ण्यं द॒दा॒तु । सा॒द॒न्यं वि॒द॒थ्यः॑ स॒भे॒यं । पि॒तुः अ॒व॒णं
 यो द॒दा॒श॒द॒स्यै॑ । अ॒षा॒ढं यु॒त्सु॒ त्वः॑ सो॒म॒क्र॒तु॒भिः॑ । या॒ते
 धा॒मा॒नि ह॒वि॒षा य॒ज॒न्ति॒ । त्वमि॒मा ओ॒ष॒धोः सो॒म॒वि॒-
 श्वाः॑ । त्वम॒पो अ॒ज॒न॒य॒स्व॒ङ्गाः॑ । त्वमा॒त॒त॒न्यो॒र्व॒न्त॒रि॒क्षं ।
 त्वं ज्यो॒ति॒षा वि॒त॒मो॒व॒व॒र्यं ॥ १ ॥

या॒ते धा॒मा॒नि दि॒वि या॒ पृ॒थि॒व्यां । या प॒र्व॒ते॒षो॒ष॒-
 धी॒ष॒सु । तेभि॑र्नो॒ वि॒श्वैः॑ सु॒म॒ना अ॒हे॒डन् । रा॒ज॒न्त॒सो॒म
 प्र॒ति॒ह॒व्या गृ॒भा॒य । वि॒ष्णो॒र्नु॒कं॒त॒द॒स्य प्रि॒यं । प्र॒त॒दि॒ष्णुः॑ ।

परो माचया तनुवा वृधान । न ते महि त्वमन्वश्रुव-
न्ति । उभे ते विद्मरजसो पृथिव्या विष्णो देव त्वं । पर-
मस्य वित्से ॥ २ ॥

विचक्रमे चिदेवः । आते महो यो जातएव । अभि-
गोत्राणि । अभिस्पृधो मिथतीररिपण्यन । अमित्रस्य
व्यथया मन्यमिन्द्र । आभिर्विश्वा अभियुजो विपृचीः ।
आर्याय विशेषतारीदासीः । अयः ऋक्षेअधजयन्नु-
तघ्नन् । अयमुत प्रकृणुते युधागाः । यदा सत्यं कृणुते
मन्यमिन्द्रः ॥ ३ ॥

विश्वं दृढं भयत एजदस्मात् । अनु स्वधामश्वरं ना-
पौत्रस्य । अवर्द्धत मध्यञ्जाना व्यानां । सधीचीनेन
मनसा तमिन्द्र ओजिप्तेन । हन्मनाहं नभिद्युन । म-
रुत्वन्तं वृषभं वावृधानं । अकवारिं दिव्यः शासमि-
न्द्रं । विश्वासाहमवसे नूतनाय । उग्रः सहोदामिह-
तः हुवेम । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय ॥ ४ ॥

मन्द्रओजिष्ठो बहुलाभिमानः । अवर्द्धन्मिन्द्रं मरु-
तश्चिद्वच । माता यद्वोरं दधनइनिष्ठा । क स्यावो म-
रुतः स्वधासीत् । यन्मामेकः समधत्ता हि हत्ये । अहः
ह्युग्रस्तविपस्तु विष्मान । विश्वस्य शत्रोरनमं वधस्त्रैः ।

वृचस्य त्वाश्चसथा दीर्घमाणाः । विश्वे देवाञ्जहुर्ये स-
खायः । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु ॥ ५ ॥

अथेमा विश्वाः पृतना जयासि । वधीं वृचं मरुत-
इन्द्रियेण । स्वेन भामेन तविषो बभूवान् । अहमेता-
मनवे विश्वश्चन्द्राः । सुगाअपरश्चकर वज्रबाहुः । स यो
वृषा वृष्णिषेभिः समोकाः । महो दिवः पृथिव्याश्च
सम्राट् । सती न सत्त्वा हव्यो भरेषु । मरुत्वान्नो भव-
त्विन्द्र जती । इन्द्रो वृचमतरहचतूर्य्ये ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो मघवा शूरइन्द्रः । अन्वेनं विशो अमदन्त
पूर्वीः । अयः राजा जगतश्चर्षणीनां । सख वीरः स
उ वीर्यावान् । सकराजो जगतः परस्याः । यदा वृच-
मतरच्छूरइन्द्रः । अथाभवदमिताभिकृतूनां । इन्द्रो
यज्ञं वर्डयन् विश्ववेदाः । पुरोडाशस्य जुषताः हविर्नः ।
वृषं तीर्त्वा दानवं वज्रबाहुः ॥ ७ ॥

दिशो दृहदृहिता दृहणेन । इमं यज्ञं वर्डयन्
विश्ववेदाः । पुरोडाशं प्रतिगृभ्णात्विन्द्रः । यदा वृचम-
तरच्छूरइन्द्रः । अथैकराजो अभवज्जनानां । इन्द्रो
देवांश्चम्बरहत्य आवत् । इन्द्रो देवानामभवत् पुरो-
गाः । इन्द्रो यज्ञे हविषा वावृधानः । वृचतूर्य्यो अभ-

यः शर्म यः सत् । यः सप्त सिन्धूः रदधात् पृथिव्यां ॥
यः सप्त लोकानकणोद्दिशश्च । इन्द्रो हविष्मान्तर्गणो
मरुद्भिः । वृचतूष्णीं यज्ञमिहोपयासत् ॥ ८ ॥

ववर्थ वित्सइन्द्रस्तु रायास्तु वृचतूर्ये वज्रबाहुः पृ-
थिव्यां चीणि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्तरस्वानभिमातिहोयः । हिरण्यवाशीरि-
पिरः सुवर्पाः । तस्य वयः सुमती यज्ञियस्य । अपि
भद्रेऽमौ मनसे स्याम । हिरण्यवर्णा अभयं कणोतु ।
अभिमातिहन्द्रः पृतनासु जिष्णुः । स नः शर्म चिवरूथं
वियः सत् । यूयं पातस्वस्तिभिः सदानः । इन्द्रस्तुहि
वज्रिणः स्तोमपृष्ठं । पुरोडाशस्य जुपताः हविर्नः ॥
॥ १ ॥

हत्वाभिमातीः पृतनाः सहस्वान् । अथाभयं कण-
हि विश्वतो नः । स्तुहि शूरं वज्रिणमप्रतीक्षं । अभि-
मातिहन् पुरुहूतमिन्द्रं । यश्च इच्छतपतिर्जनेषु । तस्मा
इन्द्राय हविराजुहोत । इन्द्रो देवानामधिपाः पुरो-
हितः । दिशां पतिरभवद्वाजिनीवान् । अभिमातिहा-

तविषः स्तुविष्मान् । अस्मभ्यं चिचं वृषणं रयिं दातु ॥ २ ॥

यद्मे द्यावापृथिवी महित्वा । बलेनाह हृदभि-
मातिहेन्द्रः । स नो हविः प्रतिगृभ्णातु रातये । देवानां
देवो निधिपा नो अब्यात् । अनवस्ते रथं वृषो यत्ते ।
इन्द्रस्य नु वीर्याण्यहन्नहिं । इन्द्रे यातो वसि तस्य
राजा । शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः । सेदुराजाक्षेति
चर्षणीनां । अरान्न नेमिः परिता बभूव ॥ ३ ॥

अभिसिधो अजिगादस्य शत्रून् । वितिग्मेन वृष-
भेणापुरोभेत् । सं वज्रेणासृजदृचमिन्द्रः । प्र स्वां पति-
मतिरच्छाशदानः । विष्णुं देवं वरुणमूतये भगं । मे-
दसा देवा वपया यजध्वं । तानो यज्ञमागतं विश्वधेना ।
प्रजावदस्मे द्रविणे ह धत्तं । मेदसा देवा वपया यजध्वं ।
विष्णुञ्च देवं वरुणञ्च रातिं ॥ ४ ॥

तानो अमीवा अपबाधमानौ । इमं यज्ञं जुपमा-
णावुपेतं । विष्णू वरुणायुवमध्वराय नः । विशे जनाय
महि शर्म यच्छतं । दीर्घं प्रयज्यू हविषा वृधाना । ज्यो-
तिषा रातीर्दहतं तमासि । ययोरोजसा स्तभिता र-

जा॒सि । वी॒र्यै॑भिर्वी॒रत॑मा॒शचि॑ष्ठा । याप॒त्येते॑ अ॒ग्रती॑-
त्ता स॒होभिः॑ । विष्णू॑ अ॒गन्व॑रुणा॒ पूर्व॑ह॒तौ ॥ ५ ॥

विष्णू॑ वरुणाव॒भि॒शस्ति॑ पा॒वां । दे॒वा य॑जन्त॒ ह॒विषा॑
घृ॒तेन॑ । आ॒पामी॑वाः॒ सेध॑तः॒ र॒क्षस॑श्च । अ॒थाध॑त्तं य-
ज॒मानाय॑ श॒न्योः । अ॒हो॒मु॒चा दृ॒पभा॑सुप्र॒तृती॑ । दे॒-
वानां॑ दे॒वत॑मा॒शचि॑ष्ठा । विष्णू॑ वरुणा॒ प्रति॑ह॒र्य॒तन्नः॑ ।
इ॒दं न॒रा प्र॑य॒तमू॒तय॑ ह॒विः । म॒ही नु॑ द्या॒वापृ॒थि॒वी दू॒ह
ज्ये॑ष्ठे । रु॒चा भ॑वताः॒ शुच॑य॒द्भिर॒कः ॥ ६ ॥

यत्सी॑ वरि॒ष्ठे दृ॒हती॑ विमि॒न्वन॑ । नृ॒वङ्गो॑ष्ठा प॒प्रथा॑-
नेभि॑रेवैः । प्र॒पूर्व॑जे पि॒तरा॑न॒व्यसी॑भिः । गो॒भिः कृ॒णु-
ध्वः॒ स॒दने॑ कृत॒स्य । आ॒नो द्या॒वापृ॒थि॒वी दै॒व्येन॑ । जने॑न
या॒तम॑हि॒वां वरू॑थं । स॒दृत्स्व॑पा भु॒वने॑ष्ठास । य॒दमे॑ द्या-
वा॒पृथि॒वी ज॒जान॑ । उ॒र्वी ग॒भीरे॑ रज॒सी सु॑मे॒के । अ-
व॒शे धी॑रः श॒च्या स॒मैर॑त् ॥ ७ ॥

भूरि॑ दे अ॒चर॑न्ती चर॒न्तं । प॒द्वन्तं॑ ग॒र्भम॑प॒दी द॒धा-
ते॑ । नित्य॑न्न॒ सूनुं॑ पि॒त्रोरु॑प॒स्थे । तं पि॑ष्टतः॒ रोद॑सी स-
त्य॑वाचं । इ॒दं द्या॒वापृ॒थि॒वी स॒त्यम॑स्तु । पि॒त॒र्मा॒त॒र्यदि॑-
होप॑ब्रुवे वां । भू॒तं दे॒वाना॑म॒वमे॑ अ॒वोभिः॑ । वि॒द्यामे॑घं
वृ॒ज्जनं॑ जी॒रदा॑नु । ऊ॒र्वी पृ॒थ्वी ब॒हु॒क्षे दू॒रे॒अन्ते॑ । उप॑-

ब्रुवे नमसा यज्ञेऽस्मिन् ॥ दधाते ये सुभगेऽसु प्रतूर्तो ।
 द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अश्वात् । याजाता ओषधयो-
 ऽतिविश्वाः परिष्ठाः । या ओषधयः सोमराज्ञीरश्वाव-
 तीः सोमवती । ओषधीरिति मातरोऽन्यावोऽन्या-
 मवतु ॥ ८ ॥

हविर्नोदादभूव रातिं पूर्व्वहतावरैरदस्मिन् पञ्च
 च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

शुचिन्नु स्तोमः अथदृचं । उभा वामिन्द्राग्नी प्रचर्ष-
 णिभ्यः । आष्टचहणा गोभिर्विप्रः । ब्रह्मणस्पते त्वम-
 स्य यन्ता । सूक्तस्य बोधितनयश्च जिव । विश्वं तद्भद्रं
 यद्वन्ति देवाः । बृहददेम विदथे सुवीराः । स ई-
 सत्येभिः सखिभिः शुचिभिः । गोधाय संविधनसैरत-
 र्दत् । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः ॥ १ ॥

धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् । ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथा
 वृशं । सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः । योग उदाजत्
 सदिविविचाभजत् । महीवरोतिः शवसासरत् पृथक् ।
 इन्धानोऽग्निं वनवदनुष्यतः । कृतब्रह्माशू शुवद्रात-

हव्यइत् । जा॒तेन॑ जा॒तमति॑सृ॒त्प॒स॒ते । यं॒ यं॒ यु॒जं
कृ॒णु॒ते ब्र॒ह्म॒ण॒स्पतिः॑ । ब्र॒ह्म॒ण॒स्पते॑ सु॒यम॑स्य वि॒श्व॒हा ॥
॥ २ ॥

रा॒यः स्या॑म र॒थ्यो वि॒वस्व॑तः । वी॒रेपु॑ वी॒राः॑ उप॒ष्टुङ्-
ग्धि न॒स्त्वं । यदी॑शानो ब्र॒ह्म॒णा वे॒पि मे॑ ह॒वं । स॒इज्ज॑नेन
सवि॒शा सज॑न्मना । सपु॒त्रैर्वा॒ज॒भर॑ते ध॒ना नृ॑भिः । दे॒-
वानां॑ यः पि॒तर॑मा॒विवा॑सति । अ॒ज्ञाम॑ना ह॒विषा॑ ब्र॒-
ह्म॒ण॒स्पति॑ । या॒स्तं पू॒षन्नावो॑अ॒न्तः । शु॒क्रं ते॑ अ॒न्यसू॑पे
मा॒आ॒शः । प्र॒पथे॑ प॒थाम॑जनिष्ट पू॒षा ॥ ३ ॥

प्र॒पथे॑ दि॒वः प्र॒पथे॑ पृ॒थि॒व्याः । उ॒भे अ॒भिपि॑यतम
स॒ध॒स्ये । आ॒च॒ परा॑च चरति प्र॒जान॑न् । पू॒षा सु॒बन्धु॑-
दि॒व आ॑ पृ॒थि॒व्याः । इ॒ड॒स्पति॑र्म॒घवा॑द॒स्म व॑र्चाः । तं दे॒वा-
सो॑ अ॒द॒दुः सू॒र्यायै॑ । का॒मेन॑ कृतं त॒व स॒स्व॒च्च । अ॒जा-
अः प॒शुपा॑वा॒ज॒व॒स्यः । धि॒यं जि॒न्वो वि॒श्वे भु॑वने॒अर्पि॑तः ।
अ॒घ्नां पू॒षा शि॒थिरा॑मु॒दरी॑वृजत् ॥ ४ ॥

स॒ञ्चक्ष्वा॑णो भु॒वना॑ दे॒वई॑यते । शु॒ची॒वो ह॒व्या म॑रु॒-
तः शु॒ची॒नां । शु॒चिः॑ हि नो॒म्यध्व॑रः शु॒चि॒भ्यः । कृ॒तेन॑
स॒त्यमृ॑तसाप आ॒यन् । शु॒चि॒जन्मा॑नः शु॒चयः॑ पा॒वकाः॑ ।
प्र॒चि॒चम॑र्कं गृ॒णते॑ तुरा॒य । मा॒रु॒ताय॑ स्वत॒वसे॑ भर॒ध्वं ।

ये सहासि सहसा सहन्ते । रेजते अग्ने पृथिवी मखे-
भ्यः । असेष्ठा मरुतः खादर्यो वः ॥ ५ ॥

वक्षः सुरुक्मा उपशिश्नियाणाः । विविद्युतो न वृष्टि-
भीरुचानाः । अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः । यावः
शर्म शंसमानाय सन्ति । त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वियन्त । रयिं नो धत्त वृषणः सु-
वीरं । इमे तुरं मरुतो रामयन्ति । इमे सहः सहस-
आनमन्ति । इमे शः सं वनुष्यतो नियान्ति ॥ ६ ॥

गुरुद्वेषो अररूपे दधन्ति । अरा इवेदचरमा अहे-
व । प्र प्रजायन्ते अकवामहेभिः । पृथ्नेः पुत्रा उपमा-
सोरभिष्ठाः । स्वया मत्या मरुतः संमिमिष्टुः । अनु ते
दायि मह इन्द्रियाय । सचा ते विश्वमनु वृच हत्ये । अनु
क्षत्रमनु सहो यजत्र । इन्द्र देवेभिरनु ते नृपह्ये । य
इन्द्रशुष्मो मघवन्ते अस्ति ॥ ७ ॥

शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः । त्वः हि हृढा मघ-
वन् विचेताः । अपावृधि परि वृत्तिन्नराधः । इन्द्रो
राजा जगतश्चर्षणीनां । अधि क्षमि विषरूपं यदस्ति ।
ततो ददातु दाशुषे वसनि । चोद्द्राध उपस्तुतश्चिद-
र्वाक् । तमुं वृद्धि यो अभिभूत्यो जाः । वन्धन्नवानः पुरु-

हूतइन्द्रः । आपादमुग्रः सह मानमाभिः ॥ गीर्भिर्वैर्ह
 वपभं चर्पणीनां । स्थूरस्य रायो वृहतो यईशे । तमु-
 ष्टवाम विदधेऽपिन्द्रं । यो वायुना जयति गोमतीषु ।
 प्रधृष्णया नयति वस्योऽञ्च । आते शुषो वपभर्तु
 पश्चात् । ओत्तरा दधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो
 अभिसमेत्वर्वाडः । इन्द्रद्युम्नः सुवर्वहे ह्यस्मे ॥ ८ ॥

वराहैर्विश्वहाजनिष्ट पूषोदरीवृजत् खादयोवः पा-
 न्त्यस्याभिर्नव च ॥ अनु० ५ ॥

पष्ठाऽनुवाकः ।

आ देवो यातु सविता सुरत्नः । अन्तरिक्षप्रावहमा-
 नोऽश्वैः । हस्ते दधानो नयि पुरुणि । निवेशयच्च
 प्रसुवच्च भूम । अभीष्टतं कृश्रनैर्विश्वरूपं । हिरण्यशम्यं
 यजतो बृहन्तं । आस्थाद्रथः सविता चित्रभानुः । कृ-
 ष्णारजाः सि तविषीं दधानः । सद्यानो देवः सविता
 सवाय । आसा विपदसुपतिर्वसूनि ॥ १ ॥

विश्वयमाणोऽमतिमुरुचीं । मर्त्तभोजनमधरास
 तेन । विजनाञ्ज्यावाः शितिपादो अस्थन । रथः हि
 रण्य प्रउगं वहन्तः । शश्वद्दिशः सवितुदव्यस्य । उपस्थे

विश्वा भुवनानि तस्युः । विसुप॑णी अ॒न्तरिक्षा॑ण्यस्यत् ।
ग॒भीरवै॑पा असुरः सुनीयः । के॒दीनी॑ः सूर्यः कश्चि-
केत । क॒तमां द्या॑ः रश्मि॑रस्या त॒तान ॥ २ ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरन्धिं । नरा॑शः सोऽग्रा॑स्पति-
र्नो अ॒व्यात् । आये॒वाम॑स्य स॒ङ्गथे॑ रयी॒णां । पि॒या दे॒व-
स्य स॒वितुः॑ स्याम । आ॒नो वि॒श्वे अ॒स्क्राग॑मन्तु दे॒वाः ।
मि॒त्रो अ॒र्यमा॑ वरुणः स॒जोषाः॑ । भुव॑न् यथा नो वि॒श्वे
वृ॒धासः॑ । क॒रन्त्सु॑षाहा वि॒थुर॑न्मशवः । श॒न्नो दे॒वा वि॒-
श्वदे॒वा भव॑न्तु । शः सर॑स्वती स॒ह धी॑भि॒रस्तु ॥ ३ ॥

शम॑भि॒षाचः॑ श॒मुराति॑षाचः । श॒न्नो दि॒व्याः पा-
थि॒वाः श॒न्नो अ॒र्थाः । ये स॒वितुः॑ स॒त्यस॑वस्य वि॒श्वे ।
मि॒त्रस्य॑ वृ॒ते वरु॑णस्य दे॒वाः । तेऽसौ॑ भगं वी॒रव॑क्रोम॒द-
घ्नः । द॒धात॑न् द्रवि॒णं चि॒त्रम॑स्मे । अ॒ग्ने पा॒हि दू॒त्यं वा॒रि-
षे॒ण्यः । दे॒वाः अ॒च्छा ब्र॒ह्म क॒ताग॑णेन । सर॑स्वतीं म-
रु॒तो अ॒श्विना॑पः । य॒क्षि दे॒यान् र॒त्नधे॑याय वि॒श्वान् ॥
॥ ४ ॥

द्यौः पि॒तः पृ॒थिवि॑ मा॒तर॑भ्युक् । अ॒ग्ने आ॒तर्व॑सवो-
मृ॒डता॑नः । वि॒श्वे आ॒दित्या॑ अ॒दिते॑ स॒जोषाः॑ । अ॒स्मभ्य॑ः
श॒र्म ब॒ह्वलं॑ वि॒यन्त । वि॒श्वे दे॒वाः श्रु॑णुते॒मः ह॒वं मे॑ ।

येअन्तरिक्षे यउपद्यविष्ठ । येअग्निजिह्वा उतवा यज-
चाः । आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं । आवां मित्रा
वरुणा हव्यजुष्टिं । नमसा देवा ववसाववृत्यां ॥ ५ ॥

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्या । अस्माकं वृष्टिर्दिव्यास
पारा । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे । युवोरच्छिद्राम
न्तवो ह सर्गाः । अवातिरतमन्दतानि विश्वा । ऋतेन
मित्रावरुणा सचेथे । तत्सुवां मित्रावरुणा महित्वं ।
ईर्मातस्युपीरहभिर्दुदुहे । विश्वाः पिन्वथ स्वसरस्य
धेनाः । अनुवामेकः पविराववर्त्ति ॥ ६ ॥

यद्वह्निष्ठं नातिविदे सुदानू । अच्छिद्रः शर्म भुव
नस्य गोपा । ततो नो मित्रावरुणाववीष्टं । सिपास-
न्तो जीगिवाः सः स्याम । आनो मित्रावरुणा हव्य-
दातिं । घृतैर्गव्यतिमुक्षतमिडाभिः । प्रतिवामच वर-
माजनाय । पृणीतमुद्रो दिव्यस्य चारोः । प्रवाहवा मि-
सृतं जीवसे नः । आनो गव्यतिमुक्षतं घृतेन ॥ ७ ॥

आनोजने श्रवयतं युवाना । श्रुतं मे मित्रावरुणा
हवेमा । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः । क्षिप्रपवे दे-
वाय स्वधाम्ने । अपाढाय सहमानाय मीढुषे । ति-
ग्मायुधाय भरता शृणोतन । त्वा दत्तेभीरुद्र शन्तमे-

भिः । शतः हि माअशीय भेषजेभिः । व्यस्रद्वेषो वितरं
व्यः हः । व्यमीवाः श्रातयस्वा विषूचीः ॥ ८ ॥

अहन् बिभर्षि मा नस्तोके । आते पितर्मरुताः सु-
न्ममेतु । मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः । अभिनो वीरो
अव्यति क्षमेत । प्रजायेमहि रुद्र पृजाभिः । एवाबभ्रो
वृषभ चेकितान । यथा देव न हणीषे न हः सि । हाव-
नश्रून्तो रुद्रेह बोधि । बृहददेम विदथे सुवीराः । प-
रिणो रुद्रस्य हेति स्तुहि श्रुतं ॥ मीदुष्टमार्हन् बिभर्षि ।
त्वमग्ने रुद्र आवो राजानं ॥ ९ ॥

वसूनि ततानास्तु विश्वान्वदृत्यां ववर्त्ति घृतेन विषू-
चीः श्रुतं द्वे च ॥ अनु० ६ ॥

मप्तमोऽनुवाकः ।

सूर्यो देवीमुपसः रोचमानामर्यः । न योषामभ्ये-
ति पश्चात् । यत्रानरो देवयन्तो युगानि । वितन्वते
प्रतिभद्राय भद्रं । भद्राश्च हारितः सूर्यस्य । चित्रा-
रदग्वा अनुमाद्यासः । नमस्यन्तो दिवश्चापृष्ठमस्थुः ।
परि द्यावापृथिवी यन्ति* सद्यः । तत्सूर्यस्य देव-
त्वं तन्महित्वं । मध्याकर्त्तोर्विततः सञ्जभार ॥ १ ॥

* सन्नात (पृष्ठकपाठः) ।

यदेदयुक्तहरितः सधस्थात् । आद्राची वासस्तनु-
तेसिमस्मै । तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे । सूर्यो रूपं कृ-
णुते द्यौरुपस्थे । अनन्तमन्यद्दृशदस्य* पाजः । कृष्णम-
न्यद्हरितः सम्भरन्ति । अद्या देवाउदिता सूर्यस्य । नि-
रः सः पिपृतान्निरवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो माम-
हन्ता । अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २ ॥

दिवोरुक्मउरुचक्षा उदेति । दूरेअर्थस्तरणिर्भाज-
मानः । नूनं जनाः सूर्येण प्रसृताः । आयन्नर्थानि कृ-
णवन्नपासि । शन्नो भव चक्षसा शन्नो अह्ना । शं भा-
नुना शः हिमा शं घृणेन । यथा शमस्मै शमसदुरोणे ।
तत्सूर्ये द्रविणं धेहि चिचं । चिचं देवानामुदगादनीकं ।
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ ३ ॥

आपा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं । सूर्यआत्मा जग-
तस्तस्थुषश्च । त्वष्टा दधत्तन्नस्तुरीयं । त्वष्टा वीरं पिश-
ङ्गरूपः । दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भं । अतन्द्रासो युवतयो
विभर्चं । तिग्मानीकः स्वयशसं जनेषु । विरोचमानं
परिपीनयन्ति । आ विष्टो वर्द्धते चारुरासु । जिह्वा-
नामूर्द्धः स्वयशा उपस्थे ॥ ४ ॥

उ॒भे त्वष्टुर्विभ्यतु॒र्जीय॑मानात् । पृ॒तीची॑ सि॒ःहं प्र॒ति-
 जोष॑येते । मि॒त्रो ज॒नान् प्र॑समि॒त्र । अ॒यं मि॒त्रो न॑म॒स्यः
 सु॒शेवः । राजा सु॒क्षत्रो अ॑जति॒ष्ट वे॒धाः । तस्य॑ व॒यः सु॒-
 म॒तौ य॒ज्ञिय॑स्य । अपि॑ भ॒द्रेऽसौ॑ म॒नसे॑ स्याम । अ॒नमी॑-
 वास॑ इ॒डया॑ म॒दन्तः । मि॒तज्म॑वो वरि॒वन्ना* पृ॒थिव्याः ।
 आ॒दि॒त्यस्य॑ वृ॒तमु॑प॒श्यन्तः ॥ ५ ॥

व॒यं मि॒त्रस्य॑ सु॒म॒तौ स्या॑म । मि॒त्रं न॑र्द॒ःशि॒म्या गो॑पु
 ग॒व्यव॑त् । स्वा॒धियो॑ वि॒दये॑अ॒श्वजी॑जनन् । अ॒रे जय॑-
 ता॒ः रो॒दसी॑ पाज॒सा गि॑रा । प्र॒तिपि॑यं य॒जतं॑ ज॒नुपा॑-
 म॒वः । म॒हाः आ॑दि॒त्यो न॑म॒सोप॑स॒द्यः । या॒त य॒ज्जनो॑
 गृ॒णते॑ सु॒शेवः । तस्मा॑ ए॒तत्प॒न्य॒तमा॑ य॒जुष्टं॑ । अ॒ग्नौ मि॑-
 चा॒य ह॒विरा॑जु॒होत॑ । आ॒वाः रथो॑ रो॒दसी॑व॒दधानः॑ ।
 ॥ ६ ॥

हिर॒ण्यो वृष॑भि॒र्यात्व॑श्चैः । घृ॒तव॑र्त्त॒निः प॒विभी॑रु-
 चानः । इ॒षां वो॒ढा नृ॑प॒तिर्वा॒जिनी॑वान् । स॒प॒प्र॒थानो॑
 अ॒भिप॑ञ्च भू॒म । त्रि॒ब॒न्धुरो॑ म॒नसा॑ या॒तु यु॒क्तः । वि॒शो-
 ये॒न गच्छ॑थो दे॒व॒यन्तीः॑ । कु॒चाचि॑द्याम॒मश्वि॑ना द॒धा-
 ना । स्व॒श्वा य॒शसा॑ या॒तम॑र्वाक् । द॒सानि॑धिं मधु-

* वरि॒मन्नेति B. C. पुस्तकपाठः । † ब॒दधान इति B. C. D. पुस्तकपाठः ।

मन्तं पिबाथः । विवाः रथो बध्वायादमानः ॥ ७ ॥

अन्तान्दिवो बाधते वर्त्तनिभ्यां । युवोः श्रियं परियो-
षा वृणीत । सूरौ दुहिता परितक्त्रियायां । यद्वैवयन्त-
मवथः शचीभिः । परिघ्नः सवां मनावां वयोगां । यो
हस्यवाः रथिरावस्तउस्ताः । रथो युजानः परिया-
ति वर्त्तिः । तेन नः शंयोरुपसोव्युष्टौ । न्यश्चिना वहतं
यज्ञे अस्मिन् । युवं भुज्युमवविद्धः समुद्रे ॥ ८ ॥

उदहयुरर्क्षसो अस्त्रिधानैः । पतत्रिभिरश्रमैरव्य-
थिभिः । दः सनाभिरश्विना पारयन्तां । अग्नीषोमा
योअघवां । इदं वचः सपर्य्यति । तस्मै धत्तः सुवीर्य्यं ।
गवां पोषः स्वश्वियं । योअग्नीषोमा हविषा सपर्य्यात् ।
देवद्रीचा मनसा यो घृतेन । तस्य वृतः रक्षतं पात-
मः हसः ॥ ९ ॥

विशे जनाय महिशर्म यच्छतं । अग्नीषोमाय आहु-
तिं । योवां दशाङ्गविष्कृतिं । सपृजया सुवीर्य्यं । विश्व-
मायुर्थ्यश्रवत् । अग्नीषोमा चेति तद्दीर्य्यं वां । यदमुष्णी-
तमवसं पलिं गोः । अवातिरतं प्रथयस्य शेषः । अवि-
न्दतं ओतिरेकं बहुभ्यः । अग्नीषोमाविमः सुमेऽग्नी-
षोमा हविषः प्रस्थितस्य ॥ १० ॥

ज॒भार॒द्यौर॒ग्रेरु॒पस्य॑ उप॒श्यन्तो॑ ब॒द्धधा॒नो याद॑मानः
स॒मु॒द्रेऽ॒हसः॑ प्र॒स्थित॑स्य ॥ अ॒नु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

अ॒हम॑स्मि प्रथ॒मजा॑तस्य । पू॒र्वं दे॒वेभ्यो॑ अ॒मृत॑स्य
नाभिः । यो मा द॒दाति॑ स॒द्दे॒वमा॒वाः । अ॒हम॑न्न॒मन्न॑-
म॒दन्त॑मग्नि । पू॒र्वम॑ग्रेरपि द॒हत्य॑न्नं । यत्तो॑ हा॒साते
अ॒हमु॑त्तरेषु । व्या॒त्तम॑स्य प॒शवः॑ सु॒जम्भ॑ । प॒श्यन्ति॑
धी॒राः प्र॑चरन्ति पा॒काः । ज॒हाम्य॑न्यं न ज॒हाम्य॑न्यं ।
अ॒हम॑न्नं व॒शमि॑च्छरामि ॥ १ ॥

स॒मा॒नम॑र्थं प॒र्ये॑मि भु॒ञ्जत् । को॒माम॑न्नं म॒नुष्यो॑द-
येत् । प॒रा॒के अ॒न्नं नि॑हितं लो॒क॒एत॑त् । वि॒श्वैर्दे॒वैः पि॒-
तृभि॑र्गु॒प्तम॑न्नं । यद॒द्यते॑ लु॒प्यते॑ यत्प॒रो॒प्यते॑ । श॒त॒त॒मी
सा त॑नूर्मे ब॒भूव॑ । म॒हान्तो॑ च॒रू स॑कृद्गु॒धेन॑ प॒प्रौ । दि॒-
व॒च्च पृ॒श्नि पृ॒थि॒वीच्च॑ सा॒कं । तत् संपि॑बन्तो नमि॑नन्ति
वे॒धसः॑ । नैतद्भू॒यो भ॑वति नो क॒नोयः॑ ॥ २ ॥

अ॒न्नं प्रा॑णम॒न्नम॑पानमाहुः । अ॒न्नं मृ॒त्युं तमु॑ जी॒-
वा॒तुमा॑हुः । अ॒न्नं ब्र॑ह्मा॒णो ज॒रसं॑ वदन्ति । अ॒न्नमा॑हुः
पू॒जनं॑ पू॒जानां॑ । मो॒घम॑न्नं वि॒न्दते॑ अ॒प्र॒चेताः॑ । स॒त्यं

ब्रवीमि वधइत्सतस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायं । के-
वलाद्यो भवति केवलादी । अहं मेघस्तनयन् वर्षस्म-
स्मि । मामदन्त्यहमङ्गमन्यान् ॥ ३ ॥

अहः सदृष्टो भवामि । मदादित्याश्रधि सर्वे
तपन्ति । देवीं वाचमजनयन्त यद्वागवदन्ती । अनन्ता-
मन्तादधिनिर्मिता महीं । यस्यां देवा अदधुर्भोजना-
नि । एकाक्षरा द्विपदाः पटपदाश्च । वाचं देवा उप-
जीवन्ति विश्वे । वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे । वाचं ग-
न्धर्वाः पशवो मनुष्याः । वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पि-
ता ॥ ४ ॥

सा नो हवँ जुपतामिन्द्रपत्नी । वागक्षरं प्रथमजा
चतस्य । वेदानां मातामृतस्य नाभिः । सा नो जुपा-
णोपयज्ञमागात् । अवन्ती देवी सुहवा मे अस्तु । या-
मृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणः । अन्वैष्टन्देवास्तपसा अ-
मेण । तां देवीं वाचः हविषा यजामहे । सा नो दधातु
सुकृतस्य लोके । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि ॥ ५ ॥

तानि विदुर्ब्राह्मणा य मनीषिणः । गुह्यं त्रीणि नि-
हिता नेऽङ्गयन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । अङ्ग-
याग्निः समिध्यते । अङ्गया विन्दते हविः । अङ्गा भगस्य

मूर्धनि । वचसा वेदयामसि । प्रियः अङ्गे ददतः ।
प्रियः अङ्गे दिदासतः । प्रियं भोजेषु यज्वसु ॥ ६ ॥

इदं मउदितं कधि । यथा देवाअसुरेषु । अङ्गामु-
ग्रेषु चक्रिरे । एवं भोजेषु यज्वसु । अस्माकमुदितं कधि ।
अङ्गां देवा यजमानाः । वायुगोपा उपासते । अङ्गाः
हृदय्याकृत्या । अङ्गया ह्रयते हविः । अङ्गां प्रातर्ह-
वामहे ॥ ७ ॥

अङ्गां मध्यन्दिनं परि । अङ्गाः सूर्यस्य निमुचि ।
अङ्गे अङ्गापयेह मा । अङ्गा देवानधिवस्ते । अङ्गा विश्व-
मिदं जगत् । अङ्गां कामस्य मातरं । हविषा वर्द्धयाम-
सि । ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् । विसीमतः सुरुचौ-
वेनआवः । सबुद्धिया उपमा अस्यविष्टाः ॥ ८ ॥

सतश्च योनिमसतश्च विवः । पिता विराजामृषभो
रयीणां । अन्तरिक्षं विश्वरूपआविवेश । तमकैरभ्य-
र्चन्ति वत्सं । ब्रह्मसन्तं ब्रह्मणा वर्द्धयन्तः । ब्रह्मदेवा-
नजनयत् । ब्रह्म विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मणः क्षुचं नि-
र्मितं । ब्रह्म ब्राह्मणआत्मना । अन्तरस्मिन्निमे लोकाः ॥
॥ ९ ॥

अन्तर्विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठं । तेन

कोऽर्हति स्पर्द्धितुं । ब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रिंशत् । ब्रह्मन्निद्र-
प्रजापती । ब्रह्मन् ह विश्वा भूतानि । नावीवान्तः समा-
हिता । चतस्रश्चाशाः प्रचरन्त्वग्नयः । इमं नो यज्ञं न-
यतु प्रजानन् । घृतं पिबन् नजरं सुवीरं ॥ १० ॥

ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनां । आ गावोऽग्नमन्नुत भद्र-
मक्रन् । सीदन्तु गोष्ठे रणयन्वस्मे । पूजावतीः पुरु रूपा
इह स्युः । इन्द्राय पूर्वीरूपसो दुहानाः । इन्द्रो यज्वने
पृणते च शिक्षति । उपेद्दति नस्वं मुपायति । भूयो
भूयो रयिमिदस्य वर्धयन् । अभिन्ने खिल्ले निदधाति
देवयं । न तानशन्ति न ताश्नवी ॥ ११ ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मेऽच्छात् । गावः सोमस्य
प्रथमस्य भक्षः । इमा या गावः सजनासदन्द्रः । इच्छा-
मीष्टृदा मनसा चिदिन्द्रं । यूयं गावो मेदयथा कृशं
चित् । अस्त्रीलं चित् कृणुथात् सुप्रतीकं । भद्रं गृहं कृ-
णुथ भद्रवाचः । बृहदोवय उच्यते सभासु । पूजावतीः
सूयवसं रुशन्तीः । शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ॥ मा-
वस्तेन ईशतमाघशंसः । परिवोहेती रुद्रस्य वृज्यात् ।
उपेदमुपपर्चनं । आसुगोपपृच्यतां । उपर्पभस्य रेत-
सि । उपेन्द्र तव वीर्य्यं ॥ १२ ॥

चरामि कनीयेन्यानपिता पदानि यज्वसु हवा-
महे विष्टालोकाः सुवीरमर्वा पिबन्तीः षट् च ॥ अनु०८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

ता सूर्याचन्द्रमसा विश्वभृत्तमा महत् । तेजो वसुम-
द्राजतो दिवि । सामात्मा नाचरतः सामचारिणा ।
यथोर्व्रतं न ममे जातु देवयोः । उभावन्तौ परियात-
अम्यौ । दिवो न रश्मीस्तनुतो व्यर्णवे । उभा भुवन्ती
भुवना कविक्रतू । सूर्यानचन्द्राचरतो हतामती । प-
तोद्युमद्विश्वविदा उभा दिवः । सूर्या उभा चन्द्रमसा
विचक्षणा ॥ १ ॥

विश्ववारा वरिवो भा वरेण्या । तानोऽवतं मतिमन्ता
महिब्रता । विश्ववपरी पुतरणातरन्ता । सुवर्विदा द-
शये भूरिरश्मी । सूर्या हि चन्द्रा वसुत्वेष दर्शता । मन-
स्विनो भानुचरतो नु सं दिवं । अस्य श्रवो नद्यः सप्त-
बिधति । द्यावा क्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः । अस्मे सूर्या
चन्द्रमसाभिचक्षे । अङ्गे कमिन्द्र चरतो विचर्तुरं ॥ २ ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ परि-
यातोऽध्वरं । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे । ऋतूनन्यो

विदध॑ज्जायते पुनः । हिर॑ण्यव॒र्णाः शुच॑यः पाव॒का
यासां॑ राजा । यासां॑ दे॒वाः शिवे॑न मा च॒क्षुषा पश्य॑त ।
आपो॑ भ॒द्रा आदि॑त्य॒श्यामि । नास॑दासीन् नो सदासीत्
तदानीं॑ । नासी॑द्र॒जो नो ब्यो॑मा प॒रोयत् । कि॒मा व॑रीवः
कु॒हक॑स्य श॒र्मन् ॥ ३ ॥

अ॒भः कि॒मासी॑न्न॒हनं ग॒भीरं । न मृ॒त्युर॒मृतं तर्हि॑
न । रा॒चि॒या अ॒ह आसीत् प्र॑केतः । आनी॑द॒वा तः स्व॒-
ध॒या तदे॑कं । तस्मा॑द्धान्यं न परः किञ्च नास । तम॑आ॒-
सीत् तम॑सा गूढम॒ग्रे प्र॑केतं । स॒न्नि॒तः स॒र्वमा इ॒दं ।
तु॒च्छेना॑म्ब॒पिहितं॑ यदासीत् । तम॑सस्त॒न्महि॑नाजाय॒-
तैकं॑ । का॒मस्त॑द॒ग्रे स॒मव॑र्त्तताधि ॥ ४ ॥

मन॑सो रे॒तः प्रथ॑मं यदासीत् । स॒तो ब॒न्धुम॑सति
नि॒रवि॑दन । हृ॒दि प्र॑तो॒ष्या क॑व॒यो म॒नोपा । ति॒रश्ची॑नो
वि॒ततो॑ र॒श्मिरे॑षां । अ॒धस्वि॑दासीद्दु॒परि॑ स्वदासीद्द॒त् ।
रे॒तोधा॑ आ॒सन्महि॑मान॒ आसन् । स्व॒धा अ॒वस्ता॑त् प्र॒-
य॒तिः पर॑स्तात् । को॒अ॒द्वा वे॒द क॒इह प्र॑रोचत् । कु॒त॒-
आजा॑ता कु॒त इ॒यं वि॑सृष्टिः । अ॒वी॒ग्दे॒वा अ॒स्य वि॑स॒-
र्ज॑नाय ॥ ५ ॥

अथा॒को वे॒दय॑त आ ब॒भूव । इ॒यं वि॑सृष्टि॒र्यत॑ आ

बभूव । यदि वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे
 व्योमन् । सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद । किं स्वित्त्वनं क-
 उ स वृक्ष आसीत् । यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । म-
 नीषिणो मनसा पृच्छतेदु तत् । यदध्यतिष्ठद्भुवनानि
 धारयन् । ब्रह्मवनं ब्रह्म सवृक्ष आसीत् ॥ ६ ॥

यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा
 विब्रवीमि वः । ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् । पात-
 रग्निं पातरिन्द्रः हवामहे । पातर्मित्रावरुणा पातर-
 श्विना । पातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं । पातः सोममुत-
 रुद्रः हुवेम । पातर्जितं भगमुग्रः हुवेम । वयं पुत्रम-
 दितेयो विधत्ता । आभ्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चित् ॥
 ॥ ७ ॥

राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह । भग प्रणेतर्भग सत्यरा-
 धः । भगे माधियमुदवददन्नः । भगप्राणो जनय गो-
 भिरश्वैः । भग प्रवृभिर्नृवन्तः स्याम । उतेदानो भगवन्तः
 स्याम । उतप्रपित्व उत मध्ये अह्ना । उतोदितामघव-
 न्त्सूर्यस्य । वयं देवानाः सुमतौ स्याम । भग एव भग-
 वाः अस्तु देवाः ॥ ८ ॥

तेन वयं भगवन्तः स्याम । तं त्वा भग सर्व्वदृजो

हवीमि । स नो भगं पुर॑ ए॒ता भवे॒ह । सम॑ध्व॒रायो॒पसो॑
नमन्त । द॒धि॒क्रावे॑व शुच॒ये प॒दाय॑ । अ॒र्वा॒चीनं॑ वसु॒वि-
दं॑ भगं नः । रथ॑मिवा॒श्वो वाजिन॑आवे॒हन्तु । अ॒श्वो॒व-
ती॒र्गा॒मती॑र्न उ॒पासः॑ । वी॒र॒वतीः॑ स॒दमु॑ञ्छन्तु भ॒द्राः ।
घृ॒तं दु॒हाना॑ वि॒श्वतः॑ प्रपी॒नाः ॥ यू॒यं पा॑तस्व॒स्तिभिः॑
स॒दानः॑ ॥ ६ ॥

वि॒च॒क्षणा॑ वि॒चर्त्त॑रः श॒र्मन्नि॒धिवि॑स॒जेनाय॑ ब्र॒ह्म-
वनं॑ ब्र॒ह्म स॒वृक्ष॑आसीत्तुरश्चि॒देवाः॑ प्रपी॒ना एक॑ञ्च ॥
अनु० ६ ॥

पी॒वो॒न्नन्ते॑ शु॒क्रासः॑ सो॒मो धे॒नुमि॒न्द्रस्तर॑स्वा॒न्हुचि॑-
मा दे॒वो या॑तु सूर्यो॑ दे॒वीम॒हम॑स्मि ता सूर्यो॑च॒न्द्रम॑सा
नव ॥ ६ ॥

पी॒वो॒न्नाम॑ग्ने त्वं पा॒रया॑नाधृ॒ष्यः शुचि॑न्नु स्तोमं वि॒-
अय॑माणो दि॒वोरु॒क्मोन्नं॑ प्रा॒णं ता सूर्यो॑च॒न्द्रम॑सा नव-
सप्ततिः ॥ ७६ ॥ हरिः ॐ ॥

इति द्वितीयकाण्डः ॥

माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्यम्।

द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः।

श्रीगणेशाय नमः।

हरिः ॐ।

यस्य निश्चितं वेदा या वेदेभ्योऽखिलं जगत्।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहंश्वरम् ॥ १ ॥

आधानं वाजपयस्य राजसूयस्तथापरं।

कर्षशेषाः केचिदत्र काण्डे प्रथम ईरिताः ॥ २ ॥

अग्निहोत्रं च होतार उपहोमाख्यसम्वत्काः*।

मौत्रामणीः सवाः सृक्तं वक्ष्यन्तेऽस्मिन् द्वितीयके ॥ ३ ॥

काण्डे प्रपाठका अष्टाविहाद्ये तु प्रपाठके।

अग्निहोत्र उपोद्घाताऽनुवाके प्रथमे भवेत् ॥ ४ ॥

प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ मङ्गुल्य तदर्थमर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातः।

इह चाग्निहोत्रं प्रतिपाद्यम्। तद्बुद्धौ मङ्गुल्य तत्प्रशंसा प्रथमं

क्रियते। महाभागैः पितृभिरण्यस्मिन् अग्निहोत्रे भागधेयं प्रार्थितम्।

किमु वक्तव्यमग्निहोत्रस्य माहात्म्यमित्येवं प्रशंसा। तदर्थमिमा-

माख्यायिकामाह। “अङ्गिरसो वै सत्रमामत। तेषां पृश्निर्धर्मधु-

* उपहोमाः सम्वत्काः। इति वा पाठः।

गाभीत् । सर्जिषेणाजीवत् । तेऽब्रुवन् । कस्मै नु सत्रमास्रहे ।
 येऽस्या ओषधीर्न जनयाम इति । ते दिवो वृष्टिमसृजन्त । या-
 वन्तः स्तोका अवापद्यन्त । तावतीरोषधयोऽजायन्त" इति । अ-
 ङ्गिराश्चतुर्थवेदप्रवर्तकाचार्यः । तस्य कुले समुत्पन्नाः सर्वेऽप्य-
 ङ्गिरसः । ते यदा सत्रमन्विच्छन् तदा तेषां वृश्निः काचित्
 श्रेता गोर्धर्मधुगामीत् । प्रवर्गं हविर्वर्गं तदोग्धीति घर्मधुक् ।
 सा चारण्ये तण्मलब्ध्वा निष्पीडितरसस्य सोमस्य यदृजिषं
 तद्भक्षणेनाजीवत् । तदा कृपालवोऽङ्गिरसः परस्परमिदमब्रुवन् ।
 ये वयमस्या गोर्भक्षणाय तण्विशेषानपि नोत्पादयामः, तादृश
 असमर्था वयं कस्मै खलु प्रयोजनाय सत्रमनुतिष्ठामः । अद्भिका-
 मेहिं सत्रमनुष्ठेयम् । गोग्राममपि सम्यादयितुमशक्तानामस्माकं
 का नामान्या ममृद्धिर्भविष्यतीति ततः कारीर्यानुष्ठानेन तैष्ट्र्ये
 सम्यादितायां यावन्तो जलविन्दवस्तावत्य ओषधय उत्पन्नाः ।

अथाग्निहोत्रप्रशंसाप्रसङ्गेन पितृभ्यो लेपमार्जनं विधत्ते ।
 "ता जाताः पितरो विषेणाल्म्यन्[१]तासां जग्ध्वा रूप्यन्धैत् ।
 तेऽब्रुवन् । क इदमित्यमकरिति । वयं भागधेयमिच्छमाना
 इति पितरोऽब्रुवन् । किं वो भागधेयमिति । अग्निहोत्र एव नो-
 ऽप्यस्त्वित्यब्रुवन् । तेभ्य एतद्भागधेयं प्रायच्छन् । यद्बुला निमार्ष्टि ।
 ततो वै त ओषधीरस्सदयन्" इति । या उत्पन्नाः ओषधयस्ता-
 एता पितृभिर्विषेण लेपिताः । तासां मध्ये कियदपि तण्मं भक्ष-
 यित्वा विषदोषेण पीडां प्राप्नुवन्ती सत्रमागात् । तां दृष्ट्वा
 तेऽङ्गिरसः को नामेत्यं कृतवानिति विचारितवन्तः । तदानीं

भागार्थिनो वयमिति पितृभिरुक्ते सति तदिच्छानुसारेणा-
प्यग्निहोत्र एव तेषां भागं दत्तवन्तः । तेन लेपमार्जनेन भागेन
तुष्टाः पितरः विषमपनीय ता ओषधीः स्वादूकृतवन्तः । यदे-
तद्धोमानन्तरं भावि लेपमार्जनं तत्सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम् । “प्रा-
चीनावीतो स्वधा पितृभ्यः पितृन् जित्वेति दक्षिणेन वेदिभूम्यां
लेपं निमृज्य” इति ।

तदेतद्विषापनयनं लेपनं प्रशंसति । “य एवं वेद [१] स्वद-
न्तेऽस्मा ओषधयः” इति ।

अथैतद्धेनुप्रमङ्गाद् बुद्धिस्य वत्सविषयं कश्चिद्धर्मं सूचयति ।
“ते वत्समुपावामृजन् । इदं नो हव्यं प्रदापयेति । माऽब्रवीद्वरं
वृणै । दश मा रात्रीर्जातं न दोहन् । आमङ्गवं मात्रा सह
चराणोति । तस्माद्वत्सं जातं दश रात्रीर्न दुहन्ति । आमङ्गवं
मात्रा सह चरति । वारं वृतः क्षम्य । तस्माद्वत्सं मूच्छु-
धयः रुद्रो घातुकः । अति हि मन्थान्धयति” इति [३] हे वत्स
नोऽस्मदर्थं स्तनपानपूर्वकं गां दोहयित्वा प्रवर्ग्यार्थमिदं हव्यं
प्रदापयेत्येवं वदन्तस्तेऽङ्गिरसो वत्सं पाशात् प्रमुच्य गोममीपे
प्रेरितवन्तः । स च वत्सो वरं वृतवान्, जातं मां दृष्ट्वा दश-
रात्रीर्भवन्तो गां न दुहन्तु, प्रतिदिनं दोहादूर्ध्वं मङ्गवकाल-
पर्यन्तं मात्रा सह मञ्चराणोति । यस्मादिदं वत्सेन वरं वृतं
तस्मात् श्रुतिस्त्वभिज्ञाः शिष्टा दशसु रात्रीषु गां न दुहन्ति ।
वत्सं मङ्गवपर्यन्तं मात्रा सह मोचयन्ति । यस्मात् मङ्गवपर्य-
न्तमेव वत्सेन वरो वृतः, तस्मात् मङ्गवादूर्ध्वं अग्निहोत्रा धेन्वा

सह संसृष्टः स्नानं पिबति यो वत्सस्तं वत्सं रुद्रः क्रूरोऽग्निर्हन्ति ।
 अयं हि वत्सः सन्धां सङ्गवपर्यन्तमित्येतादृशीं स्वकीयभाषां
 अतिलङ्घ्य स्नानं पिबति, तस्माद्रुद्रेण तस्य हननं युक्तम् । न ह्युत्त-
 रकाले स्नाने पीते सति रात्रावग्निहोत्रार्थं हविर्न सम्भवति ।
 अत्रैतदूर्ध्वत्रयमवगम्यते दशसु रात्रिषु क्षीरं न ग्राह्यं, प्रतिदि-
 नमासङ्गवं मात्रा सह वत्सो मोचनीयः । पश्चान्मातुः सकाशा-
 दपकर्त्तव्य इति ॥

इति श्रीमाधवीये देदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे
 प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाकेऽग्निहोत्रस्योपोद्घात उक्तः, द्वितीयेऽग्निहोत्रं
 निरूप्यते । तत्रादौ तावत् स्वाहाकारमन्त्रस्योत्पत्तिं वक्तुं आ-
 ख्यायिकामाह । “प्रजापतिरग्निमसृजत । तं प्रजा अन्वसृज्यन्त ।
 तमभाग उपास्त । सोऽस्य प्रजाभिरपाक्रामत् । तमवरुन्त्समानो-
 ऽन्वैत् । तमवरुन्धन्नाशक्नोत् । स तपोऽतप्यत । सोऽग्निरुपारमत ।
 तापिवैस्यप्रजापतिरिति * । स रराटादुदसृष्ट [२] तद्वृतमभवत् ।
 तस्माद्यस्य दक्षिणतः केशा उन्मृष्टाः । तां ज्येष्ठलक्ष्मीं प्राजापत्ये-
 त्याहुः । यद्रराटादुदसृष्ट । तस्माद्रराटे केशा न सन्ति । त-
 दग्नौ प्रागृह्णात् । तद्व्यचिकित्सत् । जुह्वानीशमाहोषाश्मिति ।
 तद्व्यचिकित्साया जन्म” इति । यदा प्रजापतिना सृष्टमग्निमनु
 प्रजा अन्या असृज्यन्त, तदानो सोऽग्निर्भागरहित एव तं प्रजा-

* तापो वै स प्रजापतिरिति । इति भाष्यसम्मतः पाठः ।

पतिं कश्चित्कालमुपास्य खिन्नः सन् प्रजाभिः सह तस्मात् प्रजा-
पतेरुपाकामत् । तमग्निमवरोद्धुमिच्छन् प्रजापतिः पृष्ठतो गत्वा
पलायमानं तमवरोद्धुं नाशक्रेत् । अशक्तः स प्रजापतिः अमेण
मन्त्रापं प्राप्तः । ततोऽग्निस्ते दृष्ट्वा स प्रजापतिस्तत इत्येवं वदन्
पलायनादुपरतः । स च प्रजापतिः अमजन्यं स्वेदजनं स्वीकीय-
ललाटादुन्मृष्टवान् । तच्च जनं घृतरूपेण प्रादुग्भृत् । यस्मात्
प्रजापतिः स्वीकीयललाटस्य दक्षिणभागे स्थितं स्वेदजनमग्नौ
मन्यमान उन्मसार्ज, तत्तस्मात्क्षोकेऽपि यस्य पुरुषस्य दक्षिणभागं
केशा उन्मृष्टा द्योर्द्धाः पृष्ठतोऽवनता उत्पद्यन्ते, तस्य पुरुषस्य तां
केशात्पत्तिं प्रजापतिमखन्धिनी ज्येष्ठलक्ष्मीवमभिजा आहुः ।
लक्ष्म्याः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठलक्ष्मीः, यां दारिद्र्यस्वामिनीं देवता-
मुद्दिश्य ज्येष्ठाव्रतमाचरन्ति तद्रूपत्वादेव तथाविधं केशलक्षणं
दृष्ट्वा मातापितृणां तत्फलं व्यवहरन्ति । यस्मादयं प्रजाप-
तिर्ललाटादुन्मार्जनं चकार, तस्मात् कस्यापि ललाटं केशा न
विद्यन्ते । तेन तदुत्पन्नं घृतं हेतुं हस्ते गृहीत्वा स्वेदजनस्य पवि-
त्रमन्द्रेण शोभं कुर्यां न वेत्येवं “व्यचिकित्सत्” मन्द्रेण कृत-
वान् । विविधकृतनस्य ज्ञानस्मृत्त्या विचिकित्सा, कौटिल्यात्मकः
मंशय इत्यर्थः । तस्याश्च विचिकित्सायास्तदा जन्म मयन्नम् ॥

एतदेदं प्रशंसति । “य एवं विद्वान् विचिकित्सति [२] वसो-
य एव चेतयते” इति । यः पुमानेवं प्रजापतेर्विचिकित्सात्पत्ति
विद्वान् स्वयं शास्त्रार्थं विचारयति स पुमान् वसोय एव चेतयते
वस्तुतत्त्वमेव निश्चिनोति ॥

इदानीं स्वाहाकारोत्पत्तिं दर्शयति । “तं वागभवदज्जुहु-
धीति । सोऽब्रवीत् । कस्त्वमसीति । खैव ते वागित्यब्रवीत् ।
सोऽजुहोत्स्वाहेति । तत्स्वाहाकारस्य जन्म” इति । तं होमविषये
मन्दिहानं प्रजापतिं काचिददृग्वा वाक् जुहुधीत्यब्रवीत् । ततः
प्रजापतिना कस्त्वमिति पृष्ठे मति, तव स्वकीया या वागस्मि
सैवाहमस्मीत्यब्रवीत् । ततः प्रजापतिः स्वाहेत्युच्चारयन् अजु-
होत् । स्वकीया वाक् जुहुधीत्याहेति अस्य मन्त्रस्यार्थः । तस्मात्
पदद्वयं मिलित्वा स्वाहाकारं मन्त्रस्य स्वरूपं सम्यक्नुम ॥

एतदेदनं प्रशंसन्ति । “य एवः स्वाहाकारस्य जन्म वेद ।
करोति स्वाहाकारेण वीर्यम्” इति ।

तमेतं मन्त्रं होमे विनियुक्ते । “यस्यैवं विदुषः स्वाहाका-
रेण जुहति [३] भोगायैवास्य ऊतं भवति” इति ।

अथाग्निहोत्रशब्दार्थं निरूपयति । “तस्याग्नाज्जत्यै पुरुषमसृ-
जत । द्वितीयमजुहोत् । सोऽश्वमसृजत । तृतीयमजुहोत् । स
गामसृजत । चतुर्थमजुहोत् । सोऽविमसृजत । पञ्चममजुहोत् ।
सोऽजामसृजत [४] सोऽग्निरभिभेत् । आहुतीभिर्वै तमाप्नो-
तीति । स प्रजापतिं पुनः प्राविशत् । तं प्रजापतिरब्रवीत् । जा-
यस्विति । सोऽब्रवीत् । किं भागधेयमभिजनिष्य इति । तुभ्यमे-
वेदः ह्याता इत्यब्रवीत् । स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदग्नि-
होत्रम् [५] तस्मादग्निहोत्रमुच्यते” इति । पुरा प्रजापतेस्त्वापं
दृष्ट्वा पत्न्यानादुपरतोऽग्निः प्रजास्वरूपकस्य गता एव, ततः प्रजा-
पतिस्त्रिन्नग्नौ पूर्वोक्तं घृतं स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथम-

मजुहोत् । तदाहुतिमामर्थेन पुरुषमसृजत । तथा द्वितीया-
द्याहुतिभिः अथादीनसृजत । ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य
प्रजापतित्वं सुस्थितम् । तदानीमग्निर्भूतिऽभूत् । तस्यायमभि-
प्रायः । प्रजापतिः पुनः पुनराहुतोभिरेव मां प्राप्नोति न
तु भागं प्रयच्छति । तास्वाहुतोर्दवा एव गृह्णन्ति । तस्मा-
द्भागरहितः मेवितुं न शक्नोमीति विचार्य पूर्ववत् पलायन-
मकृत्वा तस्मिन् प्रजापतावैव प्रविष्टः । स च प्रजायस्वेति पुनः पुन-
रग्निमब्रवीत् । स चाग्निस्तददृष्ट्वा स्थित्वा भागरहिताऽहं चु-
धितः मेवितुं न शक्नोमि भागां मेऽपेक्षितः । किं भागमभिलक्ष्या-
हमुत्पत्य इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्निहोत्रगतं
हविस्तुभ्यमेव ह्रयाता इति भागं दत्तवान् । ततोऽग्निर्होत्रहविः-
स्वरूपं भागधयमभिलक्ष्याग्निरुत्पन्नः । तस्मादग्नये होत्रं हामो-
ऽस्मिन् कर्मणीति बह्व्रोहिव्युत्पत्त्या अग्निर्होत्रमिति कर्मनाम ।
अग्नये होत्रमिति तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम ॥

अथास्य हविषः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते । “तद्भूयमा-
नमादित्योऽब्रवीत् । माहोषीः । उभर्यादौ नावतदिति । मा-
ऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति । मायमेव तुभ्यं जुहवन् ।
प्रातर्मघ्नमित्यब्रवीत् । तस्मादग्नये मायः ह्रयत । सूर्याय प्रातः”
इति [६] तद्भुविरग्न्यर्थं प्रजापतिना ह्रयमानं दृष्ट्वा माहोषी-
रित्येवमादित्यो निवारयामास । हेतुश्चैवमवाचत् । याऽय-
मग्निर्होत्राहं तयोर्भयोरावयोरेतद्भुविः, न त्वेकस्याग्नेः” इति ।
तदानीमुभयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्टा या कालभेदेन

व्यवस्था तामवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, सूर्याय प्रातर्जु-
हुयात् । प्रातर्होमे द्वौ पक्षौ, उदितहोमोऽनुदितहोमश्चेति ॥

तथोरुदितहोमपक्षमत्र विधत्ते । “आग्नेयी वै रात्रिः । ऐ-
न्द्रमहः । यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् । उभयमेवाग्नेयं
स्यात् । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । तथाग्नेये सायं हयते । स-
ूर्याय प्रातः” इति । रात्रावग्नेः प्रकाशाधिव्याघ्रात्रिराग्नेयी ।
इन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगात् सूर्योऽत्र विवक्षितः । तद्योगादहः
सौर्यम् । एवं सत्युदयात् प्राचीनः सर्वोऽपि कालो रात्र्यन्तःपा-
तीति कृत्वा तत्र सूर्याय ऊतमपि हविराग्नेयमेव स्यात् । ततः
कालद्वयवर्त्तिनो हविष आग्नेयत्वात् सूर्याहविर्होमो भवेत्, त-
न्माभूदित्युदयादूर्ध्वं प्रातर्होमः कार्यः । तथा सति कालद्वये
द्वयोर्देवतयोर्होमौ व्यवस्थितौ भवतः ॥

कालद्वयहोमं प्रशंसति । “रात्रिं वा अनुप्रजाः प्रजायन्ते ।
अज्ञा प्रतितिष्ठन्ति । यत्सायं जुहोति [७] प्रैव तेन जायते ।
उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । प्रत्येव तेन तिष्ठति” इति । रात्रौ
गर्भधारणात् रात्रिमनु प्रजाः उत्पद्यन्ते । अङ्गि जीवनहेतूनां
कृषिवाणिज्यादीनां प्रवृत्तेरज्ञा प्रतितिष्ठता भवन्ति । तस्मात्
कालद्वयहोमेन प्रजात्पादनं प्रतिष्ठाञ्च प्राप्नोति ॥

अथ प्रातःकाले मन्तरहितां द्वितीयमाहुतिं विधत्ते ।
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स एतदग्निहोत्रं मिथुनमप-
श्यत् । तदुदिते सूर्येऽजुहोत् । यजुषान्यत् । तूष्णीमन्यत् । ततो वै
स प्राजायत । यस्यैवं विदुष उदिते सूर्येऽग्निहोत्रं जुहुति [८]

प्रैव जायते । अथो यथा दिवा प्रजान्मेति । तादृगेव तत्” इति ।
प्रजोत्पत्तिमाधनमाहुतिदयोपेतत्वेन मिथुनरूपमग्निहोत्रमि-
त्येवं प्रजापतिर्निश्चित्य सूर्यादयादूर्द्ध्वं मन्त्रेणैकं निर्मन्त्रमेकम-
परमित्याहुतिद्वयं कृत्वा प्रजा उत्पादयामास । तस्मादेवं वि-
दुषः समन्तका अमन्त्रकाश्चेत्याहुतिद्वयहोमेन प्रजोत्पत्तिर्भव-
ति । अपि चोदयादूर्द्ध्वं होमे मति यथा लोके दिवा गच्छन्
पुरुषो मार्गविशेषं चक्षुषा जानन्नेव गच्छति तादृगेव तदुद-
यादूर्द्ध्वमनुष्ठानम् । अत्र हि दैवा पक्षौ । अग्निसूर्ययोरमंसष्टृहा-
म एकः पक्षः सोऽयं पूर्वमुक्तः ॥

अथ मंसष्टृहोमं विधत्ते । “अथो खल्वाहुः । यस्य वै दैवा
पुण्यौ गृहे वसतः । यस्तयोरन्यः राधयत्यन्यं न । उभौ वा
वसतावृच्छतीति । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति । तस्मा-
दग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसो मत्स्येते । [६] उप्यक्तं
वावादित्यमग्निरनुममारेहति । तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे ।
यदग्नये सायं जुहुयात् । आ सूर्याय वृक्ष्येत । यत् सूर्याय
प्रातर्जुहुयात् । आग्नये वृक्ष्येत । देवताभ्यः समदं दधात् । अ-
ग्निर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्येव सायः होतव्यम् । सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातः । तथोभाभ्याः सायः ह्वयेते [१०]
उभाभ्यां प्रातः । न देवताभ्यः समदं दधाति” इति । अथो-
शब्दः पचान्तरोपमङ्गुमार्यः । लोके यस्य गृहे दैवा पुरुषौ पुण्या-
त्मानौ समानैर्यथैव समानविद्यौ परस्परस्नेहयुक्तौ निवसतः तस्य
गृहे तयोः पुण्यात्मनोर्मध्ये कश्चित् पुण्यात्मानं यः पूजयित्वान्यं

न पूजयति स पूजकस्तावमौ पुण्यात्मानावुभावपि चच्छति हि-
 नस्तीत्यर्थः । पूजाराहित्यमेकस्य हिंसा इतरस्य तु सत्यामपि
 पूजायां स्निग्धस्य द्वितीयस्य तदभावेन मनः क्लिप्नाति । एव-
 मत्रापि परस्परस्निग्धयोरग्न्यादित्ययोर्मध्ये सायं प्रातर्वा कस्य-
 चिदेव होमे सति उभावपि क्लिप्नातः । परस्परश्चैवमवगन्त-
 व्यम् । सायङ्कालादूर्ध्वं आदित्योऽग्निं प्रविशति । अत एव तेजो-
 द्यमेलेनात् रात्रौ दूरेऽप्यग्निर्दृश्यते । तथोद्यन्तमादित्यमग्नि-
 रनुकूलः समारोहति । तस्मादग्नितेजसः सूर्ये प्रविष्टत्वात्
 अहनि दूरे धूम एव दृश्यते न तु तेजः । एवं परस्परस्नेहे सति
 सायङ्काले यद्यग्न्यर्थमेव जुह्वा सूर्यार्थं न जुह्यात् तदानो-
 मयं सूर्यादिच्छिद्येत । एवं प्रातरपि सूर्यार्थमेव जुह्वा वज्र-
 र्थमजुह्वन् पुमान् अग्नेर्विच्छिद्येत । अपि च देवतानां वज्रा-
 दीनां सपरिवाराणां स कलहं सम्पादयेत् । अतस्तत्परिहाराय
 सायङ्कालेऽग्निना सह सूर्यं मिश्रयित्वा तादृशेन मन्त्रेण जुह्व-
 यात् । मन्त्रस्य चायमर्थः । अग्निरूपं यज्ज्योतिः, सूर्यरूपञ्च
 यज्ज्योतिः, उभयविधं यत्तस्मा इदं हविरिति स्वकीया वा-
 गाहं । यदा स्वाहाशब्दस्य निपातस्य दानार्थवाचित्वादिदं हवि-
 र्दत्तमिति । एवं प्रातःकालेऽपि सूर्येण सह अग्निं मिश्रयित्वा
 सूर्य इत्यादि मन्त्रेण जुह्यात् । तथा सति कालद्वयेऽपि पुण्या-
 त्मनोरुभयोर्होमात् कलहं न सम्पादयेत् ॥

सायङ्कालीनमन्त्रेण पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नि-
 र्ज्योतिरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः” इति । रेतसां गर्भाशये

स्थापकोऽग्निरतस्तद्भागपाठे न यजमानो रेतो धारयति । अ-
त्रोत्तरभागब्राह्मणमुन्नेयम् । यदक्तं बोधायनेन । “द्विरङ्गुल्या
प्राश्नाति प्रजा ज्योतिरिति” इति ॥

तमिमं मन्त्रं प्रमङ्गाद्गुह्यं व्याचष्टे । “प्रजा ज्योतिरित्याह ।
प्रजा एवास्मै प्रजनयति” इति । येयमुत्पादनीया प्रजा सा ज्योतिः-
स्वरूपोत्पद्यताम् । अनेन मन्त्रेण यजमानार्थं प्रजा उत्पादयति ।
अथ वा सूर्यो ज्योतिः स्वाहेत्युत्तरभागस्यार्थतो निर्देशः प्रजा
ज्योतिरित्यनेन विवक्षितः । सूर्यात्मकं ज्योतिः प्रजा उत्पाद-
यतीति तस्यार्थः । अनेनोपलक्षिते मन्त्रभागे पठिते मति यज-
मानार्थं प्रजा उत्पादयति । एतदेव श्रुत्यभिप्रायं हृदि निधा-
यापस्तम्बः “प्रजा ज्योतिः” इत्येतं मन्त्रमुपेक्ष्य भक्षणे शाखान्त-
रमुदाजहार ।

“पूषामीति श्लेषं प्राश्नाति” इति । प्रातःकालीनमन्त्रे पृथ्व्या-
गस्य तात्पर्यं दर्शयति । “सूर्यो ज्योतिरित्याह । प्रजास्त्रैव प्रजातासु
रेतो दधाति” इति । पृथ्व्यमन्त्रस्यात्तरभागे याः प्रजा उत्पादि-
तास्तासु प्रजासु पुनरुत्पादमार्थं सूर्योज्योतिरिति भागपाठेन
तेजः स्थापयति । ज्योतीरूपः सूर्यो रेतः स्थापयत्विति तस्यार्थः ॥

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “ज्योतिरग्निः स्वाहेत्याह ।
प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रतिष्ठापयति” [११] इति । भृगोऽग्नि-
रस्यां भृमावुत्पन्नाः प्रजा प्रतिष्ठापयत्विति मन्त्रार्थः । तेन तथैव
प्रतिष्ठापयति ॥

कालद्वयेऽपि द्वितीयामाहुतिं विधत्ते । “दृष्णीमुत्तरामा-

ऊतिं जुहोति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै” इति । आहुत्योर्द्विलेन मिथुनहोमस्य मिथुनत्वं न तु प्रजात्यै प्रजार्थं भवति ॥

उदितानुदितरूपौ यौ द्वौ पक्षौ तयोर्द्वितहोमपक्षः पूर्वं विहितः । इदानीमनुदितहोमपक्षं विधत्ते । “यदनुदिते सूर्यं प्रातर्जुह्यात् । यथातिथये प्रदृताय शून्यायावसथायाहाय्यं हरन्ति । तादृगेव तत् । काह ततस्तद्भवतीत्याहुः । यत्स न वेद । यस्मै तद्भूरन्तीति । तस्माद्यदौषमं जुहोति । तदेव सम्प्रति । अथो यथा प्रार्थमौषमं परिवेवेष्टि । तादृगेव तत्” [१९] इति । सूर्योऽयमतिथिरूपेण उदयकाले समागच्छति । अतस्तदागमनात् प्रागेवार्थपाद्यादिस्थानीयं आहुतिरूपं संस्कारसाधनं सम्पादनीयम् । तत् परित्यज्योदयादूर्ध्वं होमे सति यथा लोके कश्चिन्मन्दः पुरुषोऽतिथौ प्रतिनिवृत्य गते मति पश्चादर्थपाद्यादिकं सम्पादनीयं संस्कारसाधनं सम्पादयति तादृगेव तदनुष्ठानं भवति । तच्चायुक्तम् । यस्मात् अतिथये तत्संस्कारद्रव्यं सम्पादयति सोऽतिथिर्यस्मात् कारणान्न जानाति तस्मात् कारणात् संस्कारसाधनं द्रव्यं क्व खलु भवति न काप्युपयुज्यत इत्येवं अभिज्ञा आहुः । यस्मादेवमुदयादूर्ध्वं होमे दोषोऽस्ति तस्मादौषसमुषःकालसम्बन्धि हव्यं जुहोतीति यत्तदेव सम्प्रति सम्यगनुष्ठानम् । अपि च यथा लोके राजमेवको जनसमूहः उषःकाले राज्ञः शयनोत्थानात् पूर्वं औषसमुषःकाले सेवोचितं प्रार्थं प्रकृष्टेन प्रयोजनेनोपेतं पादप्रचालनार्थं जलपादुकादिकं पुरतः स्थापितं परिविध्य राजावसरं प्रतीक्षमाणस्ति-

इति तादृगेव तदुदयात् प्राचीनमनुष्ठानं द्रष्टव्यम् । अग्नि-
 होत्रशब्दः कर्मनामधेयं न तु देवताविधिपरमिति प्रथमा-
 ध्यायस्य चतुर्थपादे यन्मोमांमितं तदस्माभिराधारप्रतिपादके
 'भुवनममि' इत्यनुवाक एवादाहृतम् । आधाराग्निहोत्रशब्दयो-
 र्नामत्वस्यैकेनैवाधिकरणेन निर्णीतत्वात् अग्निहोत्रस्य मूलप्रकृति-
 त्वमष्टमे चिन्तितम् । तदपि 'वायव्यः श्रुतमात्मभेत' इत्यादीनां
 काम्यपशूनां विवृतित्वप्रतिपादनप्रसङ्गे उदाहृतम् । इष्ट्यग्नि-
 होत्रभोमानां मूलप्रकृतित्वस्यैकेनैवाधिकरणेन निर्णीतत्वादाय-
 व्यादिपशूनामग्नीमामोयः पशूः प्रकृतिः । तस्य चावान्तरप्रकृ-
 तित्वेन मूलप्रकृतिमापेक्षत्वान्मूलविचारमात्रं कृतः ॥

इति श्रीभायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ण-
 यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयाऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाकेऽग्निहोत्रं* निरूपितम् । तृतीयंऽधिश्रयणादि-
 का हविःसंस्कारा उच्यन्ते । गार्हपत्याददोचाऽङ्गारान्निरुह्याद्य-
 न्तान् गार्हपत्येन कृतंस्तुपकस्य तेष्वग्निहोत्रमधिश्रयति इति यत्
 सूत्रकारेणाक्तं तदिदं विधत्ते । "रुद्रो वा एषः । यदग्निः ।
 पत्नी स्यात् । यन्मध्येऽग्नेरधिश्रयेत् । रुद्राय पत्नीमपि दध्यात् ।
 प्रमायुका स्यात् । उदोचाऽङ्गारान्निरुह्याधिश्रयति । पत्नियै
 गोपीधाय" इति । याऽयमग्निः स एष रुद्रः क्रूरो देवः । 'रुद्रो
 वै क्रूरः' इति श्रुत्यन्तरात् । येयं हविराधानभूता स्यात् । मा

* द्वितीयेऽग्निहोत्रमिति वा पाठः ।

पत्नीस्थानीयेति । एवं सत्यग्निमध्ये स्थाव्यामधिश्रितायां रुद्राय पत्नी ममर्पिता स्यात् । ततः सा स्त्रीयेत, अतस्तत्परिहारायो-
त्तरदिग्वर्त्तिनोऽङ्गारान् पृथक्कृत्य तेषु स्थालीमधिश्रयेत् ।
तच्च पत्न्या रक्षणार्थं भवति ॥

अङ्गाराणां पृथक्करणे विशेषं विधत्ते । “व्यन्तान् करो-
ति । तथा पत्न्यप्रमायुका भवति” [१] इति । गार्हपत्यायत-
नेन वियुक्तं स्थानं येषामङ्गाराणां ते व्यन्ताः । तथा सति रुद्र-
संस्पर्शाभावात् पत्नी न स्त्रीयेत ॥

मन्तापाधिक्यात् पात्रस्योर्द्ध्वमुद्गतस्य क्षीरस्य वह्निःपतन-
व्यावृत्तये जलेन प्रतिषेकं विधत्ते । “घर्मा वा एषोऽशान्तः ।
अहरहः प्रवृज्यते । यदग्निहोत्रम् । प्रतिषिञ्चेत्पशुकामस्य । शा-
न्तमिव हि पशव्यम्” इति । अग्निहोत्रहविर्यदस्ति एषोऽशान्तो
घर्मः । यथा घर्माशब्दवाच्यं प्रवर्ग्यहविरशान्तं एवमिदमप्य-
शान्तम्, प्रतिदिनं प्रकर्षेण तप्यमानत्वात् । अतस्तच्छान्त्यर्थमु-
द्गतस्य क्षीरस्य उपरि जलेन प्रतिषेकं पशुकामः कुर्यात्, य-
स्माच्छान्तमेव हविः पशुभ्यो हितं भवति ॥

अधिकारिविशेषेण प्रतिषेकं निषेधति । “न प्रतिषिञ्चेद्-
ब्रह्मवर्चसकामस्य । समिद्धमिव हि ब्रह्मवर्चसम्” इति । यस्माद्
ब्रह्मवर्चसमुज्ज्वलं भासते, तस्मात् तत्कामी प्रतिषेकेन क्षीरात्-
षेकं न शमयेत् ॥

तमिमं पचं दूषयित्वा प्रतिषेकस्य प्रतिप्रसवं विधत्ते ।
“अथो खलु । प्रतिषिञ्च्यमेव । यत्प्रतिषिञ्चति [२] तत्पशव्यम् ।

यज्जुहोति । तद्ब्रह्मवर्चमि । उभयमेवाकः” इति । अथोशब्दः
पक्षान्तरार्थः, खलु आहुरिति विशेषः । प्रतिषेकेन पशव्यत्वं
होमेन ब्रह्मवर्चममित्युभयमपि करोत्येव । यदुक्तं सूत्रकारेण
‘तृणेन ज्वलतावेक्षत’ इति ॥

तदिदं विधत्ते । “प्रच्युतं वा एतदस्माकं कात् । अगतं देव-
लोकम् । यच्छृतः हविरनभिघारितम् । अभिघातयति । अभ्ये-
वेन हारयति । अथो देवत्रैवेन दमयति” [१] इति । शास्त्रीय-
अपनेन हविषोऽस्माकं कात्प्रच्युतिः । अनभिघारितत्वात् स्वर्ग-
प्राप्त्यभावः । अतस्त्वं वारयितुं ज्वलता तृणेनाभिघातिते मति
एतद्धविरनभिघारितमेव भवति । अपि चैतद्धविर्देवैव
गमयति ॥

विधत्ते । “पर्याग्निकरोति । रक्षमामपहत्यै” इति । ज्वलत-
सृणस्य परितः प्रदर्शनं पर्याग्निकरणम् । तेन रक्षांस्यपहन्यन्ते ॥

तस्यावृत्तिं विधत्ते । “त्रिः पर्याग्निकरोति । रक्षमामपहत्यै ।
त्रिः पर्याग्निकरोति । आवृद्धि यज्ञः । अथा मंथत्वाय” इति ।
तिस्र आवृत्तयो यस्य यज्ञस्य सोऽयं आवृत् । ‘त्रिषत्या हि
देवाः’ इति श्रुत्यन्तरेण त्रिवागानुष्ठानं देवानां मत्पुत्रवृद्ध-
दयात् त्रिगावृत्तो यज्ञः प्रशस्तः । अपि च त्रिगावृत्त्या दो-
षाभावस्य पर्यालाचितत्वाद्धविर्यज्ञयोग्यं भवति । यदुक्तं सूत्र-
कारेण । ‘वर्त्म कुर्वन् प्रागुद्दामयत्युदक् प्रागुदग्वा’ इति ॥

तत उदगुद्दासने पक्षं विधत्ते । “यत्प्राचीनमुद्दामयेत् ।
यजमानः शुचार्पयेत् । यद्दक्षिणा । पितृदेवस्य स्यात् । यत्प-

त्यक् [४] पत्नीः शुचार्पयेत् । उदीचीनमुद्वासयति । एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् । तामेवैनदनुद्वासयति शान्त्यै” इति । प्राक्प्रतीच्यायजमानस्य पत्नीस्थानत्वात् तत्र हविर्-
दासने तयोस्तापप्राप्तिः । दक्षिणतः पित्रधीनत्वात् तत उद्वासितं हविः पितृदेवत्यं भवेत् । देवमनुष्याणां चोपद्रवाभावेन शा-
न्तेयमुत्तरा दिक् । अतस्त्रामनुद्वासितं हविः शान्त्यै भवति ॥

विधत्ते । “वर्त्म करोति । यज्ञस्य सन्तत्यै” इति । पात्रस्य भूमावाकर्षणेन मनुष्यो भस्मना च लाञ्छिता भूमिर्वर्त्मवदेव करोति । उद्वासनकाले तथा कुर्यात् । तेन यज्ञः सन्ततो भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘सुक्स्त्रुवमादाय प्रत्युष्टं रत्नः प्र-
त्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्या” इति ॥

तदिदं प्रतितपनं विधत्ते । “निष्टपति । उपैव तत् स्मृणाति” इति । तेन निःशेषतपनेन सुक्स्त्रुवयोरुपस्तरणं कृतं भवति ॥

निष्टप्रायां सुचि चतुर्वारं हविः पूरणं सुवेण कुर्यादिति विधत्ते । “चतुरन्नयति । चतुष्पादः पशवः [५] पशुनेवाव-
रुन्धे” इति । चतुर्वारावृत्त्या चतुष्पादः पशवो भवन्ति ॥

ग्रहणकाले तेषां पूरणं विधत्ते । “सर्वान् पूर्णानुन्नयति । सर्वे हि पुण्याराद्धाः” इति । सुवाणां परिपूर्त्या यजमानस-
न्धिनः सर्वे पुरुषाः पुण्यात्मानो धनसमृद्धा भवन्ति ॥

चतुर्णां पर्यायाणां मध्ये व्यापारान्तरेण व्यवधानं विधत्ते । “अनूच उन्नयति । प्रजाया अनूचीनत्वाय । अनूचेवास्य प्रजा-
र्धुका भवति” इति । एकं सुवमनु द्वितीयसुवोऽश्नति प्रवर्त्तत

इत्येते चत्वारोऽव्ययः । तेन जोष्ठं पुत्रमनुद्वितीयः पुत्र इत्येव-
मनूचीनाः प्रजा भवन्ति । सा च द्रव्यसमृद्धौ सम्यद्यते । यदुक्तं
सूत्रकारेण । “गार्हपत्ये हस्तं समुप्रताप्य समुश्रतीति” ॥

तदिदं विधत्ते । “समुश्रति व्यावृत्त्यै” इति । समुश्रन्नेन
चतुस्त्रोतस्य द्रवद्रव्यार्थस्येतरस्मात् पात्रस्याद्यावृत्तिर्भवति ।
समुश्रन्नात् पूर्वं गार्हपत्यममीपे हविःस्थानं* शाखान्तरमिदं
सूत्रकारेणोदाहृतम् । अपरं गार्हपत्यमुन्नयनदेशेऽतितरंगं
वामादयित्वा गार्हपत्ये हस्तं प्रताप्य समुश्रतीति । तस्मात्
मादनादुत्तरकालभाविमादनमुपमादनम् । तत्रोपमादनमादौ
गार्हपत्यममीपे कृत्वा पश्चादाहवनीयममीपमुपमाद्यानन्तरं
होतव्यमिति शाखान्तराध्यायिनां मतम् ॥

तत्र गार्हपत्यममीपे यदुपसादनं तदेतं निषेधति । “ना-
होव्यन्नुपसादयेत् । यदहोव्यन्नुपसादयेत् । यथान्यस्मा उप-
निधाय [६] ॥ अन्यस्मै प्रयच्छति । तादृगेव तत् । आस्मै
वृथ्येत । यदेव गार्हपत्येऽधिश्रयति । तेन गार्हपत्यं प्रीणाति”
इति । इदं हविराहवनीय एव होयति न तु गार्हपत्यं ।
तस्मादहोव्यन् गार्हपत्यममीपे उपसादनं कुर्यात् । तत्क-
रणञ्च गार्हपत्यार्थं ममीपे निधाय तस्मिन्नुज्जत्वा पश्चा-
दाहवनीये होमे सति यथालोक देवदत्तार्थं पात्रेषु परिवेषणं
कृत्वा यज्ञदत्ताय प्रयच्छति तादृगेव तत् भवेत् । ततो हो-
माभावेन जुष्टाद्गार्हपत्यादयं विच्छिद्येत । तस्मान्न तत्रोपसादनं

* हविःसाधनमिति A चिन्तितपुस्तकपाठः ।

कर्त्तव्यम् । गार्हपत्ये त्वधिश्रयणेनैव प्रीतो भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण । “होव्यन्नप उपसृश्य पालाशीं समिधमादधाति” ।

तदेतदिधत्ते । “अग्निरविभेत् । आहुतयोमात्येव्यन्तीति । स एताः समिधमपश्यत् । तामाधत्त । ततो वा अग्नावाहुतयोऽद्वियन्त [७] ॥ यदेनः समयच्छत् । तत्समिधः समित्वम् । समिधमादधाति । समेवैनं यच्छति । आहुतीनां धृत्यै । अथो अग्निहोत्रमेवेधवत्करोति । आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै” इति । आहुत्यर्थं हविषि समीपमानीते सति सोऽग्निरविभेत् । तस्यायमभिप्रायः । ह्रयमानास्त्वाहुतयो मामतिलङ्घ्यान्यत्र गमिष्यन्तीति । अतस्तन्निवारणमर्थी काञ्चित् समिधं निश्चित्य स्वस्मिन्नाधत्त तथा समिधया नियमिता आहुतयो अग्नावेवावस्थिता यस्मात्कारणादाहुतयो यथातिलङ्घ्य नान्यत्र गच्छन्तीति । तथैनमग्निं समर्थं कृत्वा समिदियं नियतवती तस्मात्समयच्छत् सङ्गच्छदिति व्युत्पत्त्या समिन्नाम सत्पन्नम् । अतः समिधमादध्यात्तेनाहुतिधारणाय सामर्थ्यं दत्त्वा अग्निं नियच्छति । अपिच दर्शपूर्णमासयोरिवाग्निहोत्रे पूर्वमिधो नास्ति । इदानीं तदग्निहोत्रमिधवद्युक्तं करोति । तेनाहुतयः प्रतिष्ठिता भवन्ति । अत्र शाखान्तरमाश्रित्य समित्सङ्ख्याविकल्पं सूत्रकार उदाजहार । “एका द्वे तिस्रो वेति” ।

तत्राक्षेपसमाधानाभ्यां स्वयमेकलपचं दृढयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदेकाः समिधमाधाय द्वे आहुतो जुहोति । अथ कस्याः समिधि दितोर्यामाहुतिं जुहोतीति [८] यद्वे

समिधावादध्यात् । भाटव्यमस्मै जनयेत् । एकाऽ समिधमाधाय ।
यजुषान्यामाहुतिं जुहोति । उभे एव समिदतो आहुतो जु-
होति । नास्मै भाटव्यं जनयति" इति । अत्रैतच्चिन्त्यते । द्विती-
यसमिधाधातव्या न वेति । नास्यः । द्वितीयस्याः प्रतियोगिरूपत्वेन
भाटव्यात्यत्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । द्वितीयाहुतेः समिधभा-
वत्वमस्मादिति ब्रह्मवादिनामाक्षेपः । तत्रैतदुत्तरम् । एकस्या
एव समिध आधानं नास्ति भाटव्यात्यतिः । प्रथमाहुतिं मन्त्रेण
परितोष्य द्वितीयाहुतेः समिधा परितोषादुभयाः समिधाऽदा-
धारत्वं मिथ्यतीति समिदाधानादूर्द्ध्वतस्य प्रदीप्तिपर्यन्तं प्रतीक्ष्य ॥

तस्यां होमं विधत्ते । "आदोप्रायां जुहोति । समिद्धमि-
मव हि ब्रह्मवर्चसम् । अथा यथातिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिव-
वेष्टि । तादृगव तत्" इति ॥ आहितायां समिध मर्त्यतादी-
प्रायां मर्त्यां पश्याञ्जुह्यात् । तस्यां ब्रह्मवर्चसमज्ज्वलमिव
दृश्यते । तस्मात्तदा होमो युक्तः । अपिच यथा लोकं समा-
गतमतिथिं भोक्तुमुपवेश्य समीपे दीपं कृत्वा पश्यात् परिवर्षणं
करोति तादृगेवैतत् ॥

आदीप्यामनुष्ठानं पूर्वोक्तामुन्नयनमज्ञामाहुतिमज्ञाञ्च
प्रशंसति । "चतुर्वन्नयति । द्विर्जुहोति । तस्माद् द्विपाचतुष्पा-
दमन्ति । अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठापयति" [८] इति ।
येयं चतुःमज्ञा या च द्विमज्ञा तयोः परस्परपकार्यापकारि-
त्वादेकस्मिन्ननुष्ठाने सहावस्थानं युक्तम् । यस्मादेवं तस्माच्चोके-
ऽपि द्विपान्ननुश्चतुष्पदां गवां समन्वि चोगदिकं उप-

भुङ्क्ते । तत्र चतुष्पदामुपकारकत्वम् । अपिच द्विपद्येव मनुष्ये
चतुष्पदः प्रतिष्ठापयति । मनुष्यो हि शालानिर्घाणादिना
गवादिपशून् पालयति । तत्र द्विपदामुपकारकत्वम् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋण्यजुर्ग्राह्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनु-
वाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये हविष उपयोक्ष्यमाणस्य संस्कारोऽभिहितः । चतुर्थे
तूपसंस्कारोऽभिधीयते । तत्रादौ तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यामा-
हुतिप्रकारं विवक्षितत्वात् प्रथममन्वयं दर्शयति । “उत्तरा-
वतीं वै देवा आहुतिमजुहवुः । अवाचीमसुराः । ततो देवा
अभवन् । परासुराः । यं कामयेत वसीयान्त्स्यादिति । कनी-
यस्तस्य पूर्वः जुह्वा । उत्तरं भूयो जुहुयात् । एषा वा उत्त-
रावत्याहुतिः । तां देवा अजुहवुः । ततस्तेऽभवन् [१] ॥ य-
स्यैवं जुहुति । भवत्येव” इति । प्रथमाहुतावल्पमेव द्रव्यं जुह्वा
द्वितीयस्यामधिकहोमे सति उत्तरमधिकस्यामाहुताविति
उत्तराहुतिः । तादृशहोमेन देवा धनिका अभवन् एवमन्योऽपि
धनिको भवति ॥

अथ व्यतिरेकं दर्शयति । “यं कामयेत पापीयान्त्स्यादिति ।
भूयस्तस्य पूर्वः जुह्वा । उत्तरं कनीयो जुहुयात् । एषा वा
अवाच्याहुतिः । तामसुरा अजुहवुः । ततस्ते पराभवन् । य-
स्यैवं जुहुति । परैव भवति [२]” इति ॥ प्रथमाहुतावधिकं

द्रव्यं कृत्वा द्वितीयायामाहुतावन्पद्रव्यहोमे सति अवमं क्षीणं
यथा भवति तथा अश्नति प्रवर्त्तत इत्यवाची । तादृशो होताऽ
सुरवदन्योऽपि पराभवति ।

प्रथमाहुतेरूर्द्धं मुचोऽधस्तादुपसादनं विधत्ते । “ऊत्तोप-
सादयत्यजामित्वाय । अथो व्यावृत्त्यै” इति । नैरन्तर्येणाहुति-
द्वये सति आलस्यं भवेत् । मध्ये मुचमुपसादनं तत्परिहृतं भव-
ति । अपिचनैरन्तर्येण होमे सति आहुतिद्वयस्य मध्ये व्यावृत्ते-
रप्रतीतेरेकैकाहुतिः स्यात् । अत उपसादनमिदं व्यावृत्त्यै भवति ॥

उपसादनादूर्द्धमाहवनीयमनोपे एव स्थितस्य पश्चिमाभि-
मुखं तेन” गार्हपत्य-प्रतीक्षणं विधत्ते । “गार्हपत्यं प्रतीक्षते ।
अननुध्यायिनमवैनं करोति” इति । स्वमेवां परित्यज्याहव-
नीयमेवायां कुपितो गार्हपत्य एनं यजमानं हिंसितुं अनु-
ध्यायति । तत्र प्रतीक्षणेन सेवितत्वात् ध्यानरहितं करोति ॥

द्वितीयाहुतेर्होमदेशं विधत्ते । “अग्निहोत्रस्य वै स्याणु-
रस्ति । तं य च्छेत् । यज्ञस्याणुमृच्छेत् । एष वा अग्निहो-
त्रस्य स्याणुः । यत् पूर्वाहुतिः । तां यदुत्तरयाभिजुहुयात्
[३] ॥ यज्ञस्याणुमृच्छेत् । अतिहाय पूर्वामाहुतिं जुहोति ।
यज्ञस्याणुमेव परिवृणक्ति । अथो भ्रातृव्यमेवास्मात्तिक्रामति”
इति । स्याणुस्तम्भः । यथा गृहस्य स्तम्भ आधारभूतः । एव-
मग्निहोत्रस्यापि प्रथमाहुतिर्मूलस्तम्भः । यदेतां प्रथमाहुति-
मभिलक्ष्य तस्या उपरि उत्तरयाऽऽहुत्यानुष्ठानं निष्पादयेत् ।

* पश्चिमाभिमुखत्वेनेति A चिन्तितपुस्तकपाठः ।

तदानो यज्ञसम्बन्धिनं मूलसम्भृच्छेत् । चलेत् प्राप्नुयात् ।
अभिघातेन पातयेदित्यर्थः । अतस्तदाहुतिप्रदेशं परित्यज्य
पूर्वभागे जुहुयात् । अतएव सूत्रकारः । झङ्गुलेर्मूलात् समिध-
मभिजुहोतीत्युक्त्वाऽनन्तरमिदमाह । भूर्भुवः सुवरित्युत्तरामा-
हुतिं पूर्वार्द्धं समिधि जुहोति । तूष्णीं वेति । एवं सति यज्ञ-
सम्भृता पूर्वाहुतिर्विवक्षिता भवति । अपि चेयमाहुतिभ्रा-
तव्यमेव प्राप्तातिक्रामति विनाशयतीत्यर्थः । यदुक्तं सूत्रका-
रेण । “इषेवेति सुङ्गुखादवाचीनं सायं लेपमवमार्द्धुर्जेलेति
ऊर्द्धं प्रातरिति” ॥

तदिदं विधत्ते । “अर्वाचीनं सायमुपमार्ष्टि । रेत एव त-
द्धाति । ऊर्द्धं प्रातः । प्रजनयत्येव तत्” इति । यदुक्तं सुव-
लक्षणे* । मुखमष्टाङ्गुलं प्रोक्तं बिलन्तु चतुरङ्गुलमिति । तस्य
मुखस्यागमारभ्य बिलपर्यन्तं होमादूर्द्धं लेपमवाचीनं साय-
ङ्काले मृज्यात् । तेन बिलमध्ये लेपापनयनात् यजमानो रेतो
धारयति । प्रातःकाले तु बिलमारभ्य मुखाग्रपर्यन्तमूर्द्धलेपमु-
पमृज्यात् । तेन प्रजामुत्पादयति ॥

अथ हविःशेषप्राशनं विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।
चतुरस्रयति [४] ॥ द्विर्जुहोति । अथ क दे आहुती भवत
इति । अग्नौ वैश्वानर इति ब्रूयात् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः ।
यद्वाह्मणः । ऊत्वा द्विः प्राश्नाति । अग्नाविवैश्वानरे द्वे आ-
हुती जुहोति” इति । पूर्वं सुवेण चतुर्वारं सुचि द्रव्यपूरणं

* सुख्य लक्षणे इति ॥ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

कृतम् । तच्च आहुतिचतुष्टयाय पर्याप्तम् । तच्च द्वे आहुती
आहवनीये समाहितायां समिधि कृते । इतः परं द्वयोराहुत्योः
कुत्र होम इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । विश्वेषाम्भराणां समन्धी
योऽग्निस्त्वस्मिन्नित्युत्तरम् । ब्राह्मणस्य वैश्वानरोऽग्निः हवि-
र्दातुर्गन्धर्वत्सप्रदत्वात् । अतो वज्रौ द्वे आहुती कृत्वा यज-
मानो द्विः प्राप्नीयात् । यदान्यो जुहोति तदान्यः प्राप्नीयात् ।
एवं मति ब्राह्मणरूपे वैश्वानराग्नावाहुतिद्वयं भवति ॥

होममार्जनप्राशनमह्नां प्रशंसति । “दिर्जुहोति । दिर्निमा-
ष्टि । द्विः प्राप्नाति [५] ॥ षट् सम्यन्ते । षड्वा षतवः ।
षट्त्वेनैव प्रीणाति” इति ॥

अथ प्रश्नात्तराभ्यां सर्वदेवतासम्बन्धित्वनाग्निहोत्रं प्रशंसति ।
“ब्रह्मवादिनां वदन्ति । किन्दैवत्यमग्निहोत्रमिति । वैश्वदेव-
मिति ब्रूयात् । यद्यजुषा जुहोति । तदैन्द्राग्नम् । यत् तृष्णीम् ।
तस्माज्जापत्यम् [६] ॥ यन्निमार्ष्टि । तदोषधीनाम् । यद्विती-
यम् । तत्पितृणां । यत्प्राप्नाति । तद्गर्भाणाम् । तस्माद्गर्भा
अनश्नन्तो वर्द्धन्ते । यदाचामति । तन्मनुष्याणाम्” इति ।
यद्यपि होम्यं द्रव्यमग्निसूर्ययोर्भागः तथाप्यग्निहोत्रप्रयोगेण
कामां देवतानां प्रीतिरिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । विश्वेषां
सर्वेषां देवानां प्रीतिरित्युत्तरम् । तत्कथमिति तदुच्यते ।
समन्त्रकहोमेनैन्द्राग्न्याः प्रीतिः । इन्द्रब्रह्मेण सूर्या विवर्जित
इत्युक्तम् । तृष्णीहोमेन प्रजापतेः प्रीतिः । अन्यत्र प्रजापते-
राधारे तृष्णीहोमदर्शनात् निर्मार्जनं द्विविधम् । तच्च सूत्र-

कारेणोदाहृतम् । “आषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वति । वर्हिषि लेपं निमृज्येति । प्राचीनावितो स्वधा पितृभ्यः पितृन् जिन्वति । दक्षिणेन वेदिभूम्यां लेपं निमृज्येति च” । तेनोभयेनौषधीनां पितृणाञ्च प्रीतिः । ब्राह्मणप्राशनेन गर्भाणां हस्तिः यस्मादेवं तस्माद्गर्भासु तत्रभोजनमन्तरेणैव वर्द्धन्ति । प्राशनव्यतिरिक्तं यच्छेषलक्षणं तेन मनुष्याणां प्रीतिः । प्राशनं भक्षणञ्च सूत्रकारो पृथगेव दर्शयति । पूषामीतिलेपं प्राश्नात्यशब्दं कुर्वन्न तिहाय यत्तोप आचम्यैवं पुनः प्राश्नाचम्य वर्हिषोपयस्योदङ्ङा-वृत्तोन्मृज्य गर्भेभ्यस्तेति उदग्दण्डया प्राग्दण्डया वा सुचाऽऽचामतीति वा । अत्र यत्प्राशनं तत्पूर्वमेव द्विः प्राश्नातीतिवाक्येन विहितं यत्वाचामत्युक्तं लक्षणम् ॥

तदिदं विधत्ते । “उदङ् पर्यावृत्याचामति[७] ॥ आत्मनो गोपीधाय । निर्णेनेक्ति शुध्यै” इति । यदुक्तं सूत्रकारेण । “आहवनीये सुचं प्रताप्य हस्तोऽवधेयः । हस्तो वा प्रताप्य सुच्यवधेयः । तयोर्दृष्टेः दिशति । सप्तर्षिभ्यस्त्वा सप्तर्षिञ्जिन्वेतीति ॥

तदेतं निष्टपनमुद्देशनं च क्रमेण विधत्ते । “निष्टपति स्वगाकृत्यै । उद्दिशति । सप्तर्षिर्निव प्रीणाति । दक्षिणा पर्यावर्त्तते । स्वमेव वीर्यमनुपर्यावर्त्तते । तस्मादक्षिणार्धं आत्मनो वीर्यवत्तरः । अथो आदित्यस्यैवावृतमनुपर्यावर्त्तते” इति । निष्टपति नितरां तपनं स्वगाकृत्यै स्वर्गप्राप्त्यै भवति । योयमुदङ्मुखः सप्तर्षिणामुद्देशं कृतवान् सोयं वा वामभागे पर्यावृत्तिर्न कुर्यात् । किन्तु दक्षिणभागमुद्दिश्य पर्यावृत्तिं कुर्यात् । तथा

मति दक्षिणभागे विद्यमानां स्वशक्तिभनपर्यावृत्तिं करोति । यस्मादेवं तस्मात् पुरुषस्य दक्षिणभागोऽतिशयेन शक्तिमान् । अपिचादित्यो गोलोके प्रादाक्षिण्येन वर्त्तते । अतस्तदीया-
मावृत्तिमन्वयं पर्यावृत्तो भवति । सूत्रकारेण दीदिहि दीदिदामि दिदायत्येषोऽग्लुपममिन्धने आस्मातः” इति ॥

यस्मिन् ममिन्धने सन्त्वा उदाहृतास्तदिदं ममिन्धनं वि-
धत्ते । “ऊत्वापममिन्धे [८] वज्रवर्चमस्य ममिन्धे” इति । मस्यक्
प्रकाशनायत्यर्थः ॥

दर्शपूर्णमासादाविव बर्हिःप्रहरणशङ्कां वारयितुं निषेधति ।
“न बर्हिरनुप्रहरेत् । अमः स्थिता वा एष यज्ञः । यदग्नि-
होत्रम् । यदनुप्रहरेत् । यज्ञं विच्छिन्द्यात् । तस्मान्नानुपहृ-
त्यम् । यज्ञस्य सन्तत्यै” इति । करिष्यमाणानां यज्ञाना-
मग्न्याधानत्वात्तेषां ह्येदानीमप्यनुष्ठितत्वात्तथा चाग्नेौ सत्यग्नि-
होत्रावस्थानात् सर्व्वयज्ञानुष्ठानमन्तरेणाग्निहोत्राख्या यज्ञो
न समाप्तः । तस्मात् समाप्तिद्योतकं बर्हिःप्रहरणं न कुर्यात् ।
तस्मिन् कृते स यज्ञो विच्छिद्येत । तस्माद्यज्ञमन्तत्यर्थे प्रहरणं
न कर्त्तव्यम् । यदुक्तं सूत्रकारेण अग्निहोत्रस्याग्नीं प्रचान्य
चित्तमचित्यं जुहोमि स्वाहेत्युन्नयनदेशे निनयत्यन्तर्दि वेति ॥

तदिदं विधत्ते । “अपो निनयति । अवस्यस्यैव रूपमकः”
[९] इति ॥ सोमयागे अवस्यस्य यत्स्वरूपं तदिव अपां नि-
नयनेन करोति ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे उपयुक्तहविःसंस्कारा उक्ताः पञ्चमे काम्यद्रव्याणा-
मग्निहोत्राणामङ्गानि चोच्यन्ते । तत्रादौ तावत्प्रश्नोत्तराभ्या-
मग्निहोत्रहविःसंस्कारोपक्रमं निश्चिनेति । “ब्रह्मवादिना
वदन्ति । अग्निहोत्रप्रायणा यज्ञाः । किं प्रायणमग्निहोत्रमिति * ।
वत्सो वा अग्निहोत्रस्य प्रायणम् । अग्निहोत्रं यज्ञानाम्” इति ।
सर्वेषां यज्ञानां मध्ये अग्निहोत्रं प्रथमभावि । तथा च सूत्र-
कारेणोदाहृतम् । अग्नीनाधाय हस्तावनिज्य संवत्सरमग्निहो-
त्रं ऊत्वा दर्शपूर्णमामावारभते । ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन
वा यजते । तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरुत इति ॥ यथा
सर्वेषां यज्ञानामग्निहोत्रादित्वम् । एवमग्निहोत्रहविःसंस्का-
राणामपि कश्चिदादिवक्तव्य इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । शा-
खान्तरानुसारेण पृषास्तीति वत्समुपसृज्येति यत्सूत्रकारेणो-
क्तम् । सोऽयमग्निहोत्रहविःसंस्कारस्यादिः । तच्चाग्निहोत्रमुत्तर-
क्रतूनामादिरित्युत्तरम् । यथा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिवुद्धिः ।
यथा च श्राद्धे गोत्रान्तरोत्पन्ने ब्राह्मणे पित्रपितामहदिवुद्धिः ॥

एवमग्निहोत्रे सोमयागवुद्धिः प्रशंसार्थं भावनार्थञ्च सम्या-
दर्थति । “तस्य पृथिवी सदः । अन्तरिक्षमाग्नीध्रम् । द्यौर्हवि-
र्धानम् । दिव्या आपः प्रोक्षणयः । ओषधयो बर्हिः [१]
वनस्पतय इध्रः । दिशः परिधयः । आदित्यो यूषः । यज-

* F has प्रायणमन्वादि ।

मानः पशुः । समुद्रोऽवस्थः । मन्वत्सरः स्वर्गाकारः । तस्मा-
दाहिताग्नेः सर्वमेव बर्हिष्यन्दत्तं भवति । यत्पायं जुहोति ।
रात्रिमेव तेन दक्षिणां कुरुते । यत्प्रातः [२] अहरेव तेन
दक्षिणां कुरुते । यत्ततो ददाति । सा दक्षिणा" इति ।
मामयागरूपेण भाव्यमानस्य तस्याग्निहोत्रस्य मदः प्रभृति
मामयागाङ्गमवकल्पनीयम् । सा पृथिवी मेव मदः स्थानीया ।
यदन्तरिक्षं तदाग्नीध्रधृण्यस्थानीयम् । ययं द्यौः सा ऋतिर्दान-
मण्डपस्थानीया । वृष्टिजन्या दिव्या आपस्ताः प्राक्षिणार्थजन-
स्थानीयाः । या ब्रह्माद्या आपधयस्ताः बर्हिः । एवं वन-
स्पत्यादिषु द्रष्टव्यम् । स्वर्गा स्वगतं तत्र देवानां हविः कर्मा-
तोति स्वर्गाकारः । वृहस्पतिपुत्रः शंयुः ते शंयुं बर्हस्पत्य-
मब्रुवन्निमं नो यजः स्वर्गा कुर्वीतीति श्रुत्यन्तर्गात् यस्मा-
देवं मामाङ्गानि * मस्यन्नानि । तस्मादाहिताग्नेरग्निहोत्रिणा
बर्हिष्यं मामयागाहं सर्वमेव कृत्स्नमपि अङ्गजातं दत्तं मस्यादितं
भवति । तत्र हि केचिदक्षिणाहं विद्यन्ते । यावन्तो वै मदस्यास्ते
सर्वे दक्षिणा इति श्रुतत्वात् । अत्रापि मायं प्रातर्होमेन रात्रर-
क्ष्य दक्षिणाहं त्वं मस्यादनीयम् । अयमग्निहोत्रो बन्धुभ्याऽन्येभ्या
वा यत् किञ्चिददाति तत्सर्वं दक्षिणास्थानीयम् । तदेवमग्निहोत्रं
प्रशस्तम् । मामयागत्वभावनया तत्र किञ्चिदतिशयः मस्यद्यते ।
यथा विष्णोर्दिदृक्षा शिलायामतिशयः । यथा वा आहुं
पिष्टपितामहादिदृक्षा दौहित्रस्य नमस्कार्यत्वम् । तदत् ॥

प्रकान्तरेणाग्निहोत्रं प्रशंसति । “यावन्तो वै देवा अऊत-
मादन् । ते पराभवन् । त एतदग्निहोत्रं सर्वस्येव समवदा-
याजुह्वुः । तस्मादाहुः । अग्निहोत्रं वै देवा गृहाणां निष्कृति-
मपश्यन्निति । यत्सायं जुहोति । रात्रिया एव तद्भुताद्याय
[३] यजमानस्यापराभावाय । यत्प्रातः । अह्न एव तद्भुता-
द्याय । यजमानस्यापराभावाय । यत्ततोऽत्राति । ऊतमेव
तत्” इति । देवानां मध्ये केचिदग्निहोत्रं ऊवा तच्छेषं भक्षि-
तवन्तः । परे तु होममन्तरेणाऊतशेषमेव भक्षितवन्तः ।
यावन्त एतादृशस्तावन्तः पराभूताः ते च देवाः पुनर्विचार्य
तदेतदग्निहोत्राख्यं हविः सर्वस्यैवाग्नेः स्वर्थस्य चेत्युभयस्यार्थं
सम्यगवदानं कृत्वा होमं अकार्षुः । तस्मादभिज्ञा एवमाहुः ।
अग्निहोत्रमेव स्वगृहाणां निष्कृतिः पुनः प्राप्नुयायं निर्मितवन्त
इति । सायं होमो रात्रौ ऊतशेषभक्षणाय प्रातर्होमोऽहनि-
ऊतशेषभक्षणाय तेन * कालद्वयेऽपि यजमानस्य पराभवे न
भवति । ततो होमादूर्ध्वं यदत्राति तत्सर्वं ऊतमेव भवति । यदुक्तं
सूत्रकारेण । द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयात् । अग्निहोत्रस्या-
ख्यां पूर्वां दोहनेनोत्तरां अधिश्रित्य पूर्वमुत्तरमानयतीति ॥

तदेतद्विधत्ते । “द्वयोः पयसा जुहुयात् पशुकामस्य ।
एतद्वा अग्निहोत्रं मिथुनम् । य एवं वेद । प्र प्रजया पशुभि-
र्मिथुनैर्जायते [४] इमामेव पूर्वया दुहे । अमूमुत्तरया ।
अधिश्रित्योत्तरमानयति । योनाविव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनने”

* F has तेन च ।

इति । गोद्वयक्षीरेण होमे मतिं दत्त्वा दग्निहोत्रस्य मिथुन-
रूपत्वं तद्वेदितुं मिथुनरूपाणां प्रजानां पशूनाञ्चोत्पत्तिद्वयो-
र्गवैर्मध्ये पूर्व्या गवा भूमिरेव दग्धा भवति । प्रथमगोक्षीरं
वज्रावधिश्रित्य पश्चादुत्तरगोक्षीरमानयत् । तेन पूर्वक्षीरे
क्षीरान्तरमंचने कृते प्रजात्यत्तौ योनौ रेतः शिकं भवति ॥

अथ काम्यानि चत्वारि द्रव्याणि * विधत्ते । “आज्येन जुहु-
यात् तेजस्कामस्य । तेजा वा आज्यम् । तेजस्यैव भवति ।
पयसा पशुकामस्य । एतद्वै पशूनां रूपम् । रूपेणैवास्मै पशू-
नवरुन्धे [५] पशुमानेव भवति । दध्नेन्द्रियकामस्य । इन्द्रियं
वै दधि । इन्द्रियायैव भवति । यवाग्वा यामकामस्य । आपध्या†
वै मनुष्याः । भागधयेनैवास्मै मजातानवरुन्धे । याम्यैव भव-
ति” इति । आज्यस्य स्निग्धत्वात्तेजस्त्वं यन्नित्यहोमद्रव्यं पयः
तदेव काम्यमाने पशुफलायापि कामुकस्य सम्पद्यते । न तु
पयान्तरं मत्पादनीयमिति । दध्नुदाहरणेन न निषिध्यते ।
एकगोक्षीरेण पशुमात्रं फलम् । गोद्वयक्षीरेण पशुबाहु-
ल्यम् । कर्षभयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति न्यायात् क्षीरार्थमेव
पशूनां मत्पादनम् । पयसः पशुस्वरूपत्वम् ॥ दध्ने इन्द्रिय-
हेतुत्वादिन्द्रियहेतुत्वम् । मनुष्या आपध्या आपधद्रव्यभाजिनः ।
अत्रो यवागूर्ध्वं मे महेत्यन्नानामुचितभागधेयम् ॥

चतुर्विधयनादिकमग्निहोत्रे यत् पूर्वमुक्तं तदत्र प्रशं-

* F has क्रमेण विधत्ते ।

† F has आपध्या वै ।

मति । “अयज्ञो वा एषः । योऽसामा [६] चतुरन्त्रयति ।
 चतुरन्त्रः रथन्तरम् । रथन्तरस्यैष वर्षः । उपरीव हर-
 ति । अन्तरिक्षं वामदेव्यम् । वामदेव्यस्यैष वर्षः । द्विर्जुहोति ।
 ब्रह्मचरं बृहत् । बृहत् एष वर्षः । अग्निहोत्रमेव तत्साम तत्क-
 रोति” [७] इति । अग्निष्टोमानां प्रसिद्धयजानां सामयुक्त-
 तात् सामर्हाहतस्याग्निहोत्रस्य यज्ञत्वं तदमुख्यमिति चेत् ॥
 मैवम् । उपचरितानां साम्नां सम्पादयितुं शक्यत्वात् । उन्न-
 यने या चतुःसङ्ख्या पूर्व्वं विहिता सा रथन्तरनामाऽन्तरंषु
 विद्यते । तेन साम्येनोन्नयनव्यापारो रथन्तरस्य स्वरूपभूतः ।
 उन्नीतस्य हविष आहवनीयदेशं प्रतिस्पर्शमन्तरेणोदर्थेण य-
 द्भरणं तस्य चान्तरिक्षवर्त्तितादन्तरिक्षद्वारा वामदेव्यसाम्नः
 स्वरूपत्वेनोपचरितुं शक्यं वामदेव्यसाम्नोऽन्तरिक्षत्वेन अतिर-
 न्यत्र श्रूयते । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यमिति । या त्वाङ्गतिवि-
 शेषगता द्वित्वसङ्ख्या बृहदित्येतस्मिन् सामनाम्नि विद्यते इति ।
 बृहत्साम्नलोपचारः । तेनाग्निहोत्रं सामयुक्तमेव करोति ।
 यत्चेतद्बुबिषो भूमावुपसादनम् ॥

तदेतज्ज्योतिष्टोमगतोपसदुपचारेण प्रशंसति । “यो वा
 अग्निहोत्रस्योपसदो वेद । उपैनुपसदो नमन्ति । विन्दत
 उपसत्तारम् । उन्नीथापसादयति । पृथिवीमेव प्रीणाति ।
 होथ्यन्नुपसादयति । अन्तरिक्षमेव प्रीणाति । ऊलोपसादयति ।
 दिवमेव प्रीणाति । एता वा अग्निहोत्रस्योपसदः [८] य एवं
 वेद । उपैनुपसदो नमन्ति । विन्दत उपसत्तारम्” इति ।

अग्निहोत्रमस्वन्धिनोरुपचरिताः उपमदो यो वेदात्रायमुप-
मत्तारं स्वमेवकं लभन्ते ॥ अत्र हविषस्त्रिवारमुपमादनं वि-
धत्ते । उद्ध्यनानन्तरमभिमर्शनार्थं गार्हपत्याममोषे प्रथम-
मुपमादनं विद्यते । तत ऊर्द्धमाहवनीयममोषे होमात् प्राक्
पञ्चाच्च द्विरुपमादनम् । तेन त्रयेण लोकत्रयप्राप्तिः एता एव
त्रिविधा उपमादनक्रियाः । अग्निहोत्रमस्वन्धिन्य उपचरिता
उपमदः ॥ उपपृथ्व्यस्य मदिधाल्यस्य समानत्वात् उपेनमिति
पुनरुक्तिर्वेदनफलप्राप्त्यर्थं ॥

अथोपचरिताश्रवणादिमस्यादनेनाग्निहोत्रहोमं प्रशंसति ।
“यो वा अग्निहोत्रस्याश्रावितं प्रत्याश्रावितः होतारं ब्रह्माणं
वषट्कारं वेद । तस्य त्वं ऊतम् । प्राणा वा अग्निहोत्रस्याश्रा-
वितम् । अपानः प्रत्याश्रावितम् । मनां होता । चक्षुर्ब्रह्मा ।
निमेषो वषट्कारः । [८] य एवं वेद । तस्य त्वं ऊतम्” इति ।
यदुक्तं सूत्रकारेण । समिधमाधाय प्राणायान्यनिमील्यावोक्त्य
ऊत्वा ध्यायेद्यत्कामस्यादिति । तत्र प्राणादीनामाश्रावितत्वा-
दिरूपेण यो जानाति तस्यैव होमा मुखो भवति ॥

अथ ममस्वकहविःस्पर्शनं विधत्ते । “मायं यावानश्वं वै
देवाः प्रातर्यावाणस्याग्निहोत्रिणो गृहमागच्छन्ति । तान् यन्न
तर्पयेत् । प्रजया पशुभिर्वितिष्ठेरन् । यत् तर्पयेत् । तृप्ता एनं
प्रजया पशुभिस्तर्पय्युः । मजूर्देवैः मायं यावभिरिति सायः
ममृशति । मजूर्देवैः प्रातर्यावभिरिति प्रातः । ये चैव देवाः
मायं यावानो यं च प्रातर्यावाणः । [१०] तानेवोभयाः स्तर्प-

यति । त एनं तृप्ताः प्रजया पशुभिस्तर्पयन्ति” इति । साय-
ङ्काले यावन्त्यग्निहोत्रिणो गृहं गच्छन्तीति सायंयावानः । एवं
प्रातर्यावाणः । तेषामुभयेषामहृत्प्रजापशुविद्योगः । तत्तृप्ता
प्रजादिसम्पत्तिः । अतस्तर्पणाय मन्त्रः स्पर्शनीयं हविः सायं
यावभिर्देवैः महेति मन्त्रार्थः । एवमितरत्रापि । पुनः फलो-
क्तिरूपसंहारार्था ॥

अथाग्निहोत्रकर्माणान्यन्नयनादिकं वज्रत्वकल्पनया प्रशंस-
ति । “अरूणे ह स्माहौपवेशिः । अग्निहोत्र एवाह ५ सायं
प्रातर्वज्रं भ्रातव्येभ्यः प्रहरामि । तस्मान्मत्पापीया ५ सो भ्रातव्या
इति । चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति । समित् सप्तमी । सप्तपदा
शक्नोती । शाक्नोती वज्रः ॥ अग्निहोत्र एव तस्मायं प्रातर्वज्रं य-
जमानो भ्रातव्याय प्रहरति । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातव्यो
भवति” [११] इति । अरूणे नामतः सचोपवेशस्य पुत्रः
कदाचित् मभामध्ये स एवमुवाच । सायं प्रातश्च यदनुष्ठानं
सायं भ्रातव्येभ्यो मदीयो वज्रप्रहारः । तस्मात् कारणाद् भ्रा-
तव्यो मत्तोऽप्यतिदरिद्र इति कथं वज्रमग्रादनमिति तदु-
च्यते । उन्नयनहोमसमीपे तथा सप्तसंख्यया सप्तभिः पादैरुपेता
शक्नोती बुद्धिस्थ्या वज्रश्च शाक्नोती । वज्रो वै शाक्नोतीति श्रुत्यन्तर-
प्रसिद्धः तस्मादीदृशाग्निहोत्रप्रयोगेण यजमानः स्वयं सम्पन्नो
भवति । भ्रातव्या परा भवन्ति । अत्र मीमांसार्थां प्रथमाध्या-
यस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् ।

“आदित्यो यूप इत्यत्र स्मृतिरादित्यशब्दतः ।

द्वारं चानुषमारूपं घृताक्ते तैजसेऽस्ति तत्” ॥

आदित्ये यच्चतुर्गस्य तेजस्वित्वं तद्यूपेऽप्यस्ति, घृताक्तस्य यूपस्य तेजस्वित्वावभायात् । तत आदित्यशब्देन यूपः स्मृत्यते । एवं यजमानो यूप इत्यत्र चतुर्गस्योर्द्ध्वत्वस्य समानत्वाद्यजमानः स्मृत्यते । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् ।

“दध्रा होमेऽन्यकर्मत्वगुणो वान्यत्तु पूर्ववत् ।

विगुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः” ॥

दध्रा जुहोतीति श्रूयते । तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात् प्रकृतात् कर्मणोन्यदधिहोमरूपं कर्मति पूर्वन्यायेनावगम्यते । यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते । तथा दधिद्रव्येणेति चेत् । वैषम्यात् । यथा वैश्वदेवयाग आमिन्वागुणावरुद्धः । तथा-
ऽग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धम् । प्रत्युत निर्गुणत्वादुपमाका-
ङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः । एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्ट-
व्यम् । पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पन्नशिष्टतया समबलत्वात् ।
एकेनैव द्रव्येणाग्निहोत्रे निष्पन्ने* ब्रीहियववदिकस्यः । तत्रै-
वान्यचिन्तितम् ।

“यदध्रेन्द्रियकार्यस्य जुहुयादिति तत्पृथक् ।

गुणो वाभिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलितः ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत्कर्मफलाय तु ।

गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते ” ॥

दध्रेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते । तदिदं प्रकृताद-

* अग्निहोत्रनिष्पन्नैरिति B पुस्तकपाठः ।

अग्निहोत्रादन्यत्कार्यं* न तत्र गुणविधिः । कुत इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादेनिष्पत्तेरिति चेत् । मैवम् । कर्मान्तरविधौ दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाद् गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात् । प्रकृतहानाप्रकृतक्रियाप्रसङ्गाच्च । गुणमात्रं फलाय विधीयते । यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो न प्राप्तः । धात्वर्थाभावे फलासम्भव इति चेन्न । अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य प्रकृतस्य धात्वर्थस्येहानूद्यमानत्वात् । चतुर्थार्थायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

“दध्ना लिन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुत तद्दधि ।

अन्यत्स्यात् पूर्व्ववन्मैवं संयोगस्य पृथक्कृतः” ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । तत्र दध्नः काम्यत्वं नित्येऽग्निहोत्रे पूर्व्वन्यायेन तद्दधि न प्रयोक्तव्यम् । किन्त्वन्यदेव किञ्चिद्द्रव्यमिति चेत् । मैवम् । दध्ना जुहोतीत्यस्मिन् वाक्यान्तरे कामसंयोगमनुपन्यस्य नित्यसंयोगेन दधिविधानात् । तस्मादेकस्यापि दध्ना वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाविरुद्धम् ॥ एवमग्नीषोमीयपण्यौ खादिरे बध्नाति खादिगं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति उदाहरणम् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

* कर्म इति E पुस्तकपाठः ।

अथ षष्ठाऽनुवाकः ।

पञ्चमे काम्यद्रव्याण्युक्तानि । षष्ठेऽभ्युद्रवणं होमाभावप्रती-
कारमित्युभयमभिधीयते । तत्राभ्युद्रवणं विधातुमादावुपा-
ख्यानेनाग्निहोत्ररूपाद् गौरुत्युक्तिं दर्शयति । “प्रजापतिर्काम-
यतात्मन्वन्मे जायेतेति । होऽजुहोत् । तस्यात्मन्वदजायत ।
अग्निर्वायुर्गदित्यः । तेऽब्रुवन् । प्रजापतिर्होषीदात्मन्वन्मे जा-
येतेति । तस्य वयमजनिष्महि । जायतां न आत्मन्वदिति ते-
ऽजुहुवुः । प्राणानामग्निः । तनो वायुः । [१] चक्षुष आदि-
त्यः । तेषां ऊतादजायत गौरिव” इति । पुरा कदाचित्
प्रजापतिरचेतनगिरिनगरादिकमुत्पाद्य आत्मवज्जीवात्मयुक्तं
चेतनं वस्तुजातमयमुत्पद्यतामिति कामयित्वा तत्साधनं होमं
कृतवान् । तेन होमेनाग्निवाय्वादित्यरूपं चेतनमजायत । ते-
ऽणम्यादयः परस्परं विचार्य प्रजापतं होमाद्यथा वयमुत्पन्ना-
स्तथास्माकमपि चेतनं जायतामिति विचार्य होमश्चक्रुः ।
तत्राग्निः प्राणेभ्यः स्वाहेत्येवं प्राणानामर्थं ऊतवान् । तथा
वायुस्तत्त्वर्थं आदित्यश्चक्षुरर्थं तेषां त्रयाणां होमादूर्द्ध्वं एका
गौरुपजायत ॥

अथ तस्या गौरग्निहोत्रशब्दाभिधेयत्वं सम्याद्य प्रशंसां दर्-
शयति । “तस्यै पयसि व्यायच्छन् । मम ऊतादजनि ममेति ।
ते प्रजापतिं प्रश्नमायच्छन् । स आदित्याऽग्निमब्रवीत् । यतरा-
नो जयात् । तन्नो सहासदिति । कस्यैकोऽहोषीदिति प्रजाप-

तिरब्रवीत् कस्यैक इति । प्राणानामहमित्यग्निः [२] तनुवा
 अहमिति वायुः । चक्षुषोऽहमित्यादित्यः । य एव प्राणानाम-
 होषीत् । तस्य ऊतादजनीति । अग्नेर्ऊतादजनीति । तदग्नि-
 होत्रस्याग्निहोत्रत्वम् । गौर्वा अग्निहोत्रम् । य एवं वेद गौरग्नि-
 होत्रमिति । प्राणापानाभ्यामेवाग्निं समर्द्धयति । अव्यर्द्धुकः
 प्राणापानाभ्यां भवति [३] ॥ य एवं वेद” इति । त्रयाणां
 होमाद् येयं गौरुत्पन्ना तस्याः पयसि कलहरूपं विरोधं त्रयो-
 ऽप्याचरन् । तदीयं वचनं प्रदर्शयति । मम होमादियं गौरज-
 नीत्यग्निः । एवं वायुरादित्योऽपि । अतो वाक्यवीप्साद्योतनाय
 पुनर्भवेति शब्दः । ततस्ते सर्वे तां निर्माय तदर्थं प्रजापतिं
 प्रति प्रश्नं कर्तुमागच्छन् । आगमनकाले स आदित्योऽग्निं
 प्रति एवं समर्थं कृतवान् । आवयोर्मध्ये यतरस्य जयो भवति
 अन्यतरस्य तदसु नौ सह आवयोर्भवति । ततस्तेः पृष्ठः
 प्रजापतिस्तेषां होमप्रकारं पप्रच्छ । युष्माकं मध्ये कः कस्यै
 देवतायै ऊतवानिति । बह्वन् प्रति प्रश्नद्योतनाय वोष्मार्थं दि-
 श्कृतिः । तत्राग्निः प्राणानामर्थेऽहं ऊतवानित्युवाच । वायुः श-
 रीरार्थमुक्तवान् । आदित्यश्चक्षुरथमुक्तवान् । तदा प्रजापतिः
 शरीरचक्षुषोः प्राणाधीनत्वेन प्राणानां मुख्यत्वात् तद्विषयहो-
 माङ्गैरुत्पन्नित्युवाच । अग्निसम्बन्धाङ्गे होमादुत्पन्नेति व्युत्पत्त्याऽग्नि-
 होत्रमिति गोनामसम्बन्धम् । गौराग्निहोत्रं यो जानाति सोऽग्निः
 प्राणापानाभ्यामेव समर्द्धं करोति । य एवं वेद सोऽयमा-
 युषः पुरा केनाप्यपमृत्युना प्राणापानाभ्यां विद्युक्तो न भवति ॥

अथाभ्युद्भवणं विधत्ते । “तौ वायुरब्रवीत् । अनु मा भज-
तमिति । यदेव गार्हपत्येऽधिश्रित्याहवनीयमभ्युद्भवं । तेन
त्वां प्रीणातीत्यब्रूताम् । तस्माद्यद्गार्हपत्येऽधिश्रित्याहवनीयम-
भ्युद्भवति । वायुमिव तेन प्रीणाति” इति । तावन्निश्चय्या प्रति
वायुः प्रार्थितवान् । युवामुभावन् पयस्यग्निर्होत्रिणः प्रीणय-
न्त्विति । यस्मादेवं तस्माद्गार्हपत्याधिश्रयणाद्गर्हमाहवनीयम-
भिलक्ष्य तत्पय उद्भवेत् । तेन वायुः प्रीता भवति । तदेतत्
सूत्रकारेणाकम् । वातायत्वंलुङ्गज्ञातीति ॥

अथ होमाभावप्रतीकारं दर्शयितुं प्रस्ताति । “प्रजापति-
र्देवताः सृजमानः । अग्निमेव देवतानां प्रथममसृजत । सोऽ-
न्यदालम्ब्यमवित्वा [४] ॥ प्रजापतिमभिपर्यावर्त्तत । स मृत्यो-
रबिभेत् । सोऽमुमादित्यमात्मना निरग्निमीत । तः ऊषा
पराङ् पर्यावर्त्तत । ततो वै स मृत्युमपाजयत् । अपमृत्युं जय-
ति । य एवं वेद” इति । पुरा प्रजापतिर्देवताः सर्वाः सिस्-
लुः प्रथममग्निमेवासृजत । सोऽग्निर्देवतान्यद्भिन्नमवित्वा स्वार्थ-
मालम्बनीयं पशुस्थानीयं चेतनमन्यत्किञ्चिदप्यलब्ध्वा प्रजाप-
तिमेवालम्ब्यमभिलक्ष्य तत्समीपे पर्यावृत्तः । स च प्रजापतिः
मृत्योर्भीतः मन्नात्मनः सकाशादादित्यं निर्भाय तमादित्य-
मग्नौ ऊषां स्वयं पराङ्मुखो जगाम । तेनापमृत्युं जितवान् ।
एवमन्यस्याखेवंविदोऽपमृत्युश्रेया भवति ॥

अथ होमाभावप्रतीकारं दर्शयति । “तस्माद्यस्यैवं विदुषः ।
उतैकाहमुत द्व्यहं न जुह्वति । ऊतमवाप्त्य भवति । अग्नौ ह्या-

दित्योऽग्निहोत्रम्” [५] इति ॥ एकाहं द्वाहं वा केनापि नि-
मित्तेन प्रतिबद्धाः सन्तोऽग्निहोत्रं तदीयाः केऽपि न जुह्वति ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे होमाभावप्रतीकारोऽभिहितः । सप्तमे होतव्यस्य ह-
विषोऽवस्थाभेदेन देवता प्रियत्वं प्रशंभार्थमनुसन्धानार्थञ्च दर्श-
यति । “रौद्रं गवि । वायव्यमुपसृष्टम् । आश्विनं दुह्यमानम् ।
मौस्यं दुग्धम् । वारुणमधिश्रितम् । वैश्वदेवाभिन्दवः । पौष्ण-
मुदन्तम् । सारस्वतं विध्यन्दमानम् । मैत्रं शरः । धातु-
रुदासितम् ॥ बृहस्पतेरुन्नीतम् । सवितुः प्रक्रान्तम् । द्यावा-
पृथिव्यं ह्वियमाणम् । ऐन्द्राग्रमुपसन्नम् । अग्नेः पूर्वाहुतिः ।
प्रजापतेरुत्तरा । ऐन्द्रं ऊतम् [१] इति ॥ पयो यदा गवि
तिष्ठति तदा रुद्रस्य प्रियम् । वत्सेनोपसृष्टं चोष्यमाणं वायोः
प्रियम् । दोहनेन आपन्नमश्विनोः प्रियम् । दोहादूर्द्ध्वं सोमस्य
प्रियम् । ब्रह्मावधिश्रितं वरुणस्य प्रियम् । द्रव्यां चोभ्यमाणस्य
पयसः ये विन्दवस्ते विश्वेषां देवानां प्रियाः । तापाधि-
क्येन पात्रस्थान्तपर्यन्तं यदुद्गमनं तत्पूष्णः प्रियम् । उत्तिकस्य
पात्रगतप्रदेशेषु सर्वेषु विविधं स्यन्दनं प्रसरणं यत्तत्सरस्व-
त्याः प्रियम् । चीरमध्ये घनीभूतं यच्छरः सारं तन्निचस्य
प्रियम् । पाकादूर्द्ध्वमुदासितं धातुः प्रियम् । सुचुन्नीतं बृह-

स्यतेः प्रियम् । आहवनीयसमीपे गन्तुं यत् प्रकान्त तत्सवितुः प्रियम् । तच्च ह्यीयमाणं^{*} द्यावापृथिव्योः प्रियम् । नीला तत्समीपे उपसन्नमिन्द्राग्न्योः प्रियम् । प्रथमाहुतिरग्नेः प्रिया । द्वितीयाहुतिः प्रजापतेः प्रिया । होमादूर्ध्वमिन्द्रस्य प्रियम् ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचितं माधवीयं वेदार्थप्रकाशं
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमाऽनु-
वाकः ॥ ३ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे हविषः सर्वदेवतामस्वन्धेन प्रशंसा कृता । अष्टमे दोह-
नप्रकारोऽभिधीयते । तच्चादौ गोसमीपे वत्सप्रेरणं विधत्ते ।
“दक्षिणत उपसृजति । पितृलोकमेव तेन जयति” इति ।
अग्निहोत्र्या धेनोर्दक्षिणपार्श्वं यथा वत्सः मम्भ्राति तथा तं
वत्समुपसृजेत् । तेन पितृलोकस्य जया भवति ॥

धेनोः प्राङ्मुखता च विकल्पेन विधत्ते । “प्राचीमावर्त्त-
यति । देवलोकमेव तेन जयति । उदीचीमावृत्य दोग्धि ।
मनुष्यलोकमेव तेन जयति” इति । देवलोकमनुष्यलोकयोः
प्रागुद्वर्त्तित्वेन तज्जयोऽनेकेष्वर्थवादेषु प्रसिद्धः । तथा च
शाखाहरणे श्रूयते । यत्प्राचीमाहरेत् । देवलोकमेव तेन जय-
ति । उदीचीमावृत्य दोग्धि । मनुष्यलोकमिति ॥

अधिकारिभेदेन दोहनीयस्त्वन्ववस्थां विधत्ते । “पूर्वो

* नीयमानमिति E चिह्नितपुस्तकद्वयं पाठान्तरम् ।

दुह्याज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य । यो वा गतश्रीः स्यात् । अपरौ
दुह्यात् कनिष्ठस्य कनिष्ठिनेयस्य । योवा बुभूषेत्” [१] इति ।
ज्येष्ठभार्यायाः पुत्रो ज्यैष्ठिनेयः । खयश्च भ्रातृणां मध्ये ज्येष्ठः ।
तादृशस्य पश्चिमदिग्वर्त्तिनौ स्नौ दुह्यात् । यो भवितुमि-
तः परं श्रियं प्राप्तुमिच्छति । तस्याप्यपरौ दुह्यात् । लोके
दोहनात्पूर्वं वत्सघोषणादूर्ध्वं अतिप्रश्रवणीयाऽङ्गुलीभिस्नान-
नन्दयन्ति ॥

तदत्र निषेधति । “न समृशति । पापवस्य सस्यथावृत्त्यै”
इति । स्नानोपद्रवेण प्राप्तं पापवस्य सस्यापयुक्तं वस्तु तद्व्यावृ-
त्यर्थं स्नानापमर्दाभावः ।

पूर्वाक्तं सर्वदेवतासम्बन्धमनुक्तैः कैश्चिद्विशेषैः सहानूद्य तेन
हविषाग्निहोत्रहोमः प्रयोगं विधत्ते । “वायव्यं वा एतदुपसृ-
ष्टम् । आश्विनं दुह्यमानम् । मैत्रं दुग्धम् । अर्यम्ण उदास्य-
मानम् । त्वाष्ट्रमुन्नीयमानम् । बृहस्पतेरुन्नीतम् । सवितुः प्र-
क्रान्तम् । द्यावापृथिव्यः द्वियमाणम् [२] ऐन्द्राग्रमुपसादि-
तम् । सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यो जुहोति । योऽग्निहोत्रं
जुहोति” इति । उक्तरीत्या हविषः सर्वदेवताप्रियत्वात्तादृशं
हविर्जुह्यात् । तेन सर्वाभ्यो देवताभ्यो ज्ञतं भवति ।

तमेवं होमं तद्देदनं बहुविधफलत्वदर्शनेन प्रशंसति ।
“यथा खलु वै धेनुं तीर्थे तर्पयति । एवमग्निहोत्रो यजमानं
तर्पयति । तृप्यति प्रजया पशुभिः । प्र सुवर्गे लोकं जानाति ।
पश्यति पुत्रम् । पश्यति पौत्रम् । प्र प्रजया पशुभिर्मयुनैर्जायते ॥

यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुहति । य उचैमदेवं वेद" [३] इति ॥
लोके क्षीरप्रदां धेनुं विविधघामादिप्रदानेन तीर्थं स्वीय-
भागस्थाने तर्पयति प्रीणयति । एवमियमग्निहोत्रो धेनुः हो-
मद्रव्यं ब्रह्मक्षीरं प्रयच्छति मातृकर्ममस्यादनद्वारा यजमानं
तर्पयति । अथवा धेनुमग्निहोत्रो तीर्थेऽग्निहोत्राख्ये कर्माणि
यजमानः यथा तर्पयति । तथेयमग्निहोत्रो कर्माफलं यजमानं
तर्पयति । स च यजमानः प्रजया पशुभ्यः तृप्ता दंष्ट्रपातादृद्धं
स्वर्गं प्रजानाति । ततः पूर्वं दीर्घायुष्येण युक्तः पुत्रं पात्रश्च
पश्यति । एवमग्निहोत्रो महिमानं जानता यस्य यजमानस्या-
ग्निहोत्रं अश्वर्युः पुत्रादयः जुहति । यश्च केवलमुक्तवृत्तान्तं
जानाति । तावुभावपि मिथुनरूपैः पुत्रादिभिश्च समृद्धा
भवतः ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
रुष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमाऽनु-
वाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमाऽनुवाकः ।

अष्टमेऽग्निहोत्रविधिरुक्तः । नवमं तदीयमन्त्रा उच्यन्ते ।
यद्यपि द्वितीयानुवाके संसृष्टासंसृष्टमन्त्रावुक्तौ । तथापि संसृष्ट-
होम एव न तु तन्मन्त्रौ । तस्मात् तौ मन्त्रावत्र विधन्ते । “त्रयो
वै प्रैयमेधा आसन् । तेषां त्रिरकोऽग्निहोत्रमजुहोत् । द्विरकोः ।
सहदेकः । तेषां यस्तिरजुहोत् । स चचाऽजुहोत् । यो द्विः । स
यजुषा । यः सहत् । स तृष्णीम् [१] ॥ यश्च यजुषाऽजुहोयश्च

तूष्णीम् । तावुभावाद्गुताम् । तस्माद्ययुषाहुतिः पूर्वा हो-
 तथा । तूष्णीमुत्तरा । उभे एवर्धा अवस्थे । अग्निर्ज्योतिर्ज्यो-
 तिरग्निः स्वाहेति माथं जुहोति । रेत एव तद्दधाति । सूर्यो
 ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः । रेत एव हितं प्रजन-
 यति” इति । मेधा श्रुतयन्यतदर्थयोर्धारणाशक्तिः । प्रिया
 रोधा यस्यामौ प्रियमेधः । कश्चिदृषिः । तस्य पुत्रा प्रैथ्यमेधाः ।
 तेषां त्रयाणां मध्येष्वेक आदिर्वा यजुषा होतव्यं प्रतिदिनं
 त्रिवारमग्निहोत्रमृचा ऊत्वा मममृद्धिं न प्राप । द्वितीयो यजुषा
 द्विरजुहोत् । तृतीयस्तूष्णीं सकृदजुहोत् । तावुभावृद्धिं प्राप्नु-
 ताम् । तस्मादन्येनापि प्रथमाहुतिरग्निर्ज्योतिरित्यादिना वा
 यजुषा होतव्या । द्वितीया तूष्णीं होतव्या । तथा सति म-
 मृद्धिं प्राप्नोति । मन्त्रस्य चायमर्थः । अग्निरङ्गारात्मकज्यो-
 तिः प्रभाद्रव्यम् । योऽग्निरङ्गारात्मकः स एव प्रभाद्रव्यरूपः ।
 यच्च प्रभाद्रव्यम् । तदेवाङ्गारात्मकं तयोर्विनाभावस्य दृष्ट-
 त्वात् । तदेतत्स्वीया वागाह । अग्नेन मन्त्रेण माथं ऊते सति
 रेतो धारणं भवति । एवं सूर्यमण्डलं तत्प्रभयोर्विनाभावो
 द्वितीयमन्त्र उच्यते । तेन प्रातर्होमे सति आहितं रेतः प्रजा-
 त्यन्तिं करोति । द्वितीयस्मिन्ननुवाक उदितानुदितहोमपनौ
 विहितौ । तयोः प्रक्रमानुसारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । प्रक्रमे
 यथाकामी प्रक्रमान्तु नियम्यत इति सूत्रकारेणाक्तन्यायात् ।
 एवं सति योऽनुदितहोमं प्रक्रम्यानुतिष्ठति । तस्य प्रमादा-
 ह्नेमात् प्रागेव सूर्योऽभ्युदियात् ॥

तदानो प्रायश्चित्तं विधत्ते । “रेतो वा एतस्य हितं न प्रजायते [२] ॥ यस्याग्निहोत्रमज्जतः सूर्योऽभ्युदेति । यद्यन्ते स्यात् । उन्नीय प्राङ्मुद्राद्रवेत् । स उपमाद्यातमितोराभीत् । स यदा ताम्येत् । अथ भूः स्वाहेति जुहुयात् । प्रजापतैर्वै भूतः । तमेवोपामरत् । स एवैनं तत उन्नयति । नार्त्तिमार्च्छति यजमानः” [३] इति ॥ अनुदितहोमं प्रक्रम्यानुतिष्ठता यस्य यजमानस्याग्निहोत्रमज्जतमेवामिलक्ष्य सूर्य उदेति । एतस्य गर्भाशये निषिक्तमपि रेतो न प्रजामुत्पादयति । तदानो यदि यजमानोन्ते स्यात् । यामान्तरमगत्वा समीपे तिष्ठेत् । तदानो स्वयमेव हविरुन्नीय प्राङ्मुखमाहवनीयं प्रति उद्धृतहविष्क आद्रवेत् । आगच्छेत् । स यजमान आहवनीयसमीपे हविरुपमाद्य स्वयं श्रमपर्यन्तं निरुद्धश्चामस्तिष्ठेत् । यदा आन्तो भवति तदा निरोधं परित्यज्य भूः स्वाहेति मन्त्रेण जुहुयात् । प्रजापतिर्भूता नित्यमिद्ध इति तन्मन्त्रगतस्य भूतशब्दस्यार्थः । अतस्तेन मन्त्रेण तमेव प्रजापतिं प्राप्तवान् भवति । स एव प्रजापतिरेनं यजमानम् । ततः कालापराधदोषादुद्धृत्य सगुणं कर्म प्रापयति । यजमानो विनाशं न प्राप्नोति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीयं वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥
॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

असंसृष्टहोममन्त्रौ नवमोऽभिहितौ । दशमे अवस्थाविशेषा-
नुसारेण होमो विधीयते । तत्र प्रथमामवस्थां दर्शयति ।
“यदग्निमुद्धरति । वसवस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन्यस्य तथाविधे जुह्व-
ति । वसुष्वेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । यदा यज-
मानो गार्हपत्यादाहवनीयेऽग्निमुद्धृत्य प्रतिष्ठापयति । तदानी-
मुद्धरणावस्थाया वसुप्रियत्वादमवोऽग्निरूपेण वर्त्तन्ते । यस्य
यजमानस्य तथाविधे तस्मिन्नग्रावृत्विजो जुह्वति । तस्य यजमा-
नस्य तदग्निहोत्रं वसुष्वेव ऊतं भवति तेन वसवः प्रियन्त
इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

अथ द्वितीयावस्थामाह । “निहितो यूपो यच्छते । रुद्रा-
स्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । रुद्रेष्वेवास्याग्नि-
होत्रं ऊतं भवति” इति । आहवनीये निहितो यूपो यन्नि-
र्गच्छता धूमेन युक्तो यदावतिष्ठते तदानीमयं रुद्रस्वरूपः ॥

अथ तृतीयावस्थामाह । “प्रथममभिधर्मार्चिरालभते । आ-
दित्यास्तर्ह्यग्निः [१] ॥ तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । आदि-
त्येष्वेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । अर्चिर्ज्वाला सा
यदा इध्मं काष्ठं प्रथमं स्पृशति ॥

अथ चतुर्थामवस्थामाह । “सर्व एव सर्वश इध्म आदीप्तो
भवति । विश्वे देवास्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति ।
विश्वेष्वेवास् देवेष्वग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । सर्वोऽपि

काष्ठसमूहः सर्वेषु प्रदेशेषु यस्मिन् काले आदीप्ता भवति तदा विश्वे देवा अग्निस्वरूपाः ॥

अथ पञ्चमावस्थामाह । “नितरामर्चिरूपावेति लोहिनीकेव भवति । इन्द्रस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । इन्द्र एवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” [२] इति । आर्चिः सर्व्यापि काष्ठानि यदा नितरामुपाप्नोति तेषु च काष्ठेषु लौहित्यमेव भवति तदानीमिन्द्रस्वरूपोऽग्निः ॥

अथ षष्ठीमवस्थामाह । “अङ्गारा भवन्ति । तेभ्योऽङ्गारेभ्योऽर्चिरुदेति । प्रजापतिस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । प्रजापतावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । प्रौढ-ज्वालासु शान्तासु काष्ठान्यङ्गारा भवन्ति । तेभ्यश्चाङ्गारेभ्य ईषदेवार्चिरुदेति । तदा प्रजापतिरूपोऽयमग्निः ॥

अथ सप्तमीमवस्थामाह । “शरोऽङ्गारा अधूहन्ते । ब्रह्म तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । ब्रह्मन्नेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । शरशब्देन चीरमारभूतं गण्डम् । अङ्गारशब्देन चाञ्चल्यमात्ररूपेणावभासमानो ज्वालालंशोऽभिधो-यते । तादृशाः शरोऽङ्गारा यदाधूहन्ते उपरि धावन्ति तदा परब्रह्मरूपोऽयमग्निः ॥

इदानीमेवंविधज्ञानपूर्वकानुष्ठानस्य तथाविधध्यानस्य च प्रशंसां दर्शयति । “वसुषु रुद्रेष्वादित्येषु विश्वेषु देवेषु ॥ इन्द्र प्रजापतौ ब्रह्मन् । अपरिवर्गमेवास्मैतासु देवतासु ऊतं भवति । यस्मैव विदुषोऽग्निहोत्रं जुहति । य उच्चैनदेवं वेद” [२] इति ॥

यस्य ज्ञानपूर्वको होमः यस्य च ध्यानं तयोर्भयोरपि एक-
मपि दिनमवर्जयित्वा वस्त्रादिषु ब्रह्मान्तेषु देवेषु ऊतं भवति ।
अ इति आङ्गर्थे परिवर्गः परिवारः । इदं क्रियाविशेषणम् ।
एतासु पूर्वाङ्गासु देवतासु अस्य यजमानस्य आऊतं भवत्येव ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥
॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे वङ्गेरवस्याविशेषं होमं प्राशस्यं दर्शितम् । एकादशे
भेदेन परिषेचनं मन्त्रौ विधत्ते । “ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चा-
मीति सायं परिषिञ्चति । सत्यं त्वर्त्तनं परिषिञ्चामीति
प्रातः । अग्निर्वा ऋतम् । अमावादित्यः सत्यम् । अग्निमेव तदा-
दित्येन सायं परिषिञ्चति । अग्निनादित्यं प्रातः सः । यावद-
होरात्रे भवतः । तावदस्य लोकस्य । नार्त्तिर्न रिष्टिः । नान्तो
न पर्यन्तोऽस्ति ॥ यस्यैवंविदुषोऽग्निहोत्रं जुङ्गति । य उचैनदेवं
वेद” [१] इति । ऋतशब्देन मानसमत्यवाचिना अग्निरत्र
विवक्षितः । सत्यशब्देन वाचिकसत्यवाचिना आदित्योऽत्र
विवक्षितः । ऋतमग्निं त्वामादित्येन परितः सिञ्चामीति सायं
मन्त्रस्यार्थः । सत्यं आदित्यं त्वां सत्येन अग्निना परितः सि-
ञ्चामीति प्रातःकालीनमन्त्रस्यार्थः । एवंविधज्ञानपूर्वकाऽनु-
ष्ठाने तथाविधज्ञाने च यावन्तं कालमहोरात्रे उभे सुस्थिते

वर्तेते । तावन्तं कालमेतदीयपुत्रपौत्रादिपरम्परायां अग्निहो-
त्रानुष्ठानोपयुक्तस्य अस्य विघ्नकारी कालार्त्तिर्न भवति । नापि
सर्वात्मना नाशो भवति । तथा भोग्यवस्तुना कदापि अन्तः
पर्यन्तो नस्तः । अन्तो नाशः पर्यन्तः प्रतिबन्धस्य सर्वात्मना नाशः ।
तस्मादेतत् प्रशस्तसग्निहोत्रमनुष्ठेयमिति प्रपाठकस्य तात्पर्यार्थः ॥
अथ प्रपाठकस्य अनुवाकार्थः सङ्गृह्यते ।

“उपोद्घातोऽग्निहोत्रञ्च संस्काराः प्राकृतास्तथा ।

उदीच्या अपि संस्काराः काम्यक्रयविधिस्तथा ॥

अहोमः सप्रकारोक्तो दोहनीयहविः स्तुतिः ।

दोहासंसृष्टहोमश्च वज्रवस्थाप्रशंसनम् ॥

परिषेचनमित्येवं प्रपाठक उदाहृतः * ।

अग्निहोत्रविधिः साङ्गप्रशंसाज्ञानमयुतः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोद्घाटनं निवर्त्तयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमश्नेयः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशाऽनु-
वाकः ॥ ११ ॥

समाप्तश्चायं प्रथमः प्रपाठकः ॥

* उदीरित इति A चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

आद्ये प्रपाठके प्रोक्तो नित्यकाम्यविभेदतः ।

आरण्यकाण्डगा मन्त्रा दशहोत्रादयः श्रुताः ॥

तद्राह्मणे स्पष्टमुक्तं द्वितीयेऽस्मिन् प्रपाठके ।

आरण्यकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके प्रथमानुवाके दशहोत्रा-
ख्या चितिः स्मृत्यादिहोममन्त्रा आस्ताताः । तस्य विधि-
रस्मिन् प्रथमानुवाकेऽभिधीयते । होढमन्त्राणाञ्च प्रयोग-
व्यवस्था सूत्रकारेण विस्पष्टं दर्शिता । त इमे चतुर्होत्रास्तान्
यत्र होमार्थाः सग्रहाः सखाहाकारास्तत्र प्रयुज्येरन् । यत्रा-
होमार्था अग्रहा अखाहाकारा यत्र यजमानास्तेषां ये वि-
हारसंयुक्ताः । आहिताग्नेस्तान् प्रतीयादुभयोरितरानिति ।
चतुर्होत्रशब्दः कृत्स्नः होढमन्त्रविषयः । एतच्च प्रश्नोत्तराभ्यां
विस्पष्टमाह्वस्यते । एतेषु च होढमन्त्रेषु यावन्ति पूर्वभागे
होमसाधननामानि श्रूयन्ते । तेषां प्राधान्येन दशहोढमन्त्र-
त्वम् । उपरिभागे ग्रहशब्दवाच्यः । तस्मान्ते स्वाहाकारः
पठितः । तौ यज्ञस्वाहाकारौ होमेभ्येवाजपादौ तद्रहितो हो-

तद्भाग एव प्रयोक्तव्यो विद्वाय आहवनीयादियुक्तं कर्म ।
तद्विषयविधिष्वहिताग्निरेवाधिकारी इतरेषु त्वनाहिताग्नि-
रपि । अतएव तेषां क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्चेत्युभयविधः प्रयोगो
विद्यते ॥

एवं सत्यत्र पुरुषार्थप्रयोगं तावदादौ विधत्ते । “प्रजा-
पतिरकामयेत प्रजाः सृजेयेति । स एतं दशहोतारमपश्यत् ।
तं मनसाऽनुद्रुत्य दर्भस्तम्बेऽजुहोत् । ततो वै स प्रजा असृजत ।
ता अस्मात् सृष्टा अपाक्रामन् । ता यहेणागृह्णात् । तद्गृहस्य
यहत्वम् । यः कामयेत प्रजायेयेति । स दशहोतारं मनसाऽ-
नुद्रुत्य दर्भस्तम्बे जुहुयात् । प्रजापतिर्वै दशहोता [१] ॥
प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजायते” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः
प्रजा उत्पादयितुं कामयमानस्तदपायं वेदेषु परोक्ष्य दश-
होत्राख्यं मन्त्रमपश्यत् । आरण्यकाण्डे एवं समाम्नातः ।
चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं बर्हिः । केतो
अग्निः । विजातमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो
हविः । मामाध्वर्युरिति । अत्र चित्तिचित्तशब्दाभ्यां निर्वि-
कल्पकसविकल्पकभेदजनकावन्तःकरणभेदो विवक्षितौ वाक्प्र-
सिद्धौ आधीतमुच्चार्यमाणं केतविज्ञानशब्दाभ्यां निर्विकल्पक-
सविकल्पकविज्ञानविषयावभिधीयते । वाक्पतिशब्देन वाचः
प्रवर्तकः कण्ठताल्वादिस्यानेषु संयुज्यमानो वायुरुच्यते । मनः-
प्राणौ प्रसिद्धौ सामशब्देन तद्भेतुः स्वरोच्चारणशक्तिरुच्यते ।
एवं चित्त्वादयो दश शरीरगताः पदार्थविशेषाः स्मृतादयो दश

पदार्था होमनिष्पादकाः । अग्निशब्दद्वयेनाहवनीयगार्हपत्यौ
विवक्षितौ । उपवक्तृशब्देनानुवचनकर्तृर्होतुः पुरा प्रेषवक्ता
मैत्रावरुणो विवक्षितः । चित्यादयः शारीरपदार्थाः सुगादि-
रूपा इति वाक्यार्थः । अस्मिन्नन्ते सुगादीनां होमसाधना-
नां दशानामभिहितत्वात् । अयं मन्त्रो दशहोतेत्युच्यते ।
सोऽयं मन्त्रस्य पूर्वभागः । उत्तरभागस्तु ग्रहशब्दवाच्य एव-
मास्नातः । वाचस्पते विधनामन् । विधेम ते नाम । विधेस्व-
मस्माकं नाम । वाचस्पतिः सोमं पिवतु । आस्मासु नृम्णं
धात्वाहेति । हे वाचस्पते वाचः पालक हे विधे जगद्धिधातः ।
हे नामन् सर्वस्य वशीकर्त्तुः ते तव नाम विधेम अस्मद-
नुग्रहकारी देवोऽयमित्येवं प्रसिद्धिं कुर्मः । यदा नमनं
प्रज्ञीभावं सप्तादयामः त्वमणस्माकं नामविधेः देवेषु मध्ये
यजमानोऽयं यथाशास्त्रं ऊतवानिति प्रसिद्धिं कुरु । अयं
वाचस्पतिर्मदीयं सोममदृशमाज्यं पिवतु । आस्मासु होम-
कर्त्तृषु नृम्णमपेक्षितं धनं धादाचस्पतिः सप्तादयतु इमं
वृत्तान्तमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह । अत्र वाचस्पत
इत्यादि नृम्णं धात् इत्यन्तो ग्रहभागः । तेन ग्रहभागेन स्वा-
हाकारेण च सहितं तं दशहोतमन्त्रं मनसोच्चार्य कस्मिंश्चि-
द्भस्मस्त्रे आज्येन ऊतवान् । ततो होमसामर्थ्यात् स प्रजापतिः
कामिताः प्रजाः समर्जं ताः सृष्टाः प्रजा अनुरागरहिताः
अस्मात् प्रजापतेरपकान्ताः स च प्रजापतिर्वाचस्पत इत्यादि
ग्रहभागपठितसामर्थ्येन ताः प्रजाः पुनरगृह्णात् । ततो गृहा-

त्यनेनेति व्युत्पत्त्या ग्रहत्वं सम्यक्नम् । प्रजापतिवदन्योऽपि होमं कृत्वा प्रजापतिमामर्थ्यं प्राप्य प्रजापत्यत्तिं करोति सोऽयं विधिः सूत्रकारेण सङ्गृहीतः । यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशगृहीतेन सूत्रं पूरयित्वा दशहोतारं मनसाऽनुदृत्य दर्भस्तम्बे सग्रहं जुहुयादूर्ध्वं वा पूर्व्वेण ग्रहेणार्द्धमुत्तरेणेति ॥

मानसं मन्त्रोच्चारणं प्रशंसति । “मनसा जुहोति । मन इव हि प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै” इति । यथास्मदीयं मनः सङ्कल्पमात्रेण मनोराज्यगतान् गिरिनद्यादीन् सृजति । एवं प्रजापतिरपि सङ्कल्पमात्रेण सृजतीति तत्साम्यम् । अतो मानसमुच्चारणं प्रजापतेः प्राप्त्यै भवति ॥

विधत्ते । “पूर्णया जुहोति । पूर्णं इव हि प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै” इति । द्वादशगृहीतेनाज्येन या सुक्पूर्णा तथा जुहुयात् । सर्व्वात्मकत्वात् प्रजापतेः पूर्णत्वम् ॥

पक्षान्तरं विधत्ते । “न्यूनया जुहोति । न्यूनाद्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत । प्रजानां सृष्ट्यै” [२] इति । चतुर्गृहीतेनाज्येन युक्ता येयमपूर्णसुक् तथा सृष्टेः प्राक् प्रजापतेः स्वरूपं सर्वजगदीजावस्थामव्याकृतं सर्वविशेषराहित्येन न्यूनं तस्मादेव व्याकृताङ्गाकृतरूपाः प्रजाः सृष्टवान् । अतो न्यूनया होमः प्रजासृष्ट्यै भवति । पूर्णत्वपक्षौ न्यूनत्वपक्षौ समबलत्वादिकल्पितौ ग्रहरहितेन होतृमन्त्रेण सर्वद्रव्यं सङ्गृह्येताव्यमित्येकः पक्षः । होतृभागेनार्द्धं कृत्वा पुनरर्द्धं ग्रहभागेन

होतव्यमिति द्वितीयः पक्षः । ताविमौ पचौ सूचीकृतौ ॥

अथ पचान्तरं विधत्ते । “दर्भस्तम्बे जुहोति । एतस्मादै योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत । यस्मादेव योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत । तस्मादेव योनेः प्रजायते” इति । भूमिष्ठ-दर्भस्तम्बस्य प्रजा योनित्वम् । तथा च पञ्चकाण्डे समाम्ना-तम् । यद्वा अस्या असृत यद्वीर्यं तद्दर्भास्तस्मिन् जुहोति । प्रैव प्रजायत इति ॥

विधत्ते । “ब्राह्मणे दक्षिणत उपास्ते । ब्राह्मणे वै प्रजा-नामुपद्रष्टा । उपद्रष्टुमत्येव प्रजायते” इति । होमकाले क-स्त्रिद्राह्मणे दक्षिणभागे स्थापनीयः । उपद्रष्टा हिताहितस्य प्रजानामुपदेष्टा उपद्रष्टा उपद्रष्टुमतिहिताहितद्रष्टृयुक्ते देशे प्रजायते ॥

यद्द्विभागं प्रशंसति । “यद्देवो भवति । प्रजानां सृष्टानां धृत्यै” इति । यथा प्रजापतिरपक्रान्ताः प्रजा यद्द्विभागेन धृत-वान् । एवं यजमानोऽपि ॥

इत्थं प्रजाकामस्य प्रयोगमभिधायाथ यशस्तामस्य प्रयोगं विधत्ते । “यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं यशो न च्छेत् [३] ॥ सोऽरण्यं परेत्य । दर्भस्तम्बमुद्रुत्थ्य । ब्राह्मणं दक्षिणतो नि-षाद्य । चतुर्होतृन् व्याचचीत । एतद्देव देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म । यच्चतुर्होतारः । तदेव प्रकाशं गमयति । तदेनं प्रकाशं गतम् । प्रकाशं प्रजानां गमयति” इति । वेदशास्त्रविद्यां तां जानन्नं ब्राह्मणं यदि तदनुरूपं यशो न प्राप्नुयात् तदा स

ब्राह्मणोऽरण्यमनुप्रविश्य दर्भस्तम्बमूर्द्धगन्धिकं वध्नीत तत्रामीनः
सन् कञ्चिद्विशिष्टं ब्राह्मणं दक्षिणभाग उपवेश्य तत्समीपे
होतृमन्त्रान् विस्पष्टमुच्चारयेत् । चित्तिः सृगित्यादिको दश-
होता पृथिवी होतृत्यादिकश्चतुर्होताग्निर्होतृत्यादिकः पञ्च-
होता सूर्यन्ते चक्षुरित्यादिकः षड्रोता महाहविर्होतृत्या-
दिकः सप्तहोता एते सर्वेऽपि होतृमन्त्राश्चतुर्होतृशब्देन कचि-
न्यायेनोपलक्षिताः । अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः । चतुर्होतृ-
शब्दस्यैव सर्वोपलक्षकत्वम् । न तु दशहोत्रादिदशकस्येत्य-
मर्थो उपरिष्ठाद्विस्पष्टीभविष्यति । अत्र होमविधानाभावाद्
ऊतभागस्त्राहाकारभागौ न प्रयोक्तव्यौ । यत्ते चतुर्होतारो
मन्त्राः एतदेव देवानामुत्कृष्टं गोप्यं ब्रह्म देवाः परस्मिन् ब्र-
ह्मणि यादृशं गौरवं तादृशमेतेषु कुर्वन्ति । तदेव देवाभि-
मन्त्ररूपं ब्रह्म देवेषु मध्ये विद्वांसमेनं प्रकाशं गमयति । ततो
देवेषु ख्यातिं गतमेनं ब्राह्मणं देवानुग्रहयुक्तं पुनः प्रजानां
मध्ये प्रकाशं गमयति । ततो लोकद्वयप्रख्यातो भवति ॥

उक्तदर्भस्तम्बं प्रशंसति । “दर्भस्तम्बमुद्गृह्य व्याचष्टे [४] ॥
अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्निवत्येव व्याचष्टे” इति । यथा-
ग्निर्होमाधारः तद्वद्दर्भस्तम्बोऽपि तत्र होमाधारत्वेन विहितः ॥

ततोऽग्निमत्त्वं हिताहितमाचित्वेनोपवेशितं ब्राह्मणं प्रशं-
सति । “ब्राह्मणो दक्षिणतः उपासे । ब्राह्मणो वै प्रजानामुप-
द्रष्टा । उपद्रष्टुमर्त्येवैनं यशश्चक्षति” इति । इदं हितमि-
दमहितमिति ब्राह्मणः प्रजाभ्य उपदिशति तस्मादयमुपद्रष्टा ।

तथाविधब्राह्मणैर्युक्त एव देशे विद्वानमनेन यशः प्राप्नोति ॥

अथ साक्षिणे ब्राह्मणाय गोदानं विधत्ते । “ईश्वरं तं यशोर्त्तारित्याहुः । यस्यां ते व्याचष्ट इति । वरस्तस्मै देयः । यदेवेनं तत्रोपरमति । तदेवावरुन्धे” [५] इति । यं ब्राह्मणं मन्निधाप्य होतृन् पवति । तमेव ब्राह्मणं तद्यश आर्त्तारोश्वरं प्राप्तं समर्थम् । अतस्तस्मै गोदानेन यद्यश एनं ब्राह्मणं प्राप्नोति तत्स्वयमेव स्वीकरोति ॥

तदेवं पुरुषार्थप्रयोगद्वयमभिधाय क्लृप्तं दशहोतृमन्त्रस्य प्रयोगचतुष्टयं क्रमेण विधत्ते । “अग्निमादधानो दशहोत्रारणिमवदध्यात् । प्रजातमेवैनमाधत्ते । तेनैवादृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । प्रजा तमेवैनज्जुहोति । हविर्निर्वण्यन्दशहोतारं व्याचक्षीत । प्रजा तमेवैनं निर्वपति । सामिधेनीरनुवक्ष्यं दशहोतारं व्याचक्षीत । सामिधेनीरेव सृष्टारभ्य प्रतनुते । अथो यज्ञो वै दशहोता । यज्ञमेव तनुते” [६] इति ॥ प्रजातं प्रभृतं आधेयोऽग्निर्होतव्यहविर्निर्वपणोयञ्च हविर्दशहोतृमन्त्रेण वद्धंते । तथा सामिधेनीरेव दशहोतृपाठेन तदनुष्ठानं प्रारभ्य विस्तारयति । अपि च दशहोतृमन्त्रस्य यज्ञमाधनत्वेन यज्ञरूपत्वाद्यज्ञमेव विस्तारयति । यदुक्तं सूत्रकारेण । दशहोत्राभिचरन् यजेत खल्लतडरिणे प्रदरे वा जुहुयादिति ॥

तदिदं पुरुषार्थत्वेन विधत्ते । “अभिचरं दशहोतारं जुहुयात् । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । स प्राणमेवैनमभिचरति । एतावद्वै पुरुषस्य खम् । यावत्प्राणाः । या-

वदेवास्यास्ति । तदभिचरति” इति । शिरमि किद्राणि मग्न
अधस्तने दे किद्रे तेषु सञ्चरन्तः प्राणा नवमह्याकाः तदपेक्षया
नाभेर्दशमत्वे एवं सति होतमन्त्रगततया दशमह्याया सर्व-
प्राणयुक्तमेवैनं शत्रुमुद्दिश्याभिचारः कृतो भवति । अपि च
प्राणा इति यावदस्ति एतावदेव पुरुषस्य मुखं स्वम् ॥

अतस्तत्सर्वमुद्दिश्याभिचारः कृतो भवति होमदेशं वि-
धत्ते । “स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतदा अस्यै नि-
र्घृतिगृहीतम् ॥ निर्घृतिगृहीत एवैनं निर्घृत्या ग्राहयति”
इति । इरिणमुरस्यानं तच्च स्वकृतं स्वयमेव मिद्धं न तु
गार्हपत्याद्यायतनवदुषनिर्वपनेन मम्यादितं प्रदरोऽभिक्षिद्राः
अनयोर्मध्य एकस्मिन् जुहुयादेतच्चोभयं निर्घृत्या राक्षसकू-
पया गृहीतं स्यान् ॥

अतस्तस्मिन्नवस्थाने एतं वैरिणं निर्घृत्या ग्राहयति । “य-
द्वाचः क्रूरम् । तेन वषट्करोति । वाच एवैनं क्रूरेण प्रवृत्त्यति ।
ताजगार्त्तिमार्च्छति” [७] इति । आरण्यकाण्डे क्रूराणि म-
मास्त्रातानि “खट् फट् जहि च्छिन्धि भिन्धि हन्धि कट्” इति
वाचः क्रूराणीति तेषां मध्ये केचित् क्रूरेण दशहोतमन्त्रान्ते
वषट्कारकृत्यं मम्यादयेत् । ततस्ते क्रूरेणैनं शत्रुं च्छिनत्ति ।
तदानोमेवासौ मरणं गच्छति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥
॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे दशहोतमन्त्रस्य क्रत्वर्थप्रयोगद्वयं दर्शितम् । द्वितीये चतुर्होत्रादिमन्त्राणां क्रत्वर्थप्रयोगः प्रदर्श्यते । तदादौ चतुर्होत्राभिः प्रयोगं विधत्ते । “प्रजापतिरकामयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति । स एतं चतुर्होतारमपश्यत् । तं मनमानुद्रुत्याहवनीयं जुहोत् । ततो वै स दर्शपूर्णमासामवमृजत । तावस्मात्सृष्ट्यावषाकामताम् । तौ यद्देणामृह्यात् । तद्ब्रह्मस्य ग्रहत्वम् । दर्शपूर्णमासावालभमानः । चतुर्होतारं मनमानुद्रुत्याहवनीये जुहुयात् । दर्शपूर्णमासविवेकस्य प्रतन्तुते [१] ॥ यद्देणो भवति । दर्शपूर्णमासयोः सृष्टयोर्धृत्यै” इति । चतुर्होतमन्त्र आरण्यकाण्डे समाम्नातः । पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् । वृहस्पतिरुपवक्तेति सोऽयं होतृभागः । तत्र पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः । तथा होत्रादयश्च स उपवक्त्रृशब्देन समीपे स्थितत्वात् तत्कर्मानुजानीतो ब्रह्मा विवक्षितः । ग्रहभागस्त्वेवमाप्नातः । वाचस्पतेर्वाचो वीर्येण । सम्भृततमेनायक्ष्यसे । यजमानापवार्यम् । आसुवस्कर्त्तुः । वाचस्पतिः सोमं पिबति । जजनन्दिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा” इति । हे वाचस्पते अत्यन्तं सम्पादितेन मन्त्रात्मिकाया वाचः सामर्थ्येन त्वमासमन्ताद्यक्ष्यसे । असौ यजमानाय वार्यं वरणीयं सुवः स्वर्गं आकः समन्तात् कुरु । अयं वाचस्पतिः अस्रदीयेषु यागेषु सोमं पिबति । इन्द्रदेवमिन्द्रियायेन्द्रियसमृद्ध्यर्थं जजनन् जनयन् प्रेरयत्यर्थः । तदेतदुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह । होमकाले

यथोक्तग्रहेण स्वाकारेण च युक्तस्तुर्होतमन्त्रः प्रयोक्तव्यः ।
आलभमानः उपक्रममाणः अन्यत्सर्वं दशहोतमन्त्रवद्भाष्ये-
यम् ॥

अथ पञ्चहोतुः प्रयोगं विधत्ते । “सोऽकामयत चातु-
र्मास्थानि सृजेय” इति । स एतं पञ्चहोतारमपश्यत् । तं म-
नसानुद्रुत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततो वै स चातुर्मास्थान्यमृजत ।
तान्यस्मात् मृष्टान्यपाक्रामन् । तानि ग्रहेणागृह्णात् । तद् ग्र-
हस्य ग्रहत्वम् । चातुर्मास्थान्वालभमानः [२] पञ्चहोतारं मन-
सानुद्रुत्याहवनीये जुहुयात् । चातुर्मास्थान्येव मृष्टाऽऽरभ्य प्रत-
नुते । ग्रहो भवति । चातुर्मास्थानां मृष्टानां धृत्यै” इति ।
पञ्चहोतमन्त्र आरण्यकाण्ड एवमास्नातः । अग्निर्होता अश्वि-
नावध्वर्युः । त्वष्टाग्नीत् । मित्र उपवक्तेति । अन्यादयः प्रमिद्धाः
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्यध्वर्युदित्वेन होतृपञ्चकं पूरणीयम् ।
तत्र ग्रहभाग एवमास्नातः । “सोमः सोमस्य पुगेगाः । शुक्रः
शुक्रस्य पुगेगाः । आतास्त इन्द्रसोमाः । वातापेर्हवनश्रुत
स्वाहा” इति । योऽयं देवतात्मकः सोमः सोऽयं लतात्मकस्य
सोमस्य यागदेशं प्रत्यागमने पुरतो गच्छति । शुक्रो भास-
को देवतादिप्रकाशको मन्त्रयुक्तस्य गृह्यमाणतया भासमानस्य
सोमस्य पुरतो गच्छति । आदौ मन्त्रं पठित्वा पञ्चात्मोमा
गृह्यन्ते । हे इन्द्र त्वदर्थं एते सोमाः आताः पक्वा आशिता
वा । कीदृशस्य ते वातापेः वायुवदाप्नोति सहसा गच्छतीति
वातापिः । तस्य हवनमाह्वानं गृह्णातीति हवनश्रुतस्य एत-

दयं जुहुधीति स्वकीया वागाह । अत्र सर्वत्र दर्शपूर्णमास-
चातुर्मास्यादीनामुपक्रमणं तदभिमानिचेतनविषयं द्रष्टव्यम् ।
अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

षड्ढोढमन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “सोऽकामयत पशुबन्धः
मृजेयेति । स एतः षड्ढोतारमपश्यत् । तं मनमानुद्रुत्याह-
वनीयेऽजुहोत् । ततो वै स पशुबन्धममृजत । सोऽस्मात्पृष्टो-
ऽपाकामत् । तं ग्रहेणागृह्णात् [३] तद् ग्रहस्य ग्रहत्वम् । पशु-
बन्धेन यच्च्यमाणः षड्ढोतारं मनमानुद्रुत्याहवनीये जुहु-
यात् । पशुबन्धमेव मृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते । ग्रहे भवति । पशु-
बन्धस्य मृष्टस्य धृत्यै” इति । षड्ढोढमन्त्र आरण्यकाण्ड एव-
माह्नातः । सूर्यं ते चक्षुः । वातं प्राणः । द्यां पृष्ठम् । अन्तरिक्ष-
मात्मा । अङ्गैर्यज्ञम् । पृथिवीः शरीरैरिति । हे पशो योऽयं
सूर्यः स च ते चक्षुः । यो वायुः स ते प्राणः । तथा च पशुवि-
षये भ्रिगुप्रैषे समान्नायते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्व-
वमृजतादिति । सा द्यौः ते पृष्ठभागः । उपरिवर्त्तित्वमाह्नात् । य-
दिदमन्तरिक्षन्ते त्वदीयो जोवात्मा मध्यवर्त्तित्वमाह्नात् । यानि
हृदयादीन्यङ्गानि तैर्यज्ञं सन्पादयेति शेषः । यान्यन्यान्यस्थ्या-
दीनि शरीरगतानि तैः पृथिवीं प्राप्नुहोति शेषः । सूर्यन्ते
चक्षुरित्यादावपि त्वदीयं चक्षुः सूर्यं प्राप्नोत्विति वा योजनी-
यम् । होमनिष्पादकस्य पशोः चक्षुरादीन्यत्रोक्तानीत्यस्य म-
न्त्रस्य षड्ढोढमन्त्रस्य ग्रहभाग एवमाह्नातः । वाचस्पतेऽङ्कि-
द्रया वाचा । अङ्किद्रया जुहुः । दिवि देवावृष्टः होत्रा-

मेरयस्व स्वाहेति । हे वाचस्यते अस्मिद्रया वाचा स्वराक्षर-
समूर्णेन मन्त्रेण अस्मिद्रया जुह्वा घृतसम्यूर्णया सुवा देवावृधं
देवानां वर्धयित्रो होत्रां होमक्रियां दिवि द्युलोके णरयस्व
मर्वतः प्रेरय । एवमर्थमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह ।
अन्यत् पूर्व्ववद्वाख्येयम् ॥

सप्तहोतमन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “सोऽकामयत सौम्यम-
ध्वरः मृजेयेति । स एतः सप्तहोतारमपश्यत् । तं मनसा-
नुद्रुत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततो वै स सौम्यमध्वरममृजत । [४]
सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् । तं ग्रहेणागृह्णात् । तद् ग्रहस्य ग्रहत्वम् ।
दीक्षिष्यमाणः सप्तहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये जुहुयात् ।
सौम्यमेवाध्वरः मृष्टाऽऽरभ्य प्रतनुते । ग्रहो भवति । सौम्यस्या-
ध्वरस्य मृष्टस्य धृत्यै” इति । न विद्यतेऽध्वरो हिंसा यस्याग्नि-
होमादेः सोऽयमध्वरः । न हि तदनुष्ठायिनः काचिद्विमाप्तिः ।
तस्य सर्व्वकामस्यापि होतृत्वात् । स च सोमद्रव्येण निष्पाद्यत्वात्
सौम्यः । सप्तहोतमन्त्रस्वारण्यकाण्ड एवमास्नातः । महाहवि-
र्होता सत्यहविरध्वर्य्युः । अच्युतमाजा अग्नीत् । अच्युतमना
उपवक्ता । अनाध्व्यस्याप्रतिध्व्यस्य यज्ञस्याभिगर्गौ । अयास्य
उद्गातेति । महाहविः सत्यहविरित्याद्या अयास्यान्ताः सप्त-
सङ्ख्याका महर्षयः तन्महर्षिस्वरूपा मन्त्रगता अत्र होत्रादयः य-
ज्ञस्य सोमयागस्याभिगर्गौ मन्निहित उद्गातुः पुरस्तात् पश्चाच्च
गृहीतः प्रस्तारप्रतिहारभागौ गायत इति प्रस्तोतप्रतिहर्त्ता-
रावभिगर्गौ । होताऽध्वर्य्युः आग्नीध्रो ब्रह्मा प्रस्तातः प्रतिह-

र्त्तौद्गातेति सप्तसङ्ख्याका होमनिष्पादकाः अत्राज्ञा इति । अयं मन्त्रः सप्तहोतेत्युच्यते । अस्य ग्रहभागस्त्वेवमाह्वातः । वाचस्यते हृदिधे नामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम । वाचस्यतिः सोममपात् । मादैव्यस्तन्तुः ऋदि मा मनुष्यः । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै स्वाहेति । हे वाचस्यते हे हृदिधे हृदयस्य विधातः चित्तप्रेरकेत्यर्थः । हे नामन् सर्वजनसम्बद्धप्रणामयुक्तं ते तुभ्यं नाम नमनं प्रणतिं विधेम कुर्म त्वं चास्माकं नामविधेर्देवानां मध्ये सम्यगिष्टवानिति प्रसिद्धं नामधेयं कुरु । अयं वाचस्यतिः सोममपात् पीतवान् दैव्यस्तन्तुः मद्गृहे हविःस्वीकारार्थमागतो देवसम्बन्धी सन्तानो माऋदि कदाचिदपि विच्छिन्नो माभूत् मम मनुष्यस्तन्तुः सत्विकप्रवाहोऽपि विच्छिन्नो माभूत् द्वावापृथिवीभ्यां नमोस्तु । तमिममर्थमुद्दिश्य जुहुधीति स्वीया वागाह । स्वाहाकारसहितेन दशहोत्रादीन् दीक्षार्थं जुहुयात् । सोमयागस्य दीक्षादित्वेन तदारम्भार्थं एवायं होमः । दीक्षादङ्गेष्वगोषोमीयपशोरन्तर्भावाद्यद्यपि पृथगुपक्रमो नास्ति तथापि निरूढपशुबन्धवाद्यद्यादीनामन्तर्भावात्तदर्थः पूर्वी मन्त्रहोमः । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

तदेवं चतुष्टयस्य क्रत्वर्थः प्रयोग उक्तः । अथ सम्भारय-जुर्मन्त्राणां क्रत्वर्थप्रयोगं विधत्ते । “देवेभ्यो वै यज्ञो न प्राभवत् । तमेतावच्छः समभरन् । [५] यत्सम्भाराः । ततो वै तेभ्यो यज्ञः प्राभवत् । यत्सम्भारा भवन्ति । यज्ञस्य प्रभृत्यै”

इति । योऽयमग्निष्टोमादिर्यज्ञः स देवेभ्यः पर्याप्नो नाभूत् ।
तत्साधनेषु वैकल्यसम्भवात् तदा देवास्तं यज्ञसम्भाराः सम्भार-
यजुराख्या मन्त्रा यावन्तः सन्ति तावद्भिः समभवन् सन्पूर्त्ति-
र्यथा भवति तथा पोषितवन्तः । ततस्तेभ्यो देवेभ्यः स यज्ञः
पर्याप्नोऽभवत् । सम्भारयजूषि चारण्यकाण्ड एवमास्मात्तानि ।
अग्निर्यजुर्भिः । सवितासोमैः । इन्द्र उक्त्यामदैः । मित्रावरुणा
वाग्निषा । अङ्गिरसोऽधिष्णियैरग्निभिः । मरुतः सन्दोहविधाना-
भ्याम् । आपः प्रोक्षणीभिः । ओषधयो बर्हिषा । अदितिर्वैद्या ।
सोमो दीक्षया । त्वष्ट्रेभ्यः । विष्णुर्यज्ञेन । वसव आज्येन । आदित्या
दक्षिणाभिः । विश्वेदेवा ऋर्जा । पूषा स्वगाकारेण । बृहस्पतिः
पुरोधया । प्रजापतिरुद्धयेन । अन्तरिक्षं पवित्रेण । वायुः
पात्रैः । अहं अद्धयेति । अचाग्निसवित्रादयो देवाः यजुस्तो-
मादीनि यज्ञे सम्भरणीयान्यङ्गानि एते देवास्ते सम्भरणीयैः
सहास्मिन् कर्माणागच्छन्त्विति वाक्यार्थः । उक्त्यामदशब्दः
शस्त्रवाची यज्ञशब्दो हविःप्रक्षेपवाची स्वगाकारः शंयुवाक-
मन्त्रः पुरोधाग्रहणकाले पठनीयः । पुरोक्तृपवित्रशब्दो द-
शापवित्रवाची । अहं यजमानः अद्धया सहागच्छामि त एते
सम्भारमन्त्राः प्रयोक्तव्याः । तेन यज्ञस्य प्रभूतिः पर्याप्तिर्भ-
वति ॥

सामान्यतो यज्ञसम्बन्धेन विहितानां सम्भारयजुषां पुनः
स्थानविशेषं विधत्ते । “आतिथ्यमासाद्य व्याचष्टे । यज्ञमुखं
वा आतिथ्यम् । मुखत एव यज्ञं सम्भृत्य प्रतनते”

इति । 'आतिथ्येष्टावग्नेरातिथ्यमसोत्यादिभिर्मन्त्रैर्निरुक्तं यद्भु-
विः तदेतदेदिमथ आसाद्य पूर्वोक्तान्यग्निर्यजुर्भिरित्यादीनि
सम्भारयजूषि पवनोयानि आतिथ्यहविषोऽनुष्ठास्यमानः सो-
मयज्ञमुखत्वान्मुखत एव सम्पूर्णावयवयज्ञं सम्याद्य विस्तार-
यति ॥

अथ देवपत्न्याख्यान् मन्त्रान् क्लृप्ततया विधत्ते । “अथ ज्ञो
वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्रजायेरन् । पत्नीर्याचये ।
यज्ञमेवाकः । प्रजानां प्रजननाय” इति । यो देवपत्नीमन्त्र-
रहितः स तावद्यज्ञ एव न भवति कुतस्तस्य फलपर्यन्तत्वात् ।
तस्मात्तादृशानुष्ठाने प्रजा नोत्पाद्यन्ते । अतस्तत्परिहाराय
देवपत्नीमन्त्रान् विस्पष्टं पठेत् । ते च मन्त्रा आरण्यकाण्ड एव-
मान्नायते । सेनेन्द्रस्य । धेना वृहस्पतेः । पथ्या पूष्णः । वाम्बायोः ।
दीक्षा सोमस्य । पृथिव्यग्नेः । वसूनां गायत्री । रुद्राणां त्रिष्टुक् ।
आदित्यानां जगतो । विष्णोरनुष्टुक् । वरुणस्य विराट् । य-
ज्ञस्य पङ्क्तिः । प्रजापतेरनुमतिः । मित्रस्य अद्वा । सवितुः प्र-
सुतिः । सूर्यस्य मरीचिः । चन्द्रमसो रोहिणी । ऋषोणामरु-
न्धती । पर्जन्यस्य विद्युत् । चतस्रो दिशः । चतस्रो वान्तरदि-
शः । अहस्य रात्रिश्च । कृषिश्च वृष्टिश्च । लिषिष्यापचितिश्च ।
आपस्यौषधयश्च । जर्कसूनुता च देवानां पत्नयः” इति । देवजा-
ताविन्द्रादयः पतयः । सेनादयः पत्न्यः । दिग्विदिगादयोऽपि
केषां विश्वेदेवानां पत्न्यः । एताः सर्व्वा आगत्य यज्ञमविकलं
कुर्वन्त्विति वाक्यार्थः । एतेषां देवपत्नीमन्त्राणां पाठेन वैकल्प-

कृतमयज्ञत्वं परिहृत्य सम्पूर्णमेव यज्ञं करोति । तत्र पत्नीम-
म्बन्धात्प्रजानामुत्पत्तिर्भवति ॥

देवपत्नीनां सामान्येन यज्ञमम्बन्धं विधाय स्थानमभि-
धत्ते । “उपसत्सु व्याचष्टे । एतद्वै पत्नीनामायतनम् । स्व
एवैना आयतनेऽवकल्पयति” [६] इति ॥ या ते अग्ने याश-
येत्यादिमन्त्रमाध्या आहुतय उपसदः तासां स्तोलविवक्षया
स्तोलिङ्गेनोपसच्छब्देनातिदेशात् सामीप्यं पत्नीनामुचितस्था-
नम् । अत एता देवपत्नीः स्नाचिन्त एव स्थाने यजमानः
स्थापयति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥
॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये चतुर्द्वातादिमन्त्राणां कृत्यर्थप्रयोगो दर्शितः ।
तत्रादौ तावदनुक्तकालविशेषाणां कर्मणां सामान्येन शुक्रप-
क्षमन्त्रव्यतिरेकाभ्यां विधत्ते । “प्रजापतिरकामयत प्रजाये-
येति । स तपोऽतथत । स त्रिवृतः स्तोममसृजत । तं पञ्च-
दशस्तोमो मथ्यत उदहणत् । तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवताम् ।
पूर्वपक्षं देवा अन्वमृज्यन्त । अपरपक्षमन्वसुराः । ततो देवा
अभवन् । परासुराः । यं कामयेत वशीयान्त्स्यादिति [१] ।
तं पूर्वपक्षे याजयेत् । वशीयानेव भवति । यं कामयेत पापो-

यान्त्यादिति । तमपरपक्षे याजयेत् । पापीयानेव भवति । तस्मात् पूर्वपक्षोऽपरपक्षात् कारुण्यतरः” इति । मिसृक्तः प्रजापतिस्तत्साधनं तपोऽनुष्ठाय तपःसामर्थ्येन नवसङ्ख्याकाभिर्ऋग्भिरुपेतं त्रिवृत्नामकं स्तोमममृजत् । तच्च सृष्टं स्तोमपरः पञ्चदशस्तोमः केनापि वैरेण मध्ये विच्छिन्नमकरोत् । तावेतौ त्रिवृत्स्तोमस्य पूर्वोत्तरभागौ शुक्लकृष्णपक्षरूपेण परिणेतौ । तत्र शुक्लपक्षं देवताः अनुमृताभवन्मैश्वर्ययुक्त्वात् पूर्वपक्षे यागं कुर्वाणो धनिको भवति । अपरपक्षे तु विपरीतः । तस्मादनुक्तकालविशेषेषु कर्मासु पूर्वपक्षः कारुण्यतरः अतिशयेन प्रशस्तः ॥

अथ प्रसङ्गात् सृष्टः प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन स्तुवन् तदनुसन्धानं पुरुषार्थतया विधत्ते । “प्रजापतिर्वै दशहोता । चतुर्होता पञ्चहोता । षड्ढोता सप्तहोता । ऋतवः संवत्सरः [९] । प्रजाः पशव इमे लोकाः । य एवं प्रजापतिं बहोर्भूयाः स वेद । बहोरेव भूयान् भवति” इति । प्रजापतेर्दशहोतृप्रभृतिलोकपर्यन्तं सर्ववस्त्वात्मकत्वेनामौ बहोरप्यतिशयेन बल्लवं तादृशं विदित्वा ध्यानं कुर्वन् । स्वयमपि तादृशो भवति ॥

अथ चतुर्होतृमन्त्रस्य पुरुषार्थप्रयोगं विधातुं प्रसूति । प्रजापतिर्देवासुरानमृजत् । स इन्द्रमपि नामृजत् । तन्देवा अभ्रुवन् । इन्द्रं नो जनयेति । सोऽब्रवीत् । यथाहं युष्माकं स्तपसाऽमृचि । एवमिन्द्रं जनयध्वमिति [१] । ते तपोऽतयन् । त आत्मन्निन्द्रमपश्यन् । तमब्रुवन् । जायस्वेति । सोऽब्रवीत् ।

किं भागधेयमभिजनयिष्य इति । ऋतून्संवत्सरम् । प्रजाः पशून् ।
 दमोऽस्त्रोकानित्यब्रुवन् । तं वै माहुत्या प्रजनयतेत्यब्रवीत् [४] ।
 तं चतुर्होत्रा प्राजनयन्" इति । प्रजापतिर्देवानसुरांश्च सृष्ट्वा
 देवस्वामिनमिन्द्रं नासृजत । अपिशब्दादसुरस्वामिनमपि
 नासृजत । इन्द्रसृष्ट्यर्थं देवैः प्रार्थितः सृष्टिमाधनं तप उप-
 दिदेश । ततो देवास्तपस्तप्त्वा स्वहृदय एवावस्थितमिन्द्रं दृष्ट्वा
 जायसेति प्रार्थितवन्तः । इन्द्रश्च भागधेयमाकाङ्क्षन् ऋत्वादि-
 लोकपर्थ्यन्तं जगत् स्वभोग्यत्वेन देवेभ्यो त्वया स्वात्पादनहेतुमा-
 ङ्गतिमुपदिदेश । ते च देवास्तुर्होत्रा ऊत्वा तमिन्द्रमजनयन् ॥

इन्द्राणीं विधत्ते । "यः कामयेत वीरो म आजायेतेति ।
 स चतुर्होतारं जुहुयात् । प्रजापतिर्वै चतुर्होता । प्रजापति-
 रेव भूत्वा प्रजायते । जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहेति ग्रहेण
 जुहोति । आस्य वीरो जायते । वीरः हि देवा एतयाऽऽहुत्या
 प्राजनयन्" इति । वीरो लौकिकवैदिककर्म्मसु गूढः पुत्रः
 पृथिवी होतेत्यादिपृथस्यतिरूपवक्तव्यन्त्यतुर्होता, उपरितन
 इन्द्रियाय स्वाहेत्यन्तो ग्रहभागः, तेन सर्व्वेणापि चतुर्होतारं
 जुहुयादिति होमो विहितः । जजनदिन्द्रमित्यादिग्रहभागान्त
 एकहोम इत्येकः पक्षः । होमभागेन ग्रहभागेन चाङ्गतिद्वयं
 वाक्याभ्यां विधीयत इत्यपरः पक्षः । तदुभयं सूत्रकार आह ।
 यः कामयेत वीरो जायेतेति । स चतुर्होतारं जुहुयाच्चतुर्ग-
 होतेनाज्येनाहुं वा पूर्व्वेण ग्रहेणाहुमुत्तरेणेति ॥

* प्रजनदिति मुद्रितब्राह्मणपुस्तकपाठः ।

अथ क्रतुमध्य एव होमेन पशुकामस्येत्यादिवत् पुरुषार्थं पञ्चहोतृमन्त्रेण ग्रहहोमं विधत्ते । “आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गं लोकेऽस्यर्द्धन्त । वयं पूर्वं सुवर्गं लोकमियाम वयं पूर्वं इति [५] । त आदित्या एतं पञ्चहोतारमपश्यन् । तं पुरा प्रातरनुवाकादाग्नीध्रेऽजुहवुः । ततो वै ते पूर्वं सुवर्गं लोकमायन् । यः सुवर्गकामः स्यात् । स पञ्चहोतारं पुरा प्रातरनुवाकादाग्नीध्रे जुहुयात् । संवत्सरो वै पञ्चहोता । संवत्सरः सुवर्गा लोकः । संवत्सरएवर्तुषु प्रतिष्ठाय । सुवर्गं लोकमेति” इति । प्रथमतः स्वर्गं प्राप्तुमिमे मत्सरयस्ता आदित्याः यागमध्ये प्रातरनुवाकाच्छस्त्रपाठात् पुरा पञ्चहोत्रा ऊत्वा प्रतिस्पर्धिभ्योऽङ्गिरोभ्यः पूर्वमेव प्राप्ताः । अतोऽन्योऽपि तथा ऊत्वा स्वर्गं प्राप्नोति । संवत्सरस्य सर्वात्मकप्रजापतिरूपत्वेन पञ्चहोतृत्वं स्वर्गलोकरूपत्वञ्च द्रष्टव्यम् ॥

अथोक्तहोमकर्त्ताऽऽदित्यप्रशंसामुक्तेन तदादित्यध्यानं फलाय विधत्ते । “तेऽब्रुवन्नङ्गिरस आदित्यान् [६] । क स्य । क वस्तज्ञो हव्यं वक्ष्याम इति । कन्दःस्वित्यब्रुवन् । गायत्रियां त्रिष्टुभि जगत्यामिति । तस्माच्छन्दःसु सङ्ग आदित्येभ्यः । आङ्गीरसीः प्रजा हव्यं वहन्ति । वहन्त्यस्मै प्रजा बलिम् । एतमप्रतिस्थातं गच्छति । य एवं वेद” इति । ते पूर्वोक्ताः प्रथमतः स्वर्गप्राप्तिरहिता अङ्गिरस आदित्यान् पप्रच्छुः । हे आदित्याः कुत्र यूयं स्थिताः युष्मदर्थं हव्यं बोढुकामा वयं कुत्र स्थितेभ्यो

* गन्तुमिति । चिह्नितपुस्तकपाठः ।

युष्मभ्यं हविर्वह्नं करिष्याम इति । ते चादित्याः गायत्र्यादि-
कन्दःसु वयं गूढा स्थिता इति अभ्रुवन् । तस्मादङ्गिरोगोत्रे
समुत्पन्नाः प्रजा गायत्र्यादिकन्दांसुच्चार्य तेष्वदित्यान् भा-
वयन्तः तेभ्यो हव्यं पप्रच्छन्ति । एवमावृत्तान्तं यो वेद अस्मै
वेदित्रे सर्व्याः प्रजाः प्रजां वहन्ति । केनाप्यप्रतिख्यातमेतमादि-
त्यममूहमसौ वेदिता प्राप्नोति । अतो य एवं वेदेति नात्र
प्रशंसापरम् । आदित्यध्यानविवक्षयोक्तफलप्राप्तिपरम् । एवं
सर्व्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

प्रकारान्तरेणादित्यप्रशंसामुखेन ध्यानं विधत्ते । “द्वादश
मासाः पञ्चर्त्तवः ॥ त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एक-
विंशः । एतस्मिन् वा एष श्रितः । एतस्मिन् प्रतिष्ठितः ।
य एवमेतं श्रितं प्रतिष्ठितं वेद । प्रत्येव तिष्ठति” [७] इति ।
मासाद्यपेक्षया योऽयमेकविंश आदित्यः स एष एतस्मिन् प्रकृते
पञ्चहोतमन्त्रे श्रितः । तद्विषयानुष्ठानयुक्तत्वात् । किञ्च एतं
पञ्चहोतमन्त्रे आश्रितं प्रतिष्ठितञ्च यो वेद स प्रतितिष्ठत्येव ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनु-
वाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये चतुर्होतमन्त्रग्रहभागयोः पुरुषार्थप्रयोगो विहितः ।
चतुर्थे जगत्सृष्टिकथनमुखेन होतमन्त्रप्रशंसा क्रियते । तत्र
प्रथमं तावद्दशहोतारं प्रशंसति । “प्रजापतिरकामयत प्रजाये-

येति । स एतं दशहोतारमपश्यत् । तेन दशधात्मानं विधाय ।
 दशहोत्राऽतप्यत । तस्य चित्तिः सुगामीत् । चित्तमाज्यम् ।
 तस्यैतावत्येव वागामीत् । एतावान् यज्ञक्रतुः” इति । प्रजा-
 पतिः स्रष्टुकामः तत्साधनं वेदेषु विचार्य दशहोत्रमन्त्रं दृष्ट्वा
 तन्मन्त्रोक्तप्रकारेण स्वरूपमेव चित्तिविचित्तवागाद्यवयवैर्द-
 शधा दशप्रकारं जातेन दशहोत्रमन्त्रेण तपः कृतवान् । तपः-
 शब्देऽयं पर्यालोचनरूपं मानसं यज्ञं कृतवानित्यर्थः । तस्य
 मानसयज्ञप्रवृत्तस्य ब्राह्मणमाधनाभावाद्येयं विक्रिया चित्तिर्नि-
 र्विकल्पकज्ञानहेतुभूतान्तःकरणवृत्तिः सैव सुगामीत् । यत्तु
 चित्तं सविकल्पकज्ञानसाधनमन्तःकरणं तदेवाज्यम् । एवमुत्तर-
 चापि योज्यम् । तदेवं प्रगृह्य प्रदर्शयते । तस्य प्रजापतेस्तदानीं
 दशहोत्रमन्त्ररूपा यावत्युच्चार्यते एतावत्येव वागामीत् । इदमेव
 पुनः पुनरावर्त्तयति । तत्रान्यं वागव्यापारं न करोतीत्यर्थः ।
 तस्मिन्मन्त्रे यावानर्थः प्रतीयते । एतावानेव तदीयो यज्ञक्रतुः ।
 ननु ब्राह्मणानुष्ठानरूपो यज्ञशब्दो हविस्स्यागवाची । क्रतुशब्दो
 हविस्स्यागयुक्तकृत्प्रयोगं वक्ति । तदेवं प्रजापत्यनुष्ठानवाचि-
 त्वात् प्रशस्तोऽयं दशहोत्रमन्त्रः ॥

अथ चतुर्होत्रमन्त्रं प्रशंसति । “स चतुर्होतारमसृजत ।
 सोऽनन्दत्[१] । असृचि वा इममिति । तस्य सोमो हविरा-
 सीत् । स चतुर्होत्राऽतप्यत । सोऽताम्यत् । स भूरिति व्याहरत् ।
 स भूमिमसृजत । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजूंषि । स दि-
 तोयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स भुव इति व्याहरत् [२] ।

सोऽन्तरिक्षमसृजत । चातुर्मास्यानि सामानि । स तृतीयम-
 ष्यत । सोऽताम्यत् । स सुवरिति व्याहरत् । स दिवमसृजत ।
 अग्निष्टोममुक्थ्यमतिरात्रमृचः । एता वै व्याहृतय इमे लोकाः ।
 इमान् खलु वै लोकाननुप्रजाः पञ्चवक्त्रन्दाऽग्निं प्राजायन्त ।
 य एवमेताः प्रजापतेः प्रथमा व्याहृतोः प्रजाता वेद [३] ।
 प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते" इति । स प्रजापतिर्दशहोत-
 मन्वानुष्ठानेन सत्यमङ्कल्पः सन् स्वमङ्कल्पेन चतुर्होतमन्त्रमसृ-
 जत् तत्र तमिमं मन्त्रं सृष्टवानस्मीत्येवं दृष्टवान् । तस्य मन्तोष-
 युक्तस्य प्रजापतेः सङ्कल्पमात्रेण सोमवक्त्रोर्मो हविरासीत् । स
 पुनश्चतुर्होतमन्त्रेण सोमाख्यं हविः प्रजिष्य होमानुष्ठानरूपं
 तपोऽकुरुत् । तेन व्यापारेण आन्तो दीर्घस्वरवाचं कृतवान् ।
 तदनुकरणरूपो भूरितिशब्दः प्रजापतिना व्याहृतत्वात् प्र-
 थमलोकप्रकाशकव्याहृतिरूपो मन्त्र इत्युच्यते । तेन मन्त्रेण
 ज्ञातां तदर्थरूपां भूमिं सङ्कल्प्यामृजत । ततः सङ्कल्पादेवाग्नि-
 होत्रादिकमसृजत । एवं द्वितीयतृतीयपर्थ्यायौ व्याख्यातव्यौ ।
 एवमुक्तेन प्रकारेणैता भूरादिव्याहृतय एव लोकत्रयरूपेण
 परिणताः । तानिमान् लोकाननुसृत्य प्रजादिकमुत्पन्नम् । एत-
 देतदस्य प्रजादिप्राप्तिः फलम् ॥

अथ पञ्चहोतमन्त्रं प्रशंसति । "स पञ्चहोतारमसृजत ।
 स हविर्नाविन्दत । तस्मै सोमः स्तनुवं प्रायच्छत् । एतत्तं
 हविरिति । स पञ्चहोत्रा तथ्यत । सोऽताम्यत् । स प्रत्यङ्मुखाध-
 त । सोऽसुरानमृजत । तदस्याप्रियमासीत् [४] । तद्दुर्वर्षः

हिरण्यमभवत् । तदुर्वर्षस्य हिरण्यस्य जन्म । स द्वितीयम-
 यत । सोऽताम्यत् । स प्राङ्बाधत । स देवानसृजत । तदस्य
 प्रियमासीत् । तत्सुवर्षः हिरण्यमभवत् । तत्सुवर्षस्य हिरण्यस्य
 जन्म । य एवः सुवर्षस्य हिरण्यस्य जन्म वेद [५] । सुवर्ष आ-
 त्मना भवति । दुर्वर्षाऽस्य भातव्यः । तस्मात्सुवर्षः हिरण्यं
 धार्यम् । सुवर्ष एव भवति । एनं प्रियं गच्छति नाप्रियम्”
 इति । स प्रजापतिः पञ्चहोतमन्त्रं मृष्टा तेन होतुमलभ्ये ह-
 विषि सोमस्य शरीरं हविष्येन लब्धः । पञ्चहोतमन्त्रेण तं सोमं
 ऊत्वा आन्तवान् । आन्तः सन् असौ प्रत्यङ्बाधत निरुद्ध-
 प्राणवृत्तिः सन् शरीर एव महर्तो षोडशं प्राप्तवान् । तस्या-
 मुपद्रववेलायामसुरानसृजत । तेषामसुराणां सृष्टिहेतुभूतं
 तत्पीडायुक्तं शरीरमस्य प्रजापतेरप्रियमासीत् । तच्चाप्रियं श-
 रीरं दुर्वर्षहिरण्यरूपेण निष्पन्नम् । न हिरण्यशब्दः सुवर्षलोक-
 वाची अत्र । तत्र दुर्वर्षविशेषणात् रजतसोमताम्रादिवाची भ-
 वति । तदेवं रजतताम्रादिरूपस्य लोहस्य लोके जन्म सम्पन्नम् ।
 स प्रजापतिर्द्वितीयवारं पञ्चहोतमन्त्रेण सोमद्रव्यहोमरूपं तपः
 कृत्वा आन्तः प्राङ्बाधत । अतिप्राणत्वात् आसनिरोधमन्त्रेण
 समयमन्त्रे ध्यातवान् । तस्मिन्नवसरे देवानसृजत । ते देवाः
 स्वशरीरसौन्दर्येण मणिमुक्ताद्याभरणेन सुवर्णेन च युक्ता अभ-
 वन् । तद्वैपरीत्येन भातव्यो दुर्वर्ष भवति । यस्मादेव सुवर्षं
 प्रशस्तं तस्मात् पुरुषेण हस्तकर्णादौ सुवर्णाभरणं धार्यते ।
 तेन लोकद्वयेऽपि रमणीयो भवति । एनं सुवर्षधारिणं पुरुषं

सत्काररूपं प्रियमेव प्राप्नोति न तु कदाचिदर्पि तिरस्कारादिरूपमप्रियम् ॥

अथ सप्तहोतृमन्त्रं प्रशंसति । “स सप्तहोतारमसृजत । स सप्तहोत्रैव सुवर्गं लोकमेतु” इति । स प्रजापतिः सप्तहोतृमन्त्रं सृष्ट्वा तेन ऊत्वा स्वर्गं प्राप्तवान् । यद्यपि प्रजापतौ नैतत्फलं युक्तं तथाप्याचारप्रवर्त्तकत्वेन स्वर्गलोकं गतवानिति नास्ति विरोधः ॥

होतृमन्त्रप्रशंसाप्रसङ्गेन सामवेदगतान् स्तोमान् प्रशंसति । “त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत । त्रयस्त्रिंशेन प्रत्यतिष्ठत् । एकविंशेन रुचमधत्त [६] । सप्तदशेन प्राजायत । य एवं विद्वान् सोमेन यजते । सप्तहोत्रैव सुवर्गं लोकमेति । त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान् प्राणुदते । त्रयस्त्रिंशेन प्रतितिष्ठति । एकविंशेन रुचन्धत्ते । सप्तदशेन प्राजायते । तस्मात् सप्तदशः स्तोमो न निर्हृत्यः । प्रजापतिर्वै सप्तदशः । प्रजापतिमेव मध्यतो धत्ते प्रजात्यै” ॥७॥ इति । स प्रजापतिस्त्रिणवादिस्तोमैरसुरनिराकरणादिफल ईदृशः आभोत्तस्मादन्योऽपि एवं ज्ञात्वा सोमेन यजमानो दीक्षाकालेनसप्तहोतृहोमेन स्वर्गं प्राप्नोति । त्रिणवादितोमैर्भ्रातृव्यनिराकरणादिफलञ्च प्राप्नोति । यस्मात् सप्तदशस्तोमः प्रजोत्पत्तिहेतुः तस्मादयं सोमयागाद्वर्द्धिर्न निःसारणीयः । * किन्तु यागमध्ये एवं प्रयोक्तव्यः । तस्य च स्तोमस्य सप्तदशा-

* करणाय इति वा F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

चरात्मकस्य प्रजापतिसाम्यात् प्रजापतिमेव मध्ये स्थापयति
तच्च प्रजात्यत्यर्थं भवति ॥

अत्र सोमांसाहतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

हिरण्यं वर्षवद्धार्यं क्रवङ्गं भरणं भवेत् ।

हिरण्यमंस्कृतिर्वीच वर्षो वेत पुमर्थता ॥

वैदिकत्वात्क्रतुस्यत्या तदङ्गं कर्मकारके ।

प्राधान्यात्संस्कृतिर्वर्णा गुणोऽसु विधिनाघवात् ॥

अनारभ्य श्रुतत्वेन नियता न क्रतुस्यतिः ।

अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्पोऽन्यद्वास्तु रात्रिवत् ॥

अनारभ्य श्रूयते । तस्मात् सुवर्षं हिरण्यं धार्यं सुवर्ष एव
भवतीति । तत्र यदेतच्छोभनवर्षोपेतं हिरण्यधारणं तस्य वै-
दिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात् क्रवङ्गधारणमित्येकः पक्षः ।
क्रवङ्गत्वेऽपि नारादुपकारकं किन्तु क्रतुगतं हिरण्यधारणेन
मंस्कृत्यते । धार्यमित्यत्र ण्यत्प्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन
कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः पक्षः ।
वर्षविशिष्टधारणविधाने गौरवात् धारणमहितं हिरण्यमनूय
शोभनवर्षमात्रं विधेयमिति तृतीयः पक्षः । त्रेधापि क्रवर्थो
विधिः । न तु पुरुषार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः । यद्धि क्रतुप्रकरणे श्रुतं
तस्य अस्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम् । इदं त्वनारभ्याधीतम् । न
चात्र हिरण्यं जुह्वादिवत् क्रतावय्यभिचरितम् । येन क्रतुस्यति-
र्नियस्येत । ननु संस्कार्यत्वात् यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशः स्यात् । नहि
धारणेन मंस्कृतस्य हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगोऽस्तीति चेत्

न । क्रतावप्युपयोगाभावात् । क्रतूपयोगोऽपि कल्प्यत इति चेत्
न । क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वं तेन च क्रतूपयोग इत्यन्यो-
न्याश्रयत्वात् । न च कर्मकारकत्वात् संस्कार्यत्वम् । परममवेतक्रि-
याफलशालिलमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात् । अतः क्रतौ नियन्तु-
मशक्यत्वात् पुरुषार्थमिदं धारणं न ह्यत्र फलाभावः । विश्व-
जन्यायेन स्वर्गस्य कल्पत्वात् । अथवा रात्रिमन्त्रे यथा वाक्य-
शेषेणार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता । तथाचापि
सुवर्ण एव भवति । दुर्वर्णाऽस्य भ्रातृव्य इत्यर्थवादगतं फलमस्तु ।
तस्मात् पुरुषार्थो धारणविधिः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनु-
वाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे होतृमन्त्रप्रशंसा कृता । पञ्चमे दक्षिणाप्रतिग्रह-
मन्त्रानुवाकव्याख्यानं क्रियते । स चानुवाक आरण्यकाण्ड
एवमास्मात्तः । “देवस्य त्वामवितुः प्रमवे अश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणे नयतु
वेदिदक्षिणेऽग्नये हिरण्यम् । तेनामृतत्वमस्याम् । वयो-
दात्रे । मयो मङ्गमस्तु प्रतिग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात् ।
कामः कामाय । कामो दाता । कामः प्रतिग्रहीता । कामः
समुद्रमाविश । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते
कामदक्षिणा । उत्तानस्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु” इति । सोऽयं

तस्मिन्ननुवाक एको मन्त्रः । हे प्रतिगृह्यमाणद्रव्य सवितु-
र्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अग्निसम्बन्धिभ्यां बाहुदण्डाभ्यां पूष्ण-
सम्बन्धिभ्यां हस्ताभ्यां त्वां प्रतिगृह्णामि । हे दक्षिणे देवि वरुणे
राजा हिरण्यरूपां त्वां अग्नये प्रापयतु । तेनाग्निप्रापणेन प्रति-
ग्रहदोषाभावात् अहममृतत्वमस्यां नरकाभावरूपं प्राप्नुयाम् ।
इयं सुदक्षिणा दात्रे वयः पक्षी भूत्वा दातारं स्वर्गं नय-
त्वित्यर्थः । प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखकरमस्तु । कः प्रजा-
पतिः इदं द्रव्यं कस्मै प्रजापतये दत्तवान् । अन्तर्यामिरूपेण
दातृप्रतिग्रहीत्रोः प्रेरकत्वात् तथा कामः दाता कामः प्रति-
ग्रहीता । ततो हे दक्षिणे समुद्रममानं कामं प्रविश कामेन
निमित्तेन त्वां प्रतिगृह्णामि । हे मद्भृदयवर्त्तिकामदेव तद्रव्यं
तुभ्यं भवतु । हे काम ते त्वमेवैषा दक्षिणा प्रवृत्ता । अङ्गिरा-
गोत्रे समुत्पन्न उत्तानाख्यो महर्षिर्त्वां प्रतिगृह्णातु ॥

अथ वस्तादिद्रव्यविषयाः षोडशमन्त्रास्तस्मिन्ननुवाक एव-
मान्नाताः । “सोमाय वासः । रुद्राय गाम् । वरुणायान्यम् ।
प्रजापतये पुरुषम् । मनवे तल्पम् । त्वष्ट्रेऽजाम् । पूष्णेऽविम् ।
निर्ऋत्या अश्वतरगर्दभौ । हिमवते हस्तिनम् । गन्धर्व्वाप्सरोभ्यः
सगलङ्करणे । विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यम् । वाचेऽन्नम् । ब्रह्मण
श्रौदनम् । समुद्रायापः । उत्तानायाङ्गिरसाय यानः । वैश्वान-
राय रथम्” इति । एतेषु सर्वेषु मन्त्रेषु देवि दक्षिणे इत्यान्तः
पूर्वानुषङ्गः । तेनामृतत्वमित्यादिरुत्तरानुषङ्गः । तत्र च प्रति-
ग्रहमन्त्रस्योत्तरानुषङ्गात्पूर्वैर्काचिद्वगेवमान्नाता ।

“वैश्वानरः प्रब्रथा नाकमारूढत्

दिवः पृष्टं भन्दमानः सुमन्त्रभिः ।

स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे धनं

समानमज्मा परियाति जागृविः” इति ॥

वैश्वानराख्यो देवः प्रब्रथा पुरातनशरीरधारी मन् स्वर्ग-
मारूढवान् । स च दिवः पृष्टं द्युलोकस्योपरिभागं मन्त्रभिर्म-
ननविशेषैर्भन्दमानः कल्याणं कुर्वन् वर्त्तते । अयं यजमान इमां
दक्षिणां दत्तवानित्येवं देवानामग्रे स्मारयतीत्यर्थः । स वैश्वा-
नरो जन्तवे प्राणिरूपाय यजमानाय धनं पूर्ववज्जनयत् । यत्र
यजमानः पुरा यथा दक्षिणां दत्तवान् तथैव तदनुरूपं फलं
जनयति । स वैश्वानरो जागृविः सावधानः मन् अज्मा स्वर्गं
गमनशीलः समानं परियाति यावत् दक्षिणार्धं द्रव्यं दत्तं
तेन सदृशं तद्योग्यं फलं परिप्रापयति । अस्या ऋच उपरि अनु-
षङ्गाभ्यां सह पूर्वोक्त एव रथविषयो मन्त्रः । तस्मिन्ननुवाक
एवमाश्नातः । “राजा त्वा वरुणो नयतु दंवि दक्षिणे वैश्वान-
राय रथम् । तेनामृतत्वमस्याम् । वयो दात्रे । मया मन्त्रमस्तु
प्रतिग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात् । कामः कामाय । कामो दाता ।
कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविश । कामेन त्वा प्रतिगृ-
ह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते कामदक्षिणा । उत्तानस्वाङ्गीरसः
प्रतिगृह्णातु” इति । अनुषङ्गे योजयित्वा प्रदर्शयितुं पुनः पाठः ।
सोयमनुवाकोऽत्र व्याख्येयः ॥

तच्चादौ प्रतिग्रहप्रकारं विधत्ते । “देवा वै वरुणमयाज-

यन् । स यस्यै यस्यै देवतायै दक्षिणामनयन् । तामस्मीनात् ।
 तेऽब्रुवन् । व्यावृत्य प्रतिगृह्णाम । तथा नो दक्षिणा न लेख्य-
 तीति । ते व्यावृत्य प्रत्यगृह्णन् । ततो वै तां दक्षिणां नास्मी-
 नात् । य एवं विद्वान् व्यावृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । नैनं
 दक्षिणा स्मीनाति” [१] इति । यदा देवाः स्वयमृत्विजो भूत्वा
 वरुणं याजितवन्तः तदा वरुण एकैकस्यै देवतायै दक्षिणां दत्त्वा
 तां देवतां विशीर्णामकरोत् । ते च देवास्तत्परिहारोपाय यमन्यं
 व्यवधानं निश्चित्याग्रये हिरण्यं सोमाय वास इत्येवं तत्तद्भूयेषु
 देवतान्तरव्यवधानेन स्वयं व्यावृत्ता भूत्वा प्रत्यगृह्णन् । ततो व्य-
 वधानादियं दक्षिणा तान् देवान् शीर्णानकरोत् । अत्रान्योऽप्ये-
 तैर्मन्त्रैर्देवतान्तरव्यवधानं कृत्वा प्रतिगृह्णन् विशीर्णो नैव भवेत् ॥

अथ मन्त्रेषु द्रव्याधिपतीनां देवानामेव प्रतिगृहीद्वत्वेन
 निर्देशात्तद्व्यवधाने न प्रतिग्रहे न तु साक्षादित्यनुमन्त्रण-
 मभिप्रायं दर्शयति । “राजा त्वा वरुणे नयतु देवि दक्षिणे-
 ऽग्रये हिरण्यमित्याह । आग्नेयं वै हिरण्यम् । स्वयैवैन्देवतया
 प्रतिगृह्णाति । सोमाय वास इत्याह । सौम्यं वै वासः । स्वयैवै-
 न्देवतया प्रतिगृह्णाति । रुद्राय गामित्याह । रौद्री वै गौः ।
 स्वयैवैनान्देवतया प्रतिगृह्णाति । वरुणायाश्चमित्याह [२] ।
 वारुणे वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । प्रजापतये
 पुरुषमित्याह । प्राजापत्यो वै पुरुषः । स्वयैवैनं देवतया प्रति-
 गृह्णाति । मनवे तत्पमित्याह । मानवो वै तत्पः । स्वयैवैनं
 देवतया प्रतिगृह्णाति । उक्तानाथाङ्गीरसायान इत्याह । अयं

वा उत्तान आङ्गीरसः [३] । अनयैवैनम् प्रतिगृह्णाति” इति ।
हिरण्यस्याग्निरेतोरूपत्वमाधानप्रकरणे श्रुतम् । तस्मात् तदाऽग्नये
हिरण्यं वत्सादीनां मोमादिसम्बन्धः शाखान्तरगतार्थवादेषु
प्रसिद्ध इत्येवं वैशब्देन सूच्यते । केषुचिन्मन्त्रेषु व्याख्यानस्य
व्युत्पादितत्वात् अन्येष्वपि त्वष्ट्रेऽजामित्यादिषु व्याख्यानमुन्नेयम् ।
शकटमन्त्रे योऽयमुत्तानाख्यो देवस्तस्य भूमित्वेन प्रशंसनाद्
भूम्यैव शकटं परिगृहीतं भवति ॥

रथप्रतिग्रहे वैश्वानरप्रदत्तयेत्येतामृचं विधत्ते । “वैश्वानर्यर्चा
रथं प्रतिगृह्णाति । वैश्वानरो वै देवतया रथः । स्वयैवैनं देव-
तया प्रतिगृह्णाति” इति ॥

अस्यामित्यस्योत्तमपुरुषस्य तात्पर्यं दर्शयति । “तेनामृतत्व-
मस्यामित्याह । अमृतमेवात्मन्वत्ते” इति ॥

पक्षिवाचकस्य वयःशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वयो दात्र
इत्याह । वय एवैनं कृत्वा । सुवर्गं लोकं गमयति” इति ।
पक्षिवदुत्पत्तनसमर्थमेनं यजमानं कृत्वेत्यर्थः ॥

मयशब्दवाच्यस्य मङ्गलस्य सुखसम्बन्धप्रार्थनया स्वस्य परि-
रक्षा क्रियत इत्येतत्तात्पर्यं दर्शयति । “मयो मद्यामस्तु प्रति-
गृहीत्र इत्याह [४] । यद्वै शिवम् । तन्मयः । आत्मन एवैषा
परोत्तिः” इति ॥

परोत्तिः परिदानं रक्षा । कशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वं
दर्शयति । “क इदं कस्मा अदादित्याह । प्रजापतिर्वै कः ।
स प्रजापतये ददाति” इति ॥

दानप्रतिग्रहीत्रोः काम एव प्रेरक इत्येतत्प्रसिद्ध इति दर्शयति । “कामः कामायेत्याह । कामेन हि ददाति । कामेन प्रतिगृह्णाति” इति ॥

कामस्य प्रेरकत्वे सति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दातृत्वं प्रतिग्रहीतृत्वं च कामस्यैव पर्यावस्यतीत्येतद्दर्शयति । “कामो दाता कामः प्रतिग्रहीतेत्याह [५] । कामो हि दाता । कामः प्रतिग्रहीता” इति ॥

अवसानराहित्येन समुद्रसाम्यं दर्शयति । “कामः समुद्रमाविशेत्याह । समुद्र इव हि कामः । नैव हि कामस्यान्तोऽस्ति । न समुद्रस्य” इति ॥

कामेनेतिनिमित्तत्वं निर्देशः परलोके काम्यमानफलसिद्ध्यर्थं इत्येतद्दर्शयति । “कामेन त्वा प्रतिगृह्णामीत्याह । येन कामेन प्रतिगृह्णाति । स एवैनममुष्मिन्लोके काम आगच्छति” इति ॥

कामं सम्बोध्य द्रव्यसमर्पणं दक्षिणात्वं निर्देशश्च परलोके कामदेवतायामेव दक्षिणाफलं वाञ्छयेत्येतद्दर्शयति । “कामैतत्त एषा ते काम दक्षिणेत्याह । काम एव तद्यजमानोऽमुष्मिन्लोके दक्षिणामिच्छति । न प्रतिग्रहीतरि” इति । न हि यजमानेन सह प्रतिग्रहीता स्वर्गं वाञ्छति । येन यजमानः प्रतिग्रहीतरि फलमिच्छेत् । कामदेवतायास्तु तत्र विद्यमानतया यजमानस्य दक्षिणाफलेच्छा युक्ता ॥

अत्र प्रतिग्रहमन्त्रतात्पर्यं सङ्क्षिप्य दर्शयति । “य एवं विद्वान्दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । अनृणामेवैनां प्रतिगृह्णाति” [६]

इति । य एवमुक्तप्रकारं विद्वान् एतैर्मन्त्रैर्देवतान्तरव्यवधानं कृत्वा यः प्रतिगृह्णाति स एनां दक्षिणामृणरक्षितामेव प्रतिगृह्णाति । अन्यथा परद्रव्यस्वीकारादृणवती दक्षिणा स्यात् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे प्रतिग्रहमन्त्रा व्याख्याताः षष्ठे द्वादशाहर्भागगतस्य दशमरात्रस्य दशमेऽहनि द्वादशमन्त्रान्विधित्पुरादौ तावत्सर्पराज्ञीभिर्ऋग्भिः स्तुतिं विधत्ते । “अन्नो वा एष यज्ञस्य । यद्दशममहः । दशमेऽहन्त्सर्पराज्ञिया ऋग्भिः स्तुवन्ति । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । अन्नाद्यमवरुन्धते” इति । यद्यपि दशमादहादूर्द्धभायुदयनीयाख्याहे द्वादशाहयज्ञस्थान्तः तथाप्युपान्तत्वादन्तलोपचारः । सर्पराज्ञी भूमिः तस्याः सम्बन्धिन्य च्चो भूमिर्भूत्वेत्याद्याः ताभिः स्तुतौ सत्यां द्वादशाहयज्ञस्थान्तं प्राप्य समीचीनमन्नं प्राप्नोति ॥

तस्यामृच्यग्निमन्त्रादमन्त्राद्यायेत्यान्नानात च्चकम्ह्यां विधत्ते । “तिसृभिः स्तुवन्ति । त्रय इमे लोकाः । एभ्यः एव लोकेभ्योऽन्नाद्यमवरुन्धे” इति । तास्तृचु आद्यं गौः पृश्निरकमीदिति यः पृश्निशब्दयोगः तं प्रशंसति । “पृश्निवतीर्भवन्ति । अन्नं वै पृश्नि [१] अन्नमेवावरुन्धते” इति । पृश्निशब्द आस्तृचु

विद्यत इति वृश्चिवतीशब्दः । अन्नस्य श्वेतवर्णत्वात् वृश्चिशब्द-
वाच्यत्वम् ॥

आस्तृणु गानवेलायां प्रस्तावोद्गीतप्रतिहारभागेषु मानस-
गानं विधत्ते । “मनसा प्रसौति । मनसोद्गायति । मनसा
प्रतिहरति । मन इव हि प्रजापतिः । प्रजापतेरास्यै” इति ।
जगत्सृष्टेः पूर्वमव्यक्तरूपत्वात् प्रजापतेर्मनःसाम्यत्वम् ॥

अर्चां सर्पराज्ञीसम्बन्धं प्रशंसति । “देवा वै सर्पाः । तेषा-
मियं राज्ञी । यत्सर्पराज्ञिया अग्निः स्तुवन्ति । अस्त्रामेव
प्रतिष्ठन्ति” [९] इति । सर्पान्ति गच्छन्तीति देवाः सर्पास्तेषां
सर्पाणां देवानां राज्ञी भूमिः । भूमौ हि सर्पणं सुशकम् । अत-
स्तदीयाभिः अग्निः स्तुतौ भूम्यां प्रतिष्ठा भवति ॥

यथोक्तस्तुतेरुर्द्ध्वं होतमन्त्रपाठं विधत्ते । “चतुर्होतृन् होता
व्याचष्टे । स्तुतमनुशंसति शान्त्यै” इति । स्तोत्रानुभाविशंसनेन
देवाः शान्ता अनुग्रहकरा भवन्ति ॥

अहर्विशेषमन्त्रविशेषयोः सम्बन्धं प्रशंसति । “अन्तो वा एष
यज्ञस्य । यद्दशममहः । एतत् खलु वै देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म ।
यच्चतुर्होतारः । दशमेऽहः चतुर्होतृन् व्याचष्टे । यज्ञस्यैवान्तं
गत्वा । परमं देवानां गुह्यं ब्रह्मावबुध्यते । तदेव प्रकाशं गम-
यति [१०] । तदेनं प्रकाशं गतम् । प्रकाशं प्रजानां गमयति”
इति । प्रथमानुवाकोक्तवद्वाख्येयम् । यदुक्तं सूत्रकारेण । “ऋदु-
स्वरीं परिष्वज्योदरैरुपसृशन्तो वाग्यतास्तिष्ठन्ति” इति ॥

तदेतद्विधत्ते । “वाचं यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै” इति । यद-

यन्यत् सूत्रकारेणोक्तम्, भूर्भुवःसुवरित्यङ्गा रात्रिं ध्यात्वाधि-
वृत्तसूर्ये सुब्रह्मण्या वाचं विसृज्येति ॥

तत्र ध्यानवाग्विभर्गे च क्रमेण विधत्ते । “यजमानदेवत्यं
वा अहः । भ्रातृव्यदेवत्या रात्रिः । अङ्गा रात्रिं ध्यायेत् ।
भ्रातृव्यस्यैव तप्तोक्तं वृत्ते । यदिवा वाचं विसृजेत् । अहर्भा-
तृव्यायोच्छिषेत् । यन्नक्तं विसृजेत् । रात्रिं भ्रातृव्यायोच्छि-
षेत् । अधिवृत्तसूर्ये वाचं विसृजति । एतावन्तमेवास्मै लोक-
मुच्छिषति । यावदादित्योऽस्तमेति” इति । अहर्हयथा प्रकाशं
करोति तथा यजमानो देवताभ्यां हविः प्रकाशयतीत्यङ्गे
यजमानो देवता । पाप्मा भ्रातृव्य इति युत्यन्तरात् पाप्मनश्च
देवहविर्विरोधात् रात्रेश्च प्रकाशराहित्यात् रात्रेर्भातृव्या दे-
वता । एवं मति अहोरूपेण रात्रेर्यद् ध्यानं तेन रात्रिस्वरूपं
भ्रातृव्यस्य तं लोकं वर्जितं भवति । दिवा रात्रौ वा वाग्विभर्गे
स कालो भ्रातृव्यायावशेषितः स्यात् । अतस्तत्परिहारायाधि-
वृत्तसूर्ये वाचं विसृजेत् । सूर्यशब्देनातप उपलक्ष्यते । स चा-
तपो भूमिं परित्यज्य वृत्तमधिरूढ्य तदग्र एव यदा दृश्यते तदा
वाग्विभर्गे मति तत आरभ्य समयात् एतावन्तमल्पमेव काल-
मस्मै भ्रातृव्यायावशेषयति ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ब्रह्मण्युर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥
॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे दशमेऽहनि होतृमन्त्रा विहिताः । सप्तमे काम्यफल-
साधनत्वमभिप्रेत्य सप्तहोतृमन्त्रं प्रशंसितुमुपाख्यानमाह । “प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत । ताः सृष्टाः समस्मिन् । ता रूपेणा-
नुप्राविशन् । तस्मादाहुः । रूपं वै प्रजापतिरिति । ता नाम्ना-
नुप्राविशत् । तस्मादाहुः । नाम वै प्रजापतिरिति । तस्माद-
ध्यामित्रै सङ्गत्य । नाम्ना चेध्वयेते [१] । मित्रमेव भवतः”
इति । प्रजापतिना याः प्रजाः सृष्टास्ताः सर्वाः संसृष्टा अभ-
वन् रूपविशेषस्य नामविशेषस्य वा सृष्टत्वात् एकविधा एव
भूत्वा देवोऽयं मनुष्योऽयं पशुरयमित्येवं विशेषव्यवहारयोग्या
नाभवन् । तदा प्रजापतिर्विचार्य स्वयमेव रूपविशेषाका-
रेण नामविशेषाकारेण तासु प्रजासु प्रतिष्ठितः । अतएव
शास्त्रज्ञा नामरूपयोः सर्व्ववस्तुव्याप्तिं दृष्ट्वा प्राजापत्यात्मकं
रूपमाहुः । यस्मान्नाम प्रजापतिरेव तस्मात् पूर्व्वममित्रावपि
हो पुरुषौ कदाचिन्मार्गे यामान्तरे वा सङ्गत्य भो देवदत्त भो
यज्ञदत्तेत्येवं तत्तन्नाम्ना परस्परमाहुयते चेत् तदानीमेव मित्रौ
भवतः । प्रजापतेः सर्व्वमित्रत्वेन तदात्मकस्य नाम्नो मित्रत्वमप्या-
दकत्वं युक्तम् । अतएव लौकिकाः साप्तपदीनं सख्यमित्याहुः ॥

नामरूपसृष्टिमुक्त्वा विशेषाकारेणैव सृष्टिमाह । “प्रजापति-
र्देवासुरानसृजत । स इन्द्रमपि नासृजत । तं देवा अभ्रुवन् । इन्द्रं
नो जनयेति । स आत्मन्निन्द्रमपश्यत् । तमसृजत । तं त्रिष्टुग्वीर्य्यं
भूतानुप्राविशत् । तस्य वज्रः पञ्चदशो हस्त आपद्यत । तेनो-

दद्यासुरानभ्यभवत्” [२] इति । यदा देवानसुरांसामृजत तदा प्रजापतिर्देवस्वामिनमिन्द्रम् अपिशब्दादसुरस्वामिनञ्च नामृजत । ततो देवैः प्रार्थितः स्वात्मन्येवावस्थितमिन्द्रं दृष्ट्वा तं बहिरमृजत । तच्च सृष्टमिन्द्रं त्रिष्टुब्देवता वीर्यरूपा भूत्वा प्राविशत् । तस्य वीर्यवत इन्द्रस्य हस्ते पञ्चदशभिर्धाराभिर्युक्तः कश्चिदञ्जः प्रादुरभूत् । तेन वज्रेण युक्तं हस्तमुद्यम्यासुरानभिभूतवान् ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति । “य एवं वेद । अभि भ्रातॄन् भवति” इति ॥

अथ सप्तहोतमन्त्रं प्रशंसति । “ते देवा असुरैर्विजित्य । सुवर्गं लोकमायन् । तेऽमुष्मिँल्लोके व्यक्षुभ्यन् । तेऽमुवन् । अमृतः प्रदानं वा उपजिजीविमेति । ते सप्तहोतारं यज्ञं विधायायास्यम् । आङ्गीरसं प्राहिण्वन् । एतेनामुत्र कल्पयेत् [३] । तस्य वा इयं कृप्तिः । यदिदं किञ्च । य एवं वेद । कल्पतेऽस्मै । स वा अयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता । अमुत्र सङ्गो देवेभ्यो हव्यं वहति । य एवं वेद । उपैनं यज्ञो नमति” इति । ते देवा इन्द्रसाहाय्यवशात् असुरैः सह * युद्धे विजित्य स्वर्गं प्राप्य तत्र विज्ञेयेण क्षुधिताः सन्तः परस्परमिदमब्रुवन्, अयं स्वर्गो भोग्यवस्तुसम्पादनस्थानं न भवति । तस्य कर्मभूमित्वाभावात् । कस्मादमृतः प्रदानं मनुष्यलोके प्रदीयमानं हविरूपजीव्य तिष्ठामेति । अमृतः शब्दः परोक्षवाचित्वाद्भूम्यपेक्षया

* असुरान् युद्धे इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

परोक्षं स्वर्गं ब्रूते । तथा स्वर्गापेक्षया परोक्षं भूलोकमपि ब्रूते ।
 अत्र तु स्वर्गवासिभिः प्रयुज्यमानत्वात् भूलोकवाची, ते देवा
 इत्थं विचार्य सप्तहोदमन्त्रसाध्यं कश्चिद्यागं निर्मायाङ्गिरो-
 गोत्रोत्पन्नमयास्यनामकमृषिं मनुष्यलोके प्रेषितवन्तः, भो
 अयास्यैतेन सप्तहोदयज्ञेनामुत्र मनुष्यलोकेऽनुष्ठानं निष्पा-
 दयेति । ततो यदिदं किञ्चिदनुष्ठानं लोके दृश्यते मेयं
 सर्व्वेऽपि तस्यैवायास्यनामकस्य महर्षेः कृत्स्निः प्रवर्त्तना । य एवं
 भुनेः कृत्स्निं वेद । तदर्थमनुष्ठानं सम्यक् प्रवर्त्तते । सप्तहोदयज्ञो
 मनुष्येषु प्रवृत्तः सन् अमुत्र सद्भ्यः स्वर्गनिवासिभ्यो देवेभ्यो हव्यं
 प्रापयति । य एवं सप्तहोदयज्ञं महिमानं वेद । तमेतं वेदितारं
 सर्व्वो यज्ञः प्राप्नोति । यज्ञानुष्ठानसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥

सप्तहोदमन्त्रे वाचस्पतेर्हृदिधेनामन्निति योयं ग्रहभागस्तं
 प्रशंसति । “सोऽमन्यत । अभि वा इमेऽस्माल्लोकादमुं लोकं
 कमिष्यन्त इति । स वाचस्पतेर्हृदिति व्याहरत् । तस्मात् पुत्रो
 हृदयम् । तस्मादस्माल्लोकादमुं लोकं नाभिकामयन्ते । पुत्रो हि
 हृदयम्” [४] इति । मनुष्यलोके यज्ञप्रवर्त्तकः सोऽयास्यो मुनिः
 मनस्वेवमचिन्तयत्, इमे सर्व्वे मनुष्या अस्माद्भूलोकादमुं स्व-
 र्गलोकं अभिकमिष्यन्तः, स्वर्गो मे भूयादित्येवं कामयमाना
 यज्ञाननुष्ठास्यन्ति । न तु पुत्रानुत्पादयिष्यन्ति । ततः सन्तति-
 विच्छेदे सति स्वर्गवासिनां देवानां भागोऽपि विच्छिद्यतीति
 विचार्य तत्परिहाराय वाचस्पतेर्हृदिध इत्यादियहभागमुच्चा-
 रितवान् । तत्र मनौ वाक्पतिना हृच्छब्देन मनःकार्यः पुत्रो

विवर्चितः । मनःकार्यञ्च वाजमनेयिनः समामनन्ति, मनसा वै समास्त्रियमभिहार्यते । तस्यां वै प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स समानन्द इति । तस्मादत्र पुत्रविवक्षया हृच्छब्दः प्रयुक्तः । तस्मात्सोके पुत्रो हृदयं पुत्रविषयमेव चित्तं सर्व्वदा प्रवर्त्तत इत्यर्थः । यस्मात् पुत्रामक्तचित्ता मनुष्याः, तस्मात्तत्प्राधान्येन पुत्रानेव कामयमाना अस्मान्मनुष्यलोकादम्, स्वर्गलोकं नात्यन्तं कामयन्ते । यस्मात् पुत्राश्चित्तस्वरूपास्तस्मान्मनुष्याणां तदुचितम् । अतएव सन्तानविच्छेदो देवहविर्विच्छेदश्च न भविष्यति । तथा च तस्मिन्मन्त्रशेषे समाम्नातम्, मा दैव्यस्तनुच्छेदिमानमनुष्य इति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनु-
वाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे सप्तहोतमन्त्रमाध्ययजप्रशंसा कृता । अष्टमे होत-
मन्त्राणां सोमयागाङ्गत्वमभिधीयते । तत्रादौ सामान्येन
यज्ञसम्बन्धं विधत्ते । “देवा वै चतुर्होतभिर्यज्ञमतन्वत । ते
विपाप्मना भ्रातृव्येणजयन्त । अभि सुवर्गं लोकमजयन् । य एवं
विद्वाःश्चतुर्होतभिर्यज्ञं तनुते । विपाप्मना भ्रातृव्येण जयते ।
अभि सुवर्गं लोकं जयति” इति । चतुर्होतशब्द एकवचनान्तः
पृथिवी होतैत्यमुमेव मन्त्रं ब्रूते । बहुवचनान्तस्तु सर्व्वानपि हो-
तमन्त्रान् । तैर्मन्त्रैर्यज्ञमतन्वत । ते देवाः पापरूपेण भ्रातृव्येण

विद्युक्ता इह लोके जयं प्राप्य स्वर्गमपि जितवन्तः । तथान्यो-
ऽपि लोकद्वयं जयति ॥

मन्त्रविशेषस्य यज्ञसम्बन्धं विधत्ते । “षड्ढोत्रा प्रायणीय-
मासादयति । अमुष्मै वै लोकाय षड्ढोता । घ्नन्ति खलु वा
एतत् सोमम् । यदभिषुण्वन्ति [१] । ऋजुधैवैनममुं लोकं गम-
यति । चतुर्होत्रातिथ्यम् । यशो वै चतुर्होता । यश एवा-
त्मन्धत्ते । पञ्चहोत्रा पशुमुपसादयति । सुवर्गो वै पञ्चहोता ।
यजमानः पशुः । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति । ग्रहान्
गृहीत्वा सप्तहोतारं जुहोति । इन्द्रियं वै सप्तहोता [२] ।
इन्द्रियमेवात्मन्धत्ते” इति । प्रायणीयायामिष्टौ यद्विस्तृत्यु-
ते चक्षुरिति मन्त्रेण वेद्यामासाद्य अयं षड्ढोत्रमन्त्रः स्वर्गार्थं
प्रवृत्तः तत्कथमिति तदुच्यते । सोमाभिषवरूपं शब्दनं यत्कृतं
तत्प्रत्यवायं परिहृत्य ऋजुधैव नरकलोकरूपं वक्रमार्गं परि-
त्यज्यैनं यजमानं ऋजुनैव मार्गेण प्रापयति । आतिथ्येष्टौ यद्व-
विस्तृत्युचिवी होतेत्यनेन चतुर्होत्रमन्त्रेण वेद्यामासादयेत् । तस्य
मन्त्रस्य पशुहेतुत्वात् स्वात्मनि यशः सम्पादयति । अग्नीषो-
मीयपशोर्यद्विस्तदग्निर्होतेत्यनेन पञ्चहोत्रमन्त्रेण वेद्यामुपसा-
दयेत् । तस्य स्वमन्त्रस्य स्वर्गसाधनत्वात् पशोश्च यजमान-
निष्कयणार्थत्वात् यजमानं स्वर्गं प्रापयति । ऐन्द्रवायवादिग्र-
हग्रहणादूर्ध्वं महाहविर्होतेत्यनेन सप्तहोत्रमन्त्रेण जुहुयात् ।
तस्यैन्द्रियसाधनत्वात् इन्द्रियं स्वस्मिन् सम्पादयति ॥

सर्वेषु होत्रमन्त्रप्रयोगं विधत्ते । “यो वै चतुर्होत्रमनु-

सवनं तर्पयति । तृप्यति प्रजया पशुभिः । उपैनः सोमपीथो नमति । बहिष्यवमाने दशहोतारं व्याचक्षत । माध्यन्दिने पवमाने चतुर्होतारम् । आर्भवे पवमाने पञ्चहोतारम् । पितृयज्ञे षड्होतारम् । यज्ञायज्ञियस्य सोत्रे सप्तहोतारम् । अनुसवनमेवेनाः स्तर्पयति [३] । तृप्यति प्रजया पशुभिः । उपैनः सोमपीथो नमति” इति । चतुर्होतमन्त्राभिमानिनां देवानां तन्मन्त्रप्रयोगेण तृप्तिर्भवति । तथा यजमानोऽपि प्रजया पशुषु उत्तरक्रतौ प्रकृतमन्त्रं सोमपानं प्राप्नोति । तस्माद्बहिष्यवमानादिस्तोत्रादिकाले होतमन्त्रान् मयहान् यजमानः पठेत् । एतच्च सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्, मन्त्रेषु नारा-
शः सेषु चममिनः स्वः स्वं चममनून्यन्ते त्रीः स्त्रीन् पुरो-
डाशशकलानुपवपन्त एतत्ते ततामौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रति-
मन्त्रं नमो वः पितरो रसायेति नमस्काराच्चपन्ति, षड्-
होतारं यजमानो व्याचष्ट इति । सोऽयं सूत्रोक्तः प्रयोगोऽत्र पितृयज्ञशब्देन व्यवहृतः ॥

अनुसवनमित्यादिरूपसंहारार्था पुनरुक्तिर्यज्ञाङ्गत्वेन वि-
हितान् होतमन्त्रान् प्रशंसति । “देवा वै चतुर्होतभिः सन्न-
मासत । चद्विपरिमितं यशस्कामाः । तेऽनुवन् । यन्नः प्रथमं
यश्च चच्छत् । सर्वेषां मसत्सहामदिति । सोमश्चतुर्होत्रा ।
अग्निः पञ्चहोत्रा । धाता षड्होत्रा [४] । इन्द्रः सप्तहोत्रा ।
प्रजापतिर्दशहोत्रा । तेषां सोमः राजानं यश्च आर्च्छत्”
इति । सोमाम्यादयो देवा धनादिसमृद्धायकं यशः कामय-

मानाः सचमनुष्ठातुं प्रारब्धवन्तः । तदानीमेवं परस्परं भाषां
 कृतवन्तः, अस्माकं मध्ये यं पुरुषं आदौ धनसमृद्धियुक्तं यशः
 प्राप्नुयात् । तस्य पुरुषस्य तद्यशः सर्वेषामस्माकं साधारणम-
 स्त्विति । ततः सोमादयो यथायथं सत्रे होतृमन्त्राननुष्ठित-
 वन्तः । तदा तेषां मध्ये सोममेवादौ यशः प्राप्नोत् ॥

अथ प्रसङ्गाद्यज्ञाङ्गभूतान् प्रैषनिविदाप्रीयहानत्र प्रशं-
 सति । “तं न्यकामयत । तेनापाक्रामत् । तेन प्रलायमचरत् ।
 तं देवाः प्रैषैः प्रैषमैच्छन् । तत्प्रैषाणां प्रैषत्वम् । निविद्विन्त्य-
 वेदयन् । तन्निविदां निवित्वम् [५] । आप्रीभिराप्नुवन् । त-
 दाप्रीणामाप्रीत्वम् । तमग्नन् । तस्य यशो व्यगृह्यत । ते ग्रहा
 अभवन् । तद्ग्रहाणां ग्रहत्वम् । यस्यैवं विदुषो ग्रहा गृह्यन्ते ।
 तस्य त्वेव गृहीताः” इति । तत् धनसमृद्धियुक्तं यशो ममैव
 भूयादिति सोमो नितरां कामयित्वा तेन धनेन महापक्रम्य
 पुनस्तेन युक्तः सन् प्रकर्षेण लीनो भूत्वा यथा देवा न जानन्ति
 तथैव व्यचरत् । ततो देवा होता यज्ञादित्यादिभिः प्रैषमन्त्रैः
 प्रैषं प्रकृष्टं सोमस्थान्वेषणमैच्छन् । ततः प्रैष्यत एभिरिति
 व्युत्पत्त्या मन्त्राणां प्रैषनाम सप्तमम् । ततोऽग्रे महान् असी-
 त्यादिभिः निविन्मन्त्रैरिमं वृत्तान्तं तत्र तत्र नितरामावेदयन् ।
 निवेद्यत एभिरिति व्युत्पत्त्या मन्त्राणां निविन्नाम सप्तमम् ।
 समिद्धो अद्य मनुषादुरोण इत्याप्रीमन्त्रैस्तं सोममाप्नुवन् । आ-
 प्यत एभिरिति व्युत्पत्त्या मन्त्राणामाप्रीनाम सप्तमम् । ततः
 सोमं हत्वा तस्याधीनं यशोहेतुर्धनं प्रत्येकं विभज्य गृहीतवन्तः ।

ते च यागा ऐन्द्रवादिग्रहा अभवन् । तस्माद्गृह्यन्त इति व्यु-
त्पत्त्या ग्रहनाम सम्यक्त्वम् । य एतं वृत्तान्तं जानाति तस्यैव
यागे ग्रहा मुख्यत्वेन गृहीता भवन्ति । इतरस्य तु यागे
गृहीता अप्यधिककल्पकाभावात् अगृहीता एव ॥

अथ ग्रहप्रसङ्गाच्छन्दःसोमोक्थानि प्रशंसति । “तेऽनु-
वन् । यो वै न श्रेष्ठोऽभूत् [६] । तमवधिम् । पुनरिमं सु-
वामहा इति । तं छन्दोभिरसुवन् । तच्छन्दां छन्दस्त्वम् ।
साम्ना समानयन् । तत्साम्नः सामत्वम् । उक्थेददस्यापयन् ।
तदुक्थानामुक्थत्वम् । य एवं वेद । प्रत्येव तिष्ठति [७] ।
सर्वमायुरेति” इति । ते देवाः परस्परमिदं विचारितवन्तः,
यः सोमोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभूत् तं वयमविधिम् । तदेतन्म-
हदनुचितम् । तस्मात् पुनरिमं सोममुत्पादयाम इति विचार्य
गायत्र्यादिच्छन्दांस्तनुष्टाय तत्सामर्थ्यात् सोममुत्पादयन् ।
उत्पादनविषयां छन्दसि इच्छां मिथ्येभिर्व्युत्पत्त्या छन्दो-
नाम सम्यक्त्वम् । ततः सामानसामर्थ्येन तं सोमं समानयन् ।
समानीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या सामनाम सम्यक्त्वम् । उक्थना-
मकश्चत्त्वसामर्थ्येन तं सोमं भूमानुपविष्टमुत्पापितवन्तः । उत्पा-
प्यते सोमोऽनेनेति व्युत्पत्त्योक्थनाम सम्यक्त्वम् । य एवं सोम-
वृत्तान्तं वेद स भूमौ प्रतिष्ठितो भूत्वा सम्पूर्णमायुः प्राप्नोति ॥

अथ सोमप्रशंसाप्रसङ्गात् पुरुषार्थं सोमयागसमीपगमनं
विधत्ते । “सोमो वै यज्ञः । य एवं विद्वान्सोममागच्छति ।
यज्ञ एवैगच्छति । तस्मादाहुः । यस्यैवं वेद यज्ञ न । ता-

तुभौ सोममागच्छतः । सोमो हि यशः । तं त्वाव यश ऋच्छ-
तीत्याहुः । यः सोमे सोमं प्राहेति । तस्मात् सोमे सोमः
प्राच्यः । यश एवैनमृच्छति” [८] इति । यः सोमयागः यशः
यशोहेतुत्वाद्यशः । तस्मात् सोमस्य यशोहेतुत्वं यो विद्वान्सः
सोमयागस्थानं प्रत्यागच्छेत् । तत्तदनुष्ठानप्रकारोपन्यासेन
तमेनं यशः ऋच्छति प्राप्नोति । यस्मादेवं तस्मादभिज्ञा यं
महात्मेत्येवं सर्वे जना आहुः । किञ्च यः सोमप्रयोगं यशो-
हेतुत्वञ्च वेद यश्च न वेद तावुभौ सोमस्थानमागच्छतः । सो-
मयागस्य यशोत्पादकत्वात् तयोर्मध्ये सोमे सोमयागे सोमं
सोमप्रयोगं स्वकीयवाक्पाण्डित्यप्रकटनाय यः प्राह तं अभि-
ज्ञाः त्वाव त्वामेव यश ऋच्छति प्राप्नोति इत्याहुः । यस्मा-
देवं तस्मादभिज्ञः सोमे सोमयागे । सोमः सोमप्रयोगः प्राच्यः
प्रकर्षेण वाच्यः । यश एनं अभिज्ञं ऋच्छत्येव प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनु-
वाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे होहमन्त्राणां सोमाङ्गत्वेन प्रयोग उक्तः । अथ
होहमन्त्रोत्पत्तिकथनप्रसङ्गेन जगत्सृष्टिर्नवमे विधीयते । “इदं
वा अग्नेनैव किञ्च नासीत् । न द्यौरासीत् । न पृथिवी । ना-
न्तरिक्षम् । तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति । तदतथत ।

तस्मात्तपनाद्भूमोऽजायत । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तपनादग्नि-
 रजायत । तद्भूयोऽतप्यत [१] । तस्मात्तपनाज्यातिरजायत ।
 तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तपनादर्चिरजायत । तद्भूयोऽतप्यत ।
 तस्मात्तपनान्मरीचयोऽजायन्त । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तपना-
 ददारा अजायन्त । तद्भूयोऽतप्यत । तदभ्रमिव ममहन्यत”
 इति । यदिदं स्यावरजङ्गमरूपं भूलोकादिरूपञ्च जगत्
 ददानो दृश्यते तत्किमपि सृष्टेः पूर्वं नैवासीत् । तत्तादृशम-
 मद्रूपमेव वर्त्तमानं स्यात् । मद्रूपतां प्राप्नुयामित्येतादृशं मनो-
 ऽकुरुत । तथा चोपनिषदि पूर्वममद्रूपं पश्चात् मद्रूपतात्पत्तिश्च
 विस्पष्टमान्नायते । अमद्वा इदमग्न आसीत् । ततो वै मद्रजा-
 यतेति । अत्रामच्छब्देन न शशविषाणादिममानं शून्यत्वं वि-
 वक्षितं किं तर्ह्यनभिव्यक्तनामरूपत्वम् । अत एव वाजसनेयिनः
 समामनन्ति । तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव
 व्याक्रियेत इति । भूमिराप इत्यादिकं नाम काठिन्यद्रवादिकं
 रूपम् । तत्तद्भूततमाकारेण विस्पष्टमाममन्तान्निष्पादनं व्याक-
 रणं तद्रहितत्वेनाविस्पष्टदशापन्नत्वमथाकृतत्वम् । तदेवं मनुना
 स्मर्यते, आसीदिदं तमोभूतमप्रजातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यम-
 विज्ञेयं प्रसुप्तमिव मर्त्यत इति । शून्यत्वविवक्षायां कन्देगश्रुति-
 विरुध्येत । कन्देगा स्तेवमामनन्ति, मदेव मोस्येदमग्न आ-
 सीदेकमेवाद्वितीयम् इति । पुनरपि तद्धैक आङ्गरमदेवेदमग्न
 आसीत् इति । शून्यत्वपक्षमुपन्यस्य तन्निराकरणमेवमामनन्ति,
 कुतस्तु खलु मोस्येवं स्यादिति होवाच, कथममतः सज्जायत इति ।

सदेव सोम्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीयमिति । ऐतरेयिण-
 स्खधीयते, आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत्किञ्चनमि-
 षत् इति । तस्मान्नैव किञ्चनासीदित्ययं निषेधः परमात्म-
 निर्मितनामरूपात्मकजगद्विषयो न तु ह्यत्तविषयः । नाम-
 रूपरहितत्वेनासच्छब्दवाच्यं सदेवावस्थितं परमात्मतत्त्वं स्वा-
 त्मन्यन्तर्द्वितप्राणिकर्मप्रेरितं सन्नामरूपाकारेणाविर्भवेयमिति
 पर्यालोचनरूपं मनो कुरुत । यथा गाढनिद्रां प्राप्नोत्य-
 पुरुषस्य कर्मफलभोगाय प्रबोध उत्पद्यते, तथा सर्वान् प्राणि-
 नः स्वस्वकर्मफलं भोजयितुमीदृशो विचारः परमात्मनः
 प्रादुरभूत् । तथाविविधविचारयुक्तं तत्परमात्मतत्त्वरूपं नाम-
 रूपसृष्टिसाधनरूपं तपोऽकुरुत । नात्र तपः कृच्छ्राचान्द्रा-
 यणादिरूपम् । किन्तु सृष्ट्यपदार्थविशेषविषयं पर्यालोचनम् ।
 अत एवाथर्वणिका आमनन्ति, यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञान-
 मयं तप इति । कृच्छ्रादिरूपलाभावात् अशरीरस्यापि सर्व-
 शक्तियुक्तस्य पर्यालोचनमुपपन्नम् । तादृशीं शक्तिञ्च श्रेताश्चतरा
 आमनन्ति, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-
 बलक्रिया च इति । तच्छक्तिवशादेवेन्द्रियनिरपेक्षव्यवहारस्य ।
 अत एव आमनन्ति, अपाणिपादोजघनो गृहीता पश्य-
 त्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इति । तस्मादचिन्त्यशक्तिपरमेश्व-
 रस्य लीलाविशेषो यथावचनमवबोद्धव्यः । वचनं चात्रा-
 रण्यके आह्वयते, सतन्तपस्तपः कृतवान् इत्यर्थः । तादृ-
 शान्तस्मात्परमेश्वरात् स्वसङ्कल्पानुसारेण कश्चिद्धूम उदप-

द्यत । एवमग्न्यादयोऽपि सङ्कल्पादुत्पन्नाः । अग्निरङ्गारवज्ज्यो-
तिरङ्गारनिष्ठप्रकाशः । अर्षिर्ज्वाला । मरीचयः सर्वत्र प्रसृत-
प्रभाद्रव्यम् । उदारा उल्लणज्वालाः । तत्सर्वं धूमज्वालादिकं
सङ्घातरूपं कठिनमभूत् । यथा धूमज्योतिःसलिलमरुतां
सन्निपातः क्व मेघ इति । तदत् तच्च घनीभूतं वस्तु परमात्मनो
वस्तिस्थानमासीत् । वस्तिशब्दार्थश्चाचार्यैर्दर्शितः । मूत्राशयो
धनुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयते ।

अथ समुद्रोत्पत्तिं दर्शयति । “तदस्तिमभिनत् [२] ।
स समुद्रेऽभवत् । तस्मात् समुद्रस्य न पिवन्ति । प्रजननमिव
हि मन्यन्ते । तस्मात् पशोर्जायमानादापः पुरस्ताद्यन्ति” इति ।
यदेतत्सर्वत्वरपर्यन्तस्य वस्तुनः स्रष्टुः परमात्मनो रूपं वस्ति-
स्थानीयं तस्य भेदमकरोत् । परिता मूत्राशये पूर्णं मति यथा
लोके मेहनद्वारात् मुञ्चति तद्वत् । स च प्रभिन्नवस्तिगते
जलमङ्गः समुद्ररूपेण प्रादुरभूत् । यस्मात्समुद्रस्य जलं प्रजन-
नमिव गर्भाशयगतमुदकमिवास्पृश्यं मन्यन्ते । तस्माच्छ्लेष्टाः स-
मुद्रस्य जलं न पिवन्ति । यस्मादस्ति प्रजनने गर्भाशये जलं
तस्मात्लोके जायमानात् पशोः पुरस्तादाप एव निर्गच्छन्ति ॥

अथ प्रकृतस्य होत्वमन्त्रस्य सृष्टिमाह । “तद्दशहोतान्व-
सृज्यत । प्रजापतिर्वै दशहोता” इति । ततस्तत् समुद्रपर्यन्तं
सृष्टं जगत् तत्पश्चाच्चित्तिःस्रुगित्यादिर्दशहोताऽसृज्यत । त-
न्मन्त्रप्रतिपाद्याकारदुक्तप्रजापतिरेवात्र दशहोता ॥

यथोक्तस्य परमात्मतपसो वेदनं प्रशंसति । “य एवं तपसे

वीर्यं विद्वान् सृजते । भवत्येव” इति । पूर्वोक्तस्य तपःसा-
मर्थ्यं विद्वान् यः स्वयं तपः करोति सोऽयमैश्वर्यं प्राप्नो-
त्येव ॥

अथ लोकत्रयसृष्टिं दर्शयति । “तद्वा इदमापः सलिल-
मासीत् । सोऽरोदीत्यजापतिः [३] । स कस्मा अजि । यद्यस्या-
अप्रतिष्ठाया इति । यदश्ववापयत् । सा पृथिव्यभवत् । य-
ज्ञसृष्ट । तदन्तरिचमभवत् । यदूर्ध्वमुदसृष्ट । सा द्यौरभवत् ।
यदरोदीत् । तदनयोरोदस्त्वम् [५] । य एवं वेद । नास्य गृहे
रुदन्ति । एतद्वा एषां लोकानां जन्म । य एवमेषां लोकानां
जन्म वेद । नैषु लोकेष्वार्त्तिमाच्छति । स इमां प्रतिष्ठामविन्दत”
इति । तदिदं परमात्मना सृष्टं जगत् समुद्ररूपेण सलिलमा-
सीत् । तस्मिन् सलिले पृथिवीमिश्रणं वारयितुम् आप इत्यु-
क्तम् । केवलं जलमेवासीदित्यर्थः । तदिदं निरन्तरं जलं दृष्ट्वा
दशहोत्ररूपः स प्रजापतिः अरोदीत् । रुदतस्तस्यायमभि-
प्रायः, यद्यहं अप्रतिष्ठाया अवस्थातुमयोग्याया अविद्यमानाया
अस्या पृथिव्याः सकाशात् किमपि प्राणिजातं सृष्टुं न शक्नो-
मि तर्हि तादृशः सोऽहं कस्यै अजि किमर्थमुत्पादितोऽ-
स्मीति रुदतस्तस्य यन्नेत्रजलादिकं समुद्ररूपास्वप्नु पतितं
तद्धनीभूतं पृथिव्यभवत् । तस्याः पृथिव्या उपरि उच्चा-
वचभावं वारयितुं विविधं मार्जनं कृतवान् । तच्च सृष्टस्थानं
अन्तरिचमभूत् । ततो हस्तमूर्ध्वं प्रसार्य यत्स्थानमसृष्टं सा
द्यौरभवत् । यस्मात् प्रजापतिररोदीत् तेन च रोदनेन द्या-

वापृथिव्यावृत्पन्नौ । तस्माद्रोदःशब्दाभिधेयत्वं तयोः सम्प-
न्नम् । तं प्रकारं वेदितुमर्हे बन्धुमरणाभावान्न कोऽपि गृहे
रुदन्ति । योऽयं लोकत्रयजन्मप्रकारं वेद । तदेत्ता लोकत्रये
नाशं न प्राप्नोति । स प्रजापतिः इमां पृथिवीं प्रतिष्ठां
स्रज्यमाणः प्राण्याधारभूतामालभत ॥

अथ तस्यां पृथिव्यां असुरसृष्टिं दर्शयति । “म इमां प्रतिष्ठां
वित्वाऽकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभ-
वत् । स जघनादसुरानसृजत [५] । तेभ्यो मृण्मये पात्रेऽन्न-
मदुहत् । याऽस्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । सा तमिस्राऽ-
भवत्” इति । प्रजापतिरिमां भूमिं स्रज्यमाणः प्राण्याधार-
योग्यां लब्ध्वा प्रजात्पादनं कामयमानः तदुपायपर्यालोचनरूपं
तपः कृत्वा स्वयमेव देहान्तरेण गर्भवानभूत् । तस्य गर्भयुक्तस्य
जघनभागादसुरानसृजत । तेभ्यः कस्मिंश्चिन्मृत्पात्रे भोजना-
र्थमन्नं प्रक्षिप्य दत्तवान् । ततः असुराणामुत्पादिका या स्व-
कीया तनूः तां विनाशितवान् । सा तनूः शरीराकारं परि-
त्यज्य तमोयुक्ता रात्रिरभवत् ॥

अथ मनुष्यादिसृष्टिं दर्शयति । “सोऽकामयत । प्रजाये-
येति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभवत् । स प्रजननादेव प्रजा
असृजत । तस्मादिमा भूयिष्ठाः । प्रजननाद्येना असृजत [६] ।
ताभ्यो दारुमये पात्रे पयोऽदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् ।
तामपाहत । सा ज्योत्स्नाभवत्” इति । प्रजननात् प्रजा-
त्पादनसमर्थात् द्वारा ह्यस्मादुत्पादनसामर्थ्यं कारणं तस्मा-

प्रजा अत्यन्तवज्रलाः ज्योत्स्नाचन्द्रप्रकाशाः । अन्यत् पूर्वव-
ज्राख्येयम् ॥

अथ वसन्तादिकालाभिमानिपुरुषस्य सृष्टिं दर्शयति ।
“सोऽकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभ-
वत् । स उपपत्ताभ्यामेवर्तूनसृजत । तेभ्यो रजते पात्रे घृतम-
मदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् [७] । तामपाहृत । साऽहो-
रात्रयोः सन्धिरभवत्” इति पूर्ववज्राख्येयम् ॥

अथ देवसृष्टिं दर्शयति । “सोऽकामयत प्रजायेयेति । स
तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभवत् । स मुखाद्देवानसृजत । तेभ्यो
हरिते पात्रे सोममदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् । तामपा-
हृत । तदहरभवत्” [८] इति । पूर्ववज्राख्येयम् ॥

अथोक्तानां अन्नपयोघृतसोमानां वेदनं प्रशंसति । “एते
वै प्रजापतेर्दोहाः । य एवं वेद । दुह एव प्रजाः” इति । गोभ्यः
क्षीरमिव प्रजाभ्यः धनं लभत इत्यर्थः ॥

देवतावेदनं प्रशंसति । “दिवा वै नोऽभूदिति । तद्देवा-
नां देवत्वम् । य एवं देवानां देवत्वं वेद । देववानेव भवति”
इति । देवानामुत्पादिका या प्रजापतेस्तनूः सेयमहोरूपेण
निष्पन्ना । अतो देवाः हर्षादस्माकं दिवैवाभूदित्युच्चारित-
वन्तः । अतो दिवायोगेन देवत्वं सम्पन्नम् । तद्देहिता देववान्
प्रकाशवान् भवति ॥

तदेतद्देवासुरोत्पादकतनूभ्यां अहोरात्रयोर्यन्म तस्य वेदनं
प्रशंसति । “एतद्वा अहोरात्राणां जन्म । य एवमहोरा-

चाणां जन्म वेद । नाहोरात्रेष्वार्त्तिमार्च्चति” [८] इति ॥

तदमदेव मन्मनोऽकुरुत स्यामिति प्रथमभावि परमात्मनो यन्मनः पूर्वमुक्तं तदेतन्मनः प्रशंसति । “अमनोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः प्रजापतिमसृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत । तदा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितम् । यदिदं किञ्च । तदेतच्छ्रोवस्यमन्नाम ब्रह्म” इति । यत्किञ्चिदिदं जगदिदानां दृश्यं तदिदं सर्वं मूलकारणे मनस्येव सम्यक् प्रतिष्ठितं मत् मङ्गल्याधोनादमतः सृष्टिस्थितिप्रलयाः । तदेतत्सङ्कल्पितमर्थं मनः श्रोवस्यमन्नामकं ब्रह्म । यदुत्तरोत्तरदिने वसोऽतिशयेन श्रेष्ठं श्रोवस्यमं द्विविधं हि ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैवेत्यं लक्षणं सजातीय-विजातीयस्वगतभेदरहितत्वात् निजस्वरूपमात्रे पर्यावसितं सर्वजनैकरूपमेकं ब्रह्म । अत एव तदेतच्छ्रोवस्यमं न भवति । निर्विकारत्वेन तस्य स्रष्टृत्वाभावात् तदेव सर्वं सृष्टिगोचर-शक्तियुक्तम् । सत् सोपाधिकत्वेनान्यत् ब्रह्म भवति । मङ्गल्प-परम्परया प्रतिक्षणमुत्तरोत्तराधिकजगत्स्रष्टृत्वात् ईदृक् ब्रह्म-रूपत्वात् मनः प्रशस्तम् ॥

तदेतद्वृत्तान्तवेदनं प्रशंसति । “युच्छन्तो युच्छन्त्यस्मै व-स्यसो वस्यसो युच्छति । प्रजायते प्रजया पशुभिः । प्र परमे-ष्ठिनो मात्रामाप्नोति । य एवं वेद” [१०] इति । यथोक्तं ब्रह्म सृष्टिप्रकारं विदित्वापास्ते । अस्मै वेदित्रे प्रतिदिनं प्रभातं कु-र्वन्ति । देवता पुनः पुनरधिकश्रेयस्करा सतो प्रभातं करोति । दिने दिने श्रेयोऽवर्द्धत इत्यर्थः । इह लोके प्रजापशुसम्पन्नः

परलोके परमेष्ठिनः प्रजापतेरैश्वर्यस्य या मात्रा इयत्ता तथा
परिच्छित्तिः तां सर्वमपि प्राप्नोति ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः
॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमोऽनुवाके होतृमृष्टिप्रसङ्गेन सर्वजगत्सृष्टिरुक्ता दशमे
देवमृष्टिमध्येऽवस्थितस्येन्द्रस्य देवाधिपतित्वमुच्यते । तदर्थमा-
ख्यामिकामाह । “प्रजापतिरिन्द्रममृतानुजावरं देवानाम् ।
तं प्राहिणेत् । परे हि । एतेषां देवानामधिपतिरेधोति ।
तं देवा अब्रुवन् । कस्त्वमसि । वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति ।
मोऽब्रवीत् । कस्त्वमसि । वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति मा
देवा अब्रुवन् । इति । प्रजापतिर्देवान् सृष्ट्वा तेषां देवानां
मध्ये अनुजावरमिन्द्रममृतम् । यथा भ्रातृणां मध्ये अनुजो
पञ्चाज्जातः अवरः निरुष्टस्तद्वदयमित्यनुजावरः । अनुजा-
वरशब्दस्यापि स एवार्थः । सृष्टं तमिन्द्रं देवलोकं प्रेषितवान् ।
हे इन्द्र स्वर्गं गच्छ एतेषां मया सृष्टानामधिपतिर्भव । प्रेषि-
तमिन्द्रं देवाः पृच्छां कृतवन्तः । प्रजापतिनाहं प्रेषितोऽस्मीत्यु-
त्तरे दत्ते ते देवा अब्रुवन् । वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति त्वया
कल्याणयुक्ता भवेम इति । तदानीमेव इन्द्रः परावृत्त्य प्रजा-
पतिसमीपं गतवान् । प्रजापतिना सृष्टे सति स इन्द्र अब्रवीत् ।

कस्त्वमसि वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति । मा मा देवा अवोचन्
अब्रुवन्निति ॥

कनामवेत्तुः इन्द्राधिपत्यवेत्तुश्च आख्यायिकापुरःसरं वेद-
नफलं दर्शयति । “अथ वा इदं तर्हि प्रजापतौ हर आ-
सीत् [१] । यदस्मिन्नादित्ये । तदेनमब्रवीत् । एतन्मे प्रयच्छ ।
अथाहमेतयां देवानामधिपतिर्भविष्यामीति । कोऽहं स्था-
मित्यब्रवीत् । एतत् प्रदायेति । एतस्या इत्यब्रवीत् । यदेत-
द्ब्रवीषीति । कोह वै नाम प्रजापतिः । य एवं वेद [२] ।
विदुरेनं नाम्ना । तदस्मै रुक्मं कृत्वा प्रत्यमुञ्चत् । ततो वा
इन्द्रो देवानामधिपतिरभवत् । य एवं वेद । अधिपतिरेव
समानानां भवति” इति । अथ प्रजापतेरग्रे स्वकीयतिरस्कर-
णात् ऊर्द्धमेवं वृत्तान्तमासीत् । यदिदमिदानीमस्मिन्नादित्ये
मन्तापकं तेजो दृश्यते तदिदं हरस्तस्मिन् काले प्रजापतौ
आसीत् । यादृश आदित्यः अन्धकारादिभर्त्सने समर्थः ।
तथा प्रजापतिरपि दुष्टशिक्षायां समर्थ आसीत् । तत्तेज
उद्दिश्येन्द्र एनं प्रजापतिमब्रवीत्, हे प्रजापते एतत्तेजः मङ्गं
प्रयच्छ । अथाहं तेजस्वी सन् एतेषां देवानामधिपतिर्भविष्या-
मीति । ततः प्रजापतिरिदमब्रवीत्, एतत्तेजः तुभ्यं प्रदाय
कोऽस्यां अक्षमं मां को वा गणयेदित्यभिप्रायः । अथेन्द्रः प्र-
जापतिं प्रत्यब्रवीत्, कोऽहमित्यत्र क इत्यनेन शब्देन यदेत-
द्ब्रवीषीति एतदेव त्वम् । अत्र यदेतदिन्द्रं कृणोति तदेतद्युक्तम् ।
क इत्येतस्य प्रजापतिनोक्तत्वात् । अत्र किंशब्दः कश्चिद्व्यति

मकारान्ताकारान्नो दौ शब्दौ । तयोर्भयोरपि नपुंसक-
 पुंलिङ्गैकवचने ब्रूते । अकारान्तस्तु प्रजापतिवाचकः । तत्र
 मकारान्तमभिप्रेत्य प्रजापतौ प्रायुङ्क्त । तेजोबलादेव प्राणि-
 नामपि गौरवम् । तस्मिंश्च तुभ्यं दत्ते मति प्रजापतित्वगौरवस्य
 गतत्वात् को नामाहं स्यामिति प्रजापतिप्रश्नः । न कोहं स्या-
 मिति प्रजापतित्वमेव विनश्यतीत्याक्षेपः । इन्द्रस्तु शब्दकृत्वात्
 मकारान्तत्वमाश्रित्य प्रजापतिरहं स्यामिति यदेतद्भूते तदेत-
 त्त्याः प्रजापतिरेव भवेत्यर्थः । न हि तेजोनिमित्तं तव प्रजाप-
 तित्वं प्रजाजनकत्वम् । तेजसा अनुपादानत्वाद्यतः अतेजमायाः
 प्रजायाः सृष्टत्वात् । किन्तु स्वाभाविकम् । अतस्तेजमि दत्ते तव
 स्वभावो नापगच्छतीत्यब्रवीत् । य एवं प्रजापतेः क इति नाम-
 त्वं वेद । एनं सर्व्वेऽपि नाम्ना विदुः प्रख्यातो भवतीत्यर्थः ।
 ततः प्रजापतिस्तत्तेजोमयं पट्टाख्यमाभरणं कृत्वा प्रत्यमुञ्चत्
 ललाटे बबन्धेत्यर्थः । ततः पट्टवन्धनात् इन्द्रो देवानामधि-
 पतिरभवत् । तदेतदाधिपत्यं विद्वान् पुरुषः समानां पुरुषाणां
 स्वयमधिपतिर्भवति ॥

अथेन्द्रं ब्रह्मधा सोतुमादौ तावत्तदुपयुक्तं चन्द्रमःश-
 ब्दस्य निर्वचनं दर्शयति । “मोऽमन्यत । किं किं वा अकर-
 मिति । स चन्द्रम आहरेति प्रालपत् । तच्चन्द्रमसश्चन्द्रमस्त्वम् ।
 य एवं वेद [३] । चन्द्रवानेव भवति” इति । स प्रजापति-
 रेवममन्यत, देवाधिपत्ये स्थापितस्येन्द्रस्यापेक्षितकार्य्यं किं किं
 महत्कार्य्यं यन्मया कृतं न पर्याप्तं पुनरपि करिष्यामीत्यभि-

प्रायः । तथाविधं प्रजापतिं दृष्ट्वा स इन्द्रश्चन्द्रं आह्लादकं तेजः
मदर्थमाहरेत्येवं बालवत्प्रलापं कृतवान् । ततः आह्लादवाची
चन्द्रशब्दोच्चारणात् स्ववाची अस्माच्छब्दोच्चारणाच्च तदचर-
मदृशं चन्द्रमा इति नाम सम्यक् । चन्द्रं आह्लादकरं तेजो
मीयते अत्रेति चन्द्रमाः । एवं चेतोऽपि आह्लादवानेव
भवति ॥

अथ सूर्यनाम निर्वचनं दर्शयति । “तं देवा अत्रुवन् ।
सुवीर्याऽऽमर्या यथा गोपायत इति । तत्सूर्यस्य सूर्यत्वम् । य
एवं वेद । नैनं दभ्नेति” इति । दृष्टिचक्षणत्वेन सौर्यतेजसा
शिष्टपरिपालनत्वेन चान्द्रतेजसा च युक्तमिन्द्रं दृष्ट्वा देवाः
परस्परमिदमब्रुवन् । हे अमर्याः मरणरहिता देवाः शांभन-
वीर्यापेता यमिन्द्रेऽस्मान् यथा गोपायते सम्यक् रक्षितं प्र-
भवतीत्यर्थः । ततः सुवीर्यशब्दात्तरमादृश्यात् सूर्यनाम सम्य-
क्त्वम् । तन्नामवेदिनं पुरुषं वैरी न हिनास्ति ॥

इन्द्रशब्दनिर्वचनं दर्शयति । “कश्चनास्मिन् वा इदमि-
न्द्रियं प्रत्यस्यादिति । तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् । य एवं वेद । इन्द्रि-
यायैव भवति” [४] इति । अस्मिन्नधिपतो स्थितमिन्द्रियं
सामर्थ्यं कश्च कोऽपि न प्रत्यस्यात् प्रत्यवस्थातुं निराकर्तुं न
शक्नोतीति देवाः परस्परमूचुः । तत्रेदमिन्द्रियमित्यचरमा-
स्यात् इन्द्रनाम सम्यक्त्वम् । तन्नामाभिज्ञः सामर्थ्यातिशयवान्
भवति ॥

परमेष्ठिनामनिर्वचनं दर्शयति । “अयं वा इदं परमो-

ऽभृदिति । तत्परमेष्ठिनः परमेष्ठित्वम् । य एवं वेद । पर-
मामेव काष्ठां गच्छति” इति । परमः सर्वोत्तमः प्रजापति-
रेवेदमिन्द्ररूपोऽभृदिति देवा अभ्रुवन् । तस्मात् परमेष्ठित्व-
इत्युच्यते । परमेष्ठिनाम सम्यक्त्वम् । एतन्नामवेदी ऐश्व-
र्यस्य काष्ठां प्राप्नोति ॥

अथेन्द्रस्य सर्वदेवमेव्यत्वं दर्शयति । “तं देवाः समन्तं पर्य-
विशन् । वसवः पुरस्तात् । रुद्रा दक्षिणतः । आदित्याः पश्चात् ।
विश्वे देवा उत्तरतः । अङ्गिरसः प्रत्यञ्चम् [५] । माध्याः
पराञ्चम् । य एवं वेद । उपैतः समानाः संविशन्ति” इति ।
समायामुपविष्टं तमिन्द्रं सर्वतः परिवेष्ट्य सेवन्ते । वस्त्रादयो
गणाः चतुर्षु दिक्षु व्यवस्थिता उपविष्टा अङ्गिरसः प्रभृतयो
महर्षयः कश्चिदपि उपवेशनं कृत्वा यथा यन्मुखमिन्द्रं प्रत्यञ्चं
सम्मुखं कृत्वा सेवन्ते । माध्याख्या देवविशेषास्तमिन्द्रं पराञ्चं
विमुखं कृत्वा पृष्ठतः कृत्वा सेवन्ते । एवं वेदितारमेनं पुरुषं
समानाः सर्वे पुरुषा उपेत्य समीप उपविश्य सेवन्ते ॥

अथेन्द्रस्य राजनोत्था प्रजाभ्यः सम्पादनप्रकारं दर्शयति ।
“स प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजा आवयत् । ता असौ नातिष्ठ-
न्तान्नाद्याय । ता मुखं पुरस्तात् पश्यन्तीः । दक्षिणतः पर्या-
यन् । स दक्षिणतः पर्यवर्त्तयत् । ता मुखं पुरस्तात् पश्यन्तीः ।
मुखं दक्षिणतः पर्यायन् । स दक्षिणतः पर्यवर्त्तयत् । ता मुखं
पुरस्तात् पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः [६] । पश्चात् पर्या-
यन् । स पश्चात्पर्यवर्त्तयत् । ता मुखं पुरस्तात् पश्यन्तीः ।

मुखं दक्षिणतः । मुखं पश्चात् । उत्तरतः पर्यायन् । स उत्तरतः पर्यावर्त्तयत् । ता मुखं पुरस्तात् पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः । मुखं पश्चात् । मुखमुत्तरतः । ऊर्द्धा उदायन् । स उपरिष्टाद्यवर्त्तयत् । ताः सर्वतोमुखो भूत्वाऽवयत् । ततो वै तस्मै प्रजा अतिष्ठन्नाद्याय” इति । इन्द्रः स्वयं प्रजापतिरेव प्रजापतिममानसामर्थ्ययुक्त एव भूत्वा ताः प्रजा आवयत् स्वाधीना अकरोत् । स्वस्वाचितं करं दातुं आज्ञापितवानित्यर्थः । ताः सर्वाः प्रजाः अस्मै अस्तेन्द्रस्य अन्नाद्याय नातिष्ठन्त । अन्नभागकरं दातुं नाङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः । तास्तथाविधाः पूर्वस्यां दिशि वर्त्तमाना इन्द्रस्य मुखं मुखं कश्चिदिन्द्रप्रेषितं करस्वीकारक्षमं पूर्वस्यां दिशि पश्यन्तः ततः पलाय्य दक्षिणस्यां दिशि पर्यायन् गताः । ततः स इन्द्रः तदवगत्या स्वमुखममानप्रबलं पुरुषं दक्षिणस्यां दिशि प्रेरितवान् । ततस्ताः प्रजा दिग्दये मुखं पश्यन्तः पश्चिमां दिशं प्राविशन् । एवं पश्चिमोत्तरोर्द्धदिक्षु योज्यम् । ततः स इन्द्रः पञ्चस्रपि दिक्षु स्वकार्यं भूत्यानवग्याय तद्वारा स्वयं सर्वतो मुखो भूत्वा सर्वाः प्रजाः वशीकृतवान् । ततः प्रजाः पलायितुं दिगन्तरमलभमाना अस्तेन्द्रस्यान्नाद्यरूपं करं दातुमङ्गीकृतवन्तः ॥

एतद्विज्ञानं प्रशंसति । “य एवं विद्वान् परि न्यवर्त्तयतेति च । प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजा अन्ति । तिष्ठन्तेऽस्मै प्रजा अन्नाद्याय । अन्नाद् एव भवति” इति । यः पुमानेवमिन्द्रस्य

परिपालनप्रकारं विद्वान् परिवर्त्तयते निवर्त्तयते च शिञ्जकस्य
प्रेरणं परिवर्त्तनं शिञ्जिताभ्यः प्रजाभ्यः स्वपुरुषनिवारणं नि-
वर्त्तनं तदुभयकुशलः स्वयं प्रजानां पालको भूत्वा सखाः
प्रजा अस्ति अनुभवतीत्यर्थः । तस्य प्रजाः अस्मै करं दातुं
अभ्युपगच्छन्ति अमंशयं भोगसम्पन्ना भवति ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशं
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः
॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमोऽनुवाके इन्द्रस्याधिपत्यं प्रपञ्चितम् । तमेवं होतृ-
मन्त्रसृष्टिप्रसक्तानुप्रसक्तं प्रपञ्चं परित्यज्य एकादशे प्रकृतानां
होतृमन्त्राणामेव पुरुषार्थाः केचित्प्रयोगा अभिधीयन्ते । तत्रा-
दौ दशहोतृमन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “प्रजापतिरकामयत
बहोर्भयान्त्सामिति । स एतं दशहोतारमपश्यत् । तं प्रायुक्तम् ।
तस्य प्रयुक्तिबहोर्भयानभवत् । यः कामयेत बहोर्भयान्त्साम-
मिति । स दशहोतारं प्रायुञ्जीत । बहोरेव भूयान् भवति”
इति । लोके विद्यैश्वर्यादिमग्नः पुरुषः बहुरित्युच्यते । ततो-
ऽपि भूयस्त्वं कामयमानः प्रजापतिः चित्तिः स्मृगित्यादिम-
न्त्रेण जपहोमरूपं प्रयोगं कृत्वा तया प्रयुक्त्या भूयानभवत् ॥

अथ पृथिवीहोतेति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “सोऽका-
मयत । वीरो म आजायेतेति । स दशहोतुश्चतुर्होतारं नि-

रमिमीत । तं प्रायुङ्क्त [१] । तस्य प्रयुक्तीश्रोऽजायत । यः
कामयेत वीरो म आजायेतेति । स चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत ।
आस्य वीरो जायते” इति । वीरो वैदिकलौकिककर्मसु शूरः
दशहोतुश्चित्तिः सुगित्यादिमन्त्रात् चतुर्होतारं पृथिवीहोतेति
मन्त्रं प्रायुङ्क्त । मन्त्रप्रयोगेणेत्यर्थः ॥

अथाग्निर्होतेति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “मोऽकामयत
पशुमान्त्स्यामिति । स चतुर्होतुः पञ्च होतारं निरमिमीत ।
तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयुक्तिपशुमानभवत् । यः कामयेत पशु-
मान्त्स्यामिति । स पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत [२] । पशुमानेव
भवति” इति । एकस्य मन्त्रस्यानुष्ठानान्मन्त्रान्तरं सृष्ट्वा तद-
नुष्ठानेन पश्चादिफलप्राप्तौ प्रजापतेरिच्छैव नियामिका ॥

सूर्यं ते चक्षुरिति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “मोऽकाम
यतर्तवो मे कल्पेरन्निति । स पञ्चहोतुः षड्ढोतारं निरमि-
मीत । तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयुक्त्यर्तवोऽस्मा अकल्पन्त । यः का-
मयेतर्तवो मे कल्पेरन्निति । स षड्ढोतारं प्रयुञ्जीत । कल्प-
न्तेऽस्मा चतवः” इति । कल्पेरन् स्वस्वेचित्तफलप्रदा भूया-
सुरित्यर्थः ॥

अथ महाहविर्होतेत्यस्य मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “मोऽ-
कामयत सोमपः सोमयाजी स्याम् । आ मे सोमपः सोम-
याजी जायेतेति [३] । स षड्ढोतुः सप्तहोतारं निरमिमीत ।
तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयुक्तिभोमपः * सोमयाज्यभवत् । आस्य

* अत्र तस्य सोमप इति E चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सोमपः सोमयाज्यजायत । यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्याम् । आ मे सोमपः सोमयाजी जायेतेति । स सप्तहोतारं प्रयुञ्जीत । सोमप एव सोमयाजी भवति । आस्य सोमपः सोमयाजी जायते” इति । परकीययज्ञे स्वयम्बुलिकत्वेन सोमस्य पाता सोमपः स्वयं यागस्य कर्त्ता सोमयाजी स्वयं तादृश उभयविधो भूया स्वपुत्रोऽपि उभयविधो भूयादित्यत्र कामना ॥

अथ मन्त्रपञ्चकस्य कामधेनुरूपत्वविवक्षया पशून् सम्याद्य प्रशंसति । “स वा एष पशुः पञ्चधा प्रतिष्ठितः [४] । पद्भिर्मुखेन” इति । यथा लौकिकपशुश्चतुर्भिः पादैः एकेन मुखेन च प्रतिष्ठितो भवति । तथाऽयं पञ्चमन्त्र सङ्घः पशुरूपः । तत्र चत्वारः पादाः पञ्चमो मन्त्रः मुखः सोऽयं पशुः पञ्चभिः प्रकारैः फलप्रदो लोके प्रतिष्ठितः ॥

अथ कामधेनुरूपान् पशून् स्वर्गप्राप्तितया प्रशंसति । “ते देवाः पशून् वित्वा । सुवर्गं लोकमायन्” इति ॥

अथ होतृमन्त्रं स्वर्गदानप्रदत्वेन विशेषतः प्रशंसति । “तेऽमुष्मिँल्लोके व्यक्षुध्यन् । तेऽब्रुवन् । अमुतः प्रदानं वा उपजिजीविमेति । ते सप्तहोतारं यज्ञं विधायायास्यम् । आङ्गीरसं प्राहिण्वन् । एतेनामुत्र कल्पयेति । तस्य वा दयं कृप्तिः [५] । यदिदं किञ्च । य एवं वेद । कल्पतेऽस्मै । स वा अयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता । अमुत्र सङ्गो देवेभ्यो हव्यं वहति ।

य एवं वेद । उपैनं यज्ञो नमति” इति । तदेतद्वाक्यं सप्त-
मानुवाके व्याख्यातम् ॥

होतृमन्त्राणामग्निहोत्रादिषु यः प्रयोगो विवक्षितस्तदे-
दनं प्रशंसति । “यो वै चतुर्होतृणां निदानं वेद । निदान-
वान् भवति । अग्निहोत्रं वै दशहोतुर्निदानम् । दर्शपूर्णमासौ
चतुर्होतुः । चातुर्मास्यानि पञ्चहोतुः । पशुबन्धः षड्होतुः ।
मौस्योऽध्वरः सप्तहोतुः । एतद्वै चतुर्होतृणां निदानम् । य
एवं वेद । निदानवान् भवति [६] इति । नितरां दीयते
प्रयुज्यतेऽस्मिन्निति निदानम् । तन्मन्त्रप्रयोगस्थानम् । तत्र
सूत्रकारेण विवक्षितम्, अग्निहोत्रमारभ्यमाणे दशहोतारं
मनमानुद्रुत्य आहवनीये ऊत्वा मायमग्निहोत्रं जुहोति ।
दर्शपूर्णमासावारस्थमाणे चतुर्होतारं मनमानुद्रुत्येत्यादिना ।
तदेतदग्निहोत्रादिरूपं होतृणां निदानं यो वेद निदानवान्
भवति । स्थानवान् उपजीवनस्थानवान् भवति ॥

अथास्य प्रश्नस्यानुवाक्यार्थमङ्गहः ।

दशहोतृद्वितीयाद्यं पुंमः क्रत्वर्थमीरितम् ।

चतुर्होत्रादिमन्त्राणां क्रत्वर्थन्तु द्वितीयके ॥

तृतीये शुक्लपक्षाश्च चतुर्थे होतृमन्त्रतः ।

लोकसृष्टिः पञ्चमे तु ब्राह्मणं स्यात् प्रतिग्रहः ॥

दशमेऽहनि मन्त्राणां प्रयोगः षष्ठ ईरितः ।

सप्तमे तूत्तरे शस्ता यज्ञो मोमायतायामे ॥

नवमे स्याज्जगत्सृष्टिर्दशमे त्विन्द्रराजता ।

अन्ते पुमर्थो होतृणां प्रयोगश्च समीरितः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवर्त्तयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनु-
वाकः ॥ ११ ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्य

द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्झमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये हि होतृब्राह्मणमीरितम् ।

तद्ब्राह्मणस्य शेषेऽथ तृतीये समुदीर्यते ॥

तत्र प्रथमानुवाके सर्वेषां होतमन्त्राणां चतुर्होतमन्त्रेण व्यवहारः प्रश्नोत्तराभ्यां प्रतिपादयति । “ब्रह्मवादिना वदन्ति । किं चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वमिति । यदेवेषु चतुर्होतारः । तेन चतुर्होतारः । तस्माच्चतुर्होतार उच्यन्ते । तच्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम्” इति । चतुर्होतृशब्देन व्यवह्रियमाणानां चित्तिःसृगित्यादिमन्त्राणां चतुर्होतृशब्दवाच्यत्वं कथमिति एवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्रोत्तरमेतत्, होताध्वर्युगामीध्रो ब्रह्म, इत्येवं चतुर्होतारो यस्मादेषु मन्त्रेषु श्रूयन्ते तेन कारणेन एते मन्त्राश्चतुर्होतारः । तत्र पृथिवीहोता, द्यौरध्वर्युः, रुद्रोऽग्नीत, बृहस्पतिरुपवक्ता, इत्येतस्मिन्मुख्ये चतुर्होतमन्त्रे यथा होत्रादय एवमग्निर्होता, अश्विनावध्वर्युः, तृष्टोऽग्नीत, मित्र उपवक्ता, इत्यादिष्वपि मन्त्रेषु होत्रादयः श्रुताः । तत्रोपवक्ता ब्रह्मा । चित्तिःसृगिति मन्त्रे यद्यप्याग्नीध्रो न श्रुतः तथापि होत्रादिभिरमावुपलक्षणीयः । यद्यपि सूर्यन्ते चक्षुगिति मन्त्रे होत्रादयो न श्रुताः तथापि सृष्टिन्यायेन बाह्व्यात् तेऽप्युपलक्षयितुं शक्यन्ते । यथा सृष्टीरुपदधातीत्येकस्मिन्मन्त्रे सृष्टिलिङ्गाभावेऽपि अन्येषु सृष्टिलिङ्गेषु मङ्गावात्तत्र हि तेनापि सह सृष्टिशब्दार्थत्वं निर्णीतम् । एवमत्रापि होतृप्रतिपादनरहितेनापि मन्त्रेण सह तत्सहितोत्तरे सर्वे मन्त्राश्चतुर्होतृशब्देन व्यवहर्तुं शक्यन्ते । अस्ति चात्र लौकिको दृष्टान्तः । “एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः” इति । यस्मादेवं

तस्मादैदिकैः सर्वैरेते मन्त्राश्चतुर्होतार इत्युच्यन्ते । चत्वारो होमकर्त्तारो येषु मन्त्रेऽस्ति व्युत्पत्त्या तेषां मन्त्राणां चतुर्होतृनाम सम्यक्नम् ॥

एतेषां मन्त्राणां तदभिमानीदेवतातादात्म्यज्ञानेन समृद्धिफलं दर्शयति । “सोमो वै चतुर्होता । अग्निः पञ्चहोता । धाता षड्होता । इन्द्रः सप्तहोता [१] । प्रजापतिर्दशहोता । य एवं चतुर्होतृणामृद्धिं वेद । ऋध्नोत्येव” इति । यथाक्ता सोमादिदेवता रूपकमेव मन्त्राणां समृद्धिः ॥

पुनरपि चतुर्द्धाफलप्रदर्शनेन प्रशंसति । “य एषामेवं बन्धुतां वेद । बन्धुमान् भवति । य एषामेवं ऋग्निं वेद । कल्पतेऽस्मै । य एषामेवमायतनं वेद । आयतनवान् भवति । य एषामेवं प्रतिष्ठां वेद [२] । प्रत्येव तिष्ठति” इति । बन्धूनां समूहो बन्धुता । यथा लोके ब्राह्मणाः क्षत्रियाः भारद्वाजगोत्रीया इत्येवमेतेनोपाधिना व्यवह्रियमाणाः परस्परं बन्धवः । एवमेतेऽपि मन्त्रा एकेन होतृत्वेनोपाधिना व्यवह्रियमाणत्वात् परस्परं बन्धवः । तत्समूहं बन्धुभावं यो वेद सोऽयं बह्वभिर्बन्धुभिर्द्युक्तो भवति । ऋग्निरनुष्ठानजपहोमादिकम् । तद्देदिनः स्वाभिमतमन्त्रक्रिया कल्प्यते निष्पाद्यते । आयतनं तदनुष्ठानाधारभूतमग्निहोत्रादिकं कर्म । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम्, अग्निहोत्रं वै दशहोतुर्निदानमित्यादिना । तद्देदिता निवासस्थानं लभते । प्रतिष्ठाफलमास्य वीरो जायत इत्यादिकम् । तद्देदिता धनादिभिः प्रतिष्ठितो भवति ॥

पूर्वं चतुर्होतृशब्देन सर्वेषां व्यवहारकारणमुक्तम् ।
 इदानीं दशहोत्रादिशब्दैः सर्वव्यवहाराभावे कारणं प्र-
 श्नोत्तराभ्यां दर्शयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । दशहोता
 चतुर्होता । पञ्चहोता षड्होता सप्तहोता । अथ कस्माच्चतु-
 र्होतार उच्यन्त इति । इन्द्रो वै चतुर्होता । इन्द्रः खलु वै
 श्रेष्ठो देवतानामुपदेशनात् । य एवमिन्द्रं श्रेष्ठं देवतानामुप-
 देशनाद्देद । वमिष्टः समानानां भवति । तस्माच्छ्रेष्ठमायन्तं
 प्रथमैर्नैवानुबुध्यन्ते । अयमागन् । अयमवामादिति । कीर्त्त-
 रस्य पूर्व्यागच्छति जनतामायतः । अथो एनं प्रथमैर्नैवानु-
 बुध्यन्ते । अयमागन् । अयमवामादिति” [३] इति । दश-
 होत्रादयः पञ्चशब्दा विद्यन्ते तेषां मध्ये चतुर्होतृशब्देन
 यथा सर्वेषामुपलक्षणम् । एवं दशहोत्रादिशब्देनापि कृत्रि-
 न्यायेन उपलक्षयितुं शक्यत्वात् कुतः शब्दान्तरैर्नापलक्ष्य-
 न्ते । चतुर्होतृशब्देनैव तदुपलक्षणनियमे किं कारणमिति
 ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तच्चैतदुत्तरम् । चतुर्होतृमन्त्राणां कार-
 णत्वादयं मन्त्र इन्द्रस्वरूपः । तत्कारणत्वञ्च पूर्वोक्तम्, तं चतु-
 र्होत्रा प्राजनयन्निति । इन्द्रश्च देवतानां मध्ये प्रशस्ततमः कुतः,
 उपदेशनात् । उपदिष्टं किं पूर्वस्मिन् प्रपाठके । इन्द्रस्य देवा-
 धिपत्यं इन्द्ररूपत्वेन चतुर्होता सर्वेषु श्रेष्ठः । ततः श्रेष्ठेनैव
 सर्वस्य उपदेशो युक्तो न त्वन्येन । यः पुमानिन्द्रश्रेष्ठत्वं श्रुत्यु-
 पदिष्टं वेद स पुमान् समानानां स्वकीयानां निवासहेतु-
 र्भवति । यस्मादत्र श्रेष्ठेनैव चतुर्होत्रा सर्वेषां उपदेशो

नेतरेण । तस्मात्सोकेऽपि सहस्रसङ्ख्याकैर्जनेः सह समागच्छन्तं
 श्रेष्ठं राजानममात्यं वा दृष्ट्वा प्रजाः सर्वाः प्रथमेनैव श्रेष्ठप-
 रुषनाम्ना अनुबुध्यन्ते व्यवहरन्ति । अयमागन्, अयं राजा
 आगन् आगच्छति । अयममात्यः समागच्छतीति । अथापि
 तेन सह सर्वेऽप्यन्ये समागच्छन्ति तथापि बहवः समाग-
 च्छन्ति । कुत्रधारी समागच्छति चामरधारी समागच्छती-
 त्येवं श्रेष्ठत्वं व्यवहरन्ति । तथा तस्मिन् ग्रामे अयमवासात्
 ग्रामस्वामी देवदत्तोऽत्र निवसतीत्येवं श्रेष्ठनाम्ना व्यवहरन्ति ।
 न तस्मिन्नगरे दामो निवसति दामो निवसतीति वा कदा-
 प्यश्रेष्ठनाम्ना व्यवहरन्ति । किञ्च दूरदेशादागच्छतो राज्ञः
 कीर्त्तिः पूर्वभाविनी सति देशविशेषेऽवस्थितं जनसमूहं
 प्राप्नोति तदापि मुख्यस्यैव कीर्त्तिर्न च श्रेष्ठस्य मृत्यादेः ।
 अतोऽपि कारणादेनं जनसङ्ख्यामायन्तं मुख्यस्य नाम्नैव व्यव-
 हरन्ति अयं राजा समागच्छतीति । तथास्मिन् ग्रामे अयं
 स्वामी निवसतीति । तस्मात्सोकवदेवात्रापि श्रेष्ठेन चतुर्होत्रा
 सर्वमन्त्रव्यवहारो नत्वितरैर्दशहोत्रादिभिरित्यर्थः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः
 ॥ ९ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके चतुर्होतृशब्देन सर्वहोतृमन्त्रव्यवहार उप-
पादितः । द्वितीये होतृमन्त्रेण नैमित्तिका अभिधीयन्ते ।
तत्रादौ तावदक्षिणाप्रतिग्रहे कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “दक्षि-
णां प्रतिग्रहीष्यन्त्सप्तदशकृत्वाऽपान्यात् । आत्मानमेव समिन्धे ।
तेजसे वीर्याय । अथो प्रजापतिरैवेनां भूत्वा प्रतिगृह्णाति ।
आत्मनो नार्त्ये” इति । अपान्यात् वायोरेकतराकर्षणरूपं
नित्यामं कुर्यात् । तेन शरीरमध्ये स्थितो भवति । तेजः
प्रतिग्रहयोग्यता, वीर्यं प्रतिग्रहप्रयुक्तदोषनिवारणसामर्थ्यम्,
तदुभयं अनेन नित्यामेन मध्ये तिष्ठति । अपि च प्रजापतेः
सप्तदशाक्षरत्वात् मङ्ग्यामास्येन तद्रूप एवं भूत्वा दक्षिणां प्रति-
गृह्णाति ततस्वात्मन आर्त्तिः प्रत्यवायरूपो न भवति ॥

अथ होतृमन्त्रेण नैमित्तिकं विधत्ते । “यद्येनमार्त्विज्याद्-
वृत्तं मन्त्रं निर्हरेरन् । आग्नीध्रे जुहुयादशहोतारम् । चतु-
र्गृहीतेनाज्येन । पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् । प्रतिलोमं विद्याहम्
[१] । प्राणानेवास्थोपदामयति” इति । आर्त्विज्यार्थं तं कश्चि-
देनं पुरुषं इतरे यदि दोषेण आर्त्विज्यान्निराकृतवन्तस्त-
दानां निराकृतः पुरुषः होमं जुहुयात् । तदा होतृमन्त्रस्य
सामाध्वर्युरित्येतद्यदन्तिमं वाक्यं तदारभ्य चित्तिः स्मृतिगत्यादि-
वाक्ये समाप्तिः प्रातिलोम्यम्, तत्रापि प्रतिवाक्यं विगृह्य पृथक्
पृथक् आज्ञतीर्जुज्यात् । एतस्य यो निराकर्त्ता तस्य प्राणा-
नुपचपयति ॥

अथ प्रकारान्तरेण नैमित्तिकहोमं विधत्ते । “यद्येनं पुनरुपशिक्षेयुः । आग्नीध्र एव जुहुयाद्गृहोत्तारम् । चतुर्गृहीतेनाज्येन । पश्चात्प्राङ्मासीनः । अनुलोममविद्याहम् । प्राणानेवास्मै कल्पयति” इति । यदि तदीयहोमाङ्गीताः सन्त एनं निराकृतं पुरुषं पुनरपि स्वीकुर्वुः । तदानीं विरोधिन्यहार्थमनुष्ठितात् पूर्वं होमात् विपर्ययेणानुग्रहार्थं होमं कुर्यात् । तत्र चित्तिस्त्रुगादिरनुलोमपाठः । आहुतिश्चेकैव । न तु विगृह्य होमः । तेन तस्य निराकर्तुः प्राणान् कल्पयति स्वस्थान् करोति ॥

अथान्यं प्रयोगं विधत्ते । “प्रायश्चित्ती वाग्घोतेत्यृतुमुख-
चतुमुखे जुहोति । चतुर्नेवास्मै कल्पयति । कल्पन्तेऽस्मा च-
तवः [२] । ऋषा अस्मा चतवः आयन्ति” इति । प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्येवं बुद्धिमान् प्रायश्चित्ती स पुमान् वाग्घोतेत्यनु-
वाकेन तस्मिन् चतुप्रक्रमे जुहुयात् । यथाविहितानुष्ठानं स्वमनसि शङ्कितं भवति । प्रतिपदोक्तञ्च प्रायश्चित्तं न दृश्य-
ते तदानीं शङ्कितदोषपरिहाराय समनन्तरभाविनः चेतो-
रुपक्रमदिने तेन अनुवाकेन जुहुयात् । स चानुवाक आरण्य-
काण्ड एवमास्मातः, वाग्घोता । दीक्षा पत्नी । वातोऽध्वर्युः ।
अपोऽभिगरः । मनो हविः । तपसि जुहोमि । भूर्भुवः स्वः । ब्रह्म
स्वयम्भु । ब्रह्मणे स्वयम्भुवे स्वाहेति । तत्र वागादिदेवतानां
होत्रादिरूपत्वमनुसन्धेयम्, होत्रा शस्त्रेषु शंसमानेषु अथामोद
इवेति अभिगरोऽध्वर्युकर्त्तृकः प्रतिगरः शंसनकाले होता

अध्वर्युमाभिमुखेन आह्वयति शंसवोमिति । हे अध्वर्यो
शस्तं पठामि मदीयशस्तपाठकाले प्रतिगराय त्वं सावधानो
भव * । य एते भृगादयस्तयो लोकास्तेषामादिकारणं यत्
स्वयम्बु ब्रह्म तस्मै जुहुधीति स्वकीया वागाह । अनेन मन्त्रेण
होमे मति शङ्कितप्रायस्त्रिपुत्रपरिहारेण मर्त्यानृतनस्मै होम-
कर्त्रे तत् स्वयम्बु ब्रह्म फलप्रदानं करोति । तदृतवः एतदर्थं
फलप्रदानसमर्था भवन्ति । समर्थाः सन्त अस्य समीपमाग-
च्छन्ति । तत्र सूत्रकारस्तु कल्पन्तेऽस्मादत्यादिफलमवनाक्य
काम्यप्रयोगत्वेनादाजहार, अर्थेषु चतुमुखो यः षड्ढाता
वाग्घातेति तस्य वदत्यृतुमुख चतुमुखे जुहुयादिति स मार्त्त्य-
काम इति ॥

अथ वाग्घातेति मन्त्रं प्रशमति । “षड्ढाता वि भूत्वा
प्रजापतिरिदं सर्वमसृजत । म मनोऽसृजत । मनसाऽधि-
गायत्रीमसृजत । तद्गायत्रीं यश आर्च्छत् । तामालभत ।
गायत्रिया अधिह्रन्दास्यसृजत । ह्रन्दाभ्याऽधिसाम । तत्-
साम यश आर्च्छत् । तदालभत [३] । साम्नाऽधियजूंष्यसृ-
जत । यजुर्भ्याऽधिविष्णुम् । तद्विष्णुं यश आर्च्छत् । तमाल-
भत । विष्णारभ्याषधोरमृजत । आपधीभ्योऽधिसोमम् । त-
त्सोमं यश आर्च्छत् । तमालभत । सोमादधि पशून्मृजत ।
पशुभ्योऽधीन्द्रम् [४] । तदिन्द्रं यश आर्च्छत् । तदेनं नाति-

* शंसनकाल इत्यादिः सावधाना भवेत्यन्तः शाठः G चिह्नितपुस्तके
वर्तते । F चिह्नितपुस्तके तु नैष पाठो दृश्यते ।

प्राच्यवत । इन्द्र इव यशस्वी भवति । य एवं वेद । नैनं य-
 शोऽतिप्रच्यवते” इति । वाग्धेतेति मन्त्रे होतृपत्न्यादीनां हो-
 मानां वर्णानां विद्यमानत्वात् अयं षड्ढोता प्रजापतिस्तन्म-
 न्त्वानुष्ठानेन तद्रूपो भूत्वा सर्व्वमिदममृजत । आदौ तावत्स-
 र्व्वसङ्कल्पक्षमं मनः सृष्ट्वा तेन मनसा सङ्कल्प्य तदूर्ध्वं गाय-
 त्रीदेवताममृजत । तदानीं प्रजापतिसम्बन्धि यद्यशः सामर्थ्यं
 तद्गायत्रीं प्राप्नोति । ततः प्रजापतिः तां गायत्रीं पशुवदालभ्य
 गायत्र्या अधिकानि उष्णिगादीनि कृन्दांसमृजत । तेभ्यः
 कृन्दोभ्यः अत्यधिकं समस्वरोपेतं साम अमृजत । ततः सामदे-
 वतां यशः प्राप्नोत् । अथ प्रजापतिस्तदपि साम पशुत्वेनाल-
 भत । एवमुत्तरत्र योज्यम् । तत्प्रजापतेर्यशः अन्तत इन्द्रं प्राप्य
 तमनतिक्रम्य नान्यत्र कापि गतम् । तदेवं षड्ढोतमन्त्रसाम-
 र्थ्यात् इन्द्राधिपत्यपर्य्यन्ता मृष्टिरासीत् । ततोऽयं अत्यन्तप्रशस्तः ।
 य एवं मन्त्रवृत्तान्तं वेद सोऽपि इन्द्रवद्यशस्वी भवति । तद्यशस्तं
 पुरुषं कदाचिदप्यतिक्रम्य नान्यत्र गच्छति ॥

प्रतिग्रहमन्त्रानुवाके सोमाय वासो रुद्राय गामित्यादिना
 यानि द्रव्याण्यस्त्रातानि तद्व्यतिरिक्तद्रव्यविषये प्रतिग्रहमन्त्रं वि-
 धत्ते । “यद्वा इदं किञ्च । तत्सर्व्वमुत्तान एवाङ्गीरसः प्रत्यगृह्णात् ।
 तदेनं प्रतिगृहीतं नाहिनत् । यत् किञ्च प्रतिगृह्णीयात् । त-
 त्सर्व्वमुत्तानस्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णालित्येव प्रतिगृह्णीयात् । इयं
 वा उत्तान आङ्गीरसः । अनयैवैनत् प्रतिगृह्णाति । नैनं हि-
 नस्ति” इति । लोके प्रतिग्रहयोग्यं यत्किञ्चिद्द्रव्यं तत्सर्व्वम-

ङ्गिरसः पुत्र उत्तानाख्य एव पुरा कदाचित् प्रत्यगृह्णात् ।
तत्र प्रतिगृहीतं द्रव्यं प्रतिगृहीतारमुत्ताममेनं नैव हिमेत् ।
अतः अन्योऽपि सर्वमुत्तान इति मन्त्रेणैव प्रतिगृहीयात् । यथा
भूमिः सर्वं महा तथायमुत्तानः सर्वप्रतिगृह्महिष्णुः । ततो
भूमिरूपत्वात् भूम्या सर्वं प्रतिगृहीतं न तु पुरुषेणेति एनं
पुरुषं प्रतिगृह्मदोषो न हिनस्ति ॥

अथ गवाश्वप्रतिगृहे विशेषं विधत्ते । “बर्हिषा प्रतीयाङ्गां
वाशं वा । एतद्वै पशूनां प्रियं धाम । प्रियेणैवैनं धाम्ना प्र-
त्येति” [५] इति । गामश्वं वा प्रतिगृहीष्यन् पुरुषः दणमु-
ष्टिना युक्तः समुखं गच्छेत् । दणस्य पशुप्रियवस्तुत्वात् पशुप्रि-
येणैव वस्तुना सह समुखा भवति ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः
॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये नैमित्तिको होतमन्त्रहोम उक्तः । तृतीये केश-
मिवर्त्तनविषये कश्चिद्व्यानविशेषं दर्शयति । एतच्च होतमन्त्र-
प्रयुक्तेषु कर्मसु चातुर्मास्यादिकर्मसु च यत्र यत्र केशनिवृ-
त्तनमस्ति तत्र सर्वत्राङ्गत्वेन एतदेदनं द्रष्टव्यम् । तदिदं
वेदनमन्त्रव्यतिरेकाभ्यां विधत्ते । “यो वा अविद्वान्निवर्त्त-
यते । विशीर्षा स पाप्माऽमुष्मिँस्लोके भवति । अथ यो विद्वान्-
निवर्त्तयते । स शीर्षा विपाप्माऽमुष्मिँस्लोके भवति” इति ।

वक्ष्यमाणप्रकारेणाग्न्यादयो देवाः केशनिवर्त्तनेन यां पृष्टिं
सम्पादितवन्तः । तत्पृष्टिसाधनमिदं निवर्त्तनमित्यविदित्वा यः
केशनिवृत्तनं प्राप्नोति स स्वर्गलोके शिरोरहितः पापी
भवति । तद्वेदनपूर्वके तु निवर्त्तने शिरःसहितः पापरहितो
भवति । तस्माद्वेदनं सम्पादयेत् ॥

तास्ता अग्न्यादिभिः सम्पादिताः पृष्टोः क्रमेण दर्शयति ।
“देवता वै सप्त पृष्टिकमान्यवर्त्तयन्त । अग्निश्च पृथिवी च ।
वायुश्चान्तरिक्षश्च । आदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाः । अग्निर्यव-
र्त्तयत । स साहस्रमपुष्यत् [१] । पृथिवी न्यवर्त्तयत । सौषधी-
भिर्वनस्पतिभिरपुष्यत् । वायुर्यवर्त्तयत । स मरीचिभिरपु-
ष्यत् । अन्तरिक्षं न्यवर्त्तयत । तदयोभिरपुष्यत् । आदित्या
न्यवर्त्तयत । स रश्मिभिरपुष्यत् । द्यौर्यवर्त्तयत । सा नक्षत्रैर-
पुष्यत् । चन्द्रमा न्यवर्त्तयत । सोऽहोरात्रैरर्द्धमासैर्मासैश्चतुभिः
संवत्सरेणापुष्यत् । तान् पोषान् पुष्यति । याऽस्तेऽपुष्यन् । य
एवं विद्वान्नि च वर्त्तयते परि च” [२] इति । न्यवर्त्तयन्त
स्वकीयान् केशान्निवर्त्तयन्त, साहस्रं सहस्रसङ्ख्यापेतं धनमपु-
ष्यत् पृष्टमकरोत् । पृथिव्यादय ओषध्यादिभिः जगत्पृष्टिं स-
म्पादितवन्तः । मरीचिशब्देन अग्नय उपलब्ध्यन्ते । वायुना
ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते । वयोभिः पक्षिभिर्यः पुमान् अग्न्यादिदे-
वताभिः सम्पादितां सृष्टिं तत्साधनत्वञ्च निवर्त्तनस्य विद्वान्
निवर्त्तयते परिवर्त्तयते वा केशानां कर्त्तनं स पुमान् अग्न्या-
दिभिर्यः पोषाः सम्पादितास्तान् पोषान् सर्वान् प्राप्नोति ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण-
यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये केशवपनाङ्गं पुष्टिवेदनमुक्तम् । अथ प्रतिग्रहमन्त्रेषु
तत्तन्मन्त्रविज्ञानं चतुर्थ्यभिधीयते । तत्र हिरण्यप्रतिग्रहस्य
महिमावेदनमन्त्रयत्यतिरङ्गाभ्यां विधत्ते । “तस्य वा अग्ने-
हिरण्यं प्रतिग्रहपः । अर्द्धमिन्द्रियस्यापाकामत् । तदंतेनैव
प्रत्यगृह्णात् । तेन वै मोऽर्द्धमिन्द्रियस्यात्मनुपाधत्त । अर्द्धमि-
न्द्रियस्यात्मनुपाधत्ते । य एवं विद्वान् हिरण्यं प्रतिगृह्णाति ।
अथ योऽविद्वान् प्रतिगृह्णाति । अर्द्धमस्यन्द्रियस्यापकामति”
इति । पुरा कदाचिदग्निः मन्त्रमन्त्रेण हिरण्यं प्रतिगृह्णीत-
वान् । तस्याग्नेः शरीरवर्त्ति यदिन्द्रियं वीर्यं तस्यार्द्धमग्नेः स-
काशादपगतम् । तदानीं स्वकीयं बलक्षयं दृष्ट्वा तत्परिहाराय
राजा त्वा वरुणो नयतु । देविदक्षिणेऽग्नयं हिरण्यमित्येतेनैव
मन्त्रेण प्रत्यगृह्णात् । तच्चाग्निना पश्यमाने मन्त्रे योऽयं चतु-
र्थ्यन्तोऽग्निशब्दस्तस्य कल्पान्तरगतोऽग्निरित्यर्थः । तद्व्यवधानेन
प्रतिग्रहे मति तेनैव मन्त्रेण पूर्वमेवं गतं स्वकीयवीर्यस्यार्द्धं
स्वस्मिन्नेव पुनः समाधत्ते । यः पुमानेवं मन्त्रमहिमानं वि-
द्वान् प्रतिगृह्णाति तस्येन्द्रियभागे नातिक्रामति । किन्तु स्व-
स्मिन्नेव समाहितो भवति । अविदुषस्तु स भागः स्वस्मादप-
गच्छति ॥

हिरण्यमन्त्रवत् वस्त्रगवाश्वपुरुषतल्पशकटप्रतिग्रहमन्त्राणां
 षष्ठां वेदनमन्त्रयत्यतिरेकाभ्यां विधत्ते । “तस्य वै सोमस्य वासः
 प्रतिजगद्भूषः । तृतीयमिन्द्रियस्थापाक्रामत् [१] । तदेतेनैव प्रत्य-
 गृह्णात् । तेन वै स तृतीयमिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त । तृतीयमि-
 न्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् वासः प्रतिगृह्णाति ।
 अथ योऽविद्वान् प्रतिगृह्णाति । तृतीयस्येन्द्रियस्थापक्रामति ।
 तस्य वै रुद्रस्य गां प्रतिजगद्भूषः । चतुर्थमिन्द्रियस्थापाक्रामत् ।
 तामेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स चतुर्थमिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त
 [२] । चतुर्थमिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् गां प्र-
 तिगृह्णाति । अथ योऽविद्वान् प्रतिगृह्णाति । चतुर्थमस्येन्द्रिय-
 स्थापक्रामति । तस्य वै वरुणस्याश्वं प्रतिजगद्भूषः । पञ्चममि-
 न्द्रियस्थापाक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स पञ्चम-
 मिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त । पञ्चममिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्ते । य
 एवं विद्वान्श्वं प्रतिगृह्णाति [३] । अथ योऽविद्वान् प्रतिगृह्णा-
 ति । पञ्चममस्येन्द्रियस्थापक्रामति । तस्य वै प्रजापतेः पुरुषं
 प्रतिजगद्भूषः । षष्ठमिन्द्रियस्थापाक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् ।
 तेन वै स षष्ठमिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त । षष्ठमिन्द्रियस्थात्मन्नुपा-
 धत्ते । य एवं विद्वान् पुरुषं प्रतिगृह्णाति । अथ योऽविद्वान्
 प्रतिगृह्णाति । षष्ठमस्येन्द्रियस्थापक्रामति [४] । तस्य वै मनोस्तुल्यं
 प्रतिजगद्भूषः । सप्तममिन्द्रियस्थापाक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृ-
 ह्णात् । तेन वै स सप्तममिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त । सप्तममिन्द्रि-
 यस्थात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान्स्तुल्यं प्रतिगृह्णाति । अथ

योऽविद्वान् प्रतिगृह्णाति । सप्तममस्येन्द्रियस्थापकामति । तस्य वा उत्तानस्याङ्गीरसस्याप्राणत् प्रतिगृह्णषः । अष्टममिन्द्रिय-
स्थापकामत् [५] । तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै सोऽष्टम-
मिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । अष्टममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं
विद्वानप्राणत् प्रतिगृह्णाति । अप यो विद्वान् प्रतिगृह्णाति ।
अष्टममस्येन्द्रियस्थापकामति" इति । ततोयचतुर्थ्यादिशब्दा-
वीर्यभागपरा अप्राणत् प्राणवायुरहितमक्षतनं शकटं उ-
त्तानायाङ्गीरसायान इति तत्तत्पर्यायेषु प्रथमपर्यायवद्भा-
ख्येयम् ॥

यदुक्तं द्वितीयानुवाकेनास्मात्तन्मन्त्राणां उत्तानमन्त्रेण प्र-
तिग्रह इति । तदप्यत्र मन्त्रमहिमावेदनप्रसङ्गेन तदीयवेदन-
विधानार्थं पुनः पठति । "यदा इदं किञ्च । तत्सर्वमुत्तान
एवाङ्गीरसः प्रत्यगृह्णात् । तदेनं प्रतिगृहीतमहिमत् । यत्किञ्च
प्रतिगृहीयात् । तत्सर्वमुत्तानस्याङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव
प्रतिगृहीयात् । इयं वा उत्तान आङ्गीरसः । अनयैवेनत् प्र-
तिगृह्णाति नैनं हि नस्ति" इति । पूर्ववद्भाख्येयम् । एवं मन्त्र-
महिमाप्यनुमन्त्रेयमिति तात्पर्यार्थः ॥

इति चतुर्थ्याऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे प्रतिग्रहमन्त्रमहिमाज्ञानं विहितं दादशार्हगत-
दशरात्रस्य दशमेऽहनि अध्वर्युप्रभृतयः प्रष्टारः ग्रहपतिः

प्रवक्ता प्रश्नोत्तरे पञ्चमानुवाकेऽभिधीयते । अत्र प्रश्नोत्तर-
रूपं वस्वादं विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति” इति । इति व-
क्ष्यमाणप्रश्नोत्तररूपं वेदवाक्यं ब्रह्म तदेदनमतिलङ्घ्य ब्रह्म-
वादिभिस्ते परस्परं वदन्ति सम्वादं कुर्युरित्यर्थः । अत एव
सूत्रकारः, ब्रह्मवाद्यं वदन्त इति विज्ञायत इति शाखान्त-
रवचनमुदाजहार । उदाहृत्य चैवमुक्तम्, गृहपतिमेव मह-
र्त्विजः पर्युपविश्य पृच्छेयुरिति ॥

तत्राध्युगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे वाक्ये दर्शयति । “यद्दशहो-
तारः सचमासत । केन ते गृहपतिनार्ध्वन् । केन प्रजा अष्ट-
जन्तेति । प्रजापतिना वै ते गृहपतिनार्ध्वन् । तेन प्रजा अष्ट-
जन्त” इति । यदा दशहोतमन्त्राभिमानिनो देवाः सचम-
न्वतिष्ठन्त तदानीं केन गृहपतिः सचरूपां सृष्टिं प्राप्नोति । प्राप्य
च केन गृहपतिना प्रजाः सृष्टवन्तः । सचार्थं दीक्षितेषु मध्ये
मुख्यो गृहपतिः । न त्वितरेऽध्ययुःप्रसृतयश्चत्विजः । तत्राध्ययु-
प्रश्नस्य गृहपतिनोत्तरमेव दत्तं प्रजापतिरेव दशहोतृणां
सत्रे गृहपतिरासोत् तेन प्रजापतिना फलसृष्टिः प्रजात्य-
क्तिस्य सम्पादिता ॥

ब्रह्मणः प्रश्नोत्तरं दर्शयति । “यच्चतुर्होतारः सचमा-
सत । केन ते गृहपतिनार्ध्वन् । केनौषधीरष्टजन्तेति । सोमेन
वै ते गृहपतिनार्ध्वन् [१] । तेनौषधीरष्टजन्त” इति ।

होतुः प्रश्नोत्तरं दर्शयति । “यत्पञ्चहोतारः सचमासत ।
केन ते गृहपतिनार्ध्वन् । केनैभ्यो लोकैभ्योऽसुरान् प्राणदन्त ।

केमेषां पशून् वृञ्जतेति । अग्निना वै ते गृहपतिनार्ध्वन् । ते-
मेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन् । तेमेषां पशून् वृञ्जत" इति ।
एषामसुराणां पशून् विनाशितवन्तः । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथ होत्रकाणां प्रश्नस्यात्तरं दर्शयति । "यत् षड्होतारः
मत्रमासत । केन ते गृहपतिनार्ध्वन् [२] । केनर्त्तूनकल्पय-
न्तेति । धात्रा वै ते गृहपतिनार्ध्वन् । तेनर्त्तूनकल्पयन्" इति ।
पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथा होतुः प्रश्नस्यात्तरं दर्शयति । "यत् सप्तहोतारः
मत्रमासत । केन ते गृहपतिनार्ध्वन् । केन सुवरायन् । केने-
मांसोक्तान्त्वमतस्वन्निति । अर्यमणा वै ते गृहपतिनार्ध्वन् । तेन
सुवरायन् । तेनेमांसोक्तान्त्वमतस्वन्निति [३]" । सुवरायन्
स्वर्गं प्राप्ताः । समतस्वन् मन्तान् अविच्छिन्नान् कृतवन्तः ॥

उक्तेषु प्रश्नोत्तरेषु निर्णीतानां गृहपतीनां वदनं प्रश्नमिति ।
“एते वै देवा गृहपतयः । तान् य एवं विद्वान् । अयन्यस्य
गार्हपतेर्दोक्षते । अवान्तरमेव सत्रिणां प्रोति" इति । प्रजा-
पतिः, सोमः, अग्निः, धाताः, अर्यमा च, इत्येते देवाः पूर्वोक्त-
प्रश्नोत्तरेषु निर्णीता गृहपतयः । यः पुमान् तान् गृहपतीन् वि-
दित्वा ध्यायेत् सोऽन्यस्यापि गार्हपत्ये कर्षणि यदि दोक्षते त-
दानीमवान्तरमेव पृथगेव सत्रिणां फलं प्राप्नोति अयमर्थः ।
दोक्षितेषु सत्रिषु स्वयं गृहपतिर्न भवति । किन्तु अध्वर्युप्रश्न-
तिषु कश्चित् गृहपतित्वस्य यत्फलं तदेव तस्मै भवति । किञ्च
तस्य एव सर्वं ऋत्विजः गृहपतिलोपपत्तिकर्षणि अनुकूला

भवन्ति । तथाच तस्य मुख्यत्वाभावेऽपि प्रजापत्यादिगृहपति-
वेदनमामर्थ्येन सर्वेषां सन्निष्ठां यावत्फलं तावत्तत्त्वं पृथगेव
प्राप्नोति ॥

पूर्वोक्तस्य पञ्चमस्य गृहपतेरर्थ्यमाख्यस्य वेदनं पुनर्विशे-
षेण प्रशंसति । “यो वा अर्थ्यमणं वेद । दानकामा असौ प्रजा
भवन्ति । यज्ञो वा अर्थ्यमा । आर्यां वसतिरिति वै तमाहुर्न्ये
प्रशंसन्ति” इति । आर्याः पूज्याः गुर्वादयस्तेषामादौ योऽय-
मर्थ्यमा देवेषु गृहपतित्वेनाक्तः सोऽयं यज्ञनिष्पादकत्वात्
यज्ञ एव । एवं तमर्थ्यमणं यां वेद अस्य वेदितुः पुत्राद्याः
प्रजा दानातिशयेन कामा भवन्ति । स्वकर्तृकं दानं कामयन्ते
दातारो भवन्तीत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण तमर्थ्यमणं पुनः प्रशंसति । “आर्या वसति-
र्भवति । य एवं वेद”[४] इति । आर्याः पूज्याः गुर्वादयस्तेषा-
मावसतिः साकक्ष्येन निवासहेतुरित्यनेनैव शब्देन लोके व्य-
वहरन्ति यः प्रशंसितुमिच्छति अयमर्थः । दानशीलं राजानं
अमात्यं वा यदा प्रशंसति तदानीमयं राजा स्वयमार्याणां
साधूनां विदुषां यष्टृणां गुरुणाञ्च स्वकीयगृहनिवासहेतुरथ-
मिति दातारं प्रशंसन्ति । तस्मादार्यावसतिशब्दः निरति-
शयप्रशंसावाची । अर्थ्यमाशब्दस्य आर्यावसतिशब्दपर्यायः ।
आर्याः पूज्यन्ते मम्यन्त इति वा व्युत्पत्तेः । ईदृशमर्थ्यमाणं
सर्वेषामार्याणां निवासहेतुं यो वेद सोऽप्यार्याणां निवास-
भूमिर्भवति ॥

अथ चतुर्होतृमन्त्रवेदनं प्रशंसति । “यदा इदं किञ्च । तत् सर्वं चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो निर्मितः । स य एवं विद्वान् विवदेत् । अहमेव भूयो वेद । यश्चतुर्होतृन् वेदेति । स ह्येव भूयो वेद । यश्चतुर्होतृन् वेद” इति । यदिदं किञ्चित् प्रजापतिस्मृतं जगत् दृश्यते तत्सर्वं होतृमन्त्राणां स्वरूपभूतम् । तन्मन्त्रबलादेव तत्सृष्टेः पूर्वप्रपाठके बहुधा प्रपञ्चितत्वात् । किञ्च चतुर्होतृमन्त्रेभ्यः ऊर्ध्वं सर्वोऽपि यज्ञो निर्मितः । तत्तद्यज्ञारम्भे होतृमन्त्रहोमस्य पूर्वं विहितत्वात् । एवं मति एवं विद्वान् विवदेत् यः कोऽपि होतृमन्त्रमाहात्म्यं विद्वान् इतरैः सह विवादं कुर्यात् । कीदृशो विवाद इति तदुच्यते, योऽहं होतृमन्त्रान् वेद सोऽहमेव सर्वेषां मध्ये भूयो वेदितेति तस्मिन् विवादे तस्मैव होतृमन्त्राभिज्ञस्य जय इत्युत्तरवाक्ये प्रसिद्धवाचिना हि शब्देन स्पष्टीकराति होतृमन्त्ररहस्यं यो वेत्ति स एव भूयो वेदेत्यतिप्रसिद्धमित्यर्थः ॥

अथ होतृमन्त्राभिमानो देवविषयं वेदनं प्रशंसति । “यो वै चतुर्होतृणां होतृन् वेद । सर्वोऽसु प्रजास्वन्नमन्ति [५] । सर्वादिशोऽभिजयति । प्रजापतिर्वै दशहोतृणां होता । सोमश्चतुर्होतृणां होता । अग्निः पञ्चहोतृणां होता । धाता षड्होतृणां होता । अर्यमा सप्तहोतृणां होता । एते वै चतुर्होतृणां होतारः । तान् य एवं वेद । सर्वोऽसु प्रजास्वन्नमन्ति । सर्वादिशोऽभिजयति” [६] इति । होतृमन्त्रैर्होमादिकं निष्पाद्य फलसाधकाः प्रजापत्यादयो मन्त्राणां हो-

तारः । तान् यो वेद सोऽयं सर्वांसु प्रजासु यदन्नं तत्सर्वं-
मनुभवति । सर्वाः प्रजा अस्मै प्रशस्तमन्नं समर्पयन्तीत्यर्थः ।
किञ्च सर्वदिग्वर्त्तिन्यः प्रजाः अस्य वश्या भवन्ति । प्रजापति-
र्वै दशहोतृणमित्यादौ होतृमन्त्रस्य अवयवभेदात् प्रयोग-
भेदाद्वा बहुवचननिर्देशः । तान् य एवं वेदेत्यादि पुनरुक्ति-
रूपसंहारार्था ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमोऽनुवाके प्रश्नोत्तररूपः ब्रह्मविषयः सत्त्वाद् उक्तः ।
षष्ठे होतृमन्त्रप्रशंसार्थमग्निहोत्रादिकर्मभिः प्रजापतिशरीर-
निष्पादनमभिदधानः कर्मविशेषेषु अलिक् विशेषेषु निर्णयो-
ऽभिधीयते । तत्रादौ तावदग्निहोत्रस्यैक अलिकं दर्शयति ।
“प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यस्रंसत । स हृदयं भूतोऽग्रयत् ।
आत्मन् हा इत्यङ्गयत् । आपः प्रत्यष्टण्वन् । ता अग्निहोत्रे-
णैव यज्ञक्रतुनोपपत्त्यावर्त्तन्त । ताः कुसिन्धुमुपौहन् । तस्मा-
दग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोः । एक अलिक्” इति । प्रजापतिर्म-
हता प्रयासेन प्रजाः सृष्ट्वा तेन प्रयासेन विस्त्रस्तहस्तपादादि-
सर्वावयवहृदयमात्रावशेषः सन् व्यवहर्त्तुमशक्तः कश्चित् श-
यितोऽभूत् । तदानीं हे आत्मन्निति एवं स्वकीयं शरीरं
आहृतवान् । हे शब्दे योऽयं एकारः तस्य भुत आकार इकार-
शिरस्क आदेशो भवति । दूरादाह्वानार्थः भुतः । आत्मशब्दः

शरीरवाची । तदेतच्छरीराङ्गानं अद्भेवता श्रुत्वा अग्निहो-
त्रेण सह प्रजापतिसमीपे समागत्य कुमिन्धं शिरोव्यतिरिक्तं
कवन्धमुपायन् । कुमिमात्मशोकं दधातीति कुमिन्धः । यद्य-
पि यूपवन्तो यज्ञकृतवः तथाप्यग्निहोत्रस्य तद्रूपत्वमुपचरितम् ।
यस्मात् सकृदाङ्गानेनाङ्गिः सह अग्निहोत्रमागतं तस्मादाग्नि-
होत्रस्याध्युरेकं अलिक् ॥

अथ दर्शपूर्णमासयोः ब्रह्मा होताध्वर्युर्गामीदिति चतुर-
अल्विज इति दर्शयति । “चतुष्कृत्वाऽङ्गयत् । अग्निर्वायुरा-
दित्यसन्द्रमाः [१] । ते प्रत्यष्टण्वन् । ते दर्शपूर्णमासाभ्यामेव
यज्ञकृतुनापपर्यावर्त्तन् । त उपौहः सुत्वार्यङ्गानि । तस्मा-
द्दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकृताः । चत्वार अल्विजः” इति । अग्न्या-
दयो देवाः दर्शपूर्णमासाभ्यां महागत्य द्वौ हस्तौ द्वौ पादा-
वित्येवं चत्वार्यङ्गान्यानीतवन्तः । ततो दर्शपूर्णमासयश्चत्वार
अल्विजः सम्यन्नाः ॥

अथ चातुर्मास्यानां प्रतिप्रस्थात्रा सह पूर्व्याकाश्चत्वारश्च-
ल्विजा दर्शयति । “पञ्च कृत्वाऽङ्गयत् । पञ्चवः प्रत्यष्टण्वन् । ते
चातुर्मास्यैरेव यज्ञकृतुनापपर्यावर्त्तन् । त उपौहङ्गामहवीं
मासमस्थिमज्जानम् । तस्माच्चातुर्मास्यानां यज्ञकृताः [२] ।
पञ्चल्विजः” इति । यथा प्रथमे पर्याये शरीरस्य सकृदाङ्गानं
यथा च द्वितीये पर्याये चतुराङ्गानम् । तथा तृतीये पर्याये
पञ्चवारमाङ्गानम् । तदेतत्पञ्चभिमानिना देवाः श्रुत्वा चातु-
र्मास्यैः महागत्य सोमादीन्यानीतवन्तः । क्वि लक् । यद्यपि

प्रथमपर्याय एव कवन्धमानीतवन्तः । तथापि तत्र कण्ठस्था-
धस्तन ऊर्ध्वा ऊर्ध्ववर्त्तिमध्यभाग एव विवक्षितः । अतो द्वि-
तीयपर्याये हस्तपादानयनम् । तत्र उभयत्राकारमात्रं सम्य-
ञ्चम् । न तु लोमादिपरिपूर्त्तिः । स चास्मिन् पर्याये एव
कृतः । यस्मात् पञ्चवारमाङ्गानं यस्माच्च लोमादिपञ्चकसम्य-
त्तिः । तस्मात्तत्साधनभूतानां चातुर्मास्यानां चत्विजः पञ्च-
सङ्ख्याकाः ॥

अथ निरुद्धपशुबन्धादौ मैत्रावरुणेन सहितान् पूर्वो-
क्तान् पञ्चत्विजो दर्शयति । “षट्कृत्वोऽङ्गयत् । चतवः प्रत्य-
शृण्वन् । ते पशुबन्धेनैव यज्ञक्रतुनोपपर्यावर्त्तन्त । त उपौ-
हस्तनावाण्डौ शिश्रमवाञ्चं प्राणम् । तस्मात् पशुबन्धस्य य-
ज्ञक्रतोः । षट्त्विजः” इति । षड्वारमाङ्गानात् स्तनादी-
नामपि षट्त्वात् तत्साधनभूते पशुबन्धे षड् चत्विजः स-
म्यक्ताः ॥

अथ सोमयागे होता मैत्रावरुणब्राह्मणच्छंसीनेष्टापोता
आग्नीध्रो अश्वावाकश्चेति सप्तहोत्रान् दर्शयति । “सप्तकृत्वो-
ऽङ्गयत् । होत्राः प्रत्यशृण्वन् । ताः सौम्येनैवाध्वरेण यज्ञक्र-
तुनोपपर्यावर्त्तन्त [३] । ता उपौहन्तसप्त शीर्षणान् प्राणान् ।
तस्मात् सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः । सप्तहोत्राः प्राचीर्वषट्
कुर्वन्ति” इति । सप्तवारमाङ्गानात् शिरोनिष्ठसप्तहिद्रवर्त्ति-
प्राणानयनात् तत्साधने सोमाध्वरे सप्तहोत्राः सम्यक्ताः । तासु
प्राप्तुखलेनावस्थिता याज्यान्ते वैषट्ग्रन्थान् पठन्ति ॥

अथ संवत्सरसत्रगवामयने सर्व्वं कृत्वन्तर्भावं दर्शयति ।
 “दशहत्वेऽङ्कयत् । तपः प्रत्यष्टणेत् । तत् कर्म्मणैव संवत्सरेण
 सर्व्वैर्यज्ञक्रतुभिरुपपर्यावर्त्तत । तत् सर्व्वमात्मानमपरिवर्गमु-
 पौहत् । तस्मात् संवत्सरे सर्व्वं यज्ञक्रतवोऽवबुध्यन्ते” इति ।
 दशवारमाह्वानेन योऽभिमानोदेवः श्रुत्वा संवत्सरसत्ररूपेण
 सह कर्म्मणा तदवयवभूतैश्च सर्व्वैः यज्ञक्रतुभिः महागत्य प्र-
 जापतेरात्मानं देहं सर्व्वमण्यपरिवर्गमानयत् । यथा किञ्चि-
 दपि वर्ज्जितं न भवति तस्मात् सम्युत्तिंसाधनं संवत्सरसत्रम् ।
 तत्राग्निष्टोमोक्थ्यादयः सर्व्वेऽपि क्रतवोऽन्तर्भवन्ति ॥

अथैकेनाध्वर्य्येणा निष्पाद्यमग्निहोत्रं प्रथमभावित्वेन प्रश्न-
 यति । “तस्माद्दशहोता चतुर्होता । पञ्चहोता षड्होता सप्त-
 होता । एकहोत्रे बलिं हरन्ति । हरन्त्यस्मै प्रजा बलिम् ।
 ऐनमप्रतिख्यातं गच्छति । य एवं वेद” [४] इति । यस्मादेवम-
 ग्निहोत्रेण एकहोत्रा प्रथमं कुमिन्धमुपानीते सति पश्चाद्दर्श-
 पूर्णमासादिभिरङ्गेषूपकृतं तस्माद्दशहोत्रादयः पश्चापि आ-
 त्मविशेषाः एकहोत्रे परमात्मने बलिं हरन्ति पूजां कुर्व्वन्ति ।
 य एवं परमात्मपूज्यत्वं वेद तस्मै सर्व्वाः प्रजाः पूजां समर्प-
 यन्ति । अप्रतिख्यातं अवमानरहिता कीर्त्तिश्च एनं वेदतारं
 प्राप्नोति ॥

इति षष्ठोऽंगुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे होतृप्रशंसाप्रसङ्गेन क्रतूनामृत्विग्विशेषं व्यवस्थाप्य अग्निहोत्रस्य तन्मध्ये प्राशस्थं दर्शितम् । अथ तस्मिन्नग्निहोत्रे सर्व्वक्रतुसङ्गावमन्यादनेन तदग्निहोत्रं सप्तमे प्रशंसति । तत्रादौ होतृमन्त्राणां प्रजापतेः शरीररक्षकत्वं दर्शयति । “प्रजापतिः पुरुषमसृजत । सोऽग्निरब्रवीत् । ममायमन्नमस्त्विति । सोऽबिभेत् । सर्व्वे वै मायं प्रधक्ष्यतीति । स एतां सृष्टुर्होतृनात्मस्वरूपानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स आत्मानमस्पृणोत्” इति । प्रजापतेः पूर्व्वमशरीरः सन् पूर्व्वानुवाकोक्तक्रमेण कुमिन्धादिलोमानैः सर्व्वस्यैकं पुरुषाकारं देहं असृजत । तदानोमग्निस्तं देहं दृष्ट्वा सोऽयं पुरुषं ममान्नमस्त्विति अब्रवीत् । ततः स प्रजापतिः पुरुषाकारमेव सर्व्वमप्ययमग्निर्धक्ष्यतीति भयमापन्नः होतृमन्त्रानात्मस्वरूपान् स्वशरीररक्षकत्वेन प्रीतिहेतुम् अपश्यत् । तान् ऊवा तैः स्वदेहं प्रीतमकरोत् रक्षतीत्यर्थः ॥

होतृमन्त्रेषु च दशहोतुः प्रथमभावितात् तस्याग्निहोत्रप्रक्रमरूपत्वात् अग्निहोत्रहोमेनैव सर्व्वरक्षां विवचुरादौ कुमिन्धरक्षां दर्शयति । “यदग्निहोत्रं जुहोति । एकहोतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोत्यग्निहोत्रम् [१] । कुमिन्धश्चात्मनः स्पृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति” इति । यदा पुरुषोऽग्निहोत्रं जुहोति तदा पूर्व्वोक्तरीत्या तस्य एकहोतृकत्वादेकहोतृकं यज्ञक्रतुं प्राप्नोति । तत्फलभूतादित्यस्य च सायुज्यं गच्छति, आत्मनः कुमिन्धश्च स्पृणोति रक्षतीत्यर्थः ॥

अथ अग्निहोत्रे एव चतुर्होतृफलं दर्शयति । “चतुर्होतृ-
यति । चतुर्होतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति दर्शपूर्णमासौ ।
चत्वारि चात्मनोऽङ्गानि स्पृणोति । आदित्यस्य च मायुज्यं
गच्छति” इति । यदेतदग्निहोत्रे चतुर्वारं सुक्पूरणं तेन चतुः-
मङ्गलासाभ्यात् चतुर्होतृकदर्शपूर्णमासक्रतुं प्राप्य हस्तपादाङ्ग-
चतुष्टयश्चापूर्वकमादित्यमायुज्यप्राप्तिश्च सम्पद्यते ।

अथ पञ्चहोतृफलं दर्शयति । “चतुर्होतृयति । समित्य-
ञ्चमी । पञ्चहोतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति चातुर्मास्यानि ।
लोमहवो मा१ममस्यिमज्जानम् [९] । तानिचात्मनः स्पृणा-
ति । आदित्यस्य च मायुज्यं गच्छति” इति । अग्निहोत्रे यच्च-
तुर्वारं सुक्पूरणं या चाङ्गत्याधारभूता समित् तदभय-
निष्ठया पञ्चमङ्गला पञ्चहोतृकचातुर्मास्यफलप्राप्तिर्लोमादि-
पञ्चावयवप्राप्तिः, आदित्यमायुज्यञ्च ॥

अथ षड्होतृफलं दर्शयति । “चतुर्होतृयति । द्विर्जुहोति ।
षड्होतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति पशुबन्धम् । स्नावाण्डौ
शिअमवाञ्चं प्राणम् । तानि चात्मनः स्पृणोति । आदित्यस्य
च मायुज्यं गच्छति” इति ॥

उन्नयनहोमद्वयगतया मङ्गला षड्होत्रादिफलं सप्तहोतृ-
फलं दर्शयति । “चतुर्होतृयति । द्विर्जुहोति [१] । समित्यपञ्चमी ।
सप्तहोतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति मौस्यमध्वरम् । सप्त चात्मनः
शीर्षेष्णान् प्राणान् स्पृणोति । आदित्यस्य च मायुज्यं गच्छति”
इति । उन्नयनहोमसमिद्धतया सप्तमङ्गला सप्तहोत्रादिफलम् ॥

अथ दशहोदफलं दर्शयति । “चतुस्त्रयति । द्विर्जुहोति । द्विर्निमार्ष्टि । द्विः प्राश्नाति । दशहोतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति संवत्सरम् । सर्व्वं चात्मानमपरिवर्गं स्पृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति” [४] इति । यदेतत् चतुर्वारं सुक्पूरणं यचाज्जतिद्वयं यदपि वर्ध्निषि भूमौ च द्विलेपनिर्माञ्जनं यदप्याज्जतिद्वयशेषयोः द्विः प्राशनं तद्गतया दशसङ्ख्याया तत्साध्यसंवत्सरसचप्राप्त्या तदन्तर्गतकृत्स्नक्रतुप्राप्तिः । आदित्यसायुज्यञ्च । तदेवं पूर्व्वानुवाके एकहोत्रे बलिं हरन्तीति एकहोदकाग्निहोत्रप्रशंसनं यत्सङ्क्षेपेणोक्तं तदिहाग्निहोत्रे सर्व्वहोदकसर्व्वक्रतुसम्पादनेन प्रपञ्चितम् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमोऽनुवाके एकहोदकाग्निहोत्रे सर्व्वयज्ञक्रतुहोदफला-
न्तर्भावद्वारेण सर्व्वा ऋत्विक्स्त्रनुगत एकहोता प्रशंसितः । अथा-
ष्टमे होदकमन्त्रसामर्थ्यं प्रशंस्यते । तच्च तावदासुरसृष्टिं दर्शयति ।
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्त-
र्वाणभवत् । स हरितः श्वावोऽभवत् । तस्मात्स्यन्तर्वन्तो । ह-
रिणो सतो श्वावा भवति । स विजायमानो गर्भेणातास्यत ।
स तान्तः कृष्णः श्वावोऽभवत् । तस्मात्तान्तः कृष्णः श्वावा
भवति । तस्यासुरेवाजीवत् [१] । तेनासुना सुरानसृजत ।

तदसुराणामसुरत्वम् । य एवमसुराणामसुरत्वं वेद । असु-
मानेव भवति । नैनमसुर्जहाति” इति । प्रजामुत्पादयितुं
कामयमानः प्रजापतिर्हीढमन्वानुष्ठानरूपं तपः कृत्वा स्त्रो-
दरे गर्भं धृत्वा हरितश्यावः नीलश्वेतमिश्रवर्णाऽभवत् । अत
एव लोके गर्भिणी स्त्री तादृग्वर्णा दृश्यते । स प्रजापतिः
विजायमानः गर्भस्थितजन्तुविशेषेण प्रसवकाले ताम्यत् ग्लानिं
प्राप्नोत् कृष्णश्वेतमिश्ररूपोऽभवत् । अत एव लोके मार्गश्रम-
रोगश्रमादिना तादृग्गर्भा भवति । तस्य तादृगस्य ग्लानिं
प्राप्तस्य प्रजापतेरसुरेवाजीवत् श्याममात्रं स्वव्यापारचमम-
भूत् । न तु हस्तपादादयः स्वव्यापारचमाः । तदानीं तन्ना-
सुना प्राणवायुना बलाधिकानसुरानसृजत । बलहेतुरसुः
प्राणवायुरेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तेषामसुरानाम मय्यश्रम् । तस्य
वेदिता बलकारिणा प्राणेन युक्तो भवति । स च प्राण एनं
वेदितारं अप्रमत्त्युना न परित्यजति ॥

अथ पित्रसृष्टिं दर्शयति । “माऽसुरान् सृष्ट्वापितेऽवा-
मन्यत । तदनु पितृनसृजत । तत्पितृणां पित्रत्वम् । य एवं
पितृणां पित्रत्व वेद । पितृवैव स्वानां भवति [९] । यन्मस्य
पितरो हवम्” इति । स प्रजापतिरसुरान् सृष्ट्वा पित्रत्वाभि-
मानमकरोत् । यथा नव्यमृहादिकं निर्द्धार्य गृहस्य पिता-
महमिति न मन्यते पुत्रानुत्पाद्य तथा मन्यते । एवमयं प्रजा-
पतिरपि गिरिनद्यचेतनं सृष्ट्वा पित्रत्वं न मन्यते । ेतन्ना-
नसुरान् सृष्ट्वा पित्रत्वं मन्यते । अतः पित्रवाचनावाहितं त-

न्मनः सृष्टावपि पितृलोकस्वामिनः पितृन् असृजत । पितृ-
त्वाभिमानेन सृष्टत्वात् पितृनाम सम्यक् । एवं वेदिता स्व-
कीयानां सर्वेषां पितेव मान्यो भवति । अपि चास्य वेदितुः
स्वयं सृताः पितरः सर्वे हवयन्ति आङ्गानं प्राप्नुवन्ति ।
एतेन स्वापादौ आङ्गताः सन्तः फलप्रदानेनानुगृह्णन्तीत्यर्थः ॥

अथ मनुष्यमृष्टिं दर्शयति । “स पितृन्त्वृष्ट्वा मनस्यत् ।
तदनु मनुष्यान्सृजत । तन्मनुष्याणां मनुष्यत्वम् । य एवं
मनुष्याणां मनुष्यत्वं वेद । मनस्येव भवति । नैनं मनुर्जहाति”
इति । स प्रजापतिः पितृमृष्टेरुद्धं किमिदानीमन्यत् सृजामी-
त्येवं मनस्यत् सृष्टिविषयं मनोऽकरोत् । तन्मनोऽनुमृत्य मनुष्या-
न्सृजत । यस्मान्मनोऽनुसारेणोत्पन्नाः, तस्मात्तन्मनुष्यनाम स-
म्यक् । य एवं वेदिता मनस्यो सर्वकार्येषु स्थिरचित्तो
भवति । मनुर्मननशक्तिः कदाचिदप्येनं न जहाति ॥

अथ देवमृष्टिं दर्शयति । “तस्मै मनुष्यान्त्वमृजानाय ।
दिवा देवत्राभवत् । तदनु देवान्सृजत । तद्देवानां देवत्वम् ।
य एवं देवानां देवत्वं वेद । दिवा दैवास्त्य देवत्रा भवति”
इति । यो मनुष्यान्सृजान् सृष्टवान् प्रजापतिः, तस्मै प्रजा-
पतये दिवा देवत्राभवत् । दिवसः स्रोतनशीलोऽभवत् । सृष्टे-
र्मनुष्यैर्लौकिकवैदिकव्यवहारे सर्वस्मिन् क्रियमाणे सति दिवसः
सर्वोऽपि व्यवहारैर्ज्ञात्यते तदेतद्देवमनुमृत्य देवान्सृजत । देव-
तानुसारेणोत्पन्नत्वात् देवानां देवत्वं सम्यक् । एवं वेदितुः
सर्वोऽपि दिवसः सर्वैर्व्यवहारैः प्रकाशितो भवति ॥

उक्तां सृष्टिं निगमयति । “तानि वा एतानि चत्वार्यम्भा-
सि । देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः” इति । यानि चत्वारि-
देवादिस्थानानि सर्व्वाण्यम्भांसि जलमदृशानि यथा तडाग-
नद्यादिजलं स्नानपानाद्युपयुक्तम्, एवमेतानि भोगोपयुक्तानी-
त्यर्थः ॥

एतदेवेदं प्रशंसति । “तेषु सर्व्वेष्वम्भो नभ इव भवति । य
एवं वेद” [३] इति । सर्व्वेषु देवादिस्थाने इव अम्भःशब्दे-
पलक्षितो भोगः आकाशेषु व्याप्तः सम्पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे सृष्टिमाधनत्वेन होतृमन्त्राः प्रशंसिताः । अथ नवमे
वायुरूपत्वज्ञानेन मन्त्राणां प्रशंसा क्रियते । तदेतज्ज्ञानं विधातुं
आदौ ब्रह्मवादिवाक्येन तस्मिन् होतरूपवायुविज्ञानं अद्भु-
मुत्पादयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यो वा इमं विद्यात् ।
यतोऽयं पवते । यदभिपवते । यदभिमम्वते । सर्व्वमायुरि-
यात् । न पुरायुषः प्रमीयेत । पशुमान्क्यात् । विन्दते प्रजाम्”
इति । होतृमन्त्रस्य सामर्थ्यमेव वाद्याकारेण परिणतं सज्जोके
मञ्जरति तदेतदुपासकानां प्रसिद्धम् । अत एवान्यत्र श्रूयते,
वायोरात्मानं कवयो निचिकुरिति । सोऽयं वायुः यतः का-
रणतः वाति यदभिलक्ष्य वाति तस्मिन्नपि लक्ष्ये वस्तुनि यत्

सम्यग्वाति तादृशसञ्चारोपेतमिमं वायुं यः पुमान् विद्यात्
 मोऽयं आयुरादिफलचतुष्टयं प्राप्नुयात् अयमर्थः । वायुर्हि
 किञ्चिद्वस्तुषु सञ्चरति सञ्चरंस्तेषु किञ्चिदुपयोगं करोति ।
 तत्प्रयोजनं तद्वस्तुतमुपयोगञ्च यो विदित्वाध्यायति, मोऽयं
 सर्वमायुः प्राप्नोति । अत एवापमृत्योरभावात् आयुषः पुरा
 न सिध्यते प्रजापशुमन्यत्तिश्च तस्य भवतीत्येवं ब्रह्मवादिनो
 वायुध्यानमहिमानं परस्परं कथयन्ति ॥

तदेवं ब्रह्मवादिवाक्यं विद्वान् सप्राणत्वेनोपन्यसेदानीं श्रुतिः
 स्वयं विधत्ते । “यो वा इमं वेद [१] । यतोऽयं पवते । य-
 दभिमपवते । यदभिसम्यवते । सर्वमायुरेति । न पुरायुषः प्र-
 मीयते । पशुमान् भवति । विन्दते प्रजाम्” इति । ब्रह्म-
 वादिवाक्यवद् विधिवाक्यं व्याख्येयम् ॥

ध्यानविदा ध्यातव्यं निरूपयति । “अद्भ्यः पवते । अपोऽभि-
 पवते । अपोऽभिसम्यवते” इति । अद्भ्यः निमित्तभूताभ्यो वाति
 जलव्यवहारनिर्व्वाहो वायुसञ्चारस्य प्रयोजनमित्यर्थः । तथा
 आपोऽभिलक्ष्य सञ्चरति, वायुसञ्चारविषयभूतं वस्तु जल-
 मित्यर्थः । तथा आपोऽभिप्रपद्य मम्यक् पवते । यत्र निक्षदेशे
 गन्तव्यं तत्र तदा गमयति । यत्र शोषणीयं तदा शोषयति ।
 यदा वृष्टिरपेक्षिता तदा वर्षयति । मोऽयं वायुसञ्चारस्योप-
 योगः जलव्यवहारनिर्व्वाहः, प्रयोजनं जलमेव सञ्चारस्य वि-
 षयः, निक्षदेशादिप्रेरणमुपयोगः, इत्येतत्तत्र वायौ ध्यात-
 व्यम् ॥

एवं पृथिव्यन्तरिक्षादित्यसु दिग्विषये ध्यातव्यं दर्शयति ।
 “अस्याः पवते । इमामभिमपवते । इमामभिसम्पवते । अग्नेः
 पवते । अग्निमभिमपवते । अग्निमभिसम्पवते । अन्तरिक्षात् पवते ।
 अन्तरिक्षमभिमपवते । अन्तरिक्षमभिसम्पवते । आदित्यात् पवते
 [३] । आदित्यमभिमपवते । आदित्यमभिसम्पवते । सौः पवते ।
 दिवमभिमपवते । दिवमभिसम्पवते । दिग्भ्यः पवते । दिग्भ्योऽ-
 भिमपवते । दिग्भ्योऽभिसम्पवते” इति । जलपर्यायवदेते पर्याया
 व्याख्येयाः ॥

अथ प्राच्यादिभेदेन प्राणादिनामानि वायौ ध्यातव्यानि ।
 तत्र प्राणनामध्यानं विधत्ते । “स यत्पुरस्तादाति । प्राण एव
 भूत्वा पुरस्तादाति [४] । तस्मात् पुरस्तादान्तम् । सर्वाः
 प्रजाः प्रतिनन्दन्ति । प्राणे हि प्रियः प्रजानाम् । प्राण इव
 प्रियः प्रजानां भवति । य एवं वेद । स वा एष प्राण एव”
 इति । स वायुः यदा पूर्वस्यां दिशि सञ्चरति तदा प्राण-
 रूपो भूत्वा सञ्चरति । यस्मात् पूर्वस्यां दिशि सञ्चरन् वायुः
 प्राणत्वेन प्रजानां प्रियः । तस्मात् पूर्वस्यां दिशि सञ्चरन् वायुं
 प्रति सर्वाः प्रजाः हसन्ति । वायौ समागते सति प्रतीरस्त्रेदः
 श्रुयति वृष्टिर्भविष्यतीत्येवं प्रजानां सन्तोषः । य एवं वायोः प्रा-
 णरूपत्वं वेद सः प्रजानां प्राणवत् प्रियो भवति । जगन्नामरे च
 स एषः प्राणदेवतारूप एव भवति ॥

मातरियनामध्यानं विधत्ते । “अथ यदक्षिणतो वाति ।
 मातरिश्यैव भूत्वा दक्षिणतो वाति । तस्मादक्षिणतो वातं

विद्यात् । सर्वा दिश आवाति [५] । सर्वा दिशोऽनुविवाति । सर्वा दिशोऽनुसंवातोति । स वा एष मातरिश्वेव” इति । यदा वायुर्दक्षिणस्यां दिशि सञ्चरति तदा मातरिश्वेति तस्य नाम ध्यातव्यम् । मातरि अन्तरिक्षेऽश्रयति वर्द्धते माहवन्नयतीति वा मातरिश्वा सर्वेषामाष्यायनकारीत्यर्थः । यस्माद्यमेवविधो मातरिश्वनामकस्तस्माद्दक्षिणस्यां दिशि सञ्चरन् वायुमेनं विद्यात् । मातरिश्वनामकोऽयं वायुः सर्वा अपि दिश आ-भिमुख्येन गच्छति । सर्वा अपि दिशोऽनुकूलः सन् विशेषेण सञ्चरति तथा सर्वा दिशोऽनुप्राप्य सम्यक् सञ्चरति । यच्च यादृशो वायुरपेक्षितः तच्च तादृश एव सञ्चरतीत्यर्थः । एवं वेदिता मातरिश्वेव भवति ॥

अथ पवमाननामध्यानं विधत्ते । “अथ यत्पश्चादाति । पवमान एव भूत्वा पश्चादाति । पूतमस्मा आहरन्ति । पूतमुपहरन्ति । पूतमश्नाति । य एवं वेद । स वा एष पवमान एव” [६] इति । यदा स वायुः पश्चिमायां दिशि सञ्चरति तदा पवमान इति तस्य नाम, शोधक इत्यर्थः । यः पुमान् एवंविधं वायुं ध्यायति तस्मै विदुषे पूतदोषरहितं धनादिकमाहरन्ति । तथा पूतं शुद्धमन्नमुपहरन्ति समीपे समर्पयन्ति स्वयमपि तत्पूतमेवाश्नाति । तदेतदैहिकफलम् । आमुष्मिकन्तु पवमानप्राप्तिरूपम् ॥

सविहनामध्यानं विधत्ते । “अथ यदुत्तरतो वाति । सवितैव भूत्वा उत्तरतो वाति । सवितेव स्नानां भवति । य एवं वेद । स वा एष सवितैव” इति । यदा स वायुः उत्तरस्यां

दिशि सञ्चरति तदा सवितेति तस्य नाम, सर्व्वसा प्रेरक इत्यर्थः ।
एवं वेदिता स्वकीयानां सर्व्वेषामिह प्रेरको भवति । परचायं
सवितैव भवति ॥

एवं वायुध्यानं कुर्व्वतां ध्यानाङ्गत्वेन निन्दामुपहं विधि-
त्सुः । प्रथमं तावत्साधने काश्चिदुपपत्तिं दर्शयति । “ते य एनं
पुरस्तादायन्तमुपवदन्ति । य एवास्य पुरस्तात् पाप्मानः ।
ताऽस्तेऽपग्नन्ति । पुरस्तादितरान् पाप्मानः सचन्ते” इति ।
पूर्व्वस्थां दिशि आगच्छन्तमेनं वायुध्यायिनं ते लोकप्रसिद्धाः
निन्दकाः दाम्भिकोऽयमित्यादिभिर्दुर्वाक्यैः निन्दन्ति । तदानीं
अस्य ध्यातुः पूर्व्वस्थां दिशि ये केचित् सभाविताः पाप्मानः,
तान् सर्व्वान् ते निन्दका अपग्नन्ति अस्य ध्यातुः । तथा नि-
न्दया पापजयो भवति । निन्दकास्तु त एनं निन्दाजन्या-
नितरान् पाप्मानः प्राप्नुवन्ति ॥

पूर्व्वस्थां दिशुक्तं ध्यातुः पापक्षयं निन्दकस्य पापमन्त्र-
वदितरेष्वपि क्रमेण दर्शयति । “अथ य एनं दक्षिणत आ-
यन्तमुपवदन्ति [७] । य एवास्य दक्षिणतः पाप्मानः । ताऽ-
स्तेऽपग्नन्ति । दक्षिणतः इतरान् पाप्मानः सचन्ते । अथ य
एनं पश्चादायन्तमुपवदन्ति । य एवास्य पश्चात् पाप्मानः ।
ताऽस्तेऽपग्नन्ति । पश्चादितरान् पाप्मानः सचन्ते । अथ य एन-
मुत्तरत आयन्तमुपवदन्ति । य एवाऽन्तरतः पाप्मानः ।
ताऽस्तेऽपग्नन्ति [८] । उत्तरत इतरान् पाप्मानः सचन्ते” इति ।
प्रथमपर्यायवत् इतरपर्यायत्रयं व्याख्येयम् ॥

तदेवं निन्दाया अनुयाहकत्वेन सहयोग्यत्वं प्रतिपाद्य
 निन्दितेन ध्यात्वा अनुष्ठेयं विधत्ते । “तस्मादेवं विद्वान् । वीव
 नृत्येत् । प्रेव चलेत् । व्यस्येवाक्षौ भाषेत । मण्डयेदिव । क्रा-
 ययेदिव । शृङ्गायेतेव” इति । यस्मात् अन्यैः स्वस्मिन् प्रयुक्ता
 निन्दा निन्दकानामेव प्रत्यवायोत्पत्तिहेतुः । तस्मादेवं वि-
 द्वानुपासको निन्दां श्रुत्वा विशेषेण नृत्येदिव । यथा लोके
 कांचित् प्रियकरिं पुत्रजन्मादिवाक्तां श्रुत्वा हृष्यन्तः स्वमनो-
 गतं हर्षं द्योतयितुं वाञ्छे मुखविलासादिभिर्नृत्यन्तीव दृश्यन्ते ।
 एवमयमपि स्वमुखं विकासयेदित्यर्थः । तथा प्रहृष्टेव चरेत् ।
 यथा लोके नृत्यन्तः प्रमादीव प्रमादितपदविन्यासादिकं कु-
 र्वन्ति तद्वदयमपि पदाभ्यान्तमभिनयेत् । अथ अक्षौ चक्षुषी
 व्यस्येव विकास्येव हर्षविकसिते कृत्वा समीचीनानि प्रिय-
 वचनानि निन्दकेन सह भाषेत । एवं मोक्षशास्त्रेषु स्मर्यन्ते ।
 “तुष्यनिन्दास्तुतिर्मानो सन्तुष्टो येन केनचिदिति” किञ्च
 मण्डयेदिव उन्मादीव । मटि उन्माद इति धातुः । अत
 एव जावालौपनिषदि श्रूयते । अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्त आचाराः
 अनुगन्ता उन्मात्तवदाचरन्तीति । उन्मादनटनमेव स्पष्टीक्रियते ।
 क्राययेदिव, क्राय हिंसायामिति धातुः । कचित्कान्तां ताड-
 यितुमिव गच्छेत् । शृङ्गायेतेव, महाहृषभः शृङ्गाभ्यां मृग-
 मुत्सिष्य उद्धृत्य स्वपृष्ठे विचित्रं क्रोडति । तदिदं क्रोडनं
 शृङ्गायितं तथाचं क्रोडेत् । तस्य सोऽन्मादनटनस्य जनैः सङ्गा-
 भावः प्रयोजनम् । अतएव स्मर्यन्ते ।

तथाचरति वै योगी सतां धर्म्ममदूषयन् ।

जना यथा न मन्येरन् गच्छेयुर्नैव सङ्गतिमिति ॥

निन्दासहमानस्याभिप्रायः स्पष्टीक्रियते । “उतमेऽपव-
देयुः । उतमे पाप्मानमहन्युरिति” इति । किमेते मां निन्दे-
युः । किं वा मे पाप्मानं विनाशयेयुरिति । अस्यास्य वाचो
भङ्गा अयमर्थः । नैते निन्दन्ति किन्तु पाप्मानमेव विना-
शयन्ति ॥

अथास्य भिच्छाटनप्रकारं दर्शयति । “स यान्दिशं स-
निमेध्यन्त्यात् । यदा तान्दिशं वातो वायात् । अथ प्रवेयात् ।
प्रवा धावयेत् । सा तमेव रदितं व्यूढं गन्धमभिप्रच्यवते ।
आस्य तं जनपदं पूर्वा कीर्त्तिर्गच्छति” इति । स वायुपाशको
यां दिशमभिप्रेत्य सनिमेध्यन् भैक्ष्यं प्रात्रास्यामीत्येवं बुद्धिः
स्यात् । दानवाची सनिःशब्दोऽत्र स्वत्यत्यागपूर्णकं परैर्देयं
भैक्ष्यमुपलक्षयति । यस्यां दिशि भैक्ष्यं सम्भवते इत्येवं बुद्धि-
योगी तां दिशं अनुकूलो वायुर्धदा वायात् तदा प्रवेयात्
प्रकप्येत् तस्यां दिशि गन्तुं प्रचक्षेत् इत्यर्थः । स्वयं सहसा
गन्तुमशक्त्येत् शिष्यं वाक्प्रकर्षेण धावयेत् । तदानीं सातादि-
विशेषणविशिष्टमेव भैक्ष्यं अभिलक्ष्यायं प्रच्यवते प्रकर्षेण
गच्छति । सा तं स्वयं स्वयं प्राप्त्वा वेदितमित्यर्थः । रदितं रद
विलेखने धातुः, रदितं विलेखितं कृतमर्थ्यादमित्यर्थः । व्यूढं
विभक्तं साधारं पात्रे पृथक् पृथक् उद्धृतमित्यर्थः । गन्धं
धातुः तादृशगन्धोपेतम् । एवंविधैर्निधमैरुपेतस्य योगिनः

कीर्त्तिः, तस्मात् पूर्व्वं जनपदमागच्छति । ईदृशो महात्मा
अभिज्ञः समायातीत्येवं सर्व्वं जनपदवासिनः भक्तिं कुर्व्वन्ती-
त्यर्थः ॥

भिष्ठाटनवृत्तान्तज्ञानं प्रशंसति । “दानकामा अस्मै प्रजा
भवन्ति । य एवं वेद” [८] इति ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमोऽनुवाके सर्व्वहोतृमन्त्रसमष्टिदेवस्य वायोरूपासनमु-
क्तम् । अथ दशमे होतृमन्त्राणां कश्चित्काम्यप्रयोगोऽभि-
धीयते । तदिधातुमादावुपाख्यानमाह । “प्रजापतिः सोमं
राजानमसृजत । तं च यो वेदा अन्वसृज्यन्त । तान् हस्तेऽकु-
रत । अथ ह सीता सावित्री । सोमं राजानं चकमे । अङ्गामु
स चकमे । सा ह पितरं प्रजापतिमुपससार । तं होवाच ।
नमस्ते अस्तु भगवः । उप त्वायानि [१] । प्र त्वापद्ये । सोमं
वै राजानं कामये । अङ्गामु स कामयत इति । तस्या उ ह
स्यागरमलङ्कारं कल्पयित्वा । दशहोतारं पुरस्ताद्वाख्याय । च-
तुर्होतारं दक्षिणतः । पञ्चहोतारं पश्चात् । षड्होतारमुत्त-
रतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् । सप्तरैश्च पत्न्यभिश्च मुखेऽलङ्क-
त्य [२] । आस्थाङ्गं वव्राज । तां होदीव्योवाच । उपमा
वर्त्तसेति । तं होवाच । भो गन्तुं म आचक्ष्व । एतन्म आ-
चक्ष्व । यत्ते पाषाविति । तस्या उ ह चीन् वेदान् प्रददौ ।

तस्माद् ह स्त्रियो भोगमैव हारयन्ते" इति । प्रजापतिः सोमं
सृष्ट्वा तमनु चीन् वेदानसृजत । स च सोम तान् वेदान् स्व-
मुष्टिमध्ये गोपयामास । तदानीं सवितुः प्रजापतेः पुत्रिका-
याश्च नामतः सीता ह सावित्रीति सोमो मे भर्त्तास्त्विति अका-
मयत । स तु सोमः अद्भुतायां काञ्चित् अन्यां प्रजापतेः दुहि-
तरं कामितवान्, न त्वेतां सीताम् । सा तु सीता प्रजापतिम-
सोपमागत्य नमस्कारं कृत्वा तत्समीपे कार्यार्थं समागतास्मि,
त्वां भजे । सर्व्यदेत्येवमुवाच । ततः प्रजापतिना किं कार्यमिति
पृष्ट्वा सति सोमविषयां कामनामुवाच । ततः प्रजापतिः तस्याः
सीतायाः सोमवशोकरार्थं कञ्चित्प्रयोगं कृतवान् । स्यागरो
नाम कश्चित्सुगन्धद्रव्यविशेषः, तं पिष्ट्वा तत्सम्बन्धिमलङ्कारं
मण्डनविशेषं कल्पयित्वा तस्य पूर्वादिदिक्षु दशशेकादिमन्त्रान्
पठित्वा अग्निर्ग्रजुर्भिरित्यादिभिः समभारमन्त्रैः सेनेदंष्ट्यादि-
भिर्देवपत्नीमन्त्रैश्च अभिमन्त्रितेन स्यागरपिष्टेन तस्याः सीता-
याः मुखे तिलकाद्यलङ्कारश्चकार । सा च सीता तस्य सोमस्य
समीपे प्रत्याजगाम । स च सोमः तां दृष्ट्वा परवशे मां प्रति
समीपे समागच्छेत्युवाच, सा च दयां प्रीतिं परोक्षितमेवमु-
वाच । अहमागमिष्यामि त्वं तु भोगमाचक्ष्व, सर्व्यदा भोगं
करिष्यामीति प्रतिजानीहि । किञ्च यत्ते पाणौ मुष्टिमध्ये गोप्यं
वस्तु वर्त्तते एतत् मङ्गमवच्छन्नं कृत्वा कथय । ततः सोमोऽपि
प्रीत्यतिव्रजेन तस्यै सीतायै चीन् वेदान् प्रददौ वेदमन्त्रसा-
ञ्चितं किञ्चित् गुटिकाद्रव्यं दत्तवान् इत्यर्थः । यस्मादिदं

सीता प्रियं वस्तु यथाचे तस्मात्सोकोऽपि स्त्रियो भोगमुद्दिश्य
प्रियं दायं पुरुषा हरन्ते ॥

तदेवमुपाख्यानेन प्रयोगं प्रशस्य तं प्रयोगं विधत्ते । “स यः
कामयेत प्रियः स्यामिति [३] । यं कामयेत प्रियः स्या-
दिति । तस्मा एतः स्थागरमलङ्कारं कल्पयित्वा । दशहो-
तारं पुरस्ताद्वाख्याय । चतुर्होतारं दक्षिणतः । पञ्चहोतारं
पश्चात् । षड्होतारमुत्तरतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् । सन्मा-
रैश्च पत्निभिश्च मुखेऽलङ्कृत्य । आस्थाङ्कं व्रजेत् । प्रियो हैव
भवति” [४] इति । अहमेव तस्मै राज्ञे प्रियो भविष्यामीति
वा पुरुषोऽयं राज्ञे प्रियो भवत्विति वा कामनायां सत्यां
प्रीतिविषयस्य स्वस्य परस्य वा मुखे पूर्वोक्तप्रकारेण स्थागर-
पिष्टतिलकादिकं कृत्वा तस्य राज्ञः समीपे गच्छन् अयं
तिलकधारो तस्य राज्ञः प्रियो भवति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे होतृमन्त्रैः काम्यप्रयोग उक्तः । अथैकादशे दशहो-
तादिमन्त्रणां प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । तत्रादौ दशहोत-
रस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति । “ब्रह्मात्मन्वदसृजत । तद-
कामयत । समात्मना पश्येति । आत्मसात्मस्त्वित्यामन्त्रयत ।
तस्मै दशमः कृतः प्रत्यष्टुषोत् । स दशकृतोऽभवत् । दश-

हृतो ह वै नामैषः । तं वा एतं दशहृतं सन्तम् । दशहेते-
त्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” [१] इति ।
यदेतज्जगत्कारणं परं ब्रह्म, तदेतदादिसृष्टावात्मन्जीवात्मा-
पेतं ह्यहमन्ताभिमानिदेवतानां शरीरमसृजत । तत्सृष्टा चा-
नन्तरमनेन जीवात्मना ममद्ये मङ्गतो भवेद्यमिति विचार्य तं
जीवात्मानमुद्दिश्य आत्मन्निति समीक्षाऽऽमन्वितवान् । द्वि-
र्क्तिर्वक्तव्यं । षडहृतं आहृतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मणाहृत्यति
मति दशमे पर्याये समाहृतो जीवात्मा प्रत्यगृणात् । भा इति
प्रत्युत्तरं दत्तवान् । तावता तस्य दशहृतेति नाम मप्यन्नम् ।
सोऽयं वस्तुतो दशहृत एव । एतमेव वास्तवं नामविशेषमा-
च्छाद्य अपरेण वर्णान्तरव्यवहृतेन दशहेतेतिनाम्ना व्यव-
हरन्ति । यस्माद्देवाः पूज्याः पित्राचार्यादयः स्वकीये वास्तवं
नाम परित्यज्य हे आचार्य्येत्यादौ परोक्षेणाह्वानं कुर्वन्ति ।
तस्माद्युक्तः परोक्षनामव्यवहारः ॥

अथ सप्तहोत्रादिनामप्रवृत्तिं दर्शयति । “आत्मन्नात्म-
न्नित्यामन्वयत । तस्मै सप्तमं हृतः प्रत्यगृणात् । स सप्त-
हृतोऽभवत् । सप्तहृतो ह वै नामैषः । तं वा एतं सप्तहृतं
सन्तम् । सप्तहेतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि
देवाः । आत्मन्नात्मन्नित्यामन्वयत । तस्मै षष्ठं हृतः प्रत्य-
गृणात् । स षड्हृतोऽभवत् [१] । षड्हृतो ह वै नामैषः । तं वा
एतं षड्हृतं सन्तम् । षडहेतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्ष-
प्रिया इव हि देवाः । आत्मन्नात्मन्नित्यामन्वयत । तस्मै

पञ्चमः ऋतः प्रत्यष्टणोत् । स पञ्चर्हतोऽभवत् । पञ्चर्हतो ह वै नामैषः । तं वा एतं पञ्चर्हतः सन्तम् । पञ्चर्हतेत्याचक्षते परोक्षेण [३] । परोक्षप्रिया इव हि देवाः । आत्मन्नात्मन्यित्यामन्वयत । तस्मै चतुर्थः ऋतः प्रत्यष्टणोत् । स चतुर्हतोऽभवत् । चतुर्हतो ह वै नामैषः । तं वा एतं चतुर्हतः सन्तम् । चतुर्हतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” इति । सप्तर्होद-षड्ढोद-पञ्चर्होद-चतुर्होदनामनिर्वचनवाक्यानि दशर्होदवाक्यवङ्गाख्येयानि ॥

अथ चतुर्होदमन्त्राभिमानिनं पुरुषं विशेषतः प्रशंसति । “तमब्रवीत् । त्वं वै मे नेदिष्ठः ऋतः प्रत्यश्रीषीः ॥ त्वं वै नानाख्यातार इति । तस्मान्नु हेनाः सप्तर्होतार इत्याचक्षते । तस्माच्छुश्रूषुः पुत्राणां हृद्यतमः । नोदष्टो हृद्यतमः । नेदिष्ठो ब्रह्मणो भवति । य एवं वेद” [४] इति । चतुर्होदमन्त्राभिमानिनं देवं प्रजापतिरेवमब्रवीत्, त्वमेवैको मया समाहृतः सन् मदीयं वाक्यं यं नेदिष्ठं अतिसमीपं यथा भवति तथा श्रुत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवान् । चतुर्थमामन्त्रणं त्वया श्रुतं इतरे न तथा सहसा श्रुतवन्तः । तस्मात् त्वयैव सर्वानेतान् हि जनाः कथयिष्यन्ति । एते चतुर्होतार इत्येव त्वस्माच्चैव व्यवहारो भविष्यतीत्यर्थः । यस्मादेवं प्रजापतिना वरो दत्तः तस्मादेतान् दशर्होदादीन् सर्वानपि चतुर्होतार इत्येव वचनं वैदिका आचक्षते । यस्मादेवं शीघ्रं वाक्यं श्रुतवतः चतुर्होतुः प्रजापतेर्वरत्नाभः तस्मात्लोकेऽपि पुत्राणां मध्ये यः

पितुर्वाक्यमादरेण श्रोतुमिच्छति स एव पितुर्हृद्यतमः अत्यन्तं
प्रियः । योऽतिप्रियः स नेदिष्ठः अतिसमीपवर्त्ती भवति ।
यः पुमान् एवं चतुर्होतृब्रह्मसमीपवर्त्तित्वं वेद सः स्वयमपि
ब्रह्मणोऽतिसमीपवर्त्ती भवति । अस्य प्रपाठकस्यानुवाकार्थ-
सङ्ग्रहः ॥

होतृब्राह्मणशेषेऽस्मिन् तृतीये हि प्रपाठके ।
आद्यानुवाके सर्वेषां चतुर्होतृत्वमीरितम् ॥
नैमित्तिकं द्वितीये स्यात् तृतीये वपनं भवेत् ।
विद्वत्प्रतिग्रहस्तुर्येऽन्यस्मिन् प्रश्नोत्तरद्वयम् ॥
अश्विग्विभागकः षष्ठे अग्निहोत्रं तथोत्तरे ।
अष्टमे सृष्टिरन्यस्मिन् वायूपासनमीरितम् ॥
वश्यप्रयोगो दशमे दशहोत्रादिनामसु ।
निरुक्तिरन्तिमे प्रोक्ता तृतीयोऽयं प्रपाठकः ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाट्टे निवर्त्तयन् ।
पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनु-
वाकः ॥ ११ ॥

समाप्तश्च तृतीयप्रपाठकः ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चयितं वेदा सो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्षमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेरम् ॥

होतृब्राह्मणशेषो यः स ततोये समापितः ।

चतुर्थ उपहोमानां पूर्वभागोऽभिधीयते ॥

अत्र भरद्वाजेनोक्तम्, उपहोमा अर्चिद्रकाण्डमिति
लिङ्गविनियोज्यानि । ततः श्रौते स्मार्त्ते वा यत्र मन्त्रापेक्षा
तत्र तदुचितं लिङ्गं पर्यालोच्य समन्त्रो बुद्धिमद्विविनि-
योजनीयः । यत्र विशेषविनियोगो नापलभ्यते तत्र लिङ्गा-
नुसाराद्देवतायुक्ते कर्मणि समाख्यावलादुपहोमार्था मन्त्राः
समाख्यापि श्रुतिलिङ्गादिवद् विनियोगेषु सुप्रमाणम् । तत्र
प्रथमानुवाके प्रथमामृतमाह । “जुष्टो दमूना अतिथिर्दु-
रोणे । दमन्त्रो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । विश्वा अग्नेऽभियुजो
विहृत्य । शत्रूयतामभरा भोजनानि” इति । हे अग्ने त्वं
जुष्टः देवमनुष्यैः सेवितः । दमूनाः शत्रूणां दमयिता । दुरोणे
यजमानगृहे अतिथिशृङ्गः विद्वान् सर्वज्ञस्त्वं सन् नोऽस्मदीयं
यज्ञमिममुपयाहि शत्रूयतामस्मासु शात्रवमिच्छतां पुरुषाणां
विश्वा अभियुजः सर्वान् अभियोगान् विहृत्य विनाश भो-

जनानि भोक्तुं योग्यानि द्रव्याणि आभर अस्मान् प्रत्याहर ।
अस्या च्चः विनियोगबौधायनगृहेऽभिहितः, यज्ञियात्का-
ष्ठादग्निं मथित्वा श्रोत्रियागाराद्वाह्य व्याहृतिभिर्नियुज्यो-
पसमाधायोपतिष्ठते जुष्टो दमूना इति ॥

अथ द्वितीयासृचमाह । “अग्ने शर्द्धं महते सौभगाय ।
तव द्युम्नान्युत्तमानि मन्तु । मञ्जास्पत्यः सुयममाकण्डुष्व ।
शत्रूयतामभितिष्ठा महाऽग्नि” इति । हे अग्ने अस्माकं महते
सौभाग्याय शर्द्धं उत्सहस्व तव मन्त्रिभिर्न उत्तमानि मणि-
मुक्तादीनि अस्माकं मन्तु । मञ्जास्पत्यं जायापतिभावं सुयमं
सुष्ठु नियतं समाकण्डुष्व सम्यक् सम्यादय । शत्रूयतां शात्रवमि-
च्छतां पुरुषाणां महाऽग्नि तेजामि अभितिष्ठ अभित आक-
मस्व । अस्य मन्त्रस्य वैश्वेधोऽष्टौ स्विष्टकृतः पुंसांनुवाक्यारूपेण
विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति, शर्द्धवत्यो मयाज्ये अग्ने शर्द्धं
महते सौभगायेति ॥

अथ तृतीयामाह । “अग्ने योनाऽभितां जनः । वृको वारो
जिघांसति [१] । ताः स्वं वृत्रहञ्जहि । वस्त्रभ्यमाभर”
इति । हे अग्ने यः शत्रुजनः वृको वृकमदृशः आरण्यश्चा यथो-
पद्रवकारी तथोपद्रवकारीत्यर्थः । अतएव वारः अस्मद्भुव-
हारस्य निवारकः मन् सर्वतोऽस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छ-
ति । हे वृत्रहन् वैरिघातिन् अग्ने तान् वृकमदृशान् जहि
मारय । अस्मद्भ्यन्तु वसु धनमाभर सम्यादय ॥

अथ चतुर्थीमाह । “अग्ने योनाऽभिदामति । समानां

यस्य निष्ठ्यः । द्रुधस्येव प्रचायतः । मा तस्योच्छेषि किञ्चन” इति । हे अग्ने यः प्रबलः शत्रुः नोऽस्मानभिदासति हिनस्ति । यस्यान्यः समानबलो निष्ठ्यः शत्रुत्वेनावस्थितो हिनस्ति । तस्य द्विविधस्य शत्रोः सम्बन्धि द्रव्यं किञ्चन किमपि नोच्छेषि अर्वाशयं मा कुरु । अत्र दृष्टान्तः, द्रुधस्येव प्रचायतः । यथा अग्नौ प्रक्षिप्तस्य प्रदाहेन क्षीयमाणस्येधस्य न कोऽप्यशेषोऽवस्थितो तद्वत् । ता एतास्तस्यः आग्नेयकर्मणि विनियोज्याः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “त्वमिन्द्राभिभूरमि । देवो विज्ञातवीर्यः । वृत्रहा पुरुचेतनः” इति । हे इन्द्र त्वमभिभूः शत्रूणामभिभवितासि । कीदृशस्त्वं देवः द्योतमानः, विज्ञातवीर्यः प्रख्यातशौर्यः, वृत्रहा वृत्राख्यस्यासुरस्य हन्ता, पुरुचेतनः महाप्रज्ञः ॥

अथ षष्ठीमाह । “अप प्राच इन्द्रविश्वं अमित्रान् [२] । अपावाचो अभिभूते नुदस्व । अपोदीचो अप शूराधराच ऊरौ । यथा तव शर्मन्मदेम” इति । हे इन्द्रः प्राचः पूर्वदिग्वर्त्तिनो विश्वान् सर्वान् अमित्रान् शत्रून्पनुदस्व निराकुरु । हे अभिभूते अभिभवशक्तियुक्त अवाचः पश्चिमदिग्वर्त्तिनः शत्रून्पनुदस्व । उदीचः उत्तरदिग्वर्त्तिनोऽप्यपनुदस्व । हे शूर अधराचः अधोदिग्वर्त्तिनः तदुपलक्षितदक्षिणदिग्वर्त्तिनश्चापनुदस्व । तव पितृस्थानीयस्य ऊरौ उत्सृजे पुत्रस्थानीया वयं शर्मन् सुखकर्मणि सुखे प्राप्ते सति मदेम हृष्येम, शत्रुनिराकरणेन तथा कुरु ॥

अथ सप्तमीमाह । “तमिन्द्रं वाजयामसि । महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभोऽभुवत्” इति । महे वृत्राय महतः शत्रोः हन्तवे हननाय तं प्रसिद्धमिन्द्रं वाजयामसि अर्चयामः । स इन्द्रः वृषा कामानां वर्षिता मन् वृषभो लौकिकवृषभ इव अप्रपृथ्योऽभुवत् भवतु ॥

अथ अष्टमीमाह । “युजेरथं गवेषणं हरिभ्याम् । उप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्युः । विबाधिष्टास्य रोदसी महिवा । इन्द्रे वृत्राण्यप्रतीजघन्वान्” [३] इति । गवेषणं सोमयागान्वेषणपरं इन्द्रस्य रथं हरिभ्यां तदा याभ्यामश्राभ्यां युजं योजयामि । ब्रह्माणि परिवृढानि मदीयानि स्तोत्राणि जुजुषाणं प्रीतियुक्तमिन्द्रमुपातस्युः उप प्राप्ता भवन्तु । अस्य सम्बन्धी रथः महिवा स्वकीयेन महत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधिष्ट विशेषेण बाधितवान् । अतएवान्यत्रास्मात् अतान्दिवो बाधते वर्त्तन्निभ्यामिति । माऽयमिन्द्रः वृत्राणि शत्रून् अप्रति यथाप्रतिपक्षयुक्ता न भवन्ति तथा जघन्वान् हतवान् । त्वमिन्द्राभिभूरित्यादयश्चत्वारो मन्वाः ऐन्द्रं कर्षाणि विनियोज्याः । युजे रथमिति मन्वसु सहितायामैन्द्रमिति विहिते पक्षौ वपायां याज्यात्वेनापि विनियुक्तः । अतएव सूक्तेष्वास्मात्, इन्द्रं नरोयुजे रथमिति ॥

अथ नवमीमाह । “हव्यवाहमभिमातिषाहम् । रक्षोहणं घृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यन्तं पुरन्धिम् । अग्निं स्निष्टकृतमाहुवेम” इति । अग्निं देवमाहुवेम कर्षणाङ्गशाम ।

कीदृशमग्निं हव्यवाहं हविषां बोढारम्, अभिमातिषाहं पाप्म-
नोऽभिभवितारम्, रक्षोहणं रक्षसां हन्तारम्, पृतनासु जिष्णुम्,
परकीयसेनासु जयशीलम्, ज्योतिष्मन्तं रश्मिरूपेण ज्योतिषा-
युक्तम्, दीद्यन्तं स्वशरीरेऽपि दीप्यमानम्, पुरात्स्विं पुरुषु आ-
हवनीयाद्यायतनेषु अवस्थितम्, स्विष्टकृतं वैकल्पपरिहारेण
स्विष्टत्वमप्यादकम् ॥

अथ दशमीमाह । “स्विष्टमग्ने अभितत् पृणाहि । विश्वा
देव पृतना अभिष्य । उरुन्नः पन्थां प्रदिशन्विभा हि । ज्यो-
तिष्मद्वेह्यजरं न आयुः” इति । हे अग्ने स्विष्टं वैकल्पराहि-
त्यत्वेन सुष्टु प्रक्षिप्तं तं अभितत् पृणाहि अभितः पालय, पूरय
वा, स्विष्टत्वमप्यादनमेव पालनम् । हे देव विश्वाः पृतनाः सर्वाः
शत्रुसेनाः अभिष्य सर्वतो निराकुरु, नोऽस्माकं उरुं पन्थां
विस्तीर्णं मार्गं प्रदिशन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व, ज्योतिष्म-
दुज्ज्वलम् अजरं जरारहितं आयुर्नोऽस्माभ्यं धेहि सम्पादय ।
अस्य मन्त्रद्वयस्य, अग्नये तन्नुमतेऽष्टाकपालं निर्वपेदित्यस्या-
मिष्टौ कृतः संयाज्यारूपेण विनियोग आपस्तम्बेनोक्तः, बौ-
धायनश्च नक्षत्रेष्टिषु विनियोगमुदाजहार, स्विष्टवत्यो संयाज्ये
हव्यवाहः स्विष्टमिति । अतएव तदीययाज्यानुवाक्या काण्डे
हव्यवाहः स्विष्टमिति प्रतीकद्वयमाह्वतम् । तथा दिवस्थेनीयेषु
ऐधूनेषु चेष्टिषु तत्प्रतीकद्वयमाह्वतम् ॥

अथैकादशमाह । “तामग्ने हविष्मन्तः । देवं मर्त्तास ईड-
ते [५] । मन्ये त्वा जातवेदसम् । स हव्यावत्यानुषक्” इति ।

हे अग्ने त्वां देवं हविष्मन्तो हविर्युक्ताः मर्तासो मनुष्याः ईडते
स्तुवन्ति । अहं त्वां जातवेदममुष्यमर्वाजगदभिज्ञं मन्ये । म
त्वं हव्या हवींषि आनुषक् अनुक्रमेण देवेषु यथा मत्क्रानि
भवन्ति तथा वत्ति वह । अस्य मन्त्रस्य काव्येष्टिषु विकल्पित-
मयाज्यारूपेण विनियोगमापस्तम्ब उदाजहार, अनुष्टुभा
मयाज्ये त्वां चित्रश्रवस्मस्त्वामग्ने हविष्मन् इति ॥

अथ द्वादशीमाह । “विश्यानि नो दुर्गहा जातवेदः ।
सिन्धुं न नावा दुरितातिपर्षि । अग्ने अत्रिवन्मनमा गृणानः ।
अस्माकं बोध्यविता तनूनाम्” इति । हे जातवेदः नाऽस्मदी
यानि दुर्गहा दुष्यरिहराणि विश्यानि मर्वाणि दुरितानि
पापानि अतिपर्षि अतीत्य पालय । तत्र दृष्टान्तः, नावा सिन्धु
न यथा लोके नदीं नावा अतिलङ्घयति तदत् । हे अग्ने
अत्रिवत् अत्रिणा महर्षिणा चतूरात्रे कर्षणि यथा स्तयभं
तथास्माभिर्मनमा गृणानः स्तूयमानः । अस्माकं तनूनामवि-
ता रक्षिता भूत्वा बोधि अस्मात् भक्तिं बुध्यस्व । अयं मन्त्रः
काव्याग्नेये कर्षणि विनियोक्तव्यः ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “पूषा गा अश्वेतु नः । पूषा
रक्षत्वर्तः । पूषा वाजं मनोतु नः” इति । पूषाख्या देवः
नः अस्मदीयाः गाः अश्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु । तथा
अर्वतः अस्मदीयानश्चान् पूषा रक्षतु । तथा पूषा देवः
नः अस्मभ्यं वाजं अश्वं मनोतु ददातु । एतस्य मन्त्रस्य
वृषोत्सर्गे विनियोगं बोधायन उदाजहार, पक्तात् जु-

हेति पूषा गा अन्वेतु न इति पुरोऽनुवाक्यमनुचेति ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः [५] ।
 सो अस्मा अभयतमेन नेषत् । स्वस्तिदा अघृणिः सर्व्ववीरः ।
 अप्रयुच्छन् पुर एतु प्रजानन्” इति । पूषा देवः इमाः सर्वा
 आशाः दिशः अनुवेद क्रमेण जानाति स पूषा देवः अस्मान्
 अभयतमेन अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण नेषत् नषयतु । सोऽयं
 स्वस्तिदा भद्रस्य दाता अघृणिः अमोढव्यदीप्तिः, न ह्येतस्य
 दीप्तिः केनापि विरोधिना मोढुं शक्यते, सर्व्ववीरः सर्व्वैर्मृत्यै-
 र्युक्तः, अप्रयुच्छन् प्रमादमकुर्व्वन्, प्रजानन् अस्मदभिप्रायं
 प्रकर्षेण जानन् पुर एतु पुरतो गच्छतु । अयं मन्त्रः पौष्ण-
 श्याममालभेतेति तस्य पशोः पुरोडाशस्य याज्यारूपेण वि-
 नियुक्तः । तथा च सूक्ते तत्प्रतीकमास्मात्तम्, शुक्रं ते अन्यत्
 पूषेमा आशा इति ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “त्वमग्ने सप्रथा असि । जुष्टो हेता
 वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते” इति । हे अग्ने सप्रथाः ख्या-
 तियुक्तः, जुष्टः यजमानानां प्रियः, हेता देवनामाङ्गयिता,
 वरेण्यः वरणीयस्यासि । त्वया त्वदनुग्रहेण यज्ञं वितन्वते वि-
 स्तारयन्ति । एतस्य मन्त्रस्य प्रायश्चित्तविशेषे विनियोगो
 द्रष्टव्यः । तथाच ब्राह्मणे, यस्यानो वा रथो वान्तराग्नी या-
 तोत्युपक्रम्यन्ते मन्त्रोऽयमुदाहृतः, त्वमग्ने सप्रथा असीत्याहेति ॥

अथ षोडशीमाह । “अग्नी रक्षांसि मेधति । शुक्रशो-
 चिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईक्ष्यः” इति । अथमग्निः रक्षांसि

प्रतिषेधति, कीदृशोऽग्निः शुक्रशोचिः निर्मलदीप्तिः, अमर्त्यः
मरणरहितः, शुचिः शुद्धः, पावक अन्येषामपि शोधकः,
ईशः स्तुत्यः । एतस्य विनियोगमापस्तम्ब अग्नी रक्षांसीत्यु-
पक्रम्य दर्शयति, शुचिः पावक ईश इत्यरणो अभि-
मन्येति ॥

अथ सप्तदशीमाह । “अग्ने रक्षाणे अ॒हमः [६] ।
प्रतिष्मदेव रीषतः । तपिष्ठैरजरोदह” इति । हे अग्ने त्वं नः
अस्मान् अ॒हमः पापात् रक्ष । हे देव त्वं अजरः सन् रीषतः
हिंसकान् शत्रून् तपिष्ठैः अतिशयेन तापकैः ज्वालाविशेषैः
प्रतिदहस्व प्रत्येकं सर्वथा दह ॥

अथाष्टादशीमाह । “अग्ने ह॒मिन् पत्रिणम् । दीद्यन्म-
र्त्येष्वा । स्वे चये शुचिब्रत” इति । हे अग्ने त्वमत्रिणं पाप-
पुरुषान् निहंसि नितरां जहि । हे शुचिब्रत शुद्धस्य कर्मणा
निष्पादक, स्वे चये स्वकीये यज्ञगृहे मर्त्येष्वा सर्वेषु मनुष्ये-
ष्वपि दीद्यत् प्रकाशमानस्तिष्ठ । एतयोर्मन्त्रयोः पूर्वज मन्त्रेण
सह विनियोगं बोधायन उदाजहार, यदि मथ्यमानो न
जायेत राक्षोघ्नोरनु ब्रूयात् कृणुष्वपाज इति पञ्च अग्नी रक्षां
मेधतीति तिस्र इति ॥

अथैकोनविंशीमाह । “आ वात वाहि भेषजम् । वि वात
वाहि यद्रूपः । त्वं हि विश्वभेषजः । देवानां दृत ईयसे”
इति । हे वात वायो भेषजं यथा भवति तथा आ वाहि अस्मान्
प्रति सर्वतो वातं कुरु । हे वात यद्रूपः पापमस्ति तत् वि

वाहि विशिष्य गमय, यस्मात्त्वं विश्वभेषजः विश्वस्य चिकित्सकः, देवानां दूतश्च मन्त्रीयमे गच्छसि ॥

अथ विंशीमाह । “द्वाविमौ वातौ वातः [७] । आसिन्धोरापरावतः । दत्तं मे अन्य आवातु । परान्यो वातु यद्रपः” इति । इमौ लोके दृश्यमानौ द्वौ वातौ आसिन्धो समुद्र-महिता प्रदेशे आपरावतो दूरवर्त्तिलोकयुक्ते देशे वातः सञ्चरतः । शान्तो वायुरेकः तीव्रः अपरः तयोर्मध्ये एकः शान्तो मे मम दत्तम् आवातु सुखं सप्पादयतु । अन्यस्तीव्रो वायुः यद्रपः मम यत् पापं अस्ति तत्परावातु विनाशयतु ॥

अथैकविंशीमाह । “यददो वात ते गृहे । अमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवमे । ततो नो देहि भेषजम् । ततो नो मह आवह” इति । हे वात ते गृहे यददः योऽमावमृतस्य निधिर्हितः स्थापितः, ततो निधेः सकाशात्तोऽस्माकं जीवमजीवनाय देहि कियदण्मृतं प्रयच्छ ततोऽमृतात् नः अस्माकं भेषजं धेहि सप्पादय । ततस्तस्मात् भेषजात् नोऽस्माकं मह आवह तेजः सप्पादय ॥

अथ द्वाविंशीमाह । “वात आवातु भेषजम् । शम्भूर्योऽभूर्नो हृदे [८] । प्राण आयूषि तारिषत्” इति । अयं वातः भेषजं यथा भवति तथा आवातु । नोऽस्माकं हृदे मनसि शम्भूरनिष्ठान्निं भावयन् मयोऽभूः सुखञ्च भावयन् वर्त्तताम् । नोऽस्माकं आयूषि चिरकालजीवनानि प्रतारिषत् प्रकर्षेण

वर्द्धयतु । आवातवाहीत्यादिकं मन्त्रचतुष्टयं कस्मिंश्चित् वा-
यव्ये कर्मणि विनियोज्यम् ॥

अथ त्रयोविंशीमाह । “त्वमग्ने अयामि । अयामन् मनमा
हितः । अयामन् हव्यमूहिषे । अयानो धेहि भेषजम्” इति ।
हे अग्ने त्वं अयामि सर्वगतोऽमि, अयामन् सर्वगत एव मन्
यजमानस्य मनमा क्वचित्प्रदेशविशेषे अहितः अयामन्
स्वभावतः सर्वगत एव मन् हव्यमूहिषे क्वचित्क इव देशान्तरं
हविर्वहमि अयाः सर्वगतः मन् नः अस्माकं भेषजं धेहि
मयादय । आपस्तम्बो जुका सुवेण वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहो-
तीति विधाय होममन्त्रेषु त्वमग्ने अयामीत्येतमपि पठितवान् ॥

अथ चतुर्विंशीमाह । “इष्टो अग्निराहुतः । स्वाहाहुतः
पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य इदन्नमः” इति । अयमग्निरिष्टः
दर्शपूर्णमासादियागैः पूजितः आहुतः अग्निहोत्रादिहोमै-
स्तर्पितः स्वाहाहुतः अग्निमग्नौ स्वाहेति प्रणयनकाले स्वा-
हाकारेण प्रतिष्ठापितः तादृशः नोऽस्मान् पिपर्तुं पालयतु ।
देवेभ्यो देवानामर्थे इदं हविः स्वगा स्वगतं हुतं, देवेभ्यो
दातुं त्वया स्वात्मनि स्थापितमित्यर्थः । तादृशाय तुभ्यं नमो-
ऽस्तु । अयं मन्त्र अग्नेयकर्मणि विनियोज्यः ॥

अथ पञ्चविंशीमाह । “कामो भूतस्य भव्यस्य । ससाडेको
विराजति [६] । स इदं प्रतिपप्रथे । ऋतूनुत्तृजते वशी” इति ।
योऽयं कामाभिमानो देवः सोऽयं भूतस्य भव्यस्य च ससाट्
समीचीनो राजा भूत्वा स्वयमेको विराजति विशेषेण

दीयते । स च कामः इदं सर्वं जगत् प्रतिलक्ष्य पप्रथे प्रथितो-
ऽभूत् । वशी स्ववशः मन् चतून् वसन्तादीन् उत्सृजते उत्कर्ष-
ेण निर्मिमीते ॥

अथ षड्विंशीमाह । “कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि । मनसो
रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुममति निरविन्दन् । हृदि
प्रतीक्षा कवयो मनोषा” इति । ईश्वरकामस्तुतिरियम् ।
तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्त्तते इदं सृजेयमिति हि ब्राह्मणं
प्रजापतेः कामः तदानीं अग्रे जगत्सृष्टिमगये समवर्त्तत प्रा-
दुरभूत् । इदं सर्वं सृजेयमिति प्रजापतेर्मनसः प्रथमं यद्रेत
आसीत् कामरूपं तं कामस्य सृजतः जगतः कार्यभूतं बन्धुं
निदानभूतं अमति कारणभूते प्रजापतेः स्थितं कवयो निर-
विन्दन् निष्कृष्य विन्दन् । केनोपायेनेति तदुच्यते, हृदि प्रतीक्षा
कवयः स्वे स्वे हृदये मनोषया योगमंस्कृतया बुद्ध्या प्रतीक्षा
जगत्कारणमिति निश्चितवन्तः प्रजापतेः काम एव सृष्टिका-
रणमिति काम एव कारणमव्यक्तादमदित्युच्यते । कार्यं तु
व्यक्तात् सदित्युच्यते । एतच्च मन्त्रद्वयं दिवश्चेनोष्ठिषु द्वितीय-
स्थामिष्टौ याज्यानुवाक्यारूपेण विनियोजनीयम् । अतएव तत्र
प्रतीकद्वयमाह्वातम्, कामो भूतस्य कामस्तदग्रे इति ॥

अथ सप्तविंशीमाह । “त्वया मन्यो मरथमारुजन्तः । हर्ष-
माणसो धृषता मरुतः । तिम्रेषव आयुधा सशिशानाः ।
उपप्रयन्ति नरो अग्निरूपाः” [१०] इति । मरुच्छब्देन वेगो
लक्ष्यते, हे मरुतः वेगयुक्त मन्यो क्रोध त्वया प्रेरिताः नरो

मनुष्याः उपप्रयन्ति युद्धममोपं प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः नराः
मरथमारुजन्तः रथसहितं शत्रुं मर्व्वतो हिंसन्तः हर्षमाणामः
शत्रुवधेन हर्षयुक्ताः धृषता भीत्यभावेन धार्ढ्ययुक्ताः तिग्म-
धवः तीक्ष्णवाणयुक्ताः आयुधार्मशिशानाः आयुधानि मस्यक्
तीक्ष्णीकुर्व्वन्तः, अग्निरूपाः अग्निवदग्नरूपाः ॥

अथाष्टाविंशीमाह । “मनुर्भगो मन्युरेवाम देवः । मन्यु-
र्होता वरुणे विश्वेदेवाः । मनुं विश ईडते देवयन्तो । पाहि
नो मन्यो तपसा अमेण” इति । योऽयं मन्युः क्रोधाभिमानो
देवः सोऽयं भगादिरूपेण प्रशस्यते । यो भगो देवः सोऽपि म-
न्युस्वरूपः । यस्यान्यो देवः इन्द्रादि सोऽपि मन्युरेव आस बभूव ।
होता देवानामाह्वाता अग्निरपि मन्युस्वरूपः । विश्वेदेवाः
सर्व्वज्ञः वरुणोऽपि मन्युस्वरूपः । देवयन्तोः देवान् कामय-
मानाः विशः प्रजाः मन्युमीडते स्तुवन्ति । हे मन्यो अमेण
अमहेतुना तपसा युक्तानस्मान् पाहि रच । क्रोधाभिराकां
तपोनाशो माभूदित्यर्थः । भगादीनां मन्युरूपत्वं क्रोधाधी-
नप्रवृत्तियुक्तत्वादवगन्तव्यम् । एतच्च मन्त्रद्वयं मन्युदेवताके
कर्म्मणि विनियोजनीयम् । तादृशं कर्म्म नरमेधे श्रूयते, मन्त्रव
यस्तापमिति । अयस्तापलोहकारं पुरुषं मन्युदेवतार्थमा-
लभत इत्यर्थः ॥

अथैकोनविंशीमाह । “त्वमग्ने व्रतमृच्छुचिः । देवा आ-
सादथा इह । अग्ने हव्याय वोढवे” इति । हे अग्ने त्वं व्रत-
मृत् अनुष्ठेयमानकर्म्मपोषकः शुचिः शुद्धः । अतएव देवान्

इह कर्माणि आसादय आस्थापय । हे अग्ने हव्याय बोढवे
हविषां वाहनाय देवानां मदनं कुरु ॥

अथ त्रिंशीमाह । “व्रता नु बिभ्रद्व्रतपा अदाभ्यः । यजानो
देवा अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि सुविदानो अग्नेः । गोपा-
यनो जीवसे जातवेदः” [११] इति । जातं जगत् वेत्तीति
जातवेदः । तादृश हे अग्ने जीवसे जीवनाय गोपाय । कीदृश-
स्वं व्रता व्रतानि कर्माणि नु बिभ्रत् अवश्यं धारयन् व्रतपाः
कर्माणः पालकः अदाभ्यः केनाप्यतिरस्कार्यः देवान् यजानः
पूजयमानः अजरः जरारहितः सुवीरः शोभनापत्यप्रदः
रत्नानि मणिमुक्तादीनि दधत् धारयन्, सुविदानः मन्त्र-
गभिन्नः । एतच्च मन्त्रद्वयं औपवमथ्येऽहन्यश्रुपातप्रायश्चित्तेष्टौ
याज्यानुवाक्यारूपेणापस्तम्बो विनियुक्तवान् । अग्नये व्रत-
भृदद्याकपासं यद्यार्तिजमश्रु कुर्यात् त्वमग्ने व्रतभृच्छुचि-
रिति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयानुवाके प्रथमामृचमाह । “चक्षुषो हेते मनसो
हेते । वाचो हेते ब्रह्मणो हेते । यो माघायुरभिदामति ।
तमग्ने मेन्यामेनिं ह्यणु” इति । हे अग्ने यो मामभिचरति तस्य
शत्रोः चक्षुषो मनसो वाचस्य ब्रह्मणः प्राणस्य हेतिरायुधं त्व-
मसि । हे हेते तादृशो यः शत्रुः अघायुः अघमनिष्टं कर्तु-

मिच्छन् मामभिदामति हिनस्ति तं मनुं मेन्या तदीयेन क्रो-
धेन अमेनिं कृणु क्रोधरहितं कुरु । मेनिशब्दः क्रोधवाची,
तथा च वाजसनेयिनः कस्यचिन्नस्त्वस्य ब्राह्मणे ममामनन्ति,
अमेन्यस्माद्ब्रह्माणि धारयेत्यकुध्यन्नस्मासु ब्रह्माणि धारयेत्ये-
वेतदाहेति ॥

अथ द्वितीयां । “यो मा चक्षुषा यो मनसा । यो वाचा
ब्रह्मणा घायुरभिदामति । तयाग्ने त्वं मेन्या । अमममेनिं कृणु”
इति । यो मां त्वं यश्चक्षुर्गादिभिः अघायुः पापमिच्छन् हि-
नस्ति तं मनुं तया मेन्या तदीयेन क्रोधेन क्रोधरहितं कुरु ॥

अथ तृतीयां । “यत्किञ्चासौ मनसा यच्च वाचा । यज्ञे-
जुहोति यजुषा हविर्भिः [१] । तन्मृत्युनिर्ऋत्या मंविदानः ।
पुरा दिष्टादाज्जतीरस्य हन्तु” इति । असौ मच्छत्रुः यत्किञ्च
मनसा मदिष्ये दुरितं करोति । यच्च वाचा यज्ञैर्हविर्भिः
यजुषा मच्छामनार्थं जुहोति तत्सर्वं निर्ऋत्या मंविदानः
एकमत्यं गतः मृत्युः हन्तु नाशयतु । पुरा दिष्टात् दिष्टं देवं
शत्रोरनुकूलस्य देवस्य प्रवृत्तेः पुरा अस्य शत्रोराज्जतिं हन्तु
नाशयतु ॥

अथ चतुर्थीमाह । “यातुधाना निर्ऋतिराद रक्षः । ते अस्य
प्रत्ननृतेन सत्यम् । इन्द्रेषिता आज्यमस्य मध्नन्तु । मा तस-
मृद्धिं यदसौ करोति” इति । यातुधानाः क्रूराः भूतविशेषाः
या च निर्ऋतिः क्रूरदेवता आदु अनन्तरञ्च यत् रक्षां
राक्षसजातिः ते सर्वे अस्य शत्रोः सत्यं अवैतथ्यं कृतं कर्षं

अनृतेन दुष्टेन व्यापारेण हविरुपघातेन घ्नन्तु । तदेव पुन-
राह, इन्द्रेषिताः यातुधानादयः तस्य शत्रोः आज्यं हवि-
र्भूतं मघ्नन्तु केशकीटाद्यशुचिमिश्रणेन दूषयन्तु । यदसौ शत्रुः
करोति तत्कर्म मा ममृद्धि ममृद्धं भवतु ॥

अथ पञ्चमीमाह । “हन्मि तेऽहं कृतः हविः । यो मे घोर-
मचोक्तः । अपाञ्चौ त उभौ बाह्व । अपनह्याम्यास्यम्” [२]
इति । हे शत्रो यस्त्वं मे घोरं अभिचाररूपं कर्म अचोक्तः
अकार्षीः घोरं कर्त्तनमदृष्टरूपेण अकार्षीदित्यर्थः । तस्य
तव कृतं संस्तुतं हविरहमिन्द्रेण प्रेषितैर्भूतैः हन्मि । तव दा-
वपि बाह्व अपाञ्चौ अपगतौ पृष्ठतः कृत्वा अपनह्यामि दृढं
बध्नामि आस्यञ्च बध्नामि ॥

अथ षष्ठीमाह । “अपनह्यामि ते बाह्व । अपनह्याम्यास्यम् ।
अग्नेर्देवस्य ब्रह्मणा । सर्वं तेऽवधिषं कृतम्” इति । पादद्वयं
पूर्ववत् । अग्नेर्देवस्य ब्रह्मणा आग्नेयसूक्तरूपेण स्तोत्रेण सर्वं
कर्म तव कृतं अवधिषं अहं हतवानस्मि ॥

अथ सप्तमीमाह । “पुरामुख्य वषट्कारात् । यज्ञं देवेषु नस्तु धि ।
स्विष्टमस्माकं भूयात् । मास्मान् प्रापन्नरातयः” इति । अमुख्य
शत्रोर्वषट्कारात् पूर्वमेव अस्माकं यज्ञं देवेषु कृधि स्थापय ।
हे अग्ने अस्माकं यज्ञकर्म स्विष्टमस्तु मा शत्रोः । अपि च कदा-
चिदपि अरातयः अस्मान् प्रापन् मा प्राप्नुवन्तु ॥

अथाष्टमीमाह । “अन्ति दूरे सतो अग्ने । भ्रातृव्यस्याभिदा-
सतः [३] । वषट्कारेण वज्रेण । कृत्याः हन्मि कृतामहम्” इति ।

हे अग्ने मम भ्रातृव्यस्य शत्रोः अभिदामतः हिंसतः, अन्ति
ममीपे दूरे वा मतोऽवस्थितस्य कृतामत्यादितां कृत्यां अहं
वषट्कारेण वज्रेण हन्मि नाशयामि ॥

अथ नवमीमाह । “यो मा नक्तं दिवा मायम् । प्रातश्चाहो
निपीयति । अद्या तमिन्द्रवज्रेण । भ्रातृव्यं पादयाममि” इति ।
यः शत्रुरङ्ग अक्षोरात्रयोः मायंप्रातःकालयाश मां निपी-
यति वाधते तं शत्रुं हे इन्द्र त्वदीयं वज्रेण कृत्वा पात-
याम । त एते नवमन्त्राः एतद्यैव यजन्ताभिर्यमाण इत्या-
दिस्विष्टिषु उपहोमार्थत्वेन विनियोक्तव्याः ॥

अथ दशमीमाह । “इन्द्रस्य गृहोमितं त्वा । प्रपद्ये मगुः
मायः । म यन्मे अस्ति तेन” इति । अत्रेन्द्रशब्देन परमैश्वर्य-
योगादादित्य उच्यते । तथा च ब्राह्मणम्, अर्भो वा आदित्य
इन्द्र एष प्रजापतिरिति । हे आदित्यमण्डल त्वं इन्द्रस्य गृ-
होऽसि आदित्यनिवासस्थानममि तं तादृशमादित्यगृहं त्वामहं
प्रपद्ये प्राप्नोमि । कीदृशोऽहं मगुः गोमहितः मायाऽयमहितः
अन्यदपि मे यदस्तु विद्यते तेन मह त्वां प्रविशामि । अयं
मन्त्र आत्मरक्षायां विनियोक्तव्यः ॥

अथैकादशीमाह । “इडे अग्निं विपश्चितम् [४] । गिरा यजस्य
माधनम् । श्रुष्टीवानं धितावानम्” इति । अग्निमोडे गिरा
सौमि, कीदृशं विपश्चितमभिज्ञं यजस्य माधनं होमाधारत्वेन
यजनिष्पादकम् । श्रुष्टीवानमश्ववन्तं गिरा च श्रुष्टिरित्यादा-
वक्ष्यपरत्वेन प्रयोगात् धितावानं धारणवन्तम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “अग्ने शकेम ते वयम् । यमं देवस्य वाजिनः । अतिद्वेषांस्मि तरेम” इति । हे अग्ने वाजिने देवाय तुभ्यं हविर्यमं दातुं शकेम । यमशब्देण मुलन्तो दानवाश्च । तेन दानेन द्वेषांसि रक्षांस्तितरेम । एतच्च मन्त्रद्वयमाग्नेयकर्मणि विनियोज्यम् ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “अवतस्या समनसौ समौकसौ । सचेतसौ सरेतसौ । उभौ मामवतं जातवेदसौ । शिवौ भवतमद्य नः” इति । योऽयमाहवनीयोऽग्निः यस्य तत्र प्रह्वयमाणोऽग्निः तावुभौ, हे अग्नी समानमनस्कौ परस्परप्रीतियुक्तौ समानस्थानौ एकत्रैव निवसन्तौ, समचेतसौ समानज्ञानौ, सरेतसावेककर्मप्रवर्त्तकौ भूत्वा मामवतं रक्षतम् । तादृशौ हे जातवेदसौ अद्यास्मिन् कर्मणि नोऽस्मान् प्रति शिवौ शान्तौ भवतः । अयं मन्त्र आहवनीयमथिताग्न्योर्मेलने विनियोजनीयः ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “स्वयं कृण्वानः सुगमप्रयावम् [५] । तिग्मशृङ्गा वृषभः शोशुचानः । प्रत्नं सधस्यमनुपश्यमानः । आतन्तुमग्निर्दिव्यं ततान” इति । अयमग्निर्दिव्यं दिविभवं तन्तुं तस्यमानं यज्ञमाततान आसमन्तात् विस्तृतवान् । कीदृशोऽग्निः सुगं गन्तुं सुशक्तं अप्रयावं प्रमादरहितं कर्म स्वयमेव कृण्वानः कुर्वन् । तिग्मशृङ्गस्तीक्ष्णज्वालः वृषभः कामाभिवर्धकः शोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः प्रत्नं चिरकालमित्यं सधस्यं सर्वेषां देवानां सहावस्थानयोग्यमाहवनीयाय तनमनुपश्यमानो निरन्तरं द्रष्टा ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “तन्मन्तन्तु मेतुरग्ने । त्वं पन्था भवमि देवयानः । त्वयाग्ने पृष्ठं वयमारुहेम । अथा देवैः मधमादं मदेम” इति । हे अग्ने त्वं नः अस्माकं तन्तुः अविच्छिन्नो यज्ञो भवमि । उत अपि मेतुरनुष्ठानमर्यादानाम्माङ्कर्याय मेतुवद्विधारकोऽमि । तथा त्वं देवयानो देवैर्गन्तुं योग्यः पन्था भवमि तस्माधनत्वात् तद्रूपत्वं त्वया तत्प्रसादेन वयं यजमानाः पृष्ठं स्वर्गस्य उपरिभागं आरुहेम । अथानन्तरं अत्रावस्थितैर्देवैः मधमादं महेकविधो हर्षो यथा भवति तथा मदेम हृष्यामः । तदेतन्मन्त्रद्वयं प्रायश्चित्तेष्टौ याजानुवाक्यरूपेण सूत्रकारेण विनियुक्तवान्, यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत ह्यहे अहे चतुरहे वा अग्नये तन्तुमतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् स्वयं कृण्वान् इति ॥

अथ षोडशीमाह । “उदत्तमं मुमुग्धि नः । विपाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवमे” [६] इति । हे वरुण नः अस्माकमुत्तमं त्वदीयं पाशमुन्मुग्धि उत्कर्षेण मोचय । मध्यमं पाशं विचृत वियोजय । जीवमे अस्माकं जीवनाथं अवाधमानि बन्धनानि अवचृत विनाशय । मोऽयं मन्त्रो बन्धनमोक्षे विनियोज्यः ॥

अथ सप्तदशीमाह । “वयं मोमव्रते तव । मनस्तनूपु बिभ्रतः । प्रजावन्तो अशीमहि” इति । हे मोम तव व्रतं त्वदीये कर्माणि वयं वर्त्तमानाः तनूपु शरीरेषु मनो बिभ्रतः विचारचमं मनो धारयन्तः प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादियुक्ताः अशीमहि

भागान् भुञ्जीमहि । अस्य मन्त्रस्य अन्युपस्थाने मुखमार्जने
विनियोगं सूत्रकार आह, अशीमहीति मुखं विमृष्ट इत्य-
न्तेन वाक्येन ॥

अथाष्टादशीमाह । “इन्द्राणी देवी सुभगा सुपत्नी ।
उदङ्ग्रेण पतिविद्ये जिगाय । त्रिंशदस्या जघनं योजनानि ।
उपस्य इन्द्रः स्यविरं बिभर्त्ति” इति । येयमिन्द्राणी इन्द्रस्य
भार्या मेयं देवी द्योतमाना सुभगा मौभाग्ययुक्ता सुपत्नी
शोभनपतियुक्ता सती पतिविद्ये पत्युरिन्द्रस्य लाभे स्वेहे सति
उदङ्गेन मेनाया एकदेशेनैव शत्रुमुज्जिगाय उत्कर्षेण जित-
वती । अस्या ईदृशा इन्द्राण्याः जघनं पृष्ठभागवर्त्ति मैत्रं त्रिंशत्
योजनानि त्रिंशत्सङ्ख्याकेषु योजनेषु व्याप्यावतिष्ठते । मेयमि-
न्द्राणी स्यविरं स्वेर्ययुक्तं निर्भयमिन्द्रं स्वपतिमुपस्ये मेनामुखे
बिभर्त्ति धारयति ॥

अथैकोनविंशीमाह । “मेना ह नाम पृथिवी धनञ्जया ।
विश्वस्यचा अदितिः सूर्यात्मक् । इन्द्राणी देवी प्रामहा ददाना
[७] । सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु” इति । मेनाहनात्
देवानां मेना अत्यन्तं प्रमिद्धा, सा च पृथिवी विस्तीर्णा धन-
ञ्जया शत्रूणां धनं जेतुं ममर्था विश्वस्यचाः सर्वस्यापिनो
अदितिः अखण्डनीया सूर्यात्मक् सूर्यवदज्वलरूपा तया मेनया
युक्तेन्द्राणी देवी प्रामहा प्रकृष्टेन बलेन आददाना शत्रूणां
धनं स्वीकुर्वाणा वर्त्तते । सा तादृशी सुहवा सुखेनाह्वातुं
शक्या देवी नोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतु सुखं ददातु । एते ऋचौ

इन्द्राण्यै चरुं निर्वपेदित्यत्र विकल्पिते याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये ॥

अथ विंशीमाह । “आ ताहार्यमन्तरभः । ध्रुवस्तिष्ठा विचाचलिः । विणस्त्वा सर्व्वा वाञ्छन्तु । मा तद्राष्ट्रमधिभ्र-
शत्” इति । शत्रुभिः अपरुद्धो वाऽपस्थमानो वा, हे राजन्
तामाहार्यं स्वकीये राज्ये ममानोतवानस्मि । अन्तरभः त-
स्मिन् राज्येऽन्तर्भव । तत्र ध्रुवः स्थिरः सन् अतिचाचलिः कदा-
चिदपि चलनरहितस्तिष्ठ सर्व्वाः विणः प्रजाः तां वाञ्छन्तु,
इदं राष्ट्रं त्वत् मा भ्रशतु त्वत्तो भ्रष्टं माभूत् ॥

अथैकविंशीमाह । “ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी । ध्रुवं विश्वमिदं
जगत् । ध्रुवा ह पर्वता इमे । ध्रुवो राजा विश्वमयम्” इति ।
यथा पृथिव्यादयः लोके ध्रुवाः एवमयं विश्वां प्रजानां राजा
ध्रुवो भवतु ॥

अथ द्वाविंशीमाह । “इहैवैधि मा व्यथिष्ठाः । पर्वत
इव विचाचलिः । इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठ । इह राष्ट्रम् धारय”
इति । हे राजन् इहैव राष्ट्रे स्थिरो भव, मा व्यथिष्ठाः व्यथां
भयं मा प्राप्नुहि । पर्वतः यथा चलनरहितः तथा त्वं
निश्चलो भव । इन्द्रो यथा द्युलोके ध्रुवस्तिष्ठति तथा त्वं इह
राष्ट्रे ध्रुवस्तिष्ठ इहैव स्थित्वा तदेतद्राष्ट्रम् उ सर्व्वमपि धारय
पोषय ॥

अथ त्रयोविंशीमाह । “अभितिष्ठ पृतन्यतः । अधरे सन्तु
शत्रवः । इन्द्र इव वृत्रहा तिष्ठ । अपः चंच्राणि मञ्जयन्”
इति । पृतनामस्मद्विरोधिनीमात्मन इच्छन्तीति पृतन्यतः

तान् वैरिणः अभितिष्ठ अभिक्रम्य निगृह्य स्थिरो भव । ते च शत्रवः त्वत्तोऽधरे नीचाः सन्तु । इन्द्रवत् वृत्रहा शत्रुघातो तिष्ठ । अपः स्रष्टोपकारीणि जलानि चेत्राणि च सञ्चयन् सम्यक् जयेन सम्यादयन् ॥

अथ चतुर्विंशीमाह । “इन्द्र एनमदीधरत् । ध्रुवं ध्रुवेण हविषा । तस्मै देवा अधिब्रुवन् । अयञ्च ब्रह्मणस्पतिः” [८] इति । यमिन्द्रोऽस्ति स एनं राजानं ध्रुवो यथा भवति तथा अदीधरत् धारयतु । ध्रुवेण स्थिरेण यथाशास्त्रमनुष्ठितेन हविषा तुष्टा देवा अस्मै यजमानार्थमधिब्रुवन् अधिकोऽयमिति ब्रुवन्तु । यो ब्रह्मणस्पतिर्देवः अयञ्चाधिब्रवीतु । आत्वाहार्षामित्याद्या चतः पञ्च इन्द्राय सूत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वापरूढ्यमानो वेत्यत्रोपहोमार्था द्रष्टव्याः ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

तृतीयानुवाके प्रथमाष्टकमाह । “जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पिष्टणाम् । अञ्जमव्ययन्न किलारिषाथ । यच्छकरीषु वृहता रवेण । इन्द्रे शुभ्रमदधाथा वसिष्ठाः” इति । हे वसिष्ठाः वसिष्ठस्य मम पुत्राः यद्यस्मात्कारणात् शकरीषु प्रोष्यस्मै पुरो रथमित्यादिकासु शकरीच्छन्दोयुक्तासु चक्षु वृहता रवेण सहता सामध्वजिना इन्द्रे शुभ्रं बलं अदधाथाः सम्यादितवन्तः ।

तस्मात् कारणात् हे नरो मत्पुत्राः पुरुषाः वः युष्मत्सन्-
न्धिनां पितृणां ब्रह्मणा जुष्टी भवदीयेन परिवृढेन स्तोत्रेण
प्रीतानां अन्नं क्रुद्धं चक्षुरिन्द्रियमव्ययं वसिष्ठोऽहमाच्छादि-
तवानस्मि । इतः परं यूयं न रिषाय किल सर्वथा हिंसिता
न भवथ, अयमर्थः । सौदामनामकैरसुरैर्यदा वसिष्ठो हत-
पुत्रोऽभूत् तदानां पुत्राभावात् एतदीयाः पितरः रक्तवर्णं
चक्षुषा युक्ता क्रुद्धाः दृश्यन्ते । तदानां वसिष्ठः पुत्रानुत्पादि-
तवान् । ते च पुत्रा विद्याधिकाः मन्तः सामगानेनेन्द्रं तोषि-
तवन्तः । तदीयपितृणां क्रुद्धं मत्तं क्रोधपरित्यागेन शान्तं
सपन्नम् । सोऽयं वृत्तान्तः वसिष्ठेन स्वपुत्रान् प्रत्याभिहित इति
अयं मन्त्रो रचार्था द्रष्टव्यः ॥

अथ द्वितीयामाह । “पावका नः सरस्वती । वाजेभिर्वा-
जिनोवती । यज्ञं वष्टु धिया वसुः” इति । इयं सरस्वती नः
अस्मदीयं यज्ञं धिया स्वबुद्ध्या वष्टु कामयताम् । कीदृशी पावका
शोधिका वाजेभिः नानाविधैरन्नेर्युक्तत्वेन वाजिनोवती बद्धन्ना
वसुः सर्वेषां निवासयित्री । अङ्गहीनपशूपाकणप्रायश्चित्तत्वेन
विनियुक्तः सरस्वतीं बार्हस्पत्यामिति च ऊत्वा प्रयोजयेदिति ॥

अथ तृतीयामाह । “सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः । मा पस्फ-
रीः पयसा मा न आधक् । जुषस्व नः सख्या वेग्ना च [१] ।
मा त्वत्सेत्राण्यरणानि गन्तु” इति । हे सरस्वति नः अस्मान्
वस्योऽधिष्ठेयः प्रतिनेषि नय मा पस्फरीः मा हिंसीः पयसा
नदीरूपायास्तव जलेन नोऽस्मान् माधक् सर्व्वतो माधासि मा

विनाशय । सख्या सखित्वेन वेश्या च गृहावस्थानेन च नोऽस्मान्
 प्रति जुषस्व । त्वत् तव प्रसादात् अरणानि रमणरहितानि
 क्लेशकारणानि चेत्राणि मृत्युस्थानानि मा गन्तु मा आप्रवाम ॥
 अयञ्च पादः अन्यत्र ब्राह्मणेन व्याख्यातः । मा त्वत्त्रेचाण्यर-
 णानि गन्तेत्याह । मृत्योर्वै चेत्राण्यरणानि । तेनैव मृत्योः चे-
 त्राण्येव गच्छतीति । तस्मिन्नेव ब्राह्मणे मन्त्रोऽप्ययं विनियुक्तः ।
 सरस्वत्यभिना नेषि वस्य इति पुरोस्कं कुर्यादिति । तत्र
 उक्त्यायान् गृह्णीतेत्युपक्रान्तत्वात्तदीयेयं पुरोस्कं । तथा सूक्ते-
 ऽपि सारस्वतीं मेषीमालभेतेत्यस्य पशोः हविषः पुरोऽनुवा-
 क्यारूपेण प्रतीकमाश्नातम्, सरस्वत्यभिना नेषीति ॥

अथ चतुर्थीमाह । “वृञ्जे हविर्नमसा बर्हिर्दग्धौ । अयामि
 सुघृतवती सुवृक्तिः । अम्यत्ति सद्गमदने पृथिव्याः । अत्रायि
 यज्ञः सूर्येण चक्षुः” इति । प्रस्तररूपेण होतव्यं बर्हिर्यदस्ति
 तदेतन्नमसा नमनेन विनयेन सह वृञ्जे वर्ज्यामि लुना-
 मीत्यर्थः । आक्तेता ते मारिषमित्याद्युक्तिर्विनयः । घृतवती
 घृतसम्पूर्णा सुवृक्तिः सुप्रदाना सुक् जुहः अयामि होमार्थं
 अस्माभिरयाहि पृथिव्याः सम्बन्धिनि सद्गमे देवयजने सद्गम प्रा-
 ग्वंशादिरूपं अम्यत्ति अस्माभिरप्रापि यज्ञोऽयमस्माभिरत्रायि
 सूर्येण सूर्येऽपि चक्षुरस्मदीयं अत्रायि सूर्यावलोकनेन कृत-
 मित्यर्थः । सोऽयं मन्त्रः क्वचित् याजमानजपे विनियोक्तव्यः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “इहार्वाञ्चमतिहये । इन्द्रं जैत्रा यजे-
 तने । अस्माकमस्तु केवलः” इति । इह कर्माणि इन्द्रं अर्वाञ्च-

मस्मदभिमुखमतिङ्गये अन्यान् यजमानान् अतिलङ्गा प्रथम-
मेवाङ्गयामि । किमर्थं जैत्रा यजेतवे जेतव्यस्य जयार्थं स
इन्द्रः अस्माकं केवलोऽस्तु अस्मास्वेव पक्षपातवान् भवतु ॥

अथ षष्ठीमाह । “अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे । यो गो-
जिद्धनजिदश्वजिद्यः [२] । इमं नो यज्ञं विह्वे जुषस्व । अश्व
कुर्मो हरिवो मेदिनं ता” इति । अर्वाञ्चमस्मदभिमुखमिन्द्रं
अमुतः स्वर्गादाङ्गयामः । य इन्द्रः गोजित् शत्रुमस्वन्विनोर्गाः
जयेन सम्पादयति, यश्च तथैव धनजित् अश्वजिच्च, तमिन्द्रं हवामहे
इति पूर्वत्रैवान्वयः । हे हरिवः हे हरिनामकाभ्यामश्वभ्यां
युक्तेन्द्र विह्वे विविधाङ्गाने मति अस्मदीयमिमं यज्ञं जुषस्व
मेवस्व । अस्यानेन यज्ञेन तां मेदिनं स्निग्धशरीरं कुर्मः ।
एते ऋचौ कस्मिंश्चित् जयहेतावैन्द्रे हविषि याज्यानुवाक्यं
द्रष्टव्ये ॥

अथ सप्तमीमाह । असमृष्टो जायमे मातृवोः शुचिः ।
मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः । घृतेन ता वर्द्धयन्नग्न आङ्गत ।
धूमस्ते केतुरभवद्दिवि श्रितः” इति । हे अग्ने त्वं अलत-
सम्पार्जन एव सन् मातृवोः मात्राररण्याः शुचिरेव जायमे ।
सुगादयो हि सम्पार्जनतः शुध्यन्ति त्वं पुनरसमृष्ट एव
शुचिर्भवसि । मन्द्रः हर्षयुक्तः कविर्विद्वान् त्वं विवस्वतः परि-
चरतो यजमानान् प्रति उदतिष्ठ उत्थितोऽभ्यः आङ्गतिभि-
राङ्गत हे अग्ने यजमानास्त्वां घृतेनावर्द्धयन् ते तव धूमः
दिविश्रितः आकाशे व्याप्तः सन् केतुरभवत् अग्निमान् अयं

प्रदेश इति ज्ञानस्य हेतुरभवत् । अयञ्च मन्त्रो मथनजन्याग्नि-
मन्त्रेणैव विनियोज्यः ॥

अथाष्टमीमाह । “अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम् । संघाता-
नामुत्तमो विष्णुरामीत् । यजमानाय परिगृह्य देवान् ।
दीक्षयेदꣳ हविरागच्छ तन्नः” [३] इति । यजमानं प्रति
संघातानां पौर्वापर्येण आगच्छन्तीनां देवतानामग्निः प्रथमः
अग्रे पुरतो मार्गप्रदर्शको गच्छति, विष्णुरुत्तमः पश्चादाग-
च्छति । एतदुक्तं भवति, अनपक्रमणार्थं पङ्क्तिरूपेण आगच्छतां
देवानामग्निः प्रथमो विष्णुरुत्तमः चरम इति । तावभौ सर्वान्
देवान् मुखतः पृष्ठतश्च यजमानार्थं परिगृह्य दीक्षादेवतया
सह तावग्निविष्णू युवां नोऽस्मदीयमिदं हविरुद्दिश्य आग-
च्छतम् ॥

अथ नवमीमाह । “अग्निस्य विष्णो तपो उत्तमं महः ।
दीक्षापालेभ्योऽवनतꣳ हि शक्रा । विश्वैर्देवैर्यज्ञिभ्यः संविदानौ ।
दीक्षामस्मै यजमानाय धत्तम्” इति । हे विष्णो त्वञ्च अग्नि-
स्योभौ युवां दीक्षाख्यव्रतपालकेभ्यः देवेभ्यः सकाशात् यजमा-
नार्थमहः उत्तमं तपोऽवनतं याचतम् । हे शक्रा इन्द्रसमानौ
युवां हि प्रसिद्धौ यज्ञयोग्यैः सर्वैर्देवैः सह संविदानौ ऐक-
मत्यङ्गतौ अस्मै यजमानाय दीक्षाख्यं संस्कारं सम्पादयतम् ।
एतच्चोभयं दीक्षणीयायामिष्टौ याज्यानुवाक्यरूपेण विनि-
योज्यम् ॥

अथ दशमीमाह । “प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्याय । मृगो न

भीमः कुचरोगिरिष्ठाः । यस्यारुषु त्रिषु विक्रमणेषु । अधि-
क्षियन्ति भुवनानि विश्वा” इति । तत् तस्मिन् कर्मणि यज-
मानानां वीर्यार्थं विष्णुः प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तुयते । कुचरो
भूमौ वर्त्तमानः भीमो भयङ्करः मृगान् मिहं यथा उर्ध्व-
मुत्प्लुत्य गिरिष्ठाः पर्वतस्यो भवति । तथा यस्य विष्णोः पूर्व्वं
वामनस्य पश्चाद्विक्रमं गच्छतः, ऊरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु विक्र-
मणेषु विश्वा भुवनानि सर्व्वे लोका अधिक्षियन्ति आधिक्येन
निवसन्ति । स विष्णुः स्तुयत इति पूर्व्ववान्वयः ॥

अथैकादशीमाह । “नू मर्त्तीदयते मनिष्यन् यः । विष्णव
उरुगाथा यदाशत् [४] । प्र यः स वाचा मनसा यजाते ।
एतावन्तं नर्थमाविवासात्” इति । यो यजमानः हविर्दास्यत्
उरुगाय महाकीर्त्तये विष्णवे दाशदोष्यति यश्च सवा च
सत्यगामिना मनसा प्रयजाते प्रकर्षेण यजतं । एतावन्तं
पूर्व्वोक्तविक्रमत्रयसामर्थ्यापेक्षं नर्थ्यन्तरंभ्या दितं विष्णुं आ-
विवासात् सुत्यादिना सर्व्वतः परिचरति समर्थो मनुष्या
नु चिप्रं दयते स्वात्मानं जगच्च ररति ॥

अथ द्वादशीमाह । “विचक्रमे पृथिवीमेष एताम् । चेत्राय
विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवामो अस्य कीरयो जनासः । उरु-
क्षितिः सुजनिमा चकार” इति । एष विष्णुः पृथिवीमेतां
पृथिव्युपलक्षितमिदं लोकत्रयं विचक्रमे, विशेषेण पादैः क्रा-
न्तवान् । किं कुर्व्वन् मनुषे मनुष्याणां चेत्राय निवासार्थं
दशस्यन् प्रदातुमिच्छन् । अस्य विष्णोः कीरयो जनासः कीर्त्तिं

परा जनाः ध्रुवासः स्थिरा भवन्ति । स विष्णुः पुनः सृजनिमा
शोभनेन वामनरूपेण जन्मना युक्तः, उरुक्षितिं प्राणिनां नि-
वासाय विस्तीर्णं स्थानञ्चकार ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम् । वि-
चक्रमे शतर्चमं महित्वा । प्र विष्णुरस्तु तवमः स्तवीयान् ।
लेषः ह्यस्य स्यविरस्य नाम” [५] इति । एष विष्णुर्देवः शतर्चमं
शतविधगतियुक्तामेतां पृथिवीं पृथिव्युपलक्षितलोकत्रयं महित्वा
स्वमहित्वा त्रिविचक्रमे त्रिवारं पादेनाक्रान्तवान् । तवमस्तवी-
यान् महतो महीयान् विष्णुः प्राप्तु प्रकृष्टो भवतु । स्यवि-
रस्य वृद्धस्य अस्य विष्णोर्नाम त्रिविक्रमादिरूपं लेषं हि प्रदीप्तं
प्रसिद्धमित्यर्थः । उक्तानां मन्त्राणां वैष्णवं मानमालभेत्येतस्य
पशोः सूक्ते प्रतीकान्यास्तातानि, प्र तद्विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देव
इति, नूमर्त इति, मन्त्रस्तु प्र तद्विष्णुरित्यनेन सह विकल्पते ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “होतारं चित्ररथमध्वरस्य । यज्ञस्य
यज्ञस्य केतुः रुशन्तम् । प्रत्यर्द्धिं देवस्य देवस्य मङ्गा । अथिा
त्वग्निमतिथिं जनानाम्” इति । स्वअथिा स्वकीयया सम्पदा
युक्तमग्निं तु दममग्निमेव यजामहे इति शेषः । कीदृशमग्निं,
होतारं देवानामाङ्गातारं चित्ररथं विचित्रेण रथेन युक्तं
अध्वरं हिंसारहितं यज्ञस्य यज्ञस्य केतुं सर्वस्यापि यज्ञस्य
ज्ञापकं रुशन्तं दीप्तिमन्तमङ्गा स्वकीयेन महित्वा देवस्य
सर्वस्यापि देवस्य प्रत्यर्द्धिं प्रत्येकं अर्द्धेन हविषायुक्तम् । अत-
एव सूत्रकार आह, सर्वेषां हविषामुत्तरार्द्धात् सकृत् सकृत्

स्विष्टकृते वक्ष्यतीति । जनानां यजमानानामतिथिमतिथिवत् पूजनीयम् । अयं मन्त्र आदित्येष्टौ स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्या । तथा चाश्वलायन आह, होतारं चित्ररथमध्वरस्य प्राप्ताय-मग्निर्भरतस्य गृण इति संयाज्ये इति ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “आ नो विश्वाभिरुतिभिः मजोषा । ब्रह्म जुषाणो हव्यं याहि । वरोवृजत् स्यविर्गेभिः सुशिप्र । अस्मेदधदृषण् गुणमिन्द्र” इति । हे हव्यं हरिनामकाभ्यामश्वभ्यामुपेतैर्ब्रह्म जुषाणः अस्मदीयस्तोत्रं सेवमानः मजोषाः अस्माभिः समानप्रीतिः मन् विश्वाभिरुतिभिः सर्वैरपि रक्षणप्रकारैः सह नः अस्मान् प्रत्यायाहि आगच्छ । किं कुर्वन् हे सुशिप्र शोभनहविर्युक्त स्यविर्गेभिर्वृद्धैर्देवैः सह वरोवृजत् सर्वमगुभमत्यन्तं वर्जयन् हे इन्द्र वृषणं कामवर्षणक्षमं गुणं बलं अस्मै दधत् अस्मासु मत्पादयन् वर्चस्व ॥

अथ षोडशीमाह । “इन्द्रः सुवर्षा जनयन्नहानि । जिगायोशिग्भिः पृतना अभिश्रीः [६] । प्रारोच्यन्मनवं केतुमङ्गा । अविन्द्रज्योतिर्वृहते रणाय” इति । अयमिन्द्रः उशिग्भिर्विजयं कामयमानैर्देवैः सह पृतनाः वैरिमेना जिगाय जयं प्राप्तवान् । कीदृशः इन्द्रः, सुवर्षाः स्वर्गप्रदः अभिश्रीः अभिमतश्रीकः किं कुर्वन् अहानि जनयन् स्वर्भानुपञ्जना असुरेण सूर्यं तमसाविद्धे मति तदसुर्विनाशनेन प्रकाशभूतान्यहान्युत्पादयन् मनवे मनुष्यार्थम् अङ्गां केतुं सूर्यं प्रारोचयन् प्रकर्षेण दीपितवान् । ततो वृहते रणाय महते

रमणाय क्रोडार्थं ज्योतिरविन्दन् सूर्यरश्मिरूपं प्रकाशं लब्ध-
वान् । एते ऋचौ कस्मिंश्चिदैन्द्रे कर्मणि याज्यानुवाक्ये ॥

सप्तदशीमाह । “अश्विनाववमेनि ऋये वाम् । आ नूनं यातः
सुकृताय विप्रा । प्रातर्युक्तेन सुवृता रथेन । उपागच्छतमव-
सागतं नः” इति । हे अश्विनौ वां युवां अवसेऽस्मद्रक्षणार्थं
निङ्गथे नितरामाङ्गयामि । हे विप्रा मेधाविनावश्विनौ सुकृ-
ताय शोभनकर्मसिद्ध्यर्थं नूनमायातमवश्यमागच्छतम् । प्रात-
र्युक्तेन प्रातःकाले अश्विभ्यां संयुक्तेन सुवृता शोभनवर्त्तनेन
रथेन उपागच्छतं समीपे समागच्छतम् । समागमने कारण-
मुच्यते, अस्माकमवसा रक्षणेन आगतम् आगच्छतम् ॥

अथाष्टादशीमाह । “अविष्टं धीष्वश्विना न आशु । प्रजा-
वद्रेतो अह्वयन्नो अस्तु । आवान्तोके तनये तृतुजानाः । सु-
रत्नासो देववीतिं गमेम” [७] इति । हे अश्विनौ आसुधीषु
कर्मणुष्ठानबुद्धिषु नोऽस्मान् अविष्टं अवतं रक्षतं नोऽस्माकं
रेतः प्रजावदपत्ययुक्तं मत् अह्वयं अलज्जाकरमस्तु । अप-
त्याभावे निषिक्तं रेतः लज्जाकरमेव स्यात् । आवां वयं तौके
तनये पुत्रे पौत्रे च तृतुजानाः क्षिप्रं यतमानाः सुरत्नासः
शोभनरत्नोपेताः देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं गमेम
प्राप्नुयाम । एते ऋचौ आश्विने कर्मणि याज्यानुवाक्ये ॥

अथैकोनविंशीमाह । “लः सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूः । लं
दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः । लं वृषा वृषलेभिर्महिला । द्युन्नेभि-
र्द्युम्यभेवो नृचक्षाः” इति । हे सोम त्वं क्रतुस्मास्मदनुष्ठितैः

कर्माभिः सुक्रतुर्भूः शोभनकर्मा भव । त्वं दत्तैः अस्मदीयैर्बलिः
सुदत्तः शोभनबलोपेतः विश्ववेदाः सर्वज्ञश्च भव । तथा त्वं
वृषत्वेभिः मेचनयुक्तैरस्माभिः वृषा मेचनयुक्तो महिषा महि-
मोपेतश्च भव । युष्मभिरस्मदीयैर्धनैः युष्मो धनवान् भूत्वा नृ-
चक्षुः अभवः मनुष्येषु ख्यातः सम्पन्नः । अस्मदीयोत्कर्षमेव
त्वदीयोत्कर्षत्वेन भावयेत्यर्थः ॥

अथ विंशीमाह । “अषाढं* युत्सु पृतनासु परिमम् । सुव-
र्षामस्तां वृजनस्य गोपाम् । भग्नेषुजां सुचितिः सुश्रवमम् ।
जयन्तं त्वामनु मदेम सोम” इति । हे सोम त्वामनु वयं मदेम
हव्यासम् । कीदृशं युत्सु अषाढं युद्धेषु केनापि अतिरस्कृत्यं
पृतसु[†] स्वकीयसेनासु परिमं पालकं पूरकं वा । सुवर्षां स्वर्गप्रदम्
अस्तां जलप्रदं वृजनस्य गोपां बलस्य रक्तं भग्नेषुजां मङ्गा-
मेषु रक्षणाय प्रादुर्भवन्तं सुचितिं शोभननिवामं सुश्रवमं
शोभनकीर्तिं जयन्तं जयोपेतम् । एतयोर्ह्यर्चोः सोमं वभ्रुं
जोगामयावीत्यस्य पशोः सृक्ते प्रतीकद्वयमाश्नातम्, अषाढं
युत्सु त्वं सोम क्रतुभिरिति ॥

अथैकविंशीमाह । “भवामित्रो न श्रेयो घृतासुतिः । वि-
भूतयुक्ता एवया उ सप्रथाः [८] । अधा ते विष्णो विदुषा-
चिदृथः । सोमो यज्ञस्य राधो हविष्मतः” इति । हे विष्णो

* अषाढमिति वा पाठः । अयमपि भाष्यसम्मतः ।

† अत्र भाष्ये “पृतसु” इति प्रतीकमुद्धृतमस्ति मृत्पि तादृश एव
पाठो भवेदित्यनुमीयते ।

त्वं मित्रं मित्र इव श्रेयः सुखहेतुर्भव । कीदृशस्त्वं घृतासुतिः
 घृतदानः विभूतद्युम्नः प्रभूतधनयुक्तः एवयाः एवो एतव्यः
 गन्तव्यदेशः तत्र गन्ता सप्रथाः उ कीर्त्तिसंहितोऽपि अधेत्यथ
 शब्दार्थः । अनन्तरं हे विष्णो विदुषाचित् यष्टुमशक्तेन केवल-
 विद्यायुक्तेनापि ते स्तोमो ऋध्यः त्वदीयं स्तोत्रं सम्पादनीयम् ।
 हविष्मतः हविर्युक्तस्य यष्टुं शक्तस्य यज्ञस्य राध्यः यज्ञेन
 त्वमाराधनीयः । द्रव्याभावादनृष्टातुमशक्तस्य तज्जपेन एवानु-
 ष्ठानसम्पूर्तिः । अतएवान्यत्रान्नायते, यं यं क्रतुमधीते तेन
 तेनास्तेष्टं भवतीति । स्मृतिरपि,

जप्येनैव तु संमिध्येद्राह्मणा नात्र मंशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । इति ॥

अथ द्वाविंशीमाह । “यः पूर्याय वेधमे नवीयमे । सुम-
 ज्ञानये विष्णवे ददाति । यो जातमस्य महतो महिब्रवात् ।
 सेदुश्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत्” इति । यः पुमान् विष्णवे ददा-
 ति हविर्ददाति । कीदृशाय विष्णवे, पूर्याय जगतः पूर्वमेव
 भवाय वेधमे जगतो विधात्रे नवीयमे रामहृष्णाद्यवतारैर-
 त्यन्तं नूतनाय सुमज्ज्ञानये सुष्टुमाद्यन्ती हृष्यन्ती लक्ष्म्याख्या
 जाया यस्माभौ सुमज्ज्ञानिस्तस्मै यस्यान्यः पुरुषः अस्य महतो
 विष्णोर्जातं रामहृष्णादिजन्मविशेषं महिब्रवात् महत्त्वेन
 सर्व्वदा ब्रवीति सेदुः स एवोभयविधः पुमान् श्रवोभिः श्रव-
 णीयैर्हविर्दानव्रतैः स्तोत्रविशेषैश्च युज्यं चित् सर्व्वदा स्वेन युक्त-
 मपि काम-क्रोध-लोभरूपं शत्रुम् अभ्यसत् अभितो निरस्ति ।

अतएव स्मर्यते;

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतच्चयं त्यजेदिति ॥

अथ त्रयोविंशीमाह । “तमु स्तोतारः पूर्यं यथाविद
च्छतस्य । गर्भं हविषा पिपर्त्तन । अस्य जानन्नो नाम चि-
द्विवर्त्तन । बृहत्ते विष्णो सुमतिम्भजामहे” [८] इति । हे
स्तोतारः पुरुषाः पूर्यं जगतः पूर्वमेवावस्थितं तमु तमेव विष्णुं
यथाविद यथावज्जानोत ज्ञात्वा च च्छतस्य सत्यस्य देवस्य गर्भं
गर्भवदन्तस्थितं वेदप्रतिपाद्यमित्यर्थः । तादृशं विष्णुं हविषा
पिपर्त्तन पालयत पूरयत वा । तत्राशक्ता यूयमस्य विष्णो-
र्नामचित् केशवनारायणादीनि नामानि जानतः शास्त्राचा-
र्यमुखात् अवगच्छन्तः आविवर्त्तन समन्तात्विशेषण भूत निर-
न्तरं जपतेत्यर्थः । हे विष्णो ते सुमतिं त्वदीयमनुग्रहवृद्धिं
बृहद् भजामहे निरन्तरं मेवामह इत्यर्थः । एतास्मिन् च्छं
वैष्णवे कर्मण्युपहोमार्थाः ॥

अथ चतुर्विंशीमाह । “इमा धाना घृतस्त्रुवः । हरी इहो-
पवत्ततः । इन्द्रं सुखतमे रथे” इति । घृतस्त्रुवः घृतचरन्तः
इमा धाना भर्जितयवरूपाः अस्माभिरूपकृपा इति शेषः ।
सुखतमे अतिशयेन सुखप्रदे रथे समारूढमिन्द्रं हरी तदीया-
वस्थौ इह धानायुक्ते कर्मणि उपवत्ततः समीपं प्रापयतः ।
अयं मन्त्रः प्रातःसवन उन्नीयमानसृक्ऽन्तर्भावनीयः । अतएव
वक्त्रचैरात्वावहन्त्विति सूक्ते अन्तर्भाव्यान्नातः ॥

अथ पञ्चविंशीमाह । “एष ब्रह्मा प्र ते महे । विदधे शः-
मिषः हरी । य ऋत्विजः प्रते वन्वे । वनुषो ह्यृतं मदम् ।
इन्द्रो नाम घृतन्नयः । हरिभिश्चारु मेचते । श्रुतो गण आ
त्वा विशन्तु [१०] । हरिवर्षमङ्गिरः” इति । द्वयोर्ऋचोर्ऋतिषक्त-
रूपोऽयं मन्त्रः । प्रयोगकाले हि तदुभयं व्यतिषज्य शंसनीयम् ।
अतएवात्र व्यतिषज्यान्नातः, अर्थस्तु विभज्यैवावबोद्धव्यः । तत्रै-
का द्विपदानुष्टुप् इतरा चतुष्पदा जगती । तत्र द्विपदायाः
पाठस्तु, एष ब्रह्मा य ऋत्विजः । इन्द्रो नाम श्रुतो गण इति ।
तस्यायमर्थः, इन्द्रो नाम यो देवतागणे श्रुतः प्रसिद्धः ऋत्विजः
ऋतावृतौ तत्तत्कर्मकाले तत्तत्कर्मकर्तुमाविर्भवति । एष एव-
म्भूत इन्द्रः सदा ब्रह्मा प्रजापतिरेवेति । अयं द्विपदो मन्त्र
एवमेवाच्छिद्रकाण्डे समान्नातः । जगत्याः पाठस्तु, प्र ते महे
विदधे शःमिषः हरी । प्र ते वन्वे वनुषो ह्यृतं मदम् । घृतं
नयो हरिभिश्चारु मेचते । आत्वा विशन्तु हरिवर्षमङ्गिर इति ।
हे इन्द्र महे विदधे महति यज्ञे हे हरी त्वदीयावय्वौ प्रशंसिषं
प्रकर्षेण स्तुतवानस्मि । ह्यृतं हरणीयं मदं मदहेतुं सोमं
वनुषः प्रार्थितवन्तः । ते तव प्रवन्वे प्रकर्षेण ददामि, चारु घृतं
न समीचीनं घृतमिव मद्दत्तं सोमं हरिभिरश्वैर्युक्तोऽयमिन्द्रः
मेचते समैवेति सम्बन्धानुभवतीत्यर्थः । हरिवर्षं हरितवर्णवपुर्धु-
क्तञ्च पूर्वोक्तगणयुक्तं त्वात्वां मदीया स्तुतिः गिरः आविशन्त्विति ।
एतयोर्ऋचोर्ऋतिषक्तपाठः केवलमदृष्टार्थ एवोपहोमेष्ट्यान्नातः ।
अथञ्च व्यतिषक्तो मन्त्रः, विद्वत्पाठस्तोत्रेऽन्तर्भावनीयः ॥

अथ षड्विंशीमाह । “आचर्षणि प्राबृषभो जनानाम् ।
राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः । स्तुतश्रवस्यन्नवमोपमद्रिक् ।
युक्ता हरी बृषणाऽऽयाह्यर्वाङ्” इति । हे इन्द्र त्वं बृषणा मेचन-
समर्था हरी अथौ युक्ता रथे संयोज्य अर्वाङ् अस्मदभिगुप्तं
आयाहि आगच्छ । कीदृशः त्वं अस्ममन्तात् चर्षणि चर्षणानां
मनुष्याणां यजमानरूपाणां फलैः पूरयिता जनानां देवलोक-
स्यानां मध्ये बृषभः श्रेष्ठः कृष्टीनां मनुष्याणां सर्वेषां स्वामी
पुरुहूतः पुरुषु बह्वेषु यज्ञेष्वारूढः इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः
स्तुतो यागकाले स्तोत्रैः स्तुतः श्रवस्यन् अवाऽन्नं हविस्तदिच्छन्
अवसा अस्मदीयरचणेन निमित्तेन उपमद्रिक् मत्समीपं
अद्रिवन् प्राप्तुवन् । अयञ्च मन्त्रः सोमामण्यमैन्द्रस्य पञ्चार्वा-
पायाः पुरोऽनुवाक्या । अतएव तत्र प्रतीकमास्मात्तम्, आचर्षणि
प्राविवेषयन्नेति ॥

अथ सप्तविंशीमाह । “प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यदायन् ।
आपः समुद्रं रथेव जग्मुः । अतश्चिदिन्द्रः मदमो वरीयान् ।
यदीह सोमः पृणति दुग्धे अहंशुः” इति । यत् यदा सिन्धवा
नद्यः प्रसवं इन्द्रस्यानुजां प्रकर्षणायन् प्राप्तुवन् । द्वितीयो
यच्छब्दः तच्छब्दार्थं वर्त्तमानः उत्तरत्रान्वेति । तत्तदा रथेव
रथपङ्क्तिरिव नदीप्रवाहगता आपः समुद्रं जग्मुः । यथा
राजमार्गे रथपङ्क्तिः शीघ्रं यामान्तरं प्राप्नोति तद्वन्नदीगता
जलप्रवाहः सहसा समुद्रं प्राप्नोति । यद्यस्मात् कारणात् इन्द्र-
ममिन्द्रं दुग्धः अभिषुतः सोमांशुः सोमरसभागः पृणति

पूरयति । अतस्त्रित् अतएव कारणात् अयमिन्द्रः स दमः
सभागताद्देवसमूहाद् वरीयान् अतिशयेन श्रेष्ठः ॥

अथाष्टाविंशीमाह । “क्वयामसि लेन्द्र याह्यर्वाङ् [११] ।
अरन्ते सोमः स्तनुवे भवति । शतक्रतो मादयस्मासुतेषु ।
अस्मां अव वृतनासु प्रयुक्तु” इति । हे इन्द्र त्वां क्वयामसि
अस्मिन् कर्मणाक्वयामः । अर्वाङ् अभिमुखो याहि कर्मभूमिं
गच्छ । तनुवे त्वदीयाय शरीराय सोमोऽस्माभिर्दीयमान अरं
भवति सम्पूर्णं भवति । हे शतक्रतो सुतेषु सोमेषु मादयस्व
तं पीत्वा हृष्टो भव । वृतनासु परकीयमेनासु प्रकर्षेणास्मा-
नव रत्न । युक्तु युद्धेषु च प्रकर्षेण रत्न ॥

अथैकोनत्रिंशीमाह । “इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदानाः ।
अभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः । प्रयम्यमाणान् प्रतिषूयमाय ।
इन्द्र पिव वृषधूतस्य वृष्णः” इति । प्रदिव इति, पुरातननामसु
पठितः प्रदिवः सोमाः पुरातनाः सोमाः इन्द्राय विदानाः
इन्द्रार्थत्वेनैव विज्ञाता विभुरिन्द्रः येभिर्यैः सोमैर्वृषपर्वा वृष-
भवत् पीवराङ्गो विहायाः विशेषेण कार्यं हित्वा अवस्थितः
प्रति प्रत्येकं प्रयम्यमाणान् प्रकर्षेणास्माभिर्दीयमानान् सो-
मान् सुष्ठु गृभाय गृहाण । हे इन्द्र वृषधूतस्य वृषभवद् वीर्य-
वर्द्धिर्गावभिः अभिषुतस्य वृष्णो वीर्यवतः सोमस्य रसं पिव ॥

अथ त्रिंशीमाह । “अहेडमान उपयाहि यज्ञम् । तुभ्यं
पवन्त इन्द्रवः सुतासः । गावो न वज्रिन्त्वमोको अश्च [१२] ।
इन्द्रागहि प्रथमो यज्ञियानाम्” इति । हे इन्द्र अहेडमानोऽ-

कुथन्नस्मदीययज्ञमुपयाहि सुतामो अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः
तुभ्यं त्वदर्थं पवन्ते दशापवित्रेण शोधिता भवन्ति । हे
वज्रिन् इन्द्र यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये प्रथमः
सन् स्वमेकां अच्छ स्वकीयं स्यान्मभिलक्ष्य आगहि आ-
गच्छ । तत्र दृष्टान्तः, गावो न यथा गावः स्वकीयां गोशालां
प्रति आगच्छन्ति तदत् ॥

अथ एकत्रिंशोमाह । “या ते काकुत्सुताया वरिष्ठा ।
यथा शशत् पिबसि मध्व ऊर्ध्वम् । तथा पाहि प्र ते अध्व-
र्युरस्यात् । सन्ते वज्रो वर्त्ततामिन्द्र गव्यः” इति । हे इन्द्र या
ते काकुत् जिह्वा सुकृता प्रजापतिना सुष्टु निर्मिता । अतएव
या जिह्वा वरिष्ठा अतिशयेन श्रेष्ठा, यथा जिह्वया मध्वो
मधुरस्य सोमस्य ऊर्ध्वं तरङ्गं तरङ्गाकारं मरं शशत् निरन्तरं
पिबसि, तथा जिह्वया पाहि । अध्वर्युरयन्तं तव यागार्थं
प्रास्यात् प्रस्थितः । हे इन्द्र ते वज्रः गव्यः गा इच्छन् संव-
र्त्ततां सम्यक् प्रवर्त्तताम् । प्रयत् मन्थव इत्यादयः पञ्च इन्द्र-
लिङ्गका मन्त्रा माथ्यन्दिनसवने शुक्रामन्त्रिप्रचारात् पूर्वं प्र-
स्थितयाज्या द्रष्टव्याः ॥

अथ द्वात्रिंशोमाह । “प्रातर्युजा विबोधय । अश्विना वेह
गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये” इति । हे होतः प्रातर्युजा
प्रातःकालभोजनीयावश्विनौ विबोधय मन्त्रविशेषेण प्रबुद्धौ
कुरु । हे अश्विनौ इह कर्मण्यस्य सोमस्य पानाय युवां ग-
च्छतम् । अयं मन्त्र आश्विनयहस्य पुरोऽनुवाक्या ॥

अथ त्रयस्त्रिंशीमाह । “प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम् ।
पुरा गृध्रादररुषः पिबाथः । प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते ।
प्रशंसन्ति कवयोः पूर्वभाजः” इति । हे ऋत्विजः प्रातर्यावाणा
प्रातःसवनं गच्छन्तावश्विनौ प्रथमा प्रथममेव यजध्वम् । हे
अश्विनौ गृध्रात् सोमयुक्तात् अररुषः अररुर्नामकादसुरात्
पुरा पिबाथः इमं सोमरसं पिबतम् । हि यस्मात् कारणात्
एतावश्विनौ प्रातःकाले यज्ञं दधाते आश्विने शस्ते चमसगणे
यज्ञमश्विनौ धारयत तत्तस्मात् कारणात् पूर्वभाजः पूर्वमेव
देवात् यजमानः कवयो विद्वांस ऋत्विज एतावश्विनौ प्रशंसन्ति ॥

अथ चतुस्त्रिंशीमाह । “प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत । न
सायमस्ति देवया अजुष्टम् । उतान्यो अस्मद्यजते विचायः ।
पूर्वः पूर्वी यजमानो वनीयान्” [१३] इति । हे ऋत्विजः
प्रातःकाले यजध्वं एतावश्विनौ हिनोत प्रीणयत सायंकाले
देवयाः देवार्थं यागो नास्ति । यस्मात् सायंकाले ऊतं अजुष्ट-
मप्रियं अपि चास्मदन्यः कश्चियजमानः विचायो विशेषेण
पूजायुक्तः, यद्यपि यजति तथापि पूर्वः पूर्वी यजमानो
वनीयान् अत्यन्तं सम्भजनीयः, तस्मात् अहमेव सर्व्वेभ्यः पूर्वी
यजामीत्यभिप्रायः । एते ऋचौ आश्विने कर्मणि विकल्पिते
याज्ञे ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थ्यानुवाकः ।

चतुर्थ्यानुवाके प्रथमामृचमाह । “नक्तं जातास्योषधे । रामे कृष्णे अमिक्षि च । इदं रजनि रजय । किलासं पलितञ्च यत्” इति । अत्र पञ्चभिर्मन्त्रैः श्वेतकुष्ठरोगं विनाशय शरीरं रमणीयं करोतीति, रामा स्वयं कृष्णवर्णा श्वेतविनाशनेन असितं कृष्णवर्णं तस्मिन् प्रदेशे मत्पादयति इत्यमिक्षि । तथा-विधं हे नील्यास्योषधे त्वं नक्तं जातामि । अतएव अन्ध-कारवञ्जीलवर्णा दृश्यमे । हे रजनि स्वकीयेन वर्णनं रञ्जनक्षमं ओषधे इदं श्वेतं शरीरं रजय स्वकीयवर्णेन रञ्जितं कुरु । यत् किलासं श्वेतरोगयस्तमङ्गं यच्च पलितं रामादिकं तदिदं रजयेति पूर्ववान्वयः । अत्र हरिद्रा रजनोति केचित् ॥

अथ द्वितीया । “किलासञ्च पलितञ्च । निर्रितो नाशया पृषत् । आ न स्वा अश्रुतां वर्णः । परा श्वेतानि पातय” इति । किलासं श्वित्ररोगाङ्गं पलितञ्चेत्येवं पृषदश्चिचरूपं तदितः शरीरात् निःशेषेण नाशय स्वा वर्णः देहस्य स्वकीयः पूर्व-सिद्धो वर्णः नोऽस्मात् आममन्तादश्रुतां व्याप्नातु श्वेतानि रोगरूपाणि परा पातय विनाशाय ॥

अथ तृतीया । “असितं ते निलयनम् । आस्यानममितं तव [१] । अमिक्षि अस्योषधे । निर्रितो नाशया पृषत्” इति । हे ओषधे ते तव निलयनं निःशेषेण लयनं लयप्राप्तस्यानम् अङ्गं असितं कृष्णं भवति । न केवलं देहावयवः किन्तु तव

यदास्थानं वसतिरूपं तदसितं कृष्णं भवति आसमन्तात्तिष्ठ-
त्यत्रेत्यास्थानं नीलिप्रक्षेपेण वस्तं कृष्णं भवतीति प्रसिद्धमेतत् ।
अतः हे ओषधे त्वमसिक्त्रि अस्मि तद्वत् प्रापिकासि अस्मत्प्रवृत्तं
वज्रविधं रूपम् इतः अस्मदीयशरीरान्निःशेषेण नाशय ॥

अथ चतुर्थी । “अस्थिजस्य किलासस्य । तनूजस्य च य-
त्त्वचि । कृत्यया कृतस्य ब्रह्मणा । लक्ष्म श्वेतमनीनशम्” इति ।
अस्थिजन्यं यत् किलासं श्वित्रं तनूजं मांसजन्यं यत्किलासं त्वचि
यत् किलासं वर्तते यच्च कृत्यया परकीयाभिचारेण कृतं
सम्पादितं किलासं तस्य सर्व्वस्य सम्बन्धि श्वेतं लक्ष्म श्वेतवर्ण-
लाङ्कनं ब्रह्मणा परमेश्वरेणानुगृहीतोऽहम् । अनीनशं नाशि-
तवानस्मि ॥

अथ पञ्चमी । “सरूपा नाम ते माता । सरूपो नाम ते
पिता । सरूपास्योषधे सा । सरूपमिदं कृधि” [२] । हे ओ-
षधे ते माता तव मातृस्थानीया भूमिः सरूपा नाम त्वया
समानरूपैव कृष्णभूमिरित्यर्थः । ते पिता तव पितृस्थानीयो
बीजविशेषः सरूपो नाम कृष्णवर्णतया समानरूपः । एताभ्या-
मुत्पन्ना सा त्वमपि सरूपासि कृष्णवर्णतया तयोर्मातापित्रोः
समानरूपासि । तस्मादिदं श्वेतरूपरोगयस्तं शरीरं सरूपं कृधि
त्वया समानरूपं कृष्णवर्णं कुरु । एतेषां पञ्चानां मन्त्राणां
श्वेतरोगनिवारणौषध्यभिमुख्ये विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

अथ षष्ठी । “शून् ऊवेम मघवानमिन्द्रम् । अस्मिन्
भरेऽनृतमं वाजसतौ । शृण्वन्तमुग्रमूतये समस्तु । व्रन्तं

वृत्राणि सञ्चितं धनानाम्” इति । वाजमातावन्नप्रदेऽस्मिन् भरे
भरणीयसङ्ग्रामे इन्द्रं ज्ञेयम् आह्वयाम । कीदृशं शुनं सुख-
रूपं मघवानं धनयुक्तं नृतमं पुरुषश्रेष्ठं गृह्णन्तम् अस्म-
दाङ्गानस्य आतारं ममत्सु युद्धेषु उतयेऽस्माद्रक्षार्थं उप-
कोपयुक्तं वृत्राणि घ्नन्तं शत्रून् मारयन्तं धनानां सञ्चितं
सम्बलं सप्तादकम् । अथ मन्त्रो विजयार्थेन्द्रकर्माणि उप-
होमार्थः ॥

अथ सप्तमी । “धूनुय द्यां पर्वतान् दाशुषे वसु । नि वे
वना जिहते या मनो भिया । कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः ।
युधे यदुग्राः पृषतीरयुग्धम्” इति । हे पृश्निमातरः पृश्न-
रुत्यन्ना मरुतः । तथा च ब्राह्मणम्, पृश्न्यै वै पयमे मरुतो
जाता इति । तादृशा यूयं यत् यदा युधे युद्धार्थम् आगताः
सन्तः पृषतीः भवदीया अथा अयुग्धं रथं योजितवन्तः,
तदानामेव द्यां यु धूनुय कस्ययथ, तथा पर्वतान् धूनुय,
दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं धूनुय प्रयच्छते-
त्यर्थः । वे युष्माकं या मनः गमनवेगात् वनानि सर्वाणि
भिया भीत्यैव निजिहते न्यग्भूतानि पतन्ति तथा पृथिवीं
कोपयथ भूमिं क्षोभयथ ॥

अथाष्टमी । “प्रवेपयन्ति पर्वतान् । विविञ्चन्ति वनस्प-
तीन् [३] । प्रोऽवारत मरुतो दुर्भदा इव । देवासः सर्वथा
विश्वा” इति । हे मरुतः भवन्तः पर्वतान् प्रवेपयन्ति कस्ययन्ति
तथा वनस्पतीन् विविञ्चन्ति विविधमन्त्रोत्थयन्ति । प्रो प्रकर्षेण

अवारत धावत ईदृशो भवन्तः सर्व्वया विशा प्रजया सह देवासः दीयमानाः । एते च्चैव पृथिव्यै दुग्धे प्रैथ्यङ्गवच्चरन्ति निर्वपेदित्येतस्मिन् कर्माणि याज्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये ॥

अथ नवमी । “पुरुचा हि सदृङ्गमि । विशो विश्वा अनु-प्रभु । समत्सु त्वा हवामहे” इति । हे अग्ने त्वं पुरुचा बहुषु स्थानेषु सदृङ्गः अस्मि समानोऽस्मि स्थित्वापि अलिप्तोऽसीत्यर्थः । तथा चाहुः, अग्नानेष्वपि तेजस्वी पावकोऽस्मिन्नलिप्यते इति । विशो विश्वा अनु सर्वाः प्रजा अनुसृत्य प्रभु प्रकर्षेण दाहपाकादिनोपकारको भवमि समत्सु युद्धेषु त्वां हवामहे आह्वयामः ॥

अथ दशमी । “समत्सुग्निमवसे । वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु चित्रराधसम्” इति । वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं समत्सु युद्धेषु अवसेऽस्माकं रक्षणायाग्निं हवामहे आह्वयामः । कीदृशं वाजेष्वन्नेषु विषयेषु चित्रराधसमाख्यं यथा भवति तथा साधकम् । एतच्च मन्त्रद्वयं विजयार्थाग्नेये कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथैकादशी । “सङ्गच्छध्वं संवदध्वम् । सं वो मनांसि जानताम् [४] । देवा भागं यथा पूर्वं । सञ्जानाना उपासत” इति । समानैः सह विप्रिया हे पुरुषाः यूयं सङ्गच्छध्वं परस्परं सङ्गता भवथ । संवदध्वं सभादं कुरुत । एको भोक्तुं कार्यमिव वो युष्माकं मनांसि सञ्जानतां परस्परं सम्प्रति जानन्तु यथा पूर्वं देवाः सञ्जानानाः परस्परसङ्गतिं जानन्तो भागमुपासत सखस्वभागमविघ्नेन अनुभूतवन्तस्तदत् ॥

अथ द्वादशी । “समानो मन्त्रः समितिः समानी । समानं मनः सह चित्तमेषाम् । समानं केतो अभि सूरभध्वम् । सञ्ज्ञानैर्न वो हविषा यजामः” इति । मन्त्रो मन्त्रालोचनं कार्यविचारः समान एकरूपोऽस्तु, तथा समितिः समानी अन्योऽन्यसङ्गमोऽपि एकरूपोऽस्तु, मनः समानमेकविषयमस्तु, एषां चित्तं सह तिष्ठतु, ऊहापाहम्यमन्त्रःकरणं मनः, वस्तु-ज्ञानावस्थितमन्त्रःकरणं चित्तम्, समानं केतो अभि सहवाम-स्थानमभिलक्ष्य संरम्भध्वं प्रयतध्वम् । वो युष्माकं विप्रतिपन्नानां देवानां सञ्ज्ञानेन सम्प्रतिपत्तिनिमित्तेन हविषा यजामः ॥

अथ त्रयोदशी । “समानो व आकृतिः । समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनः । यथा वः सुमहा सति” [५] इति । वो युष्माकं आकृतिः समानी सङ्कल्प एकरूपोऽस्तु, वो युष्माकं हृदयानि कार्यनिश्चायकानि अन्तःकरणानि समाना एकरूपाणि भवन्तु, वो युष्माकं मनः ऊहापाहूपमामर्थ्यञ्च समानमेकरूपमस्तु, किं वज्जना वो युष्माकं सर्वे कार्यं सुमहा सुखेन सहावस्थितं यथा सति अतिशयेन प्रकारेण भवति तथान्तु ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “सञ्ज्ञानं नः स्वैः । सञ्ज्ञानमरणैः सञ्ज्ञानमश्विना युवम् । इहास्मासु नियच्छतम्” इति । ना-ऽस्माकं स्वैः स्वकीयैः पुरुषैः मह सञ्ज्ञानमेकमत्यमस्तु । अरणैः गमनैः व्यवहारविशेषैः सञ्ज्ञानमेकमत्यमस्तु । हे अश्विनौ युवां इहलोके अस्मासु सर्वेष्वपि सञ्ज्ञानम् एकमत्यं नियच्छतं नियतं कुरुतम् ॥

अथ पञ्चदशी । “सञ्ज्ञानं मे बृहस्पतिः । सञ्ज्ञानं सविताकरत् । सञ्ज्ञानमश्विना युवम् । इह मह्यं नियच्छतम्” इति । बृहस्पतिर्देवः मे मदीयं सङ्ख्यं सञ्ज्ञानम् ऐकमत्यं करोतु । सविता च सञ्ज्ञानम् ऐकमत्यं करोतु । हे अश्विनौ युवां मह्यं मदर्थं इह मदीये जने सञ्ज्ञानं नियच्छतम् । सङ्गध्वमित्यादयः पञ्च मन्त्रा यः सामनैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतया सञ्ज्ञान्या याजयेदित्यस्मिन् कर्माणि द्रष्टव्याः ॥

अथ षोडशीमाह । “उपच्छायामिव घृणेः । अगन्तुं शर्म ते वयम् [६] । अग्ने हिरण्यसन्दृशः” इति । हे अग्ने हिरण्यसन्दृशः सुवर्णवत्स्यग् दृश्यमानस्य ते तव शरणं गृहमुप समीपे वयमगन्तुं प्राप्तास्मः । तत्र दृष्टान्तः, घृणेः कायामिव यथा लोके आदित्यस्य रश्मिः कायाभूतां शालां प्राप्नुवन्ति तद्वत् । अयं मन्त्र आग्नेयकर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथ सप्तदशी । “अदभ्येभिः सवितः पायुभिर्वृम् । शिवेभिरथ परिपाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यमे । रक्षामाकिर्नो अघशूष ईशतः” इति । हे सवितः त्वं अदभ्येभिः अहिंसितैः शिवेभिः शान्तैः पायुभिः पालनोपायैः अद्यास्मिन् कर्माणि नो गयम् अस्मादीयं गृहं परिपाहि सर्वतः पालय । हिरण्यजिह्वः स्वर्णसदृशजिह्वायुक्तः सन् नव्यमे अत्यन्तं नूतनाय सुविताय शोभनगमनाय सस्यगनुष्ठानाय रक्ष विघ्नान् परिहर । अघशूषः नोऽस्मादीयमघं शंसन् निन्दां कुर्वन् यो वैरी वर्त्तते स नोऽस्माकं माकिरीशत

वाधितुं समर्थो माभूत् । अयं मन्त्रः सावित्रे कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथाष्टादशी । “मदे मदे हि नो ददः । यूथा गवामृजु-
क्रतुः । सङ्गभाय पुरुशता । उभया हस्त्यावसु । शिशिहि राय
आभर” [७] इति । अजुक्रतुः अकुटिलकर्माऽयमिन्द्रः नोऽ-
स्माकं मदे मदे तदा तदा हर्षनिमित्तं गवां यूथाः ददः,
गोसमूहान् प्रयच्छति । हे इन्द्र उभया हस्त्या उभयोर्हस्त-
योः पुरुशता बहूनि शतानि सङ्गभाय सम्यग् गृह्यत्वा यदसु
धनं शिशिहि अस्मभ्यं प्रयच्छ । पुनरपि रायो धनान्याभर
सम्पादय ॥

अथैकोनविंशी । “शिप्रिन् वाजानां पते । शचीवस्तव द५-
सना । आतु न इन्द्र भाजय । गोख्येषु शुभ्रेषु । सहस्रेषु तु-
वीमघे” इति । शिप्रशब्दे हनुवाचकः शोभनहनुयुक्तः शिप्रो
वाजानां पतिरन्नपालकः शचीवान् शक्तिमान् तुवीमघो
वज्रलघनः । तादृश हे इन्द्र तव द५सना त्वत्सम्बन्धिनि दंसन-
शब्दाभिधेयेऽस्मिन् कर्माण्यनुष्ठिते सति शुभ्रेषु निर्मलेषु सहस्रेषु
सहस्रसङ्ख्याकेषु गोख्येषु च नोऽस्मानातु भाजय समन्तात् मदा
भागिन् कुरु । एतच्च मन्त्रद्वयं ऐन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ विंशी । “यद्देवा देव हेलनम् । देवासश्चक्रमा वयम् ।
आदित्यास्तस्मान्मा यूयम् । अतस्वर्त्तेन मुञ्चत” इति । हे
देवासः दीप्यमाना आदित्या देवाः देवहेलनं देवावज्ञाकूपं
पापं यद्वयं चक्रम यूयमादित्याः अतस्य यज्ञस्य अतः सत्येन
शास्त्रीयेणास्रदनुष्ठानेन मां तस्मात् पापात् मुक्तं कुरुत ॥

अथैकविंशी । “स्ततस्यर्त्तेनादित्याः [८] । यजत्रा मुञ्चतेह मा । यज्ञैर्वो यज्ञवाहसः । आशिक्षन्तो न शेकिम” इति । हे आदित्याः यजत्रा यष्टव्याः यूयं इहास्मिन् लोके ऋतस्य-
र्त्तेन सम्यगनुष्ठानेन मां पापादस्मान् मुञ्चत । हे यज्ञवाहसः यज्ञनिर्वाहका देवाः । वो यज्ञे युष्मत्सम्बन्धिभिर्यज्ञैः शेकिम पापं नाशयितुं शक्ता भवेम । तत्र दृष्टान्तः, आशिक्षन्तो न यथा यज्ञसम्बन्धि सर्वतः शिचां कुर्वन्त आचार्याः शक्ताः तद्वत् ॥

अथ द्वाविंशी । “मेदस्वता यजमानाः । स्तुचान्येन जुह्वत । अकामा वो विश्वेदेवाः । शिचन्तो नोपशेकिम” इति । हे विश्वेदेवाः मेदस्वता सारयुक्तेनाज्येन पूर्णया स्तुचा जुह्वतः होमं कुर्वन्तः अकामाः फलकामनारहिताः यजमानाः वयं वो युष्माकं प्रसादात् उपशेकिम पापं नाशयितुं सर्वथा शक्ता स्मः । शिचन्तो नेति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥

अथ त्रयोविंशी । “यदि दिवा यदि नक्तम् । एन एनस्यो-
ऽकरत् । भूतं मा तस्माद्भव्यञ्च । द्रुपदादिव मुञ्चतु” इति । एन इच्छतोत्येनस्यः पूर्वमपापप्रवृत्तोऽहं रात्रौ दिवमे वा एनोऽकरत् पापं कृतवानस्मि । कीदृशमेनः भूतं भव्यञ्च किञ्चिदेनः पूर्वमेव निष्यन्नम् । अन्यन्तु कर्त्तुमुद्युक्तं तस्मात् सर्व-
स्मात् पापात् मामादित्यो मुञ्चतु । तत्र दृष्टान्तः, द्रुपदादिव अपराधिनां पादे प्रतिमोक्षितं काष्ठं द्रुपदं यथा ह्रपालुः स्वामी अस्माद् बन्धनादपराधिनं मोक्षयति ॥

अथ चतुर्विंशी । “द्रुपदादिव मुमुक्षानः । खिन्नः स्नात्वा मल्लादिव । पूतं पवित्रेणैवाज्यम् । विश्वे मुञ्चन्तु । मेनसः” इति । विश्वे सर्व्वे देवा मामेनसः पापात् मुञ्चन्तु मुक्तं कुर्व्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयं द्रुपदात् पादबन्धनरूपात् काष्ठात् मुमुक्षान इवेत् यथा तथेत्यर्थः । खिन्नः स्नेहव्याप्तगात्रः स्नात्वा स्नानं कृत्वा यथा मल्लात् मुच्यते तद्वत् । पवित्रेण उत्पवनसाधनेन आज्ञं यथा पूतं तद्वत् ॥

अथ पञ्चविंशी । “उदयं तमस्यरि । पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवचा सूर्य्यम् । अगन्तु ज्योतिरुत्तरम्” [८] इति । तमस्यरि तमसोऽन्धकारात् परि ऊर्द्धमुत्तरमुत्कृष्टं ज्योतिरुत्पश्यन्तः उत्कर्षेण पश्यन्तो वयं देवचा देवेषु मध्ये देवं द्योतमानं सूर्य्यरूपमुत्तमं ज्योतिरगन्तु प्राप्ताः स्मः । यद्देवा देवहेडनमित्येताः षड्रुचः पापक्षयार्थं कर्माणि द्रष्टव्याः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पञ्चमानुवाके प्रथमाष्टकामाह । “वृषा सो अशुः पवते हविष्मान्तोमः । इन्द्रस्य भागं ऋतयुः जनायुः । सोमा वृषाणं वृषभं कृणोतु । प्रियं विशाः सर्व्ववीर्य्यं सुवीर्य्यम्” इति । सोमो बल्ल्यात्मकः पवते शुद्धो भवति । कीदृशः सोमः वृषा कामानां वर्षयिता सः प्रसिद्धः अशुर्व्वज्जिभिरंशुभिर्भुक्तः

हविष्मान् हविषो निष्पादकः इन्द्रस्य भागो भक्षणोयः ऋतयुः
यज्ञहेतुः शतायुः शतसंवत्सरस्यायुषः प्रदाता । तादृशः सोमः
मां यजमानं वक्ष्यमाणविशेषणोपेतं कृणोतु करोतु । कैर्विशे-
षणैरुपेतं वृषाणं सेचकं वृषभं श्रेष्ठं विशां प्रजानां प्रियं प्रीति-
हेतुं सर्ववीरं सर्वेषां मध्ये वीर्यापेतं सुवीरं शोभनैः वीरैः
पुचैर्युक्तम् ॥

अथ द्वितीयामाह । “कस्य वृषा सुते सचा । नियुत्वान्
वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये” इति । कस्य उदकस्य वृषा
वर्षिता सुतेऽभिषुते सोमे सचा समवेतः नियुत्वान् नियुङ्गि-
रश्वविशेषैर्युक्तः वृषभः श्रेष्ठः वृत्रहा वैरिघातकः इन्द्रः सोम-
पीतये सोमपानाय रणद्रुमते ॥

अथ तृतीयामाह । “यस्ते शृङ्गवृषो नपात् । प्रणपात् कु-
ण्डपायः । न्यस्मिन्दध्र आ मनः” [१] इति । “शृङ्गादिशब्दे-
स्त्रिभिः सोमः सम्बोध्यते । अथवा इन्द्रस्य सम्बोधनानि शृङ्ग-
वत् श्रेष्ठकामाभिवर्षकः नपात् नपातयिता अस्माकमविनाश-
हेतोरीदृश इन्द्रः योऽयं कुण्डपायः, एतन्नामकः सोमयाग-
विशेषः प्रणपात् प्रकर्षेण पातयिता हस्तिहेतुरित्यर्थः । अस्मिन्
क्रौतौ ते मनः नितरां आसमन्तात् दध्ने धारितमसि ॥

अथ चतुर्थीमाह । “तः सध्रोचो रूतयो वृषिष्यानि ।
पौंस्यानि नियुतः ससुरिन्द्रम् । समुद्रं न सिन्धव उक्थ्यशुभाः ।
उत्थ्यचसङ्गिर आविशन्ति” इति । सध्रोचोः सह प्रवर्त्त-
माना रूतयः रक्षाहेतवः कर्ष्यविशेषाः पौंस्यानि पुंसस्त्वन्वीनि

वृष्ण्यानि मेचनानि कामवर्षणानि वा नियतः । अस्मासु
तमिन्द्रं सस्युः संवभ्रन्ति । तत्र दृष्टान्तः, समुद्रं न मित्वैवः
यथा समुद्रं नद्यः प्राप्नुवन्ति तदत् । अथवा वक्ष्यमाणार्थेयं
दृष्टान्तः । उक्थगुप्ता उक्थैः शास्त्रैः प्रबलाः गिरः, अस्मा
दीया स्तुतिरूपा वाचः उरुव्यचमं अत्यन्तदृष्टियुक्तमिन्द्रम्
आविशन्ति ॥

अथ पञ्चमीमाह । “इन्द्राय गिरेः अनिशितमर्गाः । अपः
प्रैरयन्त्सगरस्य बुभ्रात् । यो अक्षेणैव चक्रिया शचीभिः ।
विव्यक्तस्तस्मै पृथिवीमुत द्याम्” इति । य इन्द्रः शचीभिः
शक्तिभिः पृथिवीं विव्यक्तस्तस्मै सर्वतस्तस्मितवान् उत अपिच
द्यां द्युलोकमपि विव्यक्तस्तस्मै । तत्र दृष्टान्तः, अक्षेणैव चक्रिया,
यथा रथस्य अक्षेण चक्रिया चक्रद्वयं स्तम्भितं तदत् । तादृशाय
इन्द्राय अस्माभिः प्रयुज्यमाना स्तुतिरूपा गिरः अनिशितमर्गाः
अतीक्ष्णस्वभावाः अपः सगरस्य समुद्रममानस्य मेघस्य बुभ्रात्
मूलात् प्रैरयन् अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः स्थयमान इन्द्रः
वृष्टिं प्रयच्छतीत्यर्थः । आपो वै शान्ता इति श्रुतेरनुभावाच्च ।
अपामतीक्ष्णस्वभावत्वम् ॥

अथ षष्ठीमाह । “अक्षोदयच्छवसा क्षाम बुभ्रम् । वार्षवात-
स्तविषीभिरिन्द्रः [१] । दृढान्यौघादुशमान आजः । अवाग्भि-
नत्ककुभः पर्वतानाम्” इति । अयमिन्द्रः शवसा स्त्रीकीयेन
बल्लेन क्षाम क्षीणं बुभ्रं मेघमूलम् अक्षोदयत् उदकपूर्णं कृत्वा
प्रेरितवान् । तत्र दृष्टान्तः, वार्षवातः वार्षवायुः जलं यथा

प्रेरयति तदत् । आजः बलं उग्रमानः कामयमानः दृढानि
मेघरूपाणि औघ्रात् हतवान् वज्रेण भिन्नवान् पर्वतानां ककुभः
शिखराणि महादृष्ट्या वज्रेण वा अभिनत् भिन्नान्यकरोत् ।
वृषास इत्यादयः षण्मन्त्राः ऐन्द्रे सौमिके कर्माणि द्रष्टव्याः ।
तः सधोचीरित्यस्य तु सौचामण्यामैन्द्रे पञ्चावर्ण्यस्ति विनियोगः ।
अतएव तत्र प्रतीकमास्मात्तम्, तः सधोचीरिति ॥

अथ सप्तमीमाह । “आ नो अग्ने सुकेतुना । रथिं विश्वा-
द्युपोषसम् । मार्डिकं धेहि जीवसे” इति । हे अग्ने सुकेतुना
शोभनेन ज्ञानेन युक्तस्त्वं विश्वाद्युपोषसं विश्वस्यायुषः पोषणे
क्षमं रथिं धनं मार्डिकम् अतिशयेन सुखसाधनभूतं जीवसे
अस्माकं जीवनाय आ धेहि सर्वतः सम्पादय ॥

अथाष्टमीमाह । “तव सोम महे भगम् । त्वं यून् ऋता-
यते । दत्तं दधासि जीवसे” इति । हे सोम त्वं महे महते
वृद्धाय भगं सौभाग्यं दधासि सम्पादयसि । तथा त्वम् ऋता-
यते यज्ञमिच्छते यूने यौवनेोपेताय यजमानाय जीवसे जी-
वनार्थं दत्तं समर्थं धनं दधासि सम्पादयसि । एते उभे ऋतौ
चातुर्मास्यन्तर्गतमहापितृयज्ञे आज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये ।
तथा च सूत्रकार आह, जीववन्तावाज्यभागौ यजति आनो
अग्ने सुकेतुना इति ॥

अथ नवमीमाह । “रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुगम् । सूरौ
न मित्रावरुणा गविष्टिषु [३] । रजांसि चित्रा वि रचन्ति
तन्यवः । दिवः सञ्जाया पयसा न उक्षतम्” इति । मरुतो

देवाः शुभे कर्मणि सुगं शोभनं गमनसाधनं रथं युञ्जते
अश्वैर्योजयति । तत्र दृष्टान्तः, सूरौ न यथा सूर्येण रथं
युनक्ति तद्वत् । हे मित्रावरुणौ गविष्टिषु भूमाविष्टमाणाः
क्षेत्रादिसम्पत्तयः गविष्टयः तासु निमित्तभूतासु चित्राः वि-
चित्राणि रजांसि रञ्जनीयानि वितन्त्यः विस्तारयन्तः मरुतः
विविधं चरन्ति, तद्वद्युवामपि दिवः सकाशात् सप्ताजा पयसा
सम्यक् राजमानेन क्षेत्रापकारिणा जलेन नोऽस्मान् उच्यते
सिद्ध्यतः ॥

अथ दशमीमाह । “वाचसु मित्रावरुणाविरावतोम् ।
पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम् । अभा वसत मरुतः सु
मायया । द्यां वर्षयत मरुणामरेपमम्” इति । हे मित्रावरुणौ
अथ पर्जन्य इरावतोम् अन्नसाधनभूतां चित्रां बहुविधां
त्विषीमतीं त्विषिभिर्विद्युद्भिर्युक्तां वाचं गर्जनध्वनिरूपां वदति
करोतीत्यर्थः । अरुणं विद्युद्भिर्युक्तत्वेनारुणवर्णाम् अपमं
रेपसा वृष्टिप्रतिबन्धकेन पापादिनां रहिता द्यां मघयुक्तां दिवं
वर्षयन्तम् । हे मित्रावरुणौ युवां वृष्टियुक्तां कुरुतम् । हे मरुतः
यूयमपि मायया धूमज्योतिरादिभिः मघनिष्पादिकया भ-
वदीयया मायाशक्त्या अभाः विचित्राण्यभाणि सुवसत सुष्ठु-
वासयत सन्पादयतेत्यर्थः । एतच्च मन्त्रत्रयं वृष्टिहेतौ मित्रा-
वरुणकर्मणि विनियोज्यम् ॥

अथैकादशीमाह । “अयुक्तं सप्त शुन्ध्युवः । सूरौ रथस्य
नम्रियः । ताभिर्याति स्रयुक्तिभिः” इति । सूरः सूर्यः रथस्य

स्वकीयस्य नम्रियः अपातनहेतुन् कथमविनाशयितुन् शु-
न्यवः शुद्धान् मत्तमङ्गाकान् अयुक्त रथे योजितवान् । स्व-
युक्तिभिः स्वेन योजिताभिः शस्ताभिः सह याति प्रतिदिशं
गच्छति ॥

अथ द्वादशीमाह । “वह्निष्टेभिर्विहरन् यासि तन्तुम् [४] ।
अवव्ययस्मितिं देव वस्वः । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । चर्म-
वाबाधुस्तमो अप्रवन्तः” इति । हे देव सूर्य्य वह्निष्टेभिः अति-
शयेन वह्ननचमैरश्वैर्विहरन् तत्र क्रोडन् तन्तुं रश्मिविस्तारं
यासि प्राप्नोषि । किं कुर्वन् अमितम् अन्धकारम् अवव्ययन्
विनाशयन् । वस्वः वामयितारम् आच्छादकमन्धकारं दवि-
ध्वतः दोधूयमानाः विनाशनममर्थाः सूर्य्यस्य रश्मयः अप्रवन्तः
अन्तरिक्षमध्ये तमोऽन्धकारम् अबाधुः विनाशितवन्तः । अप-
शब्देऽपि अन्तरिक्षनामसु पठितः । तमो विनाशने दृष्टान्तः,
चर्मैव, यथा दृष्टेरावरकं पटलरूपं चर्म अपनयति तद्वत् ।
एतच्चोभयं सौर्य्य कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “पर्जन्याय प्रगायत । दिवस्पुत्राय
मीढुषे । स नो यवममिच्छतु” इति । हे अलिजः पर्जन्याय
पर्जन्यदेवनार्थं प्रगायत प्रकर्षणं गानं कुरुत । कीदृशाय
दिवस्पुत्राय स्वर्गलोकस्य पुत्रस्थानीयाय मीढुषे सेचनममर्थाय
स च पर्जन्यः नोऽस्मदर्थं यवसं हणसस्यादिकमिच्छतु वृष्टि-
दारेण सम्पादयतु इत्यर्थः ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “अच्छा वद तव सङ्गीर्भिराभिः । सुहि

पर्जन्यं नमसा विवास । कनिकददृषभो जीरदानुः । रेतो
दधात्वोषधीषु गर्भम्" [५] इति । हे पर्जन्यदेव तव समञ्च
अस्मद्धितं बलमभिलक्ष्य वद गर्जनरूपं शब्दं कुरु । येन
गर्जनेन दृष्टिद्वारास्माकं बलं सम्पद्यते तथा गर्जनं कुरु । हे
अलिक्समूह आभिर्गीभिः वैदिकीभिः स्तुतिभिः पर्जन्यदेवं
स्तुहि नमसा विवास सर्वो जने नमस्कारेण परिचर्या-
ञ्चकार । कनिकदत् पुनः पुनः गर्जनं, दृषभो वर्षणकामः,
जीरदानुः अस्मज्जीवनहेतुरयं पर्जन्यः ओषधीषु गर्भं रेतः
गर्भकारणबीजं दधातु स्यापयतु ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “यो गर्भमोषधीनाम् । गवां हृणो-
त्यर्वाताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम्” इति । यः पर्जन्यः ओषधीनां
गवां अर्वाताम् अश्वानां पुरुषीणां मनुष्यस्त्रीणाञ्च गर्भं हृणोति
करोति स पर्जन्यः अभीष्टं साधयत्विति शेषः ॥

अथ षोडशीमाह । तस्मा इदांसं हविः । जुहोता मधु-
मत्तमम् । इडां नः संयतं कर्तु” इति । यः पर्जन्यदेवः
गर्भप्रदः, तस्मा इत् तस्यैव पर्जन्यस्य देवस्य आस्ये मुखे हे
अल्विजः हविर्जुहोत । कीदृशं हविः, मधुमत्तमम् अतिशयं न
मधुरं, स च पर्जन्यः अस्माकं संयतं सम्यक् नियतं इडाम् अन्नं
कर्तुं करोतु । पर्जन्यायेत्यादिमन्त्रचतुष्टयं पर्जन्यदेवताके
कर्षाणि द्रष्टव्यम् । अतएव सूत्रकारास्तस्मात्स्येव्वन्वारम्भणी-
येष्टौ पर्जन्यचरं विधाय तत्र पर्जन्यायेति मन्त्रद्वयं विनि-
युक्तवान् ॥

अथ सप्तदशीमाह । “तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामित् । शुचिं घृतेन शुचयः सपर्यन् । नामानि चिद्दधिरे यज्ञियानि । अस्रदयन्त तनुवः सुजाताः” [६] इति । हे अग्ने यद् यस्मात् कारणात् तिस्रः शरदः चीन् संवत्सरान् शुचयः शुद्धाः मरुतः शुचिं त्वामित् शुद्धात्मानं त्वामेव घृतेन सपर्यन् पर्यचरन् । तस्मात् कारणात् यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि चिद्दधिरे नामान्यपि धृतवन्तः । तानि च मरुतां नामान्यन्यत्राज्ञातानि, इदृङ् चान्यादृङ् वेत्यादीनि । ते च मरुतः सुजातास्तनुवः सुष्टु समुत्पन्नाः स्वकीयास्तनूः अस्रदयन्त अन्तरिक्षे प्रेरितवन्तः । अयं मन्त्र आग्नेये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

अथाष्टादशीमाह । “इन्द्रश्च नः शुनाशीरौ । इमं यज्ञं मिमिक्षतम् । गर्भं धत्तं स्वस्तये” इति । शुनो वायुः शीर आदित्यः, हे शुनाशीरौ नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतं घृतादिद्रव्येण सेक्तुमिच्छतं भवत्स्वामी योऽयमिन्द्रः सोऽपि सेक्तुमिच्छतु । तथा शुनाशीरौ युवां स्वस्तये चेमाय गर्भं धत्तं सत्यादधतम् ॥

अथैकोनविंशीमाह । “ययोरिदं विश्वं भुवनमाविवेश । ययोरानन्दो निहितो महश्च । शुनाशीरावृतुभिः संविदानौ । इन्द्रवन्नौ हविरिदं जुषेथाम्” इति । ययोः शुनाशीरयोः इदं विश्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टम्, आश्रितमित्यर्थः । तथा ययोः शुनाशीरयोः आनन्दो निहितोऽवस्थितः महश्च तेजोऽप्याश्रितम् । तौ शुनाशीरौ ऋतुभिर्वसन्तादिदेवैः सह संविदानौ

ऐकमत्यं गताविन्द्रवन्तौ इन्द्रेण युक्तौ युवां इदं हविर्जुषेधाम् ।
एतद्योभयं शुनासीर्ये कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ विंशीमाह । “आ घा ये अग्निमिन्धते । स्तृणन्ति बर्हि-
रानुषक् । येषामिन्द्रो युवा मखा” इति । ये यजमाना अलिजः
आसमन्तान् अग्निं इन्धते प्रज्ज्वालयन्ति । घञ्भ्यः पादपूर-
णार्थः प्रसिद्धार्थो वा, प्रसिद्धा अलिज इत्यर्थः । तथा आनुषक्
अनुषक्तं बर्हिर्ये स्तृणन्ति तथा एषां यजमानादीनां युवा नि-
त्यतरुण इन्द्रमखा मखिवत् सुलभो भवति, ते यजमानादयः
कर्मानुतिष्ठन्त्विति शेषः । अनेन मन्त्रेण सुत्यादिने महानात्रे
बुध्वा सदोऽभिष्टुते । तथाच सूत्रकारेणाक्तम्, आ घा ये
अग्निमिन्धत इति सद इति ॥

अथैकविंशीमाह । “अग्न इन्द्रश्च मेदिना । हयो वृषाण्य-
प्रति । युवः हि वृत्रहन्तमा” इति । हे अग्ने त्वञ्च इन्द्रश्च
मेदिना मेदस्वन्तौ बलवन्तौ वृत्राणि शत्रून् प्रति प्रतिकूलं
यथा भवति तथा हयः मारययः । हि यस्मात् कारणात्
युवं युवामुभौ वृत्रहन्तमा अतिशयेन शत्रुघातिनौ ॥

अथ द्वाविंशीमाह । “याभ्याः सुवरजयलय एव । या-
वातस्तुर्भुवनस्य मध्ये । प्रचर्षणी बृषणा वज्रबाह्व । अग्नी
इन्द्रा वृत्रहणा ऊवे वाम्” [७] इति । याभ्यामिन्द्राग्निभ्याम्
अग्न एव इतः पूर्वमेव अनुगृहीता यजमानाः सुवरजयन्
स्वर्गे जितवन्तः । यौ चेन्द्राग्नी भुवनस्य मध्ये मर्व्यजातस्तुतः,
आगत्य स्थितौ ताविन्द्राग्नी वां युवां ऊवे अस्मिन् कर्माण्याङ्-

यामि । कीदृशी प्रचर्षणी प्रकृष्टैश्चर्षणीभिः मनुष्यैः यागकर्तृ-
भिर्युक्तौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ । वज्रबाह्व हस्ते वज्रं
धारयन्तौ वृचहणा वैरिघातिनौ । एतच्चोभयं ऐन्द्राग्रे कर्माणि
द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ॥

षष्ठेऽनुवाके प्रथमामृचमाह । “उत नः प्रिया प्रियासु ।
सप्तस्वसासु जुष्टा । सरस्वती स्तोम्याऽभूत्” इति । इयं सरस्वती
स्तोम्या स्तोत्रयोग्याऽभूत् । कीदृशी प्रियासु देवतासु मध्ये
अत्यन्तं प्रिया उत अपि च नोऽस्माकं विशेषतः प्रिया, सप्त-
सङ्ख्याका ब्राह्मीमाहेश्वरीत्याद्या देवता स्वसारः भगिन्यः
यस्याः सा सप्तस्वसासु जुष्टा सुष्ठु सेविता ॥

अथ द्वितीयामाह । “इमा जुङ्गाना युष्मदा नमोभिः ॥ प्रति-
स्तोमः सरस्वति जुषस्व । तव शर्मान् प्रियतमे दधानाः ।
उपस्थेयाम शरणं न वृचम्” इति । हे सरस्वति युष्मत् युष्मान्
त्वामित्यर्थः । इमे यजमानाः नमोभिः नमस्कारैः सह आजु-
ङ्गानाः सर्वतो होममाङ्गानं वा कुर्वन्तो वर्त्तन्ते । स्तोमं तदीयं
साम तदीयं स्तोत्रं प्रति प्रातिस्विकम् असाधारणं जुषस्व सेवस्व ।
तव प्रियतमे अतिप्रिये शर्मान् वृचवदुपकारके शरणे गृहे
दधानाः हविर्होमयन्तो वयं उपस्थेयाम उपस्थानं करवाम ।
एतदुभयं सरस्वते कर्माणि द्रष्टव्यम् । तथा सरस्वतीं मेघो-

मालभेतेत्यस्य पशोः सूत्रे प्रतीकमास्मात्, इमा जुह्वाना यस्ते
सन इति ॥

अथ तृतीयामाह । “त्रीणि पदा विचक्रमे । विष्णुर्गोपा
अदाभ्यः । ततो धर्माणि धारयन्” [१] इति । गोपाः सर्वस्य
जगतो रक्षकः अदाभ्यः केनायतिरस्कार्यः विष्णुः छत्वेऽपि
जगति त्रीणि पदा विचक्रमे पदत्रयं निदधौ । किं कुर्वन्, तत-
स्तस्मात् पदत्रयात् धर्माणि धारयितव्यानि सर्वाणि वस्तूनि
धारयन् ॥

अथ चतुर्थीमाह । “तदस्य प्रियमभि पाथो अस्याम् ।
नरो यत्र देवयवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या ।
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः” इति । देवयवः देवानिच्छन्तां
नरः यजमानाः यत्र भागीरथीजले मदन्ति हस्यन्ति अस्य
विष्णोः प्रियं तत्पाथः भागीरथीजलम् अभ्यस्याम् अभितो
व्याप्तवान् उरुक्रमस्य विस्तीर्णपादस्य विष्णोः परमे पदे तृतीये
पादे बन्धुः सखन्धः मध्वः मधुरः उत्सः भागीरथीप्रवाहः
इत्या एवविधः हि शब्दः सर्वलोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “क्रत्वादा अस्तु श्रेष्ठः । अद्य त्वा वन्धन्तु-
रेक्षणाः । मर्त्त आनाश सुवृत्तिम्” इति । क्रत्वा क्रतौ कर्षाणि
वा हविषो दाता श्रेष्ठः सर्वेषां मध्ये प्रशस्ताऽस्तु भवतु । हे
अग्ने अद्य अस्मिन् कर्षाणि त्वा वन्धन् याचमानः सुरेक्षाः
शोभनधनः मर्त्तः मनुष्यः सुवृत्तिं सुष्टु दारिद्र्यवर्जनम् आनाश
आनाशे व्याप्नोति । अयं मन्त्रः आग्नेये कर्षाणि द्रष्टव्यः ॥

अथ षष्ठीमाह । “इमा ब्रह्मा ब्रह्मवाह । प्रिया त आ
बर्हिः सोद । वोहि सूर पुरोडाशम्” [२] इति । ब्रह्माणि वेदान्
वहतीति ब्रह्मवाह वेदैरविनाभूतः सूर्यः । अतएवान्यत्रास्मात्,
वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति । तादृशः सूरः सूर्यः इमा
ब्रह्मा इमानि ब्रह्माणि वेदवाक्यानि कर्मणस्त्रिभिरुच्चार्यमाणानि
ते प्रिया तव प्रियाणि । अतस्त्वं बर्हिरासोद यज्ञमागच्छ
पुरोडाशं वोहि भक्षय । अयं मन्त्रः सौर्यं कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

अथ सप्तमीमाह । “उप नः सूनवो गिरः । शृण्वन्त्वमृतस्य
ये । सुमृडोका भवन्तु नः” इति । अमृतस्य सूनवः क्षीरस्य
पुत्राः ये मरुतः सन्ति । तथाच ब्राह्मणसमास्मात्, पृश्निष्वै वै
पयसो मरुतो जाता इति । हे मरुतः नः अस्मदीयाः गिरः
सुतिरूपा वाचः उपशृण्वन्तु, ततो नोऽस्माकं सुमृडोकाः सुख-
हेतवो भवन्तु । अयं मन्त्रो मारुते कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

अथाष्टमीमाह । “अद्या नो देव सवितः । प्रजावत् सावीः
सौभागम् । परा दुःखप्रियं सुव” इति । हे सवितर्देव अद्य
अस्मिन् कर्मणि नोऽस्माकं प्रजावत् पुत्रपौत्राद्युपेतं सौभागं
सौभाग्यं सावीः अनुजानीहि । दुःखप्रियं दुःखप्रतिनिमित्तं दोषं
परासुव विनाशय ॥

अथ नवमीमाह । “विश्वानि देव सवितः । दुरितानि
परासुव । यद्गद्रं तन्म आसुव” इति । हे सवितर्देव विश्वानि
दुरितानि परासुव विनाशय । यद्गद्रं कल्याणमस्ति तन्मे मम
आसुव सर्वतोऽनुजानीहि । एतदुभयं सावित्रे कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ दशमीमाह । “गुचिमर्कैर्बृहस्पतिम् [३] । अध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आचके” इति । हे ऋत्विजः गुचिं गुह्यं बृहस्पतिम् अध्वरेषु यागेष्वर्कैः अर्चनैः सह नमस्यत नमस्कृतम् । तस्य बृहस्पतेः प्रमादात् अहम् अनामिकस्याप्यवशं ओजो बलम् आचके सर्वतः प्राप्नुवामि । अयं मन्त्रः बार्हस्पत्ये कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथैकादशीमाह । “या धारयन्त देवा सुदक्षा दक्षपितारा । असुर्याय प्रमहसा” इति । देवाः सर्वेऽपीन्द्रादयो देवाः सुदक्षा सुष्टु दक्षौ कुशलौ दक्षपितारा दक्षस्य कर्माणिः पालकौ यौ मित्रावरुणौ प्रमहसा प्रकृष्टेन तेजसा असुर्याय असुरसम्बन्धिने विनाशाय धारयन्त चित्ते धृतवन्तः मित्रावरुणावेव असुरान् विनाशयत इत्येवं निश्चितवन्तः । अयं मन्त्रो मित्रावरुणशस्त्रे अन्तर्भावनीयः ॥

अथ द्वादशीमाह । “म इत्येति सुधित आकामि स्वे । तस्मा इडा पितृते विश्वदानो । तस्मै विश्वः स्वयमेवानमन्ति । यस्मिन् ब्रह्मा राजानि पूर्वं एति” इति । यस्मिन् राजानि इन्द्रं ब्रह्मा बृहस्पतिः पूर्वं एति पुरतो गच्छति । म इत् म एव इन्द्रे राजा स्वे स्वकीये आकामि स्थाने सुधितः सुखं प्राप्तः सन् चेति शीदति । तस्मै राज्ञे इडा धेनुः विश्वदानो सर्वदा प्रीतिं जनयति तस्मै राज्ञे विश्वः प्रजाः स्वयमेवानमन्ति वशी भवन्ति । अत्र राजशब्देनेन्द्रे मनुष्यो वा विवक्षिततयः । अयं मन्त्रो बार्हस्पत्ये कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “सकृतीमिन्द्र सच्युतिम् । सच्युतिं जघनच्युतिम् [४] । कनात्काभान्न आभर । प्रयष्यन्निव सक्थौ” इति । हे इन्द्र कनात्काभां कनकवत् भासमानां रूपवतीं कन्यां नोऽस्मदर्थमाभर आनय । कीदृशीं सकृतिं कृतिः आकृतिः सङ्कल्पः तेन सहिताम् अस्माखनुरक्तामित्यर्थः । सच्युतिं च्युतिः चरणं वीर्यस्यन्दनं तेनसहिताम् अनु-रागातिशयेन हि सहसा वीर्यं स्यन्दति । एतदेव पुनः सच्युतिमित्यनूद्य जघनच्युतिमित्यनेन व्याख्यायते । आहरणे दृष्टान्तः, सक्थौ प्रयष्यन्निव यथा अत्यन्तं कामुकः ऊरुद्वयं प्रति यन्मुमुक्षुः अत्यन्तसादरेण स्त्रियमाहरति तद्वत् ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “वि न इन्द्र मृधो जहि । कनीखुन-दिवसापयन् । अभि नः सुष्टुतिं नय” इति । हे इन्द्र मृधः अस्माद्विवाहप्रतिबन्धकान् शत्रून् विजहि विविधं मारय । कनीखुनदिवसापयन्, यथा पूर्वं भूमौ विक्षिप्तं द्रव्यम् अति-शयेन खनिता स पुरुषः स्वपुत्रं प्रत्यानीय संयोजयति, तद्वत् त्वमपि कन्यारत्नमस्मासु संयोजयन् नोऽस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनां कीर्त्तिम् अभि सर्वतो नय प्रापय । एतच्च मन्त्रद्वयं कन्यालाभार्थं कर्माणि विनियोज्यम् ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “प्रजाततिः स्त्रियां यशः । मुष्कयो-रदधात्सपम् । कामस्य हस्तिमानन्दम् । तस्याग्ने भाजयेह मा” इति । योऽयं प्रजापतिः जगतः स्रष्टा स्त्रियां यशः भार्यायां गर्भरूपेण यशसः कारणं यदीर्यं तन्मुष्कयोः रण्डयोः सपं

सम्बन्धम् अदधात् स्थापितवान् । तस्यैव स्थापितस्य विशेषणानि,
कामस्य तृप्तिं तृप्तिकारणं तस्मिन् गलिते सति योषिन् मे
भूयादिति कामो निर्वर्त्तते तस्मिन्निवृत्तिरेव तृप्तिः । अत
एवानन्दं सुखकारणम् । हे अग्ने इह विवाहे कर्माणि मान्दस्य
वीर्यस्य सुखं भाजय प्रापय ॥

अथ षोडशीमाह । “मोदः प्रमोद आनन्दः [५] । मु-
ष्कयोर्निहितः सपः । सृत्वेव कामस्य तृष्णानि । दक्षिणानां
प्रतिग्रहे” इति । मोदादयः त्रयः तारतम्येन अवस्थिताः
सुखावान्तरविशेषाः । वार्त्ताजन्यसुखविशेषो मोदः, दर्शनजन्यः
प्रमोदः, भोगजन्य आनन्दः । तेषां मर्त्येषां सपः समवायहेतुः
मुष्कयोर्निहितः स्थापितः, दक्षिणानां प्रतिग्रहे सति कामस्य
सृत्वेव कामितार्थं प्राणैव तृष्णाणि तृप्ता भवानि अयमर्थः ।
ऋत्विजां दक्षिणाकाले कन्या दीयते । अतएवापस्तम्भमर्त्येषु
स्मर्यते, दैवयज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेदिति । दैवे विवाहे
चिकिर्षिते सति यज्ञप्रयोगमध्ये ऋत्विजे कन्यां समर्पयेदिति ।
आश्वलायनोऽपि । दक्षिणारूपायाः कन्यायाः अभिमर्शनं
विधत्ते, अभिमृशेदप्राणिकन्याञ्चेति । तस्मादक्षिणानां प्रति-
ग्रहे सति कन्यां प्राप्तस्य यादृशी तृप्तिस्तादृशी तृप्तिर्भवतीति ॥

अथ सप्तदशीमाह । “मनसश्चित्तमाकृतिम् । वाचः सत्य-
मशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य । यशः श्रीः अथतां मयि”
इति । मनसः सम्बन्धि चित्तं विज्ञातम् आकृतिं सङ्कल्पं वाचः-
सम्बन्धि सत्यवदनश्चाशीमहि प्राप्नुयाम । तथा पशूनां गवा-

दीनां रूपमनेकविधं स्वरूपम् अन्नस्य सम्बन्धि यशः कीर्त्तिं चाशीमहि, मयि श्रीर्धनसमृद्धिः अयतां सेवताम् ॥

अथाष्टादशीमाह । “यथाहमस्या अदपः स्त्रियै पुमान् । यथा स्त्री दृष्यति पुंसि प्रिये प्रिया । एवं भगस्य दृष्याणि [६] । यज्ञस्य काम्यः प्रियः” इति । असौ स्त्रियै अस्यां विवाहेन लब्धायां स्त्रियां पुमानहं यथा अदपं येन प्रकारेण दृष्टोऽस्मि । यथा च प्रिया स्त्री प्रिये पुंसि दृष्यति, एवमहं भगस्य दृष्याणि सौभाग्येन दृष्टो भवानि । कीदृशोऽहं यज्ञस्य काम्यः यज्ञो हि स्वानुष्ठानाय कामयते । अतएव यज्ञस्याहं प्रियः ॥

अथैकोनविंशीमाह । “ददामीत्यग्निर्वदति । तथेति वायुराह तत् । हन्तेति सत्यं चन्द्रमाः । आदित्यः सत्यमोमिति” इति । एतां कन्याम् अहं ददामीत्येवमग्निः ब्रूते । तत्तथास्त्विति वायुग्याह । चन्द्रमास्तु तत्सत्यं हन्त ममायं हर्षं इत्याह । आदित्यः सत्यमोमिति अवश्यमङ्गीकरोमीति ब्रूते ॥

अथ विंशीमाह ॥ “आपस्तत् सत्यमारभन् । यशो यज्ञस्य दक्षिणाम् । अमौ मे कामः समृद्धताम्” इति । यज्ञदक्षिणां यज्ञसम्बन्धिदक्षिणारूपं यशो यशसः कारणं तत् कन्यारूपं वस्तु आपः सत्यमारभन् अब्देवता अवश्यमानयन् । तस्मादमौ पुत्रोत्पादनरूपो मे कामः समृद्धतां समृद्धोभवत् । प्रजापतिरित्यादिमन्त्रषट्कस्य कन्याप्रतिग्रहे विनियोगमाह बौधायनः । अथ यदि दक्षिणाभिः सह दत्ता स्यात् नात्र वरान्

प्रहिणुयात् तां प्रतिगृह्णीयात् । प्रजापतिः स्त्रियां यज्ञ इत्ये-
ताभिः षड्विरनुकृन्दममिति, आपस्तम्बमतानुसारिणस्तु बध्नाः
शिरशि तण्डुलप्रक्षेपे विनियोगमाहुः ॥

अथैकविंशीमाह । “नहि स्पृशमविदन्नन्यमस्मात् । वैशा-
नरात् पुर एतारमग्नेः [७] । अथेमेऽमन्यन्नमृतमसुराः । वै-
श्वानरं चेवजित्याय देवाः” इति । वैश्वानरनामकादस्मादग्ने-
रन्यं देवं स्पृशं रक्षमां माधकं पुर एतारं देवानां पुरतो
गन्तारं नह्यविदन् देवाः सर्वथा नालभन्त । अथानन्तरम-
सुराः अमूढा देवाः चेवजित्याय कर्मानुष्ठानाङ्गचेवजयाय
तन्मार्गजयाय वा अमृतं केनाप्यतिरस्कृतं वैश्वानरमिमं वैशा-
नराख्यमग्निममन्यन् अरण्योर्मथितवन्तः ॥

अथ द्वाविंशीमाह । “येषामिमे पूर्वं अर्धाम आभन् ।
अयूपाः सद्य विभृता पुरुणि । वैश्वानर तया ते नृत्ताः ।
पृथिवीमन्यामभितस्युर्जनामः” इति । येषां जनानां यजमा-
नानाम् अयूपा विमोहरहिता दमे वैश्वानरस्य मन्यतारो
देवाः पूर्वं अर्धाम पूर्वभाविनो गन्तार आयन् पुरुणि सद्य
बह्वनि यज्ञगृहाणि येषां यजमानानां विभृतानि विंशेषेण
सम्यादितानि ते जनाः जनाः यजमानाः हे वैश्वानर तया
नृत्ताः प्रेरिताः सन्तः अन्यत्-किञ्चित्-यज्ञयोग्यां पृथिवीम्
अभितस्युः अतिक्रम्यावस्थिताः । एतच्चोभयं वैश्वानरदेवत्ये क-
र्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ त्रयोविंशीमाह । “पृथिवीं मातरं महीम् । अन्तरि-

समुपब्रुवे । बृहतीमूतये दिवम्” इति । इमां पृथिवीं महतीं महतीं मातरं मातृसमानाम् अहमुपब्रुवे । यथा माता पालयति तथा त्वं पालयेति ब्रुवे प्रार्थये । अन्तरिक्षमण्यवकाशदानाय प्रार्थये । बृहतीं प्रौढां दिवम् ऊतये वृष्टिप्रदानेन रक्षणाय प्रार्थये ॥

अथ चतुर्विंशीमाह । “विश्वं विभर्ति पृथिवी [८] । अन्तरिक्षं विपप्रथे । दुहे द्यौर्बृहती पयः” इति । इयं पृथिवी विश्वं सर्वं जगत् विभर्ति धारयति पोषयति च । अन्तरिक्षमपि अवकाशप्रदानाय विपप्रथे विस्तीर्णमभूत् । बृहती द्यौः पयो दुहे जलं दोग्धि । एतच्च मन्त्रद्वयं लोकेष्टौ द्रष्टव्यम् । तथा च आश्वलायन आह, लोकेष्टिः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति देवताः पृथिवीं मातरमिति ॥

अथ पञ्चविंशीमाह । “न ता नशन्ति न दभाति तस्करः । नैना अमित्रो व्यथिरादधर्षति । देवाः स्य याभिर्यजते ददाति च । ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह” इति । याभिर्गोभिः देवानुद्दिश्य यजते च यागमपि करोति ददाति च गवां दानमपि करोति । ताः गावो नशन्ति नैव नाशं प्राप्नुवन्ति । तस्करस्तेरोऽपि ताः न दभाति न हिनस्ति । व्यथिः व्यथाहेतुरमित्रः शत्रुरपि एनाः गाः आदधर्षति नैव धृष्टो भवति ताडयितुं प्रगल्भो न भवति । ताभिर्गोभिः सह गोपतिर्गवां स्वामी ज्योगित् चिरमेव सचते स्वर्गं समवेतो भवति ॥

अथ षड्विंशीमाह । “न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते । न सः स्तत्रमुपयन्ति ता अभि । उरुगायमभयं तस्य ता अनु ।

गावो मर्त्यस्य विचरन्ति यज्वनः” [६] इति । रेणुककाटः
रेणोर्भूधूलेः ककाटः उत्पापकः तीव्रगतियुक्त इत्यर्थः । अर्वा
तादृशीऽश्वः ताः गाः नाश्रुते न व्याप्नोति । अथादपि शीघ्रगतय
इत्यर्थः । अतः ता अभि एतादृशीर्गा अभिलक्ष्य संस्तुतं संस्का-
रेण युक्तं रचार्थं दण्डं नोपयन्ति गोपालाः हस्ते दण्डं न स्वीकु-
र्वन्ति । शक्त्वाधिक्येन अथादपि शीघ्रं गच्छन्तीनां गवां ताडनार्था
दण्डो नापेक्षितः । यज्वनः यागशीलस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य ताः
गावः उरुगायं विस्तीर्णगतियोगं भयरहितं स्थानं प्राप्य
विरचन्ति विस्त्रम्भेण चरन्ति । एतच्च मन्त्रद्वयं ब्रह्मण ऋषभ-
मिति विहितस्य पशोरूपहेमार्थं गोसूक्तेऽन्तर्भूतम् । अतएव
तत्र प्रतीकद्वयमास्नातम्, न ता नशन्ति न ता अर्हन्ति ॥

अथ सप्तविंशीमाह । “रात्रौ व्यख्यदायती । पुरुत्रा देव्य-
क्षभिः । विश्वा अधिश्रियोऽधित” इति । पुरुत्रा पुरु बज्रपु
दिवसेषु आयती पुनः पुनरागच्छती रात्रौ देवी रात्र्यभि-
मानिनी देवता अक्षभिः सर्वेषां प्राणिनां चक्षुर्भिः व्यख्यत्
विख्याता अभूत् । अन्धकारं ज्योत्स्नां वा दृष्ट्वा रात्रिरियमिति
निश्चीयते । सा च देवी विश्वाः श्रियः सर्व्याः सम्पदः अधि-
ष्ठाय अधित धारितवती ॥

अथाष्टाविंशीमाह । “उप ते गा इवाकरम् । वृणीष्व
दुहितर्दिवः । रात्रौ सोमन्त्रं जिगृषि” इति । दिवा दुहितः
द्युलोकदेवतायाः पुत्रि हे रात्रि गा इव गाभिरुपलक्षितान्
गोमहिषादीन् सर्वानपि पशून् ते उपकरं तवसमीपे हतवा-

नस्मि। अतो वृणीष्व रक्षार्थं सर्वानपि गवादीन् स्वीकुह।
 रात्रौ हि पशवः शालासु रक्ष्यन्ते इयं रात्रौ देवो स्तोमं न
 अस्माभिः कृतं स्तोत्रमपि जिग्यषो जितवतो। एतच्च मन्त्रद्वयम्
 अरिष्टदर्शनेषु होमेषु विनियोक्तव्यं, तथा च बह्वृच, आरण्य-
 काण्डे संहितोपनिषदि प्रत्यक्षाणि स्वप्नगतानि चारिष्टानुपन्यस्य
 अनन्तरमिदमामनन्ति, स यद्येतेषां किञ्चित् पश्येत्। उपोष्य
 पायसं स्थालीपाकं अपयित्वा रात्रिसूक्तेन प्रत्यृचं ऊवेति ॥

अथैकोनत्रिंशीमाह। “देवो वाचमजनयन्त देवाः। तां
 विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना।
 धेनुर्वागस्मानुपसृष्टुतैतु” [१०] इति। देवाः सर्वे वाचं देवी-
 मजनयन्त तां वाचं विश्वरूपाः द्विपाचतुष्पात् तदवान्तरभेदेन
 पशवः स्वस्वभाषारूपेण वदन्ति सा वागूपा धेनुः नोऽस्मदर्थं
 इषमन्नं ऊर्जं क्षीरादिरसं दुहाना सम्यादयन्तो सृष्टुता अस्माभिः
 सृष्टु वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुता मन्त्रा हृष्टा सती अस्मान् प्रत्यागच्छतु ॥

अथ त्रिंशीमाह। “यद्वाग्दन्त्यविचेतनानि। राक्षी देवानां
 निषमाद मन्त्रा। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि। कस्त्रिदस्याः
 परमं जगाम” इति। यद्वाक् या वाग्देवता अविचेतनानि
 अचेतनमदृशान् मूकान् प्राणिनः वदन्ती वदनक्षमान् कुर्वन्ती।
 देवानां सर्वेषां राक्षी राष्ट्रप्रदा मन्त्रा हृष्टा सती निषमाद
 अस्मदीये कर्माण्युपविष्टा। यस्याः वाग्देव्याः प्रसादात् चतस्रो
 दिग्देवताः ऊर्जं क्षीरादिरसद्रव्यं पयांसि जलानि च दुदुहे
 दुहन्ति सम्यादयन्ति। अस्या वाग्देव्याः परमं पदं मनुष्यः

क्व खिञ्जगाम कुत्र वा प्राप्तवान् तदीयस्यानं प्राप्तुं न कोऽपि क्षम इत्यर्थः । इदञ्च मन्त्रदयं वाचे वेहतमिति विहिते पणौ विनियोक्तव्यम् । अतएव तदीये स्तोत्रे प्रतीकद्वयमाश्नातम्, देवीं वाचमजनयन्त यद्वाग् वदन्तीति ॥

अथैकत्रिंशीमाह । “गौरी मिमाथ मलिलानि तचतो । एकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी । महस्ताचरा परमे व्योमन्” इति । परमे योन्नि ब्रह्मणि प्रतिष्ठिता गौरी गौरवर्णा वाग्देवी सृष्ट्युपरमे मलिलमदृशानि वर्णपदवाक्यानि तचतो सृजन्ती मिमाथ शब्दमकरोत् । कथम्, प्रथमं प्रणवात्मना एकपदी ब्रह्मणे मुखान्निर्गता । अनन्तरं व्याहृतिरूपेण सावित्रीरूपेण च द्विपदी । ततो वेदचतुष्टयरूपेण चतुष्पदी । ततो वेदाङ्गैः षड्विः पुराणधर्मशास्त्राभ्यां चाष्टापदी । ततो मीमांसान्यायसाङ्ख्ययोगशास्त्रात्रपागुपतायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्व्वेनवपदी । ततोऽनन्तरैर्वाक्मन्दर्भैः महस्ताचरा अनन्तविधा बभूवुषी सम्यन्ना ॥

अथ द्वात्रिंशीमाह । “तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति । तेन जीवन्ति प्रदिशस्तस्रः [११] । ततः चरत्यचरम् । तद्विश्वमुपजीवति” इति । तस्यां वाग्देवतायां अधिष्ठिताः समुद्राः समुद्रसमाना वेदाः विचरन्ति विविधं प्रवर्तन्ते तेन प्रवर्तनेन प्रदिशः चतुर्विधा प्राच्यादिदिगवस्थिताः प्राणिनः जीवन्ति, वेदोक्तमनुष्ठायैहिकमामुषिकञ्च प्राप्नुवन्ति । ततो वेदा देवाचरं प्रणवात्मकं प्रवर्तन्ते तदेतदचरं विश्वमुपजीवति सर्व्वे

जनः प्रणवानुष्ठानेन स्वापेक्षितं फलं प्राप्नोति । एतच्च मन्त्र-
द्वयं वाचेवेहतमित्यत्रोपहोमार्थं द्रष्टव्यम् ॥

अथ त्रयस्त्रिंशीमाह । “इन्द्रा सूरः जनयन् विश्वकर्मा ।
मरुतां असु गणवान्त्सजातवान् । अस्य स्नुषा श्वशुरस्य प्रशि-
ष्टिम् । सपत्ना वाचं मनसा उपासताम्” इति । इन्द्रः परमै-
श्वर्ययुक्तः सूरः सूर्यः सर्वव्यापारयुक्तः विश्वं जनयन् । मरु-
त्वान् मरुद्भिर्युक्तः गणवान् वसुरुद्रादित्यगणैः सहितः सजात-
वान् सजातैः स्नेहसमानजन्मभिः सर्वैः सहितश्च सन् यजमानस्य
अनुयाहकोऽस्तु । ततश्च अस्य यजमानस्य श्वशुरस्थानीयस्य
सपत्नाः शत्रवः स्नुषा स्नुषावन्निलीयमानाः सन्तः प्रशिष्टिं
प्रशंसनरूपं वाचं मनसा उपासतां मनःपूर्व्यं सेवताम् ॥

अथ चतुस्त्रिंशीमाह । “इन्द्रः सूरः अतरद्रजाऽसि ।
स्नुषा सपत्ना श्वशुरोऽयमस्तु । अयं शत्रून् जयतु जर्हषाणः ।
अयं वाजं जयतु वाजसातौ” इति । इन्द्रः सूरः परमैश्वर्य-
युक्तः सूर्यः रजांसि रञ्जकानि प्राणिजातानि अतरत् तीर्ण-
वान् वशीकृतवानित्यर्थः । तत्प्रसादात् यजमानस्य सपत्नाः
शत्रवः स्नुषावत् स्वाधीनाः सन्तु । अयन्तु यजमानः श्वशुरो-
ऽस्तु श्वशुरवत् स्वामी भवतु । अयं यजमानः जर्हषाणः
अत्यन्तं हृद्यन् शत्रून् जयतु । पुनरप्ययं यजमानः वाजसातौ
स्वकीयेभ्यो अन्नदाननिमित्ते सति वाजं जयतु वैरिषम्बन्धनं
वशं करोतु । एते च्छेचौ स्नुषासपत्नीयायामिष्टीयाज्यानुवाक्ये ॥

अथ पञ्चत्रिंशीमाह । “अग्निः जत्रभृदनिष्टमोजः । सह-

स्त्रियो दीप्यतामप्रयुच्छन् । विभाजमानः समिधान उयः ।
 आन्तरिचमरुहदगन् द्याम्” [१२] । अयमग्निः तत्रभृत् बलं
 धारयन् अनिभृष्टमोजः केनाप्यतिरिक्तं बलम् अस्मभ्यं प्रय-
 च्छतीति शेषः । महस्त्रेण समितः अप्रयुच्छन् प्रमादमकुर्वन्
 दीप्यतां विभाजमानो विशेषेण दीप्यमानः समिधानः समिद्धि-
 र्युक्तः उयस्तीव्रः सन् आन्तरिचम् अरुहत् आगेढुमर्हति । ततो
 द्यामगन् दिवं गच्छतु । अयं मन्त्र आग्नेये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

सप्तमे प्रथमाष्टचमाह । “वृषास्यः गुरुर्वषभाय गृह्यमे ।
 वृषायमुषो नृचक्षमे । दिव्यः कर्मण्यो हितो बृहन्नम । बृषभस्य
 या ककुत्” इति । अंगुलतात्मकः सोमः त्वं वृषा अग्निं वी-
 र्यवानसि । स त्वं वृषभाय श्रेष्ठायैन्द्राय अभिषवार्यं गृह्यमे ।
 अयमुपांशुसवनास्य उयः कठिनः यावा वृषा वीर्यवान् भूत्वा
 नृचक्षमे नृणां द्रष्टे तस्मै इन्द्राय कर्मण्यः अभिषवकर्मणि
 कुशलः हितः अभिषवास्य उपरे निहितः । स च दिव्या
 द्योतनात्मकः बृहच्छब्दस्य पाषाणस्य नाम । अतएवान्यत्रा-
 स्नातः, बृहन्नसि यावेति, बृषभस्य श्रेष्ठस्य हिमवदादिपर्वतस्य
 या ककुत्सदृशं गृह्यं यदस्ति तद्रूपोऽयं पाषाणः । अतएव
 सन्नानां शब्दानामभिमन्त्रणमन्त्र एवमास्नातः, पर्वतानां ककुभः
 प्रयुत इति ॥

अथ द्वितीया । “विषूवान् विष्णो भवतु । अयं यो मामको वृषा । अथो इन्द्र इव देवेभ्यः । वि ब्रवीतु जनेभ्यः” इति । हे विष्णो व्याप्तमोम अयं यजमानः विषूवान् श्रेष्ठो भवतु । यो यजमानः मामको मदीयो वृषा यागद्वारेण भवताम् अभिवर्षणहेतुः सोऽयमिति पूर्वत्रान्वयः । अपि च यथैवेन्द्रो देवेभ्यः कार्याणि विविच्य ब्रवीति तथायं यजमानः जनेभ्यो विविच्य ब्रवीतु । अयं मन्त्रः क्वचित् कर्मणि यजमानाभिमन्त्रणार्थः ॥

अथ तृतीया । “आमुष्मन्तं वर्चस्वन्तम् । अथो अधिपतिं विशाम्[१] । अस्याः पृथिव्या अथ्यत्तम् । इममिन्द्रवृषभं कृणु” इति । हे इन्द्र इमं यजमानं वृषभं कृणु श्रेष्ठं कुरु । वृषभत्वमेव प्रपद्यते, आयुष्मन्तं दीर्घेणायुषा युक्तम्, वर्चस्वन्तम् अधिकेन बलेन युक्तम्, अपि च विशां प्रजानामधिपतिम् अस्याः पृथिव्या अथ्यत्तं स्वामिनम्, अयं मन्त्र आशीर्वादरूपे कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

अथ चतुर्थी । “यः सुष्टङ्गः सुवृषभः । कल्याणो द्रोण आहितः । कार्षीबलप्रगाणेन । वृषभेण यजामहे” इति । योऽयमिन्द्रार्थमालभ्यमानः पशुः सोऽयं सुष्टङ्गः शोभनशृङ्गोपेतः, सुवृषभः सुष्टुमेचनसमर्थः । कल्याणो रमणीयः, द्रोणो मुद्गमाषादिभक्षः परिपूर्णं काष्ठपात्रे आहितः भक्षणाय नित्यं स्थापितः । कार्षीबलप्रगाणेन कृषीबलैः कृतं कार्षीबलं तादृशं प्रगाणं प्रशंसनं यस्यासौ कार्षीबलप्रगाणस्तादृशेन तेन वृषभेण यजामहे इन्द्रं पूजयामः ॥

अथ पञ्चमी । “वृषभेण यजमानाः । अकूरेणैव सर्पिषा । मृधश्च सर्वा इन्द्रेण । पृतनाश्च यजामसि” इति । अथ अकूरेण स्वादुतमेन सर्पिषा यागः क्रियते तथैव वृषभेणानेन यजमानाः वयं इन्द्रेणानुगृहीताः सन्तः मृधश्च शत्रूनपि सर्वान् पृतनाश्च परकीयसेना अपि जयामसि वशीकुर्माः ॥

अथ षष्ठी । “यस्यायमृषभो हविः । इन्द्राय परिणीयते । जयाति शत्रुमायन्तम् । अथो हन्ति पृतन्यतः” इति । यस्य यजमानस्यायमृषभः हविर्भूत्वा इन्द्रार्थं परितो नीयते । स यजमान आयन्तमागच्छन्तं शत्रुं जयति । अपि च पृतन्यतः असहस्रविंशतिनां सेनामिच्छतः पुरुषान् सर्वानपि हन्ति ॥

अथ सप्तमी । “नृणामहं प्रणोरमत् । अग्रे उद्भिन्दताममत्” इति । अयं वृषभयाजी नृणां मनुष्याणां प्रणोरमत् प्रकर्षेण नेता भवतु । अहमपि च उद्भिन्दतां विरोधिजनाङ्गदं कुर्वतां पुरुषाणां मध्ये अयमग्रे अमत् प्रथमप्रवृत्तो अभवम् । यस्य शृङ्ग इत्यादयश्चत्वारो मन्त्रा ऐन्द्रमृषभमालभत इत्यतस्मिन् पञ्चावुपहोमार्थाः ॥

अथाष्टमी । “इन्द्रं शुश्रूक्षन्तनुवा मेरयस्व । नीचा विश्वा अभितिष्ठाभिमातोः । निशृणीह्याबाधं या नो अस्तु । उरुं नो लोकं कृणुहि जोरदानो” [३] इति । हे इन्द्र तनुवा अस्मच्छरीरेषु शुश्रूक्षं वलं मेरयस्व प्रेरय । विश्वाः अभिमातोः पाप्मनो नीचैः कृत्वा अभितिष्ठ अभितोऽवस्थितं कुरु । याऽयं नोऽस्माकं अपरैः सम्पादित आबाधाऽस्ति तमाबाधं निशृणीहि

नितरां शीर्णं कुरु । हे जीरदानो जीवनहेतो इन्द्र नोऽस्माकं
उरुं विस्तीर्णलोकं कृणुहि कुरुष्व ॥ ,

अथ नवमीमाह । “प्रेक्ष्यभिप्रेहि प्रभरा सहस्र । मा वि-
वेनो वि शृणुष्व जनेषु । उदीडितो वृषभ तिष्ठ शुभैः । इन्द्र-
शत्रून् पुरो अस्माक युध्य” इति । हे इन्द्र प्रेहि विजयार्थं गच्छ,
गमनकालेऽप्यभिप्रेहि शत्रोरभिमुखो गच्छ, गत्वा च प्रभरणं
मुख्यानां प्रहारं कुरु, सहस्र इतरानभिभव किञ्चिदपि
शत्रुं मा विवेनः अयमेको रक्षणोयविशेषेणादरं मा कुरु । ततो
जनेषु महतीं मदीयां सुतिं शृणुष्व । हे वृषभ ईडितः सुतः
सन् पुनरपि शुभैर्वलैः सह शत्रून् हन्तुमुत्तिष्ठ । हे इन्द्र
अस्माकं शत्रून् पुरत एव युध्य सम्प्रहर । एतच्चोभयं विजयार्थं
ऐन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ दशमी । “अग्ने जेता त्वं जय । शत्रून्सहस्र ओजसा ।
वि शत्रून् वि मृधो नुद” इति । हे अग्ने जेता जयशीलस्त्वं
शत्रून् जय तथा ओजसा बलेन सहस्रे अभिभव शत्रून् वि-
नुद विशेषेण निराकुरु । मृधोऽन्यानपि बाधकान् विनुद ॥

अथैकादशी । “एतं ते स्तोमन्तु विजात विप्रः । रथन्
धीरः स्वपा अतत्तम् । यदीदमे प्रति त्वं देवहर्त्याः [३] । सुव-
र्वतीरप एना जयेम” इति । विजात प्रभूतजन्म हे अग्ने ते
तव एतं स्तोमं स्तोत्रं विप्रः यजमानोऽहमतत्तम् तत्क्षणवत्-
सम्पादनमकार्षम् । तत्र दृष्टान्तः, धीरो बुद्धिमान् स्वपाः शो-
भनकर्मा शिष्यो रथं न यथा रथं तत्तति तद्वत् । यदीत् हे

अग्ने देव यदिदं स्तोत्रं त्वं प्रतिहृत्य आद्रियेथाः तर्हि वयं
सुवर्वतीः सुवः कामयिता अपः एना एतेन स्तोत्रेण जयेम ।
एतदुभयमाग्नेये कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “यो घृतेनाभिमानितः । इन्द्रं जैत्राय
जज्ञिषे । स नः सङ्कासु पारय । घृतना-माह्वेषु च” इति ।
हे इन्द्र यस्त्वं घृतेनाभिमानितः अभितः पूजितः सन् जैत्राय
शत्रुजयाय जज्ञिषे जायसे समर्थमित्यर्थः । स त्वं सङ्कासु पर-
कीयसेनासु नोऽस्मान् पारय पालय । तथा घृतना-माह्वेषु च
सेनानामभिभवेष्वपि समर्थान् कुर्विति शेषः ॥

अथ त्रयोदशी । “इन्द्रो जिगाय पृथिवीम् । अन्तरिक्षं
सुवर्महत् । वृत्रहा पुरुचेतनः” इति । पुरुचेतनः ब्रह्मविध-
ज्ञानयुक्तः वृत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः पृथिवीम् अन्तरिक्षं महान्तं
स्वर्गञ्च जिगाय वशीकृतवान् ॥

अथ चतुर्दशी । “इन्द्रो जिगाय महमा महामि । इन्द्रो
जिगाय घृतनानि विश्वा [५] । इन्द्रो जातो वि पुरो रुरोज ।
स नः परस्थावरिवः कृणोतु” इति । अयमिन्द्रः महमा स्वकीय-
बलेन सहांसि परकीयबलानि जितवान् । अयमिन्द्रः विश्वा
घृतनानि सर्वाणि सैन्यानि जिगाय । अयमिन्द्रः जातमात्र एव
पुरः परकीयाणि पुराणि विरुरोज विशेषेण भद्रानि कृतवान् ।
स इन्द्रः नोऽस्माकं परस्थापर्यायेण पालयिता सन् वरिवः
कृणोतु धनं करोतु । इदं मन्त्रद्वयं ऐन्द्रं कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ पञ्चदशी । “अयं हतुरगृभोतः । विश्वजिदुह्निदित्-

सोमः । ऋषिर्विप्रः काव्येन” इति । कृत्स्नानाम् कश्चित् ऋषि-
विप्रो ब्राह्मणः, कावनाम्ना साम्ना निष्पन्नं स्तोत्रं काव्यं तेन
स्तोत्रेण अयम् ऋषिः सविश्वजित् सर्वस्य विश्वस्य जेता उद्भिदित्
सर्वस्य विरोधिनः उद्भेदक एव सन् सोमः सोमसदृशः सर्व-
स्वोपकारकः स चागृहीतः केनायनभिभूतः । अस्य मन्त्रस्य
क्वचिज्जपे विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

अथ षोडशी । “वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः । साकङ्गन्मनसा
यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः” इति । अयं वायुरग्रेगाः
प्रथमगामी यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयमाणः । शिवाभिः शान्ताभिः
नियुद्धिः नियुन्नामिकाभिः स्वकीयाभिर्वडवाभिः साकं शिवः
स्वयमपि शान्तः सन् मनसागन् ज्ञानमात्रेण यज्ञं गच्छतु ॥

अथ सप्तदशीमाह । वायो ऋको अयामि ते । मध्वा अग्रं
दिविष्टिषु [६] । आयाहि सोमपीतये । स्वारूहे देव नियु-
लता” इति । हे वायो ऋको निर्धलो मध्वः मधुरः सोमरसे
योऽस्ति तम् अग्रं श्रेष्ठं दिविष्टिषु दिविविवासेच्छा येषां देवानां
ते दिविष्टयः तेषु मध्ये ते त्वदर्थम् अयामि रथं प्राप्नोमि ।
ततः हे देव नियुलता त्वदीयया अश्वजात्या सह स्वारूहः सुष्ठु
रथमारूढः सोमपीतये सोमपानार्थमायाहि । एतदुभयं वायवे
कर्म्मणि द्रष्टव्यम् । वायुरग्रेगा इत्येतत् प्र उगशस्तेष्यन्तर्भूतः ॥

अथाष्टादशीमाह । “इममिन्द्र वर्द्धय चित्रियाणाम् । अयं
विशं विशतिरस्तु राजा । अस्मा इन्द्र महिर्वर्चांसि धेहि ।
अवर्षसं कृणुहि शत्रुमस्य” इति । हे इन्द्र चित्रियाणां मध्ये

इमं पुरोवर्त्तिनं राजानं वर्द्धय । अयं राजा विशां प्रजानां मध्ये विष्पतिः अतिशयेन प्रजापालकोऽस्मि । विशां मध्ये या उत्तमा विशः तामामपि पालकोऽस्त्वित्यर्थः । हे इन्द्र अस्मै राज्ञे महिवर्चामि महान्ति बलानि धेहि सम्पादय । अस्य शत्रुम् अवर्चसं कृणुहि बलहीनं कुरु ॥

अथैकोनविंशी । “इममाभज ग्रामे अश्वेषु* गोषु । निर्भुं भज योऽस्मिन्ने अस्य । वर्धन् चित्रस्य ककुभिः शयस्व । ततो न उग्रो विभजा वसूनि” [७] इति । हे इन्द्र इमं राजानं सर्वस्मिन् ग्रामे अश्वेषु गोषु च आभज सर्वतो भागिनं कुरु । अस्यामित्रः शत्रुः योऽस्ति अमुं निर्भज भागरहितं कुरु । क्षेत्रस्य क्षत्रियजातेः वर्धन् शरीरे ककुभिः उत्तमाङ्गं शयस्व इन्द्रस्य प्रमादाश्रितो भव । सर्वोऽपि क्षत्रियजातिस्त्वां नमस्करोलित्यर्थः । अथवा एनं राजानं शयस्व स्थापय । तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकमुग्रस्त्वं वसूनि परकीयाणि धनानि विभज विंशेण सम्पादय । परेषु कुपितः तदीयं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अथ विंशी । “अस्मे द्यावापृथिवी भूरि वामम् । सन्दुहायां घर्मदुधेव धेनुः । अयं राजा प्रिय इन्द्रस्य भूयात् । प्रियो गवामोषधीनामुतापाम्” इति । प्रवर्ग्यार्थं या पथा दुग्धे सा घर्मदुग्धा, तादृशी धेनुरिव हे द्यावापृथिव्यौ अस्मे अस्मदर्थं सन्दुहायाम् अपेक्षितस्य कामस्य युवां दाहन् कुरु

* अत्र अश्वेषु पुरुषेषु गोषु इदमपि पुस्तकान्तरे पाठः । पुनः अयस्व इत्यस्य स्थाने शिश्रियाण इति । परन्तु नैतयोर्भाष्य व्याख्या दृश्यते ।

तम् । अथञ्च राजा युवयोः प्रसादात् इन्द्रस्य प्रियो भूयात् तथा गवामोषधीनामपाञ्च प्रियो भूयात् । ताः सर्वाः अस्मिन् रमतामित्यर्थः ॥

अथैकविंशी । “युनज्मि त उत्तरावन्तमिन्द्रम् । येन जयासि न पराजयामै । सत्वाकरेकवृषभं स्नानाम् । अथो राजन्नुत्तमं मानवानाम्” इति । उत्तरा उत्कृष्टो ज्ञानैश्वर्यादिः यस्मिन्स्य सोऽयमुत्तरावान् । तादृशमिन्द्रं हे राजन् ते त्वदर्थं युनज्म त्वया सह संयोजयामि । येनेन्द्रेण जयासि सर्व्वदा त्वं जेष्यसि न पराजयामै कदाचिदपि पराजयं न प्राप्स्यसि । इन्द्रः त्वां स्नानां ज्ञातीनां मध्ये एकवृषभं एकमेव श्रेष्ठम् अकः करोतु । अपि च हे राजन् मानवानां त्वां उत्तमं करोतु ॥

अथ द्वाविंशीमाह । “उत्तरस्त्वमधरे ते सपत्नाः । एकवृषा इन्द्रसखा जिगीवान् [८] । विश्वा आशाः पृतनाः सञ्जयं जयन् । अभितिष्ठ शत्रू यतः सहस्र” इति । हे राजन् त्वमुत्तरः उत्कृष्टो भव ते सपत्नाः शत्रवः अधरे निहृष्टाः सन्तु त्वमेकवृषा एक एव श्रेष्ठः इन्द्रसखा इन्द्रस्य सख्यं प्राप्तः । जिगीवान् सर्व्वदा जयं प्राप्तः, विश्वा आशाः सर्वा अपि दिशः संजयन् सम्यक् वशीकुर्व्वन् विश्वा पृतनाः जयन् अभितिष्ठ अभिक्रम्य स्थिरो भव । शत्रूयतः शत्रवं इच्छतो मनुष्यान् सहस्र अभिभव । इममिन्द्र बर्द्धयेत्यादिमन्त्रपञ्चकम् आशीर्वादरूपं राजनि पुरोहितेन प्रयोक्तव्यम् ॥

अथ चयोविंशी । “तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ । बलि-
मग्ने अन्तित आत दूरात् । आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्भि ।
वृहते अग्ने महि शर्मा भद्रम्” इति । हे यविष्ठ युवतामाग्ने
क्षितयः भूमिष्ठाः सर्वे मनुष्याः अन्तितः समीपदेशात् उत
दूरदेशाच्च बलिं पूजाम् आभरन्ति आनीय प्रयच्छन्ति । भन्दि-
ष्ठस्य अतिशयेन स्तोतुर्मम सुमतिं शोभनमतिम् आचिकिद्भि
सर्वतोऽनुगृहाण । हे अग्ने ते तव शर्मा शरणं वृहत् महि
अधिककर्माभिः पूज्यं भद्रं कल्याणम् ॥

अथ चतुर्विंशी । “यो देह्यो अनमयदधस्त्रैः । यो अर्थ-
पत्नीरूपसञ्चकार । म निरुध्दानहृषो यज्ञो अग्निः । विशयुक्ते
बलिहृतः सहोभिः” [८] इति । योऽग्निर्देह्यः देहिनीः प्रजाः
बधस्त्रैः बधैर्वन्धनैश्च, स्त्रावेष्टने इति धातोरुत्पन्नत्वात् बन्धन-
मुच्यते, अनमयत् स्ववशीकृतवान् । यथाग्निः उपमां देवीरर्थ-
पत्नीः सूर्यभार्याश्चकार । सोऽग्निः यज्ञः महान् नहृषः बन्धका
भूत्वा विशः प्रजा निरुध्य बलिहृतयुक्ते बलिहरणं नाम
देवेभ्यो हविर्दानं सहोभिः स्वकीयैर्बलैः तथा चक्र । एतच्चा-
भयं दिवश्चेन्नोष्ठिषु अग्नये बलिमते चरुमित्यत्र याज्यानुवाक्ये ।
तथा च तत्र प्रतीकदयमाह्वातम्, तुभ्यं भरन्ति यो देह्य इति ॥

अथ पञ्चविंशी । “प्र सद्यो अग्ने अत्येयन्यान् । आविर्यस्मै
चारुतरो बभूव । ईडेऽन्यो वपुष्यो विभावा । प्रिया विशाम-
तिथिर्मानुषीणाम्” इति । हे अग्ने यस्मै यजमानाय त्वं चारु-
प्रियतरः आविर्बभूव प्रत्यचङ्कृष्टोऽभूः तस्य यजमानस्यार्थे

मद्यस्तदानीमेव अन्यान् सर्वान् यजमानान् प्रकर्षेण अत्येषि
अतिक्रमिष्यमि । चारुतरत्वमेव स्पष्टीक्रियते, ईडेऽन्यः सर्वैः
स्तुत्यः वपुष्यः उज्ज्वलरूपः विभावा दीप्यमानः मानुषीणां विशां
प्रजानां प्रियः अतिथिः । सोऽयं मन्त्र आग्नेये कर्मणि द्रष्टव्यः॥

अथ षड्विंशी । “ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां सम्भृतानि । ब्रह्माग्ने
ज्येष्ठं दिवमाततान । ऋतस्य ब्रह्म प्रथमोत जज्ञे । तेनार्हति
ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं कः” इति । हे ब्रह्मज्येष्ठा वृद्धतमाः प्रजा-
पतिप्रभृतयः ऋणुत, यानि वीर्याणि ज्ञानैश्वर्यादीनि युष्मासु
सम्भृतानि सम्पादितानि सर्वाणि ब्रह्मैव । अतएव स्मर्यते,

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥ इति ।

किञ्च ज्येष्ठं लोके वृद्धतमं ब्रह्म । अत्र प्रथमं आदिकाले
दिवम् आततान द्युलोकं विस्तारयति स्म । किं वज्रना, यदृतं
सत्यं सर्वकारणकारणं वस्तु तस्यापि ब्रह्म प्रथमं जज्ञे प्रादुर-
भूत् स्वस्य स्वयमेवाविर्बभूव स्वप्रकाशत्वेन भासत इत्यर्थः ।
तेनैवम्भूतेन ब्रह्मणा कोऽन्यः पुमान् स्पर्द्धितुं शक्नोति ॥

अथ सप्तविंशी । “ब्रह्मसुचो घृतवतीः । ब्रह्मणा स्वरवो-
मिताः [१०] । ब्रह्मयज्ञस्य तन्तवः । ऋत्विजो ये हविष्कृतः”
इति । घृतवती घृतसम्पूर्णसुचोऽपि ब्रह्मैव मिता यूपे प्रक्षिप्ताः
स्वरवः शकलविशेषा अपि ब्रह्मैव यज्ञस्य तन्तवः विस्तारा अपि
ब्रह्मैव हविष्कृता हविःसम्पादका ये ऋत्विजः सन्ति तेऽपि
ब्रह्मैव । एतच्चोभयं ब्रह्मण ऋषभमिति विहिते पक्षौ द्रष्टव्यम् ॥

अथाष्टाविंशी । “गृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां मन्ददृश्रिरे । च-
पालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् । ते देवामः स्वरवस्तस्यिवाऽसः ।
नमः सखिभ्यः मन्नान्मावगात” इति । चपालाः यूपायवर्त्तिनः
कटकाः स्वरवः यूपरश्नासु आमञ्जिताः शकलाः चपालैः
स्वरुभिश्च युक्ताः यूपाः पृथिव्यां वेद्यां मन्ददृश्रिरे मम्यक्त दृष्टाः ।
तत्र दृष्टान्तः, गृङ्गिणां वृषभाणां गृङ्गाणीवत् गृङ्गाणि
यथा दृश्यन्ते तथैवेत्यर्थः । स्वरुमन्तः ते यूपाः तस्यिवांभा
देवाम स्वेर्दृष्टावस्यिता देवा एव । अत एव स वा एष सर्व-
देवत्यो यद्यूप इत्यास्मात्तम्, अतो यजमानसखिभ्यो देवरूपेभ्यो
यूपेभ्यो नमोऽस्तु । हे यूपाः मन्नात् अस्मात्सदनात् मावगात-
मागच्छत । एतस्य मन्त्रस्य विनियोगं सूत्रकार आह, यूपं
यजमान उपतिष्ठते नमः सखिभ्य इति ॥

अथैकोनविंशी । “अभिभृग्मिरतरद्गजांमि । स्पृधा वि-
हृत्य पृतना अभिग्रीः । जुषाणां म आहृतिं मा मर्हिष्ट । हत्वा
सपन्नान् वरिवस्करन्नः” इति । अभिभृग्मिः अभिभवनशीलोऽयमग्निः
रजांमि रञ्जनात्मकान् लोकान् अतरत् अत्यक्रात् । स्पृधा
वाधिकाः पृतनाः शत्रुमेनाः विहृत्य तत एवाभिगतयोः मोऽयं
जुषाणः प्रियमाणः ममाहृतिं मा मर्हिष्ट अदधातु ।
अस्मत्सपन्नान् हत्वा वरिवस्तदीयं धनं नोऽस्माकं करोतु ॥

अथ विंशी । “ईशानं त्वा भुवनानामभिप्रियम् । सौम्यम्
उरुहत् २ सुवीरम् । हविर्जुषाणः सपन्नो अभिभृग्मि । जहि
शत्रूं अपमृधो नुदस्व” [११] इति । हे अग्ने त्वां सौमि कोदृशं

भुवनानामीशानम् अभिगतश्रियं उरुहृतं प्रभृतकर्माकारिणं
सुवीरं शोभनापत्यहेतुम् । हे अग्ने त्वं हविर्जुषाणः सपन्नान्
शत्रून् अभिवितुं समर्थोऽसि । अतः शत्रून् जहि मृधो वाधका-
नथनुदस्व । एतदुभयं आग्नेये कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सर्वोऽप्याययणसूक्ततद्दिनयोगं सूत्रकार आह, सपत्न-
वदिति द्वे धाये चतस्रं आज्यभागयोः दश हविषां द्वे स्विष्ट-
कृत इति । तत्र प्रथमाष्टवमाह, “सपत्नवन्नवीयमा । अग्ने
द्युक्षेन संयता । बृहत्ततन्य भानुना” इति । हे अग्ने स त्वं
प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन भानुमिव नवीयमा अत्यन्तं नवतरेण
द्युक्षेन दीप्तेन संयता समूह्य गृहीतेन भानुना तेजसा ददानीं
वृहन् महत् अन्तरिक्षं ततन्य तव यागानुरूपनवतरं तेजः
प्रसारयेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीया । “नवन्न स्तोममग्रये । दिवः श्वेनाय जीजनम् ।
वमोः कश्चिदनसति नः” इति । दिवः द्युलोकात् श्वेनाय श्वेन-
वत् क्षिप्रमागच्छ हे अग्ने अग्रये नवं स्तोमं अभिनवं स्तोत्रं नु
क्षिप्रम् अजीजनम् उत्पादितवानस्मि वमोर्धनस्य कश्चित् प्रभृतं
भागं नोऽस्माकं वनाति ददाति एते उभे धाये ॥

अथ तृतीया । “स्वारुहा यस्य श्रियो दृष्टे । रयिर्वीरवतेऽ

यथा । अये यज्ञस्य चेततः” इति । यज्ञस्याग्रे उपक्रमे सर्वं कर्त्तव्यं चेततः चेतयमानस्य यस्याग्नेः श्रियः स्वारूपाः स्वस्मादेव प्ररूढाः अपराधिनादित्यर्थः । दृशे दर्शनाय नाश्रियो भवन्ति वीरवतः पुत्रवतः पुरुषस्य रयिर्धनं दर्शनीयं यथा भवति तद्वत् सोऽग्निः श्रीमानिति भावः ॥

अथ चतुर्थी । “अदाभ्यः पुर एता [१] । अग्निर्विशां मानुषीणाम् । त्वर्णी रथो मदानवः” इति । मानुषीणां विशां देवपरिचरभूतानाम् अग्निः पुरत एता । केनचिदप्यदाभ्यः हिंसितमशक्यः त्वर्णिः तरणहेतुः, सर्वं ह्येष तरतीति ब्राह्मणम् । रथो रथवान् । अतएव रथीरध्वराणामिति आन्नातम् । मदा सर्वदा नवः अभिनवः ॥

अथ पञ्चमी । “नवः सोमाय वाजिनं । आज्यं पयमोऽजनि । जुष्टं शुचितमं वसु” इति । वाजिनं अन्नवतं सोमाय नवं नूतनमाज्यं पयमोऽजनि उत्पन्नं तच्च जुष्टं प्रियं शुचितमम् अत्यन्तं शुद्धं वसु श्रेष्ठं ॥

अथ षष्ठी । “नवः सोम जुषस्व नः । पीयूषस्येह त्वप्णुहि । यस्ते भाग अतावयम्” इति । हे सोम नवमिदमाज्यं जुषस्व नोऽस्मदीयस्य पीयूषस्य अमृतममानस्याज्यस्य भोगेन इह कर्म्मणि त्वप्णुहि त्वप्नो भव । यस्तवास्मिन् अतो कालविशेषे देवैः कल्पितो भागः सोऽयमाज्यरूपः । एतास्तस्मै आज्यभागयोः ॥

अथ सप्तमी । “नवस्य सोम ते वयम् । आ सुमतिं वृणीमहे [२] । म नो रास्व सहस्रिणः” इति । हे सोम नवस्य

नूतनमूर्त्तियुक्तस्य ते तत्र समतिम् अन्यहवुद्धिं वयम् आम-
यन्तात् वृणीमहे । स त्वमस्मभ्यं महस्त्रिणः महस्त्रसहस्रस्य धनस्य
भोगं राख देहि ॥

अथाष्टमी । “नवः हविर्जुषस्व नः । चतुभिः सोम भूत-
मम् । तदङ्ग प्रतिहर्त्य नः । राजन्त्सोम स्वस्तये” इति । हे
सोम चतुभिः कालैः भूतमम् अतिशयेन निष्पन्नं सुप्तं नवं
नूतनं श्यामाकरूपं नोऽस्मादीयं हविर्जुषस्व, अङ्गशब्दः प्रियमस्वा-
धनवाची अङ्ग सोमराजन् नोऽस्माकं स्वस्तये तद्धविः प्रतिहर्त्य
अद्धस्व । एते उभे सौम्यस्य श्यामाकहविषोर्याज्यापुरोऽनुवाक्ये ॥

अथ नवमी । “नवः स्तोमं नवः हविः । इन्द्राग्निभ्यां
निवेदय । तज्जुषेतां सचेतसा” इति । नवं स्तोत्रं नवं हविष्य
इन्द्राग्निभ्यां अध्वर्या निवेदय । तद्धविः सचेतसा समानचेत-
साविन्द्राग्नी जुषेतां सेवताम् ॥

अथ दशमी । “शुचिन्नु स्तोमं नव जातमद्य । इन्द्राग्नी
वृत्रहणा जुषेथाम् [३] । उभा हि वाः सुहवा जोहवोमि ।
ता वाजः सद्य उशते धेष्ठा” इति । वृत्रहणौ शत्रुघातिनौ
हे इन्द्राग्नी अद्यास्मिन् कर्मणि नवजातम् अभिनवत्वेनोत्पन्नं
शुचिं नु स्तोमं शुद्धमेव स्तोत्रं जुषेथां ह्यस्माद् अहं सुहवाः
सुखेनाह्वातुं शक्यौ उभौ वामुभौ युवामुभौ जोहवोमि पुनः
पुनराह्वयामि । तथाविधौ उशते कामयमानाय यजमानाय
वाजमन्नं सद्यो धेष्ठाः अस्मिन्नेव क्षणे सम्यादयतम् । एते उभे
ऐन्द्राग्नस्य द्वादशकपालस्य याज्यानुवाक्ये ॥

अथैकादशी । “अग्निरिन्द्रो नवस्य नः । अस्य हव्यस्य
तृणताम् । इह देवो महस्त्रिणो” इति । अग्निरिन्द्रो नोऽस्म-
दीयस्य नवस्य नूतनस्यास्य हव्यस्य भागेन तृणताम्, इह कर्माणि
तौ देवौ महस्त्रिणौ महस्त्रिमङ्गाकधनप्रदौ स्ताम् ॥

अथ द्वादशी । “यज्ञं न आहि गच्छताम् । वसुमन्तः
सुवर्विदम् । अस्य हव्यस्य तृणताम् । अग्निरिन्द्रो नवस्य नः”
इति । अग्निरिन्द्रो नोऽस्मदीयस्य नवस्यास्य तृणतां तदर्थं
नोऽस्मदीयं यज्ञम् आहि गच्छतां सर्वदैवागच्छताम् । कीदृशं
यज्ञं वसुमन्तं बद्धधनप्रदं सुवर्विदं स्वर्गलाभमाधनम् अत्र
यद्विकल्पितं हविः ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं अग्नीन्द्रं वेति । तत्र
ऐन्द्राग्रस्य पूर्वं चैव अग्नीन्द्रत्वे ते उभे याज्यानुवाक्ये ॥

अथ त्रयोदशी । “विश्वान्देवान् स्तर्पयत [४] । हविषाऽस्य
नवस्य नः । सुवर्विदो हि जजिरे” इति । हे अल्विजः ना-
ऽस्मदीयस्य नवस्यास्य हविषः भागेन विश्वान् देवान् तर्पयत ।
यस्मात्ते विश्वे देवाः सुवर्विदो जजिरं स्वर्गलाभहेतवा
जाताः ॥

अथ चतुर्दशी । “एदं बर्हिः सुष्टुगीमानवेन । अयं यज्ञो
यजमानस्य भागः । अयं बभूव भुवनस्य गर्भः । विश्वे देवा
इदमद्यागमिष्ठाः” इति । इदं बर्हिः सुष्टुगीम सुष्टु स्त्रीणं सर्व्वतां
अभूत् नवेन हविषा युक्तः यजमानस्य अयं यज्ञः भागः
विश्वेदेवैर्भजनीयः । सोऽयं यज्ञः भुवनस्य भूतजातस्य गर्भो
रत्नकलेन अन्तरवस्थितो बभूव । हे विश्वे देवाः अद्यास्मिन्

कर्माणि इदमास्तीर्णं बर्हिः प्रति आगमिष्ठाः आगच्छत । एत उभे वैश्वदेवस्य हविषा याज्यानुवाक्ये ॥

अथ पञ्चदशी । “इमेऽनु द्यावापृथिवी समीची । तन्वाने यज्ञं पुरुषेशमं धिया । आस्मै पृणीतां भुवनानि विश्वा । प्रजां पुष्टिममृतं नवेन” [५] इति । इमेऽनु इमे एव द्यावापृथिव्यौ समीची परस्पररेण सङ्गते सत्यौ पुरुषेशमं बद्धरूपं यज्ञं धिया खबुद्ध्या तन्वाने विस्तारयन्त्यौ आस्मै यजमानाय विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि आपृणीतां सर्वतः पालयेतां तथा प्रजां पुष्टिम् अमृतमन्नञ्च नवेन हविषा स्वीकृतेन तत् सर्वं सम्पादयेताम् ॥

अथ षोडशी । “इमे धेनू अमृतं ये दुहाते । पयस्वत्युत्तरामेतु पुष्टिः । इमं यज्ञं जुषमाणे नवेन । समीची द्यावापृथिवी घृताची” इति । ये द्यावापृथिव्यौ अमृतं वृक्षन्नरूपं दुहाते इमे द्यावापृथिव्यौ सर्वेषां प्राणिनां धेनुस्थानीये पुष्टिर्धनसमृद्धिः उत्तराम् उत्तरोत्तरामतिशयावस्थामेतु आगच्छतु । कीदृशी पुष्टिः पयस्वतो प्रभूतवृष्ट्युदकयुक्ता नवेन नूतनेन हविषा इमं यज्ञं जुषमाणे सेवमाने समीची परस्परानुकूले द्यावापृथिव्यौ घृताची घृतमुदकं चरन्त्यौ भवेताम् । एते उभे च्चैौ द्यावापृथिव्यमेककपालमित्यस्य याज्यानुवाक्ये ॥

अथ सप्तदशी । “यविष्टो हव्यवाहनः । चिचभानुर्धृतासुतिः । नवजातो विरोचमे । अग्ने तत्ते महिलनम्” इति । हे अग्ने त्वं

यविष्ठः युवतमः हव्यवाहनः हविषो बोढा चित्रभानुर्निचित्र-
दीप्तिः घृतासुतिः घृताशनः नवजातः प्रतिल्लणं नूतनज्वाला-
रूपेणात्पन्नो विरोचमे विशेषेण दीप्यमे । तन्महिलनं तदेत-
न्माहात्म्यं ते तवैव न लब्धस्यास्ति ॥

अथाष्टादशी । “त्वमग्ने देवताभ्यः । भागे देव न मीयमे
[६] । म एना विद्वान् यत्त्यमि । नवः स्तोमं जुषस्व नः” इति ।
हे अग्ने देव त्वं देवताभ्यः सर्वाभ्यः भागे त्वया उद्यमानेऽपि
न मीयमे न हिंस्यमे यथा तव भ्रातरः देवेभ्यो हव्यं वहन्तः
मृताः, न तथा त्वमित्यर्थः । म त्वं एनाः देवताः विद्वान्
यजानः अस्मदीयं नवं स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व । एतं उभे स्मिष्ट-
कृत्स्नयाज्ये ॥

एकोनविंशी । “अग्निः प्रथमः प्राश्नातु । म हि वेद यथा
हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः । कृणातु विश्वचर्षणिः” इति ।
अयमग्निः इमं हविःशेषं मन्तः प्रथमभावी मन् प्राश्नातु ।
सह्यग्निः यथेदं हविः सम्भूतं यथा चापभाजं तथा वेद
जानाति । अस्मभ्यं विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टाऽग्निः ओषधीः
शिवाः सुखकराः कृणातु करोतु । अयं मन्तः श्यामाकहविषः
प्राश्नने विनियुक्तः ॥

अथ विंशी । “भद्रान्न श्रेयः समनैष्ट देवाः । त्वया वमेन
समशीमहि त्वा । म नो मयोभ्यः पिता अविशस्व । शन्तोकाय
तनुवे स्थानः” इति । हे देवाः नाऽस्माकं भद्रात् वर्त्तमा-
नाच्छ्रेयसोऽपि अधिकं श्रेयः समनैष्ट सम्यगानयत । हे पिता

अन्नं त्वया वमेन त्वद्रूपेण रक्षकेन पाथेयेन त्वां समशीमहि
अश्रुहीमहि संवत्सरपर्यन्तं त्वयैव जीवाम इत्यर्थः । स त्वं नोऽ-
स्माकं मयोऽभूः सुखं भावयन् अविशस्व उदरं प्रविशन्तोकाय
पुत्राय तनुवे शरीराय च शम्भव शान्तो भव । स्थानः सुखकरश्च
भव । अयं मन्त्रो ब्रीह्याग्रयणस्य शेषभक्षणे विनियोज्यः ॥

अथैकविंशो । “एतमुत्तं मधुना संयुतं यवम् । सरस्वत्या
अधिमनावचर्कुषुः । इन्द्र आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः । की-
नाशा आसन्नरुतः सुदानवः” [७] इति । अधिमनौ युगादि-
भूते मनौ प्रजापतौ राजनि सति तस्मिन् काले कृषिकाः
सरस्वत्या नद्याः मधुरेण जलेन संयुतं एतमु इदानीं पुरतो
दृश्यमानमेव यवन्तं यवधान्यविशेषम् अचर्कुषुः क्षेत्रेषु उप-
वन्तः योऽयं यवः इदानीं दृश्यते तस्य यवस्य कृषिमादिकाले
प्रारम्भवन्तः इत्यर्थः । के कर्षकाः कश्च तत् स्वामीति तदुभय-
मुच्यते, इन्द्रः शतक्रतुः शतमङ्गाकैरथमेधैर्लक्षपदो यः सोऽयं
सीरपतिः हलस्वाम्यामीत् सुदानवः सुष्टुदातारो मरुतः की-
नाशाः कृषौ कर्मकरा आसन् । अयं मन्त्रो यवाग्रयणस्य शेष-
भक्षणे विनियोज्यः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवर्त्तयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयादिद्यातोर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवोपे वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

समाप्तेश्च चतुर्थप्रपाठकः ॥

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निशमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थ उपहोमार्था मन्त्रा बहव ईरिताः ।

प्रपाठके पञ्चमेऽस्मिंस्तच्छेष उपवर्ण्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमानुचमाह । “प्राणो रक्षति विश्व-
मेजत् । इर्या भूत्वा वज्रधा बह्वनि । स इत्सर्वं व्यानशे” इति ।
योऽयं मुखनामिकावर्त्ती प्राणवायुः सोऽयं वज्रधा भूत्वा
प्राणापानादिवृत्तिभेदेनानेकप्रकारेण भूत्वा बह्वनि जीवजातानि
प्रति इर्यः प्रेरकः सन् एजत् कस्यमानं जङ्गमरूपं जगत्
रक्षति । स इत् स एव प्राणः सर्वं जगत् व्यानशे व्याप्तवान् ॥

अथ द्वितीयमाह । “यो देवो देवेषु विभुरन्तः । आ-
वृद्धदात् चेन्नध्वगृष्टा । तमित् प्राणं मनसापश्चित्त । अयं
देवानामिदमत्तु नो हविः” इति । दीव्यन्तीति देवाः प्राण-
चक्षुःश्रोत्रादयः । तेषु देवेषु मध्ये यो मुखो देवः प्राणः
आसकर्त्ता सोऽयमन्तरावृद्धदात् पुनः पुनरन्तर्बहिःस्वावर्त्तमा-

नत्वात्, विभुः कृत्स्नदेष्टव्यापी चेन्नी चेन्नं शरीरं तस्य स्वामी ।
 वृषा अष्टः तस्य दृष्टान्तः, अध्वगत् यथा लोके अध्वगो
 नालस्यगमनं करोति, एवमयं प्राणः प्रतिक्षणं उच्छ्वासनि-
 श्वासौ करोति । तमित् तमेव प्राणं मनसोपशिक्षितभक्ति-
 पुरःसरमुपचरन् स प्राणो देवानां मध्ये अयं प्रथमं नोऽस्म-
 दीयं इदं हविरन्तु भक्षयतु । यदुक्तमैतरेयब्राह्मणे, चक्षुः
 श्रोत्रं मनो वाक् प्राणाः, ता एताः पञ्चदेवताः इमं विंशतिः
 पुरुषमिति । तदेतन्मन्त्रद्वयं प्राणदेवताविषयं द्रष्टव्यम् ॥

अथ तृतीयामाह । “मनमश्नुतेदम् । भूतं भव्यञ्च
 गुण्यते । तद्धि देवेष्वयियम्” [१] । यदिदं मनसोऽन्तःकरण-
 मस्ति तस्य चित्ता चित्तेन वृत्तिविशेषेण इदं दृश्यमानं भूतं
 भव्यञ्च अतीतमनागतञ्च सर्वं गुण्यते रक्ष्यते । यत् पूर्वं निष्पन्नं
 पुत्रभृत्यादिचेतनं धनधान्याद्यचेतनं यच्चेतःपरं सम्पादनीयं
 चेतनमचेतनञ्च तत्सर्वं मनसैव परिरक्ष्यते तद्रक्षोपायानां
 मनसा चिन्त्यमानत्वात् हि यस्मात् कारणात् तं मनो देवेषु
 दीप्यमानेषु इन्द्रियेषु अयियं अष्टं तस्मात्तेन रक्षणमुचितम् ॥

अथ चतुर्थीमाह । “आ न एतु पुरश्चरम् । सह देवैरिमं
 हवम् । मनः श्रेयसि श्रेयसि । कर्मन् यज्ञपतिं दधत्” इति ।
 तन्मनो देवैर्दीप्यमानैरन्यैरिन्द्रियैः सह पुरश्चरं स्वयमयगामी
 भूत्वा नोऽस्मदीयं इमं हवम् आह्वानं प्रति एतु आभि-
 मुखं प्राप्नोतु । किं कुर्वन् श्रेयसि श्रेयसि कर्मन् तस्मिंस्त-
 स्मिन् प्रशस्ते कर्माणि यज्ञपतिं दधत् यजमानं स्थापयतु सर्वेषु

पुण्यकर्म्मसु प्रवर्त्तयत्वित्यर्थः । तदेतन्मन्त्रद्वयं मनेदेवताविषयं
द्रष्टव्यम् ॥

अथ पञ्चमीमाह । “जुषतां मे वागिदं हविः । विराड्-
देवी पुरोहिता । हव्यवाङ्मनपायिनी” इति । इदं पुरोवर्त्ति
मे हविः वाग्देवी भवताम् । कीदृशी विराड्देवी देवता-
विषयात् पुरोहिता प्रथमतः प्रवृत्ता यद्यपि पुरश्चरत्वं मनस
उक्तं तथापि कायव्यापारापेक्षया पूर्वभावित्वं प्रथमप्रवृत्तिः
वक्ष्ये युक्ता । अतएव व्यवहारक्रमोऽन्यत्रास्मात्, कर्म्मणा
करोतीति हव्यवाट् वाचा हि मन्त्रमुच्चार्य हविर्दयिते, तस्मा-
द्वागियं हविर्वहतोत्युपचर्यते । अनपायिनी सर्व्वेष्वपि व्यव-
हारेष्वनुगता नहि वागिन्द्रियमन्त्रेण अतीतानागतविषयो
व्यवहारः सम्भवति ॥

अथ षष्ठीमाह । “यथा रूपाणि ब्रह्मधा वदन्ति । यन्ना-
सि देवाः परमे जनित्रे । मा नो विराड्मनपस्फुरन्ती [२] ।
वाग्देवी जुषतामिदं हविः” इति । यान्तानि देवतित्यं-
स्तनुष्यादिरूपाणि यानि च मोल-पोत-शुक्ल-लक्षणादिरूपाणि
तानि सर्व्वानि यथा वाचा मनूष्या ब्रह्मधा वदन्ति । इदं
ममीचीनमिदममीचीनमिति एतादृशं ब्रह्मधा वदन्ति । तथा
परमे जनित्रे उत्तमे जन्मनि वर्त्तमाना देवास्तु यन्नासि रमणी-
यानि रूपाणि यथा वाचा वदन्ति सा वाग्देवी नोऽस्मदी-
यमिदं हविर्जुषताम् । कीदृशी वाक् अर्थप्रकाशकत्वेन विविधं
राजमान इति विराट् अपस्फुरणम् अर्थापिधाने कुण्ठीभावः

तद्वाहित्यादनपस्फुरन्ती । तदिदं मन्त्रद्वयं वाग्देवताविषयं
द्रष्टव्यम् ॥

अथ सप्तमीमाह । “चक्षुर्देवानां ज्योतिरमृतं न्यक्तम् । अस्य
विज्ञानाय बह्वधा निधीयते । तस्य सुष्ठमशीमहि । मा नो
हासीद्विचक्षणम्” इति । देवानां दीयमानानां इन्द्रियाणां
मध्ये चक्षुरिन्द्रियं ज्योतिर्विस्मृतासकं तच्चामृते मरणरहिते
आदित्यस्वरूपे न्यक्तं निलीनम् । अतएव वक्रुचा आमनन्ति,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति । तदिदञ्चक्षुरस्य सर्वस्य
नीलपीतादिरूपजातस्य बह्वधा विज्ञानाय नानाविधज्ञान-
सिद्धये निधीयते प्रजापतिना व्यवस्थाप्यते । तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य
सुखं सुखं तेन चक्षुरिन्द्रियेण रूपप्रकाशने सति यत् सुखं
जायते तत्सर्वमशीमहि अश्रुवीमहि प्राप्नुयाम् विचक्षणं वि-
शेषेण प्रकाशकं तच्चक्षुरिन्द्रियन्तोऽस्मान् माहासीत् कदाचि-
दपि मा परित्यजतु ॥

अथाष्टमीमाह । “आयुरिन्नः प्रतीर्यताम् । अनन्धाश्चक्षुषा
वयम् । जीवा ज्योतिरशीमहि । सुवर्ज्योतिरुतामृतम्” इति ।
चक्षुर्देवताप्रसादेन नोऽस्मदीयमायुः इत् प्रतीयतां सर्वथा
वर्द्धताम्, अनेन चक्षुषा युक्ता वयं जीवाः कथमनन्धाः सन्तः
रूपामिव्यक्तवृत्तिलक्षणज्योतिरशीमहि प्राप्नुयाम । उत अपि च
सुवः स्वर्गस्थितममृतं ज्योतिर्विनाशरहितमादित्यप्रकाशमशीमहि
चक्षुषा पश्येम । तदिदं मन्त्रद्वयं चक्षुर्देवताविषयं द्रष्टव्यम् ॥

अथ नवमीमाह । “आत्रेण भद्रमुत प्रण्वन्ति सत्यम् ।

श्रोत्रेण वाचं ब्रह्मधोद्यमानाम् । श्रोत्रेण मोदस्य महस्य श्रूयते ।
श्रोत्रेण सर्वा दिश आशृणोमि” इति । यद्गर्भं कल्याणं यच्च
मयं वचनं तत्सर्वं श्रोत्रेणैव सर्वं शृण्वन्ति । येयं वाक्
प्राणिभिर्वर्जधोद्यते तां सर्वां वाचम् अनेन श्रोत्रेन्द्रियेण
सर्वा जनः शृणोति । किञ्च योऽयं मोदो हर्षविषयो वृत्तान्तः,
यच्च महः पूजाविषयो वृत्तान्तः, स सर्वोऽपि श्रोत्रेणैव श्रूय-
ते । किञ्च सर्वा दिशः योऽयं सर्वदिग्विषयो वृत्तान्तस्तमप्यहं
श्रोत्रेण सर्वतः आशृणोमि ॥

अथ दशमीमाह । “येन प्राच्या उत दक्षिणा । प्रतोऽथै
दिशः शृण्वन्त्युत्तरात् । तदिच्छां च ब्रह्मधोद्यमानम् । अरात्र
नेमिः परि सर्वं बभूव” [३] इति । एनं श्रोत्रेण प्राच्यादि-
दिग्भ्य आगतं शब्दं शृण्वन्ति तदेव श्रोत्रं ब्रह्मधोद्यमानम्
उच्यमानं शब्दजातं सर्वं परिबभूव परिगृह्य वर्त्तते । रथ-
नेमिरिव सर्वान् अरान् । चक्रस्य वह्निर्वह्नयो नेमिः, तदन्त-
र्वर्त्तिनोऽवयवाः कालमञ्ज्जाः अराः । एतच्च मन्त्रद्वयं श्रोत्र-
विषयं द्रष्टव्यम् । एतेषां दशानां मन्त्राणां जातकर्मणि विनि-
योगं बोधायन आह । अथैनं दधिमधुघृतमिति समुदाहृत्य
हिरण्येन प्राशयति । प्राणो रक्षति विश्वमेजदित्यनुवाकैर्न
प्रत्युचमिति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयोऽनुवाके प्रथमामृचमाह । “उदेहि वाजिन्यो अश्व-
श्वन्तः । इदं राश्रमाविश स्रुतावत् । यो रोहितो विश्वमिदं
जजान । स नो राश्रेषु सुधितान्दधातु” इति । हे वाजिन् अश्वमेधे
कर्माणि प्रयुज्यमाने हे अश्व उदेहि जलमथादुद्गच्छ । अत्रा-
श्वमेधे भारद्वाजसूचम्, अश्वमपोऽवगाह्य स्नापयित्वा समूह्य
ततो ह्यस्वारमनुदकमुदानयति उदेहि वाजिन्नित्यष्टाभिरिति ।
अतोऽत्राश्वमेधगतमश्वं सम्बोध्योच्यते, योऽयमश्वो अश्वन्त-
र्वर्त्तते स त्वमुदेहि उद्गत्या च स्रुतावत् प्रीतियुक्तं इदं राश्र-
माविश । इहास्यतामिह भुज्यतामित्येवंरूपा वाणी स्रुता ।
अस्य चाश्वस्य प्रजापतिजन्यत्वमेव न तद्रूपत्वमुपचर्यं प्रशस्यते ।
योऽश्वः स्वकारणभूतप्रजापतिरूपेण रजोगुणयुक्ताद्रेहितः सन्
इदं विश्वं जजान उत्पादयामास स प्रजापतिरूपोऽश्वो नो-
ऽस्मान् तेषु राश्रेषु सुधितान् सुखयुक्तान् कृत्वा स्थापयतु ॥

अथ द्वितीयामाह । “रोहं रोहं रोहित आरुरोह ।
प्रजाभिर्दृष्टिं जनुषामुपस्यम् । ताभिः सः रभ्यो अविदत् ष-
डुर्वीः । गातुं प्रपश्यन्निह राश्रमाहाः” इति । हे रोहित
रोहिद्वर्णप्रजापतिस्वरूप अश्व रोहं रोहं भौमं भोगं स्वर्गभोगम्
आरुरोह आरोहणं कुरु । काभिः, प्रजाभिः सह । कमिव,
दृष्टिमिच्छतां प्रजानां सम्बन्धि उपस्यं प्रत्यारोहणमिव ।
ताभिः प्रजाभिः सह संरभ्यः उत्साहयुक्तः सन् षडुर्वीरवि-

न्दत् ज्ञातवानमि । उर्वीः गातुं गन्तुं प्रपञ्चिह राइम्
आहाः आहतवानमि, तव प्रेक्षणवशाद्राइस्या जनाः मन्त्रि-
हिता इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । “आहार्षिद्राइमिह रोहितः । मृधो
व्याम्यदभयं नो अस्तु [१] । अस्मभ्यं द्यावापृथिवी शकरीभिः ।
राइं दहायामिह रेवतीभिः” इति । रोहितः त्वं राइमिह
आहार्षित् आहतवानमि । व्याम्यात् विरोधिनिष्पाद्यात् मृधः
युद्धात् अद्याभिन्नप्रजापते तव प्रसादात्त्रा अभयमस्तु ।
अद्याभिन्नप्रजापते तव प्रसादात् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
शकरीभिः शकरीच्छन्दोयुक्ताभिः रेवतीभिः सामाभिमा-
निनीभिर्देवताभिः सह अस्मभ्यम् अस्मदर्थं राइं दहाया
परितवत्यौ ॥

अथ चतुर्थीमाह । “विममर्शं रोहितं विश्वरूपः । स-
माचक्राणः प्ररुहो रुहस्य । दिवं गत्वा य महता महिम्ना ।
विने राइमुनन्तु पयसा स्नेह” इति । स रोहितः प्रजापतिः
विममर्शं परामर्शं हतवान् । अनेनेदं कर्म हतम् अयमस्य
फलस्य योग्य इति परामर्शः । कीदृशः प्रजापतिः, विश्वरूपः
सर्वजगदाधारेण वर्त्तमानः । तथा समाचक्राणः, सम्यग्यस्य-
मानान् फलविशेषान् कुर्वीणः । ते च फलविशेषाः प्ररुहो
रुहयेति शब्दद्वयेन निर्दिश्यन्ते । प्रकर्षेण रुहन्ते प्राप्यन्ते इति
प्ररुहः स्वर्गभागाः, रुहो मानुषा भोगाः, तदुभयं कुर्वीणः ।
स प्रजापतिर्दिवं गत्वा यः स्वर्गं प्राप्य महता महिम्ना स्वकी-

येनात्याधिक्येन माहात्म्येन नोऽस्मदर्थमिदं राष्ट्रं स्वेन पयसा
स्वकीयेन दृष्टिजलेन व्युनक्तु विशेषेण क्लेदयतु ॥

अथ पञ्चमीमाह । “यास्ते विशस्तपसा सम्भूवुः । गायत्रं
वत्समनुतास्त आगुः । तास्त्राविशन्तु महसा स्वेन । सम्माता पुत्रो
अभ्येतु रोहितः” [९] इति । हे रोहित प्रजापते त्वदीयेन
तपसा या विशः प्रजाः सम्भूवुः । तथा ह्यन्यत्रास्मायते, स
तपोऽतथ्यत । स तपस्तप्या इदं सर्वमसृजतेति । ते त्वदीयास्ताः
प्रजा गायत्रं वत्समन्वागुः । एष वै गायत्र्यै वत्सो यदाग्रयण
इति श्रुत्यन्तरादाग्रयणगृहे गायत्र्याख्यधेनोर्वत्सस्थानीयः ।
तमाग्रयणाख्यं वत्सं अश्वमेधस्य मध्यमेऽहनि अनुष्ठितवन्तः ।
ताः प्रजाः स्वेन महसा स्वकीयेनानुष्ठितेन महिमाख्यग्रहेण
त्वां विशन्तु । किं बहुना माता सर्वभूतानां सम्यङ्निर्माता
पुत्रवद्रक्षकः रोहितोऽश्वरूपः प्रजापतिः अभ्येतु अस्मानभि-
लक्ष्यागच्छतु ॥

अथ षष्ठीमाह । “यूयमुया मरुतः पृश्निमातरः । इन्द्रेण
सयुजा प्रणीथ शत्रून् । आ वो रोहितो अष्टणेदभिद्यवः ।
त्रिसप्तमो मरुतः स्वादुसम्पुतः” इति । हे मरुतो यूयं सयुजः
युष्माभिः सहावस्थितेनेन्द्रेण साकमस्मदीयान् शत्रून् प्रणीथ
निराकुरुत । रोहितः प्रजाततिरूपोऽयमश्वः वो युष्मान् य
आष्टणेत् शत्रुचयकारिण एत इति भवदीयां कीर्त्तिं सर्वदा
शृणोति । कीदृश मरुतः उयां शत्रुविषये कोपयुक्ताः पृश्नि-
मातरः एषान्ते पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः उपमास इति हि

मन्त्रान्तरम् । पृथैव वै पथसो मरुतो जाताः इति च हि ब्राह्मणम् । अभिद्यवः अभितो द्योतमानाः त्रिमत्तामः त्रिविधाः सप्तमह्या येषां ते त्रिमत्तामः, सप्तगणा वै मरुत इति ब्राह्मणस्यानात्, मरुद्गणाः सप्तमह्याकाः, तच्च धुनिय ध्वान्तयेत्या-
रण्यकोऽनुवाकोक्ता गणा मध्यमः । तस्मात् पूर्ववर्तिनः ईदृङ् चेत्यादिनोक्तास्त्वयो गणाः, अतस्तस्य मत्तयेत्यादिनोक्ता उत्तरभाविनस्त्वयो गणाः, तत्रैकस्मिन् गणत्रयेऽपि सप्तमह्याका विद्यन्ते । तस्मात्ते त्रिमत्तामः इत्युच्यन्ते । स्वादना हविषा सम्यक्क्रोदन्त इति स्वादुः समुदः । अत्र मरुत इति सम्बन्धं पदं द्दिरास्मात्, तच्च वाक्यद्वये योजनीयम् । हे मरुतः ब्रह्मण् प्रणीय, हे मरुतो युष्मान् रोहितो गृणोदिति योजना ॥

अथ सप्तमीमाह । “रोहितो द्यावापृथिवी जजान । तस्मिन् सप्तमं परमेष्ठी ततान । तस्मिच्छ्रिये अज एकपात् । अदृङ् हद् द्यावापृथिवी बलेन” इति । याऽयं रोहितोऽश्वरूपः प्रजापतिः स एव पुरा द्यावापृथिव्यावृत्पादितवान् । तस्मिन् रोहितेऽश्वे परमेष्ठी प्रजापतिस्तन्मयमंधतन्नुपरम्परां ततान विस्तारितवान् । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । तथा च मन्त्रान्तरम्, सूर्य एकाकी चरतीति । स च मनुष्यवत् सृष्टि-
मध्ये पुनः पुनर्जन्मरहितत्वादजः । तादृशः सूर्योऽपि तस्मिन् रोहितेऽश्वे श्रिये आश्रितवान् । रोहिताश्वस्य प्रजापतिद्वारा जगत्सृष्टिकर्तृत्वात् सूर्यस्य तदाश्रितत्वं युक्तम् । स च रोहितः स्वकीयेन बलेन द्यावापृथिव्यावदृष्टत् इदोचकार ॥

अथाष्टमीमाह । “रोहितो द्यावापृथिवी अदृष्टहत् । तेन सुवः स्तभितं तेन नाकः [३] । सो अन्तरिक्षे रजसो विमानः । तेन देवाः सुवरन्वविन्दन्” इति । रोहितः प्रजापतिः द्यावापृथिव्यौ दृढीकृतवान् । तेन रोहितेन सुवः स्तभितं स्वर्गलोकां यथा अधो न पतति तथा स्तम्भितम्, तथा नाकः स्वर्गविशेषोऽपि तेन स्तम्भितः । स एव रोहितः अन्तरिक्षे रजसो रज्जुकस्य ज्योतिर्गणस्य उदकस्य वा विमानः विशेषेण निर्माता, तेन रोहितेन देवाः इन्द्रादयोऽपि सुवः अन्वविन्दन् स्वर्गं लब्धवन्तः । एवमेतैरष्टभिर्मन्त्रैरश्वमेधगतस्याश्वस्य जलमध्यादुद्गमनं कुर्यात् ॥

अथ नवमीमाह । “सुमेवन्त्वा भानवो दीदिवांसम् । समग्रामो जुक्को जातवेदः । उचन्ति त्वा वाजिनमाघृतेन । सप्तमग्ने युवसे भोजनानि” इति । हे जातवेदः जुक्कः जुक्काद्याः सुचः समग्रा घृतपूर्णाः सत्यः स्तनिष्ठेन घृतेन त्वा मुचन्ति । कीदृशा जुक्काद्याः भानवः घृतपूर्णत्वात् भासमानाः, कीदृशं त्वां सुमेवं सुखेन मेवितुं शक्यम् दीदिवांसम् अत्यन्तदीप्यमानं वाजिनं वेगवन्तम् । अत्र त्वेति पदं द्वितीयान्तं द्विरास्मात्, तत्रैकं प्रथमान्तत्वेनोपरि नेतव्यम् । हे अग्ने त्वं भोजनानि भोक्तुं योग्यानि अस्रदोयहवींषि संसम् अत्यन्तसम्यक्तेन युवसे मिश्रयसि स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

अथ दशमीमाह । “अग्ने शर्द्धं महते सौभगाय । तव धुन्वान्युत्तमानि सन्तु । सञ्चास्यत्यः सुयममाकृणुष्व । शत्रूयता-

मभितिष्ठा महामि” इति । हे अग्ने अस्माकं महते सौभगाय
शर्द्धं उत्सहस्व तव सम्बन्धीनि द्युन्नानि उत्तमानि मणि-
मुक्तादीनि धनानि अस्माकं सन्तु । जास्यत्वं जायार्पतिभावं
सुयमं सुष्टुनियतं समाकृण्व्य मय्यक् सम्पादय । शत्रूयतां
शात्रवमिच्छतां पुरुषाणां महामि तेजांसि अभितिष्ठ अभित
आक्रमस्व । इमं मन्त्रदयमाग्नेये कर्माणि द्रष्टव्यम् । तत्रोक्त-
रस्य विवाहकर्माणापि बोधायन आह, अथ तथोपविश्याऽन्वा-
रन्वायामुपयमनीर्जुहोत्यग्ने शर्द्धं महते सौभगायेति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

तृतीयानुवाके प्रथमास्तुचमाह । “पुनर्न इन्द्रो मघवा
ददातु । धनानि शक्रो धन्यः सुराधाः । अर्वाचीनं कृणुतां
याचितो मनः । श्रुष्टो नो अस्य हविषो जुषाणः” इति । अस्म-
दीयानि धनानि यानि नष्टानि तानि सर्वानि पुनरपि नः
अस्माकं इन्द्रो ददातु । कीदृश इन्द्रः, मघवा धनवान् शक्रः
शक्तियुक्त इत्यर्थः । धन्यः धनदानार्हः सुराधाः शोभनाम्न-
युक्तः । तादृशोऽयमिन्द्रः याचितोऽस्माभिः प्रार्थितः सन्
स्वकीयं मनः अर्वाचीनं कृणुताम् अस्मदभिमुखं करोतु ।
नोऽस्मदीयस्यास्य हविषः भागं श्रुष्टो जुषाणः शीघ्रं मेव्यमावः
स इन्द्रः अस्मदभीष्टं करोतु ॥

अथ द्वितीयामाह । “यानि नो जिनं धनानि । जहर्थां
शूर मन्युना । इन्द्रानुविन्द नस्तानि । अनेन हविषा पुनः”
इति । हे शूर इन्द्र त्वं विहितस्यानुष्ठानात् निषिद्धमेवनाद्या
पापयुक्तान् नः अस्मान् जिनन् शिचार्थं हिंसन् मन्युना अ-
स्माकं क्रोधेन यान्यस्मादीयानि धनानि जहर्थां अपहृतवानसि ।
अनेनास्मादीयेन हविषा तुष्टः सन् पुनरपि नोऽस्माकं तानि
धनानि अनुविन्द अनुग्रहेण लभस्व देहीत्यर्थः । एतदुभयं
नष्टधनस्य पुनःप्राप्त्यर्थं कस्मिंश्चित्कर्माविशेषे ऐन्द्रे द्रष्टव्यम् ॥

अथ तृतीयामाह । “इन्द्र आशाभ्यः परि । सर्वाभ्योऽभयं
करत् [१] । जेता शत्रून् विचर्षणिः” इति । विचर्षणिः वि-
विच्य द्रष्टा शत्रूणां जेतेन्द्रः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः परितो वर्त्त-
मानाभ्यः अस्माकम् अभयं करत् करोतु । अयं मन्त्रः पूर्व-
त्रैव उपहोमार्थः ॥

अथ चतुर्थीमाह । “आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा ।
पुरोदधे अमृतत्वाय जीवसे” इति । हे इन्द्र आकूत्यादिसिद्ध्यर्थं
त्वां पुरोदधे पुरस्कृत्य सेवे, आकूतिः सङ्कल्पः कामो भोगः समृत्
समृद्धिः अमृतत्वमपमृत्युराहित्यं जीवनमनादिसम्पत्तिः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “आकूतिमस्यावसे । काममस्य समृद्धौ ।
इन्द्रस्य युञ्जते धियः” इति । लोके बुद्धिमन्तः कर्त्तारः
अवसे स्वरक्षणार्थं समृद्धौ धनादिसमृद्धयश्च असेन्द्रस्याकूतिं
सङ्कल्पं काममिच्छां धियो बुद्धिविशेषाश्च युञ्जते आश्रयन्ति ।
न लिन्द्रनैरपेक्षेण स्वतन्त्रानाकूत्यादीन् लभन्ते ॥

अथ षष्ठीमाह । “आकूतिं देवीं मनसः पुरोदधे । यज्ञस्य माता सुहवा मे अस्तु । यदिच्छामि मनसा सकामः । विदे-
यमेनद्धृदये निविष्टम्” [२] इति । अहमाकूतिं सङ्कल्पा-
भिमानिनीं देवीं कार्येषु कुर्वाणस्य मनसः पुरोदधे सङ्कल्प-
पूर्वमेव सर्वं कार्यं मदीयेन मनसा क्रियत इत्यर्थः । सेय-
माकूतिः यज्ञस्य मातृस्थानीया सती मे मम सुहवा सुखेन
आङ्गातुं शक्यास्तु, सकामः कामसहितोऽहं मदीयेन मनसा
यत् कार्यं कर्तुमिच्छामि मदीये हृदये निविष्टमेनत् तत्कार्यं
विदेयं स्तुभेयम् । अस्य मन्त्रत्रयस्य कर्मणामादौ सङ्कल्पे वि-
नियोगं बोधायन आह, आकूत्या वेदनं करोति । आकूत्यै
त्वा कामाय त्वा समृधे त्वेति ॥

अथ सप्तमीमाह । “सेदग्निरग्नीं रत्येयन्यान् । यत्र वाजी
तनयो वीडुपाणिः । सहस्रपाथा अक्षरा समेति” इति । यत्र
यस्मिन्नग्नी यजमानेनोपचरिते सति तनयः पुत्रः वाजी अश्व-
वान् वीडुपाणिर्यागदानादिषु दृढहस्तः सहस्रपाथाः सहस्र-
सङ्ख्याकेनान्नेन युक्तः सन् अक्षरा अक्षरेणापि अविनाशेन
जीवनेन समेति सङ्गच्छते । सेदग्निः स एव उपचरितोऽग्निः
अन्वानितरयजमानसम्बन्धीनग्नीन् अत्येति अतिक्रामति । माऽयं
मन्त्रः प्राचणोयेष्टौ स्त्रिष्टुतः पुरोऽनुवाक्या ॥

अथाष्टमीमाह । “आशानां त्वाशापालेभ्यः । चतुर्भ्यो
अमृतैभ्यः । इदं भूतस्थाध्यत्तेभ्यः । विधेम हविषा वचम्” इति ।
हे पशो त्वाम् आशानां दिशां मध्ये आशापालेभ्यः विशि-

ष्टानां दिशां पालेभ्यः चतुर्भ्यः इन्द्र-यम-वरुण-सोमेभ्यः अमृ-
तेभ्यः देवेभ्यः समर्पयामीति शेषः । भूतस्य अस्मिन् कर्मणि
प्राप्तस्य पशोः अथ्यत्तेभ्यः स्वामिभ्यः देवेभ्यो वयं हविषा इदं
विधेम ग्रीधमेव परिचरेम ॥

अथ नवमीमाह । “विश्वा आशा मधुना सृष्टजामि ।
अनमीवा आप ओषधयो भवन्तु । अयं यजमानो मृधो
व्यस्यताम् । अगृभीताः पशवः सन्तु सर्व्वे” इति । विश्वा
आशाः सर्व्वा दिशः अहं मधुना मधुरेण वृष्ट्युदकेन संसृ-
जामि संयोजयामि । के च आप ओषधयस्य अनमीवा रोग-
रहिताः भवन्तु सन्तु । अयस्य यजमानः मृधः शत्रून् व्यस्यतां
निरस्यतु । सर्व्वे पशवः अगृभीताः व्याघ्र-तस्करादिभिरस्त्री-
कृताः सन्तु । इमं मन्त्रदयं पशौ सञ्जयमाने यजमानेन
जयम् । तथा दिवः श्येनीमञ्जिकास्त्रिष्टिषु आशाद्यै चरुमि-
त्यस्य याज्यानुवाक्ये । तथा च तयोः प्रतीकद्वयमास्नातम्, आ-
शानां त्वा विश्वा आशा इति ॥

अथ दशमीमाह । “अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रः ।
वृहस्पतिः सविता यः सहस्रो । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती ।
त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैः” इति । अन्यादयस्त्वष्टृपर्य्यन्ता ये
दश देवाः सन्ति तेषां मध्ये एकैक एव नोऽस्माकम् अवसा रत्न-
णाय गोभिः समनक्तु संयोजयतु । यज्ञैश्च समनक्तु, त्वष्टा देवो
रूपाणि पुत्रपौत्रादिशरीराण्यपि समनक्तु । यः सहस्रोति सविह-
विशेषणं यः सहस्रसङ्ख्याकरश्मियुक्तः सोऽयं सवितेति योज्यम् ॥

अथैकादशीमाह । “त्वष्टा रूपाणि दधती सरस्वती । पूषा भग॑ सविता नो ददातु । वृहस्पतिर्ददित्न्द्रः सहस्रम् । मित्रो दाता वरुणः सोमो अग्निः” [३] इति । अथ त्वष्टा-रूपाणि पुत्रादिशरीराणि ददातु । सरस्वती दधती धारयित्री भूयात् । पूषा सविता वृहस्पतिश्च प्रत्येकं नः अस्मभ्यं भगं सोभाग्यं ददातु । इन्द्रः सहस्रं सहस्रमङ्गलाकं गोधनादिकं ददत् ददातु । मित्रवरुणसोमाग्निष्वेकैकः सहस्रस्य दाता भवतु । एतच्च मन्त्रद्वयं मित्रविन्दायामिष्टौ याज्यानुवाक्ये । तथा चाश्वलायनो मित्रविन्दामाह, वैराजीत्यादिनोदाजहार ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

प्रथमाष्टचमाह । “आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तम् । नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके । उर्व्व इव पप्रथे कामो अस्मे । तमावृणा वसुपते वसूनाम्” इति । हे इन्द्र द्युमन्तं दीप्यमानं भगं धनादिभौभाग्यं नः अस्मभ्यम् आभर मत्पादय । ते तव देष्णस्य दानशीलस्य प्ररेके अतिशये सति अतिरिक्तं धनं यागार्थं तुभ्यं निधीमहि । उर्व्व इव वाडवाग्निरिव अस्माकं कामः पप्रथे प्रार्थितोऽभूत् । वसूनां वसुपते बहुधनस्त्रामिन्तं काममावृणाः सर्व्वतः पूरय ॥

अथ द्वितीयामाह । “इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैः ।
चन्द्रवता राधसा पप्रथस्य । सुवर्यवो मतिभिः स्तुभ्यं विप्राः ।
इन्द्राय वाहः कुशिकामो अक्रन्” इति । हे इन्द्र इममस्माकं
कामं गोभिरश्वैः त्वया दत्तैः मन्दय हर्षहेतुं कुरु । चन्द्रवता
हिरण्यवता राधसा रत्नादिधनेन च कामं पप्रथः प्रथय,
सुवर्यवः स्वर्गमिच्छन्तो विप्राः ये मेधाविनः कुशिकासः
कुशिकासु विश्वामित्रस्य पुत्राः मतिभिः स्तोत्रैः तुभ्यमिन्द्राय
वाहः अक्रन् वाहमकुर्वन् त्वदीया स्तुतिरेव त्वदागमनहेतु-
त्वात् वाहनमित्यर्थः । एतच्चोभयं ऐन्द्रे कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ तृतीयामाह । “इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् । यानि
चकार प्रथमानि वज्री [१] । अहन्नहिमन्वयस्ततर्द । प्र वक्षणा
अभिनत् पर्वतानाम्” इति । वज्री वज्रहस्त इन्द्रः प्रथमानि
मणिमुख्यानि यानि वीर्याणि शैर्याणि चकार, इन्द्रस्य सम्ब-
न्धीनि तानि वीर्याणि नु चिप्रं प्रवोचं प्रवक्ष्यामि, प्रथमं
तावत् अहिं वृक्षाख्यम् असुरं अहन् हतवान् । अनु तदन-
न्तरम् अपस्ततर्द मेघस्थितं जलं मेघभेदेन पृथिव्यां व्यापि-
तवान् । अथ पर्वतानां वक्षणा पक्षान् प्राभिनत् प्रकर्षेण
भिक्षवान् ॥

अथ चतुर्थीमाह । “अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणम् । त-
ष्टास्मै वज्रं स्वर्थं ततत्त । वात्रा इव धेनवः स्यन्दमानाः । अश्वः
समुद्रमवज्ज्मुरापः” इति । पर्वते पर्वतसमाने मेघे शिश्रि-
याणम् आश्रितम् अहिं जलनिरोधकम् अहिनामानमसुरम्

अहन् हतवान् । त्वष्टा देवः असौ इन्द्राय स्वर्थं स्वर्गाय हितं
वज्रं ततश्च तोत्स्णीकृतवान् । ततो वज्रेण वृष्टिनिरोधके शत्रौ
हते मतिं स्यन्दमाना आपः समुद्रं समुद्रसमानं भूप्रदेशम्
अञ्जः समञ्जसं यथा भवति तथा अवजग्मुः प्राप्ताः । अपां
दृष्टान्तः, वायाः धेनव इव, यथा वत्समाकारयितुं शब्दं
कुर्वन्त्यः धेनो दहन्ति, तद्वत् ॥

अथ पञ्चमीमाह । “वृषायस्यो वृणीत सोमम् । त्रि-
कद्रुकेष्वपि वत्सुतस्य । आ मायकं मघवादत्त वज्रम् । अहन्नेनं
प्रथमजामहीनाम्” [१] इति । वृषायमाणः घासं जिघ्रत्सुः
वृषभ इव बलवान् देवानां पानार्थं इन्द्रः सोममवृणीत ।
ततः त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतेषु त्रिकद्रुकनामकेषु
यज्ञेषु सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य रसमयमिन्द्रोऽपिबत्, तथा
मघवेन्द्रः मायकं बाणवत्तोत्स्नं वज्रमादत्त स्वीकृतवान् । आ-
दाय च अहीनामसुराणां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नमेनं वृत्रं
अहन् हतवान् ॥

अथ षष्ठीमाह । “यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् । आ-
न्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः । आत्सूर्यं जनयन्त्यामुषामम् ।
तादोक्ता शत्रून् किल विवत्से” इति । हे इन्द्र यद्यदा त्वम्
अहीनां प्रथमजां हतवानसि । आत् अनन्तरं मायिनां माया-
युक्तानामसुराणां माया उत सर्व्या अपि मायाः प्रामिनाः
प्रकर्षेण विनाशितवानसि । आत् अनन्तरं सूर्यं जनयन् स्व-
र्भानुसञ्ज्ञकेन असुरेण प्रयुक्ते तमसि मग्नं सूर्यं प्रादुर्भावयन्,

तयोषामं द्यां जनयन् उषःकालं दीप्तं कुर्वन् वर्त्तमे । तादीक्षा
तादृशान् शत्रून् कदाचिदपि त्वं नाविवत्से किल सर्व्वथानलभसे ॥

अथ मत्तमीमाह । “अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्य॑मम् । इन्द्रो
वज्रेण महता वधेन । स्कन्धा॑मीव कुलिशेनाविवृक्णा ।
अहिः शयत उपपृक् पृथिव्याम्” इति । अयमिन्द्रो महता प्रौ-
ढेन वधेन वधमाधनभूतनानेन वज्रेण वृत्रमहन् वृत्रनामकम-
सुरं हतवान् । कीदृशं, वृत्रतरम् अतिशयेन लोकत्रयावरकम्,
स दमोक्षोकान् वृणादिति ब्राह्मणम्; व्यं द्वेदनेनामग्रहितम् ।
ततोऽयमहिः वृत्राख्योऽसुरः इन्द्रेण हतः सन् पृथिव्यामुपपृक्
उपमस्यूतः पतितोऽग्नियष्टे । तत्र दृष्टान्तः, कुलिशेन कुठा-
रेण विवृक्णाः विशेषतः क्षिन्नः स्कन्धा॑मीव वृत्रस्य स्कन्धा
यथा भूमौ निपतन्ति तद्वत् ॥

अथाष्टमीमाह । अयोध्येव दर्शद आ हि जुक्ते । महावी-
रन्तु विबाधमृजोषम् [३] । नातारोगस्य ममृतिं वधानाम् ।
स॒रूजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः” इति । दर्शदो मदान्यो वृत्रः
इन्द्रम् आजुक्ते हि युद्धार्थम् आजतवान् किल । तत्र दृष्टान्तः,
अयोध्येव यथा लोकं योद्धुमशक्तः वृथैव वाचा युद्धार्थं गर्जनं
करोति तद्वत् । कीदृशमिन्द्रं, महावीरं शूरेषु मध्ये अत्यन्त-
मेव शूरं विबाधं बाधरहितं अजोषं साममस्मन्निनम् । अ-
क्षीषस्यापि भक्षकत्वात् अजोषरूपं तादृशस्यैवेन्द्रस्य शत्रुः वृत्रः
अस्य इन्द्रस्य वधानां ममृतिं सङ्गमं नातारोः न प्राप्तवान् ।
इन्द्रं हन्तुं न शक्नोदित्यर्थः । प्रत्युत रूजानाः भङ्गं प्राप्नुवन्तोः

स्वकीया एव सेनाः सम्यपिषे सम्यक् पिष्टवान् वज्रं हता
भूमौ पतन् मन् ममीपवर्त्तिनः सर्वान् शूटान् चूर्णीकृत-
वानित्यर्थः । इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्यारभ्य षण्मन्त्राः निष्कंवस्य-
शस्त्रे अन्तर्भावनीयाः ॥

अथ नवमीमाह । “विशो विहाया अरतिः । वसुर्दधे
हस्ते दक्षिणे । तर्गणिर्न शिथ्यत । अवस्यया न शिथ्यत् । वि-
शस्मा इदिपुथ्यमे । देवत्रा हव्यमृहिषे । विशस्मा इत्सुकृते
वारमृण्वति । अग्निर्दारा व्युत्पति” । ४ । इति । अयमग्निः
विशो विशात्मकः, विहायाः विशिष्टगनियुक्तः, अरतिः उप-
रतिरहितः हविर्वचनाय पुनः पुनरागमन नास्यस्यापरतिः,
वसुः निवासहेतुः, तावृणाऽयमग्निः ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते
दधे धृत आसीत् । अतएव तत्र होम आम्नातः, ब्राह्मणस्य
दक्षिणे हस्ते होतव्यमिति । तर्गणिः दुःखेभ्यस्मागयिता न
शिथ्यत् अयः शिथिलो न भवति । तत्र हेतुः, अवस्यया
हविर्विलक्षणाऽन्नेच्छया न शिथ्यत् पुनः पुनरभिवृद्धयं चाभूत्
न तु शिथिलः विशस्मा इत् सर्वस्मिं जगत् एव सर्वजगद्रक्ष-
णार्थं इपुथ्यमे ईश्वरो भवमि । इपु ऐश्वर्यं इति धातुः । देवत्रा
सर्वेषु देवेषु हव्यमृहिषे अस्मदीयं हव्यं वहमि विशस्मा इत्
सुकृते सर्वस्मा अपि पुण्यकृते तदर्थं वारमृण्वति वार्यन्ते
प्रवेशार्थिनः प्राणिनः यत्र तत्सुवर्गस्य द्वारं वारमित्युच्यते,
तदपावृणोति, स्पष्टीक्रियते, अयमग्निर्दारां स्वर्गद्वारम् । तदेव
विवृण्वति विवृतं करोति । अन्येष्टित्वादियमप्यपी ॥

अथ दशमीमाह । “उदुज्जिहानो अभिकाममीरयन् । प्रपृञ्चन् विश्वा भुवनानि पूर्वथा । आ केतुना सुषमिद्धो यजिष्ठः । कामदो अग्ने अभिहृत्य दिग्भ्यः” इति । हे अग्ने दिग्भ्यः सकाशात् नोऽस्मादीयं काममभीष्टमर्थम् अभिहृत्य सम्पादय । किं कुर्वन् उदुज्जिहानः अत्यन्तमूर्खमुद्धच्छन् काममभीष्टमर्थम् अभिमतं ईरयन् प्रेरयन् । विश्वा भुवनानि यथा पूर्वथा यथा पूर्वं केतुना स्वकीयेन धूमेन प्रपृञ्चन् प्रकर्षेण संयोजयन् । कीदृशोऽग्निः सुषमिद्धः अत्यन्तदीप्तः, यजिष्ठः अतिशयेन यथा ॥

अथैकादशीमाह । “जुषाणो हव्यममृतेषु दूढ्यः । आ नो रयिं वज्रलां गोमतीमिषम् । निधेहि यत्तदमृतेषु भूषन्” इति । हे अग्ने हव्यं जुषाणः अस्मादीयं हविः सेवमानः त्वममृतेषु देवेषु दूढ्यः यागरहितात् पुरुषादानोय नोऽस्माकं रयिं धनं वज्रलामतिप्रभृतां गोमतो गोभिर्युक्तां इषमन्नं निधेहि नितरां सम्पादय । दुर्बुद्धिः पुमान् देवेषु भक्तिं न करोति तदीयं धनमाहृत्य अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । अस्मादीयस्तु यजमानः अमृतेषु देवेषु मध्ये भूषन् स्वात्मानमलं कुर्वन् देवत्वमात्मन इच्छन्नित्यर्थः । स यजमानस्त्वद्धत्तेन धनादिना यत्तत् यागं करिष्यति । तदेतन् मन्त्रत्रयमाग्नेये कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “अश्विना यज्ञमागतम् । दाग्ण्यः पुरुदंससा । पूषा रचतु नो रयिम्” [५] इति । हे अश्विनौ युवां पुरुदंससा भूरिकर्माणौ सन्तौ दाग्ण्यो हविर्दत्तवतो

यजमानस्य यज्ञमागतम् आगच्छतम् । पूषा च नोऽस्मदर्थं
रयिं रचतु ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “इमं यज्ञमश्विना वर्द्धयन्ता । इमौ
रयिं यजमानाय धत्तम् । इमौ पशून् तत्ततां विश्वतो नः ।
पूषा नः पातु सदमप्रयुच्छन्” इति । हे अश्विने! इमम्
अस्मदीयं यज्ञं वर्द्धयन्ता वृद्धिं प्रापयन्तौ । इमौ युवां यजमा-
नाय रयिं धनं धत्तं सन्पादयतम् । इमौ युवां नोऽस्मदीयान्
पशून् विश्वतो रचतां सर्वतो भयात् पालयतम् । अयं पूषा
प्रयुच्छन् प्रमादमकुर्वन् नोऽस्मदीयं सदं सदस्यानं पातु ।
एतच्चोभयमश्विभ्यां पूष्णः पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्व्वपतीत्यस्य
याज्यानुवाक्ये ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “प्र ते महे मरस्वति । सुभगे वाजि-
नीवति । सत्यवाचे भरे मतिम्” इति । हे सुभगं मोभाग्य-
युक्ते, हे वाजिनीवति अन्नयुक्ते, हे महे महति, हे मरस्वति,
सत्यवाचे अनृतवाक्यरहितायै ते तुभ्यं मतिं मदीयां स्तुतिं
प्रभरे सन्पादयामि ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “इदन्ते हव्यं घृतवत्सरस्वति । सत्यवाचे
प्र भरेमा हवींषि । इमानि ते दुरिता मोभगानि । तेभि-
र्वयं सुभगामः स्याम” [६] इति । हे मरस्वति ते तुभ्यं
घृतवत् घृतयुक्तमिदं हव्यम् अस्माभिः सन्पादितमिति शेषः ।
सत्यवाचे तस्यै मरस्वत्यै इमानि सन्पादितानि हवींषि प्रभरंभ
प्रकर्षेण समर्पयामः । दुरिता यानि दुरितानि यानि अस्माभिः

कृतानि तानि सर्व्याणि हे सरस्वति ते प्रसादात् सुभगानि
सकृतानि सम्यन्तानि । तेभिः तैः सुकृतैर्वयं शुभगामः सौभा-
ग्ययुक्ताः स्याम । एते ऋचौ सरस्वते सत्यवाचे चरुमित्यस्य
याज्यानुवाक्ये ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमानुवाके प्रथमामृचमाह । “यज्ञो रायो यज्ञ
ईशे वसूनाम् । यज्ञः सस्यानामुत सुचितानाम् । यज्ञ इष्टः
पूर्वचित्तिं दधातु । यज्ञो ब्रह्म एवां अणेतु देवान्” इति ।
यज्ञो यज्ञस्वामी यो देवः सः रायो धनस्य मणिमुक्तादि-
रूपस्य ईशे स्वामी भवति, तथा यज्ञो वसूनां निवामहेतूनां
गृहाणामीशे स्वामी भवति । तथायं यज्ञः सस्यानां ब्रह्मा-
द्याषधीनां स्वामी, उत अपि च सुचितानां शोभनभूमीनां
ईशे स्वामी । इष्टो यज्ञः पूर्वचित्तिं दधातु । पूर्वचित्तिं स्वर्गं
दधातु । तथान्यत्रास्मात्, द्यौरासीत् पूर्वचित्तिरिति । ब्रह्म
वेदाः ब्रह्म एवान् मन्त्रयुक्तो यज्ञः देवानण्येतु देवान् प्राप्नोतु ॥

द्वितीयामाह । “अयं यज्ञो वर्द्धतां गोभिरश्वैः । इयं
वेदिः स्वपत्या सुवीरा । इदं वर्धिरतिवर्ध्निष्यन्त्या । इमं यज्ञं
विश्वे अवन्तु देवाः” इति । अयमस्माभिरनुष्ठेयमानो यज्ञः
गोभिरश्वैश्च सह वर्द्धतां वृद्धिं प्राप्नोतु । इयं वेदिर्यज्ञसम्ब-
न्धिनो स्वपत्या शोभनपुत्रप्रदा, सुवीरा शोभनमृत्युप्रदा

चासु । इदञ्च वेद्यामास्तीर्णं बर्हिः अन्या बर्होषि इतरयज-
मानमवन्धीनि बर्होषि अतिक्रामतु, इमं चासुदीयं यज्ञं
विश्वेदेवा अवन्तु, रचन्तु । एते ऋचो दिवः शेनिनामकास्त्रि-
ष्टिपु यज्ञाय चरुमित्यस्य याज्यानुवाक्ये ॥

तृतीयामाह । “भग एव भगवाँ अस्म देवाः । तेन वयं
भगवन्तः स्याम [१] । तं त्वा भग सर्वं दज्जोहवीमि । स नो
भग पुर एता भवेह” इति । हे देवा यो भगाख्या देवः स
एव भगवान् भौभाग्यवानस्तु, तेन देवेन वयं सर्वं भगवन्तः
भौभाग्ययुक्ताः स्याम । हे भग तादृशं त्वां सर्वं इत् सर्वं एव
जोहवीमि आह्वयामीत्यर्थः । हे भगदेव इह कर्माणि नो-
ऽस्माकं पुर एता पुरतो गन्ता भव ॥

अथ चतुर्थीमाह । “भग प्रणेतर्भग मत्यराधः । भगेमां
धियमुदवददन्नः । भग प्रणो जनसा गोभिरश्वैः । भग प्र
नृभिर्नृवन्तः स्याम” इति । हे प्रणेतः प्रकर्षणं नेतुं लुगल हे
भगदेव अस्मान् कर्माणि प्रणयेति शेषः । हे मत्यराधः मत्य-
धनं भगदेव अस्मभ्यं धनं देहीति शेषः । हे भग नः अस्मभ्यं
इमां धियं ददतु कर्मानुष्ठानबुद्धिं प्रयच्छन् उदवदत्कर्षण
रचन् । हे भगदेव नः अस्मान् गोभिरश्वैः प्रजनय तद्युक्तान्
कुर्वीत्यर्थः । हे भग लक्ष्ममादात् वयं नृभिः पुत्रपौत्रादिभिः
पुरुषैर्नृवन्तः पुरुषवन्तः स्याम । एतद्वयं भगाय चरुं वाताये
गृह इत्यस्मिन् कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चमीमाह । “शश्वतीः समा उपयन्ति लोकाः । शश्वतीः

समा उपयन्त्यापः । इष्टं पूर्त्तं शश्वतीनां समानाः शाश्वतेन ।
 हविषेष्टानन्तं लोकं परमारोह” [२] इति । लोकाः सर्वे
 प्राणिनः शश्वतीः शाश्वतीः समाः निरन्तरवर्त्तिनः संवत्सरा-
 नुपयन्ति प्राप्नुवन्ति । एकस्मिन् संवत्सरेऽतीतेऽपि पुनरन्यं
 संवत्सरं प्राप्नुवन्ति । तथैव अपः शाश्वतीः समा उपयन्ति
 निरन्तरं प्रवहन्ति, यथैतावुभौ दृष्टान्तौ तथा शाश्वतीनां
 समानां निरन्तरवर्त्तिनां संवत्सराणां समन्वि इष्टं पूर्त्तं श्रौतं
 स्मार्त्तञ्च कर्मा प्रवर्त्ततां कर्मानुष्ठानमनवच्छिन्नमस्त्वित्यर्थः ।
 तेन शाश्वतेन निरन्तरानुष्ठितेन हविषा देवमिष्ट्वा अनन्तरं
 विनाशरहितं परमुत्कृष्टं लोकमारोह पुरुष आरोहति ।
 कथादिफलवत् श्रौतस्मार्त्तकर्माफलं सहसा न विनश्यति किन्तु
 चिरमनुभवितव्यमित्यर्थः । अस्यामृचिदेवताभिव्यक्तभावात्
 अनिरुक्तः प्रजापतिरित्यनुसारेण प्राजापत्ये कर्मण्येषा द्रष्टव्या ॥

षष्ठीमाह । “इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत् । सा
 रूपाणि कुरुते पञ्च देवी” इति । या सृष्ट्युपक्रमे प्रथमा उषा
 व्यौच्छत् व्युष्टासीत् । इयमेव सा इदानीम् अस्मान् प्रति
 सृष्ट्यादयात् पूर्वकालरूपा उषा प्रादुर्भवति सैव रूपाणि पुनः
 पुनरावर्त्तन्त इत्यर्थः । सा देव्यैकैव सती पञ्चरूपाणि पञ्चर्त्तून्
 तल्लिङ्गानि वा कुरुते ॥

सप्तमीमाह । “दे स्वसारौ वधतस्तन्ममेतत् । मनातनं वि-
 ततः षण्मयूखम् । अवान्याःस्तन्तून् किरतो धत्तो अन्यान् ।
 नाषष्ट्याते न गमाते अन्तम्” इति । अहश्च रात्रिश्च एते दे

देवते स्वमारौ परस्परभगिन्यौ ते एतत् संवत्सरात्मकं तत्त्वं
तन्तुनिष्पन्नं वस्त्रं वयतः, यथा कुविन्दस्तन्तुभिः वस्त्रं वयति
निष्पादयति एवमेतैः संवत्सरं निष्पादयत इत्यर्थः । तच्च
संवत्सरात्मकं वीदृशं, मनातनम् अनादिकालमिदम् । नहि
संवत्सरप्रवाहस्यासाभिर्दृश्यमान आदिः कश्चिदस्ति । अतएव
विततं वस्त्रगतदीर्घतन्तुवत् विभोर्णवणमयूखं षट्मङ्गलाका-
र्यतवः मयूखाः शकुन्त्यानीया यस्य तादृशं कुविन्देन हि त-
न्तुप्रसरणाय शङ्कवा निखन्यन्ती तद्वदृतव इत्यर्थः । कुविन्दो
हि वस्त्रनिर्माणकालं कांश्चित् दीर्घतन्तून् अधः कृत्वा मध्ये
तिर्यक्तन्तून् धारयति एवमेतैः अष्टोरात्रदेवते अन्यान्
कांश्चिदहर्विशेषान् तन्तून् अस्ममयकालेषु अवकिरतः अधो-
गतान् कुरुतः, अन्यांश्च रात्रिरूपां तन्तून् अस्ममयादृष्ट्वै-
धत्तो धारयतः । एतैः अष्टोरात्रदेवते कदाचिदपि नावप्र-
ज्याते । तस्मैव व्याख्यानम्, अन्तं न गमाते संवत्सरात्मकवस्त्र-
निर्माणस्य समाप्तिं न गच्छतः निरन्तरं संवत्सरपरस्परौ
निष्पादयत इत्यर्थः । एतच्च मन्त्रद्वयं क्रमात् उपोदेवताकं
अष्टोरात्रदेवताके च कर्मविशेषे द्रष्टव्यम् ॥

अथाष्टमीमाह । “आ वो यन्तूदवाहामो अद्य । वृष्टिं ये
विश्वे मरुतो जुनन्ति । अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्धः । एतं
जुषध्वं कवयो युवानः” [३] इति । हे मरुतः ये विश्वे सर्वे
मेघाः वृष्टिं जुनन्ति जवेन त्वरया प्रेरयन्ति वो युष्माकम्-
न्धिनः उदवाहासः उदकवाहिनी मेघाः अद्यास्मिन् कर्मणि

आयन्तु आगच्छन्तु । कवयः सर्वज्ञाः युवानो नित्यतरुणाः
मरुतोऽयं यो अग्निरिह समिद्धः तमेतं जुषध्वं वृश्चर्यं सेव-
ध्वम् । अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति । मरुतः स्वष्टान्नयन्तीति
ब्राह्मणम् ॥

नवमीमाह । “धारावरा मरुतो धृष्णुवोजमः । मृगा न
भीमास्त्विषेभिर्कर्मभिः । अग्नये न शुशुचाना चजोषिणः ।
भूमिन्धमन्त उप गा अवृण्वत” इति । एते मरुतः गाः गोव-
द्गुहाना वृष्टीः उपावृण्वत ममीपे वृत्तवन्तः वृष्टिं सम्यादितवन्त
इत्यर्थः । कीदृशा मरुतः वृष्टिधारया भूमिं वृण्वन्ति व्याप्नु-
वन्तीति धारावराः । धृष्णु धर्षणचमम् ओजोबलं येषां ते
धृष्णुवोजमः । अतएव मृगा न सिंहव्याघ्रादिमृगा इव तवि-
षेभिः बलवद्भिः कर्मभिर्गमनैः भीमा भयङ्कराः अग्नये न
शुशुचानाः अग्नय इव दीप्यमानाः, चजोषिणः चजोषो-
पलक्षितमोमपानयुक्ताः भूमिं भ्राम्यतीति, भूमिः तं मेघं
धमन्तश्चालयन्तः । एतच्चोभयं मारुते कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

दशम्या एकादश्याश्च प्रतीके दर्शयति । “विचक्रमे त्रिर्देवः”
इति । विचक्रम इत्येका त्रिर्देव इत्यपरा एते जुष्टो नर इत्यत्र
व्याख्याते, एतच्चोभयं वैष्णवे कर्मणि द्रष्टव्ये ॥

द्वादशीमाह । “आवेधसं नीक्षपृष्ठं बृहन्तम् । बृहस्पतिः
सदने सादयध्वम् । सादद्योनिं दम आदीदिवाऽसम् । हिरण्य-
वर्णमरुषः सपेम” इति । हे अतिगन्धर्वाः बृहस्पतिं
देवं सदने यज्ञस्थाने सादयध्वम् । कीदृशम् आवेधसं सर्वतः

स्रष्टारं, नीलपृष्ठं पृष्ठभागे नीलं, बृहन्नं गुणैर्महान्तम्, मादद्योनिं योनौ स्वर्गस्थाने यजमानान् मादयन्नं, दमे गृहे आदीदिवांसं सर्वतो दीपमानं, हिरण्यवर्णं स्वर्ण-
समानकान्तिम्, अरूपं रोपरहितं तादृशं बृहस्पतिं सपेम
सम्ब्रामः ॥

त्रयादशीमाह । “म हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्युः [४] ।
हिरण्यवाशोरिषिरः सुवर्षाः । बृहस्पतिः स स्वावेश ऋष्याः ।
पुरुमस्त्रिभ्य आ सुतिं करिष्ठः” इति । म हि प्रसिद्धः बृहस्पतिः
शुचित्वादिगुणोपेतः शुचिः शुद्धः शतपत्रः शतमञ्ज्याक-
वाहनोपेतः बृहस्पतिः शुन्ध्युः अन्येषामपि शोधकः हिरण्य-
वाशीः हिरण्यवाक्यं शतमस्मै देहि महस्मस्मै देहीत्यादिरूपं
तेन वाक्येनोपेतः इषिरः सर्वैरेषण्यः, सुवर्षाः स्वर्गप्रदः ।
सः बृहस्पतिः स्वावेशः सुप्र, आवेष्टुं ममाश्रावयितुं शक्यः,
ऋष्याः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा, तादृशः बृहस्पतिः सस्त्रिभ्यः
सस्त्रिमदृशेभ्यः यजमानेभ्यः पुर् प्रभृतम् आसुतिम् अन्नं क-
रिष्ठः अतिशयेन कर्त्ता । एतच्च मन्त्रद्वयं स्वेतां बार्हस्पत्या-
मित्यस्य पक्षाः सूक्ते द्रष्टव्यम् । तथा च प्रतीकद्वयमास्मात्,
आवेष्टमः सः शुचिर्गतिः ॥

चतुर्दशीमाह । “पूषः सव व्रते वयम् । न रिष्येम कदा-
चन । स्तोतारस्व इह स्मि” इति । हे पूषन् तव व्रते त्वदीये
कर्मणि कदाचन न रिष्येम मा विनश्ये । इह कर्मणि ते तव
स्तोतारः स्मि भवामः ॥

पञ्चदशीमाह । “यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे । हिरण्म-
 यीरन्तरिक्षे चरन्ति । याभिर्यामि दूत्यां सूर्यस्य । कामेन
 कृतः श्रव इच्छमानः” [५] इति । हे पूषन् समुद्रे समुद्रव-
 द्दिक्षीर्णे अन्तरिक्षे अन्तर्माथ्ये हिरण्मयोः सुवर्णवर्णाः ते तव
 सम्बन्धिन्यः नावो नौनास्त्यः दीप्तयः याश्चरन्ति याभिश्च
 रग्मिभिस्त्वं सूर्यस्य दूत्यां यामि दूतत्वं प्राप्नोमि । सूर्या हि
 स्वर्भानुमञ्जुकेनासुरेण तमसावृतः सन् दुःखितायाः सूर्यायाः
 समीपे पूषणं रग्मियुक्तं दूतत्वेन प्रेषितवान् । तदिदमाख्यानं
 शाखान्तरे द्रष्टव्यम् । तथा च सूक्तेऽप्यास्मायते, तं देवामो
 अद्दुः सूर्याया इति । स त्वं ताभिर्दीप्तिभिर्युक्तः सन् श्रव
 इच्छमानः कीर्त्तिमाकाङ्क्षन् कामेन कृतः स्वेच्छयैव दूतकर्मणि
 प्रेरितः । एतदुभयं पूषणे कर्मणि द्रष्टव्यम् । सूक्तेऽप्येकस्य प्रती-
 कमास्मात्तम्, यास्ते पूषन्नावो अन्तरिति ॥

षोडशीमाह । “अरण्यान्यरण्यान्यमौ । या प्रेव नश्यसि ।
 कथा ग्रामं न पृच्छसि । न त्वाभीरिव विन्दती” इति ।
 अरण्यानीशब्देन सहारण्यमुच्यते द्विरुक्तिरादशार्था । हे अर-
 ण्यानि या त्वं प्र नश्यतीव जनरहितत्वात् नष्टेव प्रतीयसे अमौ
 त्वं कथा कथं ग्रामं न पृच्छसि । सर्व्वे हि जनो मार्गे गच्छन्
 स्तन्निवासाय ग्रामः कुत्रेत्येवं पृच्छति त्वन्तु तथा न पृच्छसि ।
 तथा ग्रामात् वह्निष्ठं पुरुषं राक्षो भिया प्रविशति त्वां न वि-
 न्दति भयं न लभन्त एव भुतिर्विस्मयार्था । तदेवमरण्यभि-
 मानो देवता स्तुयते ॥

मत्तदशीमाह । “वृषारवाय वदते । यदुपावति चिच्चिकः ।
 आघाटीभिरिव धावयन् । अरण्यनिर्महीयते” इति । वृष्टि-
 काले रवः शब्दविशेषो यस्य पक्षिविशेषस्य सोऽयं वृषारवः
 स हि निर्जनादरण्यान्या उपरि निर्गत्य निरन्तरं सिद्धित्या-
 दिशब्दं वदति तथावदते वृषारवाय पक्षिणं प्रत्युत्तरवादी
 चिच्चिकाख्योऽन्यः पक्षी यत् यदा उपावति समीपमागत्य
 तदीयमभिवदजं प्रत्युत्तरदानेन परिपालयति । एकस्मिन्
 पक्षिणि चिच्चिशब्दं कुर्वति सति अग्रेऽपि तज्जातोयाः पक्षिणः
 तदानीमेव चिच्चिशब्दान् कुर्वन्ते । तदानीं इयमरण्यानिः
 महीयते पृथ्यते । तत्र दृष्टान्तः, आघाटीभिरिव काण्डवो-
 णादिभिः धावयन्निव शोधयन्निव यथा गानकालं गायकः
 पुरुषः स्वरविशेषान् वोणादिभिः शोधयति तादृशकुशलं गायकैः
 संत्यमानः राजा यथा लोके पृथ्यते, एवमुक्तिप्रत्युक्तिरूप-
 चिच्चिशब्दमहस्त्राणि कुर्वन्तिः सृष्टैः पक्षिविशेषैः युक्तयमर-
 ण्यानिः शोभत इत्यर्थः ॥

अष्टादशीमाह । “उत गाव इवादन । उता वंशेव दृश्यते
 [६] । उता अरण्यानिः सायम् । शकटीरिव मर्जति” इति ।
 उत अपि च गाव इव, यथा ग्रामे गावो गृहे वर्तन्ते तथा
 अरण्यं गवयाद्याः मृगविशेषाः वनान् भ्रमन्तं वर्तन्ते ।
 उत अपि च लतागन्धादिकं तच्च तत्र वंशेव गृह इव दृश्यते ।
 उत अपि च इयमरण्यानिः सायंकालं वृक्षान्तरालेषु तमसा-
 च्छन्नेषु शकटीः मर्जन्तीव लक्ष्यन्ते, यथा कृपिकाः सायंकालं

धान्यविशेषैः शकटानि पूरयित्वा खगृहे समागच्छन्ति एव-
मत्रापि अहनि वृक्षाग्रेषु दृश्यमानानि फलानि रात्रौ न
दृश्यन्ते । तथा सति सर्वाणि फलानि लुत्वा शकटे पूरयित्वा
गृहेषु नीतानीति मुग्धानां बालानां प्रतिभासो भवति सो-
ऽयं प्रतिभासोऽत्र अरण्यवर्णनार्थमुच्यते ॥

एकोनविंशीमाह । “गामङ्गैष आकलयति । दार्वङ्गैष उपा-
वधीत् । वमन्नरण्यान्याः सायम् । अकुचदिति मन्यते” इति ।
अपि च अरण्यान्यामहनि गाश्चारयन् गोपालः अङ्गशब्देन
प्रियमस्वोऽधनवाचिना गामाकलयति । यस्मिन्नाङ्गानार्थं शब्दे
गवां सङ्केतः कृतः तादृशस्य शब्दस्य उपलक्षकोऽयमङ्गशब्दः
गोपालस्य शब्दं श्रुत्वा यतः कुतश्चिदपि गावः समागच्छन्त्येव
तदिदमाश्चर्यम् । अपि च चित्रस्य निर्माता यस्तत्ता म
एषः स्वापेक्षितं दारुकाष्ठमरण्यान्यामुपावधीत् किञ्चित्तीत्यर्थः ।
यस्य यादृशं काष्ठमपेक्षितं तस्य तादृशमस्ति इत्यपरमिद-
माश्चर्यम् । तस्याश्चर्यस्य द्योतकोऽयमङ्गशब्दः ; अङ्ग, हन्तेत्यर्थः ।
अपि च दीर्घयात्रासु मार्गे गच्छन्नरण्यान्यां सायंकाले यः
पुमान् वसति सोऽयं महतो वृक्षस्याधस्तादसन् बहन् बहन्
पक्षिशब्दान् श्रुत्वा भेद्यमरण्यान्याकोशतीति मन्यते तदिद-
मन्यदाश्चर्यम् ॥

अथ विंशीमाह । “न वा अरण्यानिर्हन्ति । अन्येष्वन्ना-
भिगच्छति । स्वादोः फलस्य जग्ध्वा । यत्र कामं निपद्यते”
इति । ये पुरुषास्तपश्चरितुमरण्यान्यां निवसन्ति तान् प्रति

अन्यो व्याघ्रादिर्नाभिगच्छति चेत् तदानीमियमरणानिर्न वै
निहन्ति सर्व्वथा न मारयति अयमर्थः । अरण्यप्रयुक्तः कश्चि-
दपि बाधो नास्ति, व्याघ्रादिप्रयुक्तस्तु उपायेन परिहर्तुं
शक्यत इति । यस्यामरण्यानां स्वादोः फलस्य जग्ध्वा स्वाद-
फलं भक्षयित्वा कामं निपद्यते स्वेच्छया निवर्तितुं शक्यते ।
न खलु तत्रान्नसम्पादनाय प्रयत्नाऽस्ति नापि निवासस्थान-
सङ्काचः । तादृशीयमरण्यानीति गुणस्तुतिः ॥

एकविंशीमाह । “आञ्जनगन्धीः सुरभीम् । बहूनाम-
क्षुधीबलाम् । प्राहं मृगाणां मातरम् । अरण्यानीमशंसिषम्”
[७] इति । अहमनुष्ठाता इमामरण्यानीं प्राशंसिषं प्रकर्षेण
शंसनं कृतवानस्मि । कीदृशीमाञ्जनगन्धीम्, अञ्जनेषु कर्पूरादि-
सुगन्धिद्रव्यप्रक्षेपेण यादृशं गन्धं सम्पादयन्ति, तादृशगन्धापेतां
विचित्रैः पुष्पैः फलैश्चानुकूलो गन्धः समुत्पाद्यते । अतएव
सुरभीं सुगन्धीञ्चम्यकपुष्पादिजन्या हि सुगन्धः वर्तते । भ-
क्षितुं योग्यानां फलविशेषाणाम् अनेकत्वात् बहूनां तादृशानां
वृक्षाणां स्वत एवात्पन्नत्वेन क्षुधेरनपेक्षणादक्षुधीबलां तत्रो-
त्पन्नानां मृगाणां पालकत्वान्मातृमदृशीम् । तदेतदरण्यानी-
त्यादिकमरण्यवामिभिसुपस्त्रिभिः स्वरत्नार्थं देवतां प्रार्थयितुं
अपितव्यम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ॥

षष्ठानुवाके प्रथमामृचमाह । “वार्त्रहत्याय शवमे । पृतना माह्वाय च । इन्द्र त्वावर्त्तयामसि” इति । हे इन्द्र वार्त्रहत्याय शत्रुबधाय शवमे अस्मादीयाय बलाय पृतना-माह्वाय वैरिमेनाभिभवाय च त्वामावर्त्तयामसि पुनः पुनः भजाम ॥

द्वितीयामाह । “सुब्रह्माणं वीरवन्तं वृहन्तम् । उरुं गभीरं प्रथुबुधमिन्द्र । अतर्षिसुगमभिमातिषाहम् । अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिन्दाः” इति । हे इन्द्र अस्मभ्यं रयिन्दाः धनं देहि, वयन्तु त्वां भजाम इत्यध्याहारः । कीदृशं त्वां सुब्रह्माणं शोभनब्राह्मणोपेतम् ऋत्विग्भिस्तुत्यमित्यर्थः । वीरवन्तं वीरैः पुत्रैः मृत्यैश्चोपेतं वृहन्तं ऐश्वर्येण महान्तम् । उरुं गभीरम् अत्यन्तं गभीरम् अतिप्रबुद्धमित्यर्थः । प्रथुबुधं विस्तीर्णमूलं प्रजापतिसृष्टमित्यर्थः । प्रजापतिरिन्द्रमसृजतेति श्रुतेः । अतर्षिं ऋषिषु मन्त्रेषु ऐन्द्रसूक्तादिषु श्रूयमाणम् उग्रं वैरिषु क्रोधिनम् अभिमातिषाहं पाप्मनो विनाशकम् । कीदृशं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बहुविधं वृषणं कामाभिवर्षणचमम् । एतच्चोभयं ऐन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

तृतीयामाह । “चेत्रियै त्वा निश्च्यै त्वा । द्रुक्षे मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् । अनागम ब्रह्मणे त्वा करोमि [१] । शिवे ते द्यावापृथिवी उभे इमे” इति । एतस्य मन्त्रजातस्य जातकर्ष-विषयत्वात् कुमारोऽत्र सम्बोध्यते । हे कुमार त्वां चेत्रीनामिकाया रजोजातेः द्रुहः द्रोहात् वो मुञ्चामि मुक्तं करोमि ।

बालोपद्रवकारिणी काचित् रक्षोजातिः चेत्ती, तथान्या रक्षो-
जातिः निर्घृतिः, तस्या अपि द्रोहात् त्वां मुञ्चामि । तथा
वरुणस्य पाशो रोगविशेषः तस्मादपि त्वां मुञ्चामि । ब्रह्मणे
परिवृढाय जातकर्मादिमंस्काराय त्वामनागमं दोषरहितं
करोमि । ते त्वदर्थं इमे द्यावापृथिवी उभे अपि शिवे शान्ते
भवेताम् ॥

चतुर्थीमाह । “शान्ते अग्निः महाङ्गिरस्तु । शं द्यावापृथिवी
महोषधीभिः । शमन्तरिचः मह वातेन ते । शान्ते चतस्रः
प्रदिशो भवन्तु” इति । हे कुमार त्वदर्थमयमग्निः अङ्गिः
मह शं सुखहेतुरस्तु । द्यावापृथिव्यो सौषधीभिः मह शं सुख-
हेतु स्ताम् । अन्तरिचश्च वातेन मह ते शमस्तु । प्राच्याद्याः
प्रकृष्टदिशश्चतस्रोऽपि ते शं भवन्तु ॥

पञ्चमीमाह । “या देवोच्चतस्रः प्रदिशः । वातपद्मीरभि-
सूर्यो विचष्टे” । तासां त्वा जरम आदधामि । प्र यज्ञ एतु
निर्घृतिं पराचैः” इति । वातपद्मीः वायोः पालयित्रीः देवोः
देवतारूपाः यासुतस्रः प्रदिशः अभिलक्ष्य सूर्यो विचष्टे विशे-
षेण ख्यापयति, तासां दिशां जरमे जरायं त्वां दधामि
स्थापयामि । यावद्दिशो न जीर्यन्ति तावत्त्वां जीवयामीत्यर्थः ।
योऽयं यज्ञो व्याधिः सः पराचैः त्वत्तः पराङ्मुखो भूत्वा नि-
र्घृतिं रक्षोजातिं प्रेतु प्राप्नोतु ॥

षष्ठीमाह । “अमोचि यज्ञादुरितादवर्त्ये [९] । द्रुहः

पाशान्निर्द्धृत्यै चोदमोचि । अहा अवर्त्तिमविदस्येनम् । अथ-
 भृङ्गद्रे सुकृतस्य लोके” इति । अयं कुमारो यज्ज्ञात् व्याधेः
 दुरितादिहेतोः पापात् अवर्त्त्यै वर्त्तिः वर्त्तनं जीवनहेतुः
 सस्यत् तद्विपरीतं दारिद्र्यम् अवर्त्ति तस्या अपि अमोचि
 मुक्तोऽभूत् । तथा निर्द्धृत्यै राक्षसजातेः द्रुहो द्रोहरूपात्
 पाशाच्च अयं कुमार उदमोचि उत्कर्षेण मुक्तोऽभूत् । अवर्त्ति
 दारिद्र्यमहाः अक्षाभीः परित्यक्तवान् । स्थानं सुखम् अविदत्
 लब्धवान् । भद्रे कल्याणे सुकृतस्य लोके पुण्यकर्माणः फलभृते
 स्थानेऽपि अभूत् अवस्थितवान् ॥

सप्तमीमाह । “सूर्य्यमृतं तमसो ग्राह्या यत् । देवा अमु-
 च्चन्नसृजन् व्येनसः । एवमिमं चेत्त्रियाज्जामिश्रमात् । द्रुहो
 मुच्चाभि वरुणस्य पाशात्” इति । तमोविद्धस्य सूर्य्यस्य प्रती-
 कारं देवाश्चक्रुः । तथाच ब्राह्मणम्, सुवर्मानुरासुरः सूर्य्यं
 तमसा विध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्ति । सोऽयं वृत्ता-
 न्तोऽत्र दृष्टान्तत्वेन अभिधीयते, यत् यथा देवा चतुर्-
 अन्धकारप्राप्तं सूर्य्यं ग्राह्या ग्राहका आवरकं तमस अमुच्यन्
 मुक्तमकुर्वन् । तथा तद्धेतोरेनसः पापात् व्यसृजन् विद्येजित-
 वन्तः । एवमहं जनकः इमं कुमारं वरुणस्य पाशात् मुच्चाभि
 मुक्तं करोमि । कीदृशात् पाशात् चेत्त्रियात् चेन्न गर्भस्थानं
 तत्रोत्पन्नत्वात् जामिश्रमात् आलस्यप्रस्थापकात्, द्रुहो बाध-
 कात् । चेत्त्रियै त्वेत्यादिमन्त्राणां जातकर्माणि विनियोगं
 बोधायन आह, अथैनं स्थापयति चेत्त्रियै त्वा निर्द्धृत्यैवेति ॥

अथाष्टमीमाह । “बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्त्रः । दिव्यस्ते-
 शाथे उत पार्थिवस्त्र । धत्तः रयिः स्तुवते कीरयेचित् [२] ।
 यूयं पात स्वस्तिभिः मदानः” इति । हे बृहस्पते त्वं इन्द्रस्ते-
 त्येतां युवां दिव्यस्य वस्त्रः दिवि भवस्य वस्त्रः धनस्य ईशाथे
 स्वामिनौ भवथः । उत अपि च पार्थिवस्य पृथिव्यां भवस्य
 धनस्य ईशाथे । स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कीरयेचित् कर्त्तुं यागं
 बृहस्पतिमवाग्यं कुर्वते, रयिं धनं मया दयतम् । हे इन्द्रा-
 बृहस्पतो मपरिवारा यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः मदा
 पात रक्षत । एतस्य मन्त्रस्य बृहस्पतिमवायागे यजमानाभि-
 षेके विनियोगमापस्तम्ब आह, आज्येन माध्यन्दिने सवने
 कृष्णाजिन आमीनमभिषिञ्चति शुक्रामन्यिना व्यामन्सावेण
 बृहस्पते युवमिति ॥

नवमीमाह । “देवायुधमिन्द्रमाजोऽङ्गवानाः । विश्वावृध-
 मभि ये रक्षमाणाः । येन हताः दीर्घमध्वानमायन् । अनन्त-
 मर्थमनिवर्त्यमानाः” इति । येनन्द्रेण हताः वृत्रादयः दीर्घ-
 मध्वानमायन् मरणं प्राप्ता इत्यर्थः । तमिन्द्रमभिलक्ष्य ये
 यजमानाः रक्षमाणाः प्रतीचां कुर्वन्तः आजोऽङ्गवानाः सर्व्वत
 आङ्गान् कुर्वन्तो वर्त्तन्ते, कीदृशमिन्द्रं देवायुधं देवार्थं यो-
 द्धारम्, विश्वावृधं विद्यस्य वर्द्धयितारम्, तं यजमानाः इन्द्र-
 मेविनः अनिवर्त्यमानाः इतः परं मनुष्यलोके पुनरावृत्ति-
 रहिताः सन्तः अनन्तं विनाशग्रहितम् अयं सर्व्वैरर्थनीयं
 लोकमायन् प्राप्ताः । सोऽयं मन्त्र एन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

दशमीमाह । “यत्ने सुजाते हिमवत्सु भेषजम् । मयोभूः
शन्तमा यद्वृद्धोऽसि । ततो नो देहि सीबले” इति । सीबला-
शब्दः काञ्चिदोषधिं वस्त्रीरूपामाचष्टे । सा च हिमवत्सानुषू-
त्यद्यते । हिमवत्सु पर्वतविशेषेषु सुजाते सुष्ठूत्पन्ने हे ओषधे
ते त्वदीयं यद्वेषजं रोगविनाशं ओषधमस्ति यद्यतः त्वं हृदो
हृदयस्य शन्तमा सर्वोपद्रवशमनहेतुः मयोभूः सुखस्य भाव-
यित्री चासि । हे सीबले एतत्-सञ्ज्ञके ओषधे ततस्तादृश्या-
त्त्वत्सकाशात् तदौषधं नो देहि ॥

एकादशीमाह । अदो गिरिभ्यो अधि यत् प्रधावमि । स५-
शोभमाना कश्येव शुभ्रे [४] । तां त्वा मुङ्गला हविषा वर्द्ध-
यन्ति । सा नः सीबले रयिमाभाजयेह” इति । हे ओषधे
यद्यदा त्वं गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः सकाशात् अदः प्रत्यक्षं यथा
भवति तथा अधिप्रधावामि अधिकं वस्त्रीरूपा सर्वतः प्रसरामि ।
तत्र दृष्टान्तः, संशोभमाना कन्वेव, यथा सर्वैराभरणैः सम्यक्
शोभमाना कन्या स्वयंवरायार्थम् आगतानां वराणां पुरतः
सञ्चरति, तद्वत् । हे शुभ्रे निर्मले ओषधिदेवते तां त्वा ता-
दृशीं शुभ्रां त्वां मुङ्गलाः मुङ्गलगोत्रोत्पन्नाः महर्षयो हविषा
वर्द्धयन्ति । हे सीबलाख्ये ओषधिदेवते सा त्वमिह कर्मणि
अस्मभ्यं रयिमाभाजय धनं सम्पादय । रोगनिवर्त्तकमौषध-
मेवात्र धनम् । एते उभे ऋचौ एतदोषधिदेवताके शाखा-
न्तरगते कर्मणि याज्यानुवाक्ये ॥

अथ द्वादशीमाह । “पूर्वं देवा अपरेणानुपशञ्चन्मभिः ।

जन्मान्वरैः पराणि । वेदानि देवा अयमस्मीति माम् । अहं
हिला शरीरं जरमः परस्तात्” इति । हे देवाः अहम् अप-
रेणाधमेनानेन जन्मना पूर्वं जन्मानुपश्यन् इदानीं वर्त्ते, तथैव
अपरैः निरुद्धैः मनुष्यजन्मभिः पराणि उत्कृष्टानि देवजन्मानि
वेदानि लभेय । इदानीन्तने जन्मनि प्रयत्नमन्तरेण स्वतः
प्रवृत्तां वेदशास्त्रादिवामनां दृष्ट्वा पूर्वमप्येतादृशजन्ममप्यन-
मिति निश्चीयते । अतएव अभिजा आज्ञः, प्रपदिरे प्राक्तन-
जन्मविद्या इति । सोऽयं दृष्टान्तः, वयं यथा पूर्वजन्मादिवा-
सितमिहजन्मनि फलितम्, एवमत्रापि अनुष्ठितम्, उत्तरत्र
फलीक्यतीति जानामीः अतो नु त्रिलाग्याया देवतायाः
प्रसादात् अहं हे देवाः जरमः परस्तात् स्वशरीरं हिला
लोकान्तरे अयमीदृशो देवाऽस्मीति मां वेदानि ज्ञातुं
शक्नुयाम् ॥

त्रयोदशीमाह । “प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रम् । वाचं मनसि
सम्भृताम् । हिला शरीरं जरमः परस्तात् । आ भृतिं भृतिं
वयमश्रवामहे” इति । द्वावेतौ प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वास-
रूपौ वायू यदपि चक्षुःश्रोत्रमित्यादिकं ज्ञानेन्द्रियं या
वागपि मनसि सम्भृता सम्बद्धा, वाक् बुद्धिमनसा ध्यायति
तदासा वदतीति श्रुतेर्वाचा मनसि सम्बद्धत्वम् । इयञ्च
वाक्क्षेत्रेन्द्रियाणां सर्व्वेषामुपलक्षणम् । तदिदं प्राणापानादिकं
सर्व्वं गृहीत्वा वयं जरमः परस्तात् शरीरं हिला भृतिं भृतिं
तत्तल्लोकस्थितं तत्तद्वैश्वर्यमासमन्तावदश्रवामहे प्राप्नुवाम । एते

अथैव दिवःश्रेनिष्विष्टिषु अनुवित्यै चरुमित्यत्र याज्यानुवाक्ये ।
अत एव तत्र प्रतीकद्वयमान्नातम् । पूर्वं देवा अपरेण प्राणा-
पानाविति ॥

चतुर्दशीमाह । “इमा एव ता उषसो याः प्रथमा यौ-
च्छन् । ता देव्यः कुर्वन्ते पञ्चरूपा । शशतीर्नावपृज्यन्ति । न
गमन्त्यन्तम् [५] इति । या उषसः प्रथमाः प्रथमभावित्यः
सृष्ट्यादौ वर्त्तमानाः यौच्छन् व्युष्टिं प्रभातमकुर्वन् । ता उषसः
इमा एव इदानीं प्रतिदिनं वर्त्तमाना एव ताश्चापसो देव्यः
पञ्चसङ्ख्याकानि रूपाणि कुर्वन्ते वसन्तादीनि तत्तन्निष्ठाानि
कुर्वन्ते । शशतीः निरन्तरं वर्त्तमानास्ता उषसः नावपृज्यन्ति
कदाचिदपि न समाप्यन्ते । तदेव स्पष्टीक्रियते, अन्तमवसानं
न गमन्ति न प्राप्नुवन्ति । सोऽयमत्र उषोदेवताके कर्माणि
द्रष्टव्यः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

सप्तमानुवाके प्रथमामृचमाह । “वसूनां लाघीतेन रुद्रा-
णामूर्ध्या । आदित्यानां तेजसा । विश्वेषां देवानां क्रतुना ।
मरुता मेघा जुहोमि स्वाहा” इति । हे अग्ने त्वां जुहोमि,
कीदृशं त्वां वसूनामष्टानां सम्बन्धि यदधीतं मन्त्रजातं तेन
सहितम् । रुद्राणामेकादशानां सम्बन्धिने धेयं मूर्ध्निः उत्कर्षः
तेन सहितम् । आदित्यानां द्वादशानां सम्बन्धि यत्तेजः तेन

सहितम्। विशेषां देवानां सम्बन्धि यः क्रतुः सङ्कल्पः कर्मानु-
ष्ठानं वा तेन सहितम्। मरुतां सम्बन्धि योऽयं मेखा मति-
विशेषः तेन सहितम्। एतस्य मन्त्रस्य सावित्रचयने विनि-
योगमापस्तम्ब आह, अपरं चतुर्गृहीतं वसूनां त्वाधीतेनेति
जुहोतीत्यनुवर्तते ॥

द्वितीयामाह। “अभिभृतिरहमागमम्। इन्द्रसखा स्वा-
युधः। आस्वाऽऽशासु दृष्यहः” इति। हे अग्ने अहमागमं त्वत्-
समीपे समागतोऽस्मि त्वमप्याशासु दिक्षु भूतिः भूतिर्वादि-
गुणैर्युक्तः आस्व उपविश। अभिभृतिः वैरितिरस्कारक्षमः
इन्द्रसखा इन्द्रस्य प्रियः स्वायुधः शाभनैरायुधैरुपेतः, दृष्यहः
केनापि तिरस्कृतमशक्यः। अयं मन्त्रः कस्मिंश्चिदाययणे
कर्षणि उपमार्हः ॥

तृतीयामाह। “इदं वर्चो अग्निना दत्तमागात्। यशो
गर्भः सह आजाबलञ्च [१]। दीर्घायुत्वाय शतशारदाय।
प्रतिगृभ्णामि महते वीर्याय” इति। अग्निना दत्तं यदिदं
वर्चः प्रभृति गुणजातं तदिदमागात् यजमानं प्रत्यागतम्। वर्चः
शरीरकान्तिः, यशः कीर्तिः, गर्भः रश्मिकूपं तेजः, सहः अभि-
भवसामर्थ्यम्, आजः बलहेतुरष्टमां धातुः, बलं शरीरशक्तिः,
शतशारदाय शतसङ्ख्याक-संवत्सरोपेताय दीर्घायुत्वाय दीर्घ-
कालवर्त्थायुष्याय महते वीर्याय अधिकसामर्थ्याय च प्रति-
गृभ्णामि अग्नेरनुग्रहं स्वीकरोमि। अस्य मन्त्रस्य हारियोज-
नादूर्द्धभाविनि यज्ञपुच्छे विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

उक्तास्तथो मन्त्रा ऋगादिकाः । चतुर्थमन्त्रमारभ्य यजु-
रात्मकाः । तत्रैतच्चतुर्थमन्त्रमाह । “आयुरसि विश्वायुरसि ।
सर्वायुरसि । सर्वमायुरसि । सर्वं म आयुर्भूयात् । सर्वमायु-
र्गेषम्” इति । हे प्रवर्त्ताख्यकर्णाभरण त्वम् आयुरसि आयुषः
स्वरूपमसि, विश्वायुरसि विश्वस्य जगतः आयुः स्वरूपमसि,
सर्वायुरसि विघ्नेषतः सर्वेषां पुरुषाणाम् आयुः स्वरूपमसि ।
सर्वमायुरसि यच्छतमंवत्सरपरिमितमायुः तत्सर्वं त्वमसि ।
त्वत्प्रसादात् सर्वं सम्पूर्णम् आयुर्मे भूयात् । अतोऽहं सर्व-
सम्पूर्णमायुः गेषं गम्या स्म । अस्य मन्त्रस्य आयुष्कामेष्टौ कर्णा-
भरणधारणे विनियोगमापस्तम्ब आह, तद्यजमान आचम्य
प्रतिगृह्य प्रदक्षिणं दक्षिणे कर्णे आवध्रात्यायुरसि विश्वायु-
रसीति ॥

अथ पञ्चमो यजुराह । “भूर्भुवः सुवः” इति । पृथिव्य-
न्तरिक्षं द्युलोकानि अनुगृह्णन्तीति शेषः ॥

अथ षष्ठो यजुराह । “अग्निर्धर्मो ज्ञानादः । मृत्युर्धर्मो ज्ञान-
पतिः । ब्रह्म च त्रं स्वाहा” [२] इति । योऽयमग्निः सोऽयं
स्वकीयेन धर्मो ज्ञानादो भवति । अन्नभक्षकत्वं जाठराग्नी
प्रसिद्धम् । योऽयं मृत्युर्देवः सोऽयं स्वकीयेन धर्मो ज्ञानपतिः
अन्नस्य पालकः, यावन्मृत्युः प्राणिनं न मारयति तावदयमन्नं
भुङ्क्ते, तदिदमन्नपालकत्वम् । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः, चतुर् चतुर्य-
जातिः, तान्येतानि अग्नि-मृत्यु-ब्रह्म-चतुष्टयि स्वाहा उक्त-
मिदमस्तु ॥

अथ सप्तमो यजुराह । “प्रजापतिः प्रणेता । बृहस्पतिः पुर एता । यमः पन्थाः । चन्द्रमाः पुनरसुः स्वाहा” इति । योऽयं प्रजापतिः सोऽयं प्रणेता प्रेरकः, योऽयं बृहस्पतिः सोऽयं पुर एता पुरतो गन्ता, योऽयं यमः सोऽयं पन्थाः मार्गपालकः, यस्तु चन्द्रमाः सोऽयं पुनरसुः पुनर्जायमानः प्राणिरूपः तानेतान् प्रजापत्यादीनुद्दिश्य स्वाहा ऊतमिदमस्तु । भू-भुवःसुवरित्यादिमन्त्रत्रयस्य विनियोगः सूत्रान्तरेषु मृग्यताम् ॥

अष्टमो यजुराह । “अग्निरन्नादोऽन्नपतिः । अन्नाद्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । योऽयमग्निः सोऽयमन्नादः जाठराग्निरूपेण अन्नस्य भक्षकः, अन्नपतिः वात्स्याग्निरूपेण अन्नस्य पाचकत्वात् पालकः सोऽयमग्निरस्मिन् यज्ञे यजमानाय भक्षणयोग्यमन्नं ददातु तस्मै अग्नये स्वाहा ऊतमिदमस्तु ॥

नवमो यजुराह । “मामो राजा राजपतिः । राज्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । यः मामः सोऽयं ब्राह्मणानां राजा । मामोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति मन्वानन्तरात् । स चान्येषां राज्ञां पालकत्वाद्वाजपतिः । शेषं पूर्ववत् ॥

दशमो यजुराह । “वरुणः सप्ताट्सप्ताट्पतिः । साप्ताज्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” [३] इति । योऽयं वरुणः सोऽयं समीचीना राजा भूत्वा सर्वेषामन्येषां साप्ताज्यानां पालकः ॥

एकादशो यजुराह । “मित्रः चतुर्विधः मित्रपतिः । मित्रमस्मिन्

यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । मित्रो देवः स्वयं
क्षत्रियजातिर्भूत्वा सर्वेषामन्येषां क्षत्रियाणां पालकः, स च
क्षत्रं क्षत्रियधर्मं ददातु ॥

द्वादशो यजुराह । “इन्द्रो बलं बलपतिः । बलमस्मिन्
यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । अयं इन्द्रः स्वयं बलं
प्राप्य परकीयस्य बलस्य पालको भवति ॥

त्रयोदशो यजुराह । “वृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मपतिः । ब्रह्मा-
स्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । वृहस्पतिः
स्वयं देवानां मध्ये ब्राह्मणजातियुक्तः । ब्रह्म वै देवानां वृह-
स्पतिरिति श्रुत्यन्तरात् । सोऽयमितरजातेः पालकः ब्राह्मण-
धर्मं ददातु ॥

चतुर्दशो यजुराह । “सविता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । राष्ट्र-
मस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । सविता स्वयं
राष्ट्रं प्राप्यान्यदीयस्य राष्ट्रस्य पालको भवति ॥

पञ्चदशो यजुराह । “पूषा विश्वां विष्टपतिः । विश्वमस्मिन्
यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । पूषा स्वयं देवानां
विश्वां स्वामो भूत्वा मनुष्या अपि विश्वः पालको भवति ॥

षोडशो यजुराह । “सरस्वती पुष्टिः पुष्टिपत्नी । पुष्टिम-
स्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । सरस्वती स्वयं
पुष्टियुक्ता सती परकीयाया अपि पुष्टेः पालयित्री भवति ॥

सप्तदशीमाह । “त्वष्टा पशूनां मियुनानां रूपकद्रूपपतिः ।
रूपेणास्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” [४] इति ।

मिथुनानां स्त्रीपुरुषरूपाणां पशूनां रूपस्य कर्त्ता त्वष्टा सर्वेषां
रूपाणां पालकः । अतोऽस्मिन् यज्ञे यजमानाय समीचीन-
रूपेण युक्तान् पशून् ददातु । तस्मै त्वष्ट्रे स्वाहा ऊतमस्तु ।
अग्निश्चाद् इत्यादयो दश मन्त्राः मित्रविन्दाख्यायामिष्टौ
उपहोमार्थाः ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अष्टमोऽनुवाकं प्रथमाष्टकमाह । “म ईं पाहि य ऋजोषी
तरुवः । यः शिप्रवान् वृषभो यो मतोनाम् । यो गोत्रभि-
दञ्जश्च यो हरिष्ठाः । म इन्द्र चित्रा अभितन्धि वाजान्” इति ।
हे इन्द्र यस्त्वम् ऋजोषी निष्पीडितरमः सोमवक्षोभागः ऋजोषं
तद्वान् ऋजोषी । अतएव ब्राह्मणमाश्रायते, तस्मात्तृतीय-
मवने ऋजोषमभिपुञ्चन्तीति । तरुवः दुःखेभ्यस्सारकः तादृशः
म त्वं ईं पाहि इमं मवनें पालय, यस्त्वं शिप्रवान् शोभनहनु-
युक्तः, यस्य त्वं मतोनाम् अस्मद्बुद्धीनां वृषभः वर्षयिता
मन्त्रागर्बुद्धिप्रद इत्यर्थः । यस्य त्वं गोत्रभित् पर्वतानां भेत्ता,
वञ्जश्च हस्ते वञ्जस्य धारकः, यस्य हरिष्ठाः हरिनामकया-
रश्मयोः स्वामी हे इन्द्र म त्वं चित्रान् वाजान् विचित्राणि
अश्वेषामन्त्रानि अभितन्धि अभिता विनाशय । अयं मन्त्रः
माध्यन्दिनमवने प्रस्थितयाज्यासु अन्तर्भावनीयः ॥

द्वितीयामाह । “आ ते शुभ्रो वृषभ एतु पश्चात् ।
 आत्तरादधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो अभि समेलर्वाङ् ।
 इन्द्र द्युम्नः सुवर्वङ्मेहसो” इति । हे इन्द्र वृषभ श्रेष्ठ ते तव
 शुभ्रो बलं पश्चादस्मत्तः पश्चिमभागे आ एतु आगच्छतु ।
 तथैव उत्तरात् उत्तरभागेऽप्यागच्छतु । अधरात् अधरभागे
 ऽप्यागच्छतु । पुरस्तात् पूर्वभागेऽप्यागच्छतु । विश्वतः सर्वेषु
 प्रदेशेषु अभि अस्मान् अभिलक्ष्य अर्वाङ् समीपवर्त्ती आसमेतु
 सम्यगागच्छतु । हे इन्द्र सुवर्वत् स्वर्गयुक्तं द्युम्नं धनम् अस्मे
 धेहि अस्मासु सम्पादय ॥

तृतीयामाह । “प्रोष्वस्मै पुरो रथम् । इन्द्राय शूषमर्चत [१] ।
 अभीकेचिदु लोककृत् । सङ्गे समत्सु वृत्रहा । अस्माकं बोधि
 चोदिता । नभन्तामन्यकेषाम् । ज्याका अधि धन्वसु” इति ।
 अस्मै इन्द्राय अस्मेन्द्रस्य पुरो रथं रथस्य पुरोभागे शूषं बलं
 प्रोष्वर्चत प्रकर्षेण सुष्ठु पूजयत । कथं बलस्य पूजेति उच्यते ।
 अयमिन्द्रो वृत्रहा वैरिघातो समत्सु मङ्गामेषु सङ्गे योद्धृभि-
 र्वैरिभटैः सङ्गे सति संयोगे सति अभीकेचित् हन्तुं कामय-
 मानेऽपि वैरिणि लोककृत् स्थितिं करोत्येव न तु पालयते ।
 इत्थं बलस्य पूजा, तथा पूजित इन्द्रः । इन्द्रेऽस्माकम् इतर-
 व्यावृत्तये चोदिता प्रेरयिता सम्बोधि बुध्तां सावधाना
 भवतु । अन्यकेषां कुत्सितानां वैरिणां धन्वसु अधिश्रित्य वर्त्त-
 माना ज्याकाः कुत्सितज्याः नभन्तां हिंसन्ताम् आदप्यन्वि-
 त्यर्थः । एतच्चोभयं कस्मिंश्चिद्वैन्द्रे कर्मणि विनियोज्यम् ॥

चतुर्थीमाह । “इन्द्रं वयः शुनामीरम् । अस्मिन् यज्ञे
हवामहे । आ वाजैरूप नो गमत्” इति । शुनो वायुः खोरः
आदित्यः ताभ्यां युक्तमिन्द्रम् अस्मिन् यज्ञे वयमाह्वयामः ।
स चेन्द्रः वाजैरस्त्रैः सह नः अस्मान् प्रत्युपागमत् उपागच्छतु ॥

पञ्चमीमाह । “इन्द्राय शुनामीराय । सुचा जुहुत नो
हविः [२] । जुषतां प्रति मे धिरः” इति । शुनामीराय
वाय्वादित्ययुक्ताय इन्द्राय सुचा जुहुता नः अस्मदीयं हविः
हे अल्विजः जुहुत । मेधिरः मेधावान् इन्द्रः प्रतिजुषतां
प्रातिस्विकं तद्धविः सेवताम् ॥

षष्ठीमाह । “प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै । हर्यशाय भरता
मजोषाः । इन्द्रर्त्तुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः । शुनामीरी हविरिदं
जुषस्व” इति । हर्यशाय हरितनामकाभ्यामश्वभ्यां युक्ताय
अस्मै इन्द्राय घृतवन्ति हव्यानि हे अल्विजः प्रभरत प्रकर्षेण
मन्यादयत । हे इन्द्र त्वं मजोषाः वमन्ताद्युतुदेवताभिः स-
मानप्रीतः मन् ब्रह्मणा मन्त्रेण वावृधानः वर्द्धमानः शुना-
मीरी वाय्वादित्ययुक्त इदं हविर्जुषस्व । अत्रापस्तम्भः, इन्द्राय
शुनामीराय पुरोडाशो द्वादशकपालः इत्यस्मिन् कर्मणि
मन्त्रद्वयं विनियुक्तवान्, इन्द्राय शुनामीरायेत्यारभ्य हविरिदं
जुषस्वेति याज्यानुवाक्ये इत्यन्तेन वार्क्येन । यस्त्वेताभ्यां पूर्वो
मन्त्र इन्द्रं वयमित्यादि सोऽयं पुरोऽनुवाक्यया विकल्प्यते ॥

सप्तमीमाह । “वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रम् । प्रियमेधा
अपयो नाधमानाः । अपध्वान्तमूर्ध्नि पूर्द्धिं वचुः । मुमु-

ग्यस्मान्निधयेव बद्धान्” इति । केचिदृषयः इन्द्रमुपसेदुः कार्यप्राप्त्यर्थमुपासन्ते । कीदृशाः ऋषयः वयः पत्तिमूर्त्तिधारिणः अतएव सुपर्णाः शोभनपक्षेपेताः प्रियमेधाः अधीतस्य गन्धस्य धारणशक्तिर्मेधा तस्यां प्रीतियुक्ताः माधमानाः किञ्चित्कार्यं याचमानाः । स एव याज्ञाप्रकारः स्थीक्रियते, हे इन्द्र ध्वान्तमज्ञानलक्षणमन्धकारम् अपोर्षुहि अपसारय । चक्षुर्ज्ञानलक्षणां दृष्टिं पूर्द्धि पूरय, निधयेव गृह्णन्तेव अज्ञानेन बद्धान् अस्मान् मुमुग्धि तस्मादज्ञानबन्धात् मोचय । अस्य मन्त्रस्य सोमक्रयादूर्द्धम् अशाच्छादकवस्त्रापनयने विनियोगमापस्तम्ब आह, अत्र यजमानोऽपोर्षुते वयः सुपर्णा इति ॥

अष्टमीमाह । “बृहदिन्द्राय गायत [३] । मरुतो वृत्रहन्तम् । येन ज्योतिरजनयस्रुतावृधः । देवं देवाय जागृवि” इति । हे मरुतः वृत्रहन्तम् अतिशयेन वैरिबधकारिणं वृहत् साम इन्द्राय इन्द्रार्थं गायत, क्षतावृधः यज्ञवर्द्धकाः ऋत्विजः देवाय इन्द्रार्थं देवं दीप्यमानं जागृवि जागरणस्याप्रमत्तस्य साधनं ज्योतिः ज्ञानरूपं प्रकाशं येन वृहत्साक्षा अजनयस्रुत्पादितवन्तः । तेन वृहता साक्षा गायतेत्यन्वयः । ऋत्विजा हि पृष्ठस्तेऽत्रे वृहत् साम गायन्ति । अस्य च मन्त्रस्य कश्चित् सोमविहृतौ विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

नवमीमाह । “का मिहैकाः क इमे पतङ्गाः । मान्यालाः क्षुलि परि मा पतन्ति । अनावृतैनान् प्रधमन्तु देवाः । सौपर्णं चक्षुस्तनुवा विदेय” इति । मिहिकाशब्देन नोहारवाचकः सन्

दृष्टेरावरकं रोगविशेषमुपलक्षयति । मिहिका एव मिहैकाः ।
पतङ्गशब्दः श्लभवाची सन् नेत्ररश्मिजन्यानि केशोण्ड्रका-
न्याकाशे भासमानान्युपलक्षयति । तानि चोष्ठे रोगे सति वङ्गनि
भासन्ते, तदुभयं किञ्चित्शब्दाभ्यामाक्षिप्यते । का मिहैका
क इमे पतङ्गाश्च के, तदुभयोपद्रवो मम नास्तीत्यर्थः । मन्थ-
शब्देन दधिमन्थनमुच्यते, तत्सम्बन्धिनः तक्रविन्दवः मान्याः
तददालान्ति आगच्छन्तीति मान्यास्ताः केशोण्ड्रकविशेषाः कुलं
समूहः तद्रूपतामापन्नाः कुलिशब्देनोच्यन्ते, ते च सङ्गो मा मां
परिपतन्ति । हे देवाः अनावृताः केशोण्ड्रादिकृतनेत्रावरणाप-
गमेनैनान् केशोण्ड्रादिकान् रोगदोषान् प्रथमन्तु प्रकर्षेण
मुखात्थितवायुमात्रेण विनाशयन्तु । ततोऽहं तनुवा सहितः
सौपर्णं चतुर्विदेय । सुपर्णः पक्षी यथा दूरस्थं पश्यति तथा दूर-
दर्शनक्षमं चतुःपाटवं लभेयम् । सोऽयं मन्त्रो नेत्ररोगपरि-
हाराय प्रयोक्तव्यः ॥

दशमीमाह । “एवावन्दस्व वरुणं बृहन्तम् । नमस्या धीर-
ममृतस्य गोपाम् । स नः शर्म त्रिवरुणं विद्युमत् [४] । यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः” इति । हे यजमान वृहन्तं गुणा-
धिकं वरुणमेव आवन्दस्व स्तुहि, तथा धीरं बुद्धिमन्तम् अमृ-
तस्य क्रतुफलस्य गोपां रक्षितारं नमस्य नमस्कुह । स वरुणा
नः अस्मभ्यं त्रिवरुणं भूमिकात्रयोपेतं शर्म गृहं विद्युमत्
विशेषेण यच्छतु । हे वरुण सपरिवारा यूयं स्वस्तिभिः जेमैः
नः अस्मान् सदा पात रक्षत । अस्व मन्त्रस्य ब्रह्मण उत्सङ्गे

सोमासादने विनियोगमापस्तम्ब आह, एवावन्दस्तेत्युपस्थे राजानं कुरुत इति ॥

एकादशीमाह । “नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तम् । हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा । हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतम् । यमस्य योनौ शकुनं भुरण्यम्” इति । हे प्रवर्ग्यस्वामिन् त्वाष्ट्विजो हृदा स्वकीयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः यद्यदा अभ्यचक्षत अभितः प्रस्थापितवन्तः । तदा त्वं तुष्टो भवेति शेषः । कीदृशं त्वाम्, नाके सुवर्गं पतन्तं समीपं प्रतिगच्छन्तम्, अतएव सुपर्णं शोभनपक्षोपेतं हिरण्यपक्षं सुवर्णमयपक्षोपेतं वरुणस्य दूतं वरुणेन प्रैर्यमाणं यमस्य योनौ स्थानविशेषे भुरण्यं भरणशीलं रोगसम्पादकमित्यर्थः । शकुनं पक्ष्याकारम् । अयं मन्त्रः अभिषवे प्रवर्ग्यस्थान्तर्भावनीयः ॥

द्वादशीमाह । “शन्त्रो देवीरभिष्टये । आपो भवन्तु पीतये । शंथोरभिस्त्वन्तु नः” इति । देवोः द्योतमानाः आपः नोऽस्माकमभिष्टये अपेक्षिताय पानाय शं शान्ता भवन्तु, नोऽस्मान् प्रति शं सुखहेतवः योः दुःखवियोजकाश्च सत्यः अभिस्त्वन्तु अभितः प्रवहन्तु ॥

त्रयोदशीमाह । “ईशाना वार्याणाम् । क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् [५] । अपो याचामि भेषजम्” इति । अहमपो देवोः प्रति भेषजं पापविनाशकारणम् औषधं याचामि । कीदृशीरपः वार्याणां वरुणीयानां कामानामीशानाः दातुं समर्थाः चर्षणीनां मानुषाणां क्षयन्तीः निवासहेतुभूताः ॥

चतुर्दशीमाह । “अप्सु मे सोमो अब्रवीत् । अन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निञ्च विश्वशम्भुवम् । आपञ्च विश्वभेषजीः” इति । अप्सुन्तर्जलेषु मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मे मद्यं सोमोऽब्रवीत् । तथा विश्वशम्भुवं सर्वस्य जगतः सुखस्य भावयितारम् अग्निञ्च मद्यं सोमो अब्रवीत् । तथा विश्वभेषजीः सर्वस्य अनिष्टस्य औषधरूपा आपञ्च याः सन्ति ता अपि सोमो अब्रवीत् । तदेतन्मन्त्रत्रयमब्देवताके कर्माणि द्रष्टव्यम् । द्वितीयमन्त्रस्यावष्टथेष्टौ द्वितीयाज्यभागेऽपि विनियोगमापस्तम्ब आह, अप्सुमन्तावाज्यभागो यजत्यप्सु इत्येषाऽप्सु मे सोमो अब्रवीदिति ॥

पञ्चदशीमाह । “यदप्सु ते सरस्वति । गोव्यशेषु यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति । मुखमङ्घ्रि सरस्वति” इति । हे सरस्वति नदीरूपे ते त्वदीयास्त्रप्सु यन्मधु मधुरं क्षीरं समीचीनं वहनसामर्थ्यं तथा गोव्यशेषु मधुरं क्षीरं समीचीनं वहनसामर्थ्यञ्च यद्विद्यते च वाजिनीवति अश्वमष्टद्वियुक्ते सरस्वति तेन सर्व्वेण मे मुखमङ्घ्रि वक्त्रमलङ्कृतं कुरु ॥

षोडशीमाह । “या सरस्वती वैशम्भत्या [६] । तस्यां मे राख । तस्यास्ते भक्षीय । तस्यास्ते भ्रूयिष्ठभाजो भूषास्व” इति । विशां प्रजानां भरणं पोषणं विशम्भन्तं तत्कर्त्तुं क्षमा वैशम्भत्या, तादृशी या सरस्वती तस्यां सरस्वत्यां नदीरूपायां मे राख हे सरस्वतिदेवते मद्यं भागं देहि । तस्माः सरस्वत्याः ते तव भक्षीय रसमनुभवामि । तस्यास्ते भ्रूयिष्ठ-

भाजः अतिप्रभूततररससेविनो भूयास्म। एतस्य मन्त्रद्वयस्य दार्शिके यजमाने विनियोगमापस्तम्ब आह, यदप्सु त इत्यु-
पक्रम्य भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं विमृश्य इत्यन्तेन वाक्येन ॥

सप्तदशीमाह । “अहं त्वदस्मि मदस्मि त्वमेतत् । ममास्मि
योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन् वह हव्यान्यग्रे । पुत्रः पुत्रे
लोककृज्जातवेदः” इति । हे अग्रे अहं त्वदस्मि त्वत्तः सका-
शाद्यजमानोऽस्मि, त्वमपि एतद्रूपं मदस्मि मत्तः सकाशादेत-
दाहवनीयरूपं प्राप्नोऽसि । मया ह्याधीयमानस्य तवाहवनी-
यत्वम्, अतः कारणात् त्वं मम योनिः कारणमसि । अहञ्च
तव योनिः कारणमस्मि । हे अग्रे ममैव सन् त्वं मदीय एव
भूत्वा हव्यानि वह । हे जातवेदः सर्वजगदभिज्ञ यथा लोके
पुत्रः पिढलोककृत् स्थान-सम्पादको भवति, अतो यथा मया
तव स्थानं सम्पादितम्, तथा त्वयापि मम पुण्यलोकः सम्पाद-
नीयः । एतस्य मन्त्रस्य फलचममे विनियोगमापस्तम्ब आह,
अहं त्वदस्मि मदसीत्यङ्गारे ऊत्वा तस्मै भक्तं प्रयच्छेदिति ॥

अष्टादशीमाह । “इहैव सन् तत्र सन्तं त्वाऽग्रे । प्राणेन वाचा
मनसा विभर्षि । तिरो मा सन्तमायुर्मा प्रहासीत् [७] ।
ज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठ” इति । हे अग्रे अहमिहैव
दूरदेशे स्थितः सन् तत्र आहवनीयायतने सन्तं वर्त्तमानं त्वां
मदीयेन प्राणेन मनसा वाचा विभर्षि धारयामि तिरोव्यव-
हितो भूत्वा सन्तं वर्त्तमानम् आयुः मा मां प्रति मा प्रहासीत्
मा परित्यजेत् । वैश्वानरेण सर्वपुरुषहितेन ज्योतिषा युक्तं त्वाम्

उपतिष्ठे भजामि । अयं मन्त्रः कचिदग्न्युपस्थाने विनियोगः ॥

अथैकोनविंशोमाह । “अयं ते योनिर्ह्रस्वियः । यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोह । अथा नो वर्द्धया रयिम्” इति । हे अग्ने अयमरणिरूपः काष्ठविशेषः ते तव ह्रस्वियो योनिः ऋतुकालमखन्धमुत्पत्तिस्थानं यतो योनेर्जातस्त्वम् अरोचथाः दीप्तोऽमि । हे अग्ने जानन् स्वकीयत्वेन अवगच्छन् तं योनिम् अरणिरूपम् आरोह । अयानन्तरं नः अस्माकं रयिं धनं वर्द्धय समृद्धं कुरु । एतस्य मन्त्रस्य विनियोगो ब्राह्मणेनास्मातः, अयं ते योनिर्ह्रस्विय इत्यरण्योः समारोहयतीति ॥

विंशोमाह । “या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तपेह्यारोहत्यात्मानम् । अच्छा वसुनि छावन्स्मो नर्या पुरुणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमाभीद स्वां योनिम् । जातवेदो भुव आजायमानः स-चय एहि” इति । हे अग्ने ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्या या तनूः तथा तन्वा सह एहि । आगत्य च आत्मानम् आरोह । त्वं मदीय आत्मा मन् मच्छरीरमारोह । किं कुर्वन् अस्मै अस्माकं नर्या नरस्य योग्यानि वसुनि धनानि पुरुणि बह्वनि अच्छ अभिमुखानि छावन् त्वं यज्ञस्वरूपो भूत्वा यज्ञं यज्ञनिर्वाहकं मदेहं स्वां योनिं स्वकीयं ग्यानमाभीद प्राप्नुहि । हे जातवेदः भुवः सकाशात् अभिमुख्येन जायमानः सचयः निवास-स्थानसहितः एहि आगच्छ । एतस्यापि मन्त्रस्य विनियोगो ब्राह्मणे दर्शितः, या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तपेह्यारोहेत्यात्मान् समारोहयत इति ॥

एकविंशीमाह । “उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वम् [८] । देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् । आयुः प्रजाः रयिमस्मासु धेहि । अजस्रो दीदिहि नो दुरोणे” इति । हे जातवेदः पुनरपि त्वम् उपावरोह अरण्योः सकाशात् भूमाववतर । अवतीर्थ च प्रजानन् अस्य देवस्य इदं हविरिति प्रकर्षेण जानन् नोऽस्मदीयं हव्यं देवेभ्यो वह प्रापय । आयुरादिकमस्मासु सस्यादय । अजस्रो निरन्तरं वर्त्तमानस्त्वं नः दुरोणे अस्मदीये गृहे दीदिहि दीप्यस्व । एतस्य विनियोगमापस्तम्ब आह, उपावरोह जातवेद इति निवर्त्तमानमभिमन्त्रयत इति ॥

द्वाविंशीमाह । “तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रम् । सत्रादधानमप्रतिष्कृतम् शवांसि । मंहिष्ठो गोर्भिरा च यज्ञियोऽववर्त्तत् । राये नो विश्वा सुपथा कृणोतु वज्री” इति । तं प्रसिद्धमिन्द्रं जोहवीमि आह्वयामि । कीदृशमिन्द्रं मघवानं धनवन्तम् उग्रं शत्रुषु तीव्रं शवांसि सर्वाणि बलानि सत्रादधानं सदा धारयन्तम् अप्रतिष्कृतं कुतोऽपि प्रतिपत्तरहितम् इदृशम् । इन्द्रः मंहिष्ठः अतिशयेन पूज्यः यज्ञियो यज्ञयोग्यश्च सन् गोर्भिरस्मदीयाभिः स्तुतिभिः आववर्त्तत् पुनः पुनरावर्त्तमानः सन् वज्री वज्रयुक्तः विश्वा सुपथा सर्वान् सुमार्गान् नः राये अस्माकं धनलाभाय कृणोतु करोतु । अयं मन्त्रः ऐन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

त्रयोविंशीमाह । “त्रिकद्रुकेषु मंहिष्ठो यवाग्निरं तु विश्वससृपत् । सोममपिबदिष्णुना सुतं यथावशत् । स ईं ममाद

महि कर्म कर्त्तवे महामरुम् [८] । सैनः सद्यदेवं देवः सत्य-
मिन्दुः सत्य इन्द्रः" इति । ज्योतिर्गौरायुरिति चिकद्रुक
इत्यापस्तम्बेन अभिधानात् ज्योतिरादयस्त्वयः सोमयागास्त्रि-
कद्रुकशब्दवाच्याः । तेषु यागेस्त्रिन्दो विष्णुना सहितः सोम-
मपिबत् । कीदृश इन्द्रः महिषः गुणैश्चर्यादिभिर्मदान् तु
विशुभः प्रभूतबलः द्रुपत् दमिं गतः । कीदृशं सोमं यथाशिरं
यवमक्रुमिश्रितं सुतमभिषुतं यथावशत् यथावदकामयत सम्यक्
कामितवानित्यर्थः । स च सोमः महि कर्म कर्त्तवे महत्कर्म्म
कर्त्तुं ईं ममाद् इममिन्द्रं हर्षयामास । स चेन्द्रः एनं सोमं
सद्यत् प्राप्तवान् । कीदृशं सोमं महां स्वादत्वेन महान्तम् उरुं
प्रभूतं देवं दीपमानं सत्यमवितथम् अवशफलप्रदं इन्दुम्
आह्लादहेतुम् । कीदृश इन्द्रः देवो दीपमानः सत्यः अवि-
तथस्वरूपः केनाप्यवाध्य इत्यर्थः ॥

चतुर्विंशीमाह । "विदद्यती सरमा रुग्णमद्रेः । महिपाथः
पूर्वः सप्रियक्कः । अयं नयत्सुपद्यचराणाम् । अस्का रवं प्रथमा
जानती गात्" इति । सरमा काचित् शुनो श्वमूर्त्तिधारिणी
देवता भूमावन्नसम्पादनार्थम् आयती इन्द्रेण प्रेषिता, अद्रेः
इति मेरोः सकाशात् भूमिं गच्छन्ती रुग्णम् अन्नाभावेन
क्षुधायस्तं जनं विदत् अन्नभत । ततो महिपाथः महज्जलं कः
करोत्, कीदृशं पूर्वं पूर्वमुत्पन्नम्, अन्नस्य कारणं सहास्यतीति
सप्रियक् सर्वज्ञेयसहचारीत्यर्थः । सुष्ठु पद्यते गच्छतीति सुपदी
सा शुनो अयं नयत् तज्जलं पुरतो नीतवती, अत्र पुरोदेशे

अचराणां चरो विनाशः हिंसा तदयोग्यानां गवां रवं शब्दं
जानती अच्छ तदाभिमुख्येन प्रथमा मुख्या सती गात् जगाम।
जलोत्पादनेनाक्षं सम्याद्य गोरसं सम्यादयितुं गतवतीत्यर्थः ॥

पञ्चविंशीमाह । “विदङ्गव्यः सरमा दृढमूर्ध्वम् । येना नुकं
मानुषी भोजते विट् । आ ये विश्वाः स्वपत्यानि चक्रुः । कृष्णा-
नामो अमृतत्वाय गातुम्” इति । सरमा शुनी गव्यं गोयूथं
विदत् अलभत । कीदृशं दृढं कदाचिदपि अनपायिनम् ऊर्ध्वम्
अतिप्रभृतम् । मानुषी विट् विश्वमनुय्यरूपा प्रजा येन गोयूथेन
भोजते क्षीरादिकं भुङ्क्ते । नुकमित्येतदव्ययं सर्वथेत्यस्मिन्नर्थे
वर्त्तते । अमृतत्वाय स्वर्गरूपाय कर्मफलाय गातुं मार्गं कृष्णा-
नामः कुर्वाणा ये यजमानाः विश्वा सर्वाणि स्वपत्यानि
कर्माणि आचक्रुः सर्वतः कृतवन्तः । तथाविध-यजमानरूपा
प्रजा येन गव्येन भुङ्क्ते तं गोयूथमालभतेति पूर्वत्रान्वयः ॥

षड्विंशीमाह । “त्वं नृभिर्नृपते देवहृतौ [१०] । भूरीणि
वृत्वा हव्यंश्च ह॑सि । त्वं निदस्युमुमुरिम् । धुनिं चास्त्रापयो
दभीतये सुहन्तु” इति । हे हव्यंश्च हरिनामकाभ्यामश्वभ्यामु-
पेत इन्द्र हे नृपते मनुष्याणां पालक नृभिर्मनुष्यैः यजमान
त्विग्भिः देवहृतौ देवार्थमाह्वाने कृते सति त्वं भूरीणि
वह्नि वृत्वा वृक्षाणि शत्रुजातं निहंसि मारयसि । किञ्च त्वं
निदस्युं निदस्युप्रभृतीन् राक्षसविशेषान् सुहन्तु सुष्ठु हनन-
साधनेन वज्रेण दभीतये दम्भनाय हिंसार्थम् अस्त्रापय सुप्तान्
मूर्च्छितान् अकरोः ॥

सप्तविंशीमाह । “एवा पाहि प्रतया मन्दतु त्वा । शुधि
ब्रह्म वावृधस्वोत गोभिः । आविः सूर्य्यं कृणुहि पीपिहोषः ।
जहि शत्रून् रभि गा इन्द्र तन्भि” इति । हे इन्द्र प्रतया
पुरातनः पूर्व्वकल्पावस्थित इन्द्रो यथा सोमं पिबति, एवा पाहि
एवमेव त्वमपि सोमं पिब । स च सोमः त्वां मन्दतु हर्ष-
यतु । ब्रह्म अस्माभिः प्रयुज्यमानं मन्त्रं शुधि शृणु, उत अपि च
गोभिः अस्मदीयाभिः वावृधस्व अतिशयेन वर्द्धस्व । सूर्य्यमा-
विष्कृणुहि आच्छादकस्य असुरस्य विनाशेन प्रकटीकुरु ।
इषोऽन्नानि पिपीहि पालय । शत्रून् जहि मारय । गा अभि-
लक्ष्य, तन्भि विरोधिना व्याघ्रतस्करादीन् विनाशय । तमिन्द्रं
जाह्नवीमीत्यादिमन्त्रपद्धतेन्द्रं कर्मणि द्रष्टव्यम् । त्रिकद्रुकेष्वि-
तिमन्त्रस्तु षोडशिशस्तेऽप्यन्तर्भावनीयः ॥

अष्टाविंशीमाह । “अग्ने बाधस्व विमृधो नुदस्व । अपामी
वा अप रक्षांसि सेध । अस्मात् समुद्राद्ब्रह्मो दिवो नः [११] ।
अपां भूमानमुप नः सृजेह” इति । हे अग्ने मृधः शत्रून्
विशेषेण बाधस्व । अमी वा रोगान् अपनुदस्व । रक्षांसि अप-
सेध अपगमय । अस्मात् दृश्यमानात् समुद्रात् ब्रह्मो समुद्र-
वदतिप्रौढान् दिवो द्युलोकात् नः अस्मदर्थम् अपां भूमानं
वृष्टिजलस्य बाहुल्यं सृज उत्पादय । किञ्च नः अस्मानपि
इह कर्मणि उपसृज संयोजय ॥

एकोनविंशीमाह । “यज्ञ प्रतितिष्ठ सुमतौ सुशवा आ त्वा ।
वसूनि पुरुधा विव्रन्तु । दीर्घमायुर्यजमानाय कृण्वन् । अथा-

मृतेन जरितारमङ्घ्रि” इति । हे यज्ञ यागनिष्पादकवज्रे
 सुमते भक्तियुक्तायामस्रदीयायां बुद्धौ प्रतिष्ठित प्रतिष्ठितो
 भव । किं कुर्वन् यजमानस्यार्थं दीर्घमायुः कुर्वन्, तादृशं त्वं
 पुरुषा बद्धधा वस्त्रानि धनानि आविशन्तु सर्वतः प्रविशन्तु ।
 अथानन्तरं जरितारं जरां प्राप्यन्तं यजमानम् अमृतेनाङ्घ्रि
 नाशरहितेन स्वर्गलोकेन संयोजय । एतयोर्मन्त्रयोरुत्तरवेद्या-
 मग्निप्रतिष्ठापने विनियोगमापस्तम्ब आह, अग्ने बाधस्वेत्यारभ्य
 सन्धारेषु प्रतिष्ठाप्येत्यन्तेन वाक्येन ॥

अथ त्रिंशीमाह । “इन्द्रः शुनावदितनेति सीरम् । संव-
 त्सरस्य प्रतिमाणमेतत् । अर्कस्य ज्योतिस्सदिदा सज्येष्टम् ।
 संवत्सरः शुनवत्सीरमेतत्” इति । अयमिन्द्रः शुनावत्सीरं
 वायुवत्सहभूतमादित्यं वितनेति विस्तारयति । एतदादित्यस्य
 विस्ताररूपं संवत्सरस्य प्रतिमाणं प्रतिनिधिरूपम् । आदित्य-
 गमनादृत्त्या हि संवत्सरो निष्पाद्यते । तदित् तदानीमेव
 अर्कसादित्यस्य ज्योतिः ज्येष्टम् अतिप्रशस्तं प्रवृद्धं यावत् य-
 ज्योतिः संवत्सरनिष्पादकत्वात् संवत्सरस्वरूपं शुनवद्वायुसं-
 युक्तं सीरम् आदित्यमण्डलरूपं इत्येतत् ज्येष्टत्वम् ॥

एकत्रिंशीमाह । “इन्द्रस्य राधः प्रयतं पुरुत्तना । तदर्क-
 रूपं विमिमानमेति । द्वादशारे प्रतिष्ठितोद्दृषा” इति ।
 इन्द्रस्य राधः सर्वकर्मसाधकं यत्सामर्थ्यं तत् पुरु भूतम् आ-
 त्मना प्रयतं स्वेनैव सत्यादितं तत्सामर्थ्यम् । अर्कस्वरूपं सूर्य-
 स्वरूपं भूत्वा विमिमानमेति सर्वैः प्राणिभिर्विशेषेण प्रतीयमानं

सत् एति गच्छति मञ्चरतीत्यर्थः । सोऽयमादित्यरूपो दृषा
कामाभिवर्धक इन्द्रः द्वादशारे द्वादशमासरूपैः अरैः युक्ते
संवत्सरचक्रे प्रतितिष्ठतीत् प्रतिष्ठित एव वर्त्तते ॥

अथ द्वाविंशीमाह । “अद्यायन्तो गयन्तो वाजयन्तः ।
हवामहे त्वापगन्त वा उ । आभूषन्तस्त्वा सुमती नवायाम् ।
वयमिन्द्र त्वा शुनः ऊवेम” [१९] इति । हे इन्द्र वयम् अद्या-
यन्तः अश्वमात्मन इच्छन्तः, गयन्तः गाम् आत्मन इच्छन्तः,
वाजयन्तः वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्तः, त्वामुपगन्त वा उ
उपगन्तुमेव हवामहे आह्वयामः । नवायां नूतनायां मती
शोभनायां भक्तियुक्तायाम् अस्मद्भुद्धौ त्वामाभूषन्तः सर्व्यतः
प्रशंसन्तो वयं हे इन्द्र त्वा शुनं तद्रूपं वायुं तदुपलक्षितमा-
दित्यञ्च ऊवेम आह्वयामः । तदेतस्मिन्मह्यं शुनामीरगुणके
कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहंश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽमुवाकः ॥

॥ ८ ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ॥ * ॥

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्झमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

उपहोमार्थमन्त्राणां पञ्चमे शेष ईरितः ।

षष्ठे प्रपाठके मौत्रामणिः कौकिल ईर्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाके गृहा उच्यन्ते । कल्पः । सुरायाः
सन्धानकाले तोक्त्रैर्मासरेण नग्नजना च सुरां संसृज्य इति ।
अङ्कुरिता ब्रीहयः तोक्त्रिर्द्विषत्तप्तानां यवानां चूर्णं द्वि-
विधं सूक्ष्मं स्थूलञ्च तत्र सूक्ष्मं चूर्णं दध्ना तक्त्रेण वा मिश्रितं
दर्भैः प्रच्छन्नं मासर इत्युच्यते । स्थूलचूर्णन्तु मन्त्रेण मिश्रितं
दर्भैः प्रच्छन्नं नग्नजरित्युच्यते । तैस्तोक्त्रमासरनग्नजभिः सु-
रायाः संसृज्जनार्थं स्वादीं त्वेति मन्त्रः । तत्पाठस्तु, “स्वादीं
त्वा स्वादुना । तीव्रां तीव्रेण । अमृताममृतेन । मधुमतीं
मधुमता । सृजामि सः सोमेन । सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व ।
सरस्वत्यौ पच्यस्व । इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व” इति । हे
सुरे स्वादीं त्वा स्वादुना सोमेन संसृजामि । अत्र सोमश-
ब्देन पूर्वोक्तं तोक्त्रमासरनग्नजशब्दाभिधेयद्रव्यत्रयमुपलक्ष्यते ।

मोमस्य ओषधिग्राजत्वेन तदुपलक्षणं कर्तुं शक्यम् । कीदृशीं त्वां
तीव्राम् उग्रगन्धाम् अमृताममृतवदापायनकरीम्, अतएव
बलीवर्दादीनापाययितुं पाययन्ति, मधुमतीं माधुर्येणोपेताम् ।
कीदृशेन मोमेन तीव्रेण वमनाद्युपयुक्तौषधित्वेन मोमस्य ती-
व्रत्वम्, अमृतेन अपाममोमममृता अभूमेति श्रुतेरमृतत्वप्रा-
पकेण, मधुमता माधुर्ययुक्तेन । एवंविधमोमरूपतया भावि-
तास्मादिभिर्युक्त्वात् त्वं मोमोऽसि, तस्माद्देवतात्रयार्थं त्वं
पच्यस्व, सुवाम्णे सुष्ठु रत्तकाय ॥

कल्पः । मङ्गूनां त्रितयेन परिकीर्यं परोतो पिञ्चता
सुतामितिकस्या गोर्दग्धेन परिपिच्येति । ग्रामाकशङ्कूस्तेधा
विभज्य ततोयांशं सुरायामपरि विकीर्यं तदपरि दुग्धपरिषे-
चनार्थोऽयं मन्त्रः । तत्पाठस्तु, “परोतो पिञ्चता सुतम् । मोमो
य उत्तमः हविः [१] । दधन् वाचा नर्या अप्वन्तरा ।
सुषाव मोममद्रिभिः” इति । यः मोममन्त्रात्मकः तदेवदमु-
न्त्रमं हविः । तदत्र सुतमभिमुतं इतोऽस्मात् क्षीरात् परितः
मिक्तमभृत् यः मोमः नर्याः नराणां यजमानानां हितः
मन् अप्वन्तरा द्रवद्रव्येषु मध्ये आममन्त्रात् दधन् वा स्वा-
दुत्वं धारयति तं मोमम् अद्रिभिः उपांशुमवनप्रभृतिभिः
पाषाणैः सुषाव यजमानोऽभिषुतवान् । यदुक्तं सूत्रकारेण,
आज्यमुत्पूय बालेन पथ उत्पुनाति, प्राङ्मोमो अतिद्रुत इति,
मोमवामिनः, प्रत्यङ्मोमो अतिद्रुत इति मोमातिपवितस्येति,
तत्र मोममन्त्रमाह । “पुनातु ते परिमुतम् । मोमः स्रव्यं

दुहिता । वारेण शश्वता तना । वायुः पूतः पवित्रेण । प्राङ्-
 सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा” इति । हे इन्द्र ते
 त्वदर्थं सूर्यस्य दुहिता पयःपावयन्ती सूर्यस्य सम्बन्धिनी
 दुहितृस्थानीया दीप्तिः स्तुतं द्रवीभूतं सोमं सोमत्वेन भावितं
 पयोद्रव्यं वारेण बालजन्येन पवित्रेण पुनातु शोधयतु ।
 कीदृशेन वारेण शश्वता शश्वतेन दृढेन तना विस्तीर्णेन
 तादृशेनानेन पवित्रेण पूतः सोमः पयोरूपो वायुः शीघ्र-
 गामी भूत्वा प्राङ् ऊर्द्धं निर्गतः । कीदृशः सोमः इन्द्रस्य
 युज्यः योग्यः सखा तादृशोऽयं सोमः शुद्धो भवत्वित्यर्थः । यः
 पूर्वं सोमयागं कृत्वा वान्तीकृतवान् तस्येदानीं मौत्रामण्यां
 पयःशोधनार्थोऽयं मन्त्रः । यस्य तु पुरा सोमो जीर्णं सोऽयं
 सोमातिपवितः । यस्य सोमोऽधोद्वारेण निर्गतः सोऽयं सोमा-
 तिपवितः, तस्य पयःशोधनार्थं मन्त्रमाह । वायुः पूतः पवि-
 त्रेण । प्रत्यङ्सोमो अतिद्रुतः [९] । इन्द्रस्य युज्यः सखा इति ।
 अत्र पुनातु ते परिस्रुतमिति पूर्वभागेऽनुषज्यते । प्रत्यङ्सोमो
 अतिद्रुतः अधो निर्गतः । अन्यत् पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

कल्पः । ब्रह्म चक्रं पवत इति सुरां प्रतिप्रस्थातेति पुनाती-
 त्वनुवर्त्तते । पाठस्तु, “ब्रह्म चक्रं पवते तेज इन्द्रियम् । सुराया
 सोमः सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण देव देवताः पिष्टग्निः ।
 रसेनाक्षं यजमानाय धेहि” इति । ब्राह्मणजातिः क्षत्रिय-
 जातिश्च तेजःकारणं इन्द्रियवृद्धिकारणश्चेदं द्रष्टव्यं पवते पु-
 नाति, अत्रया सुरया सोमः सुत उत्पादितः । मदाय देवानां

मदार्थम् आसुतः सर्वतोऽभिषुतश्च । हे सोमदेव तव शूक्लेण
निर्मन्येन रसेन देवताः पिष्टग्धिं समृक्ताः कुरु । यजमानाय
चाक्षं सम्यादय ॥

कल्पः । अध्वर्युः पयोऽगृहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति । सर्वे-
षामेका पुरोहृक् एका पुरोऽनुवाक्या एका प्रैषः एका याज्या
उपयामगृहीतोऽस्यश्रिभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा यव-
सक्तुभिः श्रित्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिस्तेजसं त्वेति माद-
यित्वा उपयामगृहीतोऽसि मरस्त्वयै त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा
गोधूमसक्तुभिः श्रित्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्वीर्याय
त्वेति मादयित्वा उपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं
गृह्णामीति गृहीत्वा पवाकसक्तुभिः श्रित्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते
योनिर्बलाय त्वेति मादयित्वेति । तत्र पुरोहृचमाह । “कुवि-
दङ्ग यवमन्तो यवश्चित् । यथा दान्द्यनुपूर्वं वियूय । इहे-
हैषां कृणुत भोजनानि । ये बर्हिषा नमो वृत्तिं न जग्मुः”
इति । अङ्गशब्दः प्रियसम्बोधनवाचकः । हे प्रिय अश्विसरस्वती
सुत्रामेन्द्र ये यज्वानः बर्हिषा यागस्य नमो वृत्तिं नमस्कार-
विनाशनं न जग्मुर्न प्रापुः । किन्तु अत्यन्तश्रद्धालूनां न ति-
ष्ठन्ति तेषामेषां यजतां हविर्विषयाणि भोजनानि इहेह
कृणुत । ग्रहणपात्राणामनेकत्वात् वीक्षा । तत्रोपमानमुच्यते,
कुविच्छब्दे बह्वर्थवाची चिच्छब्दः समुच्चये, यथा लोके यव-
मन्तो यवादिधान्योपेताः कुशीदकाः कुविद्यवश्चित् बज्रं
यवम् अन्यानि च गोधूमप्रियङ्गादिधान्यान्यनुपूर्वं तत्तत्-

परिपाकानुक्रमेण वियूय विधूय विशेषेण इदं पक्मिदमपक्म-
मिति पृथक् कृत्य दान्ति लुनन्ति, तथा यूयमपि नमस्कारा-
दिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा अद्भालुरयं यज्वेति विविच्य
अद्भालोर्हवीषि भुङ्ध्वम् ॥

अथ ग्रहणमन्त्रानाह । “उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा
जुष्टं गृह्णामि [३] । मरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे” इति । उप-
यामशब्दः पृथिवीकार्यदारूपात्रवाची । इयं वा उपयाम इति
श्रुतेः । पयोरूपद्रव्यविशेष त्वं उपयामेन गृहीतोऽसि, अश्वि-
देवार्थं त्वामिह पात्रे गृह्णामि । मरस्वतीमन्त्रे पूर्वोत्तरभागा-
वनुषञ्जनीयो । तथा सुत्राममन्त्रेऽपि ॥

अथ सादनमन्त्रानाह । “एष ते योनिस्तेजसे त्वा । वी-
र्याय त्वा बलाय त्वा” इति । हे आश्विनगृह एषः खरप्रदेशः
ते तव स्थानम् । अस्मिन् स्थाने तेजःमिद्वयं त्वां सादया-
मीति शेषः । वीर्यबलमन्त्रयोरप्येष ते योनिरित्यनुवर्तते ।
हे मारस्वतगृह वीर्यवृद्धये त्वामिह सादयामि । हे सुत्राम-
गृह बलवृद्धये त्वामिह सादयामि ॥

कल्पः । उत्तरैर्यथालिङ्गमुपतिष्ठत इति । पाठस्तु, “ते-
जोऽसि तेजो मयि धेहि । वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि ।
बलमसि बलं मयि धेहि” इति गृहत्रयं क्रमेण सम्बोध्य
योजनीयम् ॥

कल्पः । सुरायां बाल अनोद्यमानायां धारायाः प्रति-
प्रस्थाता सुरां गृहान् गृह्णाति । नाना हि वां देवहितं सदः

कृतमिति सर्व्वेषामेका पुरोरुगेका पुरोऽनुवाक्यैकः प्रेष एका
याज्योपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजोऽश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि
मीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्ज्यैष ते योनिस्तेजमे त्वेति साद-
यत्युपयामगृहीतोऽसि मारस्वतं वीर्य्यं मरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामि
मीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्ज्यैष ते योनिरानन्दाय त्वेति
सादयत्युपयामगृहीतोऽसिन्द्रं बलमिन्द्राय त्वा सुवाम्णे जुष्टं
गृह्णामि गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्ज्यैष ते योनिर्महमे त्वंति
सादयतीति । तत्र पुरोरुचमाह । “नमा हि वां देवहितं
सदः कृतम् । मा संसृचायां परमे व्यामन् । सुरा त्वमसि
शुश्रूणि सोम एषः । मा मा हिंसोः स्वां योनिमाविशन्”
[४] इति । हे सुरे हे सोम वां युवयोः नाना पृथग्भूतं
सदः स्यान् देवेभ्यो हितं कृतं मर्यादितम्, तस्मात्तौ युवां मा
संसृचायां परमे व्यामन् उत्कृष्टे मदीयरक्षणे निमित्तभूते
सति परस्परसंसृष्टौ माभूतम् । हे गृह्यमाणद्रव्यविशेष त्वं
शुश्रूणि बलवति सुरासि । एष तु सोमः शान्तात्मा ततश्च
युवयोः संसर्गा न युज्यते । हे सोम स्वां योनिं मृदूदररूपं
स्वस्थानमाविशन् । मां सोमस्य पातारं मा हिंसीः ॥

अथ ग्रहणमन्त्रानाह । “उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः ।
मारस्वतं वीर्य्यम् । ऐन्द्रं बलम्” इति । हे द्रव्यविशेष त्वदीय-
रक्षणे निमित्तभूते सति परस्परसंसृष्टौ माभूतं, हे गृह्यमाण-
द्रव्य उपयामेन गृहीतोऽसि । तदिदं तव स्वरूपम् अश्वि-
सम्बन्धि तेजः श्रतोऽश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि शेषः । एवं

सारस्वतमन्त्रः ऐन्द्रमन्त्रश्च सूत्रोक्तक्रमेण अनुषङ्गशेषपूरणाभ्यां
योजनीयः ॥

अथ सादनमन्त्रानाह । “एष ते योनिर्मादाय त्वा । आ-
नन्दाय त्वा महसे त्वा” इति । सूत्रोक्तक्रमेण गृह्यत्रयं सादने
योजनीयम् ॥

कल्पः । षष्ठामनुवाकशेषेण अध्वर्युर्यजमानश्चोपतिष्ठते,
उत्तरेण चानुवाकेनेति । तत्रानुवाके शेषे चत्वारि यजूंष्याह,
“ओजोऽस्योजो मयि धेहि । मन्युरसि मन्युं मयि धेहि । महो-
ऽसि महो मयि धेहि । महोऽसि महो मयि धेहि” इति ।
ओजो बलं, मन्युः दीप्तिः, महः पूजा, महोऽभिभवित्वम् । हे
द्रव्यविशेष त्वमुक्तैर्गुणैर्युक्तोऽसि, अतोऽपि मय्येव तान् सम्यादय ॥

अथैकामृचमाह । “या व्याघ्रं विषूचिका । उभौ वृकश्च
रक्षति । श्वेनं पतत्रिणं सिंहम् । मेमं पात्वहम्” इति ।
भुक्तास्त्रं जरणविरोधिव्याधिविशेषो विषूचिका, तादृशो या
व्याघ्रं वृकस्यैव रक्षति । वृकोऽरण्यश्चा, व्याघ्रवृकयोः दीपन-
वाटवात् कदाचिदपि अजरणदोषो नास्ति, तथा सा विषू-
चिका श्वेनाख्यं पत्रिणश्च सिंहश्च रक्षति । तयोरपि नास्ति
या व्याधिः सा व्याघ्रादिरक्षिका विषूचिका इमं यजमानम्
अहसः पापफलाद्वाधेः पातु ॥

अथ यजुर्द्वयमाह । “तस्य च स्य सप्ता भर्त्रेण पृक्ल । विष्ट-
चस्य वि मा पाप्मना पृक्ल” [५] इति । हे इन्द्रपात्रस्य द्रव्य-
विशेषाः थूयं द्रवत्वेन स्वभावतः सम्यक्शीलाः स्तु, अतो मां

भद्रेण श्रेयसा संयोजयत । इह तु पृथक्पात्रे धृतत्वात् वि-
पृषः वियुक्तरूपाः स्य, अतो मां पापना विप्रह्ण वियोजयत ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

स्वादीं तोक्मादिभिर्योज्यं सुरा क्षीरं पुनेत्यतः ।

अर्चां त्रयादत्युनीयात् सुरां ब्रह्मेति शोधयेत् ॥

कुवित् पुगेरुचं ब्रूयादपयामादिभिस्त्रिभिः ।

पयः पात्रत्रये गार्हमेधामादयते त्रिभिः ॥

तेजस्त्रिभिरुपस्थेयं नानेत्येतां पुगेरुचम् ।

सुरागृहे पठेन्मन्त्रैरुपयामादिभिस्त्रिभिः ॥

सुरां गृह्णात्येषाद्यैर्मन्त्रैः सम्यादयेत्त्रिभिः ॥

श्राजोऽधोत्यादिभिः सप्तमन्त्रैस्मानुपतिष्ठते ।

प्रथमे ह्यनुवाकेऽस्मिन्नेकोनत्रिंशदीगिताः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे गृहा उक्ताः । द्वितीये तदुपस्थानमुच्यते । तत्र प्रथ-
मावृत्तमाह । “सोमो राजाऽमृतं सुतः । अजीषेणाजहान्
मृत्युम् । अतेन सत्यमिन्द्रियम् । विपानं गुरुमन्धसः । इन्द्र-
स्येन्द्रियम् । इदं पयोऽमृतं मधु” इति । अयमभिपुतः सोमो
राजा स्वयममृतं पीयूषसमानः यथा पीयूषं पिवतोऽपमृत्यु-
र्नास्ति एवं सोमपस्यापि नापमृत्युरित्यर्थः । तत्रायं हेतुः,

अजीषेण कीदृक्स्थानीयेन नीरसेन मृत्युमजहात् । अजीषे
 ह्यपमृत्युमजहात् । अजीषे अपमृत्युप्रापकरसनिःसरणेन तस्य
 परित्यागादपमृत्युहेतुः परित्यक्तः । अतोऽयं अतेन यज्ञ-
 निष्पादनेन इन्द्रियम् इन्द्रियवृद्धिहेतुः, तदेतत् सत्यं शपथं
 करोमीत्यर्थः । अन्धमोऽन्नरसादपि विषानं विशेषेण पानयोग्यं
 सोमरसरूपममृतम्, अतः शुक्रं शुद्धं, योऽयमिन्द्रः तस्यापी-
 न्द्रियवृद्धिकारणमिदम् । किञ्च इदं द्रव्यं मधु पयः मधुरं
 चीररूपम् अत एवामृतरूपम् ॥

अथ द्वितीयामाह । “सोममज्ञो व्यपिबत् । कन्दसां हंसः
 शुचिषत् । अतेन सत्यमिन्द्रियम् । अज्ञः चीरं व्यपिबत् [१] ।
 कुडाङ्गीरसो धिया । अतेन सत्यमिन्द्रियम् । अन्नात् परि-
 सुतो रसम् । ब्रह्मणा व्यपिबत् चित्रम् । अतेन सत्यमिन्द्रियम्”
 इति । शुचौ शुद्धप्रदेशे स्वर्गे सोदतीति शुचिषत् हंसः
 सर्वप्राणिहृदिस्थितः जीवात्मा तद्रूपधारीन्द्रः कन्दसां साचि-
 तया तमिमं सोमम् अज्ञः सकाशादिभज्यापिबत् । अतेन यज्ञ-
 दारेण इन्द्रियवृद्धिहेतुः सोमः, तदेतत् सत्यम् । तत्र दृष्टान्तः,
 यथा लोके कुङ् कौञ्चपक्षी आङ्गीरसः सर्वाङ्गसम्बन्धी सार-
 युक्तः पुष्टशरीर इत्यर्थः । तादृशो धिया स्वबुद्ध्या चीरमज्ञो
 विविच्यापिबत्, चीरपात्रे स्वमुखे प्रचिप्ते सति मुखगतरस-
 सम्पर्कात् चीरांशो जलांशसोभौ विविच्येते, तत्र जलभागं
 परित्यज्य चीरभागमेव पिबति तद्वदयमिन्द्रोऽपि सोमरसं
 जलभागादिविच्य पिबति, अतो यज्ञदारेण इन्द्रियवृद्धि-

हेतुः सोमः, तदेतत् सत्यम् । तच्चैवान्यो दृष्टान्त उच्यते, यथा चक्रं क्षत्रियजातिः ब्रह्मणा प्रौढेन क्षीराज्यादिना योगात् परितः स्खन्तीति परिसृत् अन्नं, तस्मादस्मात् मन्थन्नं रसं पिबति । राजादयो हि भोजनकाले प्रभृते क्षीरे वा प्रोह्याद्यन्नं प्रक्षिप्य तदन्नं रसोपेतं क्षीरादिकं पिबति, एवमिन्द्रोऽयमपि सारभूतं रसं पिबति ऋतेनेति पूर्ववत् ॥

तृतीयामाह । “रेतो मूत्रं विजहाति । योनिं प्रविशन्दिन्द्रियम् । गर्भा जरायुणा वृतः । उल्बं जहाति जन्मना । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्” [९] इति । यथा लोके स्त्रीयोनिं प्रविशत् पुरुषस्तेन्द्रियं रेतो मूत्रञ्च विभज्य परित्यजति, मूत्रस्य बहिःस्थ्यागः, रेतसो गर्भाशये त्यागः, तद्वेतःपरिणामो जरायुणा वेष्टितो गर्भा भूत्वा स्वकीयेन जन्मना तदावरणरूपमुल्बं जहाति । एवमिन्द्रोऽयमारं परित्यज्य एकस्मिन्नपि पात्रे सारमेव स्वीकरोति । ऋतेनेति पूर्ववत् । यथा प्रजापतिरेकरूपेण वेदेन पर्यालोच्य सत्यमतो पृथिव्यादिमद्रूपं शशविषाणाद्यमद्रूपञ्च विभज्याकरोत् । तथा अयमिन्द्रः सारामारविभागं कृतवान् । ऋतेनेति पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थीमाह । “सोमेन सोमो व्यपिबत् । सुतासुतौ प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । दृष्टा रूपे व्याकरोत् । सत्यानृते प्रजापतिः । अश्रद्धामनृतेऽदधात् । अद्धाः सत्ये प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्” इति । प्रजापतिरंकरूपेण सोमद्रव्येण युक्तो रसात्मकोऽयं सोमोऽभिषुतो वक्ष्यात्मको-

ऽयं सोमो नाभिषुत इति विभज्य तत्र रसात्मकमेवापिबत्
अत्र प्रजापतिशब्देन प्रजापालकत्वादिन्द्रो विवक्षितः॥ तः
विभागे दृष्टान्त उच्यते, यथा प्रजापतिः सत्यवदनमनृतवदन
चेत्येवं वचनस्य द्वे रूपे विशेषेण सृष्टवान्। ततोऽनृते प्रजानां
मश्रुद्धामविश्यामं स्थापितवान्। सत्यवचने तु स प्रजापतिः वि-
श्यामं स्थापितवान्। एवमयमिन्द्रोऽपि अभिषुतमेव पिबति।

पञ्चमोमाह। “दृष्ट्वा परिस्रुतो रमम्। शुक्लेण शुक्ल
व्यपिबत्। पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्
विपान्॥ शुक्लमन्धमः। इन्द्रस्तेन्द्रियम्। इदं पयोऽमृतं मधु”
[३] इति। प्रजानां पालकोऽयमिन्द्रः परिस्रुतः आल-
वालस्य परितः श्रयणं कुर्वतो द्रव्यस्य रमं दृष्ट्वा तत्र शुक्लेण
शुद्धेन द्रव्यान्तरेण सहितं शुद्धद्रव्यान्तरं पयः सोमञ्च वि-
शेषेणापिबत्। ऋतेनेत्यादिकं प्रथममन्तवद्वाख्येयम्। तैरेतैः
पञ्चभिर्मन्त्रैरुपस्थानं कुर्यात्॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

द्वितीये गृहोपस्थानमुक्तम्। तृतीये गृहहोमोऽभिधीयते।
कल्पः। सुरावन्तमिति पयो गृहान् जुहोतीति। पाठस्तु,
सुरावन्तं बर्हिषदः सुवीरम्। यज्ञः॥ हित्वन्ति महिषा न-
मोभिः। दधानाः सोमं दिवि देवतासु। मदेमेन्द्रं यजमानाः

स्वर्काः” इति । महिषाः महनीयाः पूजनीया यजमानाः नमोभिर्नमस्कारोपेतैर्मन्त्रैर्यज्ञमिमं मौचामण्णाख्यं हिम्वन्ति प्रीणयन्ति सम्यगनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । कीदृशं यज्ञं सुराद्रव्योपेतं बर्हिषदं बर्हिषि दर्भे आसाद्यमानेन हविषा युक्तं, सुवीरं शोभनापत्यप्रदं दिवि द्युलोके देवतासु मोमं दधानाः सम्यादयन्तः । वयं यजमानाः स्वर्काः शोभनेनार्चनेन युक्ताः इन्द्रं मदेम हृष्टं करवाम ।

कल्पः । यस्य रसः सम्भृत इति । सुरा गृहानिति जुहोतीत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु, “यस्य रसः सम्भृत आषधीषु । मोमस्य शुभः सुरया सुतस्य । तेन जिव्य यजमानं मदेन । मरस्वतोमश्विनाविन्द्रमग्निम्” इति । हे सुरे योऽयं ते रसः आषधीषु ब्रीह्यादिषु सम्यादितः सुतस्य अभिपुतस्य मोमस्य शुभो बलप्रदो रसः सुरया संयोजितः । तेन मदेन तदो-येन हर्षेण यजमानं जिव्य प्रीणयत, तथा मरस्वत्यादि-देवांसु प्रीणय ॥

कल्पः । यमश्विना नमुचेत्याश्विनमश्वर्युर्भक्षयतीति । पाठस्तु, “यमश्विना नमुचेरासुरादधि । मरस्वत्यमनोदिन्द्रियाय [१] । इमं तः शुक्रं मधुमन्तमिन्दुम् । मोमः राजानमिह भक्षयामि” इति । अश्विनौ देवौ यं रसं नमुचिनाम्नः असुरा-दध्याहृतवन्तौ । कीदृशं मोमं शुक्रं शुद्धं मधुमन्तं माधुर्योपेतं परमैश्वर्यप्रदं वा इन्दुमाह्लादकम् । मरस्वती च इन्द्रियार्थम् असनोत्प्रादात् तमिमं मोमं राजानमिह कर्माणि भक्षयामि ॥

कल्पः । यदत्र रिप्तिमिति मारस्वतं प्रतिप्रस्थाताग्नीध्र-
 स्वेति भक्षयत इति शेषः । पाठस्तु, “यदत्र रिप्तिः रसिनः
 सुतस्य । यदिन्द्रो अपिबिच्छीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन ।
 सोमः राजानमिह भक्षयामि” इति । रसिनो रसयुक्तस्य
 सुतस्याभिषुतस्य सोमात्मकस्य पयसो यदवशिष्टं पात्रे रिप्तिं
 लिप्तिं यच्चेन्द्रः स्वकीयाभिः शचीभिः शक्तिभिः सहाऽपिबत् ।
 अस्य सोमात्मकस्य पयसः तदवशिष्टं रसरूपं सोमराजत्वेन
 भाव्यमानं इह कर्माणि शिवेन मनसा अहं भक्षयामि ॥

कल्पः । दक्षिणेनाहवनीयं पयःशेषं पिबपितामहेभ्यो ददा-
 ति पिबभ्य इति । पाठस्तु, “पिबभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः ।
 पितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः । प्रपितामहेभ्यः स्वधा-
 विभ्यः स्वधा नमः । अन्नं पितरः [९] । अमीमदन्त पितरः ।
 अतोदपन्त पितरः । अमीमृजन्त पितरः । पितरः शुन्धध्वम्”
 इति । स्वधाकारस्तृप्तिहेतुरेषामस्तीति ते स्वधाविनः, तादृ-
 शेभ्यः पिबभ्यः स्वधा पयःशेषोऽयं समर्पितः । तथा तेभ्यो
 नमस्कारोऽस्तु, एवं पितामहप्रपितामहयोर्यौजनीयम् । एते
 पितरः अन्नं भुक्त्वन्तः, भुक्त्वा चास्मानमीमदन्तं तुष्टान्
 कुर्वन्तः, अतोदपन्तं दत्तियुक्तान् कुर्वन्तः, अमीमृजन्तं शो-
 धितवन्तः । हे पितरो यूयमपि शुन्धध्वं शुद्धा भवन्तः ॥

कल्पः । पुनन्तु मा पितरः सोम्यास इत्युपतिष्ठते । तत्र
 उपस्थानसाधनभूतासु दशस्तुत्रु प्रथमामाह । “पुनन्तु मा पि-
 तरः सोम्यासः । पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः ।

पवित्रेण शतायुषा” इति । सोम्यासः अनुयाहकत्वेन सोम्याः पितरः पवित्रेण षडङ्गेन शतसंज्ञाकेन आयुषा मां पुनन्तु शोधयन्तु । एवं पितामहप्रपितामहाश्च ॥

अथ द्वितीयामाह । “पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः [३] । पवित्रेण शतायुषा । विश्वमायुर्व्यश्वे” इति । पूर्वमन्त्रोक्तानामपि पुनः कथनमादरार्थम् । एतेषां प्रसादेनाहं सर्वमप्यायुः प्राप्तवान् ॥

अथ तृतीयादीनामष्टानामृचां प्रतीकानि दर्शयति । “अग्न आयूष्णि पवमे । अग्ने पवस्व । पवमानः सुवर्ज्जनः । पुनन्तु मा देवजनाः । जातवेदः पवित्रवत् । यत्ते पवित्रमर्चिषि । उभाभ्यां देवसवितः । वैश्वदेवो पुनती” इति । अत्र आयुर्मृगद्वयं तु त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् । अवशिष्टं षडङ्गं पवमानः सुवर्ज्जन इत्यनुवाके ॥

कल्पः । अथाहुतीर्जुहोते ये समाना इत्यध्वर्युर्ये सजाता इति प्रतिप्रस्थातेति । पाठस्तु, “ये समानाः समनसः । पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमः । यज्ञो देवेषु कल्पताम्” [४] इति । यमराज्ये यमलोके वर्त्तमानाः पितरः मया समानस्वभावाः सङ्गतमनस्काश्च ये सन्ति तेषां पित्राणां लोको ममास्त्विति शेषः । तेभ्यः पित्रेभ्यः स्वधा हविःशेषो दत्तः नमस्कारश्च कृतः । अयं मदीयो यज्ञः देवेषु कल्पतां दक्षिणप्रदो भवतु ॥

अथ द्वितीयामाह । “ये सजाताः समनसः । जीवा जीवेषु

मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पताम् । अस्मिँल्लोके शतः समाः” इति । जीवेषु वर्त्तमानेषु मध्ये मामका मदीया ये जीवाः सजाताः भ्रात्रादिरूपेण मया सहोत्पन्नाः सङ्गतमनस्काः मयि प्रीतियुक्ताः, तेषां सर्वेषां श्रीः धनादिसम्पत् मयि कल्पतां तिष्ठतु मदधीना भवत्वित्यर्थः । अस्मिँल्लोके मम समाः शतसङ्ख्याकाः सन्तु ॥

अथ द्वे सुतो इत्यादिमन्त्रः वल्लीकवपायां सुरावपनार्थः । स च पूर्वकाण्डे युवं सुराममित्यनुवाके राजसूयान्तर्गतसौत्रामण्यर्थमाह्वानतः । इह तु कैकिल्यर्थमाह्वयते । तत्पाठस्तु, “द्वे सुतो अष्टण्वं पितृणाम् । अहं देवानामुत मर्त्यानाम् । याभ्यामिदं विश्वमेजस्वमेति । यदन्तरा पितरं मातरश्च” इति । मरणशीलानां श्रौतमार्गवर्त्तिनां कर्मानुष्ठायिनामुपासकानाञ्च दक्षिणमार्गं उत्तरमार्गश्चेति द्वौ मार्गौ देवमुखादहं श्रुतवानस्मि । तत्रैकः पितृणां सम्बन्धी तल्लोकप्राप्तिहेतुत्वात् । अन्यश्च देवानां सम्बन्धी ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वात् । एतेौ चोभौ मार्गौ ह्यान्दोऽग्न्य-वृद्धदारण्यकयोः स्पष्टमाह्वानौ । ते धूममभिसम्भवन्ति । धूमाद्रात्रिमिति दक्षिणमार्गः । तेऽर्षिषमभिसम्भवन्ति । अर्षिषोऽहरित्यादिरुत्तरमार्गः । एजत् कल्पमानं परलोकगति-युक्तमिदं विश्वं प्राणिजातं याभ्यां मार्गाभ्यां तत्तल्लोकं सम्यक् प्राप्नोति । यन्मार्गद्वयं पितरं मातरश्च अन्तरा यात्रापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तते, तादृशमार्गद्वयम् अहं श्रुण्वमित्यन्वयः ॥

कल्पः । इदं हविरित्येह ब्रह्मा यजमानश्चेति हविःशेषं

भक्षयत इति शेषः । पाठस्तु, “इदं हविः प्रजननं मे अस्तु ।
दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये । आत्ममनि प्रजामनि । पशुमन्य-
भयमनि लोकमनि वृष्टिमनि । अग्निः प्रजां बज्रलां मे करोतु ।
अन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त । रायस्योषमिषमूर्जमस्मासु
दीधरत् स्वाहा” [५] इति । इदं भक्ष्यमाणं हविः मे स्वस्-
तयेऽस्तु मम चेमाय भवतु । कीदृशं हविः, प्रजननं प्रजात्या-
दकं दशवीरं दशमङ्घ्राकैः कर्मशूरैः पुत्रैर्युक्तम्, तथा च
वन्धुभृत्यादिभिर्बज्रभिर्गणैर्युक्तं सर्वगणम्, जीवात्मानमस्मिन्
शरीरे चिरकालावस्थायिनं मनोति ददातीत्यात्ममनि, प्रजामनि
पशुमनि प्रजां पशून् ददातीति पशुमनि, अभयमनि भोति-
राहित्यं परलोकान् ददातीति । अयमग्निर्मदीयां प्रजां बज्रलां
करोतु । देवा अन्नादीनस्मासु मया दद्यत । तथा धनपुण्य-
रसानस्मासु धारयत । इदं हविरस्मददरे स्वाहा ऊतमस्तु ।

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

सुरायास्ते क्रमात्कार्या दाभ्यां लीरसुराङ्गतिः ।

यमश्चिनेत्याश्विनाख्यमध्वर्युर्भक्षयेत्तथा ॥

सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽग्नीध्रश्च यदित्यतः ।

पितृभ्य इत्यादिकेन पयःशेषान् ददाति हि ॥

देश आहवनीयस्य दक्षिणेऽथोपतिष्ठते ।

पुनन्तु मेत्यादिकानां मन्त्राणां दशकेन हि ॥

अध्वर्याश्च प्रतिप्रस्थातुर्ये मदयते ऊतिः ।

सुराशेषान् वस्त्रोके नयति दे स्रुती इति ॥

इदं भवत्यतो ब्रह्मस्वामिनौ गृहमैन्द्रकम् ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन् मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

तृतीये गृहहोमोऽभिहितः । चतुर्थे उपहोमा उच्यन्ते ।
 कल्पः । मनोतः काले पृथक् पात्रेषु पशूनां यूषाणि निद-
 धाति पुरस्तात् खिष्टकृतः शृङ्गशफैः उपहोमान् जुहोत्यष्टा-
 वष्टावेकैकस्य कुष्ठिकशफ आश्विनस्य यूषेण कुष्ठिकां शफञ्च
 पूरयित्वा सीसेन तन्त्रमित्यष्टर्चेन प्रतिमन्त्रं द्वाभ्यां द्वाभ्यां
 कुष्ठिकशफाभ्यां जुहोतीत्युत्तमाया शृङ्गे अनुषजति ऊत्ता ऊत्ता
 स्वेष्ट्यभिषेचनपात्रेषु सम्पातानवनीय आहवनीये कुष्ठिकशफान्
 प्रविध्यन्त्येवमुत्तरेणाष्टर्चेन सारस्वतस्य सर्वर्णाननुवाकेनैन्द्रस्येति ।
 अत्र कुष्ठिकाशब्देन शफमपीपस्यः क्षुद्ररूपशफोऽभिधीयते ।
 एकैकशफमेकैकमुपशफञ्च यूषेण पक्वमांसरसेन पूरयित्वा
 एकैकामाहुतिं जुहुयात् । एतैश्च मन्त्रैर्यजमानेन प्रायणीयो
 यज्ञावयवः निष्पाद्यो भविष्यन्निन्द्रदेशे निरूप्यते । तत्र प्रथ-
 माष्ट्रचमाह । “सीसेन तन्त्रं मनसा मनोषिणः । ऊर्षासूत्रेण
 कवयो वयन्ति । अश्विना यज्ञं सविता सरस्वती । इन्द्रस्य
 रूपं वरुणोऽभिषज्यन्” इति । मनोषिणो बुद्धिमन्त ऊहापोह
 कुशलाः कवयो विदांसः शास्ताभिज्ञाः श्वत्विजः स्वमनसा

प्रयोगं सर्वं विचार्य सोमद्रव्यकृतेन ब्रीह्यङ्कुरादिना तन्त्रं
सौत्रामणि-यज्ञविस्तारम् ऊर्णासूत्रेणैव वयन्ति निष्पादयन्ति ।
यथा लोके केचिद्विपालकाः ऊर्णासूत्रेण कम्बलं वयन्ति ।
एवमेतेऽप्यृत्विजः सोमकृतद्रव्यादिना यज्ञाख्यं दीर्घतन्त्ररूपं
वयन्ति । आश्विनासरस्वत्याद्या देवता इन्द्रस्य स्वरूपभूतमिमं
यज्ञम् ओषधिसदृशैः पशून्त्रैः भिषज्यन् चिकित्सन्ते ॥

अथ द्वितीयामाह । “तदस्य रूपममृतं शचीभिः । तिस्रो
दधुर्देवताः संरराणाः । लोमानि शप्यैर्वज्रधा न तोक्का-
भिः । त्वगस्य मांसमभवन्न लाजाः” इति । द्वावश्विनावेका
सरस्वतीत्येतास्तिस्रो देवताः शचीभिः स्वीयशक्तिभिः अस्त्रे-
न्द्रस्य तद्यज्ञात्मकं रूपम् अमृतं विनाशरहितं यथा भवति
तथा दधुः सन्पादयामासुः । कीदृशो देवताः संरराणाः
सम्भूय परस्परं रममाणाः । तोक्काशब्देन अङ्कुरिता ब्रीहय
उच्यन्ते, तदङ्कुररूपं बालहणं शप्यशब्देनोच्यते, नकार उप-
मार्थः । तोक्काभिः शप्यैः वज्रधा लोमानीव निष्पादितवत्यः
अङ्कुरप्ररोहाधारभूता वीजविशेषा लाजाशब्देनोच्यन्ते । ते च
लाजा अस्य यज्ञरूपस्येन्द्रस्य त्वगिव मांसमिवाभवन् ॥

तृतीयामाह । “तदश्विना भिषजा रुद्रवर्त्तनी । सरस्वती
वयति पेशो अन्तरः [१] । अस्मि मज्जानं मासरैः । कारो-
त्तरेण दधतो गवां त्वचि” इति । रुद्रस्यैव वर्त्तनिः मार्गो
यथोरश्विनोः तौ रुद्रवर्त्तनी, यथा रुद्रः क्रूरो देवो विसितुं
समर्थः, एवमेतावश्विनौ व्याधिं नाशयितुं समर्थावित्यर्थः ।

तादृशावस्थिनौ न तत्र यज्ञे भिषजौ चिकित्सकौ । या तु सर-
स्वती अन्तरः शरीरमध्ये पेशो वयति रूपं निष्पादयति ।
मासरशब्देन यवनिष्पन्नाः सूक्ष्मसक्तवः दधिमिश्राः दभैः परि-
वेष्टिता उच्यन्ते । कारोत्तरशब्देन अवटस्थानीयस्तत्सदृशो
वेणुदलनिर्मितश्चर्मणा सर्वतः परिवेष्टितः सुराश्रवणार्थभा-
ण्डाधारः पदार्थविशेष उच्यते । गवां त्वच्यवस्थितेन कारोत्तरेण
मासरैश्च मज्जाबम् अस्थि च दधतो दधाति सरस्वती सम्पा-
दयतीत्यर्थः ॥

चतुर्थीमाह । “सरस्वती मनसा पेशलं वपुः । नामत्याभ्यां
वयति दर्शतं वपुः । रसं परिस्रुता न रोहितम् । नग्नजर्धीर-
स्सरन्न वेम” इति । इयं सरस्वती नामत्याभ्याम् अश्विदेवताभ्यां
सहिता वपुः वयति शरीरं मनसा निष्पादयति । कीदृशं
वपुः, पेशलं वसुदेवतात्मनो निवासयोग्यं दर्शतं दर्शनीयं दृष्टि-
प्रियमित्यर्थः । परिस्रुता न परिस्रुतेव धारया स्रवत् सुरा-
द्रव्यं परिस्रुदित्युच्यते, तथा परिस्रुतेव शरीरस्थं रसं जलं
रोहितं रक्तं वयति सम्पादयति, स्रवन् स एव रक्तस्थानीय-
इत्यर्थः । नग्नजशब्देन यवानां स्तूलचूर्णानि संस्त्रावेणाभिषि-
क्तानि कथ्यन्ते । सोऽयं नग्नजः श्रवयवान्तरस्थानीय इत्यर्थः ।
धीर इत्यादि दृष्टान्तः, लोके धीरो बुद्धिमान् कुविन्दः
तसरं नववस्त्रमिव । वेमशब्देन वस्त्रनिर्घ्राणकाले प्रहारदण्डो-
ऽभिधीयते । यथा कुविन्दः प्रहारदण्डेन वस्त्रं निष्पादयति,
तद्वदित्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “पयसा शुक्रममृतं जनिचम् । सुरया मूत्राज्जनयन्ति रेतः । अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । ज्वधं वातः स्रुवं तदारात्” [२] इति । यदेतदत्र पयोद्रव्यं यच्च सुराद्रव्यं तेन द्रव्यद्वयेन मूत्रात् मूत्रद्वारात् सकाशात् निर्गमनयोग्यं रेतो देवता जनयन्ति । कीदृशं रेतः, शुक्रं दीप्तिमच्छेतवर्णम् अमृतं विनाशरहितम् अतएव जनिचम् अपत्यात्पादकम् । या देवता रेतो जनयन्ति ताः कीदृशः, अमतिं दुर्मतिश्च अपबाधमानाः, अमतिः कर्त्तव्यविषयज्ञानाभावः, दुर्मतिः विपरीतज्ञानम् । किञ्च ता देवतास्तत्तस्मिन् सप्तादयितव्ये शरीरे आरात् समीपे उदरमध्ये ज्वधं जनयति । अर्द्धं जीर्णमन्नमपरिपक्वं पुरीषमूवध्यशब्दवाच्यम् । पयः-सुराभ्यामेव तज्जनयति, तथा स्रुवं वातं जनयति । वातः प्राणवायुः । स्रुवंशब्दे आसकालीनं शब्दमनुकरोति, तेन शब्देन सहितमित्यर्थः ॥

षष्ठीमाह । “इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यम् । पुरोडाशेन सविता अजान । यज्ञत् क्लोमानं वरुणोऽभिषज्यन् । मतस्त्रे वायव्यैर्नमिनाति पित्तम्” इति । शोभनं यथा भवति तथा चायत इति सुत्रामा, तादृश इन्द्रः पशोः हृदयेन सत्यं यथाशक्तिज्ञानं अजान । सविता च पुरोडाशेन यज्ञज्ञानम् । वरुणश्च पुरोडाशेन क्लोमानं अभिषज्यन् वर्त्तते । यज्ञत्क्लोम-शब्दाभ्यां हृदयस्य पार्श्वद्वयवर्त्तिनौ मांसखण्डौ उच्येते । य-ज्ञत्क्लोमोः समीपवर्त्तिनौ द्वे मांसे मृतस्त्रे वायव्यैर्न वायव्यैरिव

वायव्यानि गृहपात्राणि तैर्मतस्त्रे इव पित्तमिव मिनाति
अवयवजातं संपादयति ॥

सप्तमीमाह । “आन्त्राणि स्थाली मधु पित्तमाना । गुदा
पात्राणि सुदुघा न धेनुः । श्लेनस्य पत्रं न स्नीहा शचीभिः ।
आमन्दीनाभिर्मुदरं न माता” इति । मधु मधुरं क्षीरादिरमं
पित्तमाना प्रीणयन्ति धारयन्तीत्यर्थः । तादृशी स्थाली या
वर्त्तते, सेयमान्त्राणि आन्त्रस्थानीयान्यन्यानि पिष्टादिद्रव्य-
स्थापनार्थानि पात्राणि तानि गुदा गुदस्थानीयानि । स्थाल्याः
पात्राणाञ्च दृष्टान्तः, सुदुघा न धेनुः, शोभनं क्षीरं दोग्धीति
सुदुघा, तादृशी धेनुरिव स्थाल्यादिकं वर्त्तते । स्नीहशब्दे
मांसविशेषवाची, स च मांसविशेषः श्लेनाख्यस्य पक्षिणः पत्रं
न पत्र इव, तादृशः स मांसविशेषः शचीभिः स्वव्यवहारशक्तिभिः
सह पात्रैः संपादित इति शेषः । येयमभिषेकार्था आमन्दी
सेयं नाभिस्थानीया, या तु माता सा भूम्यात्मिका वेदिः,
सेयमुदरं न उदरमिव ॥

अष्टमीमाह । “कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिः । यस्मिन्नग्रे
योन्यां गर्भो अन्तः [३] । ज्ञामीर्यक्तः शतधार उत्सः । दुहेन
कुम्भोऽस्वधां पितृभ्यः” इति । उल्लूकपक्षिसदृशो मांसविशेषो
वनिष्ठुः, योऽयमत्र द्रवद्रव्यस्थापनार्थः कुम्भः स वनिष्ठुस्थानीयः ।
स च शचीभिः स्वशक्तिभिः जनिता उत्पादयिता । यस्मिन्
वनिष्ठौ अग्रे पुरोभागे योन्याग्नन्तर्गो गर्भो वर्त्तते, अत्र सुराऽ-
वनयनार्थं शतकिद्रप्रयुक्तः कुम्भो योऽस्ति सोऽयं व्यक्तः स्पष्टः ।

सङ्गच्छिद्रेपेतत्वात् शतधारसुराश्रवणयुक्त्वात् उत्सः । तादृशः
कुम्भः स्यासीर्नामिकाद्विद्व्यानीयः, येयं द्रवद्रव्यधारणार्था
कुम्भो तां कुम्भीं पितृभ्यः पितृर्थं स्वर्धा दुहे न अमृतं दोग्धीव
अध्वर्युरिति शेषः ॥

नवमीमाह । “मुखं सदस्य शिर इत्यदेन । जिह्वा पवि-
त्रमश्विना सः सरस्वती । चप्पन्नपायुर्भिषगस्य बालः । वस्ति-
र्न शेषो हरसा तरस्वी” इति । सीदत्यचेति सदः देवयजन-
स्थानं, तेन सदेनास्य निरूप्यमाणशरीरस्य सम्मुखं समीचीनं
मुखं शिर इच्छिरस्य सम्पन्नमिति शेषः । पवित्रं द्रव्यशोधनार्थं
यदस्त्रं तज्जिह्वा, एतत् सर्वमश्विनौ सरस्वती च तिस्रः सम्पा-
दितवत्यः । चप्पं पिष्टपात्रं तत् पायुर्न अपानस्थानमिव वर्तते ।
योऽयं बालो द्रव्यशोधनार्थं सोऽयमस्य शरीरस्य भिषक् चि-
कित्सकस्यानीयः, तेन हि व्याधिस्थानीयो द्रव्यदोषोऽपनीयते ।
योऽयं पशोः शेषः सोऽयं वस्तिर्न मूत्रस्थानमिव हरसा वज्रि-
ज्वालारूपेण तेजसा तरस्वी निरूप्यमाणो देहो वेगवानिव
लक्ष्यते ॥

अथ दशमीमाह । “अश्विभ्यां चक्षुरमृतं गृहाभ्याम् । का-
गेन तेजो हविषा शृतेन । पक्षाणि गोधूमैः काक्षैरुतानि ।
पेशो न शुक्लमसितं वसते” [४] इति । अश्विभ्यां गृहाभ्याम्
अश्विनोः सम्पन्नौ यौ गृहावयवौ ताभ्याममृतं विनाशरहितं
चक्षुः सम्पादितम् । शृतेन पक्षेन हविःस्वरूपेण कागेन चक्षु-
र्गतं तेजः सम्पादितम् । शक्रुनिष्पादनार्थं ये गोधूमाः ये च

कालाः वदरफलविशेषाः तैर्भयैः परस्परमृतानि सम्बन्धानि
पक्षाणि रोमाणि सम्पाद्यन्ते पेशो न रूपमिव यत्पशौ दृश्यते
तच्चतुर्गतशुक्लमसितञ्च शुक्लमण्डलं कृष्णमण्डलञ्च तदुभयं
वसाते अश्विनौ देवौ पक्षभिराच्छादयतः ॥

एकादशीमाह । “अविर्न मेषो नसि वीर्याय । प्राणस्य
पन्था अमृतो गृहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्यान्म् । नस्थानि
वर्हिर्वदरैर्जजान” इति । अविर्न अविरिव वर्त्तमानो यः सार-
स्वतो मेषः सोऽयं नसि नासिकायां वीर्याय आसप्रवृत्तिसामर्थ्याय
प्रवर्त्तते । इयञ्च नासिका प्राणायस्य वायोरमृतः कदाचिदपि
विनाशरहितः पन्थाः गमनागमनहेतुः गृहाभ्यां पयःसुरा-
भ्यां निष्पादितः । अथेयं सरस्वती उपवाकैः हरितयवसक्तुभिः
व्यामवायुं जनयति । मस्थानि नासिकायां भवानि वर्हिर्वर्हिषि
लोमानि वदरैः सक्तुनिष्पादनाय सम्पादितैः वदरफलैः जजान
सम्पादयामास ॥

अथ द्वादशीमाह । “इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय । कर्णा-
भ्यां ओचममृतं गृहाभ्याम् । यवा न वर्हिर्भुवि केसराणि ।
कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघं मुखात्” इति । योऽयमृषभ इन्द्रस्य
रूपः इन्द्रदेवताकलेन तत्स्वरूपमदृशः, सोऽयमस्य शरीरस्य
बलार्थं सम्पाद्यते । पशुसम्बन्धिभ्यां कर्णाभ्यां पयःसुरारूप-
गृहाभ्यां चामृतं ओचं वाधिर्यरहितं ओचेन्द्रियं सम्पाद्यते ।
भुवि यवा न भूमादुत्पन्ना यवा इव वर्हिर्वेद्यामासादितानि
वर्हिषि केसराणि प्रवृद्धतमानि लोमानि सरघा मधुमक्षिका-

स्ताभिः सम्यादितं मारघं मधु तद्रूपं कर्कन्धु जज्ञे । कर्कन्धु-
शब्देनातिस्फूर्णवदरफलपिष्टमुच्यते । तच्च मधुमदृशं सुखात्
जज्ञे, यज्ञप्रारम्भे समत्पन्नमित्यर्थः ॥

त्रयोदशीमाह । “आत्मन्नुपस्ये न वृकस्य लोम । मुखे श्मश्रूणि
न व्याघ्रलोमम् [५] । केशा न शोर्धन् यशमे श्रिये शिखा ।
मिहस्य लोम त्विषिरिन्द्रियाणि” इति । प्रकृतिभूतायां
मौत्रामण्यां त्रयाणि लोमानीतिवाक्येन वृकव्याघ्रमिहानां
लोमानि विहितानि । तान्यत्र चादकप्राप्तानि गृहत्रये प्रजि-
यन्ते । तत्र यद्वृकस्य लोम तदात्मन् सम्याद्यमानशरीरे उपस्य
न गुह्यप्रदेश इव वर्तते । यत्तु व्याघ्रलोम तन्मुखे वर्त्तमा-
नानि श्मश्रूणीव । यत्तु मिहस्य लोम तत् शिरसि केशा इव ।
केशनिष्पन्नाय शिखा यशमे श्रिये च सम्ययते । अनुष्ठानकालं
मशिखात्वेन यशः लोके व्यवहारे रमणीयत्वेन श्रिया तु
लोमगता त्विषिर्दीप्तिः भा तु सम्याद्यस्य शरीरस्य इन्द्रिय-
स्थानीया ॥

चतुर्दशीमाह । “अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विना । आ-
त्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती । इन्द्रस्य रूपं शतमानमायुः ।
चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधाना” इति । तत्तदानीं यागावसरे
भिषजा चिकित्सकावश्विनौ आत्मन् सम्याद्ये शरीरे अङ्गानि
हस्तपादादीनि सम्यादितवन्तौ । सरस्वती च तैरङ्गैरात्मानं
सम्पूर्णदेहं समधात् सम्यगकार्षीत् । कीदृशी सरस्वती इन्द्रस्य
वर्त्तमानस्य यद्रूपं तद्धाना सम्यादयन्ती, तथा शतमानं

श्रतसंवत्सरप्रमाणम् आयुः सम्पादयन्ती, तथा तच्चन्द्रेण आ-
ह्लादकरूपेण अमृतं ज्योतिरनश्वरं तेजः सम्पादन्ती ॥

पञ्चदशीमाह । “सरस्वती योन्यां गर्भमन्तः । अश्विभ्यां
पत्नी सुकृतं विभर्त्ति । अपां रमेन वरुणो न साम्ना । इन्द्रं
श्रियै जनयन्नप्सु राजा” इति । अश्विभ्यां देवाभ्यां सुकृतं सुष्ठु
सम्पादितम् उत्पादनीयशरीररूपं गर्भं पत्नी पालयित्री
सरस्वती योन्यां गर्भाशये अन्तर्मध्ये विभर्त्ति पोषयति । अपां
रमेन सारभूतेन साम्ना परस्परं साम्येन पयःसुराग्रहेण
अप्सु वरुणो न राजा, यथा जलमध्ये वरुणो राजा तस्याम-
ब्देवतायां पुत्रं जनयति, तथेभं यजमानम् इन्द्रं इन्द्रममान-
शरीरं श्रियै सम्पादनुभवार्थम् अयमनुष्ठीयमानो यागो जन-
यन् वर्त्तते ॥

षोडशीमाह । “तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत् । परि-
स्रुता पयसा सारघं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या
सुतासुताभ्याम् । अमृतः सोम इन्दुः” [६] इति । पशूनां
तेजः सारभूतं हविः भिषजा चिकित्सकाभ्यामश्विभ्यां दुग्धं
सम्पादितमित्यर्थः । केन द्रव्येण परिस्रुता पयसा परितः
सुतमिति परिस्रुत् सुरा तथा क्षीरेण च सम्पादितं हविः ।
कीदृशं हविः इन्द्रियावत् इन्द्रियाभिवृद्धिकरं सारघं मधु
सरघाभिः सम्पादितेन मधुना सदृशं यथाऽश्विभ्यां हविः सम्पा-
दितं तथा सरस्वत्या तत्फलभूतो यजमानस्तेन्द्रसदृशः सम्पा-
दितः । केन साधनेन सुतासुताभ्याम् अभिषवसदृशव्यापारेण

सम्पादित-सुता सुता, तादृक्प्रयामरहितक्षीरमसुतं, ताभ्यां
देहः सम्पादितः । कीदृशो देहः अमृतः देवलोके समुत्पन्नत्वात्
मरणरहितः, मोमः मौम्यो दृष्टिप्रियः इन्दुः सन्निवदाङ्गादकरः
परमैश्वर्ययुक्तो वा । एवमेतैः षोडशभिर्मन्त्रैर्धनमानस्य भावि-
देहसूचनपरैरुपहोमः कर्तव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थ उपहोमा अभिहिताः । पञ्चमेऽभिषेकोऽभिधीयते ।
कल्पः । औदुम्बरा मन्दुरणिमात्रा शीर्षणानुद्यानाभिदध-
पादामौञ्जविवाना मित्रोऽमि वरुणोऽमोति तां यजमाना-
यतने प्रतिष्ठापयत्यामादनोपवेशनाभिमन्त्रणानि राजसूय-
वदिति । पाठस्तु, “मित्रोऽमि वरुणोऽमि । ममहं विश्वैर्देवैः” इति ।
हे आसन्दीविशेष त्वं दृष्टप्रापकत्वात् मित्रोऽमि, अनिष्टनिवा-
रकत्वाद्वरुणोऽमि, अहं तद्वलात् सर्वैर्देवैः मङ्गता भूयामम् ॥

कल्पः । क्षत्रस्य नाभिरमोति तस्यां कृत्यधीवाममास्ती-
र्येति । पाठस्तु, “क्षत्रस्य नाभिरमि । क्षत्रस्य योनिरमि । सोमा
मा सीद । सुषदा मा सीद । मा त्वा हि२सीत् । मा मा
हि२सीत्” इति । हे चर्म त्वं क्षत्रस्य बलस्य नाभिमध्यस्थान-
मसि, तथा क्षत्रस्य योनिः कारणमसि ॥

कल्पः । सोमा मा सीद सुषदा मा सीदेति तामामाद्य

यजमानो मा त्वाहिंसीर्मा मा हिंसीरित्युपविशतीति । हे
आमन्दि त्वं स्थाना सुखकरी भूत्वा मां प्रत्यासीद । तथा
सुषदा सुष्ठु उपवेशनयोग्या मती मां प्रत्यासीद प्राप्नुहि ।
मदीयो देहस्त्वां मा हिनस्तु । त्वदीयस्वरूपमपि मां मा
हिनस्तु ॥

कल्पः । निषमाद धृतव्रत इत्यामीनमनुमन्त्रयत इति ।
पाठस्तु, “निषमाद धृतव्रतो वरुणः । पस्यास्वा [१] । साम्रा-
ज्याय सुक्रतुः” इति । अयं यजमानो धृतव्रतः स्वीकृतनियमः
वरुणः फलप्रतिबन्धक-पापनिवारको भूत्वा साम्राज्यं कर्त्तुं
सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पः सन् पस्यासु गृहसमानेष्वासन्दोस्थानेषु
आनिषमाद सर्व्वत उपविष्टवान् ॥

कल्पः । तस्यां प्राङ्मुखमामीनं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् अश्विनः
सम्पातैरभिषिञ्चति, देवस्य त्वेति । पाठस्तु, “देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे । अश्विनोर्वाङ्मभ्याम् । पूष्णा हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैष-
ज्येन* । तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि” इति । सवितुर्देवस्य
प्रेरणे सति अश्विसम्बन्धिभ्यां बाङ्गभ्यां, पूषसम्बन्धिभ्यां हस्ता-
भ्याम् अश्विनोः सम्बन्धिना सम्पादितेन औषधरूपेण कान्ति-
ब्रह्मवर्चमभिष्टय्यं यजमानं त्वामभिषिञ्चामि ॥

* एतत्पुस्तकस्योरश्विनोर्भैषज्येन, तेजसे ब्रह्मवर्चसायेत्येतयोर्द-
ल्लयोः ऋचोः स्थाने सरस्वत्यै, वीर्यायान्नाद्याय इति, पुनः सरस्वत्यै
भैषज्येन, वीर्यायान्नाद्यायेत्येतयोर्दल्लयोः ऋचोः स्थाने अश्विनोर्भैषज्येन
तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति विपर्य्यस्तपाठः क्वापि दृश्यते ।

कल्पः । एवमुत्तरेण मन्त्रेण मारस्वतस्योक्तमेनैन्द्रस्येति ।
सम्पातेनाभिषिञ्चतीत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु, “देवस्य त्वा सवितुः
प्रमवे । अश्विनोर्वाङ्मह्याम् । पूषो हस्ताभ्याम् । मरुस्त्वयै
भैषज्येन [२] । वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामि” इति । पूर्वव-
द्भाष्येयम् ॥

कल्पः । कोऽमि कतमोऽमीति पाणिं समृष्ट्येति । पाठस्तु,
“कोऽमि कतमोऽमि । कस्मै त्वा काय त्वा” इति । हे यजमान
त्वं कोऽमि प्रजापतिरूपोऽमि, अत एव कतमोऽमि अविज्ञात-
विशेषोऽमि, नहि प्रजापतिरोदृश इति केनचिदपि निर्धारयितुं
शक्यते । तस्य सर्वात्मकत्वेन विशेषस्य दुर्निरूपत्वात् । अतः कस्मै
अविज्ञेयस्वरूपमिद्वयं त्वां स्पृशामि । काय प्रजापतिरूपमिद्वयं
त्वां स्पृशामि । अनेन मन्त्रेण यजमानस्य पाणिद्वयमभिमंस्पृशेत् ॥

कल्पः । अत्र राजसूयवन्मङ्गल्यनाम्ना आह्वयेति । राज-
सूयेत्येवमुक्तं मङ्गल्यनाम्ना राजाह्वयेति । “सुश्लाकांश्च इति मङ्गु-
हीतारम् । सुमङ्गलांश्च इति भागदुघम् । सत्यराजाश्चनिति
चत्तारम्” इति । शाभनः श्लाकः कीर्त्तयन्त्यामौ सुश्लाकः ।
आह्वानार्था मानुनामिका मुतिः । सुष्टु मङ्गलाचरणं यस्यामौ
सुमङ्गलः । सत्येन स्वामिव्यापारेण राजत इति सत्यराजः ।
एतैः मङ्गुहीत्रादय आह्वानव्याः स्तुः । रथस्यापरि अथप्रगदधारी
मङ्गुहीता, यदा सम्पादितं राजधनं भाण्डागारं सम्यक् मङ्गु-
लातीति मङ्गुहीता । यामेषु राजभागकरं दुग्धं स्वीकरोतीति
भागदुघः । चत्ता सारथिः द्वारपालको वा ॥

कल्पः । शिरो मे श्रीरिति यथालिङ्गमङ्गानि समृद्धेति ।
पाठेस्तु, “शिरो मे श्रीः [३] यशो मुखम् । त्विषिः केशाश्च
ग्नश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृतम् । सम्राट् चक्षुः । विराट्
ओत्रम् । जिह्वा मे भद्रम् । वाङ्महः । मनो मन्युः । खराङ्-
भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि [४] । चित्तं मे सहः ।
बाह्व मे बलमिन्द्रियम् । हस्तौ मे कर्म्म वीर्यम् । आत्मा
चक्षुमुरो मम । पृथीर्मे राष्ट्रमुदरमसौ । योवाश्च ओष्णौ ।
ऊरू अरत्नी जानुनो । विशो मेऽङ्गानि सर्वशः । नाभिर्मे
चित्तं विज्ञानम् । पायुर्मेऽपचितिर्भसत् [५] । आनन्दनन्दा-
वाण्डौ मे । भगः सौभाग्यं पसः” इति । मदीयं शिरः श्रियो-
हेतुत्वेन श्रीरूपमस्तु । मुखं यशोहेतुरस्तु । केशाः ग्नश्रूणि च
कान्तिहेतवः सन्तु । मदीयः प्राणः सर्वेन्द्रियाणां राजा
अमन् अमृतहेतुरस्तु । चक्षुरिन्द्रियं दूरसूक्ष्मादिदर्शनेन सम्य-
याजमानमस्तु । ओत्रेन्द्रियं दूरशब्दमन्दध्वनिश्रवणेन विविधं
राजमानमस्तु । मदीया जिह्वा विविधरसज्ञानेन कल्याणभोग-
हेतुरस्तु । वागिन्द्रियं सभा-रञ्जनेन पूजाहेतुरस्तु । मदीयं मनो
धर्म्मकार्यमननहेतुरस्तु । मदीयो भामः क्रोधः भ्रातृव्यनि-
राकरणेन स्वयमेव राजास्तु । अङ्गुलयो मोदा हर्षहेतवः सन्तु ।
अङ्गान्यनुक्तावयवाः प्रमोदा प्रकृष्ट-हर्षहेतवः सन्तु । मदीयं
चित्तं स्तुतिनिन्दादिसहनहेतुः अस्तु । मनस्वित्तयोर्वात्तभेदेन
भेदः । मदीयौ बाह्व मणिबन्धस्थ मूलभागे प्रबलशक्तिहेतु
स्ताम् । हस्तौ मणिबन्धस्याग्रभागे वीर्यवद्ब्यापारहेतु स्ताम् ।

मदीय आत्मा मध्यशरीरम् उरस्य चत्रं बलहेतुरस्त्व । पृष्ठा-
दयो जान्वन्ता अवयवाः राष्ट्रहेतवः सन्तु । पृष्ठयः पायो-
रूपरिस्थान्यस्थीनि । उदरादयः प्रसिद्धाः । योवाः गलावयवाः ।
अरलो प्रकोष्ठौ । विशो मनुष्याः । ममाङ्गानीव सर्वतो विधेयाः
सन्तु । मदीयं नाभिः । चित्तं चैतन्यहेतुरस्त्व । पायुर्विज्ञानं
विसर्गज्ञानकुशलोऽस्त्व । भमत् मे मम उपस्येन्द्रियम् अपचितिः
नियतत्वेन बद्धमानहेतुरस्त्व । मदीयावाण्डौ वृषणौ आनन्द-
नन्दयोर्हेतु स्ताम् । पुंसः सुखमानन्दः । स्त्रियाः सुखं नन्दः ।
पमः प्रजननं भगः सौभाग्यहेतुरस्त्व । भगः ऐश्वर्यम् । सौ-
भाग्यं देहशोभा ॥

कल्पः । जङ्घाभ्यां पङ्गामिति प्रत्यवरुह्येति । पाठस्तु,
“जङ्घाभ्यां पङ्गां धर्माऽस्मि । विशि राजा प्रतिष्ठितः” इति ।
जानुभ्यामधोभागौ जङ्घे ताभ्यां पादाभ्यां धर्माः देहस्य धार-
यितास्मि । विशि प्रजायां प्रतिष्ठितः स्यैर्येणावस्थिता राजा-
स्मोति ॥

कल्पः । प्रतिचत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रं इति जपित्वेति । पाठस्तु,
“प्रतिचत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रं । प्रत्यथेषु प्रतितिष्ठामि गोपु ।
प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् । प्रतिप्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे ।
प्रतिद्यावापृथिव्याः । प्रतितिष्ठामि यज्ञं” [६] इति । चत्रादिषु
यज्ञान्तेषु प्रतितिष्ठामि स्यैर्येणावस्थिताऽस्मि । चत्रं बलं चत्रि-
यादिर्वा । राष्ट्रं देशः । अश्वादयः प्रसिद्धाः । आत्मा शरीरम् ।
पुष्टं शरीरस्य पुष्टिः ॥

कल्पः । त्रया देवा एकादशेत्याहुतीर्जुहोति । तत्र प्रथमा-
मृचमाह । “त्रया देवा एकादश । त्रयस्त्रिंशः सुराधमः ।
बृहस्पतिपुरोहिताः । देवस्य सवितुः प्रमवे । देवा देवैरवन्तु मा ।
प्रथमा द्वितीयैः । द्वितीयास्तृतीयैः । तृतीयाः सत्येन । सत्यं
यज्ञेन । यज्ञो यजुर्भिः [७] । यजूंषि सामभिः । सामान्य-
ग्भिः । अचो याज्याभिः । याज्या वषट्कारैः । वषट्कारा आ-
हुतिभिः । आहुतयो मे सर्वान् कामान्समर्द्धयन्तु” इति ।
एकादशसंख्याका देवताः त्रयाः त्रिविधाः, लोकत्रयवर्त्तितात् ।
यथा चास्मात्तम्, ये देवा दिव्येकादश स्मेत्यादिना ते चैते
त्रयस्त्रिंशसंख्याका देवाः शोभनस्य कर्माणः माधकाः, बृहस्पतिः
पुरोहिता मुख्या येषान्ते बृहस्पतिपुरोहिताः, सवितुर्देवस्य
प्रमवे सति ते सर्वे मुख्या देवा इतरैः सह सामवन्तु । तत्र
प्रथमगणस्थाः द्वितीयगणस्थैः सहिताः । द्वितीयगणस्थास्तृतीय-
गणैः सहिताः । तृतीयगणस्थाः सत्येन सहिताः । सत्यञ्च यज्ञेन
सहितम् । एवं यज्ञादय आहुतिपर्यन्ता उत्तरोत्तरवस्तुभिः
सह तिष्ठन्ति । ताश्चाहुतयो मदीयान् कामान् समर्द्धयन्तु
समृद्धान् कुर्वन्तु ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । “भूः स्वाहा” इति । येयं भूमि-
स्तस्यै स्वाहा हुतमस्तु ॥

कल्पः । लोमानि प्रयतिर्ममेति यथा लिङ्गमङ्गानि सम्भृ-
शति इति । पाठस्तु, “लोमानि प्रयतिर्मम । त्वङ्ग आनति-
रागतिः । मां स म उपनर्तिः । वस्वस्थि । मज्जा म आनतिः”

[८] इति । मदीयानि सोमानि प्रयतिः शुद्धिकराणि सन्तु ।
मदीया त्वक् आनतिः अन्येषां प्रक्रीभावहेतुरस्तु । आगतिर-
न्येषां पदार्थानाम् आगमनहेतुरस्तु । मदीयं मांसमुपनतिः
अभिप्रेतमस्यतिहेतुरस्तु । अस्थि च मदीयं वसु धनहेतुरस्तु ।
मत्सम्बन्धिमज्जा चानतिः अन्येषां वशोकरणहेतुरस्तु ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

आमन्दीं स्यापयेन्मित्रचक्रस्य चर्मामंस्कृतिः ।
स्योनां तस्यामुपविशेन्निषमादेति मन्त्रयेत ॥
देवत्रयेणाभिषिञ्चेत् कामिपाणी उपस्पृशेत् ।
सुसोक्तचयेणाह्वयेत् भिरस्वात्माभिमर्शनम् ॥
अवरोहति जङ्गाभ्यां प्रतिचक्रादिकं जपेत् ।
त्रया भूराहुतिर्ज्ज्वा लोमत्यङ्गान्युपस्पृशेत् ॥
अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन् मन्त्राः सप्तदश स्युताः ।

इति पञ्चमेऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाऽनुवाकः ।

पञ्चमे अभिषेक उक्तः । षष्ठे अवस्थय उच्यते । कल्पः ।
यद्देवा देवहेडनमित्यवस्थये पञ्चाहुतीर्ज्ज्वाति । तत्र प्रथमा-
सृचमाह । “यद्देवा देवहेडनम् । देवामश्चक्रमा वयम् । अग्नि-
र्मा तस्मादेनसः । विश्वान् मुञ्चत्व११हसः” इति । देवामो
द्यातनात्मकाः हे देवाः देवहेडनं देवविषयमनादररूपं यत्

पापं वयं समृत्युपुत्राश्चकम कृतवन्तः । अंहमोऽभिभवनस्वभा-
वात् विश्वस्मात् सर्वस्मात् तस्मादेनसः पापात् अग्निर्मा मां
मुञ्चतु मुक्तं करोतु ॥

द्वितीयामाह । “यदि दिवा यदि नक्तम् । एनाऽसि चकमा
वयम् । वायुर्मा तस्मादेनसः । विश्वान्मुञ्चत्वः” इति ।
कालविशेषे कृतात् पाप्मनः वायुर्मोचकोऽस्तु ॥

अथ तृतीयामाह । “यदि जायद्यदि स्वप्ने । एनाऽसि
चकमा वयम् [१] । सूर्यो मा तस्मादेनसः । विश्वान्मुञ्चत्वः-
हसः” इति । अवस्थाविशेषे कृतात् पाप्मनः सूर्यो मोचकोऽस्तु ॥

चतुर्थीमाह । “यद्गामे यदरण्ये । यत्सभायां यदिन्द्रिये ।
यच्छूद्रे यदर्थ्ये । एनश्चकमा वयम् । यदेकस्याधिधर्माणि ।
तस्यावयजनमसि” इति । अर्थ्यः स्वामी वैश्वो वा अरण्यादि-
देशविशेषे चक्षुरादीन्द्रियविशेषे शूद्रादिपुरुषविशेषे च यदेना
वयश्चकम यदप्येकस्यान्यपुरुषस्य धर्माणि अग्निहोत्रादिधर्माकार्यं
अधिकं पापश्चकम तस्य सर्वस्य पापस्य हे आहुतिरूप त्वम्
अवयजनं विनाशकमसि ॥

पञ्चमीमाह । “यदापो अग्निया वरुणेति श्रपामहे । ततो
वरुण नो मुञ्च” [२] इति । हे वरुण या आपः सन्ति यास्याध्या
गावः, एतद्वयं भूम्यादेरुपलक्षणं, तेषु सर्वेषु विषयेषु इत्यनेन
प्रकारेण श्रपामहे सत्यत्वेन तत्त्वेन वा श्रपयं कुर्म इति शेषः ।
यत् पापमस्ति हे वरुण ततः श्रपयकृतात् पापात् नोऽस्मान्
मुञ्च मुक्तान् कुरु ॥

कल्पः । अवभृथनिचङ्कणेत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्त्रयति ।
पाठस्तु, “अवभृथ निचङ्कण निचेरुग्मि निचङ्कण । अव देवै-
र्देवकृतमेनो याट् । अव मर्त्यैर्मत्यकृतम् । उरोरा नो देव रि-
षस्याहि” इति । हे अवभृथकर्माभिमानिन् वरुण निचङ्कण
राक्षसभर्त्सनार्थं नितरां ध्वनिकारिन् निचेरुग्मि अस्मद्-
क्षणार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽमि, हे निचङ्कण अस्माभि-
र्देवेषु कृतमेनः अपराधं तैर्देवैः सह त्वम् अवायाट् विना-
शय । मर्त्यैश्चृत्वित्तु कृतं तैर्मर्त्यैः सह तदवायाट् विनाशय ।
हे देव उरोरधिकारात् रिषः देवमर्त्यकृतात् हिंसनात् नो-
ऽस्मानासमन्तात् पाहि ॥

कल्पः । सुमित्रा न आपो द्रुपदादिवेन् मुमुचान इत्या-
मुत्येति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु, “सुमित्रा न आप ओषधयः
सन्तु । दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुः । योऽस्मान्देष्टि । यश्च वयं
दिश” इति । या एता अद्भेवताः यास्यौषधिदेवतास्ताः सर्व्याः
नोऽस्मान् प्रति सुमित्राः अत्यन्तमनुकूलाः सन्तु । योऽस्मानु-
दासीनानपि देष्टि, यश्चान्यमुदासीनमपि वयं दिशः, तस्मै
दिविधाय तादृशपुरुषाय या आपः ओषधयश्च दुर्मित्राः
प्रतिकूलाः सन्तु ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु, “द्रुपदादिवेन्मुमुचानः । स्विन्नः क्षाली
मलादिव [१] । पूतं पवित्रेणवाज्यम् । आपः शुद्धन्तु मै-
नसः” इति । राजानो ह्यपराधिनस्तस्करस्य पादं मच्छिद्रे
काष्ठे कीलयन्ति तद् द्रुपदमित्युच्यते, तस्मान् मुमुचान इव

एतदन्वनान् मुक्तः पुरुषस्यैर्याभियोगं परित्यज्य शुद्ध इत्येव व्यवह्रीयते, यथा स्निग्धः पुरुषः स्नात्वा स्नानं कृत्वा मलान् मुमुचानः शुद्ध इत्येव व्यवह्रीयते, यथा च कर्मणाज्यमुत्प-
वनपवित्रेण पूतं भवति तथेमा आपः सामेनमः पापात् शुद्धन्तु शुद्धं कुर्वन्तु ॥

कल्पः । उदयं तमसस्यरोत्यादित्यमुपस्थायेति । पाठस्तु, “उदयं तमसस्यरि । पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यम् । अग्नम् ज्योतिरुत्तमम्” इति । तमसस्यर्थन्वकारस्यो-
परि वर्त्तमानमुत्तरं ज्योतिरुत्कृष्टं प्रकाशमुत्पश्यन्तः उत्कर्षेण वीचमाणा वयं देवत्रा देवेषु मध्ये देवं द्यातमानं सूर्यं सूर्य-
स्वरूपम् उत्तमं ज्योतिरग्नम् प्राप्ताः स्म ॥

कल्पः । प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यस्यति इति । पाठस्तु, “प्रतियुतो वरुणस्य पाशः । प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः” इति । योऽयं वरुणस्य पाशः जलमध्यवर्त्ती सोऽस्माभिः बहिर्-
निर्गच्छद्भिः प्रतियुतः परित्यक्तः, तथा वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो विनाशितः ॥

कल्पः । पशुवत् समिध उपस्थानञ्चेति पशौऽलेवमुक्तम् एधो-
ऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिधमाधायपो अन्वचारिषमि-
त्युपतिष्ठन्त इति । तत्र समिदाधानमन्त्राणां त्रयाणां पाठस्तु, “एधोऽस्येधिषीमहि । समिदमि [४] । तेजोऽमि तेजो मयि धेहि” इति । हे समित् एधोऽमि त्वम् अभिवृद्धिहेतुरसि, अतस्त्वामाधाय वयमधिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुमः । हे द्वितीय-

ममित् त्वं ममिन्धनमाधनममि । हे तृतीयममित् त्वं तेजो
हेतुरमि, अतो मयि तेजो धेहि मम्यादय ॥

उपस्थानमन्त्रपाठस्तु, “अपो अन्वचारिषम् । रमेन मम-
सृक्ष्महि । पयस्वाँ अग्न आगमम् । तं मा म॑सृज वर्चमा ।
प्रजया च धनेन च” इति । अहमेता अपो अनुसृत्याचा-
रिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि । रमेन जलगतेन मारेण मंसृक्ष्महि
मंसृष्टा अभूम् । हे अग्ने पयस्वान् जलमारयुक्तोऽहम् आगमं
त्वत्प्रीतिं समागतोऽस्मि । तमेतादृशं मां वर्चमा बलेन च
प्रजया धनेन च मंसृज मयोजय ॥

कल्पः । ममाववर्त्तित्युपस्थायेति । पाठस्तु, “ममाववर्त्ति
पृथिवी । समुषाः । समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् । वैश्वान-
नर ज्योतिर्भूयामम् । विभुं कामं व्यञ्जवै । भूः स्वाहा” [५] इति ।
येयं पृथिवी ममाववर्त्ति मम्यगावृत्ता मया मह समागता, एव-
मुषःकालः सूर्यः सर्व्वमिदं जगच्च ममाववर्त्ति । हे वैश्वानर
अहं ज्योतिःस्वरूपो भूयामम् । तत्प्रमादाद्विभुं कामं व्याप्तं
फलं व्यञ्जवै प्राप्तवानि ॥

कल्पः । भूस्वाहेत्याहुतिं ऊत्वेति । येयं भूः पृथिवी मा
स्वाहा त्वयि स्वाहुता ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः ॥

यद्देवाः पञ्चभिर्ज्जलावमृथेति तु मन्त्रयेत् ।

सुमित्रा द्रुपदा दाभ्यां स्वात्वादेत्युपतिष्ठते ॥

प्रतीत्यापः परित्यज्या एधोस्त्रिर्ज्जयात्त्रिभिः ।

अपः समेत्युपस्थानं भूः स्नाहेति जुहोति हि ॥

अत्र मन्त्राः षोडशोक्ता अध्वर्याः ह्यमोरितम् ।

इति षष्ठाऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

इत्थं षड्विंशत्यनुवाकैरस्यां कौकिल्यां मौत्रामण्यामाध्वर्यव-
मुक्तम् । अथावशिष्टैश्चतुर्दशभिरनुवाकैर्होत्रमुच्यते । तत्रास्मिन्
सप्तमोऽनुवाके होतारमुद्दिश्य मैत्रावरुणेन पाठनीया एकादश
प्रयाजः प्रैषा उच्यन्ते । तत्र समिद्धः प्रैष्य इत्यध्वर्युणा प्रेषि-
तो मैत्रावरुणः प्रैषमन्त्रं पठति । तमिमं मन्त्रमाह । “होता
यच्चत्समिधेन्द्रमिडस्पदे । नाभा पृथिव्या अधि । दिवो वर्ध-
न्त्समिध्यते । आजिष्ठयर्षणी सहान् । वेत्वाज्यस्य होतयज”
इति । योऽयं होता विद्यते सोऽयं समिधेन्द्रं समिन्नामकेना-
ग्निना युक्तमिन्द्रम् इडस्पदे इडाख्यायाः गोः पदस्थाने अस्मि-
न्नाहवनीये यच्चत् यजतु पूजयत्वित्यर्थः । या सोमक्रयिणी
गौः तस्याः पादपांशोः कियानपि भागः आहवनीये प्रक्षिप्तः
तस्मादिडस्पदमित्युच्यते । समिन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः
प्रथमयाज्यत्वा ह्ययते । अतः समिन्नामकाग्निद्वारा तमिन्द्रं
होता यच्चदित्युच्यते । तच्छेडायाः पदमाहवनीयाख्यं पृथिव्या
नाभा नाभिस्थानीया, यामुत्तरवेद्यामधुपरि वर्तते ह्य-
मानोऽयमग्निः दिवो वर्धन् शुलोकस्य शरीरस्थान इत्यर्थः ।

तत्र समिध्यते सम्यक् दीप्यते, चर्षणीमहान् चर्षणयो मनुष्याः
तान् सहन्ते अभिवन्तीति चर्षणीमहाः देवाः तानुद्दिश्य
तेषां देवानां मध्ये आजिष्टोऽत्यन्तप्रबलः, तादृशोऽग्निः आज्यस्य
वेतु इदमाज्यमन्नातु पिबत्वित्यर्थः । हे होताः यज तदर्थं
याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयं प्रेषमन्त्रमाह । “होता यच्चतनूनपातम् ।
ऊतिभिर्जेतारमपराजितम् । इन्द्रं देवः सुवर्विदम् । पथि-
भिर्मधुमत्तमैः । नराशमेन तेजसा [१] । वेत्वाज्यस्य होत-
र्यज” इति । अत्र सर्वत्र प्रथमान्तो होतृशब्दः दैव्यं होतार-
माचष्टे सम्बुध्यन्तं मानुषं यथा पूर्वमन्त्रं समिच्छद्भ्यः प्रयाज-
देवतारूपमग्निविशेषमाह । एवमत्रापि तनूनपाच्छब्दे द्वितीय
प्रयाजदेवतारूपमग्निविशेषमाचष्टे । दैव्या होता तनूनपाश्चा-
मकमग्निं यच्चत् यजतु पूजयतु, तदग्निद्वारा इन्द्रं पूजयतु ।
कीदृशमिन्द्रम् ऊतिभिरस्मद्रक्षणेयुक्तम्, जेतारं युद्धे जयशीलं
केनाप्यन्येनापराजितम्, देवं द्यातमानम्, सुवर्विदं स्वर्गस्य
लभ्यारम्, मधुमत्तमैः अन्नपानादिपार्थयस्यत्या अत्यन्तं
मधुरैः पथिभिर्मागैर्युक्तम्, नराशमेन मनुष्यैः शंसनीयेन तेजसा
युक्तम्, तथाविधेन्द्रं पूजार्थं तनूनपादग्निराज्यं पिबतु । तदर्थं
हे मानुष होताः याज्यां पठ ॥

तृतीयामाह । “होता यच्चदिडाभिरिन्द्रमोडितम् । आ-
जुङ्गानममर्त्यम् । देवो देवैः सवीर्यः । वज्रहस्तः पुरन्दरः ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज” इति । इडाशब्देन प्रयाजदेवतारूपसू-

तीथोऽग्निरुच्यते । बज्रवचनं पूजार्थम् । तदग्निद्वारा दैव्यो हो-
तेन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडितम् नानाविधैर्मन्त्रैः स्तुतम्,
आज्ञानं सर्वेषु यज्ञेषु होमभाजम् आज्ञानभाजं वा, अमर्त्यं
मरणरहितम् । स चेन्द्रे देवः देवैः सह सवीर्या बज्रसामर्थ्ययुक्तः
शत्रून् भिभवितुं वज्रहस्तः आसुरीं पुरीं दारयति विनाश-
यतीति पुरन्दरः । तथाविधेन्द्रस्य प्रीतये पूर्वाक्तो वक्त्रिराज्यं
पिबतु । हे मानुष होताः याज्यां पठ ॥

चतुर्थमन्त्रमाह । “होता यत्तद्वर्हिषीन्द्रं निषदरम् । वृषभं
नर्थापमम् । वसुभी रुद्रेरादित्यैः । सयुग्भिर्बर्हिषीरामदत् [२] ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज” इति । बर्हिःशब्दश्चतुर्थप्रयाजदेवतारूप-
मग्निमाचष्टे । तस्मिन् बर्हिषि पूजिते सति तद्वारेण इन्द्रं
दैव्यो होता पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं निषदरं नितरां यज्ञे
सीदन्त्युपविशन्तीति निषदा देवाः, तेषां श्रेष्ठं वृषभं कामा-
नां वर्षयितारं नरेभ्यो हितं नर्थ्यं तथाविधं कर्म यस्यामौ
नर्थापाः तथाविधम् । स चेन्द्रे वस्त्रादिभिः सयुग्भिः स्वेन सह
वर्त्तमानैर्युक्तो बर्हिषीरामदत् यज्ञं प्राप्नोतु । वेत्वित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । “होता यत्तदोजो न वीर्यम् ।
सहो द्वार इन्द्रमवर्द्धयन् । सुप्रायणा विश्रयन्ता मृतावृधः ।
द्वार इन्द्राय मीढुषे । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज” इति । द्वार-
शब्दः पञ्चमप्रयाजदेवतारूपमग्निमाह । पूजार्थं बज्रवचनम् ।
तमग्निं दैव्यो होता पूजयतु । ताञ्च द्वारशब्दाभिधेया देवता
इन्द्रं वर्द्धयन्तु । आजसादयो दृष्टान्ताः । यथाष्टमधातोरोजसः

वीर्यस्य चक्षुरादीन्द्रियसामर्थ्यस्य च सहस्रः शरीरबलस्य च
वृद्धिः तथेन्द्रियस्याभिवृद्धिरित्यर्थः । तासु द्वारदेवताः सु-
प्रयाणाः शोभनगतयः अतावधः यज्ञस्य वर्द्धयिष्यः तथा-
विधा विश्रयन्तां विशेषेण यज्ञमाश्रयन्तु । मोतुपे वृक्षादिना
सेचकाय इन्द्राय इन्द्रार्थं द्वागे देवता वियन्तु पिबन्तु ॥

पष्ठमन्त्रमाह । “होतायत्तदुपे इन्द्रस्य धेनू । सुदुधे मा-
तरौ मही । सतातरौ न तेजसो । वत्समिन्द्रमवर्द्धताम् [३] ।
वीतामाज्यस्य होतयंज” इति । उपाग्रब्धः पष्ठप्रयाज अग्नि-
मूर्त्तिद्वयमाह । तादृशो उपे द्वे उपे देवौ होता पूजयतु ।
कीदृशे उपे, इन्द्रस्य धेनू धेनुवत् प्रीणयिष्यौ सुदुधे सुखेन
दोग्धं शक्ते, मातरौ पयःप्रदानेन मातृमदृशौ मही महत्यौ
पूज्ये वा । वाह्यशब्दे गमनस्वभावं वत्समाचष्टे । समानो वाता
वत्सो ययोस्ते सवातरौ नकार उपमार्थम् । इन्द्रस्य वत्स-
स्थानीयत्वात् एकवत्से इव ते उभे वर्त्तते । तेजसो तेजस्विन्यौ,
तादृशौ मूर्त्तिं वत्सस्थानीयमिन्द्रं वर्द्धतां वृद्धिं प्रापयताम् ।
ते मूर्त्तिं आज्यं वीतां पिबताम् ॥

सप्तममन्त्रमाह । “होतायच्चदैव्या होतारा । भिषजा स-
खाया । हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवो देवो प्रचेतसो । इन्द्राय
धत्त इन्द्रियम् । वीतामाज्यस्य होतयंज” इति । दैव्यहोतृ-
शब्देन सप्तमप्रयाजदेवतारूपस्याग्नेर्देवो देहावुच्यते, तावुभौ
होता पूजयतु । कीदृशौ, भिषजौ अग्निष्टव्याधिपिकित्सकौ
सखाया परस्परं स्निग्धौ तावुभावनेन हविषा कवो इन्द्रं भिष-

ज्यतः अनिष्टपरिहारेण चिकित्सां कुरुतः । तावुभौ कवी
विदांसौ देवौ द्योतमानौ प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञानौ ताविन्द्रार्थ-
मिन्द्रियं धत्तः शक्तिं पोषयतः तावुभावाज्यं पीताम् ॥

अष्टममन्त्रमाह । “होतायत्तत्तिस्रो देवोः । त्रयस्त्रिधा-
तवोऽपमः । इडा स्वरखती भारती [४] । महीन्द्रपत्नी हवि-
श्वतीः । विद्यन्वाज्यस्य होतर्यज” इति । अष्टमप्रयाजदेवता-
रूपस्याग्नेस्त्रिमूर्त्तयः तिस्रस्ताः पूजयतु । कीदृशस्ताः देवोः
द्योतनात्मिकाः, अपमः कर्मानिमित्तं त्रिधातवः त्रीणि शरी-
राणि धारयिष्यः, अतएव त्रयः त्रिलोमात्मिकाः इडादीनि
तासां नामधेयानि, तास्य मही महत्यः पूज्याः इन्द्रपत्नीः
इन्द्रस्य पालयिष्यः, हविश्वतीः अस्मदत्तेन हविषा युक्ताः ।
तादृश एता आज्यं विचिन्तु ॥

नवममन्त्रमाह । “होतायत्तत्त्वष्टारमिन्द्रं देवम् । भिषजं
सुयजं घृतश्रियम् । पुरुरूपं सुरेतमं मघोनिम् । इन्द्राय
त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि । वेत्वाज्यस्य होतर्यज” इति । त्वष्टृशब्देन
नवमप्रयाजदेवतारूपोऽग्निरुच्यते, तं होता पूजयतु तद्वारेण
इन्द्रं पूजयति । कीदृशमिन्द्रं देवं द्योतनात्मकं, भिषजमनिष्ट-
व्याधिचिकित्सकं, सुयजं सुखेन यष्टुं शक्यं, घृतश्रियं घृत-
सेविनं, पुरुरूपं तत्तद्यजमान-गृहागमनाय बद्धरूपधारिणं,
सुरेतमं शोभनापत्ययुक्तं, मघोनिमन्त्रवन्तम् । ईदृशायेन्द्राय
स त्वष्टा इन्द्रियाणि क्रियासामर्थ्यानि दधत् पोषयतु आज्यं
पिबतु ॥

दशममन्त्रमाह । “होतायचद्वनस्पतिम् । शमितारं शत-
क्रतुम् । धियोजोष्टारमिन्द्रियम् [५] । मध्वासमञ्चन् पथिभिः
सुगेभिः । स्वादाति हव्यं मधुना घृतेन । वेत्ताज्यस्य होतर्यज”
इति । वनस्पतिशब्देन दशमप्रयाजदेवतारूपेऽग्निरुच्यते । तं
होता यचत् तद्वारेण इन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं शमितारं
सर्वानिष्टमनहेतुं, शतक्रतुं शतमञ्जाकाशमेधयुतं, धियो जो-
ष्टारं, बुद्धेः भवितारम्, उपामकानां बुद्ध्या धातव्यमित्यर्थः ।
इन्द्रियं मामर्थोपेतम् । तादृश इन्द्रः, सुगेभिः पथिभिः सुखेन
गन्तुं शक्यैर्मागैरागत्य मध्वा मधुरद्रव्येण समञ्चन् हवींषि
स्निग्धीकुर्वन् वर्तते, स च मधुना मधुरेण घृतेन हव्यं स्वाति
स्वादूकरोति । तथाविधेन्द्रप्रोत्यर्थं वनस्पतिर्देव आजं पिबतु ॥

एकादशमन्त्रमाह । “होतायचदिन्द्रं स्वाहाज्यस्य । स्वाहा
मेदमः । स्वाहा स्लोकानाम् । स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् । स्वाहा
हव्यसृक्तीनाम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहेन्द्रं होत्रा-
ज्जुषाणाः । इन्द्र आज्यस्य वियतु । होतर्यज” [६] इति । उक्तेषु
सर्वेषु प्रयाजेषु अनुगतमिन्द्रं होता यजतु पूजयतु । तदिन्द्रस्य
प्रोत्यर्थं स्वाङ्गतिरस्तु, मेदमो द्रव्यस्य स्वाङ्गतिरस्तु, स्लोकानां
विदूनां स्वाङ्गतिरस्तु, स्वाहाकृतीनां स्वाहाकारेण दीयमा-
नानां सर्वाङ्गतिद्रव्याणां स्वाङ्गतिरस्तु, हव्यसृक्तीनां हवि-
स्तावकमन्त्राभिमानिदेवतानामर्थं स्वाङ्गतिरस्तु । ये त्वाजं
पिबन्तो देवाः तान् सर्वान् उद्दिश्य स्वाङ्गतिरस्तु । होत्रा-
होमनिमित्तभूतात् इन्द्रं जुषाणाः मेवमाना ये देवाः तेषां

स्वाहुतिरस्तु । अयमिन्द्रः अन्ये च सर्वे देवाः आज्यं पिवन्तु ।
हे मानुषहोतस्तदर्थं याज्यां पठ ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे प्रयाजानां मैत्रावरुणप्रैषा एकादशाभिहताः । अ-
ष्टमे तेषामेव प्रयाजानामेकादशपुरोरुचोऽभिधीयन्ते । तत्र
प्रथमावृत्तमाह । “समिद्ध इन्द्र उषसामनीके । पुरोरुचा
पूर्वकृत्वावृत्तानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुः । जघान
वृत्तं वि दुरोऽववार” इति । समिन्नामको योऽयं प्रथमप्रयाज-
देवोऽग्निः स एवायमिन्द्रस्वरूपः स च उषसां प्रातःकालाना-
मनीके मुखे वर्त्तते । किं कुर्वन्, पुरः पूर्वस्थां दिशि रोचत
इति पुरोरुक् आहवनीयः तेन पूर्वकृत् पूर्वाणि कर्माण्यग्नि-
होत्रादीनि कुर्वन्, वावृत्तानः अतिशयेन वर्द्धमानः । स च
त्रिसंख्याकैः त्रिसंख्याकैश्च हविर्भाग्भिर्देवैः सहितो वज्रबाहुः
सन् वृत्तं वैरिणं जघान हतवान् । दुरः स्वर्गस्य दाराणि वि-
ववार विवृत्तानि चकार ॥

द्वितीयामाह । “नराशंसः प्रतिशूरो मिमानः । तनून-
पात् प्रति यज्ञस्य धाम । गोभिर्वपावान् मधुना समञ्चन् ।
हिरण्यैश्चन्द्रो यजति प्रचेताः” इति । तनूनपात्संज्ञको द्वि-
तीयप्रयाजदेवः स च नराशंसः ऋत्विग्भिर्नरैरासमन्ताच्छंस-
नीयः युद्धेषु शूरः सन् प्रति मिमानः वैरिणां बलमियत्तया

परिष्किन्दन् वर्त्तते, तथा यज्ञस्य धाम फलभूतं स्थानं प्रति
मिमानः वर्त्तते, तथा गोभिः स्वकीयैः रग्निभिः वपावान्
शरीरपुष्टिमान् वर्त्तते, तथा मधुना मधुरेण घृतेन समञ्जन्
पुरोडाशादीन् हवींषि सत्त्वीकुर्वन् वर्त्तते, तथा भक्तेभ्यो
दीयमानैः हिरण्यैश्चन्द्री आह्लादकरो मन् प्रचेताः प्रकृष्ट-
ज्ञानयुक्तः यजति देवान् पूजयति ॥

ततोयामाह । “ईडितो देवैर्हरिवाꣳ अभिष्टिः । आजुहानो
हविषा शर्द्धमानः [१] । पुरन्दरो मघवान् वज्रवाक् । आ-
यातु यजमुप नो जुषाणः” इति । ईडितशब्देन ततोयप्रया-
जदेव उच्यते । स च देवैरीडितः स्तुतः, इन्द्राभिन्नत्वात् हरि-
वान् हरिशब्दाभिधेयाभ्याम् अश्याभ्यां युक्तः, अभिष्टिः अभितः
क्रियमाणा इष्टिः यागो यस्य साऽयमभिष्टिः यागनिष्पादक
इत्यर्थः । आजुहानः सङ्ग्रामे प्रतिभटानाम् आह्वानकारी,
हविषा शर्द्धमानः अस्माभिः ऊतेनाधिकं बलं प्राप्नुवन्,
वैरिणां पुराणि दारयतीति पुरन्दरः, मघवान् धनवान्
वज्रवाक्किन्द्ररूपेण वज्रस्य धारयिता, तादृशाऽयं जुषाणः
प्रियमाणः नः अस्माकं यजमुपयातु समीप एवागच्छतु ॥

चतुर्थीमाह । “जुषाणो बर्हिर्हरिवान् इन्द्रः । प्राचीनꣳ
षीदत् प्रदिशा पृथिव्याः । उह्यचाः प्रथमानꣳ स्थानम् ।
आदित्यै रक्तं वसुभिः सजोषाः” इति । बर्हिर्नामकचतुर्थ-
प्रयाजदेवः हरिवानश्चयुक्तः, जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् पृथिव्याः
सम्बन्धिन्या प्रदिशा प्रकृष्टया पूर्व्या दिशा युक्तं प्राचीनमा-

हवनीयस्थानं सीदत् प्राप्नोतु । उरुव्याः अत्यन्तं व्याप्तः सन्
प्रथमानं विस्तृतं, स्थानं सुखकरं हविः प्राप्नोत्विति शेषः ।
कीदृशः सः आदित्यैः वसुभिः सजोषाः समानप्रीतिः । कीदृशं
हविः अर्क्तं स्रष्टुं हविः ॥

पञ्चमीमाह । “इन्द्रं दुरः कव्यो धावमानाः । वृषाणं
यन्तु जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीरभितो विश्रयन्ताम् । सु-
वीरा वीरं प्रथमाना महोभिः” [२] इति । द्वारशब्दाभिधेया
देव्यः पञ्चमप्रयाजदेवस्य स्त्रीमूर्त्तयः ताश्चेन्द्रमभितो विश्रय-
न्तां विशेषेण सेवन्ताम् । कीदृश्यः, द्वारः दुरः किद्रभ्युद्यः
महावकाशा इत्यर्थः । कवयः कवाटवत्यः धावमाना प्रवेश-
निर्गमनरूपगतिमत्यः शुद्धमत्यो वा जनयो यज्ञानां जन-
यिच्यः, सुपत्नीः सुष्ठु पालयिच्यः, तादृशो देवो वृषाणं
कामानां वर्षयितारं यन्तु प्राप्नुवन्तु । पुनरपि कीदृश्यः
सुवीराः शोभनवीरपुरुषाधिष्ठिताः, महोभिः कीर्त्तिभिः
प्रथमानाः लोकेषु प्रख्याताः । कीदृशमिन्द्रं वीरं युद्धेषु
शूरम् ॥

अथ षष्ठीमाह । “उषासा नक्ता वृहती वृहन्तम् । पय-
स्वती सुदुधे शूरमिन्द्रम् । पेशस्वती तन्तुना संव्ययन्ती । दे-
वानां देवं यजतः सुरूक्ने” इति । उषःशब्देन नक्तशब्देनाभि-
धेये षष्ठप्रयाजदेवस्य द्वे मूर्त्तौ । ते उभे इन्द्रं यजतः पूजयतः ।
कीदृशौ, महती महत्यौ, पयस्वती चीरवत्यौ, सुदुधे सुखेन
दोग्धं शक्नो, पेशस्वती रूपवत्यौ तन्तुना संव्ययन्त्यौ वस्त्रेष्वैवालं-

कुर्वाणे, सुहृत्ते शोभनाभरणे । कीदृशमिन्द्रं वृहन्तं महान्तं
तथा युद्धेषु शूरं देवानामपि देवं स्वामिनम् ॥

मप्रमीमाह । “दैव्या मिमाना मनमा पुरुषा । होतारा-
विन्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्द्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना । प्राचीनं
ज्योतिर्हविषा वृधातः” इति । दैव्या होताराविति मप्रमप्र-
याजदेवस्य द्वौ पुरुषदेहावुच्येते, तावुभाविन्द्रं हविषा वृधातः
वर्द्धयतः । कीदृशा तौ पुरुषा वज्रपु स्थानेषु मनमा मिमाना
स्वचित्तेनोत्पादयन्तौ अद्भुता ध्यायन्तावित्यर्थः । प्रथमा मुख्य-
भूतौ सुवाचा शोभनवाक्यौ कल्याणमृत्तियुक्तौ यज्ञस्य मूर्द्धन्
मूर्द्धस्यानीय आहवनीये प्राचीनं ज्योतिर्दधाना उत्तमां
ज्वालामुत्पादयन्तौ । कीदृशेन हविषा मधुना मधुरेण ॥

अष्टमीमाह । “तिस्रो देवीर्हविषा वर्द्धमानाः । इन्द्रं जु-
पाणा वृषणन पत्नीः [३] । अस्मिन् तन्तुं पयमा मरस्वती ।
इडा देवी भारती विश्वमूर्तिः” इति । मरस्वती इडा
भारती चेत्यष्टमप्रयाजदेवस्य तिस्रो मूर्त्तयः, तास्य देवीः
हविषा वर्द्धमानाः सत्यः इन्द्रं जुपाणाः सेवमाना वर्त्तन्ते ।
तत्र दृष्टान्तः, वृषणं न पत्नीः यथा पत्न्यः संस्कारं सेवन्ते
तदत् । कीदृशमिन्द्रम्, अस्मिन् तन्तुम् अविस्मिन् पुत्रपो-
त्रादिमह्यं तत्त्वानम् । कीदृशेन हविषा पयमा चीरमद्भुतेन ।
कीदृशी भारती, देवी द्योतमाना विश्वमूर्त्तिं स्वेच्छागृहीत-
वज्रशरीरयुक्ता ॥

नवमीमाह । “त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभम् । अपाकोचिष्टु-

यज्ञसे पुरूणि । वृषा यजन् वृषणं भरिरेताः । मूर्द्धन् यज्ञस्य समनक्तु देवान्” इति । नवमप्रयाजदेवः त्वष्टृशब्देनोच्यते । सोऽयमिन्द्रार्थं गुणं बलं दधत् समायतु । कीदृशः त्वष्टा, अपाकः बालो न भवतीत्यर्थः । यज्ञसे यज्ञसोऽर्थं, पुरूणि बहूनि कार्याणि, अचिष्टुः अवैषीत् सम्पादितवानित्यर्थः । स्वयं वृषा मेचनसमर्थः भरिरेताः बह्वपत्या-वीजयुक्ताः वृषणं मेचनसमर्थं यजन् पूजयतु । यज्ञस्य मूर्द्धन्नाहवनीये देवान् समनक्तु सम्यक् हविः प्रापयतु ॥

दशमीमाह । “वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैः । आत्मन्यामम-
ञ्जच्छमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः । स्वदाति
हव्यं मधुना घृतेन” इति । दशमप्रयाजदेवो वनस्पतिः । स च
मधुना मधुरेण घृतेन हव्यं स्वदाति स्वादूकरोति । तत्र
दृष्टान्तः, पाशैरवसृष्टो न, यथा कारागृहे बद्धः पुरुषः पाशैः
मुक्तः सन् स्वगृहे गत्वा विस्त्रम्भेण व्यापारं करोति तद्वत् ।
किं कुर्वन् आत्मन्याममञ्जन् आत्मन्येव सम्यगञ्जन् स्वतन्त्रः
सन्नित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये दृष्टान्तः, शमिता न देवः, यथा पशो-
र्विशसनकर्त्ता विशसने स्वतन्त्रः, तद्वत् । पुनः किं कुर्वन्, हव्यै-
रिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् ॥

एकादशीमाह । “स्तोकानामिन्दुं प्रतिशूर इन्द्रः । वृषा-
यमाणो वृषभसुराषाट् । घृतप्रुषा मधुना हव्यमुन्दन् । मूर्द्धन्
यज्ञस्य जुषाताः स्वाहा” [४] इति । इन्द्रशब्दः सर्वप्रयाज-
साधारणवाची । सोऽयमिन्द्रः यज्ञस्य मूर्द्धन् आहवनीये स्वाहा

स्वाङ्गतं हविर्जुषताम् । कीदृश इन्द्रः, सोकानाभिन्दुं प्रति
शूरः, सोकानां हविर्लिशानां मध्ये योऽयमिन्दुरिन्दुरति-
स्वन्वोऽशः तं प्रति शूरः आदरवान् अन्यमपि हविर्भागं
नावजानातीत्यर्थः । वृषायमाणः वृषवदाचरन्, यथा वृषो गोपु
बह्वन् वत्सानुपमादयति तददयं बह्वप्रज्ञात्पादक इत्यर्थः ।
वृषभः कामानां वर्षयिता तुरापाटं तूर्णं महते शत्रून् अभि-
भवतीत्यर्थः । किं कुर्वन् धृतप्रुषा धृतमङ्गतेन मधुना मधुरेण
रमेन हव्यमुन्दन् पुंगडाणादिरूपं हविः द्रवोक्त्वन् ता एताः
पुंगेरुगास्या एकादशमङ्गाका च्चः प्रयाजानां याज्या आ-
प्रिय इति च उच्यन्ते । हविःप्रक्षेपात् पूर्णपाठत्वात् पुंगेरुचः ।
ईज्यन्ते प्रयाजा अभिरिति याज्याः देवताः । मर्त्यतः प्रोण-
यन्तीत्याप्रियः ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ॥

अष्टमं प्रयाजयाज्या अभिहितः । अथ नवमं ऐन्द्रस्य पशाः
वपापुंगेडाशहविषां द्वे द्वे याज्या पुंगेऽनुवाक्ते क्रमणाच्येते ।
तत्र वषामन्वयोः प्रतीके दर्शयति । “आचर्षणि प्राविशेपय-
न्मा” इति । आचर्षणि प्रावृषभो जनानामिति पुंगेऽनुवाक्या ।
मा च जुष्टो नर इत्यत्र व्याख्याता । विवेषयन्मा धिषणति
याज्या । मा चेन्द्रं या विव्रतस्य गीत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ पुरोडाशे पुरोऽनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति । “तः सध्रीचिः” इति । तं सध्रीचिरुत्तरयो वृष्णिषानोत्येषा वृषासो अंशुरित्यत्र व्याख्याता ॥

अत्र तत्रैव याज्यामाह । “सत्यमित्तन्न त्वावाः अन्यो अस्ति । इन्द्रदेवो न मर्त्यां ज्यायान् । अहन्नहिं परिशयानमर्षः । अवास्तजोऽपो अक्का समुद्रम्” इति । हे इन्द्र तत् मयोच्यमानं वचः सत्यमित् सत्यमेव । कीदृशं वच इति तदुच्यते, अन्यः कश्चिदेवो मर्त्यां त्वावान् तत्सदृशो नास्तीत्यर्थः । ज्यायानधिको नास्ति । अर्ण उदकमुद्दिश्य त्वं परिशयानं परितो व्याप्य वर्त्तमानम् अहिं मेघम् अहन् हतवानमि मेघं भित्वा जलं वर्षयसीत्यर्थः । ततः समुद्रम् अक्का समुद्राभिमुख्येन अपो जलानि अवास्तजः अवाङ्मुख्येन स्पृष्टवानमि ॥

अथ हविषःपुरोऽनुवाक्यामाह । “प्रममाहिषे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुभ इह रातिरस्तु । इन्द्राभर दक्षिणेना वसूनि । पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम्” इति । हे पुरुहूत वज्रपु यज्ञेषु आहूयमान इन्द्र शत्रून् प्रकर्षेण ससाहिषे अभिभूतवानमि । ते शुभो बलं ज्येष्ठः अत्यन्तप्रवृद्धः इह अस्मिन् कर्माणि रातिः त्वदीयं धनमस्तु । हे इन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनान्वाभर । त्वन्तु रेवतीनां धनयुक्तानां सम्यदां सिन्धूनां रत्नाधाराणां समुद्राणां पतिः पालकोऽसि ॥

तत्रैव याज्यामाह । “स श्रेष्ठधमधिधा युज्मस्यो । महि चत्रं जनाषाडिन्द्र तव्यम् । रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरान् ।

राये च नः स्वपत्या दधे धाः” [१] इति । हे इन्द्र म त्वं जेष्ठं
 सुखवर्द्धकं युष्मं धनम् अस्मै अस्मासु अधिधाः अधिकं मया दय ।
 जनाषाट् विरोधिजनानामभिभवितव्यं त्वदीयं च त्वं बलं महि
 महत् नो अस्मान् मघानः धनवतः कृत्वा रच । तथा सुरोन्
 विदुषश्च कृत्वा पाहि । नः अस्मान् राये धनाय स्वपत्यौ शोभ-
 नापत्यालाय दधे अस्माय च पाः धारय अस्मभ्यं धनादीन्
 देहीत्यर्थः । अत्र विनियोगमङ्गुहः ॥

ऐन्द्रे पशो वपाया दे अचौ याज्यानुवाक्यके ।

आचर्षणिर्विवेति पुगेडाशे पुनर्दयम् ॥

तं मध्रीचो सत्यमिच्च हविषस्तु तथा दयम् ।

प्रममाहि ममे मन्वानुवाकं ते षडोरिताः ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे वपादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । दशमे अनूया-
 जानामेकादशमेत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह ।
 “देवं बर्हिगिन्द्रः सुदेवं देवैः । वीरवत्स्मोर्णे वेद्यामवर्द्धयत् ।
 वस्तोर्दृतं प्राक्तोर्भृतम् । गाया बर्हिष्मताऽत्यगात् । वसुवनं
 वसुधेयस्य वेतु यज” इति । बर्हिःशब्देन दर्भाभिमानी
 प्रथमानुयाजदेवस्वरूपमुच्यते, तद्बर्हिः इन्द्रं देवं वर्द्धयत् ।
 कोदृशं बर्हिः, सुदेवं शोभना देवता यस्य तत् सुदेवं सर्व्वबर्हि-
 देवैः बर्हिषि निषीदति तथा देवैर्देवमदृशैः अर्चिर्गभिः वेद्यां

स्त्रीणं प्रसारितं तथा वीरः कर्मशूरो यजमानोऽस्यास्तीति वीरवत् । वसोरक्तोरित्येतदव्ययपदद्वयमहोरात्रिवाचकम् । इदं बर्हिः वसोरहनि वृतं मस्यादितम्, अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण उन्नतदेशे स्थापितं, तादृशं बर्हिः रात्र्या धनेन बर्हिभृतः बर्हियुक्तान् अत्यगात् अतीत्य गतम् इतरथागेभ्योऽधिकं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । वसुधेयस्य वसु धनमेव धेयं मस्यादनीयं यस्य कुवेरादेः सोऽयं वसुधेयस्तस्य वसुवने धनदाननिमित्तं तदीयं धनम् अस्मभ्यं दातुमित्यर्थः । वेतु बर्हिर्देव आज्यं पिबतु । तदर्थं हे होतार्यज याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयामाह । “देवीर्द्वार इन्द्रं मङ्गाते । विद्धीर्यामन्ववर्द्धयन् । आ वक्त्रेण तरुणेन कुमारेण च भोविता अपार्ष्णीणम् । रेणुकाटं नुदन्ताम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [१] इति । द्वारशब्दाभिधेयस्तीमूर्त्तयो द्वितीयानुयाज-देवताः । ता देव्य इन्द्रमवर्द्धयन् । कोदृशः, मङ्गाते विद्धोर्द्वाराभिमानित्वात् कवाटद्वयमेलने दृढशक्तयः कुत्र वर्द्धितवत्यः यामं नियमरूपयागे वक्त्रोऽत्यन्तबालः तरुणे युवा तयोर्मध्ये वर्त्तमानः कुमारः, चकारस्तेषां समुच्चये आकारः कात्स्न्यवाची, सर्व्यः अपत्यैः सहितमिन्द्रमित्यर्थः । किञ्चैता दा-र्देवताः भोविताः बलाधिक्येन सौख्यमापन्नाः सत्यः रेणुक-काटमपनुदन्तां, कस्यां भवं काटं लिङ्गं रेणुकं रमणशीलं काटं यस्य राक्षसादेः तं स्त्रैरचारिणं निराकुर्वन्तु । दृष्टान्तार्थो अर्व्वन्शब्दः । दुर्दान्ताश्चो यथा विषयव्यसनेन यत्र कापि

वडवामारोहति तादृशमित्यर्थः । ता देव्यो वियन्तु आज्यं
पिबन्तु । वसुवन इत्यादि पृथ्वत् ॥

अथ तृतीयमन्त्रमाह । “देवी उषामा नक्ता । इन्द्रं यज्ञं
प्रयत्याह्वेताम् । देवीर्विश्वः प्रायाशिष्टाम् । सुप्रोते सुधिते
अभृताम् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ” इति । उषामा-
नक्तशब्दवाच्यं अहोरात्रावभिमार्गिन्यो तृतीयानुयाजदेव्यो । ते
उभे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति वर्त्तमाने यज्ञे इन्द्रमाह्वेताम्
इन्द्रस्याह्वानमकुरुताम् । देवीर्विश्वः देवमम्बन्विनीः प्रजाः प्रा-
याशिष्टां प्रकर्षेण प्रापितवत्या । मयच्च सुप्रोते अयन्ततुष्टे
सुधिते सुखप्राप्तियुक्ते अभृताम् । सुप्रोत-सुधितशब्दो सुख-
प्राप्तिवाचको तादृशो देव्यो वीतां पिबताम् ॥

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । “देवी जादो वसुधती । देवमिन्द्र-
मवर्द्धताम् । अयाच्यन्वाघा देषांमि । अन्यावाचीदसु वार्या-
णि । यजमानाय शिञ्जिते [२] । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञ”
इति । यथा तृतीयानुयाजदेवस्य उषामानक्तशब्दवाच्यं द्वे
स्त्रीमूर्ति, तथा चतुर्थानुयाजदेवस्य जादोशब्दवाच्यं द्वे स्त्रीमूर्ति ।
ते च वसुधती सुखप्राप्तियुक्ते, तादृशो उभे इन्द्रं देवमव-
र्द्धतां वर्द्धितवत्यौ । तयोरुभयोर्मध्ये अन्या काचिदेवो अघा
देषांमि द्वेषाणि पापानि अयाचि अस्मत्तः पृथक्कृतवती ।
अन्या इतरा देवता वार्याणि वसु वरणीयानि धनानि
अवाचीत् सर्वतः प्रापितवती । किमर्थं यजमानाय । कीदृशो
देव्यो, शिञ्जिते कुशले ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । “देवी ऊर्जाऊती दुधे सुदुधे ।
 पथमेन्द्रमवर्द्धताम् । इषमूर्ज्जमन्यावाचीत् । सग्धिः सपोति-
 मन्या । नवेन पूर्वं दयमाने । पुराणेन नवम् । अधातामू-
 र्ज्जमूर्जाऊती वसु वीर्याणि । यजमानाय शिञ्चिते । वसुवने
 वसुधेयस्य वीतां यज” [३] इति । ऊर्जाऊतिशब्दवाच्ये
 पञ्चमानुयाजदेवते स्त्रीमूर्ती । ते च दुधे अपेक्षितस्य फलस्य
 दोहयिष्यौ, सुदुधे सुष्टु दोधुं शक्ये । तादृशौ उभे पथमा
 क्षीरविकारेण हविषा इन्द्रमवर्द्धतां वर्द्धितवत्यौ । तयोरन्या
 काचित् इषमन्यमूर्ज्जं रसञ्च अवाचीत् प्रापितवती । इतरा तु
 सग्धिं सहभोजनं सपोतिं सहपानञ्च उभयोः प्रापितवती । ते
 च उभे नवेन इदानीं क्रियमाणेन हविषा पुरा कदाचिदनु-
 ष्ठितं हविः दयमाने रक्षयिष्यौ, पुराणेन च हविषा नवं हविः
 पालयन्त्यौ हविर्दधेनात्यन्तुष्टे इत्यर्थः । ते च ऊर्जाऊती देव्यौ
 ऊर्ज्जं क्षीरादिरसमधातां सम्पादितवत्यौ । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह । “देवा दैव्या होतारा । देवमिन्द्रम-
 वर्द्धताम् । हताघशः सावाभार्ष्टां वसु वार्याणि । यजमानाय
 शिञ्चितौ । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज” इति । दैव्याहोह-
 शब्दवाच्यौ षष्ठानुयाजदेवस्य द्वौ देवौ । तथाविधौ देवौ इन्द्रं
 देवमवर्द्धतां वर्द्धितवन्तौ । कीदृशौ देवौ, हताघशंसौ अघम्
 अस्मद्विषयं द्रोहं शंसतीत्यघशंसः वैरी स च हतो याभ्यां ताव-
 घशंसौ तादृशौ देवौ यजमानार्थं वरणीयानि वसूनि आभा-
 र्ष्टाम् आहृतवन्तौ । शिञ्चितौ कुशलौ ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “देवीस्तिस्तिस्मो देवीः । पति-
मिन्द्रमवर्द्धयन् । असृचद्भारती दिवम् । रुद्रैर्यज्ञः सरस्वती ।
इडा वसुमती गृहान् [४] । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज”
इति । इडा सरस्वती भारतीत्येतास्तिस्मो देव्यः सप्तमानुया-
जदेवताः । परस्परवियोगः कदाचिदपि नास्तीति विवक्षया
पुनरपि तिस्मो देवीरित्युक्तम् । तास्तिस्मः पतिं पालकम् इन्द्र-
मवर्द्धयन् वर्द्धितवत्यः । तामां मर्षं भारती देवी दिवं द्युला-
कम् असृचत् स्पृष्टवती द्युलाके वर्त्तत इत्यर्थः । सरस्वती देवी
रुद्रैः देवैः सहिता यज्ञमसृचत् अपालयदित्यर्थः । इडा देवी
वसुमती धनयुक्ता भूत्वा गृहानसृचत् अपालयत् । तास्तिस्मो
देव्यो वियन्तु पिवन्तु ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “देव इन्द्रो नराशंसः । त्रिवरुथ-
स्त्रिवन्धुरः । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् । शतेन शितिपृष्ठानामाहितः ।
सहस्रेण प्रवर्त्तते । मित्रावरुणदस्य चात्रमर्हतः । बृहस्पतिः
स्तोत्रम् । अग्निनाध्वर्यवम् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” [५]
इति । नराशंसशब्देनाष्टमानुयाजदेव उच्यते । स च परमैश्वर्य-
योगादिन्द्रः । स च त्रिवरुथः त्रिविधमेनायुक्तः, त्रिवन्धुरः
त्रिविधान्नतः नतबलभावयुक्तः समीपवर्त्तिनी काचित् सेनात्यु-
न्नता, ततो बहिर्भूता मध्यमा काचिदानता, ततोऽपि बहि-
र्भूता अधमात्यन्तमानता, तादृशा देवः प्रसिद्धमिन्द्रं देवं
वर्द्धितवान् । स च नराशंसः शितिपृष्ठानां श्वेतपृष्ठानां गवां
शतेन सहस्रेण चाहितः सर्वतो व्याप्तः प्रवर्त्तते । मित्रावरुणै-

मित्रावरुणवेवास्य नराग्रमस्य होत्रं होतृत्वमर्हति । वृहस्पतिः
 स्तोत्रं स्तोतृत्वम् उद्गातृत्वमर्हति । अश्विनाध्वर्यवमध्वर्युत्व-
 मर्हति ॥

अथ नवममन्त्रमाह । “देव इन्द्रो वनस्पतिः । हिरण्यपर्णा
 मधुशाखः सुपिप्पलः । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् । दिवमग्रेणाप्रात् ।
 अन्तरिक्षं पृथिवीमदृष्ट्वीत् । वसुवने वसुधेयस्य देतु यज”
 इति । नवमानुयाजदेवो वनस्पतिशब्दवाच्यः । स च परमैश्वर्य-
 योगादिन्द्रः । वृक्षाभिमानिलेन तदाकारत्वाद्विरण्यपर्णः सुव-
 र्णमयपत्रयुक्तः, मधुशाखा मधुराभिः कोमलाभिः शाखाभि-
 र्युक्तः, सुपिप्पलः शोभनेन फलेन युक्तः । सोऽयं वनस्पति-
 र्देवः इन्द्रं देवं वर्द्धितवान् । स्वकीयेन वृक्षाग्रेण दिवं द्युलोकम्
 आप्राप्त्युजितवान् । तथा अन्तरिक्षमाप्रात् मध्यभागेन पूजित-
 वान् । पृथिवीमदृष्ट्वीत् मूलैर्दृढीकृतवान् ॥

अथ दशममन्त्रमाह । “देवं बर्हिर्वारितोनाम् । देवमि-
 न्द्रमवर्द्धयत् । स्वामस्यमिन्द्रेणामन्नम् । अन्यावर्द्धिष्यभ्यभृत् ।
 वसुवने वसुधेयस्य देतु यज” इति । दशमानुयाजदेवो दर्भा-
 भिमानी बर्हिःशब्दवाच्यः । तत्र बर्हिर्वारितोनां वाराञ्जला-
 नामितयः प्राप्तरोगैर्वारितयस्तामां वारितोनां देवं द्यातकं दर्भेषु
 प्ररूढेषु भूमौ जलप्राप्तिर्जातेत्यनुमातुं शक्यते, तादृशं बर्हिरिन्द्रं
 वर्द्धितवान् । कीदृशं बर्हिः, इन्द्रेण स्वामस्यं शोभनमासनं स्वा-
 मस्तस्मिन् स्यातुं योग्यं स्वामस्यम् । इन्द्रो हि बर्हिषि सुखे-
 नोपविशति । अतएवासनमिन्द्रस्य समीपवर्त्ति भूला अन्यानि

लौकिकानि बर्हीष्यभ्यभूत् तिरस्कृतवान् । न हि लौकिकानि बर्हीषि मन्त्ररहितानि इन्द्रेण स्यातुं योग्यानि ॥

अथैकादशमन्त्रमाह । “देवा अग्निः स्विष्टकृत् । देवमिन्द्र-
मवर्द्धयत् । स्विष्टं कुर्वन्त्सिष्टकृत् । स्विष्टमद्य करोतु नः ।
वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ” [६] इति । स्विष्टकृत्त्रामकाऽग्नि-
रेकादशानुयाजदेवः स इन्द्रं देवं वर्द्धितवान् । मर्व्यवाशंमार्शं
त्वात् भूतवन्तिर्देवः । यत्पूर्वमिष्टं तत्सर्वं सुष्ठु कृष्यं वर्त्तत
इति व्युत्पत्त्या स्विष्टकृदिति नाम मय्यन्नम् । तादृशो देवो ना-
ऽस्मदर्थम्, अथास्मिन् यज्ञे स्विष्टं करोतु । वसुधेयस्य धन-
स्वाभिनः वसुवने धनदाननिमित्तं वेतु अयं देव आज्ञं पिबतु ।
हे हेतः तदर्थं याज्यां पठ ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

निर्वापकालीना योऽयमैन्द्रः पशुः सूत्रकारेणाक्तः, निर्वा-
पनकाल ऐन्द्रं पशुमालभत इति ; तत्रानुयाजार्थं मैत्रावरुण-
प्रेषाः दशमोऽनुवाके अभिहितः । अथैकादशे चादकप्राप्त-
पशुत्रये प्रयाजार्थां मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । अस्याः कौकि-
ल्याः प्रकृतिभूतार्थां मैत्रावरुणां पशुत्रयं विहितम्, आश्विनं
धूम्रमालभते, मारुस्वतं मेघमैन्द्रमृषभमिति । तदंतत्त्वयमत्र
चादकप्राप्तं तदीयेषु प्रयाजप्रपेयु प्रथममन्त्रमाह, “हेता
यत्तममिधामिडस्यदे । अश्विनैन्द्रं मरुत्वतीम् । अजा भूषा

न गोधूमैः कलैर्भेषजम् । मधुशष्यैर्न तेज इन्द्रियम् । पयः
 सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज” इति ।
 सर्वप्रयाजसाधारणो देवाऽग्निः, तस्य विशेषमूर्त्तयः समिदादयः ।
 योऽयं दैव्यो होता सोऽयमिडस्यदे सोमक्रयणीपदपांसु-युक्त
 आहवनीये समिधा अग्निं यत्तत् समिन्मूर्त्तिरूपेण वर्त्तमान-
 मग्निं यत्तत् पूजयतु । तद्वारेण अश्विनौ द्वाविन्द्रं मरुत्वतीश्च
 देवतात्रयं पूजयतु । योऽयमजो धूमवर्णः ‘आश्विनं धूमलला-
 ममालभेत’ इति विहितः, सोऽयमत्र मक्त्वैर्गोधूमैः कलैः वरद-
 फलैश्च सह भेषजमौषधमनिष्टनिवारकमित्यर्थः । अत्राजो
 धूमे न गोधूमैरित्युक्तो नकारः साहित्यार्थः । एवमुत्तरत्रापि
 यथोचितं साहित्यार्थं उपमार्थो वा योजनीयः । यानि श-
 ष्याणि ब्रीह्यङ्कुराणि तैः सहितं मधुरमिदं द्रव्यं तैजसम्
 इन्द्रियस्य च कारणत्वेन तद्रूपम् । येयं परिस्रुत् धारया
 स्रवन्तो सुरा यच्च पयः क्षीरं तदुभयमत्र सोमः सोमसदृशं
 मधुघृतं मधुरघृतमदृशम्, अतस्तदीयं कर्म निष्पादयितुं योऽयं
 समिदाख्योऽग्निः ये अश्वोन्द्रमरुत्वत्याख्या देवाः ते सर्वेऽपि
 आज्यस्य वियन्तु इदमाज्यं पिबन्तु । तदर्थं हे मानुष होतः
 यज याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “होता यत्तन्नूनपात् सरस्वती ।
 अविर्भेषो न भेषजम् । पथा मधुमताभरन् । अश्विनेन्द्राय
 वीर्यम् [१] । बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्काभिः । पयः सोमः
 परिस्रुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज” इति । यो

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । “होता यच्चदिडेडितः । आजुक्कानः
 सरस्वतीम् । इन्द्रं बलेन वर्द्धयन् । ऋषभेण गवेन्द्रियम् ।
 अश्विनेन्द्राय वीर्यम् । यवैः कर्कन्धुभिः । मधुलाजैर्न मामरम् ।
 पयः सोमः परिक्षुता घृतं मधु । विद्यन्त्वाज्यस्य होतर्जय”
 इति । इदंशब्देन चतुर्थप्रयाजदेव उच्यते । इडा देवेन महा-
 श्विसरस्वतीम् इन्द्रदेवान् होता यजतु । कीदृश इन्द्रः ईडितो
 मन्त्रैः स्तुतः, सरस्वतीमाजुक्कानः इह कर्मणा ऋयन् वर्त्तते ।
 इन्द्रं बलेन वर्द्धयन् वर्त्तते, ऐन्द्रस्यभमितिर्विहितेन गो-
 जातीयेन ऋषभेण इन्द्रियं वर्द्धयन् वर्त्तते । अश्विमहिता-
 येन्द्राय वीर्यं वर्द्धयन् वर्त्तते । ये मक्करीया यवाः, ये च कर्क-
 न्धवः स्थूलवदरफलविशेषाः, ये च लाजमदृशा ब्रौहिवीज-
 विशेषाः तैः सर्वैर्युक्तं मधु मधुरं मामरं मासरद्रव्यं वर्द्धयन्
 वर्त्तते । मामरं तक्रमिश्रितं सूक्ष्मयवचूर्णम् ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । “होता यत्तद्वर्हिः सुष्टरीमोर्षं मृदा ।
 भिषङ्गासत्या [३] । भिषजाऽश्विनाश्चा शिशुमती । भिषग्धेनुः
 सरस्वती । भिषग्दुह इन्द्राय भेषजम् । पयः सोमः परि-
 क्षुता घृतं मधु । विद्यन्त्वाज्यस्य होतर्जय” इति । दर्भाभिमानी
 वर्हिःशब्दवाच्यः पञ्चमप्रयाजदेवः तं देवं होता यजतु ।
 कीदृशो देवः, सुष्टरीमा शोभनस्तरीमा वेद्यामास्तरणं यस्या-
 सो सुष्टरीमम् ऊर्षं मृदाः कम्बलवत् मृदुः इह कर्मणि
 नासत्या भिषक् अश्विदेवौ चिकित्सकौ विघ्नरूपानिष्टनिवारकौ,
 न केवलमन्यैः किन्तु सर्वत्र भिषजाश्विना तौ देवौ चिकि-

सकी । कीदृशी अथा अश्वत्तो व्यापिनौ वा, शिशुमती
निमितबुद्धिः । येयं मरस्वती मापि धेनुः प्रोणयित्री मती भिषक्
चिकित्सकमदृशी । योऽयमश्विरूपा मरस्वतीरूपस्य भिषक्
सोऽयमिन्द्रार्थं भेषजम् औषधमदृशम् इदं कर्म दहे दोग्धी
निष्पादयतीत्यर्थः ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह । “होता यच्चदुरो दिशः । कवथो न
व्यचस्वतीः । अश्विभ्यां न दुरोदिशः । इन्द्रा न रोदमी दधे ।
दहे कामान्तरस्वती [४] । अश्विनैन्द्राय भेषजम् । शुक्रस्र
ज्योतिर्निन्द्रियम् । पयः सोमः परिष्कृता घृतं मधु । विय-
न्वाज्यस्य होतर्थजः” इति । दुरोदिश्याभिधेयाः दाराभिमा-
नित्यः षष्ठप्रयाजदेवताः, ता होता यजतु । ताः कीदृश्याः,
दिशो दिगात्मिकाः कवथो न कवाटयुक्ता इव वर्त्तन्ते । व्यच-
स्वतीः व्याप्तिमत्यः । कीदृश्या दिगात्मिकाः दुराथा देवताः,
अश्विभ्यां न अश्विदेवाभ्यां सह वर्त्तन्ते । इन्द्रा न इन्द्रस्य
रोदमी द्यावापृथिव्यौ दधे दोग्धी तत्रत्यं मारं सन्पादयती-
त्यर्थः । मरस्वती कामं दहे दोग्धी सन्पादयती । अश्विनै-
न्द्राय अश्विभ्यां सहिताय इन्द्राय भेषजम् औषधमदृशमिदं
कर्म शुद्धं न शुक्रं न शुद्धमिव ज्योतिः प्रकाशक इन्द्रियं
सम्पाद्यत इति शेषः ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “होता यच्चत् सुपेशभाषे नक्तं दिवा ।
अश्विना सञ्जानाने । समञ्जाते मरस्वत्या । लिषिमिन्द्रं न
भेषजम् । श्वेनो न रजसा हृदा । पयः सोमः परिष्कृता

घृतं मधु[५]। वियन्वाज्यस्य होतर्यज” इति । उषाशब्देन सप्तमप्रयाजदेवस्य मूर्त्तिद्वयमहोरात्राभिमानी रूपमुच्यते । द्वे उषे होता यजतु । कीदृशे उषे, सुपेशमे शोभनरूपयुक्ते नक्तं दिवा अहोरात्ररूपे अश्विना सञ्जानाने अश्विदेवाभ्यां संयुज्य सर्वं जानन्त्यौ तथा मरुत्व्या सह समञ्जाते सम्यक् गच्छन्त्यौ तादृश्यौ देव्यौ दन्द्रे भेषजं न औषधमिव । त्विषिं दीप्तिं हतवत्या विशेषः श्येनो न प्रबलपत्नी इव, रजसा रञ्जकेन हृदा हृदयेन संयुक्ते इति शेषः । यथा श्येनस्त्रीव्रवेगेन मनुष्याणां हृदयं रञ्जयति तद्वदिमे अङ्गि स्वकार्यनिष्पादनेन रञ्जयत इत्यर्थः ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “होता यच्चदैवा होतारा भिषजा-
श्विना । दन्द्रं न जागृवी दिवा नक्तं न भेषजैः । शूष५ मर-
स्वती भिषक् । सोमेन दुह इन्द्रियम् । पयः सोमः परिस्तुता
घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज” इति । दैव्याहोतृशब्देन
अष्टमप्रयाजदेवस्य द्वौ देहावुच्येते, तौ होता यजतु, भिष-
जाश्विना भिषक् रूपावश्विनावपि यजतु ; दन्द्रं न दन्द्रमपि
यजतु । नकारः समुच्चयार्थः । कीदृशौ होतारौ, दिवा नक्तं
न दिवसे रात्रौ च भेषजैरौषधैः जागृवी जागरूकौ अनिष्ट-
परिहारेण निरन्तरं सावधानावित्यर्थः । येयं मरुस्वती सा
भिषक्समाप्ता सती सोमेन सोमक्रीतेन शष्पद्रव्येण शूषं बलम्
इन्द्रियं चचुरादिपाटवञ्च दुहे दोग्धि स्यादयतीत्यर्थः ॥

अथ नवममन्त्रमाह । “होता यच्चत्तिस्रो देवीर्न भेषजम् ।

वयस्त्रिधातवोऽपमः । रूपमिन्द्रे हिरण्यम् [६] । अश्विमेडा
न भारती । वाचा सरस्वती । मह इन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ।
पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज”
इति । इडा सरस्वती भारतीत्येतास्मिन्ने देवः नवमप्रयाज-
देवताः, तास्मिन्ने देवोर्होता यजतु । तासु देवः ईज्यमानाः
त्रयो लोकत्रयात्मिकाः त्रिधातवः तत्तस्माकप्राप्तिरूपत्रिविध-
फलधारिण्यः सत्यः अपमः अस्मात् कर्मणः इन्द्रे हिरण्यं
हिरण्यं रूपं दधुः । किमिव औपधमिव, यथा मर्ख्योपद्रव-
शमनहेतुरौधमेवमिन्द्रे मस्याद्यमानमिदं रूपमित्यर्थः । यावे-
तावश्विनौ न यासेता इडाद्यास्मिन्ने देवः तं मर्खं मिलित्वा
इन्द्रार्थं मह इन्द्रियम् अति अधिकं वलं दधुः मस्यादितवन्तः॥

दशममन्त्रमाह । “होता यत्तत्त्वष्टारमिन्द्रमश्विनौ । भि-
षजं न सरस्वतीम् । अजो न जूतिरिन्द्रियम् । वृको न रभसो
भिषक् । यशः सुरया भेषजम् [७] । श्रिया न माभरम् ।
पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज”
इति । दशमप्रयाजदेवस्त्वष्टा तमिन्द्रमश्विनौ सरस्वतीश्च होता
यजतु । देवतानां दृष्टान्तः, भिषजन् यथा भेषजमनिष्ट-
निवारकं तद्वदेते देवा इत्यर्थः । एतद्वैवप्रभादादांजआदि
चयं सम्यच्यते । अजः कर्मानुष्ठान उन्माहः, जूतिर्जैवा वेगः,
तत्रालस्यराहित्यमिन्द्रियं करणपाटवं चित्तयममुच्यार्था न-
कारः । यो यस्मिन् कर्मणि वृकोऽस्ति तस्मान्नामत्र मस्या-
दितत्वात् लोमोपलक्षको वृकशब्दः । स च वृको रभसा भिषक्

न तीव्रः चिकित्सक इव हितकारीत्यर्थः । यत्तु मासरं यव-
सत्क्रूरूपं द्रव्यं तत् श्रिया न सम्यदा सममित्यर्थः ॥

एकादशमन्त्रमाह । “होता यत्तदनस्पतिम् । शमितारं
शतक्रतुम् । भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भा-
मम् । सरस्वती भिषक् । इन्द्राय दुहे इन्द्रियम् । पयः सोमः
परिरुता घृतं मधु । विद्यन्वाज्यस्य होतयज” [८] इति ।
एकादशप्रयाजदेवो वनस्पतिः तं होता यजतु । तीदृशं शमि-
तारं सर्वोपद्रवशमनहेतुं शतक्रतुं शतमह्याकक्रतुनिष्पादकं,
भीमं भयङ्करं, मन्युं क्रोधवन्तं, राजानं मृगराजं सिंहं भामं
क्रोधवन्तं, व्याघ्रं न व्याघ्रमपि यजत्वित्यन्वयः । सिंहलोम्नां
व्याघ्रलोम्नाञ्च अत्र हविषि प्रविप्रत्वान्तद्योगोपन्यासः । यावेता-
वश्विनौ ताभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रार्यम् इन्द्रियं दुहे दुग्धे ॥

द्वादशमन्त्रमाह । “होता यत्तदग्निं स्वाहाज्यस्य स्तोका-
नाम् । स्वाहा मेदसां पृथक् । स्वाहा काशमश्विभ्याम् । स्वाहा
भेषं सरस्वत्यै । स्वाहार्पभमिन्द्राय मिहाय सहमेन्द्रियम् ।
स्वाहाग्निं न भेषजम् । स्वाहा सोममिन्द्रियम् । स्वाहेन्द्रं
सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजाम्यतिम् । स्वाहा वनस्पतिं
प्रियं पाथो न भेषजम् । स्वाहा देवां आज्यपान् [९] । स्वा-
हाग्निं होत्राज्जुषाणो अग्निर्भेषजम् । पयः सोमः परिरुता
घृतं मधु । विद्यन्वाज्यस्य होतयज” इति । स्वाहाशब्देन द्वादश-
प्रयाजाभिमानो देवोऽभिधीयते । यद्यप्येकादशैव प्रयाजः अनु-
ष्ठेयाः तथापि द्वितीयप्रयाजे तनूनपासराशं च मन्त्रयोरधि-

कारिभेदेन विकल्पितत्वात् द्वादशमन्त्रा अत्रास्माताः । अतोऽयं
द्वादशमन्त्रप्रतिपाद्यो देवः तं स्वाहागन्धेन विधत्तमग्निं देवं
होता यजतु । आज्यस्य स्तोकानां स्तोकान् विन्दून् स्वाहा
सुष्ठु जुहुयात्, अजक्यागभेदमां भेदांसि प्रयग् विभज्य स्वाहा
सुष्ठु जुहुयात्, अश्विभ्यां स्वाहा जुहुयात्, भेषं मरुस्वत्ये जु-
हुयात्, ऋषभमिन्द्राय जुहुयात्, मिच्छाय कामहन्तवे सहसा
वर्त्मन मह इन्द्रियं स्वाहा जुहुयात्, उद्दिश्य त्र्यम्बदित्यर्थः ।
भेषजं न श्रापधिमिव वर्त्तमानमग्निं प्रयमाज्यभागमेवं स्वाहा
होमेन तर्पयेत् । इन्द्रियं इन्द्रियाभिवृद्धिदत्तं मामं द्विती-
याज्यभागदेवं होमेन तर्पयेत् । य एतेऽत्र पुराडाशा विहिताः,
ऐन्द्रभेकादशकपालं निर्वपत् मावित्रं द्वादशकपालं वारुणं
दशकपालमिति तानंतानिन्द्रमविष्टवरुणान् होमेन तर्पयेत् ।
तत्र इन्द्रः सुष्ठु रत्नकलात् सूत्रामेति विगण्यते । वरुणाऽनिष्ट-
निवारकत्वात् भेषजां पतिरित्युच्यते । वनस्पतिं यूषदवं होमेन
तर्पयेत् । स विगण्यते प्रियं पाथा न भेषजमिति । यथा प्र-
यमुदकं तृषाया श्रापधम् एवमयं वनस्पतिरपि अनिष्टनिवा-
रकत्वेन श्रापधरूपाः ये चाज्यपाः प्रयाजदेवताः ताः हो-
मेन तर्पयेत् । योऽयं स्विष्टकृदेवाऽग्निः तं होमेन तर्पयेत् ।
होत्रात् होमं जुषाणः प्रीतः स्विष्टकृदग्निः भेषजं क्रतुवैकल्य-
निवारणेनौषधस्वरूपः ॥

अथ प्रधानदेवार्थः प्रेषः, तमेतं त्रयादशमन्त्रमाह । “होता
यच्चदश्विना सरस्वतीमिन्द्रः सुवामाणम् । इमे भामाः सुरा-

माणाः। कागैर्न मेघैर्ऋषभैः सुताः। शब्दैर्न तोक्त्रभिः। लाजै-
र्महस्वन्तः। मदा मामरेण परिष्कृताः। शुक्राः पयस्वन्तो-
ऽमृताः। प्रस्थिता वो मधुश्च्युतः। तानश्विना सरस्वतीन्द्रः
सुत्रामा वृत्रहा। जुषन्तां सौम्यं मधु। पिबन्तु मदन्तु वियन्तु
सोमम्। होतर्हज”[१०]। यौ देवावाश्विनौ या च सरस्वती
यस्य सुत्रामेन्द्रः तानेतान् मुख्यदेवान् दैव्यो होता यजतु।
ये चाश्विसारस्वतैन्द्रगृह्णास्त इमे सोमाः सोममदृशाः सुरा-
माणाः सुष्ठु रमणीयाः, मेघैः सारस्वतमेषावयवैः, ऋषभैरेन्द्र-
ऋषभावयवैः, कागैर्न आश्विनकागावयवैरपि हविर्विशेषैः
निमित्तभूतैः सुताः उत्पादिताः यानि ब्रौह्मङ्कुरजन्यानि
शष्पाणि बालहणानि, यानि चाङ्कुरावस्यापन्नानि तोक्त्रानि,
ये च बीजावस्था लाजाः तैस्तृभिरपि द्रव्यैरेते यागा महस्वन्तः
तेजस्विनः भासन्ते। मदा मदहेतुना मामरेण यवमक्तुद्रव्येण
परिष्कृताः अलङ्कृताः शुक्रा निर्मलाः पयस्वन्तः पयसा युक्ताः
अमृताः स्वादुत्वेन अमृतसमानाः हे अश्विसरस्वतीसुत्रामे-
न्द्ररूपा देवाः वो युष्मदर्थं मधुश्च्युतः माधुर्यरसश्राविणः गृहाः
प्रस्थिताः सस्यादिताः। तान् गृह्णान् अश्व्यादयः एते देवा
जुषन्तां सेवन्ताम्, तत्रत्यं सौम्यं रमणीयं मधु मधुरं रसं पि-
बन्तु। ततो मदन्तु ह्वयन्तु, ततः सोमं वियन्तु सोमत्वेन
स्वीकुर्वन्तु। तदर्थं हे मानुष होताः, यज याज्यां पठ ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे प्रयाजप्रेषा उक्ताः । अथ द्वादशे प्रयाजयाज्ञा
आप्रियोऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमामाह । “मग्निं ह्यग्निं रश्मि-
ना । तप्ता घर्मा विराट् सुतः । दहे धनुः मरस्वती । मोमः
गुहमिहेंद्रियम्” इति । हे अग्निना मग्निदुः मन्दीपः
समिन्नामकः प्रथमप्रयाजदेवोऽग्निः तप्ता घर्माः मन्तप्रवर्ग-
मदृशः विराट् विशंपण राजमानः सुत उत्पन्नः तथाविधः
मन् प्रीणयित्री मरस्वती गुहं गुहमिन्द्रियम् इन्द्रियदु-
हेतुं मोमं मोममदृशं हविः दहे दोग्धि मयादयति ॥

द्वितीयामाह । “तनूया भिषजा सुतः । अग्निनाभा मर-
स्वती । मध्वा रजाः सोन्द्रियम् । इन्द्राय पयिभिर्वहान्”
इति । तनूया द्वितीयप्रयाजदेवः भिषजा चिकित्सका अग्नि-
नावुभा मरस्वतीत्येतं देवा सुतं प्रवृत्तं कर्माणि मध्वा मधुना
रमेन युक्तानि रजामि रज्जुकाणि विविधमिन्द्रियं हविर्जनं
मामर्थ्यं चेन्द्राय पयिभिरनुष्ठानकूपैः मार्गैः वहान् वहन्
मयादयन्तु ॥

तृतीयामाह । “इन्द्रायैन्दुः मरस्वती । नराशंसो न
ग्न्यक्तः [१] । अधातामग्निना मधु । भेषजं भिषजा सुतः”
इति । नराशंसो मन्त्रपाठक्रमेण तृतीयप्रयाजदेवः, तेन सहिता
मरस्वती । इन्द्रायैन्दुम् ऐश्वर्यकरं हविःमारं, नग्न्यक्तः एत-
च्छब्दवाच्यं स्थूलयवपिष्टमक्रूरं मयादयतीति शेषः । अग्निना

भिषजा चिकित्सकावश्याना सुते प्रवृत्तेऽस्मिन् कर्माणि मधु
भेषजं मधुरमौषधरूपं हविरधातं सम्यादितवन्तौ ॥

अथ चतुर्थीमाह । “आ जुह्वाना सरस्वती । इन्द्रायेन्द्रि-
याणि वीर्यम् । इडाभिरश्विना विषम् । समूर्जं रयिं
दधुः” इति । चतुर्थप्रयाजदेवता इडाः, तार्भिः सहिता सर-
स्वती आजुह्वाना स्वयं कर्माण्याह्वयमाना इन्द्रार्थमिन्द्रियाणि
वीर्यञ्च सम्यादयितुं योग्यं हविर्दधात्विति शेषः । अश्विनौ देवौ
तार्भिर्गुडाभिः सह इषमन्नं दधुः सम्यादितवन्तः, ऊर्जं रयि-
रादिरमं सम्यादितवन्तः, रयिं धनं सम्यादितवन्तः ॥

पञ्चमीमाह । “अश्विना नमुचेः सुतम् । सोमं शुक्रं
परिस्तुता । सरस्वती तमाभरत् । बर्हिषेन्द्राय पातवे” [२]
इति । बर्हिःशब्दाभिधेयः पञ्चमप्रयाजदेवः, हे अश्विनौ तेन
बर्हिषा युक्ता सरस्वती सुतमभिपुतं शुक्रं निर्मालं सोमं सोम-
त्वेन भावितं रमं नमुचेः सकाशात् आभरत् आहरत्, किम-
र्थमिन्द्राय इन्द्रार्थं पातवे पातुम् ॥

अथ षष्ठीमाह । “कवथो न व्यचस्वतीः । अश्विभ्यां न
दुरो दिशः । इन्द्रो न रोदसी दुघे । दुहे कामान्तरस्वती”
इति । दुरःशब्दाभिधेया या दारार्भमानिन्यः षष्ठप्रयाज-
देवताः, कवथो न कवाटवत्य इव व्यचस्वतीः अवकाशवत्यः
अश्विभ्यां न अश्विभ्यामपि सह वर्तन्त इति शेषः । इन्द्रो न
इन्द्रोऽपि रोदसी दुघे द्यावापृथिव्यौ दोग्धि । सरस्वती कामान्
दुहे दोग्धि ॥

सप्तमीमाह । “उपामानक्तमश्विना । दिवेन्द्रः सायमिन्द्रियैः । सञ्चानाने सुपेशमा । समञ्जाते मरस्वत्या” इति । हे अश्विनौ उपामानक्तशब्दवाच्ये अहोरात्राभिमानीनौ सप्तमप्रयाजदेवते इन्द्रं दिवा इन्द्रियैः सञ्चानाने संयोजयेते । सायं सुपेशमा शोभनरूपेण सञ्चानाने संयोजयेते, तथा मरस्वत्या समञ्जाते संयोजयेते ॥

अथाष्टमीमाह । “पातन्नो अश्विना दिवा । पाहि नक्तः मरस्वति [३] । दैव्या ह्यतारा भिषजा । पातमिन्द्रः सचासुते” इति । हे अश्विनौ दिवा नो अस्मान् पातम् । हे मरस्वति नक्तमस्मान् पाहि । दैव्यह्यताराशब्दवाच्यौ हे अष्टमप्रयाजदेवौ युवां भिषजौ चिकित्सकौ सचा परस्परं मयुक्तौ सुते प्रवृत्तौऽस्मिन् कर्माणि इन्द्रं पातम् ॥

नवमीमाह । “तिस्रस्तंधा मरस्वती । अश्विना भारतीडा । तीव्रं परिस्नुता मोमम् । इन्द्राय सुपुवुर्मदम्” इति । हे अश्विनौ मरस्वती भारतीडेत्यात्मिना नवमप्रयाजदेवताः, त्रैधा लोकत्रयरूपेण वर्त्तमानाः परिस्नुता परिस्त्रवत्या मृगया सहितं तीव्रं तीव्रगन्धोपेतं मोमं मोममदृशं मदं मदकरं हविः इन्द्राय सुपुवुः इन्द्रार्थं समर्पितवत्यः ॥

दशमीमाह । “अश्विना भेषजं मधु । भेषजन्नः मरस्वती । इन्द्रे त्वष्टा यशः त्रियम् । रूपः रूपमधुः सुते” इति । यावेतावश्विनौ या च मरस्वती योऽपि त्वष्टा दशमप्रयाजदेवः ते सर्वे मिलित्वा भेषजं सर्वेषामौषधरूपं मधु मधुरं ना

भेषजम् अस्माकं विशेषतः औषधरूपं यशः श्रियं यशःप्रदं
श्रीप्रदं रूपं रूपं वज्ररूपकरमिदं हविः सुते प्रवृत्तेऽस्मिन्
कर्माणि इन्द्रेऽस्मिन्नधुः स्थापितवन्तः ॥

अथैकादशीमाह । “ऋतुयेन्द्रो वनस्पतिः । शशमानः प-
रिस्नुता । कीलालमश्विभ्यां मधु । दुहे धेनुः सरस्वती” इति ।
योऽयं वनस्पतिरेकादशप्रयाजरूपो देवः, सोऽयं ऋतुथा
तस्मिन् तस्मिन्नृतौ इन्द्रः इन्द्रेण अभिन्नः सन् परिस्नुता परित-
स्वन्त्या सुरया सह शशमानः शशदत्तते । अश्विभ्यां युक्ता
सरस्वती धेनुः प्रोणयित्री सती कीलालमुदकमदृशं मधु मधुरं
हविर्दुहे दोग्धि ॥

द्वादशीमाह । “गोभिर्न सोममश्विना । मासरेण परि-
ष्कृता । समधाताः सरस्वत्या । स्वाहेन्द्रे सुतं मधु” [४]
इति । हे अश्विनौ गोभिर्न गवादिभिर्ऋषभक्वागमेष्वैरपि सहितं
मासरेण परिष्कृता यवसक्तुद्रव्येणालङ्कृतं सोमं सोममदृशं
मधु मधुरमिदं हविः सरस्वत्या चरम-प्रयाजदेवेन स्वाहाशब्द-
वाच्येन च सहितौ युवाम् इन्द्रे समधातां सम्यक् स्थापित-
वन्तौ । तदेवं विकल्पितेन द्वितीयप्रयाजेन सहितानां प्रया-
जानां याज्यारूपा द्वादश मन्त्रा अभिहिताः ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे प्रयाजयाज्या आप्रीयोऽभिहिताः । त्रयोदशे वपा-
दीनां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र तिसृणां वपानां तिस्र-
चक्षुः तिस्रश्चैकैकस्याश्चिदपायां पुरोऽनुवाक्या कस्याश्चि-
द्याज्येत्येवं द्विरूपा । तत्र प्रथमायां पुरोऽनुवाक्यां तृती-
यायां याज्यामृचमाह । “अश्विना हविरिन्द्रियम् । नमुचे-
र्धिया सरस्वती । आ गृकमासुरादस । मघमिन्द्राय जभिरं”
इति । यावतावश्विनौ या च सरस्वती तं त्रयो मिलित्वा
धिया स्वबुद्ध्या इन्द्राय नमुचिनामः आसुरात् हविराजभिरं
आहूतवन्तः । कीदृशं हविः, इन्द्रियं इन्द्रियवर्द्धकं गृकं
निर्मलं वसु निवामकारणं मघं महनीयम् ॥

अथ प्रथमायां याज्यां द्वितीयस्यां पुरोऽनुवाक्यामृचमाह ।
“यमश्विना सरस्वती । हविषेन्द्रमवर्द्धयन् । म विभेद बलं
मघम् । नमुचावासुरे मचा” इति । अश्विना उभौ सरस्वती
चेत्येते त्रयो हविषा यमिन्द्रमवर्द्धयन्, सोऽयमिन्द्रा नमुचि-
नामासुरे मचा मसन्धं, मघं महनीयं, बलं बलनामानम-
सुरं विभेद विदारितवान् ॥

अथ द्वितीयस्यां याज्यां तृतीयस्यां पुरोऽनुवाक्यामाह ।
“तमिन्द्रं पशवः मचा । अश्विनोभा सरस्वती [१] । दधाना
अभ्यनूषत । हविषा यजमिन्द्रियम्” इति । काग-मेष-चक्षुषा
य एते पशवः, या उभावश्विनौ, या च सरस्वती तं सर्वं मचा

परस्परं सम्बद्धाः, इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिहेतुं यज्ञं हविषा
दधानाः तमिन्द्रमभ्यनूषत ॥

अथ त्रिषु पुरोडाशेषु पूर्ववत्तिष्ठ ऋच आम्नाताः । तत्र
प्रथमस्य पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यां द्वितीयस्य याज्यामृचमाह ।
“य इन्द्र इन्द्रियं दधुः । मविता वरुणो भगः । स सुत्रामा
हविष्यति । यजमानाय मश्नुत” इति । इन्द्रमविद्वरुणाः
पुरोडाशदेवताः भगोऽपि तत्सहचारी कश्चित्, ये यस्मिन्नन्द्रे
मविद्वरुणभगाः इन्द्रियं दधुः सम्यादितवन्तः, सोऽयमिन्द्रः
सुत्रामा सुष्ठु रक्षकः, हविष्यतिः हविषां पालकः यजमानार्थं
मश्नुत सम्बद्धोऽभूत् ॥

अथ प्रथमस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्यामृचमाह ।
“मविता वरुणो दधत् । यजमानाय दाशुषे । आदत्त नमु-
चेर्वसु । सुत्रामा बलमिन्द्रियम्” [२] इति । यः मविता
सोऽयं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधत् अपेक्षितं सम्या-
दयतु, तथा च वरुणोऽपि सम्यादयतु । सुत्रामेन्द्रो बलमि-
न्द्रियं बलमिन्द्रिययोः कारणं वसु हविःस्वरूपं धनं नमुचेः
सकाशादादत्त ॥

अथ द्वितीयस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्यामृचमाह ।
“वरुणः क्षत्रमिन्द्रियम् । भगेन मविता श्रियम् । सुत्रामा
यशसा बलम् । दधाना यज्ञमाश्रत” इति । सोऽयं वरुणः
सोऽयं क्षत्रं बलमिन्द्रियञ्च दधाति, भगेन सह मविता श्रियं
दधाति, सुत्रामेन्द्रो यशसा सह बलं दधाति । तत एते

त्रयो देवास्त्रिविदं दधानाः यजमानस्य यज्ञमाशत प्राप्तवन्तः ॥

अथ हविषस्त्रिंश आम्नाताः, तत्र प्रथमस्य पुरोऽनुवाक्यां
तृतीयस्य याज्यामाह । “अश्विना गोभिरिन्द्रियम् । अश्वेभि-
र्वीर्यं बलम् । हविषेन्द्रः सरस्वती । यजमानमवर्द्धयन्” इति ।
अश्विना उभौ सरस्वती चेत्येते त्रयो देवाः गोभिरिन्द्रियं सन्पाद्य
ऐश्वर्यं वीर्यं बलञ्च सन्पाद्य, अत्रत्येन हविषा इन्द्रं यजमानं चाव-
र्द्धयन् हविर्भोक्तृत्वमिन्द्रस्य वृद्धिः, हविर्दातृत्वं यजमानस्य वृद्धिः ॥

अथ प्रथमस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्यामृचमाह ।
“ता नामत्या सुपेशमा । हिरण्यवर्त्तनी नरा । सरस्वती हवि-
अती । इन्द्र कर्मसु नोऽवत” * इति । ता नामत्या तावश्विनौ
सुपेशमा सूरूपौ हिरण्यवर्त्तनी आभरणैः सह वर्त्तमानौ नरा
जगद्भवहारस्य नेतारौ सरस्वती चात्र हविषतो हविर्युक्ता,
हे इन्द्र त्वञ्च सरस्वती चाश्विनौ चेत्येत यूयम् अनुष्ठीयमा-
नेष्वेतेषु कर्मसु नोऽस्मानवत रक्षत ॥

अथ द्वितीयस्य याज्यां तृतीयस्य पुरोऽनुवाक्यामृचमाह । “ता
भिषजा सुकर्मणा । सा सुदुषा सरस्वती । स वृत्रहा शतक्रतुः ।
इन्द्राय दधुरिन्द्रियम्” [३] इति । ता भिषजा तौ चिकित्स-
कावश्विनौ सुकर्मणा शोभनकर्मयुक्तौ सा सरस्वती सुदुषा सुष्ठु
दोहनयुक्ता । स च वृत्रहा इन्द्रः शतक्रतुः शतमह्याकक्रतुयुक्तः, तं
सर्वेऽपीन्द्रार्थम् इन्द्रियं सन्पादितवन्तः । इन्द्रोऽपि स्वार्थं प्रवर्त्तत
इति भावः ॥ इति त्रयोदशाऽनुवाकः ॥ १३ ॥

* अत्र इन्द्रः कर्मसु नोवतु, इति मुद्रितमूलपुस्तकपाठस्तु न भाष्यसम्मतः ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे वपापुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ चतुर्दशेऽनुयाज्यानां मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह । “देवं बर्हिः सरस्वती । सुदेवमिन्द्रे अश्विना । तेजो न चक्षुरक्ष्योः । बर्हिषा दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । बर्हिःशब्दवाच्यं प्रथमानुयाजदेवतास्वरूपं, तच्च देवं द्योतमानं सुदेवं शोभना देवता यस्य मर्त्यदेवप्रियमित्यर्थः । तादृशं यद्बर्हिः या च सरस्वती यौ चाश्विनौ देवौ ते सर्वेऽपि अक्ष्योः अक्षिगोलकयोः तेजश्चक्षुर्न तेजोरूपं चक्षुरिन्द्रियं यथा स्थापयन्ति तथा बर्हिषा बर्हिर्देवतामुखेन इन्द्रे इन्द्रियं दधुः स्थापितवन्तः । वसुधेयस्य द्रव्याधारकस्य देवस्य वसुवने धनदाननिमित्तं ते बर्हिरादयो देवा वियन्तु आज्यं पिबन्तु । तदर्थं हे होतः यज याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “देवीर्द्वारो अश्विना । भिषजेन्द्रे सरस्वती । प्राणं न वीर्यं नमि । द्वारो दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [१] इति । द्वारशब्दवाच्या द्वितीयानुयाजदेवताः, ता देवीः द्योतमानाः अश्विनौ भिषजौ चिकित्सकौ सरस्वती चेत्येते देवाः नमि नामिकायां, वीर्यं वीर्यहेतुं प्राणन्न प्राणमिव यथा प्राणवायुं नामिकायां स्थापयन्ति । तथा द्वारो द्वादशैवताः इतरैः सहिताः इन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

तृतीयमन्त्रमाह । “देवी उषामावश्विना । भिषजंस्त्रे सर-
स्वती । बलं न वाचमास्ये । उषाभ्यां दधुरिन्द्रियम् । वसुवने
वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । उषश्शब्दवाच्ये तृतीयानुयाज-
देवते देवी द्यातमानात्मके उभे भिषजावश्विनौ सरस्वती च
आस्ये मुखे वाचं वागीन्द्रियं बलं न बलमिव, यथा मुखे
वागिन्द्रियमामर्थ्यं स्थापितवन्तः तथैव सर्व्वं देवा उषाभ्याम्
उषादेवतामुखेन इन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

चतुर्थमन्त्रमाह । “देवी ज्योष्टी अश्विना । सुत्रामन्द्रं सर-
स्वती । आत्रं न कर्णयोर्यशः । ज्योष्टीभ्यां दधुरिन्द्रियम् ।
वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [२] इति । ज्योष्टीशब्दवाच्यं
चतुर्थानुयाजदेवते ते च देवी देव्यौ द्यातमानात्मकं उभे अश्वि-
नौ द्वौ सुत्रामाख्य इन्द्रः सरस्वती चेत्यंता देवताः कर्णयोः
कर्णगोलकयोः यशः यशः-कारणं आत्रं न आत्रेन्द्रियमिव, यथा
आत्रेन्द्रियं कर्णगोलकयोः स्थापयन्ति तथा ज्योष्टीभ्यां ज्योष्टी-
देवतामुखेन तदिन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

पञ्चममन्त्रमाह । देवी ऊर्जाऊती दुधं सुदुधं । पयमन्द्रं
सरस्वत्यश्विना भिषजावत । शुक्रं न ज्योतिस्त्वनघाराऊती धत्त
इन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । ऊर्जा-
ऊतिशब्दवाच्ये पञ्चमानुयाजदेवते देवी द्यातमानात्मकं दुधं
अभीष्टफलस्य दोग्ध्रौ सुदुधे सुष्ठु दोग्धुं शक्ये, तथाविधं उभे
देव्यौ सरस्वती भिषजावश्विनौ चेत्यंता ययं पयसा सहविषा
इन्द्रम् अवत रक्षत । आऊतिदेव्यौ स्तनयोः भयोः शुक्रं शुद्धं

ज्योतिर्न ज्योतिरिव, यथा स्त्रीस्तनयोः ज्योतीरूपं चीरं स्थापयन्ति तद्वदिन्द्रियं धत्तः ॥

षष्ठमन्त्रमाह । “देवा देवानां भिषजा । होताराविन्द्रमश्विना । वषट्कारैः सरस्वती । त्विषिं न हृदये मतिम् । होतृभ्यां दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [३] इति । होतृशब्दवाच्या षष्ठानुयाजदेवो देवा होतमानात्मकौ यौ विद्येते, यौ च देवानां भिषजौ अश्विनौ, या च सरस्वती वषट्कारदेवैः सहिता ते सर्व्वे यूयमिन्द्रम् अवतेति शेषः । पुनरपि ते सर्व्वे हृदये हृदयकमले मतिं बुद्धिरूपां त्विषिं न दीप्तीमिव, यथा बुद्धिरूपां दीप्तिं हृदये स्थापयन्ति तथा होतृभ्यां होतृदेवमुखेन इन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः । सरस्वत्यश्विना भारतीडा । शूषं न मध्ये नाभ्याम् । इन्द्राय दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । सरस्वती भारती इत्येताः तिस्रः सप्तमानुयाजदेवताः परस्परं कदाचिदपि अवियुक्ता इति वक्तुं पुनस्तिस्रो देवीरित्युक्तम् । अथवा एकैकस्या देवतायाः मूर्त्तित्रयविवक्षया तदुक्तिः । ता एता देवताः सरस्वत्याश्विनौ चेत्येते सर्व्वे शरीरस्य मध्ये नाभ्यां शूषं न बलमिव, यथा बलं स्थापयन्ति तथेन्द्रार्थम् इन्द्रियं दधुः ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “देव इन्द्रो नराशंसः । त्रिवरूथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनिचम् ।

इन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज" [४] इति । नराशंसाख्योऽष्टमानुयाजदेवः, स च देवः द्योतमानात्मकः, इन्द्रः परमेश्वर्ययुक्तः त्रिवरूथः सेनात्रययुक्तः रथो रथयुक्तः, स च मरुत्स्वत्या अग्निभ्याञ्च मह ईयते व्याप्रियते, रूपं रूपसम्पादकम् अमृतं सुखकारणं जनित्रं प्रजोत्पादकं रेतो न रेत इव, यथा रेतः स्वस्थाने प्रापयन्ति तथा इन्द्रायेन्द्रार्थम् अयं त्वष्टा नराशंसाख्यो देवः इन्द्रियाणि दधत् सम्पादयति ॥

नवममन्त्रमाह । “देव इन्द्रो वनस्पतिः । हिरण्यपर्णा अग्निभ्याम् । मरुत्स्वत्याः सुपिप्पलः । इन्द्राय पच्यते मधु । अजो न जूतिमृषभो न भामम् । वनस्पतिर्ना दधदिन्द्रियाणि । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । नवमानुयाजदेवो वनस्पतिश्चद्वाच्यः, स च देवो द्योतमानात्मकः इन्द्रः इन्द्रेण सहितः हिरण्यपर्णः सुवर्णपत्रः अग्निभ्यां देवाभ्याञ्च युक्तः मरुत्स्वत्याञ्च मन्त्रान्ध सुपिप्पलः शाभनफलोपेतः, इन्द्रार्थमस्मिन् यज्ञे मधु मधुरं हविः पच्यते । अजो न जूतिं, यथा शरीरमध्ये बलशक्तिवेगमुत्पादयति । ऋषभो न भामं, यथा लोके कश्चिदृषभो दृप्तः क्रोधमुत्पादयति, तद्वदयं वनस्पतिः नः अस्मादर्थमिन्द्रियाणि दधतु सम्पादयतु ॥

अथ दशममन्त्रमाह । “देवं बर्हिर्वारितोनाम् । अध्वरे स्त्रीर्णमग्निभ्याम् । चूर्णं अदाः मरुत्स्वत्याः [५] । स्त्रोतमिन्द्र ते सदः । ईशाये मन्युः राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियम् । वसु-

वने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । दशमानुयाजदेवस्वरूपं बर्हिर्नामकं, तच्च देवं द्योतनात्मकं वारितीनां जलप्राप्तीनां सम्बन्धि यत्र भूमिर्जलेन सिच्यते, तत्र बर्हिर्जायते तच्चाग्नि-भ्यामध्वरे यागे स्तीर्णं प्रसारितम् ऊर्षिं अदाः कम्बलवत् मृदुः सरस्वत्याः सम्बन्धि हे इन्द्र तादृशं बर्हिः ते तव स्थानं सुख-करम् उपनिवेशनस्यानम् ईशायै जगदीश्वररूपेन्द्रदेवतायै मन्युं वैरिविषयं क्रोधं राजानं शरीरे दीप्तिम् इन्द्रियं चक्षु-रादिपाटवञ्च बर्हिषा बर्हिर्देवतामुखेन दधुः सरस्वत्यादयः सम्पादितवत्यः ॥

एकादशमन्त्रमाह । “देवो अग्निः स्विष्टकृत् । देवान् यत्त-द्यथायथम् । होतारातिन्द्रमग्निना । वाचा वाचः सरस्वतीम् । अग्निः सोमः स्विष्टकृत् । स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिषक् । इष्टो देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आज्यपाः । इष्टो अग्निरग्निना । होता होत्रे स्विष्टकृत् । यशो न दधदिन्द्रियम् । ऊर्जमपचितिः स्वधाम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [६] इति । एकादशोऽनुयाजदेवः स्विष्टकृच्छब्दवाचकोऽग्निः, सोऽयं द्योतनात्मकः अन्यान्देवान् यथायथं यत्तत् यद्यस्य योग्यं तं तेन पूजितवान् । कं कं पूजितवानिति तदुच्यते, होतारौ दैव्यमानुषरूपौ देवौ स्वयं देहं धत्वा वाचा मन्त्रेण इन्द्रं देवम्, अग्निनौ द्वौ देवौ वाचं सरस्वतीं वायूपास्यां सरस्वत्याख्यां देवतां पूजितवान् । तथा स्विष्टकृदयम् अग्निं सोमञ्च उभौ आज्यभागदेवौ पूजितवान् । सुत्रामेन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु पूजितः ।

सविता च स्त्रिष्टः । भिषगूपो वरुणेनापि स्त्रिष्टः । तथा यूप-
देवो वनस्पतिरिष्टः आज्यपाः प्रयाजानुयाजदेवाः स्त्रिष्टाः ।
देव्यो होता योऽयमग्निः सोऽयमनेनाग्निना दष्टः । स्त्रिष्टलदा-
ख्योऽयमग्निः होत्रे होमकर्त्तृ यजमानाय यशो न यश इव
इन्द्रियं दधत् सम्पादयति । तथा ऊर्जं क्षीरादिरमं सम्पा-
दयति । तथा अपचितिं पूजां सम्पादयति । तथा स्वधामन्त्रश्च
सम्पादयति ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशे प्रधानपशुत्रयार्था अनूयाजप्रैषा उक्ताः । अथ
पञ्चदशे सूक्तवाकप्रैषोऽभिधीयते । “मीमेन अग्निमद्य होता-
मवृणीत । अयं सुतासुतो यजमानः । पचन् पक्वः । पचन्
पुरोडाशान् । गृह्णन् गृह्णान् । बध्नन् अग्निभ्यां कागं मरस्वत्या
इन्द्राय । बध्नन् सरस्वत्यै मेघमिन्द्रायाश्चिभ्याम् । बध्नन् इन्द्रायर्ष-
भमश्चिभ्यां सरस्वत्यै । सुपस्या अद्य देवा वनस्पतिरभवत् ।
अग्निभ्यां क्रागेन सरस्वत्या इन्द्राय [१] । मरस्वत्यै मेघमे-
न्द्रायाश्चिभ्याम् । इन्द्रायर्षभेणाश्चिभ्यां मरस्वत्यै । अक्षं क्षा-
न्नेदस्तः प्रति पचतायभीषुः । अवीवृधन्त गृध्रैः । अपाताम-
श्चिना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा । मामान्क्षुरास्त्र्यः ।
उषो उक्था मदाम्नौ दिमदा अदन् । अवीवृधन्ताङ्गूषैः । त्वा

मद्यर्ष आर्षेयधीर्णां न पादवृणीत । अयं सुतासुती यज-
मानः । बज्रभ्य आसङ्गतेभ्यः । एष मे देवेषु वसुवार्था य-
क्ष्यत इति । ता या देवा देवदान्यदुः । तान्यस्मा आचशा-
स्व । आचगुरस्व । दक्षितस्व होतरमि भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः । सुक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” [२] इति । अथास्मिन्
कर्माणि अयं यजमानः अग्निरूपं दैवं होतारं होमनिष्पादकं
पुरुषमवृणीत वृतवान् । कीदृशो यजमानः, सुतासुती सुतम-
भिसुतं सोम सुरादि असुतमभिषवरहितं पयः प्रभृति तदुभ-
यमस्यास्तीति सुतासुती । किं कुर्वन् पक्तीः, पक्त्वानि
द्रव्याणि पचन् पक्वानि कुर्वन् । तथा पुरोडाशान् ऐन्द्रमा-
वित्रादीन् पचन् पक्वान् कुर्वन् । गृहान् अश्विनादीन् गृह्णन्
पात्रेषु स्वीकुर्वन् । योऽयं कागस्तं सरस्वतीमिन्द्रयुक्ताभ्याम-
श्विभ्यां सर्वदेवार्थं यूपे बध्नन् । तथा यो मेषस्तमिन्द्राश्वियुक्तायै
मुख्यायै सरस्वत्यै बध्नन् । तथा यो वृषभस्तमश्विसरस्वतीयुक्ताय
मुख्यायेन्द्राय बध्नन् । अद्यास्मिन् दिने वनस्पतिर्देवो यूपोत्पन्नः
सूपस्या अभवत् सुष्ठु स्थिरावस्थानयुक्तोऽभवत् । सरस्वतीन्द्र-
युक्ताभ्यां मुख्याभ्यामश्विभ्यां कागेन पशूना यजमानाः परि-
चरन्ति । इन्द्राश्वियुक्तायै मुख्यायै सरस्वत्यै मेषेण पशूना
परिचरन्ति । अश्विसरस्वतीयुक्तायेन्द्राय वृषभेण पशूना परि-
चरन्ति । तान् पशून् इन्द्रादयो देवा अचन् असितवन्तः ।
मेदस्तः मेदांसि पचता पक्वानि हवींषि प्रत्ययभीषुः प्रति-
गृहीतवन्तः । गृहैरनुष्ठितैः अवीवृधन्त वर्द्धितवन्तः । अश्विनौ

देवौ, मोमान् 'सुराण्यः' सुरासङ्गानि मोमद्रव्याणि, 'अपातां'
पीतवन्तौ, सरस्वती च पीतवती, 'सुचामा वृत्रहा' इन्द्रश्च पीतवान्।
'उपो' समीपे, 'उक्था मदाः' शस्त्रवद्धर्षहेतुमन्वान्, 'श्रीत्' श्रीश्रीषुः।
'विमदा' विशेषेण हर्षयुक्ताः, 'अदन्' भक्षितवन्तः। 'आङ्गूषैः' अङ्ग-
विशेषैः, 'अवीवृधन्त' मस्यग् वर्द्धितवन्तः। 'अद्य' अस्मिन् कर्मणि, हे
'अष्टे' अतीन्द्रियार्थदर्शिनं हे हेतः, 'त्वामयं यजमानः' 'अवृणीत'
वृत्तवान्। 'आर्षेय' हे अष्टिकुलोत्पन्न, 'अपोणासपात्' हे अष्टिगणः
मात्रप्रवर्त्तकम् अष्टिं प्रति चतुर्थ इत्यर्थः। एतदभयमपि अष्टि-
विशेषणम्। कीदृशो यजमानः, 'सुतासुतो' अभिपुतानभिपुतद्रव्य-
द्वयवान्। किमर्थं वृत्तवानिति तदुच्यते, 'आमङ्गतेभ्यः बङ्गभ्यः' आग-
त्यास्मिन् कर्मणि सम्बद्धानां बङ्गनां देवानाम् अर्थः। केनाभिप्रा-
येण वृत्तवानिति सोऽभिप्राय उच्यते, 'एष' हेता, 'मे' वसुवारि' पु-
रोडाशरूपं वसुपयः सुरारूपं वारि च 'देवेपु' 'आयत्यते' समन्ता-
द्यागं करिष्यतीति। 'ता या देवा देवदानानि' यानितानि देवेभ्यो
दत्तानि हवींषि देवा 'अदुः' अतिजो दत्तवन्तः। 'तानि' मर्त्याणि
हविःफलानि 'अस्मै' यजमानाय, 'आशास्व च' सिद्धान्तित्वेवमाश्वि-
षश्च कुरु। 'आगुरस्व च' तत्सिद्ध्यर्थम् उद्यमश्च कुरु। हे 'हेतः' 'इ-
षितः' मयाभिलषितः प्रेषितश्च, 'अमि', 'भद्रवाच्याय' कक्ष्याणवच-
नाय प्रेषितः 'मानुषः' हेता त्वं सूक्तस्य वचनं वाको यथा देवस्य
सोऽयं देवः 'सूक्तवाकः' तस्मै सूक्तवाकदेवाय, 'सूक्तान् ब्रूहि' इदं
थावावृष्टिवीत्येतान्यनुवाकोक्तानि शोभनानि वचनानि कथय ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः । .

पञ्चदशे सूक्तवाक्यैषोऽभिहितः । षोडशे पिढयज्ञविषया मन्त्रा उच्यन्ते । पिढयज्ञस्य सूत्रकारेण निर्दिष्टः पूर्व्ववत् पिढ-
यज्ञ इति । स च राजसूयप्रकरणे चातुर्मास्येषु सोमाय
पिढमत इत्यनुवाके व्याख्यातः । तदर्थानां मन्त्राणां दशानां
प्रतीकं दर्शयति । “उशन्तस्त्वा हवामह आनो अग्ने सुके-
तुना । त्व५ सोममहे भगं त्व५ सोम प्रचिकितो मनीषा ।
त्वया हि नः पितरः सोम पूर्व्वं त्व५ सोम पिढभिः संवि-
दानः । बर्हिषदः पितर आह पिढन् । अग्निष्वात्ताः पितरो-
ऽग्निष्वात्ताः पितरः” इति । एतास्वन्तु ‘उशन्तस्त्वा हवामहे’
एषा सामिधेनी । सेयं संहिताद्वितीयकाण्डे व्याख्याता । ‘आनो
अग्ने’ ‘त्वं सोममहे’ इत्युभे आज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये । ते च
वृषा सो ऋगुः पवत इत्यनुवाके व्याख्याते । सोमाय पिढमते
पुरोडाशं षट्कपालं निर्व्वपतीत्यस्मिन् कर्म्मणि ‘त्वं सोम प्रचि-
कितः’ ‘त्वया हि नः पितरः’ इत्येते पुरोऽनुवाक्ये । तत्रैव ‘त्वं सोम
पिढभिः’ इति याज्या । पिढभ्यो बर्हिषज्ञो धाना इत्यस्मिन्
कर्म्मणि बर्हिषदः पितर ऊत्यव्वाक्, आह पिढन् सुविदत्रानि-
त्येते पुरोऽनुवाक्ये । ‘उपहृताः पितरः’ इत्येषा याज्या । पिढभ्यो-
ऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्याद्यै दुग्धे मन्यमित्यत्र, ‘अग्निष्वात्ताः पित-
रः’ सोम्यास इत्येषा पुरोऽनुवाक्या । ता एतास्त्वं सोम प्रचिकित
इत्याद्याः सप्त संहितायामुशन्तस्त्वित्यनुवाके व्याख्याताः ॥

अथ द्वितीयां पुरोऽनुवाक्यामाह । “अग्निष्वात्तानृतुमतो

हवामहे । नराशमे सोमपीथं य आशुः । ते नो अर्ध्वन्तः
सुहवा भवन्तु । शंभो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे” इति । ‘अग्नि-
व्यात्ताः’ अग्निव्यात्तनामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चा-
तुर्मास्यगतपितृयज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिताः, ये वा अयज्वानो
गृहमेधिनः ते पितरोऽग्निव्यात्ता इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमा-
दियागमकृत्वा स्मार्त्तकर्मनिष्ठाः मन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः
तानग्निव्यात्तान् ‘चतुमतः’ चतुरूपेण यज्ञकालेन युक्तान्
‘हवामहे’ आह्वयामः । ये पितरो ‘नराशमे’ नरैः शंभोये यज्ञं
सोमादिरूपेण ‘सोमपीथं’ सोमपानम्, ‘आशुः’ प्राप्तवन्तः, ‘ते’
पितरो ‘नः’ अस्माकं ‘सुहवाः’ सुखेनाह्वातुं शक्याः, ‘अर्ध्वन्तः’
शीघ्रगतिमन्तो भवन्तु । ‘नः’ अस्माकं, ‘द्विपदे’ मनुष्याय ‘शं’
सुखकरा भवन्तु, ‘चतुष्पदे’ पशवे च ‘शं’ भवन्तु ॥

अथ विकल्पितामन्यां द्वितीयां पुरोऽनुवाक्यामाह । “ये
अग्निव्यात्ता येऽनग्निव्यात्ताः [१] । अ॥ हेमूचः पितरः सो-
म्यासः । परेऽवरेऽमृतासो भवन्तः । अधिब्रुवन्तु ते अवत्स्मान्”
इति । ‘अग्निव्यात्ताः’ पूर्वोक्तलक्षणाः पितरो ये मन्ति, ये च
यागं कृत्वा पितृलोकं प्राप्ता ‘अनग्निव्यात्ताः पितरः’, ते सर्वे
ऽपि ‘अहेमूचः’ पापान् मोचयितारः, ‘सोम्यासः’ सोमपा-
नार्हाः, ‘परेऽवरे’, कृतयागाः ‘परे’, यागरहिता ‘अवरे’, द्विधा
अपि, ‘अमृतासः’ मनुष्यवच्छीघ्रमरणरहिताः, ते ‘भवन्तः’
‘पितरः’ ‘अधिब्रुवन्तु’ देवानां समीपे यजमानमधिकं ब्रुवन्तु ।
यजमानान् ‘अस्मान्’ अवन्तु ॥

अथ तत्रैव याज्यामाह । “वान्यायै दुरधे जुषमाणाः कर-
 म् । उदीराणा अवरे परे च । अग्निष्वान्ता चतुभिः संवि-
 दानाः । इन्द्रवतो हविरिदं जुषन्ताम्” इति । ‘अग्निष्वान्ता’
 नामकाः पितरः, मदीयम्, ‘इदं हविर्जुषन्ताम्’ । कीदृशाः अग्नि-
 ष्वान्ताः, ‘वान्यायै’ मृतवत्स्यायाः घेनोः, ‘दुरधे’ प्रक्षिप्तं ‘करम्’
 यवपिष्टरूपं मन्थं ‘जुषमाणाः’, तेषु मध्ये ये परे उक्तस्थाः ये च
 ‘अवरे’ निक्षुष्टाः, ते सर्वेऽपि ‘उदीराणाः’ अस्मिन् कर्माणि
 उत्कर्षेण प्राप्ताः । ‘चतुभिः’ यज्ञकालाभिमानिदेवैः सह ‘संवि-
 दानाः’ ऐकमत्यं गताः, ‘इन्द्रवन्तः’ परमैश्वर्ययुक्तेन पितराजेन
 यमेन संयुक्ताः । अथ शाखान्तरानुसारेण हविरन्तरं सूत्रकार
 उदाजहार । अग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्यमिति ॥

तत्र द्वयोः पुरोऽनुवाक्ययोः एकस्या याज्यायाश्च प्रती-
 कानि दर्शयति । “यदग्ने कव्यवाहन । त्वमग्न ईडितो जात-
 वेदः । मातलीकयैः” इति । एतास्तिष्ठ उग्रन्तस्त्वा हवामह
 इत्यनुवाके संहितायां व्याख्याताः ॥

अथ तत्रैव स्मिष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह । “ये तादृप-
 र्देवचा जेहमानाः । होचा दृधः स्तोमतष्टासो अर्कैः । अग्ने
 याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् । सत्यैः कयैः पितृभिर्घर्मवद्भिः” इति ।
 ‘ये’ पितरः, ‘देवचाः’ देवेषु मध्ये, ‘जेहमानाः’ प्रथमानाः, ‘हो-
 चादृधः’ होमकर्तृन् वर्ज्यन्तः, ‘स्तोमतष्टासः’ स्तोत्ररूपैः मन्त्रैः
 संक्षताः सन्तः, ‘अर्कैः’ अर्चनीयैः हविर्भिः, ‘तादृपुः’ दक्षिणं गताः ।
 हे ‘अग्ने’ तैः ‘पितृभिः’, ‘वार्द्धम्’, ‘अर्वाङ्’ ‘आयाहि’ अस्मदभिमुखम्,

आगच्छ । कीदृशैः पितृभिः, 'सुविदचेभिः' सम्यक् अभिज्ञैः,
'सत्यैः' सत्यवादिभिः, 'कथैः' कथाख्येन पितृणामन्नेन युक्तैः,
'घर्मासद्भिः' घर्मे दीप्यमानेऽस्मिन् कर्माणि निवसद्भिः ॥

अथ तत्रैव याज्यामाह । "हव्यवाहमजरं पुरुप्रियम् । अग्निं
घृतेन हविषा सपर्यन् । उपासदं कव्यवाहं पितृणाम् । स नः
प्रजां वीरवतीः समृण्वतु" [२] इति । अहं स्विष्टकृदाख्यमिमम्,
'अग्निम्', 'उपासदम्' उपसस्त्रोस्मि । किं कुर्वन् 'घृतेन', 'हविषा',
'सपर्यन्' पूजयन् । कीदृशमग्निं 'हव्यवाहं' देवार्थं हव्यस्य वोढार-
म्, 'अजरं' जरारहितं, 'पुरुप्रियं' पुरुषां बहूनां यजमानानां
प्रियं, पितृणामर्थं 'कव्यवाहं' कव्याख्यस्य हविषो वोढारम् ।
'सः' तादृशोऽग्निः, 'नः' अस्माकं, 'वीरवती' वीरैः भृत्यैर्युक्ता,
'प्रजां' पुत्रपौत्रादिरूपां, 'समृण्वतु' सम्यक् प्रापयतु ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ॥

पितृयज्ञे सामिधेनी ह्युगन्तस्वेति वर्णिता ।

आनस्त्वं सोम इत्याज्यभागयोर्दे पुरोहृत्सौ ॥

पितृमत्सोमयागेतु त्वं सोम प्रेत्यभेमते ।

पुरोऽनुवाक्ये याज्या तु त्वं सोमेत्यादिका मता ॥

बर्हिषः पितृयागेतु बर्हित्यादित्रयं तथा ।

अग्नियेति चतस्रः स्युरग्निय्वाक्तयज्ञौ तथा ॥

धेदग्ने कव्यवाहेति कव्यवाहयज्ञौ अथम् ।

येता दे स्विष्टकृदायागे मन्त्राः अष्टादशेरिताः ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशे पितृयज्ञयाज्ञानवाक्या उक्ताः । अथ यत्पश्चन्तरं सूत्रकारेण उदाहृतम्, इन्द्राय वयोधमे पशुमालभत इति । तत्र प्रयाजार्था मैत्रावरुणप्रेषाः सप्तदशेऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह । “होता यच्चदिडस्यदे । समिधानं महद्यशः । सुषमिद्धं वरेणम् । अग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्रीं कन्द इन्द्रियम् । अविं गां वयोदधत् । वेत्ताज्यस्य होतयज” इति । योऽयं दैव्यो ‘होता’ सोऽयम् ‘इडस्यदे’ सोमक्रयणीपदपांसुयुक्त आहवनीये, ‘समिधानं’ समिन्नामकं, प्रथमप्रयाजदेवं ‘यच्चत्’ यजतु । कीदृशं देवं, ‘महद्यशः’ महतो यशसः कारणं । ‘सुषमिद्धं’, सुखेन सम्यक् प्रज्ज्वलितं । ‘वरेणम्’ सर्वैर्वरणीयं । तद्देव-द्वारा ‘अग्निं’ तदग्निरूपं, ‘वयोधसं’ वयः आयुष्यं धारयतीति वयोधाः, तादृशं ‘इन्द्रं’ पशुस्वामिनं देवं यजतु । तथा ‘गा-यत्रीं’ कन्दः चतुर्विंशत्यक्षरं कन्दोदेवं यजतु । ततो यजमा-नाय ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिपाटवं । ‘अविं गाम्’ अविशब्दो मास-षट्कोपलक्षक इति चतुर्थकाण्डे प्रतिपादितम्, त्रीणि मास-षट्कानि यस्या गोः सेयं अविः, तादृशीं गां, ‘वयः’ आयुष्यञ्च ‘दधत्’ सम्पादयतु । अयं प्रयाजदेव ‘आज्यस्य वेतु’ ह्यमान-माज्यं पिवतु । तदर्थं हे मानुष ‘होतः’, ‘यज’ याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “होता यच्चक्षुचिप्रतम् । तनून-प.तमुद्गदम् । यं गर्भमदितिर्दधे[१] । शुचिमिन्द्रं वयोधसम् ।

उष्णिहं कन्द इन्द्रियम् । दित्यवाहं गां वयो दधत् । वेलाज्यस्य
होतर्यज" इति । तनूनपान्नामको द्वितीयप्रयाजदेवः, तं होता
'यजत्' यजतु । कीदृशं 'शुचिप्रतं' शुद्धमेतत्कर्मारूपं व्रतं
यस्य तादृशम्, 'उद्भिदं' फलस्योद्भेत्तारमुत्पादयितारं, 'यं' तनू-
नपादाख्यमग्निम्, 'अदितिः' इयं भूमिः, 'गर्भं दधे' तं यजति-
त्यन्वयः । तद्वारेण 'शुचि' शुद्धात्मानं, 'वयोधममिन्द्र' पशुदेवम्
उष्णिक्कन्दोदेवञ्च यजतु । ततः, 'इन्द्रियं दित्यवाहं गां'
द्विवर्षं गाम् आयुष्यञ्च सम्यादयतु । वेत्तित्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ तृतीयमन्त्रमाह । "होता यजदीडेन्यम् । ईडितं
वृत्रहन्तमम् । इडाभिरीड्यं महः । सोममिन्द्रं वयोधमम् ।
अनुयुभं कन्द इन्द्रियम् । त्रिवत्सं गां वयो दधत् [२] । वेलाज्यस्य
होतर्यज" इति । 'ईडेन्यः' तृतीयप्रयाजदेवः, तं 'होता' यजतु ।
कीदृशम्, 'ईडितं' सर्व्वैः श्रुतिभिः स्तुतम् । 'वृत्रहन्तमम्'
अतिशयेन वैरिघातिनम्, 'इडाभिरीड्यं' स्तुतिपराभिः श्रुति-
भिः स्तुतं, 'महः' बलहेतुम् । इन्द्रमित्यादि पूर्व्ववत् । तस्य
विशेषणं 'सोमं' सोमपानार्हमित्यर्थः । 'त्रिवत्सं' त्रिवर्षम् ॥

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । "होता यजत्सुवर्हिषदम् । पूष-
णन्तममर्त्यम् । मीदन्तं बर्हिषि प्रिये । अमृतेन्द्रं वयोधमम् ।
वृहतीं कन्द इन्द्रियम् । पञ्चाविं गां वयो दधत् । वेलाज्यस्य
होतर्यज" इति । 'वर्हिः'शब्देन चतुर्थप्रयाजदेव उच्यते, तं
होता 'यजत्' । कीदृशं, 'पूषणन्तं' पोषणमामर्त्ययुक्तम्, 'अमर्त्यं'
मरणरहितं, 'प्रिये बर्हिषि' यज्ञे, 'मीदन्तम्' उपविष्टम् । अमृ-

तश्चो मरणराहित्यवाची । इन्द्रस्य विशेषणं सार्द्धसंवत्सर-
द्वयोपेतम् ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । “होता यच्चञ्चस्वतीः । सुप्रायणा
ञ्चतावृधः [३] । द्वारो देवीर्हिरण्मयीः । ब्राह्मण इन्द्रं वयो-
धमम् । पङ्क्तिं कन्द इन्द्रियम् । तुर्यवाहं गां वयोदधत् ।
वेलाज्यस्य होतर्थज” इति । द्वारशब्दवाच्याः पञ्चमप्रयाज-
देवताः, तास्य ‘यच्चस्वतीः’ व्याप्तिमत्याऽवकाशवत्यः, ‘सुप्रायणाः’
सुष्ठु प्रायणं गमनागमनरूपं यासु ताः, ञ्चतं सत्यं वर्द्धयन्ती
‘ञ्चतावृधः’, ‘हिरण्मयीः’ सुवर्णाभरणयुक्ताः, ‘ब्राह्मणः’ परि-
वृढाः, तादृशीः होता यजतु । इन्द्रमित्यादि पूर्ववत् । ‘तुर्य-
वाहं गां वयो दधत्’ सार्द्धसंवत्सरत्रयोपेतम् ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह । “होता यच्चत् सुपेशमे । सुशिल्पे वृहती
उभे । नक्तोषामा न दर्शते । विश्वमिन्द्रं वयोधमम् । त्रिष्टुभं
कन्द इन्द्रियम् [४] । षष्ठवाहं गां वयोदधत् । वेलाज्यस्य
होतर्थज” इति । ‘नक्तोषामा’ षष्ठप्रयाजदेवते, ते च ‘सुपेशमे’
शोभनरूपयुक्ते, ‘सुशिल्पे’ शोभनशिल्पोपेते, शिल्पशब्देन कला-
विद्या उच्यन्ते । ‘वृहती’ महती ‘न दर्शते’ दर्शनीये च ते उभे
होता यजतु । ‘विश्वं’ विश्वस्वामिनम् । इन्द्रमित्यादि पूर्ववत् ।
‘षष्ठवाहं’ संवत्सरचतुष्टयोपेतम् ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “होता यच्चत् प्रचेतसा । देवाना-
मुत्तमं यशः । होतारा दैव्या कवी । सयुजेन्द्रं वयोधमम् ।
जगतीं कन्द इन्द्रियम् । अनङ्गाहं गां वयो दधत् । वेलाज्यस्य

‘होतयज’ इति । ‘दैव्या होतासौ’ सप्तमप्रयाजदेवौ, तौ च ‘प्रचे-
तमौ’ प्रकृष्टज्ञानयुक्तौ, ‘देवानां’ सर्व्वसामुत्तमं, ‘यशः’, मत्पाद-
यन्तौ । ‘कवी’ विद्वामौ, ‘मयुजा’ सदैव वर्त्तमानौ, ‘इह’, कर्म्मणि
‘अनङ्गाहं’ शकटवहनक्षमं गाम् । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “होता यत्तत् पशस्वतोः [५] । तिस्रो
देवीर्द्विरण्मयोः । भारतीर्हृहतीर्महोः । पतिमिन्द्रं वयोधमम् ।
विराजं कन्द इहेन्द्रियम् । धेनुं गां न वयो दधत् । वेत्ताज्यस्य
होतयज” इति । ‘तिस्रो देव्यः’ अष्टमप्रयाजदेवताः, ताश्च ‘पशस्व-
तोः’ रूपवत्यः, ‘द्विरण्मयोः’ सुवर्णाभरणोपेताः, ‘भारतोः’ इति-
बहुवचनेन इडामरस्वत्यावपि गृह्यते । ‘हृहतीः’ प्राडाः, ‘महोः’
पूज्याः, ‘पतिं’ पालकं, ‘धेनुं गां’ नवप्रसृतिं गामपि । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

नवममन्त्रमाह । “होता यत्तत्सुरेतमम् । त्वष्टारं पुष्टिव-
र्द्धनम् । रूपाणि बिभ्रतं पृथक् । पुष्टिमिन्द्रं वयोधमम् [६] ।
द्विपदं कन्द इहेन्द्रियम् । उक्षाणं गां न वयो दधत् । वेत्ताज्यस्य
होतयज” इति । ‘त्वष्टृ’ शब्देन नवमप्रयाजदेव उच्यते, स च
‘सुरेतोः’ शोभनरेतस्कः बहुप्रजाप्रदः, शरीरस्य पुष्टिं वर्द्धय-
तीति ‘पुष्टिवर्द्धनः’ । स च प्रतिशरीरं ‘पृथक्’ विलक्षणानि
‘रूपाणि बिभ्रत्’, वर्त्तते । तादृशं देवं होता ‘यत्तत्’ यजतु ।
‘पुष्टिं’ पुष्टिप्रदम्, ‘इन्द्रम्’, ‘उक्षाणं गान्’ संचनक्षमं वृषभमपि ।
अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

दशममन्त्रमाह । “होता यत्तच्छतक्रतुम् । द्विरण्यपर्शमु-
क्थिनम् । रश्मनां बिभ्रतं वशिम् । भगमिन्द्रं वयोधमम् । क-

कुभं कन्द इहेन्द्रियम् । वशां वेहतं गान्न वयो दधत् । वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यज" इति । 'हिरण्यपर्ष' शब्देन सुवर्णपर्षयुक्तो दशम-
प्रयाजदेवो वनस्पतिरुच्यते । स च 'शतक्रतुं' शतसङ्ख्याकक्रतुहेतुम्,
'उत्थिनं' शस्तोपेतं मन्त्रेण प्रशस्यमानमित्यर्थः । स च 'वशिं'
स्ववशं, 'रशनां', यूपवस्यायां, 'विभ्रत्', वर्त्तते, तादृशं 'होता',
यजतु । 'भगं' भाग्ययुक्तं, 'वशां' बन्ध्यां, 'वेहतं गान्न' गर्भ-
घातिनीं गामपि । अ यत् पूर्ववत् ॥

एकादशमन्त्रमाह । "होता यत्तु स्वाहाकृतीः । अग्निं
गृहपतिं पृथक् । वरुणं भेषजं कविम् । चत्रमिन्द्रं वयोधमम् ।
अतिच्छन्दसं कन्द *इन्द्रियम् । बृहदृषभं गां वयो दधत् । वे-
त्वाज्यस्य होतर्यज" [७] इति । 'स्वाहाकृति' शब्देन एकादशप्र-
याजदेव उच्यते । स च 'पृथक् गृहपतिः' प्रत्येकगृहस्य पालकः,
'वरुणः' पापवारकः, 'कविः' विद्वान्, तादृशं, 'अग्निं', 'होता',
यजतु । 'चत्रं' बलवन्तं, 'बृहत्' प्रौढम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

इति सप्तदशाऽनुवाकः ॥ १७ ॥†

* एतदादर्शपुस्तके कतिपयस्थाने इहेन्द्रियमितीदृशः पाठो वर्त्तते,
कतिपयस्थाने कवलमिन्द्रियमित्यादिरेव । भाष्येऽपि इहशब्दव्यागोपा-
दानेन व्याख्याकृतास्ति ।

† अत्र मुद्रिते तैत्तिरीय-ब्राह्मणपुस्तके सप्तदशानुवाकानन्तरम्,
"इडस्पदेऽभि गायत्रां त्रिविं याचत्रतए सुविमृष्य ह दित्यवाहम-
त्याद्याः" "इन्द्रियमृषवसुनवदशहेन्द्रियमृषनवदशगात्र वयो दधत्
सर्व्ववेतु" इत्यन्ताः एकादशर्चाः सन्ति । किन्त्वसमस्तस्यै तद्वाच्यपुस्तकं
नैतासामृचां व्याख्यानं वर्त्तते ॥ * ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

ऐन्द्रे पशौ एकादश प्रयाजप्रेषाः सप्तदशेऽभिहिताः । अष्टा-
दशे अप्रिनामकाः प्रयाजयाज्या उच्यन्ते । तत्र प्रथमासृच-
माह । “समिद्धो अग्निः समिधा सुषमिद्धो वरेण्यः । गायत्री
छन्द इन्द्रियम् । अविर्गोर्वया दधुः” इति । समिन्नामकः प्रथ-
मप्रयाजदेवः, ‘अग्निः’, स च ‘समिधा’ समिद्यागेन, ‘सुषमिद्धः’
सुष्ठु प्रचलितः, योऽयं तादृशोऽग्निः यच्च ‘गायत्र्याणं छन्दः’,
सोऽपि ‘अविः’ मारुतमवतारो गौः, त एते देवाः ‘इन्द्रियं’
चतुरादिपाठवं, ‘वयः’ आयुष्यञ्च, ‘दधुः’ मत्पादितवन्तः ॥

अथ द्वितीयामाह । “तनूनपाच्छ्विप्रतः । तनूनपाच्च
सरस्वती । उष्णिक् छन्द इन्द्रियम् । दित्यवाङ् गोर्वया दधुः”
इति । तनूनपाच्छ्वेन द्वितीयप्रयाजदेव उच्यते । स च ‘गृचि-
व्रतः’ गृह्णेन व्रतकर्षणा युक्तः, तादृशः ‘तनूनपात्’ शरीरप्राप्ति-
हेतुः, ‘सरस्वती’ च, ‘उष्णिक् छन्दः’, च, ‘दित्यवाट्’ मन्त्रर-
द्वयोपेतो ‘गौः’, च इत्येते देवा ‘इन्द्रियं’, ‘वयः’, च मत्पादयन्तः ॥

तृतीयामाह । “इडाभिरग्निग्रीवः । मासो देवो अमर्त्यः
[१] । अनुष्टुप् छन्द इन्द्रियम् । त्रिवत्सो गोर्वया दधुः” इति ।
‘इडाभिः’ मन्त्रोक्ताभिः स्मृतिभिः, ‘ईद्यः’ सुत्यः, ईद्यनामको-
ऽग्निः तृतीयप्रयाजदेवः, यश्च ‘अमर्त्यः’ सरणरहितः, मासो
देवः यत् ‘अनुष्टुप् छन्दः’, योऽपि मन्त्ररत्रयोपेतो ‘गौः’, त
एते देवाः, ‘इन्द्रियं’, ‘वयः’, च ‘दधुः’ ॥

* ३०४ पृष्ठायां “इडस्पदे सर्व्ववेतु” इति भाष्येन दृश्यते । अति-
रिक्तपाठ इत्यनुमायते ।

अथ चतुर्थीमाह । “सुबर्हिरग्निः पूषणान् । स्तीर्षवर्हि-
रमर्त्यः । बृहती कन्द इन्द्रियम् । पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः” इति ।
सुष्ठु बर्हिर्यस्यासौ ‘सुबर्हिः’, एतन्नामकश्चतुर्थप्रयाजदेवः ‘अग्निः’,
‘पूषणान्’ पूषा देवेन युक्तः, पोषणसामर्थ्ययुक्तो वा, ‘स्तीर्ष-
वर्हिः’ वेदिप्रसारितवर्हिर्युक्तः, ‘अमर्त्यः’ मरणरहितः, ईदृशो
योऽग्निः, ‘यच्च बृहती कन्दः’, योऽपि सार्द्धमंवत्सरद्वयोपेतो
‘गौः’, एते देवाः ‘इन्द्रियं वयः’, च ‘दधुः’ ॥

अथ पञ्चमीमाह । “दुरो देवोर्दिशो महीः । ब्रह्मा देवो
बृहस्पतिः । पर्क्लष्कन्द इहेन्द्रियम् । तुर्यवाङ् गौर्वयो दधुः”
[२] इति । ‘दुरः’, पञ्चमप्रयाजदेवताः । ता ‘देवोः’ द्योतमानाः,
‘दिशः’ दिगूपाः, ‘महीः’ महत्यः । यश्च ‘ब्रह्मा’ ब्राह्मणस्वामी,
‘बृहस्पतिर्देवः’, यदपि ‘पर्क्लष्कन्दः’, योऽपि सार्द्धमंवत्सरोपेतो
‘गौः’, एते देवा ‘इन्द्रियम्’, च ‘वयः’, ‘दधुः’ ॥

अथ षष्ठीमाह । “उषे यक्नी सुपेशमा । विश्वे देवा अम-
र्त्याः । त्रिष्टुप् कन्द इन्द्रियम् । पष्ठवाङ् गौर्वयो दधुः” इति ।
‘उषे’, पष्ठप्रयाजदेवते, ‘यक्नी’ प्रयतमाने, ‘सुपेशमा’ शोभमानरूपे,
ईदृशौ ये देवौ, ये च ‘अमर्त्याः’ मरणधर्मारहिताः, ‘विश्वे
देवाः’, यच्च ‘त्रिष्टुप् कन्दः’, योऽपि संवत्सरचतुष्टयोपेतो ‘गौः’,
एते देवा ‘इन्द्रियम्’, ‘वयः’, च ‘दधुः’ ॥

अथ सप्तमीमाह । “दैव्या होतारा भिषजा । इन्द्रेण स-
युजा युजा । जगतो कन्द इहेन्द्रियम् । अनङ्गान् गौर्वयो
दधुः” इति । ‘दैव्या होतारौ’, सप्तमप्रयाजदेवौ, तौ च ‘भिषजौ’

चिकित्सकौ, 'इन्द्रेण', 'मयुजा' सहवर्त्तमानौ, 'युजा' परस्परमपि संयुक्तौ । ईदृशौ यौ देवौ, यच्च 'जगती कृन्दः', योऽपि शकट-
वहनक्षमो 'गौः', एते देवाः । 'इन्द्रियम्', 'वयः', च 'दधुः' ॥

अथाष्टमीमाह । "तिस्र इडा मरुस्वती भारती मरुतो
विशः [३] । विराट् कृन्द इहेन्द्रियम् । धेनुर्गानं वयो दधुः" इति । 'मरुस्वती' 'इडा' 'भारती', च अष्टमप्रयाजदेवताः, 'तिस्रः'
याः सन्ति, योऽपि देवानां गन्धं 'विशः', 'मरुतः', यदपि
'विराट् कृन्दः', नवप्रसृतिका 'गौः', अपि या विद्यते । एते
देवाः 'इह' कर्माणि, 'इन्द्रियम्', 'वयः', च 'दधुः' ॥

अथ नवमीमाह । "त्वष्टा तुरीया अद्भुतः । इन्द्राग्नी पुष्टि-
वर्द्धना । द्विपाच्छन्द इहेन्द्रियम् । उचा गानं वयो दधुः" इति ।
'त्वष्टा', नवमप्रयाजदेवः, स च 'तुरीयः' शीघ्रप्राप्तिमान्, 'अद्भुतः'
आश्चर्यविग्रहः, तादृशो यो देवः, यो च 'पुष्टिवर्द्धना' पुष्टिं
वर्द्धयितारौ तौ 'इन्द्राग्नी', यदपि 'द्विपात्' पादद्वयोपेतौ 'उचा
गानं' मेघनसमर्थौ गौरपि यो विद्यते, ते देवाः 'इह' कर्माणि
'इन्द्रियम्', च 'वयः', च 'दधुः' ॥

अथ दशमीमाह । "शमिता ना वनस्पतिः । मविता प्रसुवन्
भगम् । ककुच्छन्द इहेन्द्रियम् । वशा वेहङ्गानं वयो दधुः" इति ।
'वनस्पतिः', दशमप्रयाजदेवः, स च 'नः' अस्माकं, 'शमिता' सर्व्या-
पद्रवशमनहेतुः, तादृशो यो देवः, यश्च 'मविता', 'भगं' भौभाग्यं
'प्रसुवन्' प्रेरयन्, वर्त्तते, 'गानं' गौरपि, 'वेहत्' गर्भघाती सती
'वशा' बन्ध्या या विद्यते, एते देवाः 'इन्द्रियं', 'वयः', च 'दधुः' ॥

अथैकादशीमाह । “स्वाहा यज्ञं वरुणः । सुचत्रो भेषजं करत् । अतिच्छन्दाश्चन्द इन्द्रियम् । वृहदृषभो गौर्वयो दधुः” [४] इति । ‘स्वाहाकाराख्य एकादशप्रयाजदेवः यज्ञं निष्पादयति । स च ‘वरुणः’ अनिष्टवारकः, ‘सुचत्रः’ शोभनबलोपेतः, ‘भेषजं करत्’ औषधं करोति, तादृशो यो देवः यच्च ‘अतिच्छन्दाख्यश्चन्दः’ योऽपि प्रौढ ‘ऋषभः’, ‘गौः’, एते देवाः ‘इन्द्रियम्’, ‘वयः’, च ‘दधुः’ ॥

इत्यष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ ऊनविंशोऽनुवाकः ।

ऐन्द्रस्य पशोः प्रयाजयाज्या अष्टादशेऽभिहिताः । एकोनविंशे वपा-पुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “वसन्तेनर्तुना देवाः । वसवस्त्रिवृता सुतम् । रथन्तरेण तेजसा । हविरिन्द्रे वयो दधुः” इति । ‘वसन्ताख्येन ‘ऋतुदेवेन सहिताः ‘वसवः’, ‘देवाः’, ‘इन्द्रे’, ‘हविः’, ‘इदं’ समर्प्यमाणं, ‘वयः’ आयुश्च, ‘दधुः’ सम्पादितवन्तः । कीदृशं हविः, ‘त्रिवृदाख्येन स्तोमेन ‘सुतम्’ । तथा ‘तेजसा’ तेजस्विना ‘रथन्तर’ आख्येन साम्ना सुतम् ॥

वपायाज्यामाह । “योषेण देवा ऋतुना । रुद्राः पञ्चदशे सुतम् । बृहता यज्ञसा बलम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः” इति । ‘योषर्तुना सहिताः । ‘रुद्राः’, ‘पञ्चदशस्तोमेन, यज्ञस्विना ‘बृहत्साम्ना सुतं, ‘बलकरं’, ‘हविः’, ‘वयः’, च ‘इन्द्रे’, ‘दधुः’ ॥

पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “वर्षाभिर्जुनादित्याः ।
स्तोमे सप्तदशे स्तुतम् [१] । वैरूपेण विशीजमा । हविरिन्द्रे
वयो दधुः” इति । ‘वर्षर्जुना सहिताः’, ‘आदित्याः’, ‘सप्तदश-
स्तोमे’, वैश्वानराहकेण ‘ओजस्विना’ वैरूपमाप्ता ‘स्तुतं’, ‘हवि-
र्वयः’, च ‘दधुः’ ‘इन्द्रे’ ॥

पुरोडाशस्य याज्यामाह । “शरदेनर्जुना देवाः । एक-
विंश ऋभवः स्तुतम् । वैराजेन श्रिया श्रियम् । हविरिन्द्रे
वयो दधुः” इति । ‘शरदृतुमहिताः’, ‘ऋभुनामकाः’, ‘देवाः’,
‘एकविंशस्तोमे’, ‘श्रिया’ ओप्रदेन वैराजेन माप्ता, ‘स्तुतम्’,
‘श्रियं’ ओप्रदं, ‘हविर्वयः’, च ‘इन्द्रे’, ‘दधुः’ ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “हेमन्तर्जुना देवाः ।
मरुतस्त्रिणवे स्तुतम् । बलेन शक्रोः सह । हविरिन्द्रे वयो
दधुः” इति । ‘हेमन्तर्जुमहिताः’, ‘मरुन्नामकाः’, ‘देवाः’, ‘त्रिणव-
स्तोमे’, ‘बलेन’ बलप्रदेन, ‘शक्रोः’ शक्रमाप्ता, ‘स्तुतम्’, ‘हविः’,
‘वयः’, ‘सहः’, बलप्रदं हविर्वयश्च ‘इन्द्रे’, ‘दधुः’ ॥

हविषो याज्यामाह । “शैशिरिर्जुना देवाः । त्र्यस्तिष्ठा-
श्रुतः स्तुतम् । सत्येन रेवतोः त्रचम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः”
[२] इति । ‘शैशिरर्जुमहिताः’, ‘देवाः’, ‘त्र्यस्तिष्ठाश्च स्तोमे
‘सत्येन’ सत्यवाक्येन हेतुना, ‘रेवतोः’ रेवत्याख्येन माप्ता ‘स्तु-
तम्’, ‘अश्रुतम्’ अविनश्यत्, ‘त्रचं’ बलप्रदं, ‘हविर्वयः’, च
‘इन्द्रे’, ‘दधुः’ ॥

इत्येकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ विशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे वपा-पुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उक्ताः ।

अथ विंशे अनूयाजानां मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । तत्र प्रथम-
मन्त्रमाह । “देवं बर्हिरिन्द्रं वयोधमम् । देवं देवमवर्द्धयत् ।
गायत्रिया तेजसेन्द्रियम् । तेज इन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसु-
धेयस्य वेतु यज” इति । ‘बर्हिः’ शब्देन प्रथमानूयाजदेवस्वरूप-
मुच्यते, तच्च ‘देवं’ द्योतनशीलं । योऽयमिन्द्रो ‘वयोधाः’ आयु-
स्याधारकः, तं ‘देवमिन्द्रं’ पूर्वोक्तदेवनशीलं बर्हिस्वरूपम् ‘अव-
र्द्धयत्’ वर्द्धितवान् । तच्च ‘गायत्राख्येन कृन्दमा सहितं सत्
‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिपाटवं, ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘वयः’ आयुष्यञ्च
‘दधत्’ सम्पादयति । ‘वसुधेयस्य’ धनाधारकस्य देवस्य, ‘वसुवने’
धने, दाननिमित्तमयं प्रथमानूयाजदेवो ‘वेतु’ आज्ञां पिबतु ।
तदर्थं हे हेतः, ‘यज’ याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “देवोर्दारो देवमिन्द्रं वयोधसम् ।
देवोर्देवमवर्द्धयन् । उष्णिहा कृन्दसेन्द्रियम् । प्राणमिन्द्रे वयो
दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [१] इति । ‘द्वार-
शब्दव्याख्या देवो द्वितीयानूयाजदेवता याः सन्ति, ताः देव्यो
‘देव’ द्योतमानं, ‘वयोधसम्’, ‘इन्द्रं’, ‘देवम्’, ‘अवर्द्धयन्’ ।
तास्य देव्यः ‘उष्णिहा कृन्दमा’, सहेन्द्रियपाटवं ‘प्राणं’ स्त्रैर्यम्,
आयुष्यञ्च ‘इन्द्रे’, सम्पादयन्तु ॥

अथ तृतीयमन्त्रमाह । “देवो देवं वयोधसम् । उपे इन्द्र-
मवर्द्धताम् । अनुष्टुभा कृन्दसेन्द्रियम् । वाचमिन्द्रे वयो दधत् ।

वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज" इति । 'उषे देवी' उषाख्ये देव्यौ
तृतीयानुयाजदेवते, ते उभे 'वयोधममिन्द्रं देवं', वर्द्धितवत्यौ ।
ते च 'अनुष्टुभा', 'कन्दमा', सह 'इन्द्रियं', वाम्बयांसि 'इन्द्रे',
मम्यादयतः ॥

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । "देवी ज्योष्टी देवमिन्द्रं वयोधमम् ।
देवी देवमवर्द्धताम् । बृहत्या कन्दमेन्द्रियम् । आत्रमिन्द्रे वयो
दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज" [२] इति । 'ज्योष्टी
देवी' ज्योष्ट्याख्ये देव्यौ ये विद्यन्ते ते देव्यौ द्योतमानं 'वयो-
धममिन्द्रं देवं', वर्द्धितवत्यौ । ते च 'बृहत्या कन्दमा', सह
'इन्द्रियं', आत्रवयांसि 'इन्द्रे', मम्यादयतः । इन्द्रियशब्दः
सामान्यवाची, वाक्छ्रोत्रादयो विशेषवाचिनः ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । "देवी ऊर्जाऊती देवमिन्द्रं वयो-
धमम् । देवी देवमवर्द्धताम् । पङ्क्त्या कन्दमेन्द्रियम् । गुक्क-
मिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज" इति ।
'ऊर्जाऊत्याख्ये ये देव्यौ विद्यन्ते ते देव्यौ द्योतमानं वयोधम-
मिन्द्रं देवं वर्द्धितवत्यौ । ते च 'पङ्क्त्या', 'कन्दमा', सह 'इन्द्रियं',
'गुक्कं', वयांसि 'इन्द्रे', मम्यादयतः । गुक्कशब्देन दोषिण्यते ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह । "देवा देव्या हातारा देवमिन्द्रं वयो-
धमम् । देवा देवमवर्द्धताम् । त्रिष्टुभा कन्दमेन्द्रियम् । त्रिषि-
मिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज" [३] इति ।
दैव्यहातारामकौ यौ 'देवौ', विद्यन्ते तौ 'देवौ', द्योतमानं 'वयो-
धमम्', 'इन्द्रे', वर्द्धितवत्यौ । तौ च 'त्रिष्टुभा', 'कन्दमा', सह

‘इन्द्रियं’, ‘लिपि’, वयांसि, ‘इन्द्रे’, दधतुः । पूर्वत्र शुक्रशब्देन
शरीरकान्तिरुक्ता इह लिपिशब्देन रश्मिरुच्यते ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “देवीस्त्रिस्त्रिंशो देवीर्वयोधमम् । पति-
मिन्द्रमवर्द्धयन् । जगत्या कन्दमेन्द्रियम् । बलमिन्द्रे वयो दधत् ।
वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । या देव्यः ‘त्रिस्त्रिंशः’ त्रिसंख्या-
काः, एकैकस्यास्त्रिमूर्त्तित्वात् पुनरपि ‘त्रिस्त्रिंशः’ इति उच्यन्ते । ताः
सर्वाः ‘वयोधमं’, ‘पालकं’, ‘इन्द्रं’, वर्द्धितवत्यः । ताः पुनः ‘जगत्या’,
‘कन्दमा’, सह ‘इन्द्रियं’, ‘बलं’, वयांसि ‘इन्द्रे’, सम्पादयन्ति ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “देवो नराणामे देवमिन्द्रं वयो-
धसम् । देवो देवमवर्द्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियम् । रेत
इन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” [४] इति ।
‘नराणामाख्यो यो ‘देवः’, अस्ति, स देवो द्योतमानं ‘वयोधसम्’
‘इन्द्रं’, ‘देवं’, वर्द्धितवान् । स च ‘विराजा’, ‘छन्दसा’, युक्त
‘इन्द्रियं’, ‘रेतः’, वयांसि ‘इन्द्रे’, सम्पादयति ॥

अथ नवममन्त्रमाह । “देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसम् ।
देवो देवमवर्द्धयत् । द्विपदा कन्दमेन्द्रियम् । भगमिन्द्रे वयो
दधत् ॥ वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” इति । ‘वनस्पत्याख्यो यो
‘देवः’ अस्ति, स देवो द्यौतमानं ‘वयोधसम्’, ‘इन्द्रम्’, अर्वाङ्ग-
तवान् । स च ‘द्विपदा’, ‘कन्दसा’, सह ‘इन्द्रियमौभाग्यवयांसि’
‘इन्द्रे’, सम्पादयति ॥

अथ दशममन्त्रमाह । “देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयो-
धसम् । देवो देवमवर्द्धयत् । कुकुभा कन्दसेन्द्रियम् । यश इन्द्रे

वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज" इति । 'वारितीनां'
जलप्राप्तीनां ममन्ति 'वर्चिराख्यं यद्देवस्वरूपमस्ति, तदिदं'
वर्चिस्वरूपं द्यातमानं 'वयोधममिन्द्रं देवं', वर्द्धितवत् । तच्च
'ककुभा कन्दमा', महेन्द्रिययोगवयांभीन्द्रे मम्यादयति ॥

अथैकादशमन्वमाह । "देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रं वयो-
धमम् । देवो देवमवर्द्धयत् । अतिच्छन्दमा कन्दमेन्द्रियम् ।
चत्रमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज" [५] इति ।
'स्विष्टकृदाख्यो 'अग्निर्देवो', योऽस्मि, म 'देवः', द्यातमानं 'वयो-
धमम्', 'इन्द्रः', 'देवः', वर्द्धितवान् । म चातिच्छन्दारूपेण 'कन्दमा'
महेन्द्रियबलवयांभीन्द्रे मम्यादयति । अतो धनाधारकस्य धन-
दाननिमित्तम् अयं स्विष्टकृदेव आर्यं 'वेतु' पिबतु । तदर्थं चे
होतः, 'यज' याज्यां पठ ॥

अस्य प्रपाठकस्य अनुवाकार्थमङ्गहः ॥

गृहा उपस्थितिर्होम उपदेशाभाऽभिप्रेतम् ।

तथावश्य ऐन्द्रे तु पशौ चत्वार ईरीताः ॥

पशुत्रयेऽथ चत्वारः सुक्तवाके त्वनन्तरः ।

पितृयज्ञे तत्तरः स्यात् पशवैन्द्रे चतुष्टयम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो दृष्टौ निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥२०॥

समाप्तस्य षष्ठप्रपाठकः ॥

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्दिष्टं तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

षष्ठे प्रपाठके मौत्रामणिः कौकिन्युदीरिता ।

सवनामान एकाहाः कथ्यन्ते सप्तमे स्फुटम् ॥ २ ॥

सूयते ईश्वरत्वेनाभिषिच्यते एष्विति सवाः एकाहविशेषाः । तत्रादौ बृहस्पतिसव उच्यते । तस्मिंश्च बृहस्पतिसवे चोदकप्राप्तान् द्वादशस्वपि स्तोत्रेषु बाधितुम् एकं स्तोमं विधत्ते । “त्रिवृत्स्तोमो भवति । ब्रह्मवर्चसं वै त्रिवृत् । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे” इति । प्रकृतौ वहिष्यमानस्तोत्रे त्रिवृत्-स्तोमश्च षष्ठ्याज्यस्तोत्रेषु माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे पञ्चदश-स्तोमः, चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु आर्भवपवमानस्तोत्रे सप्तदशस्तोमः, यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे एकविंशतिस्तोमः, तान् बाधित्वा सर्वेषु स्तोत्रेषु ‘त्रिवृत्स्तोमः’, एकः कर्तव्यः । तस्य ‘ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात्’ ब्रह्मवर्चसप्राप्तिर्भवति ॥

सोमयागसंस्थाविशेषं विधत्ते । “अग्निष्टोमः सोमो भवति । ब्रह्मवर्चसं वा अग्निष्टोमः । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे” इति ॥

पृष्ठस्तोत्रे विकल्पितबृहत्सोमव्यावृत्त्यर्थं रथन्तरनियमं वि-
धत्ते । “रथन्तरं साम भवति । ब्रह्मवर्चसं वै रथन्तरम् ।
ब्रह्मवर्चसमेवावर्त्तन्ते” इति ॥

होतरि कश्चिद्विधत्ते । “परिस्रजो होता भवति [१] ।
अरूणो मिर्मिरस्त्रिगुणः । एतदे ब्रह्मवर्चसस्य रूपम् । रूपे-
णैव ब्रह्मवर्चसमवर्त्तन्ते” इति । ‘परिस्रजो’ खलतिः, मिरमि
स्रजाकारेण परित एव केशाः न तु मध्य इत्यर्थः । ‘अरूणः’
सन्धावर्णः, ‘मिर्मिरः’ पुनःपुनरतिवेगेन चलुर्मिलनयुक्तः,
‘त्रिगुणः’ त्रिषु वेदेषु शुद्धः, मातृवंशपितृवंशनिजाचारेषु वा
शुद्धः, यत् ‘एतत्’, द्विजवेशस्य लक्षणं खलत्यादि, यच्च त्रिगु-
णत्वं तदुभयमपि ‘ब्रह्मवर्चसस्वरूपम्’, अतस्तदनुकूलं रूपं
‘ब्रह्मवर्चसं’, प्राप्नोति ॥

बृहस्पतिसवस्य उत्पत्तिविधिमुक्त्वा प्रयोगं विधत्ते । “बृह-
स्पतिरकामयत देवानां पुरोधां गच्छेयमिति । स एतं बृह-
स्पतिसवमपश्यत् । तमाहृत् । तेनायजत । ततो वै स देवानां
पुरोधामगच्छत् । यः पुरोधाकामः स्यात् । स बृहस्पतिमवन्
यजेत [२] । पुरोधामेव गच्छति” इति । बृहस्पतेः पुरोधां
देवगुह्यलक्षणं मुख्यत्वं पुरोहित्यं वा ॥

दक्षिणायां विशेषं विधत्ते । “तस्य प्रातःसवने सवने सन्नेषु
नाराशंसेषु । एकादश दक्षिणा नीयन्ते । एकादश माध्यन्दिने
सवने सन्नेषु नाराशंसेषु । एकादश तृतीयसवने सन्नेषु नाराशं-
सेषु । त्रयस्त्रिंशत्सम्यहन्ते । त्रयस्त्रिंशदै देवताः । देवता एवाव-

रुन्धे” इति । भक्षितायाधितश्चमसा ‘नराशंसाः’, तेषु दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य अधस्तात् सन्नेषु सत्सु ‘एकादश’, गावो ‘दक्षिणात्वेन ‘नीयन्ते’ दातव्याः । एवमुत्तरयोरपि सवनयोस्ताः मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्या या देवता-साम्यात् तत्प्रोतिहेतवो भवन्ति, ये देवा दिव्येकादशस्येतिमन्त्रे त्रयस्त्रिंशद्देवा आन्नाताः ॥

दक्षिणायामपरं विशेषमाह । “अथश्चतुस्त्रिंशः । प्राजापत्यो वा अथः [३] । प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशो देवतानाम् । यावतीरेव देवताः । ता एवावरुन्धे” इति । पूर्वोक्तगवापेक्षया चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्यापूरकः ‘अथः’, दातव्यः । प्रजापतिजन्यत्वात् ‘प्राजापत्यत्वम्, ‘प्रजापतिश्च’, पूर्वोक्तदेवतापेक्षया ‘चतुस्त्रिंशः’, अतोऽथदानेन सर्वदेवताप्राप्तिर्भवति ॥

एतस्य कर्मणः सवत्वात् अभिषेकं विधत्ते । “कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । ब्रह्मणे वा एतद्रूपम् । यत् कृष्णाजिनम् । ब्रह्मवर्चमेदैनं समर्द्धयति” इति । कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोपविष्टं यजमानमभिषिञ्चेत् । ऋक्सामयोः ‘कृष्णमृगरूपत्वमाधारणत्वात् ब्रह्मरूपत्वं, तेन ‘ब्रह्मवर्चसममृद्धिः ॥

अभिषेकद्रव्यं विधत्ते । “आज्येनाभिषिञ्चति । तेजो वा आज्यम् । तेज एवास्मिन् दधाति” इति । आज्यस्य स्निग्धत्वात्तेजस्त्वम् ॥

अत्र मीमांसा-चतुर्थीध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ॥

इष्ट्या तु वाजपेयेन हृहस्यतिमवं यजेत् ।

कालं प्रबोध्यते वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥

क्लाश्रुत्या भाति कालोऽत्र मैवमङ्गलबोधनम् ।

श्रुतेर्मुखं प्रक्रिया च तथा मत्यनुगृह्यते ॥

इदमाम्नायते, वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिमवेन यजेत । अग्निं
चित्वा मैत्रामण्या यजेत । तत्रेष्टेति त्वाप्रत्ययः वाजपेयस्य
पूर्वकालिकतां ब्रूते । तस्मादाक्यमिदं बृहस्पतिमवस्थात्तर-
कालीनतां बोधयतीति चेन्नैवं, वाजपेयाङ्गलबोधनमेव क्ला-
श्रुतेर्मुखोऽर्थः । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण क्रि-
याद्वयस्य एककर्तृकतायां तद्विधानात् । यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल
इत्युक्तम्, तथापि तन्न नियतं, मुखं व्यादाय स्वपितृव्यत्र
कालैक्येऽपि प्रयोगात् वाजपेयप्रकरणमप्यङ्गत्वेन गृह्यते । अ-
न्यथा त्वप्रकृते बृहस्पतिमव कालविधानात् प्रकरणं बाधेत । अ-
ङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिमवत्वाभावात् शब्दोऽनुप-
पन्न इति चेत् न, मामग्निहोत्रन्यायेन तद्वर्ष्मातिदेशार्थत्वात् ।
तस्मादाक्यमिदमङ्गलबोधकम् । अग्निं चित्वा त्वाप्रत्ययं याज-
नीयम् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमे बृहस्पतिमवोऽभिहितः । द्वितीये वैश्वमवोऽभिधी-
यते, स च सूत्रकारेण स्पष्टमभिहितः । अथ सवानां व्या-
ख्यातो बृहस्पतिसवः, वैश्वः पुष्टिकाम आग्नेयादीनि सप्त हवींषि

निर्वपति स्पृष्टिः । पष्ठौही मारुत्यालभ्यते, तस्याः पुरस्तात्
स्विष्टकृतो यजमानायतन ऋषभचर्म प्राचीनयीवमुत्तरलोम-
मास्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानं दध्नाभिषिञ्चतीति । तत्र
प्रथमं हविर्विधत्ते । “यदाग्नेयो भवति । अग्निमुखाद्भृद्धिः”
इति । ‘आग्नेयः’ अष्टाकपालः कर्त्तव्यः, समृद्धेरग्निपूर्वकत्वात्
आदावाग्नेयेन तत् समृद्धं कर्म भवति ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते । “अथ यत्पौष्णः । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टि-
वैश्वस्य । पुष्टिमेवावरुन्धे” इति । ‘पौष्णः’ चरुः कर्त्तव्यः, पूष-
देवतायाः पुष्टिहेतुत्वात् । ‘वैश्वस्य’, पुष्टिकामत्वात् ‘पुष्टिमेव’,
प्राप्नोति ॥

अथ तृतीयं हविर्विधत्ते । “प्रसवाय सावित्रः” इति । ‘सा-
वित्रः’, अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः, स च सवितुः ‘प्रसवाय’
प्रेरणाय सम्यद्यते ॥

चतुर्थं हविर्विधत्ते । “अथ यत्त्वाष्ट्रः । त्वष्टा हि रूपाणि
विकरोति” इति । अष्टाकपालः ‘त्वाष्ट्रः’ कार्यस्तस्मात् ‘त्वष्टा’,
निषिक्ते रेतसि विविधानि रूपाणि करोति ॥

पञ्चमं हविर्विधत्ते । “निर्वरुणत्वाय वारुणः [१] । अथो
य एव कश्च सन्त्सूयते । स हि वारुणः” इति । अष्टाकपालः
‘वारुणः’, कार्यः, स च ‘निर्वरुणत्वाय’ वरुणपाशराहित्याय
सम्यद्यते । अपि च पूर्वं ‘यः’, ‘कः’, ह्यल्पः पुरुषः ‘सन्’, ‘सूयते’
अभिषिच्यते । ‘स हि’, तदा ‘वारुणः’ वरुणेन अनुगृहीत
इत्युच्यते । तस्मात् वारुणयागोऽभिषेकयोग्यः ॥

षष्ठं हविर्विधत्ते । “अथ यद्वैश्वदेवः । वैश्वदेवो हि वैश्वः” इति । एकादशकपालो ‘वैश्वदेवः’ कार्यः, यस्मात्, ‘वैश्वः’, विश्वे-
देवैः सह प्रजापतेर्मध्यभागात् उत्पन्नः । तं विश्वे देवा देवता
अन्वसृज्यन्त, जगतीरुन्दो वै रूपं माम वैश्वो मनुष्याणामिति
श्रुत्यन्तरविधानात् । ततस्तदीयत्वात् वैश्वदेवस्तत्र योग्यः ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते । “अथ यस्मार्तः । मार्तः हि वैश्वः” इति । एकादशकपालो ‘मार्तः’ कार्यः, मरुतां देववित्त्वेन
वैश्वयागे योग्यत्वात् मरुतां वित्त्वम् । मार्तः वै देवानां
विश इति विप्रभिद्धश्रुतेः ॥

अधिकशङ्कानिवृत्तये हविःमह्यां दर्शयति । “मरुतां
हवींषि भवन्ति । सप्त गणा वै मरुतः” इति । ईदृङ् चान्या-
दृङ् चेत्यादयः सप्त गणाः ॥

अथ पशुं विधत्ते । “पृथ्निः पृथोही मारुत्यालभ्यते । विड
वै मरुतः” इति । ‘पृथ्निः’ श्वेतवर्णः, ‘पृथोही’ चतुर्वर्षा
तादृशी काचित् अजा मरुदेवताकाऽऽलभ्यया ॥

अथाभिषेककालविधिमुन्नयति । “विश एवेतन्मध्यतोऽभि-
षिच्यते । तस्मादा एष विशः प्रियः । विशो हि मध्यतोऽभि-
षिच्यते” इति । एतस्य पशोर्मध्ये स्निष्टकृतः पुरस्तात् अभि-
षिच्येदिति विध्युक्तेयः । एवं सति, ‘विशः’ प्रजायाः, मध्य एत-
दभिषेचनं कृतं भवति । यस्मात्, ‘विशः’ मध्ये अभिषेकः कृतः
‘तस्मात्’ एव ‘एषः’ वैश्वः, सर्वानुष्टायिविशां ‘प्रियः’ भवति ॥

अभिषेकार्यमासनं विधत्ते । “ऋषभचर्मोऽध्यभिषिच्यति ।

स हि प्रजनयिता” इति । यस्मादृषभः प्रजात्यादकः तस्मा-
त्तदीयस्य चर्माणि पर्यभिषिञ्चेत् ॥

अभिषेकद्रव्यं विधत्ते । “दध्नाऽभिषिञ्चति । ऊर्वा अन्नाद्यं
दधि । ऊर्ज्वेनमन्नाद्येन समर्द्धयति” [२] इति । दध्ना रस-
रूपत्वात् तादृशेनान्नेन ‘एनं’ वैश्वं रसवद्याजिनं ‘समर्द्ध-
यति’ इति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये वैश्वसर्वोऽभिहितः । तृतीये ब्राह्मणसर्वोऽभिधीयते ।
स च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः, ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकाम आग्ने-
यादीन्यष्टौ हवींषि निर्वपति पुरस्तात् स्विष्टकृतः, हिरण्येन
घृतमुत्पूय तेन कृष्णाजिन आसीनमभिषिञ्चतीति । तान्येतानि
हवींषि विधातव्यानि । तत्र प्रथमं विधत्ते । “यदाग्नेयो भवति ।
आग्नेयो वै ब्राह्मणः” इति । ‘आग्नेयः’, अष्टाकपालः कर्त्तव्यः,
अग्निना सह ब्राह्मणस्य प्रजापतिमुखजलसाम्येन आग्नेयत्वम् ॥

द्वितीयं विधत्ते । “अथ यत् सौम्यः । सौम्यो हि ब्रा-
ह्मणः” इति । ‘सौम्यः’ एकादशकपालः कर्त्तव्यः । सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः, ब्राह्मणस्य सौम्यत्वम् ॥

तृतीयं विधत्ते । “प्रसवायैव सावित्रः” इति । ‘सावित्रः’
अष्टाकपालः कार्यः, स च ‘प्रसवायैव सावित्रः’, इति कल्प्यते ॥

चतुर्थं विधत्ते । “अथ यदार्हस्यत्यः । एतद्वै ब्राह्मणस्य

वाक्पतीयम्” इति । ‘बार्हस्पत्यः’ अष्टाकपालः कर्त्तव्यः, यद्बृह-
स्पतिसम्बन्धितम् एतदेव ‘ब्राह्मणस्य’, वाक्पतित्वं नाम ॥

पञ्चमं विधत्ते । “अथ यदग्नीषोमीयः । अग्नेयो वै ब्रा-
ह्मणः । तौ यदा सङ्गच्छेते [१] । अथ वीर्यावत्तरो भवति”
इति । ‘अग्नीषोमीयः’, एकादशकपालः कर्त्तव्यः, ब्राह्मणस्य
अग्नेयत्वं पूर्वमुक्तम् । तेन पूर्वोक्तं सौम्यत्वमपि उपलब्ध्यते ।
‘तौ’ अग्निश्च सोमश्च इत्येतौ ‘यदा’, सङ्गतौ भवतः, तदानीं
द्विगुणब्राह्मणेन वीर्यातिशयो भवति ॥

षष्ठं विधत्ते । “अथ यत्सारस्वतः । एतद्धि प्रत्यचं ब्राह्मणस्य
वाक्पतीयम्” इति । ‘सारस्वतः’ अष्टाकपालः कार्यः, ‘ब्राह्म-
णस्य’ सरस्वतीसम्बन्धितं ‘यत्’ अस्ति एतत् प्रत्यक्षमेव ‘वाक्पति-
त्वम्, बृहस्पतिसम्बन्धेन तु यदाक्पतित्वं पूर्वमुक्तं तच्छास्त्रमि-
दम् । जिह्वायाः सरस्वतीसम्बन्धे तु तदाक्पतित्वम् अनुभूयते ॥

सप्तमं विधत्ते । “निर्वरुणत्वायैव वारुणः । अथो य एव कश्च
मन्तूयते । स हि वारुणः” इति । ‘वारुणः’ अष्टाकपालः क-
र्त्तव्यः, स च पूर्ववत् वरुणपाशराहित्यायैव सम्यक्षते । अपि च
‘य एव’, ‘कः’ चित् पुमान् धर्माऽपि ‘सूयते’ अभिप्रेक्ष्यते, ‘सः’
पुमान् वरुणेन अनुगृहीतो राजा भवति ॥

अष्टमं विधत्ते । “अथ यद् द्यावापृथिव्यः । इन्द्रा वृत्राय
वज्रमुदयच्छत् । तं द्यावापृथिवी नाम्नमन्यताम् । तमेतेनैव
भागधेयेनात्मन्येताम् [२] । वज्रस्य वा एषोऽनुमानाय । अनु-
मतवज्रः सूयाता” इति । ‘द्यावापृथिव्यः’ एककपालः कर्त्तव्यः,

पुरा कदाचित्, 'इन्द्रः', वृत्रवधार्थं 'वज्रम्', उद्यतवान्, 'तम्' इन्द्रं ते 'द्यावापृथिवी नान्वमन्येताम्'। अनुमत्यभावे कारणं दर्शपूर्णमासब्राह्मणे स्पष्टं श्रुतम्, ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा प्रहारावयोर्वै शृत इति । योऽथमेककपालरूपो भागोऽस्ति तेन 'भागधेयेन', तुष्टे द्यावापृथिवी वृत्रवधार्थम् उद्यतं वज्रमिन्द्रम् अङ्गीकृतवत्यौ । अतोऽत्रापि यः पुरोडाशः स एव 'वज्रस्य', 'अनुमत्यर्थं' सम्यद्यते, 'अनुमतवज्रः', हि, पुरुषः शत्रुलये समर्थत्वात् 'स्रयाता' अभिषेकमर्हतीत्येव अभिज्ञा आज्ञः ॥

अधिकलशङ्कानिवारणाय हविःसंख्यां दर्शयति । "अष्टावेतानि हवींषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्री ब्रह्मवर्चसम् । गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे" इति । अष्टसंख्यापेताया गायत्र्या ब्रह्मवर्चसहेतुतया ब्रह्मवर्चसलप्राप्तिः ॥

अभिषेकद्रव्यस्रोतस्त्वनं विधत्ते । "हिरण्येन घृतमुत्पुनति तेजस एव रुचे" इति । निर्मलद्रव्यत्वात् स्वतोऽपि 'घृतं' तेजोऽर्थमेव पुनरपि हिरण्योत्पवनेनात्यन्तदीप्त्यर्थं भवति ॥

अभिषेककालीनमाधारं विधत्ते । "कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति ब्रह्मणा वा एतदृक्सामयो रूपम् । यत् कृष्णाजिनम् । ब्रह्मन्नेवैनमृक्सामयोरध्यभिषिञ्चति" इति । 'कृष्णाजिने', समासीनमेनमभिषिञ्चेत् । कृष्णाजिनञ्च 'ब्रह्मणः' वेदस्य सम्बन्धिनाः 'अृक्सामयोः' स्वरूपम्, अृक्साममिवैतामित्यन्यत्राद्यानात् । अतः कृष्णाजिने अभिषेकेण 'ब्रह्मन्नेव' वेद एव 'अृक्सामयोः' उपरि 'एनम्', 'अभिषिञ्चति' ॥

द्रव्यं विधत्ते । “घृतेनाभिषिञ्चति । तथा वीर्यावक्त्रो
भवति” [३] इति । घृतस्य वज्ररूपत्वमन्यत्रास्नातम्, घृतं खलु वै
देवा वज्रं ह्रलेति । अतो ‘घृतेन’ अभिषेके वीर्यातिशयो भवति ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाऽनुवाकः ।

तृतीये ब्राह्मणस्यो अभिहितः । चतुर्थे सोमस्यो अभि-
धीयते । तस्य सोमयागरूपत्वं निषिध्य पशुरूपत्वं विधत्ते । “न वै
सोमेन सोमस्य सर्वोऽस्ति । हतो ज्येष्ठः । अभिपुतो ज्येष्ठः । न
हि हतः सुयते । सोमोऽसुतवशामालभते । सोमो वै रेतोधाः ।
रेत एव दधाति” इति । ‘सोमेन’ यागेन, ‘सोमस्य’ देवस्य च,
‘सर्वः’ अभिषेको नैवास्ति । यस्मात् कारणाच्च येषु सोमो ‘हतः’
हननमपि कथमिति तदुच्यते, यस्मात्, ‘ण्यः’ सोमः, ‘अभिपुतः’,
तस्मादस्ति तस्य हननम् । घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिपुष्यन्ति
इत्यन्यत्राभिषवस्य हननरूपत्वश्रवणात् । ‘न हि’, कश्चिदपि ‘हतः’
पुरुषः अभिषिच्यमानो दृश्यते, तस्मात् सोमस्याभिषेकमिद्वये
सोमयागं परित्यज्य सोमदेवताकां ‘सुतवशाम्’ आलभते । सकृत्
प्रजामुत्पाद्य पश्चात् बन्ध्या सुतवशा सोमस्य रेतोधारकत्वात् ।
तथा देवतया ‘रेत एव’, धारयतीति ॥

अथाभिषेकमन्त्रं विधत्ते । “सोम्यर्चाभिषिञ्चति । रेतोधा
ज्येष्ठा । रेतः सोमः । रेत एवास्मिन् दधाति” इति । अषाढ-
मित्यादिका वक्ष्यमाणा ‘सोमो’ यस्मात् ऋग्-‘ण्यः’, रेतोधार-

एहेतुः 'सोमः' अपि रेतःस्वरूपः। अतः सौम्या अभिषेके सति
'अस्मिन्' यज्ञे यजमाने 'रेत एव दधाति' ॥

अस्मिन् सवे कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते। "यत्किञ्च राजसूयसृते
सोमम्। तत्सर्वं भवति" इति। 'राजसूये' हेमपवित्राभिषे-
चनीयदशपेयकेशवपनीयव्युष्टिद्विरात्रचतुष्टिसञ्ज्ञाः सप्त सोम-
यागाः, तान् वर्जयित्वा यत्किञ्चित् अनुमत्यादिकं सौत्रामण्यं
तं प्रयोगजातं 'तत्सर्वं' अस्मिन् सोमसवे अनुष्ठेयम्। तस्मिन्
राजसूयप्रयोगमध्ये अरत्नीनां हविर्भ्य ऊर्द्धं संसृपां हविर्भ्यः
पुरस्तात् सोमो सूतवशाऽऽलब्धव्या, तस्याः स्निष्टकृतः पुरस्ता-
दभिषेकः कार्यः ॥

अभिषेकाय सोमोमृचं पठति। "अषाढं युत्सु पृतनासु
पग्निम्। सुवर्षामश्वां वृजनस्य गोपाम्। भरेषुजाः सुचितिः
सुश्रवसम्। जयन्तं त्वामनु मदेम सोम" [१] इति। हे सोम
वयं 'त्वाम्' अनुसृत्य 'मदेम'। कीदृशं त्वाम्, 'युत्सु' युद्धेषु,
'अषाढं' सोढुम् अशक्तं, 'पृतनासु' सेनासु, 'पग्निं' पूरकं, 'सु-
वर्षां' सुवः स्वर्गस्थात्यरिष्टं विनाशयतीति सुवर्षा तं सुवर्षाम्,
'अश्वां' न केनापि स्यायते भुज्यत इत्यश्वा तं, वृजनं पाप-
वर्जनं तस्य 'गोपां' रक्षितारम्, भरेषु भरणीयेषु अग्निष्टोमादिषु
जायते निवसतीति भरेषुजाः तं 'भरेषुजां' 'सुचितिं' शोभन-
चितिः भूमिर्निवामस्थानं यस्यासौ सुचितिः तं, सुश्रवः को-
र्त्तिर्यस्यासौ सुश्रवाः तं 'सुश्रवसं'। 'जयन्तं' सर्वत्र जयशीलम् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ॥

चतुर्थे सोमसर्वोऽभिहितः । पञ्चमे पृथिमवो अभिधीयते । तमेतं विधत्ते । “यो वै सोमेन सृयते । स देवसवः । यः पशूना सृयते । स देवसवः । य इष्ट्या सृयते । स मनुष्यसवः । एतं वै पृथये देवाः प्रायच्छन् । ततो वै सोऽप्यारणानां पशूना-
मसृयत । यावतीः कियतीश्च प्रजा वाचं वदन्ति । तामाऽऽ-
सर्वासाऽ सृयते [१] । य एतेन यजते । य उचैनमेवं वेद” इति ।
‘यः’ ऋतुः, ‘सोमेन’, ‘सृयते’ निष्पाद्यते, ‘सः’ देवानां योग्यः सवः,
यथा पूर्वोक्तो बृहस्पतिः सवः । ‘यः’ च ‘पशूना’ निष्पाद्यते वैष्ण-
वसवः । ‘सः’ अपि देवानामपि योग्यः सवः । अतस्तदुभयं
तथैव तिष्ठतु । ‘यः’ च ‘इष्ट्या’ निष्पाद्यते ‘सः’ मनुष्ययोग्यः सवः
सर्वेषां सुलभः । तस्मात् ‘एतम्’ एव मनुष्यसवं पृथिनाम्न कर्मोचि-
द्राज्ञे वेनपुत्राय ‘देवाः प्रायच्छन्’ । तस्मादेव मनुष्यसवः सपृ-
थिः । ‘आरणानाम्’, अपि ‘पशूनाम्’, ‘असृयत’ अधिपतिराज्ञोत्,
किमुत ग्राम्याणाम् । पृथिना अनुष्ठितत्वात् अयं पृथिमवः । ‘एतेन’
पृथिसवेन ‘यो यजते’, ‘यस्य एनं वेद’ स द्विविधाऽप्यसौ पुरुषः
प्रजाभिरुच्यमानानां ‘तासां सर्वासां’ वाच्यां, ‘सृयते’ अधिपति-
र्भवति । प्रजाश्च ‘यावतीः कियतीश्च’ यावत्यः कियत्यश्च सन्ति,
ताः ‘प्रजाः वाचं वदन्ति’ । तस्यां वाचि कोऽपि अंगो न परि-
त्यजते । तदभिप्रेत्य तामां सर्वासामिति सङ्गवचननिर्देशः ॥

अस्मिन् पृथिमवे अभिषेकमन्त्रं विधत्ते । “नाराजऽस्य-
र्चाऽभिषिञ्चति । मनुष्या वै नराजऽसः । निरुत्थ वावैतत् ।

अथाभिषिञ्चति” इति । नरैः शंसनीयः, स्वयमपि मनुष्यरूपो देवविशेषो नराशंसः, तत्सम्बन्धिनी येमे पञ्चाशतमित्यादिका ‘नाराशंसी’ तयाऽभिषिञ्चेत् । तत्र पूर्वोक्तरीत्या मनुष्यमूर्त्तय एव देवा नाराशंसशब्देनोच्यन्ते, तत्सम्बन्धि अभिषेचनं यदस्ति एतेन ‘निऋत्यैव’ अपल्लयैव । भवन्तः मनुष्याः अतो भव-
ज्जातीयानस्मान् अनुग्रहीतुम् अर्हन्तीत्येवं प्रलोभ्यैवानन्तरम् ‘अभिषिञ्चति’ ॥

अस्मिन् पृथिसवे कर्त्तव्यविशेषं विधत्ते । “यत्किञ्च राज-
सूयमनुत्तरवेदीकम् । तत्सर्वं भवति” इति । राजसूये उत्तर-
वेदियुक्ताः सत्यसोमयागाः द्विपशुः पशुबन्धः चातुर्मास्यानि
च एतानि वर्ज्जयित्वा यदन्यदानुमत्यादिकं सौत्रामण्यान्तमस्ति,
‘तत्सर्वम्’ अत्र कर्त्तव्यम् ॥

अथ नराशंसीमृत्तं पठति । “ये मे पञ्चाशतं ददुः ।
अश्वानां सधस्तुतिः । द्युमदग्ने मही अश्वः । बृहत्क्षधि मघो-
नाम् । नृवदमृत नृणाम्” [२] इति । ‘ये’ मनुष्याः ‘मे’ मह्यमृ-
त्तिजे ‘अश्वानां पञ्चाशतं’, ‘ददुः’ दातुं समर्थाः । तेषां ‘मघोनां’
धनिकानां, ‘नृणां’ मनुष्याणां यजमानानां यज्ञे हे ‘अग्ने’
‘सधस्तुतिः’ स्तुत्या सहितं ‘अश्वः’ ‘बृहत्क्षधि’ । कीदृशं अश्वः,
‘द्युमत्’ दीप्तिमत् धनयुक्तमित्यर्थः । ‘मही’ महत्, ‘नृवत्’ पुत्र-
भृत्यादियुक्तम्, अमृतशब्दः सम्बुध्यन्तोऽग्निविशेषणम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाऽनुवाकः ।

पञ्चमे प्रथमव उक्तः । षष्ठे गोसव उच्यते । “एष गो-
सवः । षट्त्रिंश उक्थ्यो बृहत्सामा । पवमाने कण्वरक्ष-
न्तरं भवति” इति । ‘रक्षः’ वक्ष्यमाणः, ‘गोसवाख्यः कतुरनु-
ष्ठेयः, स च सर्वेषु स्तोत्रेषु ‘षट्त्रिंशत्सोमयुक्तः, ‘उक्थ्यं-
स्यारूपपृष्ठस्तोत्रे ‘बृहत्सामयुक्तः, तस्य ‘पवमानस्तोत्रे ‘कण्वरक्ष-
न्तराख्यं’ साम भवति ॥

अथ वाजपेयराजसूयाभ्यामुक्तवृत्तेन एतं सर्वं प्रब्रंशति ।
“यो वै वाजपेयः । स सप्तात्सवः । यो राजसूयः । स वरूष-
सवः । प्रजापतिः स्माराज्यं परमेष्ठो । स्माराज्यं गौरैव” इति ।
‘यः’, अयं ‘वाजपेयः’, अस्ति, ‘सः’, अयं ‘सासाज्यहेतुरेव
‘सवः’ । ‘यः’, च ‘राजसूयः’, ‘सः’, अपि ‘वरूषैश्वर्यप्राप्तिहेतु-
रेव’ ‘सवः’, न तु तदुभयमधिकफलप्राप्तिहेतुः । यस्तु ‘स्माराज्यं’
अपराधीनं प्राप्तः, ‘परमेष्ठो’ परमे पदे स्थितः, ‘प्रजापतिः’,
अस्ति; स तु सर्वेभ्यः फलेभ्यः अधिकफलभूतः । स्माराज्यं हि
सर्वैः प्रार्थ्यते ‘स्माराज्यं’, नाम ‘गौरैव’ गोसव एव, स्माराज्य-
प्राप्तिहेतुत्वात् ॥

एतदनुष्ठानं तद्देनञ्च प्रब्रंशति । “गौरिव भवति [१] ।
य एतेन यजते । य उचैनमेवं वेद” इति । यथा ‘गौः’, अरक्षे
कञ्चन्दचारी, एवमयं ब्रह्मलोकेऽपि स्तन्त्रो भवति ॥

बृहत्सामेति यदुक्तं तदेव सामद्वयरूपेण प्रब्रंशति । “उठे

बृहद्रथन्तरे भवतः । तद्धि स्वाराज्यम्” इति । अत्र एकैकेन
‘बृहत्साम्ना सामद्वयसाध्योऽतिशयः क्रियते । अतस्तद्धि बृहत्सा-
मानुष्ठानमेव ‘स्वाराज्य’प्राप्तिहेतुः ॥

दक्षिणायां विशेषं विधत्ते । “अयुतं दक्षिणाः । तद्धि स्वा-
राज्यम्” इति । गवाम् ‘अयुतम्’, अत्र ‘दक्षिणात्वेन दातव्यम् ॥

अभिषेकद्रव्यं विधत्ते । “प्रतिधुषाऽभिषिञ्चति । तद्धि स्वा-
राज्यम्” इति । ‘प्रतिधुषा’ तदानोमेव दुग्धेन क्षीरेण ‘अभि-
षिञ्चेत्, सोऽयमभिषेकः अयुतगोप्राप्तवत् ‘स्वाराज्य’हेतुः ॥

अथाभिषेकस्य देशकालौ विधत्ते । “अनुद्धते वैथे दक्षि-
णत आहवनीयस्य बृहतस्त्रोत्रं प्रत्यभिषिञ्चति” इति । ‘वैथे’
वैद्यां मध्ये ‘आहवनीयस्य’, ‘दक्षिण-भागे योऽयम् ‘अनु-
द्धत’देशोऽस्ति, सोऽयमभिषेकस्य देशः योग्यः, तस्मिन् देशे
‘अभिषिञ्चेत् । ‘बृहतस्त्रोत्रं प्रति’ बृहत्साम्ना क्रियमाणं स्त्रोत्रं
यदा प्रवर्त्तते तदा ‘अभिषिञ्चेत् ॥

विधत्ते । “इयं वाव रथन्तरम् [२] । असौ बृहत् । अन-
क्षीरेवैनमनन्तर्हितमभिषिञ्चति” इति । यदिदं कण्वरथन्तरं
पवमानस्त्रोत्रे प्रवृत्तं तद्भूमिस्वरूपं, यच्च पृष्ठस्त्रोत्रे ‘बृहत्’,
साम तद्दुष्टलोक रूपं, तयोः उभयोर्लोकयोः मध्ये ‘अनन्तर्हित’
व्यवधानरहितमेव ‘एनं’ यजमानम् ‘अभिषिञ्चति’ ॥

षट्त्रिंश उक्त्यो बृहत्सामेति यत् पूर्वमुक्तं तच्च स्त्रोत्रं
प्रशंसति । “पशुस्त्रोमो वा एषः । तेन गोमवः । षट्त्रिंशः
वर्षः” इति । यस्मादेष ऋतुः ‘पशुहेतुना ‘स्त्रोमेन युक्तः, ‘तेन

गोसवः', इत्युच्यते । पशुहेतुसोमयुक्तमेव 'षट्त्रिंशः', इत्यनेन
विशदीक्रियते । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, बार्हताः पशव इत्य-
चोक्तम् । अतोऽस्मिन् गोसवे 'सर्वः' अपि सोमः षट्त्रिंश
एव क्रियते न तु त्रिवृदादिः ॥

अथाभिषेकार्थमन्वमाह । "रेवञ्जातः सहसा वृद्धः । च-
त्राणां चत्रमृत्तमो वयोधाः । महान्महिले तस्तभानः । चचे
राष्ट्रे च जागृहि । प्रजापतेस्त्वा परमेष्ठिनः स्माराज्येनाभि-
षिञ्चामि" इति । हे यजमान त्वं 'रेवत्' धनवत् जीवनं
यथा भवति तथा, 'जातः' प्रवृत्तः, 'सहसा वृद्धः' बलेना-
धिकः, 'चत्राणां' बलवती मध्ये 'चत्रमृत्तमः' अतिशयेन बल-
वान्, 'वयोधाः' दीर्घायुष्यधारी, 'महान्' विद्याचारादि-
गुणैरधिकः, 'महिले' पूज्यले, 'तस्तभानः' स्थिरवर्त्तमानः, 'चचे'
बलकार्यं, 'राष्ट्रे' च जनपदेऽपि 'जागृहि' अप्रमत्तो बर्द्धस्व ।
'परमेष्ठिनः' उत्तमे पदे स्थितस्य, 'प्रजापतेः', मन्त्रिणा 'स्मारा-
राज्येन' पराधीनरहितत्वेन राज्येन निमित्तेन, 'त्वाम्' 'अभि-
षिञ्चामि' ॥

तमेतं मन्त्रं विधत्ते । "इत्याह स्माराज्यमेवैनं गमयति"
[३] इति । 'इति' उक्तमेतं मन्त्रमेतदभिषेककाले पठेत्, तेन
पाठेन 'एनं' यजमानं, 'स्माराज्यं', प्रापयति ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

वष्टे गोसवोऽभिहितः । सप्तमे ओदनसवोऽभिधीयते ।

कल्पः । 'ओदनसवेन अन्नाद्यकामो रोहिण्यां यजतोपयुषं
अपयति दर्व्विहोमो भवत्युदित आदित्ये सिंहे व्याघ्र' इति ।
यतस्त आहुतीः रोदनाद्भवेति । तत्र प्रथमामृचमाह ।
"सिंहे व्याघ्र उत या वृदाकौ । लिषिरग्नौ ब्राह्मणे सूर्ये या ।
इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा न आगन्वर्चसा संविदाना"
इति । 'वृदाकुः' मनुष्य-निगरणसमर्थोऽजगरः सर्पः, 'सिंहादिषु
अन्यादिषु च 'या', इयं 'लिषिः', अप्रष्टव्यलक्षणं तेजः, तदभि-
मानिनी 'या', 'देवी', 'सुभगा' सौभाग्ययुक्ता सती, 'इन्द्रं' पर-
मैश्वर्ययुक्तं पुरुषं 'जजान' उत्पादयामास । 'सा', 'देवी', 'वर्चसा'
बलेन, 'संविदाना' ऐकमत्यङ्गता सती, 'नः' अस्मान् प्रति,
'आगन्' आगच्छतु ॥

अथ द्वितीयामाह । "या राजन्ये दुन्दुभावायतायाम् ।
अश्वस्य क्रन्धे पुरुषस्य मायौ । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान ।
सा न आगन्वर्चसा संविदाना" इति । 'राजन्ये' क्षत्रिये, 'आ-
यतायां' तादृशमाणायां, 'दुन्दुभौ', 'अश्वस्य', 'क्रन्धे' क्रन्दने
हेषिते, 'पुरुषस्य', 'मायौ' सिंहनादादिशब्दे, एतेषु 'या',
लिषिर्गान्धोर्लक्षणा तदभिमानिनी 'या', 'देवी', 'सा न
इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयामृचमाह । "या हस्तिनि दीपिनि या हि-
रण्ये । लिषिरग्नौ पुरुषेषु गोषु [१] । इन्द्रं या देवी सुभगा

जिज्ञान । सा न आगन्वर्त्तमा संविदाना" इति । नगरे जात-
स्तत्रैव वर्त्तमानो 'हस्ती', अरण्ये जातस्तत्रैव वर्त्तमानो 'दीपी',
इत्यवान्तरभेदः । दीपी सृगान्तरं वा । हस्तादिषु च 'या',
'त्विषिः' दीर्घत्वमहत्त्वलक्षणा, तदभिमानिनी 'या', 'देवी', 'सा'
न इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ चतुर्थीमाह । "रथे अत्तेषु वृषभस्य वाजे । वाते
पर्जन्ये वरुणस्य शुभ्रे । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा
न आगन्वर्त्तमा संविदाना" इति । 'वाजः' वेगः, 'शुभ्रः' बलम्,
'रथादिषु' 'वातादिषु' या त्विषिः स्वकायंचमल्लक्षणा तद-
भिमानिनी 'या देवी', सा, इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

कल्पः । 'राडसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं मन्थान् कल्पयन्वाज्यं मन्त्रं
ब्राह्मणः, पाथोमन्त्रं राजन्यो दधिमन्त्रं वैश्य उदमन्त्रं शूद्रः'
इति । तान्मन्त्रानाह । "राडमि विराडमि । मघाडमि स्मरा-
डमि" इति ॥ हे आज्यमन्त्र त्वं 'राडमि' राजमानोऽमि,
विविधं राजत इति 'विराट्', मन्त्रपाजत इति 'मघाट्',
स्नातव्येण राजत इति 'स्मराट्' ॥

कल्पः । 'इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्तं श्रीणामीति ब्रा-
ह्मणः', मरुभिराज्यं श्रीत्वा तेजोऽमि इत्यभिमन्त्र्य एतत्ते
प्रयच्छामीति यजमानाय प्रयच्छति, तेजस्वदन्तु मे मुखमिति
प्रतिगृह्य भक्षयति एवमितरेषामुत्तरोत्तरं अयणोऽभिमन्त्रणः;
प्रदानो भक्षणश्च यथा लिङ्गम् इति । तत्र अयणमन्त्राणां
पाठस्तु । "इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्तं श्रीणामि । इन्द्राय

तोजस्वत ओजस्वन्तः श्रीणामि [२] । इन्द्राय त्वा पयस्वते
 पयस्वन्तः श्रीणामि । इन्द्राय त्वायुष्मत् आयुष्मन्तः श्रीणामि”
 इति । हे आज्यमन्य ‘त्वां’, ‘तेजोयुक्ते’ इन्द्रार्थे ‘तेजस्वन्तः’, ‘त्वां’,
 सकृभिः सह ‘श्रीणामि’ पचामि । आज्यस्य तेजोरूपत्वेन तेज-
 स्वम् । एवं पयोमन्यादिषु योज्यम् । ओजसो बलहेतुत्वात्
 पयोमन्य ओजस्वान् । दर्शष्टौ च इन्द्रः पय इत्याम्नानात् ।
 ‘इन्द्रस्य’ ‘पयस्वत्वं’, दधिमन्यस्य पयोविकारत्वेन पयस्वत्वम् ।
 शिरश्चीवीत्वात् ‘इन्द्रस्य’ ‘आयुष्मत्वम् । उदमन्यस्य आयुर्हेतुत्वात्
 आयुष्मत्वम् ॥

आज्यमन्यस्य अभिमन्त्रणादींस्तीक्ष्णान्वानाह । “तेजोऽसि ।
 तप्ते प्रयच्छामि । तेजस्वदस्तु मे मुखम् । तेजस्वच्छिरो अस्तु
 मे । तेजस्वान् विश्वतः प्रत्यङ् । तेजसा समिष्टृग्धि मा” इति ।
 हे आज्यमन्य त्वं ‘तेजोरूपोऽसि’, हे यजमान ‘तत्’ मन्यद्रव्यं, ‘ते’
 तुभ्यं, ‘प्रयच्छामि’, ‘मे’ मम, यजमानस्य, ‘मुखं’, ‘तेजोयुक्तम्’,
 ‘अस्तु’, ‘शिरः’, अपि ‘तेजस्वदस्तु’, हे मन्य त्वं ‘तेजस्वान्’, भूत्वा
 ‘विश्वतः’ सर्वस्मात् अन्यस्मात् ‘प्रत्यङ्’ प्रत्यासन्नः सन् ‘मां
 ‘तेजसा’, ‘समिष्टृग्धि’ सम्यक्तं कुरु ॥

पयोमन्यस्य अभिमन्त्रणादींस्तीक्ष्णान्वानाह । “ओजोऽसि ।
 तप्ते प्रयच्छामि [२] । ओजस्वदस्तु मे मुखम् । ओजस्वच्छिरो
 अस्तु मे । ओजस्वान् विश्वतः प्रत्यङ् । ओजसा समिष्टृग्धि मा”
 इति । ‘ओजः’ बलम्, अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

दधिमन्यस्य अभिमन्त्रणादींस्तीक्ष्णान्वानाह । “पयोऽसि । तप्ते

प्रयच्छामि । पयस्वदस्तु मे मुखम् । पयस्वच्छिरो अस्तु मे ।
पयस्वान् विश्वतः प्रत्यङ् । पयसा सन्निपृग्धि मा” [४] इति ।
दधिमन्यस्य पयोविकारत्वात्, ‘पयस्सुमुखस्य पयोभोजित्वात्,
पयस्वम् । ‘शिरः’ शब्देन कृत्स्नो देह उपलक्ष्यते । तस्य पयो-
जन्यशक्तिमत्त्वात् पयस्वं । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

उदमन्यस्य अभिमन्त्रणादीन्मन्त्रानाह । “आयुरसि ।
तप्ते प्रयच्छामि । आयुषदस्तु मे मुखम् । आयुषच्छिरो अस्तु
मे । आयुषान् विश्वतः प्रत्यङ् । आयुषा सन्निपृग्धि मा” इति ।
उदमन्यस्य आयुर्हेतुत्वात् आयुष्टम् । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

कल्पः । ‘आदनशेषं यजमानः प्राञ्जातीममग्र आयुषे
वर्चसे कृधीति प्राञ्जन्तमभिमन्त्रयते’ इति । पाठस्तु, “इममग्र
आयुषे वर्चसे कृधि । प्रियः रेतो वरुण सोमराजन् । मा
ते वाक्सा अदिते शर्षं यच्छ । विश्वे देवा जरदष्टिर्यथा सत्”
[५] इति । हे ‘अग्ने’, ‘इमं’ यजमानम्, ‘आयुषे’ दीर्घायुस्त्राय,
‘वर्चसे’ बलाय, च ‘कृधि’ समर्थं कुरु । हे ‘वरुण’, ‘प्रियं कृधि’
अभीष्टं कुरु, हे ‘सोमराजन्’, ‘रेतः कृधि’ प्रजोत्पादनसामर्थ्यं
कुरु । हे ‘अदिते’, ‘अस्मै’ यजमानाय, ‘ते’ तव, ‘शर्षं यच्छ’
सुखं देहि, हे ‘विश्वे देवाः’, अयं यजमानो ‘जरदष्टिर्यथा सत्’
जराप्राप्तिमान् यथा भवति, तथा कुर्वन्तु, चिरजीविनं
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

कल्पः । ‘हिरण्यं यजमानाय बभ्रात्यायुरसि विश्वायुरसो-
त्यावध्यमानो अपति’ इति । पाठस्तु, “आयुरसि विश्वायुरसि ।

सर्वायुरसि सर्वमायुरसि” इति । हे हिरण्य त्वम् । ‘आयुर्हेतु-
रसि’ इति न केवलं ममैवायुर्हेतुः, किन्तु ‘विशेषां मनुष्याणां,
‘सर्वेषां देवानाञ्च, ‘आयुर्हेतुरसि, तस्मात्त्वमेव ‘सर्वायुः, ‘असि’ ॥

कल्पः । ‘तैरेनं संसृष्टैरभिषिञ्चति यतो वातो मनोजवाः
इति । तैरपां गृह्यैः । पाठस्तु, “यतो वातो मनोजवाः । यतः
क्षरन्ति सिन्धवः । तासां त्वा सर्वासां रुचा । अभिषिञ्चामि
वर्चसा” इति । ‘यतः’ यस्याः रुचः, दीप्तिः, वेगवान् ‘वातः’,
प्रवर्तन्ते, पुनरपि ‘यतः’, सिन्धवः, ‘मद्यः’, ‘मनोजवाः’ मनो-
वेगयुक्ताः, सत्यः ‘क्षरन्ति’ प्रवहन्ति, ‘तासां’ सर्वासां सन्ध-
न्विन्या ‘रुचा’, ‘त्वां’ यजमानं, ‘वर्चसा’ बलनिमित्तम् ‘अभि-
षिञ्चामि’ ॥

कल्पः । ‘समुद्र इवासि गङ्गानेत्येनमभिमन्त्र्य’ इति । पाठस्तु,
समुद्र इवासि गङ्गाना । सोम इवास्वदाभ्यः । अग्निरिव वि-
श्रुतः प्रत्यङ् । सूर्य इव ज्योतिषा विभूः” [६] इति । हे
यजमान, त्वं ‘गङ्गाना’ गान्धोर्वीण, ‘समुद्र इवासि’ समुद्रस-
मोऽसि, सोमवत् ‘अदाभ्यः’ केनापि अप्रपृच्छोऽसि, ‘अग्निरिव’,
‘विश्रुतः’ सर्वस्मात्, ‘प्रत्यङ्’ प्रत्यासन्नोऽसि । अग्निर्द्युदरमध-
वर्त्तितात् प्रत्यासन्नः । ‘सूर्य इव ज्योतिषा’, व्याप्नोऽसि ॥

कल्पः । ‘अपां गृह्णान् गृह्णन्ति ये मन्यान् कल्पयन्ति,
अपां यो द्रवणे रस इत्येतैः प्रतिमन्त्रम्’ इति । तानेतान्
चतुरो मन्त्रानाह । “अपां यो द्रवणे रसः । तमहमस्मा
आमुखावधाय । तेजसे ब्रह्मवर्चसाय गृह्णामि । अपां य ऊर्ध्वो

रमः । तमहमस्मा आमुष्यायणाय । ओजमे वीर्याय गृह्णामि ।
अपां यो मध्यतो रमः । तमहमस्मा आमुष्यायणाय । पुष्पौ
प्रजननाय गृह्णामि । अपां यो यज्ञियो रमः । तमहमस्मा
आमुष्यायणाय । आयुषे दीर्घायुस्त्राय गृह्णामि" [७] इति ।
'अपां', मस्वन्निनि 'द्रवणे' द्रवोभावे, 'यः', 'रमः' सारः, 'तं' रमं
'अहम्', 'आमुष्यायणाय' अमुष्य देवदत्तस्य पुत्राय, 'अस्मै'
यज्ञदत्ताख्याय यजमानाय 'तेजोब्रह्मार्चमयोः', मिद्वर्थ 'गृ-
ह्णामि' । एवमुत्तरे त्रयो मन्त्राः ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

स्यादोदनमवे क्षेमः मिहे मन्त्रचतुष्टयात् ।
राट्चतुर्भिश्चतुर्मन्त्रान् कल्पयेद् ब्राह्मणादयः ॥
'आज्यं क्षीरं दधि जलं द्रव्याण्येषां क्रमादिह ।
श्रीणन्ति सक्तुभिर्मन्थानिन्द्रायेति चतुष्टयान् ॥
तेजोऽभीत्याज्यमन्यस्य मन्त्रणं तत्र इत्यतः ।
तं मन्यं स्वामिने दद्यात्तेजोत्यन्तं स लक्षयेत् ॥
क्षीरादिमन्येऽप्योजोऽभीत्यादिमन्त्रान्तथैव हि ।
खादन्तं मन्त्रयेतेममायुस्तु स्वामिनो तथा ॥
यतोऽभिषिच्याभिषिक्तं समुद्रो मन्त्रयेत हि ।
अपामित्यभिषेकाय गृह्णामोति जलं गृहात् ।
अनुवाके सप्तमेऽस्मिन् मन्त्रा द्वाचिंशदोरिताः ॥
इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

मप्रमे आदनमवस्य होमादिमन्वा उक्ताः । अष्टमे रथा-
रोहणमन्वा उच्यन्ते । कल्पः । अग्रेणाहवनीयं रथोऽवस्थितो
भवति । अभिप्रेहीति तं यजमानोऽभ्येति । पाठस्तु, “अभि
प्रेहि वीरयस्व । उग्रशेत्ता मपन्नहा” इति । हे यजमान
रथम् ‘अभिलक्ष्य’ ‘प्रेहि’ प्रकर्षेण गच्छ, गत्वा च ‘वीरयस्व’
विक्रमं कुरु । ‘उग्रः’ तीव्रशंसनः, ‘शेत्ता’ जयोपायाभिज्ञः,
‘मपन्नहा’ वैरिघातो, च भव ॥

कल्पः । आतिष्ठ मित्रवर्द्धन इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयत
इति । पाठस्तु, “आतिष्ठ मित्रवर्द्धनः । तुभ्यं देवा अधिब्रुवन्”
इति । हे यजमान त्वं ‘मित्राभिवृद्धिहेतुः’ सन् रथम् ‘आ-
तिष्ठ’ आरोह, ‘देवाः’, ‘तुभ्यं’ त्वदर्थम्, ‘अधिब्रुवन्’ अधिका-
ऽयं यजमान इति ब्रुवन्तु ॥

कल्पः । अङ्गौ न्यङ्काविति रथचक्रं अभिमृशति पचमी वा
आतिष्ठ वृत्रहन्ति पञ्चभिरारूढमिति । अभिमन्त्रयत इत्य-
नुवर्तते । तत्र चक्रस्पर्शनहेतोर्ह्येवोऽभिमन्त्रणमन्त्रणेषु प्रथमाया
कचः प्रतीके दर्शयति । “अङ्गौ न्यङ्कावभितः आतिष्ठ वृत्रहन्
रथम्” इति । अङ्गौ न्यङ्कावभितो रथं यावित्येषा मंहिता-
याः प्रथमकाण्डे देवमवितः प्रसुवेत्यनुवाके व्याख्याता । आ-
तिष्ठ वृत्रहन्त्येषा गृहकाण्डे व्याख्याता ॥

अथ द्वितीयाष्टममाह । “आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूपन् ।

अथं वमानश्चरति स्वरोचाः । महत्तदस्यासुरस्य नाम । आ
विश्रूपो अमृतानि तस्यै” इति । ‘आतिष्ठन्त’ रथमारो-
हन्तं यजमानं, ‘विश्वे’ देवाः, सर्वेऽपि देवाः, ‘पर्यभूषन्’
परितः अलङ्कृतवन्तः । अथसु रथस्त्वया अधिष्ठितः ‘अथं
वमानः’ आच्छादयन् त्वयि सर्वमम्यदं करोत्वित्यर्थः । ‘स्व-
रोचाः’ स्वायत्तदीप्तिः मन् ‘चरति’ प्रवर्तते, ‘असुरस्य’
शत्रूणां निरग्नितुः, मित्राणां वा प्राणप्रदस्य, ‘अस्य’ रथस्य
‘तन्नाम’, ‘महत्’ अधिकं, तदीयो रथ आयातीति श्रुत्वा
शत्रवः पलायन्त इत्यर्थः । एवंविधा रथो ‘विश्रूपः’ बह्व-
देशमञ्चारेण बहुविधरूपः मन् ‘अमृतानि’ अमरण-माध-
नानि फलानि ‘आतस्यै’ मम्यादयति ॥

अथ तृतीयामाह । “अनु त्वेन्द्रा मदन्तु बृहस्पतिः [१] ।
अनु भोमो अन्वशिगावीत् । अनु त्वा विश्वे देवा अवन्तु । अनु
मत्त राजानो य उताभिषिक्ताः” इति । हे यजमान रथ-
मातिष्ठन्तं ‘त्वां’, ‘इन्द्र बृहस्पति भोमाः’, ‘अनुमदन्तु’, ‘अनु-
भोदन्ताम् अङ्गीकुर्वन्ताम् । ‘अग्निः’, अपि त्वाम् ‘अनुक्रमेण
‘आवीत्’ रक्षतु । ये ‘विश्वे देवाः’, तेऽपि ‘त्वाम्’, ‘अनुक्रमेण
‘अवन्तु’, ‘उत’ अपि च ‘मत्त राजानः’ तदीयदिग्व्याति-
रिक्ताः सप्तसु दिक्षु वर्त्तमानाः राजानो ‘अभिषिक्ताः’, ये
सन्ति, ते सर्वेऽपि त्वामनुमोदन्तु ॥

अथ चतुर्थीमाह । “अनु त्वा मित्रावरुणाविहावतम् । अनु
द्यावापृथिवी विश्वशम्भू । सूर्या अहोभिरनु त्वावतु । चन्द्रमा

नचत्रैरनु त्वावतु” इति । ‘मित्रावरुणौ’, ‘इह’ कर्मणि, ‘ताम्’, ‘अनु’कमेण रक्षताम् । ‘विश्वशम्भू’ विश्वस्य सुखस्य भावयित्र्यौ ‘द्यावापृथिव्यौ’, ‘तामनुरक्षताम् । ‘सूर्यः’, अयन् ‘अहोभिः’, सह ‘तामन्ववतु’ । ‘चन्द्रमा नचत्रैः’, सह ‘तामनुरक्षतु ॥

अथ पञ्चमीमाह । “द्यौश्च त्वा पृथिवी च प्रचेतसा । शुक्रो बृहद्दक्षिणा त्वा पिपर्त्तु । अनु स्वधा चिकित्सिताः सोमो अग्निः । अयं पृणक्तु रजसो उपस्यम्” [२] इति । ‘द्यौश्च पृथिवी च,’ इत्येते ‘प्रचेतसा’ प्रकृष्टज्ञानयुक्ते सत्यौ ‘त्वां’ रक्षताम् । योऽयं सोमयागे ‘शुक्राख्यो ग्रहः’, स त्वां ‘पिपर्त्तु’ पालयतु । तथा ‘बृहत्, सामनाम त्वां ‘पिपर्त्तु’, ‘दक्षिणा’, त्वां ‘पिपर्त्तु’, ‘स्वधाशब्दोपलक्षितमन्नं त्वाम् ‘अनुचिकित्सितां’ तव अनिष्टं निवारयत्वित्यर्थः । तथा ‘सोमः’, ‘अग्निः’, च इत्येतौ उभौ त्वदीयमनिष्टं निवारयेताम् । ‘अयं’ रथः ‘रजसो’ रज्जनात्मके द्यावापृथिव्यौ ‘उपस्यं’ तत्समीपे स्थितम्, अन्तरिक्षञ्च ‘आपृणक्तु’ सर्व्वतः स्वेन समृक्तानि करोतु, स्वयं लोकत्रयं व्याप्नोत्वित्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ॥

अभीति रथमभ्येति ह्यातिष्ठेत्यभिमन्त्रणम् ।

अद्वौ चक्रे स्पृशेदातिमन्त्रयेत् रथमंस्थितम् ॥

पञ्चभिश्चैव मन्त्रोक्ता अष्टौ मन्त्राः क्रमादमी ।

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे ओदनसवगता रथारोहणमन्त्रा उक्ताः, सोऽयमो-
दनसवो नवमे अभिधीयते । तमेतं विधत्ते । “प्रजापतिः
प्रजा असृजत । ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् । स एतं
प्रजापतिरोदनमपश्यत् । सोऽन्नं भृतोऽतिष्ठत् । ता अन्यत्रा-
न्नाद्यमवित्त्वा । प्रजापतिं प्रजा उपावर्त्तन्ते । अन्नमेवेनं भृतं
पश्यन्तीः प्रजा उपावर्त्तन्ते । य एतेन यजते । य उ चैनमव-
वेद” इति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजा अन्नार्थिन्यः तदन्वेष-
णाय पुनरावृत्तिरहिताः ‘आयन्’ यत्र कापि गताः । तदानीं
प्रजापतिरन्नहेतुम् ‘ओदनसवं दृष्ट्वा तदनुष्ठानेन ‘अन्नं’, प्राप्तः
‘अतिष्ठत्’ । ‘ताः’ च प्रजा अन्यत्रान्नमलब्ध्वा पुनः ‘प्रजापतिं’,
प्रत्यागताः ‘यः’ यजमानः ‘एतेन’ ओदनसवेन ‘यजते’, ‘यः’,
च ‘एनम्’ ओदनसवं सम्यक् ‘वेद’ वेत्ति, तमेतमुभयविधं
पुरुषमन्नप्राप्तियुक्तं दृष्ट्वा प्रजा सर्व्वा आगच्छन्ति ॥

पूर्वोक्तैः मिंहे व्याघ्र इत्यादिभिर्मन्त्रैः यदन्नं हेतायं तदिह
विधत्ते । “सर्वाण्यन्नानि भवन्ति [१] । सर्व्वे पुरुषाः । सर्वा-
ण्येवान्नान्यवरुन्धे । सर्व्वान् पुरुषान्” इति । श्रीहृत्प्रियङ्गु-
शामाकादिभिः निष्पाद्यानि यावन्ति ‘अन्नानि’, ‘सम्भवन्ति’,
तावन्ति ‘सर्वाणि’, अत्र कर्त्तव्यानि । कर्त्तारस्य ब्राह्मण-
चत्त्रियवैश्यशूद्राः ‘सर्व्वे पुरुषाः’, । तेन ‘सर्व्वान्नसर्व्वपुरुषम-
सृद्धिः प्राप्यते ॥

मन्त्रकल्पनमन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “राउमि विरा-

डमोत्याह । स्वाराज्यमेवैनं गमयति" इति । 'राडभीत्यादी-
स्वतुरो मन्वान् पठेत्, तेन 'स्वाराज्यप्राप्तिः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, हिरण्यं ब्राह्मणाय ददातीति तिसृ-
धन्वं राजन्याय, अष्टां वैश्याय, माषकमण्डलं शूद्रायेति ।
तदेतत् सर्वं विधत्ते । "यद्धिरण्यं ददाति । तेजस्तेनावरून्धे ।
यत्तिसृधन्वम् । वीर्यं तेन । यदष्ट्राम् [२] । पुष्टिं तेन ।
यत्कमण्डलम् । आयुष्टेन" इति । 'तिसृभिः' दक्षुभिः सहितं
धनुः तत् 'तिसृधन्वम्' । 'अष्ट्रा' फालं लाङ्गलाग्रस्या लोह-
शलाकेत्यर्थः ॥

कर्णे हिरण्याभरणबन्धनं विधत्ते । "यद्धिरण्यमावध्नाति ।
ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेवास्मिन् दधाति । अथो तेजो वै
हिरण्यम् । तेज एवात्मन्धत्ते" इति । हिरण्यगता दीप्तिः
'ज्योतिः', तद्भारणेन मुखस्य शोभमानत्वं तेजः ॥

होमद्रव्यशेषप्राशनं विधत्ते । "यदोदनं प्राश्नाति । एत-
देव सर्वमवरूध [३] । तदस्मितेकधाधात्" इति । सर्वान्न-
शेषभक्षणे सति 'एतत् सर्वम्' अन्नजातं सम्पूर्णं सम्याच, 'तत्'
सम्यादितम् 'अन्यस्मिन् यजमाने 'एकधाधात्' एकोक्त्य
स्यापयति ॥

आदनसवप्रयोगस्य नक्षत्रविशेषं विधत्ते । "रोहिण्यां
कार्यः । यद्ब्राह्मण एव रोहिणो । तस्मादेव । अथो वर्षेवैनं
समानानां करोति" इति । 'यस्मात् कारणात् 'रोहिणो'
नक्षत्रं 'ब्राह्मणवत् प्रशस्तं, 'तस्मादेव' कारणात् 'रोहिण्याम्',

अयं 'कार्यः' । मप्रमप्रकमात् ज्ञेयाः विप्राद्याः कृत्तिकादय इति
ज्योतिःशास्त्रे ब्राह्मणनचत्रेषु मप्रस्वर्वस्थितत्वात् रोहिण्या ब्रा-
ह्मणत्वमपि च रोहिण्यां कुर्वन्, 'एनं' यजमानं 'भमानानां'
मर्व्वेषां शरीरस्यानीयं 'कराति' ॥

रोहिणीनचत्रयुक्तेऽपि उदयकालं विधत्ते । "उद्यता
सूर्येण कार्यः । उद्यन्तं वा एतः मर्वाः प्रजाः प्रतिनन्दन्ति"
इति । 'उदयं गच्छता 'सूर्येण', मह अयं मवः कर्त्तव्यः,
सूर्योदयस्य मर्व्वपुरुषानन्दहेतुत्वात् तत्रानुष्ठानं प्रशस्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति । दिदृक्षेण्य दर्शनोद्यो भवति । य एवं
वेद" इति । 'दिदृक्षेण्यः' दर्शनेच्छाविषयः, उपास्य इत्यर्थः ।
'दर्शनीयः' सूरूपः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, अर्थेन तिसृभिः दर्भपञ्जीलैः पवयति
अवमृथप्रत्याम्नायो भवतीति विज्ञाय इति । तदिदं विधत्तं ।
"ब्रह्मवादिनो वदन्ति" [४] । अवेतोऽवमृथाऽनाऽ इति ।
यद्वर्भपञ्जीलैः पवयति । तत्त्विदं वाच्येति । तन्नात्रेति" इति ।
अस्मिन्नोदनमवे किम् 'अवमृथः', कार्य्या 'न', वेति 'ब्रह्मवा-
दिनां विचारार्थंयं भ्रुतिः । तदनुष्ठानं क्रियाबाहुल्यम् अनु-
ष्ठानाभावे शुद्धभाव इति तेषामभिप्रायः । तत्र दोषद्वयर-
हितमिदमुत्तरम्, 'दर्भपञ्जील'शब्देन कतिपयदर्भनाडीयुक्ताः
शाखाविशेषा उच्यन्ते, तैः शाधनं मति 'तत्' 'एव' अवमृ-
थास्यं कर्म, 'अवेति स्मिन्' अनुष्ठितमेव, शुद्धः मय्यन्नत्वात् ।
'तत्,' नानुष्ठितमपि, क्रियाबाहुल्याभावात् ॥

दर्भपुञ्जीलमह्यां विधत्ते । “त्रिभिः पवयति । त्रय इमे लोकाः । एभिरेवैनं लोकैः पवयति । अथो अपां वा एत-
त्तेजो वर्चः । यद्दर्भाः । यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति । अपामेवैनं
तेजसा वर्चसाभिपिञ्चति” [५] इति । ‘त्रिलसङ्ख्याया लोक-
साम्यात् ‘लोकैः’, शुद्धिः कृता भवति । अपि च दर्भाणामु-
दकसारत्वात् बलहेतुत्वाच्च सारबलाभ्यामयं शोधितो भूत्वा
अभिषिक्तो भवति ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ॥

नवमोऽनुवाके आदनसर्वा विहितः । दशमे पञ्चशारदीय-
विधिरुच्यते । स च सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतः, पञ्चशारदी-
येन बहोर्भूयान् भवत्यनुवत्सरं पशुबन्धेन यजते सप्तदशपृश्नी-
नुक्षणा पञ्चवर्षानानयन्ति सप्तदश पृश्नीर्वत्सतर्ह्यः त्रिवत्सा अप्र-
तीताः प्रोक्षितान् पर्याग्निकृतानुक्षणा उत्सृजन्ति वत्सतरीरा-
लभन्ते इति । तमिमं पञ्चशारदीयं विधत्ते । “प्रजापति-
रकामयत बहोर्भूयान्त्यामिति । स एतं पञ्चशारदीयमप-
श्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । ततो वै स बहोर्भूयानभवत् ।
यः कामयंत बहोर्भूयान्त्यामिति । स पञ्चशारदीयेन यजते ।
बहोरेव भूयान् भवति” इति । ‘बहोः’ धनप्रजादिसमृद्धात्
पुरुषादपि ‘भूयान्’ अत्यन्तसमृद्धः, पञ्चसु शरत्सु संवत्सरेषु
अनुष्ठेयः ‘पञ्चशारदीयः’ । स्पष्टमन्यत् ॥

तमेतं प्रशंसति । “मरुत्स्लोमो वा एषः । मरुतो हि देवानां भूयिष्ठाः” [१] इति । ‘स्लोम’शब्देन स्लोमयुक्तो यज्ञ उपलब्ध्यते । मरुत्सञ्जकानां देवगणानां समन्धी स्लोमः ‘मरुत्स्लोमः’, ‘मरुतो हि’, एतस्य अनुष्ठानेन ‘देवानां’, मध्ये अत्यन्तं समृद्धाः सम्यन्ताः ॥

यागं वेदनञ्च प्रशंसति । “बल्लभवति । य एनेन यजते । य उ चैनमेवं वेद” इति ॥

संवत्सरमह्यां प्रशंसति । “पञ्चशारदीया भवति । पञ्च वा चतवः संवत्सरः । चतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति । अथा पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः । पाङ्क्तो यज्ञः । यज्ञमेवावरुन्धे” इति । ‘पञ्चमह्या मामान्यादृतु-द्वारा ‘संवत्सरे’, प्रतिष्ठिता, तथा पङ्क्तिच्छन्दाद्वारा यज्ञप्राप्तः ॥

स्लोमानामवधिं विधत्ते । “सप्तदश स्लोमा नातियन्ति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्यै” इति । त्रिवृदादि ‘स्लो-माः’, ‘सप्तदश’ स्लोमं नातिक्रामन्ति । तमेतमनतिक्रामं सूत्रकारः स्पष्टमुदाजहार, उत्तमीरालभ्य दीचन्तं त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्च-दश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदशाऽतिरात्र इति । पञ्चमे संवत्सरे वत्सतरो हि चरमभाविनीरालभ्य पश्चात् पञ्चरात्राय दीक्षयित्वा क्रमेण ‘त्रिवृदग्निष्टोमादीनि पञ्चा-हान्यनुष्ठेयानि, तेषु पञ्चस्वप्यहःसु एकविंशत्रिणवादयः स्लोमा न विद्यन्ते । सोऽयं सप्तदशस्लोमानतिक्रमः । आश्रावयेत्याद्यक्ष-रात्मकत्वेन ‘प्रजापतिः सप्तदशः’ । अतः तदनतिक्रमः ‘प्रजापतेः प्राष्ट्यै’, भवति ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे पञ्चशारदीयविधिरुक्तः । एकादशे तदीयपशु-
विधिरुच्यते, तत्रादौ सामविशेषं विधत्ते । “अगस्त्यो मरुद्भ्य
उत्तः प्रोचत् । तानिन्द्र आदत्त । त एनं वज्रमुद्यत्याभ्या-
यन् । तानगस्त्यस्यैवेन्द्रश्च कयाशुभीयेनाशमयताम् । ताञ्क्षा-
न्तानुपाङ्गयत् । यत् कयाशुभीयं भवति शान्त्यै” इति ।
‘अगस्त्यः’ महर्षिः, ‘मरुतः’, उद्दिश्य, ‘उत्तः’ वृषभान्, पशून्
‘प्रोचितवान्’, ‘तान्’ मरुदर्थं प्रोचितान् पशून्, ‘इन्द्रः’, अपज-
हार । तदा ‘ते’ मरुतः, हस्तैः ‘वज्रम्’, उद्यम्य, ‘एनम्’
इन्द्रम्, अभिलक्ष्य हन्तुमागताः । तदानीं ‘अगस्त्येन्द्रौ’, ‘कया-
शुभीयाख्येन साम्ना ‘तान्’ मरुतः, ‘शान्तान्’, अकुरुताम् ।
तत इन्द्रे गतक्रोधान् ‘तान्’ मरुतः, स्वसमीपे ‘ममाहृत-
वान्, अतोऽस्मिन् पञ्चशारदीयशान्त्यर्थं कयाशुभीयं साम
गायेत् ॥

अथ पशून् विधत्ते । “तस्मादेत ऐन्द्रा मारुता उत्ताणः
सवनीया भवन्ति । त्रयः प्रथमेऽहन्नालभ्यन्ते । एवं द्वितीये ।
एवं तृतीये [१] । एवं चतुर्थे । पञ्चेतमेऽहन्नालभ्यन्ते । व-
र्षिष्ठमिव ह्येतदहः” इति । यस्मादिन्द्रस्य मरुताश्च पशुविष-
यमैकमत्यं सम्यन्नम्, ‘तस्मादैन्द्रा मारुताः’, कर्त्तव्याः । तेषाञ्च
सवनीयानां सप्तदशानाम् उद्वणां पञ्चसु दिनेषु विभज्य
प्रयोगः । तत्र प्रतिदिनं पशुत्रये सति द्वावधिकाववशिष्येते ।
अतस्ताभ्यां सह ‘पञ्च’ पशवः, ‘उत्तमेऽहनि’, आलभ्याः, यस्मात्

‘एतदहः’, समान्प्रतिदिनत्वात् अतिशयेन प्रवृद्धं, तत्र हि उदी-
च्यादिदिग्विशेषा अतिरात्रत्वेन स्तोत्रविशेषास्तु सम्पद्यन्ते ।
तस्मान्तत्र पशुबाहुल्यं युक्तम् ॥

यजनवेदने प्रशंसति । “वर्धिष्ठः समानानां भवति । य
एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद” इति । ‘समानानाम्’, मध्ये,
‘वर्धिष्ठः’ गुणैः अतिशयेन प्रवृद्धः ॥

पञ्चशारदीयं प्रशंसति । “स्वाराज्यं वा एष यज्ञः । एतेन
वा एकयावा कान्दमः स्वाराज्यमगच्छत् । स्वाराज्यं गच्छति”
इति । ‘एषः’ पञ्चशारदीयाख्यः ‘यज्ञः’, ‘स्वाराज्य’स्वरूपः ।
तत्प्राप्तिहेतुत्वात्, ‘एतेन’ पञ्चशारदीयेनैव, पुनः ‘कान्दमः’,
नाम कश्चिदृषिः ‘स्वाराज्यं’, प्राप्तवान् । कीदृशः, ‘एकयावाः’
एकेन वाहनेन यातीति ‘एकयावाः’, रथेनैव गच्छति न तु
वाहनान्तरेण इत्यर्थः ॥

विधत्ते । “य एतेन यजते” [२] इति ॥

यागवेदने प्रशंसति । “य उ चैनमेवं वेद” इति ॥

पशुदेवतारूपमरुत्सम्यग्नेन क्रतुं प्रशंसति । “मारुतो वा
एष स्तोमः । एतेन वै मरुतो देवानां भयिष्ठा अभवन् । भु-
यिष्ठः समानानां भवति । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं
वेद” इति । यस्मादेतेन पञ्चशारदीयेन ‘देवानां’, मध्ये, ‘मरुतः’,
अतिशयेन बहुला ‘अभवन्’, तस्मात् ‘एषः’, त्रिवृत् पञ्चदश-
सप्तदश ‘स्तोम’ युक्तो यागो ‘मारुतः’ । एतद्याज्ञी तद्देदी च
‘समानानां’, मध्ये अत्यन्तबहुला भवति ॥

पञ्चसु संवत्सरेषु अनुष्ठानं प्रशंसति । “पञ्चशारदीयो वा एष यज्ञः । आपञ्चमात् पुरुषादन्नमत्ति । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद” इति । स्वात्मानमारभ्य पुत्रपौत्रादि-द्वारा यः ‘पञ्चमः पुरुषः, तत्पर्यन्तं सर्वेषाम्’ अन्नसमृद्धि-र्भवति ॥

सप्तदशं स्तोमावमानं प्रशंसति । “सप्तदशः स्तोमा नाति-यन्ति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेरेव नैति” [३] इति । प्रजापतेः शकाशात् नातिगच्छतीत्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा, एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् ।

उचोत्सर्गे किमुत्कर्षत्यागो वाद्योऽत्र पूर्ववत् ।

अन्वहन्वित्योरुत्तमाहपञ्चत्वयोर्विधौ ॥

वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः ।

तस्मादारण्यवच्छेषत्याग उत्सर्ग इव्यताम् ॥

अख्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित् सवविशेषः प-ञ्चाहः पञ्चसु संवत्सरेषु अनुष्ठेयः, तत्र प्रथमे संवत्सरे विशाखा-नक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदश स्त्रीपशवः सप्तदशोद्याणस्य विहिताः, तेषु सर्वेषु पर्यग्निकृतेषु प्रोचितेषु ससु स्त्रीपशूना-मालभं पुरुषपशूनामुत्सर्गश्चास्त्राय पुनर्दितीये तृतीयचतुर्थं संवत्सरे तथैवानुष्ठानमास्त्राय पञ्चादिदमास्त्रातम्, त्रींस्त्रीनि-त्येकैकस्मिन्नहनि आलभेरन् पञ्चेत्तमेऽहनीति । तत्र वत्सर-चतुष्टयगतासु चतुर्थमावास्यासु योऽयं पुरुषपशूनामुत्तमा-मुत्सर्गः तत्र तत्कर्मशेषत्यागो न भवति, किन्तु उत्कर्षः । कुतः,

त्रींस्त्रीनितिवाक्येन आलम्बस्याभिधानाद् । यथा पूर्वत्र प्राजा-
पत्यानामालम्बोत्कर्षः, तथात्रापि युज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ।
किं त्रीनेकैकस्मिन् आलभेरन्नित्यत्र पर्याग्निकरणानन्तरभाविनं
प्राप्तमालम्बनमनूद्येकैकार्हनि त्रित्वगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्यत,
तथा पञ्चोत्तमे अहन्नित्यत्र उत्तमाहत्वं पञ्चत्वयोर्विधौ वाक्य-
भेदः । तस्माद् गुणद्वयविशिष्टानामन्तेषां कर्माणां विधिरभ्युपेयः ।
तथा मत्पारण्यपशुत्यागेनेव मत्प्रदेशोच्चाणां पर्याग्निकरणप्रोच-
णाभ्यां समापनीयः ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे पञ्चशारदीया गताः, द्वादशे अग्निष्टुदास्ये कृतौ
गृहाणां गृहकाले पुरोरुचोऽभिधीयन्ते । अतएव सूत्रकारे-
णोक्तम्, “तथाग्निःपुत्तस्य पुरोरुचोऽस्याजगामाऽग्निं आरुपि पवम
इति ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया मैत्रावरुणस्य तृतीयाश्विनस्य
चतुर्थी पञ्चमी शुक्रामन्यिनोः षष्ठ्याययणस्य अन्यामाग्र्ययो-
मुक्थ्यस्य नियुनक्तोति ध्रुवस्य नियुनक्त्येन्द्राग्र्यैश्वदेवयोरग्नि-
श्रिय इति तिस्रो मरुत्वतीयानां शुधियुत् कर्णव्युत्तरा माह-
न्द्रस्य विश्वेषामदितिरिति तिस्र आदित्यगृहस्योत्तमा सावि-
त्रस्येति” । तत्रैन्द्रवायवस्य या प्रथमा पुरोरुग्विद्यते तामाह ।

“अस्याजरामो दमा मरित्राः । अर्चद्भूमामो अग्नयः पावकाः ।
 श्विचोचयः श्वात्रामो भुरण्यवः । वनर्षदो वायवो न सोमाः”
 इति । ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘दमाः’ यज्ञगृहाः, एवङ्गुणकाः
 सन्त्विति प्रार्थयते, किङ्गुणकाः, ‘अजरामः’ विनाशरहिताः,
 ‘मरित्राः’ म्रियन्ते मञ्जयन्ते पशवो येष्विति मरित्राः, पुनः
 पुनर्विशस्यमानपशुका इत्यर्थः । ‘अर्चद्भूमामः’ अर्चनीयधूमाः,
 ‘अग्नयः’ अग्निमन्तः, ‘पावकाः’, शोधकाः, ‘श्विचोचयः’ श्विचीं
 वृद्धिं अश्नन्ति गच्छन्ति, प्रतिदिनमनुष्ठानवृद्धियुक्ता इत्यर्थः ।
 अतएव ‘श्वात्रामः’ श्वेता निर्मला इत्यर्थः । ‘भुरण्यवः’ भरण-
 कुशलाः, फलसम्पादका इत्यर्थः । ‘वनर्षदः’ वननीयफलप्राप्ति-
 हेतवः, ‘वायवो न’ वायुमदृशाः, निरन्तरयज्ञप्रवृत्तियुक्ता
 इत्यर्थः । ‘सोमाः’ सोमयागयुक्ताः ॥

अथ मित्रावरुणग्रहस्य पुरोरुचमाह । “यजा नो मित्रा-
 वरुणा । यजा देवाः ॥ अतं वृहत् । अग्ने यच्च खन्दमम्” इति ।
 हे गृह ‘नः’ अस्मदर्थं, ‘मित्रावरुणा यजा’ मित्रावरुणाख्यौ
 देवौ पूजय, तद्वारा ‘देवान्’, मर्त्यान्, ‘यज’, ‘अतं’ यज्ञरूपमिदं
 कर्म ‘वृहत्’ प्रौढरूपं वर्त्तते । अतो हे अग्ने ‘खन्दमं’ ख-
 कीयं गृहं, ‘यच्च’ पूजय, कर्मनिष्पादनेन अलङ्कुर्वित्यर्थः ॥

अथाश्विनग्रहस्य पुरोरुचमाह । “अश्विना पिबतः सु-
 तम् । दीद्यग्नीं शुचिप्रता । अतुना यज्ञवाहसा” [१] इति ।
 हे ‘अश्विनौ’, युवां ‘सुतं’, अभिषुतं सोमं ‘पिबतं’ । कोदृशौ,
 ‘दीद्यदग्नीं’ दीप्यमानाग्निमुक्तौ, ‘शुचिप्रता’ शुद्धकर्मयुक्तौ,

तथा 'यज्ञवाहमा', यज्ञनिर्वाहकौ 'ऋतुना' यज्ञोचितकाल-
विशेषेण युक्ताविति शेषः ॥

अथ शुक्रगृहस्य पुरोरुचमाह । "दे विरूपे चरतः स्वर्थे ।
अन्यान्या वत्समुपधापयेते । हरिरन्यस्यां भवति स्वभावान् ।
शुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः" इति । अहश्च रात्रिस्त्यते
'दे' विरूपे, शुक्लकृष्णत्वात्, 'विरूपे' विषमरूपे, 'स्वर्थे' सुप्रयोजने,
'चरतः' पर्यावर्त्तते । 'अन्यान्या' तयोरर्केका प्रत्यक् प्रत्यक् एव
'वत्समुपधापयेते' वत्समदृशं स्वस्वोचितं देवम्, 'उपधापयेते'
स्तनपानेनैव प्रीणयतः, तयोर्मध्य 'अन्यस्यां' रात्रिरूपायां मा-
तरि, वत्सस्यानीयः, 'हरिः' हरणशीलः, अग्निः, 'स्वभावान्'
अन्नवान् भवति । 'अन्यस्याम्' अहःमञ्जिकायां मातरि, वत्स-
स्यानीयः 'शुक्रः', शुभ्रः, 'सुवर्चाः' शाभनदीप्तिः आदित्यः,
अन्नवान् दृश्यते । तथा च अग्निहोत्रब्राह्मणे श्रुतम्, तस्मादग्नये
मायं हूयते सूर्याय प्रातरिति । एवंविधसूर्याग्निरूपोऽयं
शुक्रगृह इत्यर्थः ॥

अथ मन्यगृहस्य पुरोरुचमाह । "पूर्वापरं चरतो मा-
ययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्या
भुवनाभिच्ये । ऋतुनन्यो विदधज्जायते पुनः" इति । 'एतौ'
सूर्यचन्द्रमाकूपौ मातृस्यानीयाया दिवः, 'शिशू' बालकौ,
'पूर्वभागमपरभागञ्च प्रतिमञ्चरतः', उदयाय पूर्वभागः,
अस्तमयाय पश्चिमभागः, एवंविधमञ्चारे पारमेश्वरी 'मायैव
साधनं, सा हि पारमेश्वरी शक्तिः सूर्याचन्द्रमसौ निर्माय

स्वस्वव्यापारे स्थापितवती, तौ च शिशू स्वकीयलीलया 'क्री-
डन्तौ', अस्मादीयम् 'अध्वरम्, 'परियातः' प्राप्तुतः, तयोर्मध्ये
'अन्यः' सूर्यः, 'विश्वानि भुवनानि' सर्वान् लोकान्, 'अभिचष्टे'
सर्वतः प्रकाशयति । 'अन्यः' चन्द्रमाः, 'चतून्' वसन्तादीन्,
'विदधत्' निष्पादयन्, 'पुनर्जायते' तत्तच्छुक्लप्रतिपदि पुनः
पुनरुत्पद्यते, एवंविधचन्द्ररूपोऽयं मन्यीगृहः । तथा च श्रुतम्,
असौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्यीति ॥

अथाग्रयणस्य पुरोरुचमाह । "त्रौणि शतात् त्रीसहस्रा-
ण्यग्निम् । त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् [९] । औचन् घृतैरा-
स्तृणन् बर्हिस्सौ । आदिहोतारं न्यसादयन्त" इति । यद्यपि
हविर्भुजः त्रयस्तिंशद्देवाः, तथापि योगैश्वर्यकल्पितलीलावि-
ग्रहभेदात् 'शतत्रयं' 'सहस्रत्रयं' 'त्रिंशन्नव चेत्येतावन्तो देवा
भवन्ति । ते च 'देवाः' 'अग्निम्', 'असपर्यन्' परिचितवन्तः,
त्रयस्तिंशत्सङ्ख्याकानामेव मुख्यदेवतानां इतरे लीलाविग्रहाः ।
इत्युममर्थं वाजसनेयिनः साकल्यब्राह्मणे समामनन्ति, महि-
मान एवैषां ये ते त्रयस्तिंशत्त्वे देवा इति । ते देवाः कथं
परिचरन्तीति तदुच्यते, 'घृतैः' 'आज्यैः', 'औचन्' उपरिभिश्चान्ति
जुहुतीत्यर्थः । 'असौ' अग्न्यर्थम्, 'बर्हिरास्तृणम्' वेद्यां बर्हिरा-
स्तृणन्ति, 'आदित्' अनन्तरमेव, एनमग्निं तत्र 'होतारम्',
अनुमन्यमानाः 'न्याषादयन्त' निषणां कुर्वन्ति ॥

अथैन्द्राग्नस्य पुरोरुचमाह । "अग्निनाग्निः समिधते ।
कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाङ् जुह्वाणः" इति । इन्द्रसहितेन

‘अग्निना’ गृहदेवतारूपेण, अयमाहुत्याधारः ‘अग्निः’, ‘समि-
ध्यते’ सम्यक् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः, ‘कविः’ हविर्हवनप्रकारं
विद्वान्, ‘गृहपतिः’ यज्जगृहस्वामी, ‘युवा’ सर्वदा तरुणः, देवार्थं
हव्यं वहतीति ‘हव्यवाट्’, जुहुरेव आस्यं मुखं यस्यामौ ‘जुहास्यः’,
जुह्वगतं हविरयं भक्षयतीत्यर्थः ॥

अथ वैश्वदेवगृहस्य पुरोरुचमाह । “अग्निर्देवानां जठरम् ।
पूतदक्षः कविक्रतुः । देवो देवेभिरागमत्” इति । योऽयम्
‘अग्निः’, स एव ‘देवानां’, ‘जठरं’ उदरस्थानीयः, पूतस्यामौ
दक्षश्चेति ‘पूतदक्षः’ ‘पूतः’ शुद्धः, ‘दक्षः’ कर्मनिष्पादनकुशलः,
‘कविक्रतुः’ कवीनां विदुषां देवानां सम्बन्धी क्रतुर्योगो य-
स्यामौ ‘कविक्रतुः’, तादृशः ‘देवः’ अग्निः, ‘देवभिः’ अन्यैः देवैः
सह ‘आगमत्’ इह कर्मणिगच्छतु ॥

अथ मरुततीयगृहाणां यास्मिन् पुरोरुचः तामां मध्ये
प्रथमामाह । “अग्निश्रियो मरुतो विश्वरुष्टयः । आ त्वेषमुग्रमव
ईमहे वयम् [३] । ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्लिजः । मिह
न हेषकतवः सुदानवः” इति । य एते ‘मरुतः’, ते ‘अग्नि-
श्रियः विश्वरुष्टयः’ च अग्निं श्रयन्तं मेवन्त इत्यग्निश्रियः, ते
हविःस्वीकरणार्थम् अग्निमाश्रयन्ति, विश्वरुष्टयो मनुष्या येषां
ते ‘विश्वरुष्टयः’, सर्वैर्मनुष्यैः पूज्या इत्यर्थः । तादृशानां मरुतां
‘अवः’ रक्षणम्, ‘आ’ समन्तात्, ‘वयम्’, ईमहे’ प्राप्तुमः । ते
अस्मान् रक्षन्ति, कीदृशं रक्षणं ‘त्वेषं’ दीप्तिमत्, ‘उयं’ वि-
रोधिनां भयङ्करं, यथा दीप्या विरोधितमो नश्यति, एवमेव

तदीयरक्षणजन्येन तेजसा अस्मद्विरोधिना नश्यन्तीत्यर्थः । 'ते' मरुतो वायुविशेषाः, 'स्नानिनः' वृष्टिवेलायां स्नानयुक्ताः गर्जनयुक्ताः, रुद्रो वैद्युताग्निः । रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतेः । 'रुद्रा' वैद्युताग्नियुक्ताः, वर्षेण निर्णेजन्ति भूमिं शोधयन्तीति 'वर्षनिर्णेजः', 'सिंहा न' सिंहा इव 'हेषकृतवः' शब्दकारिणः, उत्साहेन सिंहनादं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'सुदानवः' शोभनफलस्य दातारः ॥

अथ द्वितीयामाह । "यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा । यद्वावमे सुभगामो दिविष्ठ । ततो नो रुद्रा उतवान्वस्य । अग्ने वित्ताद्भविषो यद्यजामः" इति । हे 'मरुतः' यूयं 'यदुत्तमे' स्थाने स्थिताः, यदि 'वा मध्यमे', स्थिताः, 'यद्वावमे' अत्यन्त-निकृष्टे स्थाने स्थिताः, अथवा 'सुभगायः' मौभाग्ययुक्ताः सन्तः, 'दिवि' द्युलोके स्थिताः । हे 'रुद्राः' दुःखद्राविषो मरुतः, 'ततः' द्युनाम्नः स्थानात् 'उतवान्', यस्मात् स्थानात् 'नोऽनु अस्माननुगच्छत्, हे 'अग्ने', 'यद्भुविः', वयं 'यजामः', 'अस्य हविषः', सारं 'वित्तात्' जानीहि ॥

अथ तृतीयामाह । "ईडे अग्निः स्ववसन्नमोभिः । इह प्रसप्तो विचयत् कृतं नः । रथैरिव प्रभरे वाजयद्भिः । प्रदक्षिण्यन्मरुताः सोममृध्याम्" [४] इति । 'स्ववसं' सुष्ठु रचकम्, 'अग्निः', 'नमोभिः' नमस्कारैः सह, 'ईडे' स्तुतिं कुर्वे, सोऽग्निः 'इह' कर्मणि, 'प्रसप्तः' प्रकर्षेण समागतः सन्, 'नः' अस्माभिः, यत् कृतं कर्म तत् 'विचयत्' विचिनुयात्, 'वाजयद्भिः'

अन्नमिच्छद्भिः, अलिग्भिः महितोऽहं 'रथैरिव प्रभरे' यथा
रथैर्युद्धसाधनानि प्रकर्षेण हरन्ति, एवमहं हवींषि प्रकर्षेण
हरामि, 'प्रदक्षिणन्' प्रदक्षिणयन् भक्ष्या प्रदक्षिणं कुर्वन्,
अहं 'मरुतां', सम्बन्धिनं 'स्तामं' स्तोत्रयुक्तं यज्ञम्, 'अध्यां'
समृद्धं कुर्याम् ॥

अथ माहेन्द्रगृहस्य पुरोरुचमाह । "श्रुधि श्रुत्कर्ण वक्त्रिभिः ।
देवैरग्ने मयावभिः । आसीदन्तु बर्हिषि । मित्रा वरुणा अर्थ-
मा । प्रातर्यावाणे अध्वरम्" इति । हे 'अग्ने', 'श्रुत्कर्ण' गृह-
त्कर्णं विज्ञाप्यस्य आतः, 'वक्त्रिभिः' हविषा बोद्धुभिः, 'मया-
वभिः' स्वगमनशीलमहितैः देवैः सह, त्वं 'श्रुधि', अस्मादि-
ज्ञाप्यं गृह्ण, 'अध्वरं' यज्ञं, 'प्रातर्यावाणः' प्रातःकाले गन्तारः,
'मित्रादयस्तयः बर्हिषि' अस्मादीययज्ञे 'आसीदन्तु' आगत्य
तिष्ठन्तु ॥

अथादित्यगृहस्य तिस्रः पुरोरुचः, तत्र प्रथमामाह ।
"विशेषामदितिर्यज्ञियानाम् । विशेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।
अग्निर्देवानामव आवृणानः । सुमृडोकां भवतु विश्ववेदाः"
इति । अयम् 'अग्निः', 'सुमृडोकः' सुखहेतुः, 'भवतु' ।
कीदृशोऽग्निः, 'यज्ञियानां' यज्ञयोग्यानां, 'विशेषां' सर्व्वेषां
अलिङ्गाम्, 'अदितिः' अखण्डयिता, मादवत् पालक इत्यर्थः,
तथा 'विशेषां' सर्व्वेषां 'मानुषाणाम्' 'अतिथिः' अतिथिवत्
पूजनीयः, 'देवानां', सर्व्वेषां मध्ये 'अवः' अस्माद्रक्षणम् 'आवृ-
णानः' सर्व्वत्र प्रार्थयमानः, 'विश्ववेदाः' विश्वस्य वेदिता ॥

अथ द्वितीयामाह । “ले अग्ने सुमतिं भिजमाणाः [५] ।
दिवि अवे दधिरे यज्ञियासः । नक्ता च चक्रुषसा विरूपे ।
ऋणञ्च वर्षमरुणञ्च सन्धुः” इति । हे ‘अग्ने’, ‘यज्ञियामः’
यज्ञार्हाः अतिगयजमानाः, ‘ले’ त्वयि, ‘सुमतिं’ शोभनवृद्धिं,
त्वत्सेवापरां ‘भिजमाणाः’ याचमानाः, ‘दिवि’ द्युलोके, ‘अवः’
कीर्त्तिं, ‘दधिरे’ सम्पादितवन्तः, त्वां मेवित्वा देवेषु कीर्त्तिं
प्राप्ता इत्यर्थः । ‘उषसा’ उषःकालेन सह, ‘नक्तञ्च’ रात्रिमपि,
चकारात् अहञ्च, ‘विरूपे’ विलक्षणरूपयुक्ते, ‘चक्रुः’ कृतवन्तः ।
तदेव कथमिति तदुच्यते, ‘ऋणञ्च वर्षं’ रात्रेः ऋणरूपम्
‘अरुणञ्च’, ‘उषसः नक्तरूपं’ चकाराभ्याम् अरुः शुक्लरूपञ्च
‘सन्धुः’ सम्पादितवन्तः । यज्ञानुष्ठानद्वारा यजमानद्वारा वा
यज्ञेन तुष्टा देवा वा तादृशं रूपं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । “त्वामग्ने आदित्यास आस्यम् । त्वां
जिह्वाः शुचयश्चक्रिरे कवे । त्वाः रातिषाचो अध्वरेषु
सस्त्रिरे । त्वे देवा हविरदन्याजतम्” इति । हे ‘अग्ने’, ‘आदि-
त्यासः’ एते आदित्याः, ‘त्वाम्’, ‘आस्यं’ मुखं, ‘चक्रिरे’ । त्वयि
कृतस्य भक्षणत्, हे ‘कवे’ विदन् अग्ने, ‘शुचयः’ शुद्धाः, अन्ये-
ऽपि देवाः, ‘त्वां’, स्वकीय ‘जिह्वां’, चक्रिरे । ‘रातिं’ फलदानं
‘सचन्ते’ समवनयन्तीति ‘रातिषाचः’ फलप्राप्तिकामा इत्यर्थः ।
तादृशं यजमानाः त्वाम् अग्निम् ‘अध्वरेषु’ यागेषु, ‘सस्त्रिरे’
फलदानाय प्राप्तवन्तः । ‘देवाः’, सर्वेऽपि, ‘त्वे’ त्वयि, ‘आकृतं’
सर्व्वतो कृतं, ‘हविः’, इदम् ‘अदन्ति’ ॥

अथ सावित्रस्य पुरोरूचमाह । “नि त्वा यज्ञस्य साधनम् ।
अग्ने होतारमृत्विजम् । वनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसम् । जीरं दूत-
ममर्त्यम्” [६] इति । हे ‘अग्ने’, ‘देव’ ‘त्वां’, ‘निधीमहि’ नितरां
ध्यायामहे । कीदृशं, ‘यज्ञस्य’, ‘साधनं’ होमद्वारा निष्पादकं,
‘होतारं’ देवानाम् आह्वातारम्, अतएव ‘मृत्विजम्’ मृत्विक्-
समानं ‘प्रचेतसं’ प्रकृष्टज्ञानयुक्तं, ‘जीरं’ जीवनप्रदं, ‘दूतं’ हितार्थं
यतमानम्, ‘अमर्त्यं’ मरणरहितं, ‘वनुष्वत्’ इति क्रियाविशे-
षणम् । परिचरणवद्यथा भवति तथा ध्यायामेत्यर्थः ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

अस्या जरा पुरोरूक् स्यादग्निष्टुत्यैन्द्रवायवे ।
यजेति मैत्रावरुणे अश्विनेत्याश्विनेगृहे ॥
द्वे विरूपे तु शुक्रस्य गृहे पृर्व्वेऽपि मन्थिनी ।
त्रीणि त्यागयणेत्यग्निनेत्यैन्द्राग्नगृहे भवेत् ॥
अग्निर्देवा वैश्वदेवे ह्यग्निश्रिय इति त्रयम् ।
ज्ञेया मरुत्वतीयेषु माहेन्द्रेषु युधित्यमौ ॥
विश्वेषां तिस्र आदित्ये नीला सावित्रके गृहे ।
अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥

अथ भीमांसा, दशमाध्यायस्य चतुर्थं पादे चिन्तितम् ।

आग्नेयेषु गृहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्तयोः ।
संस्कारत्वादस्ति मैवमर्थकर्मत्वनिर्णयात् ॥

अग्निस्तुदाख्य एकाहे श्रूयते, आग्नेया गृहा भवन्तीति ।
तेषु चोदकप्राप्तयोः नानादेवत्ययोः स्तुतशस्तयोः संस्कारकर्मत्व-

भ्रमेण अमूह इति वदन्तं प्रति एतदुत्तरम्; द्वितीयाध्याये
तयोरर्थकर्मावस्य निर्णीतत्वात् नास्यूह इति ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशेऽनुवाके अग्निष्टुत्यागे गृहाणां पुरोरूचोऽभिहितः ।
अथ त्रयोदशे इन्द्रस्तुत्यागे गृहाणां पुरोरूचोऽभिधीयन्ते ।
एतच्च सूत्रे स्पष्टमभिहितं, “इन्द्रस्तुतेन्द्रस्वामेन ऊक्थेन्द्रियकामो
वीर्यकामो वा यजेत ऐन्द्रियः पुरोरूचः तिष्ठा हरीकस्य वृषे-
त्येन्द्रवायवस्तृतीया मैत्रावरुणस्य चतुर्थ्याश्विनस्य पञ्चमी षष्ठी
शुक्रामन्यिनोः सप्तम्याग्रयणस्य नित्योक्थस्य नियुनक्तिध्रुवैन्द्राग्र-
वैश्वदेवानां नीत्वा मरुत्वतीयमाहेन्द्राणाम् आ नो विश्वाभि-
रिति तिस्र आदित्यगृहस्योत्तमा सावित्रस्तेति” । तत्रैन्द्रवायवस्य
प्रथमां पुरोरूचमाह । “तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना
याहि । वायुर्न नियुतो नो अक्छ । पिबास्यन्धो अभिसृष्टो
अस्मे । इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय” इति । हे ‘इन्द्र’,
‘युज्यमाना’ ‘रथे’, सम्बन्ध्यमानौ, ‘हरी’ अश्वौ, ‘आतिष्ठ’ अधि-
तिष्ठ, ‘नः’ अस्मान्, ‘अक्छ’ अभिलक्ष्य ‘आयाहि’ आगच्छ ।
तत्र दृष्टान्तः, ‘वायुर्न नियुतः’ यथा नियुतमञ्जुकानश्चान्
अभिलक्ष्य वायुर्याति तद्वत् आगत्य च ‘अस्मे’ अस्माभिः ‘अभि-
सृष्टः’ प्रेरितस्त्वम् ‘अन्धः’ अन्नरूपं सोमं, ‘पिबासि’ पीतवान्

भव । हे इन्द्र 'ते मदाय' तव हर्षार्थं 'स्वाहा ररिम' स्वाहा-
कृतं हविर्ददिम ॥

अथ तत्रैव द्वितीयां पुनोरुचमाह । "कस्य वृषा सुते मचा ।
नियुत्वान् वृषभो रणत् । वृत्रहा मोमपीतये" इति । 'कस्य'
प्रजापतेः मन्वन्धि, 'वृषा' इन्द्रः, 'सुते' अभिपुते सोमे, 'मचा'
मन्वद्भूः 'नियुत्वान्' नियुक्तामकैरश्वैः युक्तो वायुः, 'वृषभो रणत्'
यथा वृषभो दृष्टो रणति तथा अयं वायुमष्टो रणति
गर्जति, 'वृत्रहा' इन्द्रश्च, 'मोमपीतये' सोमपानाय रणति ॥

अथ मैत्रावरुणगृहस्य पुनोरुचमाह । "इन्द्रं वयं महाधने ।
इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम्" [१] इति । 'वयं' यज-
मानाः, 'महाधने' बहुधनमाधे प्रौढकर्माणि, 'इन्द्रं', 'हवामहे'
आहुयामः । 'अर्भे' स्वल्पेऽपि कर्माणि, 'इन्द्रं', 'हवामहे' आहु-
यामः । क्रीदृशमिन्द्रं, 'युजं' कर्मादयेऽपि योग्यम्, 'वृत्रेषु' शत्रुषु
प्राप्तेषु, 'वज्रिणं' वज्रहस्तम् ॥

अथाश्विनगृहस्य पुनोरुचमाह । "द्वितायां वृत्रहन्तमः ।
विद इन्द्रः शतक्रतुः । उपनो हरिभिः सुतम्" इति । द्वयो-
र्लोकयोः समूहो द्विता तस्यां 'द्वितायां', 'वृत्रहन्तमः' अति-
शयेन वैरिघाती, 'शतक्रतुः' शतमह्याकाशमेधयुक्तः, यः 'इन्द्रः',
विद्यते सोऽयमिन्द्रो 'हरिभिः' अश्वैः सह, 'उपनः' अस्माकं
समीपं प्राप्य, 'सुतम्' अभिपुतं सोमं 'विदे' लब्धवान् ॥

अथ शुक्रगृहस्य पुनोरुचमाह । "म सूर आ जनयन् ज्यो-
तिरिन्द्रम् । अथा धिया तरणिरद्विबर्हाः । अतन शुभ्रीन-

वमानो अर्कैः । व्युत्तिष्ठो असौ अद्रिर्विभेदः” इति । ‘सः’ शुक्र-
गृहरूपः, ‘सूरः’ आदित्यः, ‘ज्योतिः’ प्रकाशम्, ‘जनयन्’,
‘इन्द्रम्’, आगच्छतु, ‘अया धिया’ अनया मदनुग्रहबुद्ध्या,
‘तरणिः’ त्वरमाणः, ‘अद्रिबर्हाः’ पर्वतानां शत्रूणां निर्वर्हिता,
अभिभविता भवति । ‘क्षतेन’ यज्ञेन अनुष्ठितेन, ‘शुभ्रीन्’
बलवतो अस्मान्, ‘अर्कैः’ अर्चनीयैः फलैः, ‘अवमानः’ पालय-
मानः, वर्त्तते, ‘अस्रः’ निरसनकुशलः, ‘अद्रिः’ पर्वतसमानः,
इन्द्रः ‘उत्तिष्ठः’ उत्कर्षेण आगच्छत, शत्रून् ‘विभेद’ विशेषेण
दारितवान् ॥

अथ मन्थिगृहस्य पुरोरुचमाह । “उत त्यदाश्वयियम् ।
यदिन्द्रनाड्ढषीष्वा । अग्ने विक्षु प्रतीदयत्” [२] इति । हे ‘इन्द्र’
‘नाड्ढषीषु’ नड्ढषस्य राज्ञः सम्बन्धिनीषु, ‘विक्षु’ प्रजासु, ‘यत्’
धनं, ‘प्रतीदयत्’ प्रत्येकमेव प्राप्तमासीत्, तादृशम् ‘आश्वशि-
यमुत’ आशुगामि अश्वसमूहयुक्तम्, ‘आ’ ‘त्यत्’ तमेव स्वभ-
क्तेभ्यः आनयामि ॥

अथाग्नयणस्य पुरोरुचमाह । “भरेष्विन्द्रं सुहवः हवा-
महे । अः होमुचः सुकृतं दैव्यं जनम् । अग्निं मित्रं वरुणः
सातये भगम् । द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये” इति । ‘सुहवं’
सुखेनाह्वातुं शक्यम्, इन्द्रं ‘भरेषु’ भरणीयेषु कर्मासु, ‘हवामहे’
आह्वयामः । अथ ‘अग्निमित्रावरुणान्’, ‘भगम्’ आदित्यस्य,
‘सातये’ धनलाभाय आह्वयामः । तथा ‘द्यावापृथिव्यौ’, ‘मरु-
तः’ च ‘स्वस्तये’ चेमाय, आह्वयामः ॥

अथेन्द्राग्रस्य पुरोरुचमाह । “महि चेत्तं पुरु चन्द्रं विविद्वान् ।
आदित्सखिभ्यश्च रथः समैरत् । इन्द्रो नृभिरजनदीद्यानः
माकम् । सूर्यमुषमं गातुमग्निम्” इति । अथम्, ‘इन्द्रः’, ‘विवि-
द्वान्’ विविधद्रव्यजातं जानन्, ‘आदित्’ अनन्तरमेव, ‘सखिभ्यः’
सखिमदृशेभ्यो यजमानेभ्यः, ‘महि’ प्रौढं, ‘चेत्तं’, ‘पुरु चन्द्रं’ बल-
समाह्लादकारि, धनञ्च ‘रथं, चरणशीलं गोमहिषादि च, ‘म-
मैरयत्’ सम्यक् प्रेरितवान्, दत्तवानित्यर्थः । भाऽयमिन्द्रो
‘दीद्यानः’ दीप्यमानः, ‘नृभिः’ मनुष्यैः, अतिभिः सार्द्धम्,
सूर्यादीन् ‘अजनत्’ अजनयत्, उत्पादितवान्, ‘गातुं’ गमन-
शीलो वायुः तं ॥

अथ वैश्वदेवगृहस्य पुरोरुचमाह । “उरुन्वो लोकमनु-
नेषि विद्वान् । सुवर्वज्ज्यातिरभयः स्वस्ति [३] । ऋष्या त
इन्द्र स्यविरस्य बाह्व । उपस्येयाम शरणा वृहन्ता” इति ।
हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘विद्वान्’ सर्वं जानन्, ‘नः’ अस्मदर्थम्, ‘उरुं’ वि-
स्तीर्णं, ‘लोकम्’, ‘अनुनेषि, अनुक्रमेण मत्पादयामि । तथा ‘सुवर्वत्’
स्वर्गयुक्तं, तत्साधनभूतमित्यर्थः । ‘अभयं’ भयरहितं, ‘स्वस्ति’
चेमकरं, ‘ज्यातिः’ अग्निस्वरूपं, ‘ऋष्य’ प्राप्नुहि । ‘स्यविरस्य’
चिरकालीनत्वेन वृद्धमदृशस्य, ‘ते’ तव, ‘बाह्व’ ‘उपस्येयाम’
उपस्थानं करवाम, तदीयं बाहुद्वयमनुग्रहबुद्ध्या यथा अस्म-
च्छिरसि स्थापयामि, तथा वयं त्वां भजम । कीदृशी बाह्व,
‘शरणाः’ रक्षितारौ, ‘वृहन्ता’ गुणाधिकौ ॥

अथादित्यगृहस्य पुरोरुचः, तत्र प्रथमामाह । “आ नो

विश्वामिहूतिभिः सजोषाः । ब्रह्मा जुषाणो हव्यंश्च याहि ।
 वरीवृजत् स्थविरेभिः सुशिप्र । अस्मे दधदृषणं शुभमिन्द्र”
 इति । हरिनामकावस्थौ यस्यासौ ‘हव्यंश्च’, शोभने शिप्रे हनू
 यस्यासौ ‘सुशिप्र’, तादृश हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘ब्रह्मा जुषाणः’ परिवृढ-
 मिदं कर्म सेवमानः, ‘सजोषाः’ अस्माभिः सह समानप्रोतिः,
 सन्, ‘विश्वामिः’ ‘ऊतिभिः’ समस्तैः रक्षणैः सहितः ‘नः’ अस्मान्
 प्रति ‘आयाहि’ आगच्छ । किं कुर्वन्, ‘स्थविरेभिः’ ‘वरी-
 वृजत्’ प्रवृद्धैरुपायैः वर्जयितव्याञ्छन्नूनत्यर्थं वर्जयन्, तथा
 ‘दृषणं’ कामवर्षणहेतुं, ‘शुभं’ बलं, ‘अस्मे दधत्’ अस्मासु
 सम्यादयन् ॥

अथ द्वितीयामाह । “इन्द्राय गाव आशिरम् । दुदुहे
 वज्रिणे मधु । यत्सीमुपकरे विदत्” इति । ‘वज्रिणे’ वज्रयुक्ताय,
 ‘इन्द्राय’ इन्द्रायै, ‘आशिरं’ ईषन्मयितं दधिहेतुभूतं, ‘मधु’
 मधुरं चीरं, गावो ‘दुदुहे’ दुग्धवत्यः । ‘यत्सी’ यदेव चीरं,
 ‘उपकरे’ अस्मिन् प्रवृत्ते अध्वरे वर्त्तमाने, इन्द्रो ‘विदत्’
 अलम्बवान्, तत् चीरं दुदुहे इति पूर्व्वान्वयः ॥

अथ तृतीयामाह । “तास्ते वज्रिन् धेनवो जाजयुर्नः ।
 गभस्तयो नियुतो विश्ववाराः । अहरहर्भय इज्जोगुवानाः ।
 पूर्णा इन्द्र लुमतो भोजनस्य” इति । हे ‘वज्रिन्’ वज्रयुक्त इन्द्र,
 ‘ते’ त्वदर्थं, ‘ताः’ पूर्वाङ्गा धेनवः, ‘नः’ अस्मान्, ‘जाजयुः’
 शीघ्रमेव प्राप्ताः । कीदृशो धेनवः, ‘गभस्तयः’ दीप्तिमत्यः,
 पुष्टशरीरा इत्यर्थः । ‘नियुतः’ नियमेन चीरादेर्मिश्रयिष्यः,

‘विश्ववाराः’ स्वकीयचोरेण क्षुधादिरूपं विश्वं सर्व्वमपि उप-
द्रवं वारयन्तीति ‘विश्ववाराः’, ‘अहरहः’ दिने दिने ‘भूय
इत्’ भूयिष्ठमेव, ‘जोगुवानाः’ शब्दयन्त्रः चोरपूर्णक्षेत्रत्वेन
दोहनार्थं वत्समाकारयितुं हस्मारवं कुर्व्वन्त्य इत्यर्थः । ‘क्षुमतः’
शब्दवतो भोजनस्य, ‘पूर्णाः’ पूरयिष्यः, चोरस्य बाहुज्ये मति
चुलुकेन पुनः पुनर्भोजने हि महान् शब्द उत्पद्यते ॥

अथ सावित्रगृहस्य पुरोरुचमाह । “इमां ते धियं प्रभरे
महो महोम् । अस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे । तमुत्सवे च
प्रसवे च मासहिम् । इन्द्रं देवामः शवमा मदन्नम्” [४]
इति । हे इन्द्र ‘महो’ महनीयस्य, ‘ते’ तव, ‘महो’ महतो,
‘इमाम्’ अनुग्रहरूपां, ‘धियं’, ‘प्रभरे’ प्रकर्षेण धारयामि ।
‘अस्य’ ‘ते’ ईदृशस्य तव, सम्बन्धि ‘यत्’ स्तोत्रं, ‘आनजे’ तद्गु-
णानभिव्यञ्जयति, तस्मिन् ‘स्तोत्रे’, ‘धिषणा’ मदोयबुद्धिः, प्रव-
र्त्ततामिति शेषः । ‘उत्सवे’ अस्मिन् कर्म्मनुष्ठानरूपं, ‘प्रसवे च’
तत्फलोत्पादने, ‘मासहिं’ अत्यन्तमहिषं, सर्व्वदा युक्तमित्यर्थः ।
तादृशं, ‘शवमा’ बलेन, युक्तं ‘तम्’ ‘इन्द्र’, ‘देवामः’ सर्व्वं देवाः,
‘अनु’ ‘मदन्’ अनुमोदन्ताम् ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

इन्द्रस्तुत्रामके यागग्रहणाः स्युः पुरोरुचः ।

तिष्ठाकस्त्रैवाययमिन्द्रश्च तदनन्तरम् ॥

द्विताय इत्याश्रिते स्यात् स सूरः शुक्रमञ्जिते ।

उत त्यन्मन्यिनाञ्च स्याद्गरेष्वापयणग्रहे ॥

महीत्यैन्द्राग्नके वैश्वदेवे त्वरुन्न इत्यमो ।
 आदित्ये तिस्र आन सूरिमां सावित्रकग्रहे ।
 त्रयोदशेऽनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा उक्तास्तत्रयोदशः ॥
 इति त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे इन्द्रस्तुत्रामके क्रतौ ग्रहाणां पुरोरुच उक्ताः ।
 चतुर्दशे अग्नौर्यामविधिरुच्यते, तं विधातुमाख्यानमाह ।
 “प्रजापतिः पशून्सृजत । तेऽस्मात् सृष्टाः पराञ्च आयन् ।
 तानग्निष्टोमेन नाप्नोत् । तानुक्थ्येन नाप्नोत् । तान् षोड-
 शिना नाप्नोत् । तान् रात्रिणा नाप्नोत् । तान्क्षन्धिना ना-
 प्नोत् । सोऽग्निमब्रवीत् । इमान्म ईप्स्येति । तानग्निस्त्रिवृता
 स्तोमेन नाप्नोत् [१] । स इन्द्रमब्रवीत् । इमान्म ईप्स्येति ।
 तानिन्द्रः पञ्चदशेन स्तोमेन नाप्नोत् । स विश्वान् देवानब्रवीत् ।
 इमान्म ईप्स्येति । तान् विश्वे देवाः सप्तदशेन स्तोमेन नाप्नु-
 वन् । स विष्णुमब्रवीत् । इमान्म ईप्स्येति । तान् विष्णुरेकविं-
 शेन स्तोमेनाप्नोत् । वारवन्तोयेनावारयत । इदं विष्णुर्विचक्रम-
 इति व्यक्रमत” इति । प्रजापतिना सृष्टाः पञ्चवे यदा पुन-
 रावृत्तिरहिताः प्रजापतेः सकासाद्गताः, तदा प्रजापतिः ‘अग्नि-
 ष्टोमादिकं क्रमेणानुष्ठाय ‘तान्’ पशून्, प्राप्नुं ‘न’, शक्नोऽभूत् ।

यत् 'रात्रिया' अतिरात्रकृतुगतेः रात्रिपर्यायैः स्तोत्रैः, 'सन्धिना',
अतिरात्रावसाने त्रिवृद्रायन्तरः सन्धिरिति यत् स्तोत्रं विहितं
तेन स्तोत्रेण । एतैरुपायैः पशून् प्राप्तुमशक्तः प्रजापतिः 'अग्निं',
प्रति 'अब्रवीत्' । हे अग्ने 'मे' मदर्थं, 'इमान्' पशून्, 'ईषा'
आप्तुमिच्छ, तदर्थमुद्योगं कुरु इति । ततः सः 'अग्निः' तदर्थं
'त्रिवृत्स्तोममनुष्ठाय तेन प्राप्तुं शक्नो नाभूत् । एवमिन्द्रो विश्वे
देवाश्च । 'विष्णुः', तु 'एकविंशस्तोममनुष्ठाय तेन पशून् प्राप्य
'वारवन्तोयेन' माम्हा, पुनर्गमनं निवारयामास । अतोऽयं
विष्णुः, 'इदं' विष्णुरिति मन्त्रेणाक्तो यो विक्रमः तं कृतवान्,
तमेव पशुप्राप्तिरूपं विक्रमं मन्त्रोऽवादीदित्यर्थः ॥

इदानीं अग्नौर्यामकृतुं विधत्ते । "यस्मात् पशवः प्र प्रेव भ्रू-
शेरन् । स एतेन यजेत" इति । एकः 'प्र'शब्दः प्राथम्यवाचो,
अपरः प्रकर्षवाचो । प्रथममेव पशवो 'यस्मात्' पुरुषात्, 'प्रेव
भ्रूशेरन्' प्रकर्षेण भ्रष्टा इव भवन्ति, 'सः' पुरुषः, 'एतेन'
अग्नौर्यामेन स्तोमेन, 'यजेत' । तत्स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्,
"अग्नौर्यामश्चेत् सन्धिसममानुजयंश्चतुर्भ्यश्चमगणेश्च राजान-
मितिरेचयतीति" । सन्धिस्तोत्रपर्यन्तैरेकोनस्त्रिंशस्तोत्रैर्युक्तम-
तिरात्रप्रयोगमनुष्ठाय तत्तद्वृद्धं चतुर्भ्यश्चमगणेश्च राजान-
मितिरेचयेत् । ततः पुनरपि चत्वारि स्तोत्राणि भवन्ति,
तदेवं त्रयस्त्रिंशस्तोत्रयुक्तोऽग्नौर्यामः ॥

तस्य निर्व्वचनं दर्शयति । "यदाग्नौ । तदग्नौर्यामस्या-
ग्नौर्यामलम्" इति । यस्मात् कारणादननं कृतुना पशूना-

प्राप्ते, तस्मात् कारणादाप्त्यर्थं यामो यज्ञ इति व्युत्पत्त्या
तन्नाम सम्यक्त्वं ॥

एतस्य क्रतोः सर्वकामप्राप्तिसाधनत्वं दर्शयति । “एतेन
वै देवा जैत्वानि जित्वा । यं काममकामयन्त तमाप्नुवन् । यं
कामं कामयते । तमेतेनाप्नोति” [२] इति । पुरा ‘देवाः’,
‘एतेन’ आप्नोर्धामकृतुना, जेतव्यानि सर्वाणि युद्धानि ‘जित्वा’,
काम्यमानं फलं ‘माप्नुवन्’ । अतोऽन्योऽपि देववत् सर्वं
‘माप्नोति ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशे आप्नोर्धामोऽभिहितः । अथ पञ्चदश-षोडश-
सप्तदशेष्वनुवाकेषु यज्ञसंयुक्तालौकिको राजाभिषेकोऽभि-
धीयते । तत्रास्मिन्ननुवाके तावदादौ होममन्त्रा उच्यन्ते ।
कल्पः । व्याघ्रोऽयमग्राविति सप्ताहुतोर्ज्वलेति । “व्याघ्रोऽयमग्नौ
चरति प्रविष्टः । ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिषा अयम् । नम-
स्कारेण नमसा ते जुहोमि । मा देवानां मिथुया कर्म भागम्”
इति । ‘अयम्’ अभिषेकार्हा राजा, अस्मिन्नाहुत्याधारे ‘अग्नौ’,
‘प्रविष्टः’ ‘व्याघ्र’वदप्रध्व्यो भूत्वा लोके ‘चरति’ । सः ‘अयं’,
‘ऋषीणाम्’ ऋत्विजां, ‘पुत्रः’, अभिषेकसंस्कारेण तैस्त्या-
दितत्वाम् ‘अभिशस्तिषाः’ पापेभ्यः पाता, रक्षिता भवत्विति

शेषः । हे अग्ने 'ते' तव 'नमस्कारेण' युक्तोऽहं 'ममसा' उपनतेन, हविषा 'जुहोमि' । 'देवानां', 'भागं', 'मिश्रया', 'कर्मापन्था मिथ्या भवति, तथा वयं 'मा', कार्यं, किन्तु सत्यमेव कुर्म इत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । "मावीर्हि देव प्रमवाय पित्रे । वर्माण-
मस्मै वरिमाणमस्मै । अयस्मभ्यः सवितः सर्वताता । दिवे
दिव आसुवा भूरिपश्वः" इति । हे 'देव', 'प्रमवाय' प्रजानां
प्रेरकाय, 'पित्रे' पालकाय, 'अस्मै' राज्ञे, 'वर्माणं', 'मावीर्हि'
सर्वथा प्रेरय, अस्य राज्ञा देहे यथा सर्वान् पालयति तथा
त्वमनुगृह्णाणेत्यर्थः । किञ्च 'अस्मै' राज्ञे, 'वरिमाणम्' उत्तमं,
राज्यविस्तारं, 'मावीः' प्रेरय, अनुजानीहि । 'अथ' अनन्तरं,
हे 'सवितः', सर्वे देवास्तीयन्ते विस्तीर्यन्ते ण्विति सर्वताता
ये यज्ञाः तेषु सर्वतातासु, 'अस्मभ्यम्' अस्मादर्थं, 'भूरिपश्वः'
भूरीन् बज्रालान् पशून् 'आसुव' सर्वतः प्रेरय ॥

अथ तृतीयामाह । "भूतो भूतेषु चरति प्रविष्टः । स भूता-
नामधिपतिर्बभूव [१] । तस्य मृत्यो चरति राजसूयम् । स
राजा राज्यमनुमन्यतामिदम्" इति । 'भूतेषु' प्राणिजातेषु,
मध्ये 'प्रविष्टः', अयं 'भूतः', स्वयमुद्भूतः, 'चरति' सर्वानिया-
मकत्वेन प्रवर्तते । अतएव 'भूतानां' प्राणिनां सर्वेषाम्, 'अधि-
पतिः' स्वामी, 'बभूव' । 'तस्य' राज्ञः, 'मृत्यो' दृष्टशिवारूप-
मरणनिमित्तभूते सति, 'राजसूयं' 'चरति' । राजा सूयते-
ऽभिषिच्यते अस्मिन् कर्मणीति राजसूयाख्यमिममभिषेकमिदं

कर्म च दुष्टशिक्षार्थं प्रवर्त्तते इत्यर्थः । ‘सः’ अभिषिक्तः, ‘राजा’, ‘राज्यम्’, ‘इदम्’, ‘अनुमन्यताम्’ दुष्टशिक्षाशिक्षपरिपालनरूपं यद्राजकृत्यं तदङ्गीकरोतु ॥

अथ चतुर्थीमाह । “येभिः शिल्पैः पप्रथानामदृष्टत् । येभिर्द्यामभ्यपिंशत् प्रजापतिः । येभिर्वाचं विश्वरूपाः समव्ययत् । तेनेममग्न इह वर्चसा समङ्धि” इति । ‘प्रजापतिः’, ‘येभिः’ ‘शिल्पैः’ यैः कौशलैः, ‘पप्रथानां’ विस्तरयुक्तामिमां प्रथिवीं ‘अदृष्टत्’ दृढीकृतवान् । तथा ‘येभिः’ कर्मकौशलैः ‘द्यां’ ‘द्युलोकम्’ ‘अभ्यपिंशत्’ अभितस्यन्द्रतारकादिभिः सुरूपामकरोत् । तथा ‘येभिः’ यैः कर्मकौशलैः, ‘वाचम्’ इमामुच्चार्यमाणां, ‘विश्वरूपां’ नानापदार्थवाचकत्वेनानेकरूपां, ‘समव्ययत्’ सम्यक् सम्पादितवान् । ‘तेन’ तथाविधकौशलजालेन, ‘वर्चसा’ तद्योगेन बलेन, च हे अग्ने ‘इमं’ राजानं, ‘इह’ लोके, ‘समङ्धि’ समृद्धं कुरु, तथाविधसामर्थ्येन संयोजयेत्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “येभिरादित्यस्तपति प्रकेतुभिः । येभिः सूर्या ददृशे चित्रभानुः । येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययत् । तेनेममग्न इह वर्चसा समङ्धि” [२] इति । ‘येभिः’, ‘प्रकेतुभिः’ प्रकृष्टतेजोविशेषैः, अयम् ‘आदित्यः’ सर्व्वत्र तापं करोति । किञ्च ‘येभिः’ यैस्तेजोविशेषैः, ‘सूर्याः’, ‘चित्रभानुः’ हृदये विचित्ररश्मियुक्तोऽयमिति प्राणिभिः ‘दृश्यते’ । ‘येभिः’ यैरभिधेयविशेषैः ‘पुष्कलैः, सम्युणैः’, ‘वाचं’ शब्दात्मिकाम्, ‘अव्ययत्’ वीतां परिहृतां सर्व्वा जन्तुरकरोत् । तेनेत्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ षष्ठीमाह । “आयं भातु शवमा पञ्चकृष्टीः । इन्द्र इव
ज्येष्ठो भवतु प्रजावान् । अस्मा अस्तु पुष्कलं चित्रभानु ।
आयं पृणक्तु रजमी उपस्यम्” इति । ‘अयं’ राजा, ‘शवमा’
बलेन, ‘पञ्चकृष्टीः’ पञ्चमङ्गलान् मनुष्यान्, निषादपञ्चमान्
ब्राह्मणादिवर्णान्, ‘आभातु’ समन्तादीपयतु । किञ्च ‘अयं’
राजा, स्वयम् ‘इन्द्र इव’, ‘ज्येष्ठः’ प्रशस्यतमः, ‘प्रजावान्’
प्रजायुक्तः, ‘भवतु’ । ‘अस्मै’ राज्ञे, विद्यमानं सर्व्ववस्तुजातं,
‘पुष्कलं’ सम्पूर्णं, ‘चित्रभानु’ ‘विचित्रभानु, विचित्रत्वेन भास-
मानं स्वस्वकार्य्यक्षमम् ‘अस्तु’ । किञ्च ‘अयं’ राजा, ‘रजमी’
रञ्जनात्मिके द्यावापृथिव्यौ, ‘उपस्यम्’ तत्समीपस्थितम्
अन्तरिक्षं, ‘आपृणक्तु’ तेजसा सर्व्वतः प्राप्नोतु, पालय-
लित्यर्थः ॥

अथ सप्तमीमाह । “यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनावत् । इन्द्रि-
यावत् पुष्कलं चित्रभानु । यस्मिन्सूर्या अर्पिताः सप्त साकम् ।
तस्मिन्नाजानमधिविश्रयेमम्” इति । हे ‘कश्यपाख्य प्रजापते,
‘ते’ तव, ‘यत्’ ‘शिल्पं’ कर्मकौशलं, ‘रोचनावत्’ दीप्तिमत्,
‘इन्द्रियावत्’ वीर्य्योपेतम्, ‘पुष्कलं’ सम्पूर्णम्, ‘चित्रभानु’ वि-
चित्रत्वेन भासमानं, किञ्च ‘यस्मिन्’ तदीये शिल्पे, ‘सप्त-
मङ्गलाः’, ‘सूर्याः’, ‘साकम्’ ‘अर्पिताः’ महावस्यापिताः । ते
च सप्त सूर्या आरण्यकाण्डे आरोगो भाज इत्यनुवाके प्रप-
ञ्चिताः । ‘तस्मिन्’ शिल्पे, ‘इमं’ राजानं, ‘अधिश्रय’ अधिक-
त्वेन आश्रितं कुरु ॥

कल्पः । 'द्यौरसि पृथिव्यसि' इति यजमानायतने शार्दूलचर्मप्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तृणातीति । हे शार्दूलचर्म त्वं द्युलोकरूपमसि भूलोकरूपमसि ॥

कल्पः । 'तस्मिन् राज्यं प्रविशति व्याघ्रो वैयाघ्र इत्यासी-
जमभिमन्वयत' इति । पाठस्तु, "व्याघ्रो वैयाघ्रेऽधि [१] । विश्र-
यस्व दिशो महीः । विशस्वा सर्वा वाञ्छन्तु । मा तद्राष्ट्र-
मधिभ्रशत्" इति । हे राजन् त्वं 'व्याघ्रवदप्रष्टव्यो भूत्वा
'व्याघ्रसम्बन्धिनि चर्माणि 'अधि' उपरिस्थितः, 'महीः' महतीः,
'दिशः' प्राच्यादिकाः, 'विश्रयस्व' विशेषेण आश्रितो भव ।
'सर्वाः', 'विशः' प्रजाः, 'त्वां', 'वाञ्छन्तु' कामयन्ताम्, इदं
'राष्ट्रं', 'त्वन्माधिभ्रशत्' तत्तः शकासाद्भूतं माभूत् ॥

कल्पः । 'अथैनं तोक्मावास्ताभिर्दूर्वावास्ताभिर्वाऽङ्गिरभि-
षिञ्चति या दिव्या आप इति प्रतिपद्या पाङ्क्तादिति । या-
स्वप्सु तोक्मानि ब्रीह्यङ्कुराण्यवास्तानि प्रचिप्तानि ता आपस्तो-
क्मावास्ता, एवं दूर्वावास्ता अपि । पाठस्तु, "या दिव्या
आपः पयसा सम्भूतुः । या अन्तरिक्ष उतपार्थिवीर्याः ।
तासां त्वा सर्वासां रुचा । अभिसिञ्चामि वर्चसा । अभि त्वा
वर्चसा सिद्धं दिव्येन । पयसा सह । यथासा राष्ट्रवर्द्धनः
[४] । तथा त्वा सविताऽकरत् । इन्द्रं विश्वा अवीरुधन् । समुद्र
व्यचसङ्गिरः । रथीतमं रथीनाम् । वाजानां सप्रतिं
पतिम् । वसवस्त्वा पुरस्तादभिषिञ्चन्तु गायत्रेण कन्दसा ।
रुद्रास्त्वा दक्षिणतोऽभिषिञ्चन्तु त्रैष्टुभेन कन्दसा । आदित्या-

स्त्वा पश्चादभिषिञ्चन्तु जागतेन कन्दसा । विश्वे त्वा देवा
उत्तरतोऽभिषिञ्चन्त्वानुष्टुभेन कन्दसा । बृहस्पतिस्त्वोपरिष्ठा-
दभिषिञ्चन्तु पाङ्क्तेन कन्दसा” [५] इति । ‘दिव्याः’ दिवि-
भवाः, ‘आपः’, ‘याः’, ‘पयसा’ चीरेण सह, ‘सम्भृवुः’,
‘अन्तरित्ते’, ‘याः’, सम्भृवुः, ‘उत’ अपि च, ‘पार्थिवीः’
पृथिव्यामुत्पन्नाः, ‘याः’, आपः, तासां ‘सर्वामां’, ‘रुचा’ दीप्ता,
‘वर्चसा’ बलेन, हे राजन्, त्वाम् ‘अभिषिञ्चामि’ ‘पयसा’
‘दिव्येन’, सह, ‘वर्चसा’ बलेन, त्वां ‘अभितः’, ‘मिञ्चं’ सर्व्वतः
मिक्तं करोमि । ‘यथा’, लोके ‘मविता’, स्वयं ‘राष्ट्रवर्द्धनः’,
‘आम’, तथा त्वामपि राष्ट्रवर्द्धनं करोतु । ‘विश्याः’ ‘गिरः’
सर्वाः स्तुतिरूपा वाचः, त्वाम् ‘अवीरुधन्’ वर्द्धितवत्यः,
कीदृशं त्वां, ‘इन्द्रं’ परमैश्वर्य्ययुक्तं, ‘समुद्रव्यचमं’ समुद्रव्यक्षा-
पिनं, ‘रथीनां’ ‘रथीतमं’ रथयुक्तानां राज्ञां मध्ये अति-
शयेन रथस्वामिनं, ‘वाजानां’ अन्नानां, ‘पतिं’ पालकं, तथा
‘सत्पतिं’ सन्मार्गवर्त्तिनां पालकं, हे राजन्, त्वां ‘पुरस्तात्’
पूर्व्वस्थां दिशि, ‘गायत्रच्छन्दोऽभिमानदेवेन सह ‘वसवः’,
‘अभिषिञ्चन्तु’ । एवं रुद्रास्त्वेत्यादिवाक्येष्वपियोजनीयम् ॥

कन्तः । अरुणं त्वा वृकमित्येनमभिमन्त्येति । पाठस्तु, “अ-
रुणं त्वा वृकमुयं खजं करम् । रोचमानं मरुतामपे अर्चिषः ।
सूर्य्यवन्तं मघवानं विषामहिम् । इन्द्रमुक्थ्येषु नामङ्गतसम्
ज्जवेम” इति । हे राजन् त्वां ‘उक्थ्येषु’ स्तोत्रेषु, ‘इन्द्रं’ ‘ज्जवेम’
इन्द्रत्वेनाङ्गयाम, इन्द्रनाम्नैव व्यवहराम इत्यर्थः । कीदृशं

तां, 'अरुणं' उदयकालीन सूर्यमदृशं 'वृकं' आरुण्यमृग-
च्छत्रूणां भयहेतुं, अतएव 'उग्रं', 'खजङ्करं' 'खजः'. शत्रूणां
भर्त्सनं तत्करोतीति 'खजङ्करः', तं, 'मरुतां' देवानाम्, 'अर्चि-
षः', 'अग्ने', 'रोचमानं' तदीयप्रकाशादप्यधिकेन प्रकाशेन
युक्तमित्यर्थः। 'सूर्यवन्तं' उपमानार्थं सूर्यो अस्मास्तीति 'सूर्य-
वान्', तं, 'मघवानं' अन्नवन्तं, विषवर्द्धेरिणः सहतेऽभिभवतीति
'विषासहिः', तं, 'नामहृतमं' युद्धेषु शत्रून्तिशयेन तत्तन्नाम्ना-
हृत्यतीति नामहृतमः तम् ॥

कल्पः। प्रवाहवेति प्रमार्थेति। पाठस्तु, "प्र बाहवा सिद्धन्तं
जीवसे नः। आ नो गच्छतिमुत्ततं घृतेन। आ नो जने आवयतं
युवाना। श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा" इति। हे 'बाहवा'
उभौ बाह्व, 'नः' अस्माकं, 'जीवसे' जीवनाय, 'प्रसिद्धन्तं'
प्रसूतौ भवतं, 'नः' अस्माकं, 'गच्छति' गोसमूहं, 'घृतेन', 'उत्ततं'
सिद्धन्तं, 'युवाना' तरुणौ, परस्परमिश्रितौ वा, युवां 'नः' अ-
स्मान् 'जने' जनसमूहे 'आआवयतं' सर्वत्र प्रस्थापयतम्। हे
'मित्रावरुणरूपौ', बाह्व, 'मे' मदीयं 'इमा' इमं, 'हव' हवं
आह्वानं, 'श्रुतं' श्रुणुतम् ॥

कल्पः। इन्द्रस्य ते वीर्यं कृत इत्युपावहरतीति। पाठस्तु,
"इन्द्रस्य ते वीर्यं कृतः। बाह्व उपावहरामि" [६] इति।
हे राजन्, 'वीर्यं कृतः' पराक्रमकारिणः, 'इन्द्रस्य' परमै-
श्वर्ययुक्तस्य, 'ते' ब्रुव, प्रसूतौ 'बाह्व' 'उपावहरामि' पुनः सङ्कु-
चितौ करोमि ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

व्याघ्रो राजाभिषेकाय जुहुयात् सप्तमन्त्रकैः ॥

द्यौर्याघ्रचर्मं संस्तुर्यं तत्स्थं व्याघ्रोऽभिमन्त्रयेत् ।

अभिषिञ्चेदष्टभिर्वा अरुणं मन्त्रयेत्तदा ॥

प्रवाहोऽस्तु प्रसारस्यादिन्द्रोपावहरेदभौ ।

अनुवाके पञ्चदशे प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

पञ्चदशे राजाभिषेक उक्तः । षोडशे तदङ्गत्वेन रथारोहण-
मुच्यते । कल्पः । ‘अग्रेणाग्निं रथोऽवस्थितो भवत्यभिप्रेक्षीतीतः
राजानमभ्येति’ इति । पाठस्तु, “अभिप्रेक्षि वीरयस्व । उग्रसेत्ता
सपन्नहा” इति । सोऽयं मन्त्रोऽष्टमेऽनुवाके व्याख्यातः* ॥

कल्पः । ‘आतिष्ठ वृत्रहन्तम इत्यभिमन्त्रयत’ इति ।
पाठस्तु, “आतिष्ठ वृत्रहन्तमः तुभ्यं देवा अधिभुवन्” इति ।
अयमपि तत्रैवं व्याख्यातः† ॥

कल्पः । ‘अङ्गौ न्यङ्काविति रथचक्रं अभिमृशति’ इति ।
पाठस्तु, “अङ्गौ न्यङ्कावभितो रथं यौ । ध्वान्तं वाताग्रमनु-
सञ्चरन्तौ । दूरे ह्येतिरिन्द्रियावान् पतन्वी । ते नाऽग्नयः
पप्रयः पारयन्तु” इति । ‘अङ्कः’ इति दक्षिणचक्रस्य नाम,
‘न्यङ्कः’ इत्युत्तरचक्रस्य, ‘रथमभितः’ रथस्य पार्श्वयोः, या-

* ७७२ पृष्ठायां द्रष्टव्यः । † ७७२ पृष्ठायां द्रष्टव्यः ।

वङ्कौ न्यङ्कौ विद्येते, एकस्मिन् पार्श्वे चक्रद्वयं, रथस्य चक्रचतु-
ष्टयोपेतत्वात् । अथवा अङ्कशब्दश्चक्रवाची, न्यङ्कशब्दश्चक्रयुक्त-
पक्षवाची, यावङ्कौ तौ यौ च न्यङ्कौ तौ 'ध्वान्तं' ध्वनियुक्तं,
'वाताग्रं' वायोः पूर्वभागम्, 'अनुसञ्चरन्तौ' वायोरपि शीघ्रवे-
गेन गच्छत इत्यर्थः । 'दूरे' हेतिरित्यादिभिस्त्रिभिः शब्दैस्त्रयो-
ऽग्निविशेषा उच्यन्ते, 'ते' त्रयोऽप्यग्नयः 'पप्रयः' गमनं पूरयन्तः,
'नः' अस्मान्, 'पारयन्तु' गमनसमाप्तिं प्रापयन्तु ॥

कल्पः । 'नमस्त ऋषे इति पुरोहितमभिमन्त्रयत' इति ।
पाठस्तु, "नमस्त ऋषे गद । अयथायै त्वा स्वधायै त्वा [१] ।
मा न इन्द्राभितस्त्वदृष्यारिष्टासः । एवा ब्रह्मन्वेदस्तु" इति ।
हे 'ऋषे' अतीन्द्रियद्रष्टुः पुरोहित, 'ते' तुभ्यं, 'नमः', अस्तु,
'गद' अस्माभ्यं हितं कथय, 'अयथायै' शत्रुहृतबाधराहित्याय
'त्वा' त्वां, भजाम इति शेषः । 'स्वधायै' अन्नार्थं त्वां भजामः ।
हे 'ऋषे' पुरोहितात्मन् ऋषे, 'इन्द्र' परमैश्वर्यसम्पन्न, 'नः'
अस्माकं, 'त्वत्' तव प्रसादात्, 'अरिष्टासः' अस्माभिः हिंसितुं
बाधितुमशक्याः प्रत्यवायाः, 'अभितः' सर्व्वेति 'मा', भूवन् ।
हे 'ब्रह्मन्', 'तवेत्' तवैव, त्वत्प्रसादात् 'एवा' इत्यमेव, 'अस्तु' ॥

कल्पः । 'तिष्ठा रथ इति सारथिम्' इति । अभिमन्त्रयेत
इत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु, "तिष्ठा रथे अधि यद्वज्रहस्तः" इति ।
हे सारथे, 'यस्मात्त्वं', 'वज्रहस्तः', तस्मात्, 'रथे', अपि 'अधि-
तिष्ठ' अधिरूढः स्थितो भव ॥

कल्पः । 'आरग्मीनिति रग्मीनालभेत' इति । पाठस्तु, "आ

रश्मीन् देव युवसे स्वस्थः” इति । हे ‘देव’ रथप्रवर्त्तक, ‘स्वस्थः’
शोभनाश्रयुक्तः, त्वं ‘रश्मीन्’ प्रगृह्णान्, ‘आयुवसे’ आदाय
मिश्रीकुरु ॥

कल्पः । ‘आतिष्ठ वृत्रहन्निति षड्विराकृतम्’ इति । अभि-
मन्त्रयत इत्यनुवर्त्तते । तत्र चतुर्णां मन्त्राणां प्रतीकानि दर्शय-
ति । “आतिष्ठ वृत्रहन्, आतिष्ठन्तं परि । अनु लेन्द्रे मदत्नन्,
त्वा मित्रावरुणौ” इति । एते मन्त्रा अष्टमानुवाके व्याख्याताः* ॥

पञ्चमं मन्त्रमाह । “द्यौश्च त्वा पृथिवी च प्रचेतसा । शुक्रो
वृहद्दिक्षिणा त्वा पिपर्त्तु । अनु स्वधा चिकिताः मांसा अग्निः ।
अनु त्वावतु सविता सवेन” [२] इति । अत्रापि पादत्रयं
तस्मिन्नेवानुवाके व्याख्यातम् । हे राजन्, ‘सविता’ देवः, ‘सवेन’
प्रेरणेन, ‘त्वा’, ‘अन्ववतु’ अनुकूलः मन् रचतु ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह । “इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् । ममुद्र व्य-
चसङ्गिरः । रथीतमः रथीनाम् । वाजानाः मत्पतिं पतिम्”
इति । अयं मन्त्रः पूर्वानुवाके व्याख्यातः† ॥

कल्पः । ‘परिमासेन्या इति द्वे वाचयित्वा’ इति । तत्र प्रथम-
माह । “परि मा सेन्या घोषाः । ज्यानां वृञ्चन्तु गृध्रवः । मेथि-
ष्ठाः पिब्वमाना इह । मां गोपतिमभिमंविशन्तु” इति । ‘सेन्याः’
परकीयायां सेनायां भवाः, ‘ज्यानां’ धनुर्गतानां, ‘घोषाः’
नादाः, ‘मा परिवृञ्चन्तु’ मां परितो वर्ज्जयन्तु, तदीया धनु-
र्घोषा मद्विषये मा प्रवर्त्तत । कोदृशा घोषाः, ‘गृध्रवः’ परराष्ट्र-

* ७७२, ७७३ पृष्ठायां द्रष्टव्यः ।

† ८०४ पृष्ठायां द्रष्टव्यः ।

ग्रहणेच्छावन्तः, 'मेयिष्ठाः' ओत्रसङ्गमनोचिताः, 'इह' अस्मिन् कर्माणि, युद्धविशेषे वा, 'पिबमानाः' अप्रतिकूलत्वेन मां प्रीणयन्तः, तादृशः 'ज्याघोषाः' 'गोपति' भूपतिं, 'माम्', 'अभिसंविशन्तु' अभितः सम्यक् प्रविशन्तु । ये शत्रुमन्वन्विता घोषाः, ते सर्वेऽप्यप्रतिकूलत्वेन स्वकीयघोषा भवन्वित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । "तन्मोऽनुमतिरनुमन्यताम् । तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः [३] । तद्भावाणः सोमसुतो मयोभुवः । तदश्विना गृणुतः सौभगा युवम्" इति । 'अनुमत्याख्या देवी, 'तत्' मदीयं कर्म, 'अनुमन्यतां' अङ्गीकरोतु । 'पृथिव्याख्या, 'माता', 'तत्', 'अनुमन्यतां' । 'द्युलोकरूपः 'पिता', 'तत्' 'अनुमन्यतां' । 'सोमसुतः' सोममभिषुण्वन्तः, 'मयोभुवः' सुखस्व भावयितारः, 'ग्रावाणः' पाषाणाः, 'तत्' 'अनुमन्यन्ताम्' । हे 'अश्विनौ', 'सौभगा युवं' भाग्यवन्तौ युवां, 'तत्' 'गृणुतम्' ॥

कल्पः । 'उत्तराभिस्तिष्ठभिरभिमच्य' इति । तत्र द्वयोः प्रतीके दर्शयति । "अवते, हेडवदुत्तमम्" इति । एतच्चोभयं संहितायां 'वैश्वानरो न' इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

अथ तृतीयामाह । "एना व्याघ्रं परिषस्वजानाः । सिं५हः५ हिवन्ति महते सौभगाय । समुद्रं न सुहवं तस्मिन्वाऽसम् । मर्मज्यन्ते द्वीपिनमस्वन्तः" इति । 'व्याघ्रं' व्याघ्रवत् केनाप्यप्रष्टव्यं, 'सिंहं' सिंहसमानशक्तियुक्तं, 'एनं' राजानं, 'परिषस्वजानाः' आलिङ्गयन्तो ब्राह्मणा बान्धवाश्च, 'महते', 'सौभगाय', 'हिवन्ति' प्रीणयन्ति, आशीर्वादान् कुर्वन्तीत्यर्थः ।

‘समुद्रं न’ समुद्रमिव, सुखेनाङ्गातुं शक्यं, ‘तस्मिन्वांसं’ तस्मिन्-
स्थाने अवस्थितमेनं, ‘मर्त्यज्यन्ते’ अभिषेकलोपान् पुनः पुनः
शोधयन्ति । तत्र दृष्टान्तः, ‘अप्सु’ अन्तर्जलमध्ये, ‘दीपिनं’ गजं,
यथा प्रक्षालयन्ति तददित्यर्थः ॥

कल्पः । उदमावेत्वित्यादित्यमुदीचयतीति । पाठस्तु, “उद-
मावेतु सूर्यः । उदिदं मामकं वचः । उदिहि देव सूर्यः ।
मह वग्नुना मम । अहं वाचो विवाचनम् । मयि वागस्तु धर्षमिः ।
यन्तु नदयो वर्षन्तु पर्जन्याः । सुपिप्पला ओषधयोः भवन्तु”
इति । ‘अमौ’ राजा, सूर्यममो भूत्वा ‘उदेतु’ उदयमभि-
वृद्धिं गच्छतु, ‘मामकं’ मदीयं, ‘इदम्’ आशीर्वादरूपं, ‘वचः’,
‘उदिहि’ अभिवृद्धिं गच्छतु, हे ‘सूर्य’, ‘देव’ दीपमान,
राजन् ‘मम’ ब्राह्मणस्य, ‘मह वग्नुना’ वचनेनाशीर्वादेन मह,
त्वम् ‘उदिहि’ अभ्युदयं गच्छ, ‘अहं’ पुनर्हितः, ‘वाचः’
धर्माधर्मात्मिकायाः, ‘विवाचनं’ विशेषेणाभिवदनमामर्थ्यं,
प्राप्नुयामिति शेषः । येयम् ‘मयि’, स्थिता आशीर्वादरूपा
‘वाक्’, सा ‘धर्षमिः’ धरणशीला सुप्रतिष्ठितास्तु । ‘नदयो’ नद्यः
मर्त्वाः, ‘यन्तु’ पूर्णाः प्रवहन्तु, ‘पर्जन्याः’ मघाः, स्वस्वकाले
‘वर्षन्तु’, ‘ओषधयः’ व्रीह्यादयः, ‘सुपिप्पलाः’ शाभनफला-
पेताः, ‘भवन्तु’ ॥

कल्पः । अन्नवतामिति जनपदाननुवोचत इति । पाठस्तु,
“अन्नवतामोदनवतामामिन्नवताम् । एषाः राजा भूयामम्”
[४] इति । अदनीयानि प्रशस्तभवेभ्योऽपि यपु ग्रामेषु ते

यामा 'अन्नवन्तः' प्रभृतेन ब्रीहिप्रियङ्गाद्योदनेन युक्ता 'ओ-
दनवन्तः', 'आमिन्न'शब्देन दधिचीरादि-रसद्रव्याण्युपलक्ष्यन्ते,
तेर्युक्ता 'आमिन्नवन्तः', तादृशानाम् 'एषां' ग्रामाणां, 'राजा'
स्वामी, 'भूयामम्' ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

अभीति रथमागत्यातिष्ठारोहस्य मन्त्रणम् ।
अङ्घ्रौ चक्रे उपसृष्ट्य नमो विप्राभिमन्त्रणम् ॥
सारथिमन्त्रयेत्तिष्ठाऽऽरम्भोन्नम्रमभिमर्शनम् ।
आतिष्ठ षड्विरारूढं मन्त्रयेत् परिद्वयम् ॥
वाचयेतावते हेडः त्रिभिस्तमभिमन्त्रयेत् ।
उदमाविति राजानं द्वाभ्यां सूर्यमवेक्षयेत् ॥
अन्न ग्रामानवेक्षेत प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ।

इति षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशे राजाभिषेकाङ्गं रथारोहणमुक्तम् । सप्तदशे तदङ्गं
वपनमभिधीयते । कल्पः । ये केशिनो नर्त्तं ब्रह्मण इति हे
आहुती ऊत्तेति । तत्र प्रथमामाह । “ये केशिनः प्रथमाः
सत्रमासत । येभिरासृतं यदिदं विरोचते । तेभ्यो जुहोमि
वज्रधा घृतेन । रायस्योषेणमं वर्चसा स्रष्टुजाय” इति ।
केशा येषां सन्ति, ते 'केशिनः' केशिनेऽग्निर्वायुः सूर्यः ।

शाखान्तरे त्रयः केशिन इत्याम्नानात् । ते च देवाः 'प्रथमाः' इतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रवृत्ताः । 'केशिनः', 'ये', 'मत्रम्', 'आमत' अनुष्ठितवन्तः, 'यदिदं' जगद्, 'विरोचते' विशेषेण प्रकाशते, तदिदं सर्वं 'येभिः' यैर्देवैः, 'आभृतं' सम्पादितं, 'तेभ्यः' देवेभ्यः, 'घृतेन', 'बज्रधा' बज्रप्रकारं 'जुहोमि' । हे देवाः केशिनः, 'इमं' राजानं, धनपुष्ट्या बलेन च संयोजयथ ॥

अथ द्वितीयमाह । "नर्त्तं ब्रह्मणस्तपसो विमोक्तः । द्वि-
नाम्नी दीक्षा वशिनी ह्युया । प्र केशाः सुवते काण्डिनो भवन्ति ।
तेषां ब्रह्मेदीक्षे वपनस्य नान्यः" इति । 'ब्रह्मणः' परिवृढात्,
एतस्मादपनादृते अभिषेकाख्यव्रतरूपात् 'तपसः', 'विमोक्तः'
विसर्गः, समाप्तिः, नास्ति । उपक्रान्तं हि व्रतं समापनीयम् । अस्य
चाभिषेकाख्यव्रतस्य वपनेनैव समाप्तिः । व्रतरूपा चेयमभि-
षेक'दीक्षा, 'द्विनाम्नी' नामद्वययुक्ता, तस्यास्य 'वशिनी', इत्येकं
नाम, तथा हि सर्वाः प्रजाः वशीक्रियन्ते, 'उया', इत्यपरं नाम,
तथा हि दीक्षया शत्रवोऽभिभूयन्ते । दीक्षाया द्विविधव्रतत्वं
सोमप्रकरणेऽप्याम्नातम् । एतद्वै सृजघनं नाम व्रतमिति प्रथ-
मम् । एतद्वै क्षुरपविनाम व्रतमिति द्वितीयम् । अतोऽस्य
व्रतस्य समाप्तये वपनं कुर्यात् । अस्य राज्ञः 'केशाः', 'प्रसुवते'
प्रकर्षणात्यन्ताः वर्द्धन्ते, अतएव 'काण्डिनः' बज्रममूहयुक्ताः,
'भवन्ति' । 'तेषां' वर्द्धमानानां बज्रममूहयुक्तानां केशानां 'वप-
नस्य', 'ब्रह्मेत्' प्रजापतिरेव, ईशे समर्थो भवति । 'न', तु 'अन्यः',
कश्चित् । तस्मात्प्रजापतिरूपोऽयं पुरोहितः वपनं करोत्वित्यर्थः ॥

कल्पः । यजमानायतन औदुम्बरीमासन्दीं प्रतिष्ठापयति
 ताः राजारोहत्यारोह प्रोष्ठमित्यारोहन्तमभिमन्त्रयत इति ।
 पाठस्तु, “आरोह प्रौष्ठं विषहस्व शत्रून् । अवास्त्राग्दीक्षा
 वशिनी ह्युया [१] । देहि दक्षिणां प्रतिरस्त्रायुः । अयामुच्यस्व
 वरुणस्य पाशात्” इति । हे राजन् ‘प्रौष्ठं’ आसन्दीरूपं
 मञ्चकम्, ‘आरोह, ‘शत्रून्’, ‘विषहस्व’ विशेषेणाभिभव, येयं
 ‘वशिनी’ ‘उया’ चेति द्विनाम्नी ‘दीक्षा’, मेयं यस्मात् ‘अवास्त्राक्’
 अवसृष्टा, समाप्ता, तस्मात् पुरोहिताय ‘दक्षिणां’, ‘देहि’,
 ‘प्रतिरस्त्रत्वमपि दीर्घम्, ‘आयुः’, प्राप्नुहि । ‘अय’ अनन्तरं,
 ‘वरुणस्य पाशात्’ अस्माद्रथनिर्वन्धात्, ‘मुच्यस्व’ मुक्तो भव ॥

कल्पः । तस्यामासीनः केशान्वापयते येनावपत् सविता
 क्षुरेणेति । पाठस्तु, “येनावपत् सविता क्षुरेण । सोमस्य राज्ञो
 वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणा वपतेदमस्योर्जमम् । रय्या
 वर्चसा संसृजाय” इति । पुरा ‘विद्वान्’, ‘सविता’, ‘राज्ञः’
 राजाभिषेकं प्राप्नुवतः, ‘सोमस्य’, ‘वरुणस्य’, च केशान् ‘येन’
 क्षुरेण, ‘आवपत्’, ‘तेन’ क्षुरेण, हे ‘ब्रह्माणाः’ प्रजापतिरूपाः
 पुरोहिताः, ‘अस्य’, ‘इदं’ केशजातं, ‘वपत्’, ‘इमम्’ च राजानं,
 ‘उर्जा’ क्षीरादिरसेन, ‘रय्या’ धनेन, ‘वर्चसा’ बलेन, च
 ‘संसृजाय’ संयोजयत ॥

कल्पः । मा ते केशानिति केशान् प्रकीर्त्यमाणाननुमन्त्र-
 यत इति । पाठस्तु, “मा ते केशाननु गादृच एतत् । तथा
 धाता करोतु ते । तुभ्यमिन्द्रो वृहस्पतिः । सविता वर्च

‘अद्धात्’ [१] इति । हे राजन् ‘ते’, ‘वर्चः’ बलं, ‘केशान्’, ‘मागात्’ मापगच्छतु । ‘ते’ तव, ‘एतत्’, यथा भवति तथा ‘धाता करोतु’, ‘तुभ्यं’ त्वर्थं, ‘इन्द्रवृहस्पति-मवितारः’, नूतनमप्यधिकं ‘वर्चः’ बलं, सम्पादयन्तु ॥

कल्पः । तान् समोष्यदर्भस्तम्बे निदधाति तेभ्यो निधानम् इति । पाठस्तु, “तेभ्यो निधानं बद्धधा यैच्छन् । अन्तरा द्यावापृथिवी अपः सुवः । दर्भस्तम्बे वीर्यकृते निधाय । पौंस्ये-नेमं वर्चसा मृसृजाय” इति । ‘तेभ्यः’ तत्केशार्थं, ‘निधानं’ स्थापनप्रदेशं, ‘बद्धधा’ बद्धप्रकारं, ‘यैच्छन्’ ब्राह्मणा वि-शेषेणेच्छां कृतवन्तः । किं स्थानमिति तदुच्यते, ते, ‘द्यावापृथिवी’ ‘अन्तरा’ द्यावापृथिव्योर्मध्यम्, एकं स्थानमैच्छन्, ‘अपः’ जलं, द्वितीयं स्थानमैच्छन्, ‘सुवः’ स्वर्गरूपं, तृतीयं स्थानमैच्छन्, ‘वीर्यकृते’ सामर्थ्येन सम्पादिते, ‘दर्भस्तम्बे’, तान् केशान् ‘नि-धाय’, ‘इमं’ राजानं, ‘पौंस्येन’ ‘वर्चसा’ पौरुषेण बलेन, ‘मृसृजाय’ हे ब्राह्मणाः संयोजयत ॥

कल्पः । अथैनमाज्यमिश्रेण पयमानं बलन्ते बाहुवो-रिति । पाठस्तु, “बलन्ते बाहुवोः सविता दधातु । सोमस्त्वा-नक्तु पयसा घृतेन । स्त्रीषु रूपमश्विनैतन्निधत्तम् । पौंस्येनेमं वर्चसा मृसृजाय” इति । हे राजन्, ‘ते’, ‘बाहुवोः’, ‘बलं’, ‘सविता’, सम्पादयतु, ‘सोमस्त्वां’, ‘पयसा घृतेन’ च ‘समनक्तु’ सम्यगक्तं करोतु, ‘अश्विना’ हे अश्विनौ, ‘एतत्’ रमणीयं रूपं, एतदीयासु ‘स्त्रीषु’, ‘निधत्तं’ स्थापयतं, पौंस्येनेत्यादि पूर्ववत् ॥

कल्पः। यत् सीमन्तमिति शिर इति। आज्यमिश्रेण पूज-
मानकीत्यनुवर्त्तते। पाठस्तु, “यत्सीमन्तं कङ्कतस्ते लिलेख।
यदा क्षुरः परिववर्ज वपस्ते। स्त्रीषु रूपमश्विनैतन्निधत्तम्।
पैस्तेनेमस् संसृजायो वीर्येण” [३] इति। हे राजन्,
'ते' तव, वपनात् पुरा 'कङ्कतः' केशलघिमासम्पादिका शला-
काविशेषः 'यत्' 'सीमन्तं', 'लिलेख' शिखावशेषाय वपनीय-
स्थापनीययोः केशभागयोः विभागश्चकार, 'यदा' अथवा, 'क्षुरः',
अयं, 'वपन्' वपनं कुर्वन्, 'यत्' केशजातं, 'परिववर्ज' वपन-
मकृत्वा स्थापितवान्, सीमन्तलेखनात्मकं यद्दर्शनोयं 'रूपं',
यच्च वपननिमित्तं रूपं एतदुभयं हे 'अश्विनौ', एतदीयासु
'स्त्रीषु', अलङ्काराय 'निधत्तं', 'दमम्' तु राजानं, 'पैस्तेन'
पुरुषसम्बन्धिना वीर्येण 'संसृजाय' संयोजयत ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः।

ये केशिनः प्र नर्त्तं द्वे आज्ञतीर्जुज्यादथ।
आरोहेत तमासन्दीमारोहेत्यभिमन्त्रयेत् ॥
येनावापयते केशान्मा ते कीर्णाऽनुमन्त्रणम्।
तेभ्यस्तान् स्तम्भ आदध्याद्वलं बाह्येघृताञ्जने ॥
यत् सीमन्तेऽञ्जनं मन्त्रा अष्टौ तत्र प्रकीर्त्तिताः ॥

इति सप्तदशेऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ॥

मप्रदशे *राजाभिषेकाङ्गवपनार्था मन्त्रा उक्ताः, तावता-
भिषेकः समाप्तः । अथाष्टादशे विघनाख्यः कश्चिदंकाक्षविशेष
उच्यते । तत्रादौ विघननिर्वचनं दर्शयति । “इन्द्रं वै स्वा विगो
मरुतो नापाचायन् । सोऽनपचायमान एतं विघनमपश्यत् ।
तमाहरत् । तेनायजत । तेनैवामां तः मःस्तम् व्यहन् ।
यज्ञहन् । तद्विघनस्य विघनत्वम्” इति । पुरा कदाचिद्राज्यं
कुर्वन्तम्, ‘इन्द्र’, ‘मरुत्सञ्ज्ञकाः’ ‘स्वकीयाः’ प्रजाः करप्रदानेन
पूजां नाकुर्वन्, ‘मः’ अयमपूज्यमान इन्द्रस्तत्परिहाराय ‘एतं’
‘विघनाख्यं’ क्रतुविशेषं, एकाहं निश्चित्य तदनुष्ठानेन ‘आमां’
प्रजानां, ‘तं’ ‘मस्तम्’ स्तम्भरूपं प्रातिकूल्याचरणं, ‘व्यहन्’
विहतं कृतवान् । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, अनेन कर्मणा
विहतवान्, तस्माद्विहत्यनेनेति व्युत्पत्त्या कर्मणा विघननाम
सम्पत्तम् ॥

तमेतं विघनाख्यं क्रतुं विधत्ते । “विपाप्मानं भ्रातृव्यः
हते । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद” [१] इति ॥

अथ तत्राधिकारिणं दर्शयति । “यः राजानं विगो ना-
पचायेयुः । यो वा ब्राह्मणस्तममा पाप्मना प्रावृतः स्यात् ।
स एतेन यजेत । विघनेनैवैनद्विहत्य । विशामाधिपत्यं गच्छ-
ति” इति । ‘यं’ राजानं, स्वकीयाः प्रजा न पूजयेयुः कर्म न
दद्युः । अथवा ‘यः’ ‘ब्राह्मणः’, ‘तमोरूपेण ‘पाप्मना’, ‘प्रकर्षणा-

* सवाभिषेक इत्यपि दृश्यते ।

वृतः स्यात्, 'सः' अयमुभयविधः पुरुषोऽत्राधिकारी । स च 'विघनाख्येनैव क्रतुना 'यजेत', तथा प्रातिकूल्यं विनाश्य प्रजानामाधिपत्यं राजा 'गच्छति', ब्राह्मणश्च विपापो भवति ॥

स्तोत्रविशेषं विधत्ते । "तस्य द्वे द्वादशे स्तोत्रे भवतः । द्वे चतुर्विंशे । औद्भिद्यमेव तत् । एतद्वै चत्रस्यौद्भिद्यम् । यदस्मै स्वा विशो बलिं हरन्ति" [२] इति । 'तस्य' विघनाख्यस्य क्रतोः, 'द्वादशाख्येन स्तोमेन युक्तं 'स्तोत्रद्वयं कर्त्तव्यं, तथा 'चतुर्विंशशाख्येन स्तोमेन युक्तं स्तोत्रद्वयं कर्त्तव्यं, 'तत्' च स्तोत्रचतुष्टयं, 'औद्भिद्यमेव' उद्भेदनसाधनमेव, अत्र च प्रकृते 'चत्रस्य' राज्ञः, 'स्वकीयाः प्रजाः करं प्रयच्छन्तीति 'यत्' 'एतत्', एव 'औद्भिद्यं' प्रातिकूल्यस्योद्भेदनं, तच्च स्तोत्रचतुष्टयेन सिद्ध्यति ॥

वेदनं प्रशंसति । "हरन्त्यस्मै विशो बलिम् । ऐनमप्रतिख्यातं गच्छति । य एवं वेद" इति । 'अस्मै' वेदित्रे, प्रजाः पूजां कुर्वन्ति, 'अप्रतिख्यातं' केनाप्यनिराकृता कीर्त्तय 'एनं' वेदितारं, 'आगच्छति' ॥

एतस्य विघनस्य यागवेदने पुनः प्रशंसति । "प्रबाहुग्रा अग्रे चत्राण्यातेपुः । तेषामिन्द्रः चत्राण्यादत्त । न वा इमानि चत्राण्यभूवन्निति । तत् नचत्राणां नचत्रत्वम् । आ अथेसां भाह्व्यस्य तेज इन्द्रियं दत्ते । यत्र तेन यजते । य उचैनमेवं वेद" [३] इति । 'अग्रे' पुरा कदाचित्, 'चत्राणि' चत्रियवंशे जाताः पुरुषाः, 'प्रबाहुग' बाहुष्येनैव, 'आतेपुः' सर्वतस्तपः हतवन्तः, 'तेषां' तपः कुर्वतां सर्वेषां यानि 'चत्राणि'

बलानि, तानि 'इन्द्रः', 'आदत्त' स्वीकृतवान्, ततः 'इमानि'
'चत्राणि' बलानि, 'नैव अभूवन्', इति सर्व्वे जनाः उक्तवन्तः ।
यस्मादिन्द्रविरोधिनां चत्रं बलं नासीत्, तस्मात्तेषां बलरा-
हित्यवाचि नचत्रनाम सम्पन्नम् । तस्मादिन्द्रवदः 'यजते', 'यस्य',
'वेद्', सोऽयमभयविधः पुमान् 'श्रेयसः' अधिकस्य, 'भ्रातृव्यस्य',
'तेजः' आज्ञाशक्तिं, 'इन्द्रियं' शरीरं बलञ्च, 'आदत्ते' ॥

पूर्व्वोक्तयोः द्वादशचतुर्विंशस्तोमयोः स्थानविशेषं विधत्ते ।
“तद्यथा ह वै सचक्रिणौ कप्प्रकावुपावर्हिता स्याताम् । एव-
मेतौ युग्मन्तौ स्तोमौ । अयुक्तु स्तोमेषु क्रियेते । पाप्मनोऽप-
हत्यौ” इति । चक्रमस्यास्तीति 'चक्रौ' रथः, चक्रिणा सह
वर्त्तते इति 'सचक्रिणौ' रथस्वामिनौ, 'कप्प्रकौ' कपिवद्गमन-
समर्थौ, तादृशौ द्वौ पुरुषौ यथा लोके 'उपावर्हिता' गमनाय
सावधानौ, 'स्यातां' । 'एवमेतौ' 'युग्मन्तौ' समसङ्ख्यायुक्तौ,
द्वादशचतुर्विंशस्तोमौ, क्रतोः परपारगमने समर्थौ, तावुभौ
'अयुक्तु' विषमसङ्ख्यायुक्तेषु, 'स्तोमेषु', कर्त्तव्यौ, त्रिवृत्पञ्चदश-
सप्तदशैकविंशाख्याद्येदकप्राप्ता विषमसङ्ख्यायुक्ताः सोमास्तेषां
स्थाने द्वावेतौ स्तोमौ प्रयोक्तव्यौ, तत्र त्रिवृत्पञ्चदशयोः
स्थाने द्वादशः, सप्तदशैकविंशयोः स्थाने चतुर्विंश, इति विवेकः ।
एतच्च 'पापविनाशनाथं' भवति ॥

एतदनुष्ठानवेदने प्रशंसति । “अप पाप्मानं भ्रातृव्यं हते ।
य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद्” इति ॥

उक्तस्तोमयुक्तानां स्तोत्राणामाधारभूतानृत्विग्नेष्विधत्ते ।

“तद्यथा ह वै स्रुतग्रामण्यः । एवं कन्दांसि । तंस्वभावा-
दित्यो वृहतीरभ्यूढः [४] । सतोवृहतीषु स्तुवते सतो वृहन् ।
प्रजया पशुभिरसानीत्येव” इति । ‘स्रुतः’ रथपः, ‘ग्रामण्यः’
ग्रामनिर्वाहकः, तत्र, लोके ‘यथा’, ‘स्रुतग्रामण्यः’, तथा गाय-
त्र्यादीनि ‘कन्दांसि’, प्रवर्त्तन्ते, स्रुतेषु मध्ये रथस्वामित्वं यः
अङ्गीकरोति स एव स्रुतो रथं प्रवर्त्तयतीति, ग्रामणीषु मध्ये
यो राजत्वमङ्गीकरोति स एव ग्रामं नयति । ‘एवम्’, अत्रापि
‘अभावादित्यः’, ‘तेषु’ कन्दःसु, मध्ये ‘वृहती’कन्दोयुक्ता
अचः ‘अभ्यूढः’, अङ्गीकृतवान्, तस्मात् कारणात् ‘सतः’ ‘वृहती’-
नामककन्दोयुक्तासृचु स्तोत्रं कुर्युः; तेषां स्तोत्राणां प्रत्येकम-
यमभिप्रायः । अतः सन्मार्गवर्त्तिनः पुरुषाः ‘वृहन्’ अधिकाः ।
‘सतोवृहन्’, प्रजया च पशुभिश्चाहं सतो वृहन्, ‘असानी’
भवानि, ‘इत्येव’, स्तोतारः प्रवर्त्तन्ते ॥

तासृचु गानकाले कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “व्यतिषक्ताभिः
स्तुवते । व्यतिषक्तं वै चत्रं विशा । विश्वैवेनं चत्रेण व्यतिषजति”
इति । याः सतोवृहत्य अचः, ताःकन्दोऽन्तरयुक्ताभिर्चर्मभिः
‘व्यतिषक्ताः’, कार्य्याः । अग्रेका सतोवृहती, अगन्तरमन्यक-
न्दोयुक्तम्; पुनरपि सतोवृहती पुनरपि कन्दोऽन्तरमित्येवं
व्यतिषङ्गः, तादृशीषु अचु स्तुतिं कुर्युः । ‘चत्रं’ चत्रजातिः,
‘विशा’ वैश्वजात्या, ‘व्यतिषक्तं’ मिश्रीभूय वर्त्तते । प्रजाभ्यः करं
गृहीत्वा चत्रियो राज्यं करोति, एवं सति व्यतिषक्तस्तोत्रेण
‘एनं’ यजमानं, ‘विशा’, ‘चत्रेण’, ‘व्यतिषजति’ मिश्रयति ।

तमेव व्यतिमङ्गं प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “व्यतिषक्ताभिः
सुवते । व्यतिषक्तो वै ग्रामणीः सजातैः । सजातैरेवैनं व्यति-
षजति” इति । ‘ग्रामस्य निर्वाहकः पुरुषः, ‘सजातैः’ महे-
त्यनैर्भ्रात्रादिभिस्तद्ग्रामनिवासिभिः, ‘व्यतिषक्तः’ मिश्रीभूतः,
वर्त्तते । अतो व्यतिषक्तस्तोत्रेण ‘एनं’ यजमानं, ‘सजातैर्भ्रात्रा-
दिभिस्तद्ग्रामनिवासिभिः, व्यतिषक्तो मिश्रीभूता वर्त्तते ।
अन्यो व्यतिषक्तस्तोत्रेणैनं यजमानं ‘सजातैः’ भ्रात्रादिभिः,
संयोजयति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “व्यतिषक्ताभिः सुवते ।
व्यतिषक्तो वै पुरुषः पाप्मभिः । व्यतिषक्ताभिरेवास्य पाप्मना
नुदते” [५] इति । ‘पुरुषः’, प्रमादकृतैः ‘पाप्मभिः’, संसृष्टो
वर्त्तते । ततोऽत्र व्यतिषक्तस्तोत्रेण ‘अस्य’ पुरुषस्य, पापानि
विनाशयति ॥

अस्य प्रपाठकस्यानुवाकार्थमङ्गहः ।

मत्तमे तु सवाख्याः स्य मृयते ह्यभिपिच्यते ।

ईश्वरत्वेन येऽप्येते प्राच्यन्ते सवनामकाः ॥

बृहस्पतिसवो वैश्वमवो ब्रह्ममवसाया ।

प्राक्तः सोमसवस्तद्वत् सवः स्यात् पृथिनामकः ॥

गोमवश्यादनास्थे तु मवे होमार्थमन्त्रकाः ।

रथारोहः कर्म्मविधिः पञ्चशारदनामकः ॥

क्रतुस्तदीयपशवो ह्यग्निष्टुतिपुरोरुचः ।

इन्द्रस्तुतिपुरोरुक् स्यादग्नौर्धामविधिमन्त्रा ॥

राजाभिषेकमन्त्राश्च रथारोहणमन्त्रकाः ।

भवन्ति वपने मन्त्रा विघनः पाठको ह्ययम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

॥ १८ ॥

समाप्तश्च सप्तमः प्रपाठकः ॥ * ॥

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भामे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके सप्तमे हि सवाः सर्व्वे समीरिताः ।

थाज्यानुवाक्याः काम्यानां पशूनामष्टमे श्रुताः ॥

वायव्यः श्वेत आलभ्य इति काम्या उदीरिताः ।

एकेकस्मिन् पशौ सूक्तमेकैकं भवति क्रमात् ॥

अथः षट् सूक्त एकस्मिन्नत्र द्वे द्वे क्रमाद्भवेत् ।

वपायाञ्च पुरोडाशे हविषीति क्रमो भवेत् ॥

वायव्यः श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र वायोर्या पुरो-
ऽनुवाक्या तामाह । “पीवोऽन्नाः रयिवृधः सुमेधाः । श्वेतः
सिषक्तिं नियुतामभिश्चोः । ते वायवे समनसो वितस्युः । विश्वे-
नरः स्वपत्यानि चक्रुः” इति । यो वायुदेवताकः श्वेतष्कागः
पशुः सोऽयं ‘सिषक्ति’ सिक्रो भवति, सम्पन्नातीत्यर्थः । उक्त-
राद्धं नर इत्यभिधास्यमानत्वात् नृन्मनुष्यान् यजमानान्
सिषक्तीति योजनीयम् । कीदृशान् यजमानान् ‘पीवोऽन्नान्’
पीवानि स्थूलानि प्रभूतान्नि येषां ते ‘पीवोऽन्नाः’, तान्,
‘रयिवृधः’ रय्या धनेन वर्द्धमानान्, ‘सुमेधाः’ शोभनया
मेधया यज्ञप्रयोगधारणशक्त्या युक्तान् । कीदृशः श्वेतः पशुः,
‘नियुतामभिश्चोः’ नितरां युषतां रथेऽभिश्चयन्तीति ‘नियुताः’
वायोर्वडवाः, तासामभिश्चणीयः, एतस्य पशोर्वायव्यत्वं वायु-
द्वारा वडवा अध्येतमाश्रयन्ति । यागे तान् नृन् यजमानान्
‘श्वेतः’, सिषक्ति, ‘ते’ नरः, यजमानाः, ‘वायवे’ वायुदेवतार्थं,
‘समनसः’, तेन देवेन समानमनस्काः, तस्मिन् प्रीतियुक्ता
भूत्वा, ‘वितस्युः’ विशेषेण स्थिताः । ततो ‘विश्वेत्’ विश्वान्येव
वायुदेवताकानि कर्माणि, ‘स्वपत्यानि’ शोभनापत्यप्रदानि
‘चक्रुः’ कृतवन्तः ॥

अथ वपायाज्यामाह । “रायेऽनु यं जज्ञत् रोदसी उभे ।
राये देवी क्षिषणा धातिदेवं । अधा वायुं नियुतः सस्यत

खाः । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके” इति । ‘रोदसी’ द्यावा-
पृथिव्यौ ‘उभे’, ‘रायेऽनु’ धनार्थमेव, ‘यं’ वायुं, ‘जज्ञतुः’ उत्पा-
दितवत्यौ । यजमानानां ‘धिषणा’ बुद्धिः, ‘देवो’ विद्योत-
माना सती, वायुं ‘देवं’, ‘धाति’ धारयति, निरन्तरं ध्याय-
तीत्यर्थः । ‘अधा’ आरब्धयागे, तं ‘वायुं’, ‘खाः’ ‘नियुतः’ स्वकीया
वडवाः, ‘सञ्चत’ सेवन्ते । ‘उत’ अपि च, रेको रिक्तत्वं तद्रहितं
कर्म ‘निरेकं’, तादृशे, सर्वमाधनममूर्णे कर्मणि ‘वसुधितिं’
हविर्लक्षणस्य वसुनो धावकं श्वेतं पशुमपि, नियुतः सञ्चते-
त्यन्वयः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । ‘आ
वायो, प्रयाभिः’ इति । आ वायो भूषेति पुरोऽनुवाक्या, मा
चैन्द्रवायवप्रस्तावे व्याख्याता । प्रयाभिर्यामिदाश्चाऽसमित्येषा
याज्या, मा च हिरण्यगर्भ आपो हेत्यनुवाके व्याख्याता ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “प्र वायुमच्छा बृहती
मनीषा [१] । बृहद्रयिं विश्ववारां रथप्राम् । द्युतद्यामा
नियुतः पत्यमानः । कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो” इति ।
‘बृहती’ महती, ‘मनीषा’ यजमानस्य बुद्धिः, ‘वायुम्’, अभि-
लक्ष्य ‘प्रकर्षेण यातीति शेषः । कोदृशं वायुं, ‘बृहद्रयिं’
बृहती रयिर्महद्भुतं यस्यासौ ‘बृहद्रयिः’, बृहद्भुतप्रद
इत्यर्थः । ‘विश्ववारां’ विश्वेषामनिष्टानां निवारकं, ‘रथप्रां’
स्वकीयं रथमपेक्षितैर्धनैः पूरयन्तं । हे ‘प्रयज्यो’ प्रकर्षेण
यष्टुमुद्युक्तं यजमान, ‘कविः’ देवतातत्त्वाभिज्ञस्त्वं, ‘कविं’ सर्वज्ञं

वार्युं देवम् 'इयत्तसि, यज, पूजय । कीदृशः कविः, 'द्युतद्यामा'
यामशब्देन नियमरूपो यागोऽभिधीयते, द्योतमानो यागो
यस्यासौ 'द्युतद्यामा', 'नियुतः पत्यमानः' नियुतो याः पूर्वाक्ता
वडवास्ताः, 'पत्यमानः' वायोरानयनार्थं सेवमानः ॥

अथ याज्यामाह । "आ नो नियुद्धिः श्रितनोभिर्ध्वरम् ।
महस्त्रिणीभिरूप याहि यजम् । वायो अस्मिन् हविषि माद-
यस्व । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः" इति । हे वायो,
'श्रितनोभिः' शतमह्यायुक्ताभिः, 'महस्त्रिणीभिः' महत्समह्या-
युक्ताभिश्च 'नियुद्धिः' नियुक्ताभिर्वडवाभिः सह, 'नः' अस्म-
दीयं, 'अध्वरं' हिंमारहितं यज्ञं, प्रति 'उप' समीपे, 'आया-
हि' आगच्छ, आगत्य च 'अस्मिन् हविषि', स्वीकृतं सति
'मादयस्व' त्वं हृष्टः सन् अस्मानपि हर्षय, 'यूयं', त्वञ्च त्वदीय-
मृत्यास्व सर्व्वे, 'स्वस्तिभिः' अविनाशैः फलैः, 'नः' अस्मान्, 'मदा',
'पात' रक्षत । यदेतत् षडृचं सृक्तं वायव्यपशौ प्रवृत्तं तदेतत्
सूत्रकारः स्पष्टीचकार, 'काम्यैः पशुभिर्गमावास्यायां पौर्ण-
मास्यां वा यजेत, तेषां निरुद्धपशुबन्धवत् कन्या वायव्य-
श्वेतम्' इति । ये ब्राह्मणे न व्याख्यातास्तंपामावापिकेषु
स्थानेषु यथादेवतं षडृचो निदधाति, वपायाः पुत्रोडाशस्य
हविष इति द्वे द्वे, पौत्रोऽन्नाः रयिवृधः सुमंथा इत्येतानि
यथापूर्व्वं यथालिङ्गमाह्वातानि भवन्तीति ।

अथ यः प्रजाकामः पशुकामः स्थात् स एतं प्राजापत्यमजं
त्ववरमालभेतेत्यस्य पशोः सृक्ते वपायाः पुत्रोऽनुवाक्यामाह ।

“प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु [१] । वयं स्याम पतयो रयीणाम्” इति । हे ‘प्रजापते’, त्वदन्यः कश्चित् अपि ‘जातानि’, अन्यानि ‘एतानि’, ‘विश्वानि’ लोकजातानि, यानि सन्ति ‘ता’ तानि ‘परि बभूव’ परितो व्याप्तं, ‘त्वत्’ त्वत्तः, ‘अन्यः’, कोऽपि न समर्थः । वयं ‘यत्कामाः’ येन फलकामेन युक्ताः सन्तः, ‘ते’ तुभ्यं, ‘जुहुमः’, ‘तत्’ फलं, ‘नः’ अस्माकम्, ‘अस्तु’ सिध्यतु । ‘वयं’ तत्प्रसादात्, ‘रयीणां’ धनानां, ‘पतयः’, ‘स्याम’ ॥

अथ वषाया याज्यामाह । “रयीणां पतिं यजनं बृहन्तम् । अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ । प्रजापतिं प्रथमजामृतस्य । यजाम देवमधि नो ब्रवीतु” इति । भियते सम्पाद्यते हवि-
रचेति भरो यज्ञः, ‘अस्मिन् भरे’, ‘प्रजापतिं’, देवं, वयं ‘यजाम’ । कोदृशं देवं, ‘रयीणां पतिं’ धनस्वामिनं, ‘यजनं’ यजनीयम्, ‘बृहन्तं’ महान्तं, ‘नृतमं’, अतिशयेन पुरुषं, पुरुषेषूत्तम-
मित्यर्थः । ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य, ‘प्रथमजां’ प्रथममेव जनयितारं, प्रजापतिर्यज्ञानसृजतेत्यन्यत्र श्रवणात् । कोदृशे भरे, ‘वाजसातौ’ वाजस्य अन्नस्य सातिर्दानं यस्मिन् यज्ञे सोऽयं वाजसाति-
स्तस्मिन्, सोऽयमस्माभिरिष्टः प्रजापतिर्देवेषु मध्ये ‘नः’ अस्मान्, ‘अधिकान्’ ब्रवीतु ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “प्रजापते त्वं नि-
धियाः पुराणः । देवानां पिता जनिता प्रजानाम् । पति-
र्विश्वस्य जगतः परस्याः हविर्नो देव विहवे जुषस्व” इति ।

हे 'प्रजापते', 'त्वं', 'निधिपाः' शङ्खपद्मादीनां निधीनां पालकः, 'पुराणः' जगतः स्रष्टृत्वादिनादिः, 'देवानां', 'पिता' पालकः, 'प्रजानां' मनुष्यादीनां, 'जनिता' उत्पादयिता, 'विश्वस्य' सर्वस्य, 'जगतः', 'पतिः' स्वामी, 'परस्याः' अतिशयेन पालयिता । हे देव, विशेषेण ह्ययन्ते देवा अत्रेति 'विहवः' यज्ञः, तस्मिन् 'विहवे', 'नः' अस्मदीयम्, 'हविः', 'जुषस्व' ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "तवेमे लोकाः प्रदिशो दिशश्च [३] । परावतो निवत उदतश्च । प्रजापते विश्वसृज्जीवधन्य इदं नो देव । प्रतिहर्ष्य हव्यम्" इति । हे 'प्रजापते', 'हमे' 'लोकाः' भूरादयः, याश्च 'प्रदिशः' प्रधानभूताः प्राच्याद्याः, या अथन्या अग्नेयाद्याः 'दिशः', तन् सर्वं 'तव', एवाधीनम्; लोकविशेषाः ते 'परावतः' दूरदेशस्था द्वीपान्तरादयः, 'निवतः' न्यरभूताः पातालदयः, 'उदतश्च' ऊर्ध्ववर्त्तिनः स्वर्गादयोऽपि । हे देव, त्वं 'विश्वसृत्' विश्वस्य स्रष्टा, पाता, वा, 'जोवेषु' सर्वेषु, प्राणिषु 'धन्यः' ईश्वरः, 'जोवधन्यः', तादृशा भूत्वा 'नः' अस्मदीयं, 'इदं' 'हव्यं', 'प्रतिहर्ष्य' प्रतिगृहाण ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "प्रजापतिं प्रथमं यज्ञियानाम् । देवानामग्रे यजतं यजध्वम् । स नो ददातु द्रविणं सुवीर्यम् । रायस्योषं विव्यतु नाभिमस्रं" इति । 'यज्ञियानाम्' यज्ञयोग्यानाम्, 'देवानां', मध्ये 'प्रथमं' मुख्यं, 'प्रजापतिं', 'यजतं' यजनीयम्, 'अग्रे' 'यजध्वम्', हे अतिविजः, आदौ पूजयत । 'सः' प्रजापतिः, 'नः' अस्मभ्यं, 'द्रविणं' धनं, 'रायस्योषं' धनपुष्टिं,

‘सुवीर्यं’ शोभनसामर्थ्यञ्च ‘ददातु’ प्रयच्छतु । ‘नाभिं’ नहनम्, दारिद्र्यादिबन्धनम्; ‘अस्मे विष्यतु’ अस्मत्तः शिथिलयतु ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “यो राय ईशे शतदाय उक्थ्यः । यः पशूनां रक्षिता विष्टितानाम् । प्रजापतिः प्रथमजा चतस्य [४] । सहस्रधामा जुषतां हविर्नः” इति । ‘यः’ प्रजापतिः, ‘शतदायः’ शतसङ्ख्याकधनप्रदः, ‘उक्थ्यः’ स्तुत्यः सन्, ‘राय ईशे’ धनस्येश्वरो भवति । ‘यः’, च प्रजापतिः, ‘विष्टितानां’ विविध-मवस्थितानां, गोमहिषादीनां ‘पशूनां’, ‘रक्षिता’, वर्त्तते, स ‘प्रजापतिः’, ‘चतस्य’ यज्ञस्य, ‘प्रथमजाः’ प्रथममुत्पादकः, ‘सहस्रधामा’ सहस्रसङ्ख्याकस्थानयुक्तः सन्, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘हविः’, ‘जुषताम्’ ॥

अथ सोमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकाम इत्यस्य पशोः सूक्ते वपासम्बन्धियाज्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “सोमापूष्णेमौ देवौ” इति । सोमापूषा जननेति पुरोऽनु-वाक्या । इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेति याज्या । एतच्चो-भयमग्नाविष्णू महितद्वां महित्वमित्यत्र व्याख्यातम् ॥

अथ तत्रैवपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “सोमापूष्णा रजसो विमानम् । सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् । विषूवतं मनसा युज्यमानम् । तं जिव्यो वृषणा पञ्चरश्मिम्” इति । हे ‘सोमा-पूष्णौ’, ‘वृषणा’ कामवर्षकौ, ‘तं’, रथं ‘जिव्यः’ प्रोणययः, आरोहणेनालङ्कृत इत्यर्थः । कीदृशं रथं, ‘रजसः’ रश्मि-नात्मकस्य गमनस्य, ‘विमानं’ निर्मातारं, ‘सप्तचक्रं’ सप्तसङ्ख्या-

कैश्चैर्युक्तम् । अतएवान्यत्राप्याम्नायते । 'सप्तचक्रं सप्त वह्न्य-
श्वा' इति । 'अविश्वमिन्व' विश्वैः प्राणिभिः मीयते परिक्रि-
द्यत इति विश्वमिन्वः, तद्विलक्षणम्, 'अविश्वमिन्व', केनापि
परिकृत्तमशक्यमित्यर्थः । 'विषूतं' अप्रतिहतगतित्वान्नानादेशेषु
वर्त्तमानम्, 'ममसा युज्यमानं' इच्छामात्रेणाश्वैः संयुज्यमानं,
'पञ्चरश्मिं' हेमन्तशिशिरयोरैक्येन पञ्चत्तंवा रश्मिस्थानीया
यस्य सूर्य्यरथस्य सोऽयं 'पञ्चरश्मिः' । आदित्यरथगमनेन हि
ऋतवो निष्याद्यन्ते । तस्मादृत्तनां रस्मिलोपचारः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "दिव्यः सदनं चक्र उच्चा ।
पृथिव्यामन्यो अन्तरिक्षे । तावस्मभ्यं पुरवारं पुरुक्षम् । राय-
स्योषं विष्यतां नाभिमस्ते" [५] इति । योषं सोमस्यन्द्रः
यस्य पूषाऽऽदित्यः, तयोः 'अन्यः' एकः सूर्य्यः, 'दिवि' द्यु-
लोके, 'उच्चा' 'सदनं' 'चक्रे' उन्नतदेशे स्थानं कृतवान् ।
'अन्यः' चन्द्रः, 'पृथिव्याम्', 'अन्तरिक्षे', च 'अधि' उपरि
'सदनं' स्थानं, चक्रे । 'पृथिव्यां', लतात्मकः सोमस्तिष्ठति,
'अन्तरिक्षे', चन्द्रस्तिष्ठति । 'तौ' सोमापूषणौ, 'अस्मभ्यं', 'रा-
यस्योषं', दत्तामिति शेषः । कीदृशं, 'पुरवारं' पुरुभिर्बज्र-
भिर्वरणीयं, 'पुरुक्षु' पुरुभिर्बज्रभिः 'क्षुयंतं' शज्यंतं प्रशस्यते
इति 'पुरुक्षु', तादृशम् । 'नाभिं' नहनं, दारिद्र्यबन्धनं, 'अस्ते
विष्यतां' अस्मत्तः शिथिलयताम् ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "धियं पूषा जित्वतु
विश्वमिन्वः । रयिꣳ सोमो रयिपतिर्दधातु । अवतु देव-

दितिरनवा । वृहद्वदेम विदथे सुवीराः” इति । विश्वं मि-
नोति एतावदिति निश्चिनोतीति ‘विश्वमिन्वः’, तादृशः ‘पूषा’
सूर्यः, ‘धियम्’ अस्मद्बुद्धिं, ‘जिन्वतु’ प्रीणयतु । ‘रयिपतिः’
धनस्वामी, ‘सोमः’, ‘रयिं’ धनं, ‘दधातु’ अस्मासु सम्पादयतु ।
‘अदितिः’ भूमिदेवी, अस्मान् ‘अवतु’ । कीदृशी, ‘अनर्वा’
अर्वणा भ्रातृव्येण रक्षिता । भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुतेः । सर्व्वा-
ऽपि भूमेर्बन्धुरेव न तु कश्चिदपि शत्रुः । ‘सुवीराः’ शोभन-
पुत्राद्युपेताः, वयं, ‘विदथे’ यज्ञ, ‘वृहत्’ प्रौढं स्तोत्रं ‘वदेम’ ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “विश्वान्यन्यो भुवना जजान ।
विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति । सोमापूषणावतं धियं मे ।
युवभ्यां विश्वाः पृतना जयेम” इति । ‘अन्यः’ सोमः, ‘वि-
श्वानि’, ‘भुवनानि’, ओषधिद्वारा ‘जजान’ उत्पादयामास ।
‘अन्यः’ पूषा, ‘विश्वम्’, ‘अभिचक्षाणः’ सर्व्वतः प्रकाशयमानः,
प्रतिपद्यते । हे ‘सोमापूषणौ’, ‘मे’, ‘धियं’ बुद्धिं, सत्कर्म्म-
विषयां, ‘अवतं’ रक्षतम् । ‘युवभ्यां’ युवयोः प्रसादात्, वयं
‘विश्वाः पृतनाः’ सर्व्वाः परकीयसेनाः, ‘जयेम’ ॥

अथ यो वरुणशृङ्गीतः स्यात् स एतं वारुणं कृष्णमेकश्रि-
षादमालभतेत्यस्य पशोः वपापुरोडाशहविषु प्रत्येकं याज्या-
पुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “उदुत्तमं वरुणास्तभ्या-
द्याम् । यत्किञ्चेदं कितवासः । अवतेहेडस्तत्त्वायामि” इति ।
उदुत्तमं वरुणपाशमिति वपायाः पुरोऽनुवाक्या, सा च
दैशानर इत्यत्र व्याख्याता । अस्तभ्याद्यामृषभ इति याज्या,

सा च उदायुषास्त्रायुषेत्यत्र व्याख्याता । यत्किञ्चेदं वरुणेति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । कितवासो यद्विपुरिति याज्या । तदभयं त्वमग्ने बृहदित्यत्र व्याख्यातम् । अन्तेहेडो वरुणेति हविषः पुरोऽनुवाक्या, सा च वैश्वानरो न इत्यत्र व्याख्याता । तत्त्वायामि ब्रह्मणेति याज्या, सा चेन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रस्य इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति म एतामविवशामादित्येभ्यः कामायालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपापुरोडाशहविष्यु क्रमेण याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीकं दर्शयति । “आदित्यानामवसा न दक्षिणा । धारयन्त आदित्यासस्त्रिस्तो भूमीर्धारयन् । यज्ञो देवानां शुचिरपः” [६] इति । आदित्यानामवसा नूतनेनेति वपायाः पुरोऽनुवाक्या, न दक्षिणा चिकित्सित इति याज्या । धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । तिस्रो भूमीर्धारयन्स्त्री रुतधूनि इति याज्या । यज्ञो देवानां प्रत्यतोति हविषः पुरोऽनुवाक्या । शुचिरपः स्रवसा इति याज्या । तदेतत् सूक्तं सर्वम्, इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रस्य इत्यत्र व्याख्यातम् । अत्रेदं सूक्तं यो ब्रह्मवर्षमकामः स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामालभेतेति पशौ योजनीयम् । पूर्व्यांके तु पशौ सूक्तमुत्तरत्र भविष्यति । तत्र हि कामेन देवा इति कामशब्देदिता लिङ्गविशेषः प्रतीयते । लिङ्गेन हि पाठक्रमस्य बाधा युक्तः । तस्माद्दशर्षभाया आदित्यदवताकत्वात्तत्रेदं सूक्तमुक्तव्यम् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ॥

याज्याः काम्यपशूनां तु वर्णिता अष्टमे क्रमात् ।
 सूचः षट् सूक्त एकस्मिन् तद्विशेषाद्विच्यते ॥
 पौवोऽन्नामिति वायव्ये पशौ सूक्तमुदीरितम् ।
 प्रजासूक्तान्तूपरे स्यात् मौमा चैते पशुप्रदे ॥
 उदुत्तमं वारुणेऽस्यादित्यानामितितत्त्वतः ।
 दशर्षभायां विज्ञेयं लिङ्गेन क्रमबाधनात् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके गवादीनां पशूनां सूक्तान्यभिहितानि ।
 द्वितीये वशादीनां पशूनां सूक्तान्युच्यन्ते । तच्च स एतामविं-
 वशामादित्येभ्यः कामायास्तभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः
 पुरोऽनुवाक्यामाह । “ते शुक्रासः शुचयो रश्मिवन्तः । सीद-
 न्नादित्या अधि बर्हिषि प्रिये । कामेन देवाः सरथं दिवो नः ।
 आयान्तु यज्ञमुप नो जुषाणाः” इति । ‘ते’ प्रसिद्धा आदित्याः,
 ‘प्रिये’ बर्हिषि, अस्मदीये यागे, ‘अधिसीदन्’ अधिष्ठाय सीदन्तु,
 कीदृशा आदित्याः, ‘शुक्रासः’ कान्तियुक्ताः, ‘शुचयः’
 शुद्धिहेतवः, ‘रश्मिवन्तः’ रश्मिभिरनेकैर्युक्ताः, ‘कामेन’
 अभिलषितार्थप्रदेन सहिताः, ‘आदित्याः’, ‘देवाः’, ‘सरथं’
 रथसहितं यथा भवति तथा ‘दिवः’ सकाशात्, ‘नः’ अस्मान्,

प्रति, 'आयान्तु' । ततः 'नः' अस्मदीयं, 'यज्ञम्', 'उपेत्य 'जु-
षाणाः' प्रीतिपूर्वकं सेवमानाः' तिष्ठन्तु ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "ते सूनवो अदितेः पीवसा-
मिषम् । घृतं पित्वत् प्रतिहर्यन् नृतेजाः । प्र यज्ञिया यज-
मानाय येमुरे । आदित्याः कामं पितुमन्तमस्मे" इति । 'ते'
प्रसिद्धाः, 'अदितेः' अदितिदेवतायाः 'सूनवः' पुत्राः, 'नृतेजाः'
यज्ञनिमित्तमुत्पन्नाः सन्तः, 'पीवसां' पीवराणां, अतिस्थू-
लानां हविषां मध्ये 'द्वयं' द्वयमाणं, अस्मदीयपुरोडाशरूप-
मन्नं; 'पित्वत्' 'घृतं' प्रीतिसाधनम् आज्यं, च 'प्रतिहर्यत्' प्र-
त्येकं कामयन्ताम् । 'यज्ञियाः' यज्ञयोग्याः, 'आदित्याः', 'अस्मे'
मह्यं, 'यजमानाय', 'पितुमन्तम्' अववन्तम्, 'कामं' अभि-
लषितार्थं, 'येमुरे' दत्तवन्तः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "आ नः पुत्रा अदिते-
र्यान्तु यज्ञम् । आदित्यामः पथिभिर्देवयानैः [१] । अस्मे
कामं दाशुषे सन्नमन्तः । पुरोडाशं घृतवन्तं जुषन्ताम्" इति ।
'अदितेः', 'पुत्राः', 'आदित्यामः' आदित्यनामका देवाः,
'देवयानैः' 'पथिभिः' देवानां योग्यैर्मार्गैः, 'नः' अस्मदीयम्,
'यज्ञम्', प्रति 'आयान्तु' । आगत्य च, 'दाशुषे' हविर्दत्तवन्तः,
'अस्मे' मह्यं, यजमानाय; 'कामम्' अभिलषितार्थं, 'सन्नमन्तः'
प्रापयन्तः, 'घृतवन्तं' बज्रलघृतयुक्तं, 'पुरोडाशं', 'जुषन्तां' ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "स्वभायत निश्चिन्ति मेध-
तामतिम् । प्र रश्मिभिर्यतमाना अमृधाः । आदित्याः काम

प्रयतां वषट्कृतिम् । जुषध्वं नो हव्यदातिं यजत्राः” इति ।
 हे ‘आदित्याः’, हे ‘काम’, यूयं सर्व्वे ‘निर्ऋतिं’ राक्षसजातिं,
 बाधिकां देवतानां, ‘स्तभायत’ स्तब्धां कुरुत, अस्मद्बाध-
 सामर्थ्यरहितां कुरुतेत्यर्थः । ‘अमतिं’ अस्मदीयं बुद्धिमान्धं,
 ‘सेधत’ प्रतिषेधत, निवारयेत्यर्थः । कीदृशा आदित्याः,
 ‘रश्मिभिः’, स्वकीयैः, ‘प्रयतमानाः’ अन्धकारनिवारणार्थमुद्योगं
 कुर्व्वन्तः, ‘अमृद्भाः’ अमृदवः, अनिष्टनिवारणे तोक्ष्णा इत्य-
 र्थः । तादृशा यूयं, ‘प्रयतां’ परिशुद्धां, ‘हव्यदातिं’ हवि-
 र्दानकारणभूतां, ‘नः’ ‘वषट्कृतिं’ अस्माभिः प्रयुक्तं वषट्कारं
 ‘जुषध्वं’ । कीदृशा यूयं, ‘यजत्राः’ यज्ञयोग्याः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “आदित्यान् काममवसे
 ऊवेम । ये भूतानि जनयन्तो विचिख्युः । सोदन्तु पुत्रा
 अदितेरुपस्यम् । स्तोर्णं बर्हिर्हविरद्याय देवाः” [२] इति ।
 ‘ये’ पूर्व्वोक्ता आदित्याः, ‘देवाः’, यस्य कामदेवः, तान् सर्व्वान्
 ‘अवसे’ अस्मद्रक्षार्थं, ‘ऊवेम’ इह कर्मण्युपस्थायामः । ‘ये’ ‘देवाः’,
 ‘भूतानि जनयन्तः’ प्राणिजातान्युत्पादयन्तः, ‘विचिख्युः’
 विशेषेण ख्यातिं गताः । ते देवाः, ‘अदितेः’, ‘पुत्राः’, ‘हवि-
 रद्याय’ हविर्भक्षणाय, ‘उपस्यं’ समीपे स्थातुं योग्यं, ‘स्तोर्णं’
 वेद्यां प्रसारितं बर्हिः, ‘सोदन्तु’ ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “स्तोर्णं बर्हिः सोदता यज्ञे
 अस्मिन् । भ्राजाः सेधन्तो अमतिं दुरेवाम् । अस्मभ्यं पुत्रा
 अदितेः प्रयस्यत । आदित्याः कामहविषो जुषाणाः” इति ।

हे 'आदित्याः', हे 'काम', 'अस्मिन्' 'यज्ञे', 'स्तीर्णे' वेद्यां
आस्तीर्णे, 'बर्हिः', 'भीदत' प्राप्तुत । कीदृशाः, 'धाजाः'
गतिमन्तः, 'अमतिं' अस्मदीयं बुद्धिमान्दं, 'दरेवां' दर्गतिस्त्र
'मेधन्तः', तादृशाः 'अदितेः', 'पुत्राः', 'यूयं', 'हविषो जुषा-
णाः' अस्मदीयं हविः सेवमानाः, 'अस्मभ्यं', 'प्रयंसत' अभीष्टं
प्रयच्छत ॥

अथ यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतामह्ना आलभेत,
'आग्नेयीं कृष्णयीवीं म० हितामैन्दीं० अंतां बार्हस्पत्याम्'
इति, अत्राग्नेय्यां सूक्तेर्वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अग्ने नय
सुपथा राये अस्मान् । विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुह्वाणमेनः । भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम" इति ।
हे 'अग्ने', 'देव', त्वं 'विश्वानि' 'वयुनानि' सर्वान् मार्गान्, 'विद्वान्'
जानन्, वर्त्तमे, अतः 'अस्मान्', 'रायं' धनप्राप्तये, 'सुपथा'
'नय' शोभनेन कर्मानुष्ठानमार्गेण प्रापय, 'जुह्वाण' कुटिलं,
प्रतिबन्धकं, 'एनः' पापं, 'अस्मद्युयाऽधि' अस्मत्तः पृथक् कुण्ठ,
'ते' तुभ्यं, 'भूयिष्ठां' अतिबहुलां, 'नमउक्तिं' नमस्कारयुक्तां
वाचं, 'विधेम' कुर्याम ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वम् ।
हव्यं मतिश्चाग्नये सुपूतम् [३] । यो दैव्यानि मानुषा जनू० पि ।
अन्तर्विश्वानि विद्वाना जिगाति" इति । हे अलिङ्गः, 'वः' यु-
ष्माकम्, अभीष्टसिद्धयर्थं, 'शुक्राय' निर्मलाय, 'भानवे' रश्मियु-
क्ताय, 'अग्नये', 'सुपूतं' सुष्ठु पूतम्, शुद्धमिदं 'हव्यं', 'मतिश्च',

अग्निधानार्थं 'प्रकर्षेण' 'भरध्वं' सत्यादयत । 'यः' अग्निः, 'दैव्यानि' देवविषयाणि, 'मानुषा' मनुष्यविषयाणि, 'जन्तूषि' जन्मानि, 'विद्यना' वेदनेन, 'जिगाति' प्राप्नोति, अभिज्ञः सन् देवान् मनुष्यांश्च जनयतीत्यर्थः । पुनरपि 'अन्तः' देवानां मनुष्याणाञ्च मध्ये, तानि अवान्तरजन्मानि यत्तगन्धर्व्वादीनि, ब्राह्मणचत्वादीनि च तानि 'विश्वानि' सर्वानि, 'जिगाति' । तस्मा अग्नय इति पूर्वचान्वयः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अच्छा गिरो मतयो देवयन्तीः । अग्निं यन्ति द्रविणं भिचमाणाः । सुसन्दृशं सुप्रतीकं स्वञ्चम् । हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम्" इति । 'गिरः' अस्मदीयाः स्तुतिरूपा वाचः, 'मतयः' ध्यानरूपा बुद्ध्यश्च, 'देवयन्तीः' देवानिच्छन्त्यः, 'द्रविणं' 'भिचमाणाः' धनं याचमानाः, 'अग्निमच्छ' अग्निमभिमुखीकृत्य, 'यन्ति' प्रवर्तन्ते । कीदृशमग्निं, 'सुसन्दृशं' अत्यन्तं सुखेन द्रष्टुं शक्यं, 'सुप्रतीकं' शोभनावयवोपेतं, 'स्वञ्चम्' शोभनमतिं, 'मानुषाणां' यजमानानां, 'हव्यवाहं' हविषो वोढारं, मानुषैर्यद्विदीयते तद्देवान् प्रति वहतीत्यर्थः । रतिरूपरमः, तद्रहितम् 'अरतिं', निरन्तरं वहतीत्यर्थः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "अग्ने त्वमस्मद्युयोध-मीवाः । अग्नित्रा अभ्यमन्त लुष्टीः । पुनरस्मभ्यं सुविताय देव । चां विश्वेभिरजरेभिर्यजत्र" [४] इति । हे 'अग्ने', 'त्वं', 'अमीवाः' रोगजातीः, 'अस्मद्युयोधि' अस्मत्तो विद्योजय । या

रोगजातयः, 'अग्नित्राः' उदराग्नित्राणरहिताः, मन्दाग्नि-
हेतव इत्यर्थः । तादृश्यो भूत्वा 'कृष्टोः' मनुष्यान्, 'अभ्यमन्'
अभितो बाधितवत्यः, तादृशीः, युयोधीति पूर्वत्राश्रयः । इ
'यजत्र' यजनीय, 'देव', 'अजरेभिः' जरानिवर्त्तकैः, 'विश्वेभिः'
सर्वैरौषधैः, 'चां' क्षयव्याधिं, 'पुनः', 'अस्मभ्यं' 'युयोधि'
अस्मत्तो वियोजय । किमर्थं, 'सुविताय' शोभनगमनाय,
नोरोगत्वेन जीवनायेत्यर्थः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अग्ने त्वं पारया नव्यो
अस्मान् । स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा । पृथ्वी वज्रला न
उर्वी । भवा तोकाय तनयाय शं याः" इति । हे 'अग्ने', 'त्वं',
'स्वस्तिभिः' श्रेयोविशेषैः फलैर्युक्तः मन्, 'अस्मान्', 'पारय'
कर्म्मणः समाप्तिं प्रापय । कीदृशस्त्वं, 'नव्यः' सर्वदा नूतनः,
जरामरणरहित इत्यर्थः । 'नः' अस्माकं, 'पृथ्वी' निवामार्थं
पुरी, 'पृथ्वी', विस्तृता भवतु, 'उर्वी' मर्यादित्यर्थः भूमिश्च,
'वज्रला' अत्यधिका भवतु, त्वच्च 'तोकाय' पुत्राय, 'तनयाय'
तत्पुत्राय, च 'शं' सुखहेतुः, 'याः' दुःखवियोगहेतुश्च भव ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "प्र कारवा मनना वाच्य-
मानाः । देवद्रीचीन्नयथ देवयन्तः । दक्षिणा वाड्वाजिनो
प्राच्येति । हविर्भरन्त्यग्नये घृताची" इति । हे 'कारवः' क-
र्त्तारः, श्रुतिजः, यूयं 'वाच्यमानाः' अत्र पाठरूपं वचनं
प्राप्नुवन्तः, 'देवयन्तः' देवानिच्छन्तः, 'मनना' मननीयाम्, इमां
यागक्रियां 'देवद्रीचीं नयथ' देवान् प्रति यथा गच्छति तथा

प्रापयत। सा च यज्ञक्रिया, दक्षिणां वहतीति 'दक्षिणावाट्', वाजोऽन्नमस्यास्तीति 'वाजिनी', प्रकृष्टं फलं अञ्चति गच्छतीति 'प्राची', घृतमञ्चति प्राप्नोतीति 'घृताची', 'अग्नये', 'हविर्भरन्ती', सती, 'एति' प्रवर्त्तते ॥

अथ संहितामैत्रीमित्यस्य पशोः सूक्ते वपाया याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति। "इन्द्रं नरो युजे रथम्" इति। इन्द्रं नरो नेमधितेति पुरोऽनुवाक्या, सा चेन्द्र वो विश्वतस्परीत्यत्र व्याख्याता। युजे रथं गवेषणमिति याज्या, सा च जुष्टोदमूना इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह। "जगदभ्या ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् [५]। वसुधवो वसुपते वसुनाम्। विद्वा हि त्वा गोपतिः शूर गोनाम्। अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रथिं दाः" इति। हे 'इन्द्र', 'ते' त्वदीयं, 'दक्षिणहस्तं', 'जगदभ्या' वयं गृहीतवन्तः, हस्तं धृत्वा प्रार्थयाम इत्यर्थः। कीदृशा वयं, 'वसुधवः' धनेच्छावन्तः, 'वसुनां' 'वसुषते' इत्येतदिन्द्रस्य विशेषणं; यानि वसुनि धनानि हिरण्यानि सन्ति, तेषां मध्ये यानि श्रेष्ठानि मणिमुक्तादीनि तत्त्वामिन् इत्यर्थः। हे 'शूर' शत्रूणामभिभवितः, 'त्वां', 'गोनां' गवां मध्ये, 'गोपतिं' प्रशस्त-गोस्वामिनं, 'हि' यस्मात्, वयं 'विद्वा', तस्मात्, 'अस्मभ्यं', 'चित्रं' नानाविधं, 'वृषणं' कामाभिवर्षणचमं, 'रथिं दाः' धनं देहि ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। "तवेदं विश्वमभितः पशव्यम्। यत् पशसि चक्षुसा स्मर्यस्य। गवामसि गोपतिरेक

इन्द्र । भचीमहि ते प्रयतस्य वस्वः” इति । हे ‘इन्द्र’, ‘सूर्यस्य’, ‘चक्षुषा’ प्रकाशेन, ‘यत्’ ‘विश्वं’, ‘पश्यमि’, तत् इदं विश्वम्, ‘अभितः’ सर्वतः, ‘पश्यं’ पश्युक्तं, तवाधीनमिति शेषः । त्वम्, ‘एकः’, एव ‘गवां’, मध्ये, ‘गोपतिरभि’ प्रशक्तगोस्वामी भवमि । ‘प्रयतस्य’ प्रयतमानस्य, ‘ते’ तव, ‘वस्वः’ वस्तूनि, धनानि, ‘भचीमहि’ अनुभूयाम् ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “ममिन्द्र ना मनमा नेषि गोभिः । सः सूरिभिर्मघवन्तः स्वम्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति [६] । सं देवानां समत्या यजियानाम्” इति । हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘मनमा’ स्मरणमात्रेण, ‘न.’ अस्मान्, ‘गोभिः’, ‘सं’ योजय, हे ‘मघवन्’, ‘सूरिभिः’ विद्वद्भिः, पुत्रैः, ‘सं’ योजयस्व । अनुग्रहबुद्ध्या संयोजय ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “आराच्छत्रुमपवाधस्व दूरम् । उग्रो यः शम्भः पुरुहूत तेन । अस्मं धेहि यवमद्रामदिन्द्र । कृधी धियं जरित्रे वाज्रद्वाम्” इति । हे ‘पुरुहूत’ बलभि-र्यजमानैराहूत, इन्द्र, ‘उग्रः’ क्रूरः, ‘यः’, ‘शम्भ’ नामकोऽसुरः, ‘तेन’, सहितम्, ‘आरात्’ समीपे वर्त्तमानं, ‘शत्रुं’, ‘दूरं’, यथा भवति तथा, ‘अपवाधस्व’ । हे ‘इन्द्र’, ‘यवमत्’ यवैः प्रभृतैर्हृपतं, ‘गोमत्’ बलभिर्गोभिरुपेतं, धनम्, ‘अस्मं धेहि’ अस्मासु स्या-पय । ‘जरित्रे’ जरणशीले, मयि, ‘वाज्रद्वाम्’ अश्वेन रत्नैश्च सम्पूर्णं, ‘धियम्’ अनुग्रहबुद्धिं, ‘कृधि’ कुरु ॥

अथ श्वेतां बार्हस्पत्यामित्यस्य पशोः सूक्ते वपाया याज्या-

नुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “आवेधसः सद्दि शुचिः” इति ।
आवेधमं नीलपृष्ठमिति पुरोऽनुवाक्या । “सद्दि शुचिः शतपत्र”
इति याज्या । एतदुभयं यज्ञो राय इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “बृहस्पतिः प्रथमं
जायमानः । महो ज्योतिषः परमे व्योमन् । सप्तास्यस्तुविजा-
तो रवेण । वि सप्तरश्मिरधमत्तमांश्मि” [७] इति । योऽयं
‘बृहस्पतिः’, सोऽयमितरेभ्यो देवेभ्यः ‘प्रथमं’ पूर्वं, ‘जायमानः’,
सन् ‘परमे व्योमन्’ उत्कृष्टे आकाशे, स्वर्गरूपे, ‘ज्योतिषः’
‘महः’ अन्यदीयात् प्रकाशादत्यन्तं महान् भामते । कीदृशो
बृहस्पतिः, ‘रवेण’ वेदशास्त्ररूपेण शब्देन ‘सप्तास्यः’ प्रसृतमुखः,
अथवा सप्तसङ्ख्याकान्यास्यानि ज्वालारूपाणि यस्याग्नेः, सोऽयं
सप्तास्यः, ‘रवेण’ मन्त्रेण, होमकाले हविः स्वीकर्तुं वह्निरूपो
भवतीत्यर्थः । ‘तुविजातः’ सर्वेषां मध्ये बलयुक्तत्वेनोत्पन्नः,
तादृशो बृहस्पतिः, ‘सप्तरश्मिः’ अग्निरूपेण सप्तजिह्वात्मक-
रश्मियुक्तः सन्, ‘तमांश्मि’, ‘व्यधमत्’ विनाशितवान् ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “बृहस्पतिः समजयदसु-
नि । महो ब्रजान् गोमतो देव एषः । अपः सिषासन्तुवर-
प्रतीत्तः । बृहस्पतिर्हन्वमिचमकैः” इति । अयं ‘बृहस्पतिः’
‘बसुनि’ धनानि, ‘समजयत्’ सम्यक् जितवान्, तथा ‘एष’ ‘देवः’,
‘गोमतः’ वज्रभिर्गोभिर्युक्तान्, ‘महः’ महतः, प्रौढान्, ‘ब्रजान्’
गोमृद्धान्, ‘समजयत्’ । तादृशो बृहस्पतिः, ‘अपः सिषा-
सन्’ दृष्टिरूपं जलं दातुमिच्छन्, ‘सुवः’ स्वर्गम्, ‘अप्रतीत्तः’

प्रवृत्तिराहित्येन प्राप्तः, सर्वदा तत्र स्थित इत्यर्थः । स च 'बृहस्पतिः', 'अकैः' अस्मत्कृतैरर्चनैः, 'अमित्रं' शत्रुं, हन्ति ॥

अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । "बृहस्पते पर्येवा पित्रे" इति । बृहस्पते परिदीया रथेनेति पुरोऽनुवाक्या । एवा पित्रे विश्वदेवायेति याज्या । बृहस्पते परिदीया रथेनेत्यसावाशुः शिशान इत्यत्र व्याख्याता । एवा पित्रे विश्वदेवायेत्यसावाग्ना विष्णुमहितद्वामित्यत्र व्याख्याता ॥

अथ मारस्वतं मेषमित्यस्य पशोः सूक्ते पञ्चानां गवां प्रतीकानि दर्शयति । "आनो दिवः पावोरवो । इमा जुह्वाना यस्ते स्तनः । मरस्वत्यभि नो नेषि" इति । आनो दिवो बृहत इत्येषा वषायाः पुरोऽनुवाक्या । मा चाग्ना विष्णुमहितद्वामित्यत्र व्याख्याता । पावोरवो कन्येत्येषा याज्या, मा चाग्नेयं यज्ञमित्यत्र व्याख्याता । इमा जुह्वाना युष्मदा नमाभिरित्येषा पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । मा चातनः प्रियत्यत्र व्याख्याता । यस्ते स्तनः शशय इति याज्या । मा चारण्यकाण्डं प्रवर्ग्यमन्त्रेषु व्याख्यास्यते । मरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति हविषः पुरोऽनुवाक्या । मा च जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "इयं शुभेभिर्विमखा इवारुजत् । सानु गिरीणां तविषेभिरुर्ध्विभिः । पारावदन्नोमवमं सुवृत्तिभिः । मरस्वतीमाविवामं धीतिभिः" [८] इति । 'इयं' मरस्वती, नदीरूपा, 'ऊर्ध्विभिः' स्वकीयैस्तरङ्गैः, स्वतीरावस्थितानां 'गिरीणां', 'सानु' मूलप्रदेशम्, 'अरुजत्' भग्नम्-

करोत्। तत्र दृष्टान्तः, 'विमखा इव' यथा जलमध्ये विमानि खनितुं प्रवृत्तः पुरुष आयासमन्तरेणैवोन्मूलयति, एवमत्राण्यूर्ध्वमात्रेण पर्वतमूलानि, विशीर्णानि भवन्ति। कीदृशैर्हूर्ध्वभिः, 'शुश्रूषेभिः' प्रवृत्तैः, 'तविषेभिः' अतिस्थूलैः, वयन्तु 'सरस्वती', 'धीतिभिः' ध्यानविशेषैः, 'आविवासेम' सर्वत आच्छादयामः। किमर्थं, 'अवसे' रक्षणार्थम्। कीदृशीं सरस्वतीं, 'पारावदघ्नी', 'अवदम्' अवतरतीं, 'पारं' परतीरञ्च स्ववेगेन हन्तीति 'पारावदघ्नी', तां। कीदृशीभिर्धीतिभिः, 'सुवृत्तिभिः' वृत्तिरन्यच्चिन्तावर्जनं, सुष्ठु वृत्तिर्यासु ध्यानक्रियासु ताः सुवृत्तयः, ताभिः, अनन्यचित्तरहितैर्धानविशेषैर्निरन्तरं ध्यायाम इत्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः।

ते शुक्लेति वपायां स्यादाग्नेयामग्न इत्यथ।

इन्द्रमैन्द्यां तथावेधसं श्वेतायामुदोरितम्॥

आनो मेध्यां द्वितीयेऽस्मिन् सूक्तपञ्चकमीरितम्।

इति द्वितीयेऽनुवाकः।

अथ तृतीयेऽनुवाकः।

द्वितीये वशादीनां पशूनां सूक्तान्यभिहितानि। तृतीये सौम्यादीनां सूक्तान्युच्यन्ते। तत्राप्याग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं वभुञ्ज्योगामयावीत्येतस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्या-

माह । “सोमो धेनुः सोमो अर्वन्तमाशुम् । सोमो वीरं
कर्मण्यं ददातु । मादन्यं विदध्यं मभेयम् । पितुःश्रवणं यो
ददाशदस्मै” इति । योऽयं ‘सोमः’, देवः, सोऽयम् ‘अस्मै’ यजमा-
नाय, ‘धेनुं’, ‘ददातु’ । तथा स ‘सोमः’, ‘आशुं’ शीघ्रगामिनं,
‘अर्वन्तम्’ अश्वं, ‘ददातु’ । तथा स ‘सोमः’, ‘कर्मण्यं’ श्रौतस्मा-
न्तर्कर्मयोग्यं, ‘वीरं’ पुत्रं, ‘ददातु’ । कीदृशं वीरं, मदनं गृहं,
तत्र साधुः, ‘मादन्यः’, तं, गृहनिर्व्वाहकमित्यर्थः । विदधे यज्ञे
कुशलं ‘विदध्यं’ ; मभायां साधुः ; ‘मभेयं’, स्वकीयस्य पितुः
श्रवणं कीर्त्तिः सम्पाद्यते येन सोऽयं ‘पितुःश्रवणः’ ; तं, ‘यः’
यजमानः, सोमाय देवाय ‘ददाशत्’ चरुपुरोडाशादिकं
ददाति, ‘अस्मै’ यजमानायेति पूर्व्वान्वयः ॥

अथ वपाया याज्यायाः पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यायाः
प्रतीके दर्शयति । “आषाढं युक्तु त्वं सोम क्रतुभिः” इति ।
“आषाढं युक्तु पृतनास्त्रिति” वपाया याज्या, “त्वं सोमक्रतुभि-
रिति” पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । एतच्चेभयं जुष्टीनर इत्यत्र
व्याख्यातम् ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यायाः प्रतीकं दर्शयन्ति । “या ते
धामानि हविषा यजन्ति” इति । अग्नेरातिथ्यमपीत्यत्र व्या-
ख्याता ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “त्वमिमा ओषधीः सोम
विश्वः । त्वमपो अजनयस्त्वं गाः । त्वमाततन्योर्वन्तरिचम् । त्वं
ज्योतिषा वितमो ववर्थ” [१] इति । हे ‘सोम’, ‘त्वं’, ‘विश्वः’

‘मर्वाः’, ‘दमाः’ ‘ओषधीः’, ‘अजनयः’ । ‘त्वं’, ‘गाः’ गदादि-
पशून्, ‘अजनयः’ । तथा ‘त्वम्’ ‘उरु’ विस्तीर्णम्, ‘अन्तरोक्षम्’,
‘आततन्य’ विस्तारितवान्, अस्मि । तथा ‘त्वं’, ‘ज्योतिषा’ तेजसा,
‘तमः’ अन्धकारं, ‘ववर्थ’ निवारितवानस्मि ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “या ते धामानि दिवि या
पृथिव्याम् । या पर्वतेष्वाषधीष्वप्सु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना
अहेडन् । राजन्त्साम प्रति हव्या गृभाय” इति । हे ‘मौम
राजन्’, ‘ते’ तव, ‘द्युलोके’ ‘या धामानि’ यानि स्थानानि,
सन्ति, तथा ‘पृथिव्यां’, यानि सन्ति, ‘पर्वतेष्वाषधीष्वप्सु’, यानि
सन्ति, ‘सुमनाः’ अस्माभिः सह मौमनस्युक्तः, त्वं, ‘तेभिः’
‘विश्वैः’ तैः सर्वैः स्थानैर्युक्तः, ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘अहेडन्’
क्रोधमकुर्वन् । ‘हव्या प्रतिगृभाय’ हवींषि प्रतिगृहाण ॥

अथ वैष्णवं वामनमालभेत स्रद्धमान इत्यस्य पशोः सूक्ते
प्रतीकत्रयं दर्शयति । “विष्णोर्नुकं तदस्य प्रियम् । प्रतद्विष्णुः”
इति । विष्णोर्नुकं वीर्याणीति वपायाः पुरोऽनुवाक्या, मेयं
युञ्जते मन इत्यत्र व्याख्याता । तदस्य प्रियमभिपाद्यो अस्या-
मिति वपाया याज्या, मेयमुत नः प्रियेत्यत्र व्याख्याता । प्रत-
द्विष्णुस्तव इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या, मेयं जुष्टीनर
इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “परो मात्रया तनुवा वृ-
धान । न ते महिलमन्वश्रवन्ति । उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या
विष्णो देव त्वम् । परमस्य वित्ते” [१] इति । हे ‘विष्णो’, ‘देव’,

‘माद्यया’ कृत्स्नं जगन्मातुं प्रवृत्तया, ‘तनुवा’ चित्रिकमाव-
ताररूपया सूर्या, ‘वृधान’ हे वर्द्धमान, ‘परः’ उत्कृष्टोऽसि,
‘ते’ त्वदीयं, ‘महिलं’ महिमानं, ‘नाम्नश्नुवन्ति’ कोऽपि ममर्था
अनुगन्तुं न क्षमन्ते, ‘ते’ च लोकान् मातुं प्रवृत्तस्य, ‘प्रथिव्याः’,
आरभ्य ‘उभे’ ‘रजसो’ द्वे रज्जनस्यान्ते, पृथिव्यन्तरिक्षमि-
त्येते त्वदीयपदे इति वयं ‘विद्मः’ । त्वं पुनः ‘परमस्य’ उत्कृष्टस्य
त्वदीयस्य पदस्य, स्थानं ‘विस्मे’ जानामि ॥

अथ हविषो याज्यानुवाक्याः प्रतीके दर्शयति । “विच
क्रमे त्रिर्देवः” इति । विचक्रमे पृथिवीमेष इति पुराऽनुवाक्या,
त्रिर्देवः पृथिवीमेष इति याज्या । एतच्चाभय जुष्टो नर इत्यत्र
व्याख्यातम् ॥

अथेन्द्राय मन्युप्रते मनस्वते ललासं प्राग्दङ्गमानभेतव्यस्य
पशोः सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति । “आ ते महा या जात एव ।
अभिगोत्राणि” इति । आ ते मह इन्द्रोऽसृष्टेति वषायाः पुंरा-
ऽनुवाक्या । यो जात एव प्रथमा मगस्त्रागति याज्या । एत-
च्चोभयमन्वहमामा इत्यत्र व्याख्यातम् । अभिगोत्राणि महमा
गाहमान इति पुंराडाशस्य पुराऽनुवाक्या, मा च आग्नि-
शान इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ पुंराडाशस्य याज्यामाह । “अभि स्पृधा मियतीर-
रिषण्णन् । अमित्रस्य कथथा मन्युमिन्द्र । अभिर्विया अभि-
युजो विपूची । आर्याय विशोऽवतारार्दामोः” इति । हे ‘इन्द्र’,
‘अमित्रस्य’ अस्मद्वैरिणः, ‘मन्युं’ क्रोधं, ‘वियय’ बाधितं, नि-

ष्कलं कुरु । अस्मासु क्रुद्धः शत्रुः यदाऽस्मान् हन्तुं न क्षमते,
तदा तदीयः क्रोधो निष्कलो भवेत्, तथा त्वं कुर्वित्यर्थः ।
किं कुर्वन्, 'सृधः' शत्रूणां स्पर्धमानाः, अस्मदीयाः सेनाः,
'मिथतीः' त्वां प्रत्यभयं याचमानाः, 'आभिः' अस्मदीयाभिस्तु-
तिभिः, 'अरिषण्यन्' अहिंसिताः कुर्वन्, अस्मदीयस्तुतिभिः
तुष्टस्त्वमस्मदीयाः सेना यथा न हिंसिता भवन्ति तथा कुर्वि-
त्यर्थः । किञ्च 'विश्राः' परकीयाः सर्वाः सेनाः, 'अभियुजः'
अस्मद्वधमभिलक्ष्य प्रयुज्यमानाः, त्वं, 'विषूचोः' नानागतोः,
'दासोः' उपक्षयं प्राप्ताः, 'विशः' सर्वाः प्रजाः, अभितुष्टः सन्
'अवतारोः' विनाशय, यथास्मदीयस्तुत्या तुष्टः त्वां प्रत्यभयं
याचमानानामस्मत्सेनानां न हिमां कृतवानमि । तथैवास्म-
दीयस्तुत्या तुष्टः सन् परकीयसेना विनाशयेत्यर्थः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अयं ष्टण्वे अध
जयन्नुतपन्नं । अयमुत प्रकृणुते युधा गाः । यदा सत्यं कृणुते
मन्युमिन्द्रः [३] । विश्वं दृढं भयत एजदस्मात्" इति । 'अयं'
इन्द्रः, 'अध' कदाचित्, 'जयन्', वर्त्तते, 'उत' अथवा, 'पन्नं',
वर्त्तते, इत्यहं 'ष्टण्वे', अयमर्थः, यदा यदेन्द्रस्य वार्त्तां ष्टणोमि
तदा तदा जयतीति वा वैरिणं हन्तीति वा ष्टणोमि । 'उत'
अपि च, 'अयं' इन्द्रः, 'युधा' युद्धे, 'गाः' परकीयाः, 'प्रकृणुते'
प्रकर्षेण स्वाधीनाः करोति । किञ्च 'यदा', 'अयम्', 'इन्द्रः',
स्वकीयं 'मन्युः', 'सत्यम्' अवश्यम्भाविनं, 'कृणुते' करोति,
तदानो 'दृढं' कचिदेवावस्थितं, स्थावरं, 'एजत्' कम्पमानं,

जङ्गमश्च, 'विश्वं' सर्वं जगत्, 'अस्मात्' इन्द्रात्, 'भयते' वि-
भेति । अयमर्थः, परिहामार्थं यं कोपमन्तरं यदा हृदय-
पूर्वकीपं करोति तदा सर्वं जगदिभेतेति ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "अनु स्वधामत्तराणे अस्य ।
अवर्द्धत मध्य आ नायानाम् । सधोचोनेन मनमा तमिन्द्र
आजिष्ठेन । हन्मनाहनभिद्युन्" इति । 'अस्य' इन्द्रस्य, 'स्वधां'
हविलक्षणं, 'अनु', 'आपः' वृष्टिलक्षणाः, 'अक्षरन्' स्रवन्ति,
'नायानां' नावा तरणीयानां नदीनां मध्य 'आवर्द्धत', जलं
सर्वतो अभिवृद्धमभूत् । अयं, 'इन्द्रः', 'आजिष्ठेन' अत्यन्त-
बलयुक्तेन, 'सधोचोनेन' सह प्रवर्त्तमानेन, 'मनमा', युक्तः, 'तं'
प्रमिद्धं मेघं, 'अभिद्युन्' प्रतिदिनं, 'हन्मना' हन्त्वा, स्वायुधेन
वज्रेण; 'अहन्' ताडयति । अयमर्थः, यदायं स्वेच्छया मेघं
भिनत्ति तदा वृष्ट्या नदीपूरणत्तमं जलं वर्द्धत इति ॥

अथेन्द्राय मरुत्वते पृश्निमव्यमालभतेत्यस्य पङ्गाः सृक्ते
वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानम् ।
अकवारिं दिव्यं ग्राममिन्द्रम् । विश्वामाहमवमे नूतनाय ।
उग्रं सहोदामिह तं ऊवेम" इति । 'इह' कर्माणि, 'तम्' इन्द्रं,
'ऊवेम' आह्वयामः । किमर्थं 'नूतनाय' 'अवमे' अन्यैरुक्तपूर्वाय,
रक्षणाय । कीदृशमिन्द्रं, "मरुत्वन्तं" मरुद्भिः मयुतं, 'वृषभं'
कामानां वर्षितारं, 'वावृधानं' अतिशयेन वर्द्धमानं, 'अकवारिं'
अकुत्सितारं, कुत्सितेनातिस्त्रुपेन वैरिणा सह स्पर्द्धां लज्जायै
भवति । 'दिव्यं' दिविभवं, 'ग्रामं' ग्रामितारं, 'विश्वामाहं'

विश्वस्याभिभवितारं, 'उग्रं' अनभिभवनीयं 'सहोदा' बल-
प्रदम् ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "जनिष्ठा उग्रः सहमे तुराय ।
[४] । मन्द्र आजिष्ठा बल्लाभिमानः । अवर्द्धन्निद्रं मरुत-
श्चिदत्र । माता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा" इति । हे इन्द्र,
त्वं 'उग्रः' परैरप्रष्टव्यः, 'जनिष्ठः' उत्पन्नोऽसि । किमर्थं 'स-
हमे' वैरिबलस्य, 'तुराय' हिंसार्थं । कीदृश इन्द्रः, 'मन्द्रः'
हर्षयुक्तः, 'आजिष्ठः' बलवत्तरः, 'बल्लाभिमानः' प्रभृताह-
ङ्कारः । 'मरुतश्चित्' मरुतोऽपि, बलकर्माणि वृत्रवधादिके
'इन्द्र', 'अवर्द्धन्' वर्द्धितवन्तः । किञ्च 'धनिष्ठा' अतिशयेन धन-
वती, 'माता' अदितिरूपा, 'यद्वीरं' यमिन्द्रं, शूरं 'दधनत्'
धारितवती, तमिन्द्रमवर्द्धन्नित्यन्वयः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "कस्या वो मरुतः
स्वधामोत् । यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये । अहं ह्युग्रस्त-
विषस्तुविष्मान् । विश्वस्य शत्रोरनमं बधस्त्रैः" इति । इन्द्रस्य
मरुताञ्च परस्परमन्वादोऽयम् अहिनामकस्यासुरस्य बधे मरुतः
इन्द्रस्य साहाय्यमकृत्वा पलायिताः, अतस्तान् प्रतीन्द्रः कुपित
एवं ब्रवीति, हे 'मरुतः', 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'अहिहत्ये'
अहिनामकशत्रोर्बधे, 'मामेकम्', एव यूयं 'समधत्त' संयोजित-
वन्तः, तदानीं 'वः' युष्माकं, सा 'स्वधा' अन्ननिमित्तस्य
शक्तिः, 'कस्य' कामोत्, कुत्र गता, अथवा किं युष्माभिः
'अहं ह्युग्रः' अहमेवातितीव्रः, 'तविषः' महान्, 'तुविष्मान्'

बलवान्, तादृशः सन् 'विश्वस्य' सर्वस्यापि 'शत्रोः', बधस्तेः
बधबन्धनैः, 'अनमं' वशीकरणे शक्नोऽस्मि ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "तृचस्य त्वा यमयादी-
षमाणाः विश्वे देवा अजङ्ग्ये सखायः । मरुद्भिर्गिन्द्रं मख्यं ते
अस्तु [५] । अथेमा विश्वाः पृतना जयामि" इति । पुरा
तृचवधार्थमिन्द्रः सर्वेषां देवानां महायमपेक्षमाणः तैः मह
युद्धार्थमागतः, तदा सर्वे देवाः तृचस्य यामसाचणं निरा-
कृताः सन्तो गताः । मरुतस्तु पलायनमकृत्वा इन्द्रस्य मख्य-
माचरन् । सोऽयं तृत्तान्तो वङ्गचक्राह्वणार्थः अस्मिन्मन्त्रे सु-
च्यते, तमेतमर्थं इन्द्रं मख्येभ्य हेता कथयति । हे 'इन्द्र', 'विश्व'
सर्वे, 'देवाः', 'तृचस्य', यमयात् तदच्छामात्, 'ईषमाणाः' पला-
यमानाः, सन्तः, 'त्वां', 'अजङ्गः' परित्यक्तवन्तः, 'यं' तु 'मखायः',
मरुतो न पलायन्ते तैः 'मरुद्भिः', 'मख्यं', तव 'अस्तु' । 'अथ' अन-
न्तरं, 'इमाः' 'विश्वः' सर्व्वाः, 'पृतनाः' सेनाः, 'जयामि' जयामि ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "वधीं तृचं मरुत इन्द्रि-
येण । स्वेन भामेन तविषा बभूवान् । अहमेता मनवे विश्व-
चन्द्राः । सुगा अपश्यकर वज्रवाजः" इति । हे 'मरुतः', इन्द्रोऽहं
'स्वेन', इन्द्रियेण हस्तेन, 'स्वेन भामेन' स्पर्शकीयेन कर्पेण, 'तृचं',
'वधीं' अवधिषम् । अतः 'तविषा बभूवान्' महानभवम्; इन्द्रो
महानित्येवं लोके कीर्त्तिर्जातित्यर्थः । 'अहम्' इन्द्रः, 'वज्रवाजः',
सन् 'विश्वचन्द्राः' सर्वस्य जगत आह्लादकराः, 'सुगाः' सुखन
गन्तुं प्राप्तुं शक्याः, 'एताः' दृश्यमानाः तृष्टिलक्षणाः, 'अपः',

‘मनवे’ मनुष्यार्थं, ‘चकर’ कृतवानस्मि, सर्वस्य लोकस्थानिष्ट-
निवारणाय वृत्रं हत्वा इष्टप्राप्तये वृष्टिमुत्पादितवानस्मी-
त्यर्थः ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “स यो वृषा वृष्णियेभिः स-
मोकाः । महे दिवः पृथिव्याश्च सघाट् । सतीनसत्त्वा हव्यो
भरेषु । मरुत्वान्नो भवतिन्द्र ऊतोः” इति । ‘यः’ इन्द्रः, वृषत्वा-
दिगुणकः ‘सः’ इन्द्रः, ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘मरुत्वान्’ मरुद्भिर्युक्तः,
‘ऊतोः’ रक्षणहेतुः, ‘भवतु । के ते गुणा इति ते अभिधीयन्ते,
‘वृषा’ कामानां वर्षयिता, वृष्ण्यशब्दे बलनामसु पठितः,
‘वृष्णियैः’ बलैः, ‘समोकाः’ संयुक्ताः, ‘महः’ महत्याः । ‘दिवः’,
‘पृथिव्याश्च’, ‘सघाट्’ स्वामो मन्, सम्यगाजमानः, ‘सतीन’
शब्दे जलनामसु पठितः, ‘सतीनसत्त्वाः’ वृक्षात्मकजलस्रवाः,
भियन्ते मस्याद्यन्ते हवींषि येषु यागेष्विति ‘भराः’ यागाः,
तेषु ‘हव्यः’ आह्वानार्हः ॥

अथेन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशुङ्गमालभेतेत्यस्य पशोः
सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रो वृत्रमतरवृत्रतूर्य्ये
[६] । अनाष्ट्यो मघवा शूर इन्द्रः । अन्वेनं विशो अमदन्त
पूर्वीः । अयं राजा जगतश्चर्षणीनाम्” इति । अयम्, इन्द्रः,
‘वृत्रतूर्य्ये’ वृत्रबधनिमित्ते युद्धे, ‘वृत्रम्’, ‘अतरत्’ विनाशितवान्,
सः ‘इन्द्रः’, ‘अनाष्ट्यः’ केनापि तिरस्कृतमशक्यः, ‘मघवा’
धनवान्, ‘शूरः’ विक्रमयुक्तः, ‘पूर्वीः’ पूर्वकालीनाः, ‘विशः’
प्रजाः, ‘अन्वेनं’ इन्द्रमन्वमदन्त, वृत्रबधनेन्द्रे हृष्टे सति प्रजा

अपि दृष्टव्यः, 'अयम्' इन्द्रः, 'चर्पणीनां' मनुष्याणां, कृत्स्नस्य 'जगतश्च', 'राजा', भूत्वा वर्त्तते ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "म एव वीरः म उ वोर्थावान् । म एकराजो जगतः परस्याः । यदा वृत्रमतरच्छ्वर इन्द्रः । अथाभवदमिताभिक्रतूनाम्" इति । यः अयम्, 'इन्द्रः', 'म एव', 'वीरः' युद्धेषु शूरः, 'म उ वोर्थावान्' म एव उत्साह-युक्तः, 'म एकराजः' कृत्स्नस्य 'जगतः', एक एव राजा, 'पर-स्याः' अतिशयेन पाता, मोक्ष्यं 'शूरः', 'इन्द्रः', 'यदा', 'वृत्रं', 'अतरत्' विनाशितवान्, 'अथ' अनन्तरं, 'अभिक्रतूनां' अभि-प्राप्त-विरोधाच्चरण-लक्षण-कर्मणां शत्रूणां, 'दमिता' दमन-हेतुः 'अभवत्' ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "इन्द्रो यज्ञं वर्द्ध-यन् विश्ववेदाः । पुरोडाशस्य जुषताः हविर्नः । वृत्रं तोर्त्वा दानवं वज्रबाहुः [७] । दिशो दृष्ट्वत् दृष्ट्वहिता दृष्ट्वहणं" इति । 'विश्ववेदाः' सर्व्वज्ञः, अयम्, 'इन्द्रः', 'यज्ञम्', 'अस्म-दीयं' 'वर्द्धयन्', 'नः' अस्मदीयस्य, 'पुरोडाशस्य', मार्गांशं 'हविः', 'जुषतां', 'वज्रबाहुः', अयं 'वृत्रास्यं' 'दानवं', 'तोर्त्वा' हत्वा, 'दृष्ट्वहणं' दृढीकरणमाधनेन, 'दृष्ट्वहिता' दृढीकर्त्तुमुद्यतः, मन् 'दिशो दृष्ट्वत्' वृत्रकृतापद्रवेण प्रच-लितानां सर्व्वदिग्दर्त्तिप्रजानां स्मैर्यं कृतवानित्यर्थः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "इमं यज्ञं वर्द्धयन् विश्व-वेदाः । पुरोडाशं प्रतिगृह्णातिन्द्रः । यदा वृत्रमतरच्छ्वर

इन्द्रः । अथैकराजो अभवज्जनानाम्” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रो देवाञ्छम्बर-
हृत्य आवत् । इन्द्रो देवानामभवत् पुरोगाः । इन्द्रो यज्ञे
हविषा वावृधानः । वृत्रहर्ता अभयः शर्म यः सत्” इति ।
‘शम्बरहृत्ये’ शम्बराख्यस्यासुरस्य बधे निष्पत्ते मतिः, सः ‘इन्द्रः’,
‘देवान्’, ‘आवत्’ रक्षितवान् । स च ‘इन्द्रः’, ‘देवानां’, मध्ये
‘पुरोगाः’ ‘मुख्यः’ अभवत्, ‘इन्द्रः’ अस्मिन् यज्ञे ‘हविषा’, ‘वावृ-
धानः’ अतिशयेन वर्द्धितः, ‘वृत्रहः’ वृत्रघाती, सः ‘इन्द्रः’, ‘नः’
अस्मभ्यम्, ‘अभयं’ भयरहितं, ‘शर्म’ सुखं, ‘यंसत्’ यच्छतु ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “यः सप्त सिन्धूरदधात्
पृथिव्यां । यः सप्त लोकानकृणोद्दिशश्च । इन्द्रो हविष्मान्त्सगणो
मरुद्भिः । वृत्रहर्ता यज्ञमिदोपयामत्” [८] इति । ‘यः’ अयम्
इन्द्रः, ‘पृथिव्यां’, ‘सप्त’, ‘सिन्धून्’ समुद्रान्, ‘अदधात्’ स्थापित-
वान्, ‘यः’ इन्द्रः, ‘सप्त लोकान्’ भूरादीन्, ‘दिशश्च’, ‘अकृणोत्’
कृतवान्, ‘मरुद्भिः’, देवैर्दुक्तत्वेन ‘मगणः’ गणमहितः, ‘इन्द्रः’,
‘हविष्मान्’ हविर्युक्तोऽभूत्, ‘वृत्रहः’ वृत्रघाती, सः इन्द्रः, ‘इह’
लोके, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’, ‘उपयामत्’ उपागच्छतु ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

सोमो धेनुमिति प्रोक्तं सोम्ये विष्णोर्नु वामने ।

आते मघो य एन्द्रे स्थान्महत्वेन्द्रके मरुत् ॥

इन्द्रो वृत्रे तुरैन्द्रे स्याद्वर्णितं सूक्तपञ्चकम् ।

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये भौम्यादिपशुसूक्तान्यभिहितानि । चतुर्थे त्वभि-
मातिहेन्द्रादिपशुसूक्तान्युच्यन्ते । तत्रेन्द्रायाभिमातिघ्नं ललामं
प्राग्दृक्कमालभेतेत्यस्य वपायाः पुनोऽनुवाक्यामाह “इन्द्रस्तर-
स्वानभिमातिहोयः । हिरण्यवाशोरिषिरः सुवर्षाः । तस्य वयः
सुमतौ यज्जियस्य । अपि भद्रे भौमनमं स्याम” इति । याऽयम्
‘इन्द्रः’, अस्ति ‘यज्जियस्य’ यज्जार्हस्य, ‘तस्य’ इन्द्रस्य, ‘स-
मतौ’ अनुग्रहबुद्धौ, ‘वयं’, ‘स्याम’ तिष्ठेम । कीदृश इन्द्रः,
‘तरस्वान्’ तरोजवस्तुद्वान्, ‘अभिमातिहा’ शत्रुघातो, ‘उयः’
शत्रुषु शूरः, वाशीति वाङ्माम हिरण्यां वाण्यां वाचि यस्या-
मौ ‘हिरण्यवाशीः’, अस्मै शतम्, अस्मै सहस्रं इत्येवं सर्वदा
धनदानं वक्तव्यार्थः । ‘इषिरः’ एषणीयः, ‘सुवर्षाः’ स्वर्ग-
प्रदः, तादृशस्वानुग्रहे स्थित्वा ‘भद्रे’ कल्याणे, ‘भौमनमंऽपि’
चित्तसमाधानरूपे सुखेऽपि, ‘स्याम’ तिष्ठेम ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “हिरण्यवर्णा अभयं कृणातु ।
अभिमातिहेन्द्रः पृतनासु जिष्णुः । म नः शर्मं त्रिवरुथं वि-
यःसत् । यूयं पात स्वस्तिभिः मदा नः” इति । अयम् ‘इन्द्रः’,
अस्माकम् ‘अभयं’, ‘कृणातु’ करोतु । कीदृशः, ‘हिरण्यवर्णः’ म-
र्वाभरणभूषितत्वेन हिरण्यमदृशवर्णोपेतः, ‘अभिमातिहा’ शत्रु-
घातो, ‘पृतनासु’ परकीयमेनासु, ‘जिष्णुः’ जयशीलः, ‘मः’
तादृश इन्द्रः, ‘नः’ अस्मभ्यं, ‘त्रिवरुथं’ त्रिभूमिकं, ‘शर्मं’ गृहं,
‘वियंसत्’ विशेषेण यच्छतु । हे इन्द्र, यत्स्वं, ये च तत्सत्तकाः,

ते सर्व्वे 'यूयं', 'नः' अस्मान्, 'स्वस्तिभिः' क्षेमैः 'सदा', 'पात',॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रः स्तुहि वज्रि-
णः स्तोमपृष्ठम् । पुरोडाशस्य जुषताः हविर्नः [१] । हत्वाभि-
मातीः पृतना सहस्वान् । अथाभयं कृणुहि विश्वतो नः”
इति । हे वागिन्द्रिय, इमम् 'इन्द्रं', 'स्तुहि' । कीदृशं, 'वज्रिणं'
वज्रयुक्तं, 'स्तोमपृष्ठं' स्तोमैः साध्यानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यामौ
'स्तोमपृष्ठः', तं, स चेन्द्रः, 'नः' अस्मदीयस्य 'पुरोडाशस्य',
सारभूतं 'हविः', 'जुषतां' । 'सहस्वान्' बलवान्, इन्द्रः, 'अभि-
मातीः' 'पृतनाः' वैरिभेनाः सर्वा 'हत्वा', 'अथ' अनन्तरं, 'नः'
अस्माकं, 'विश्वतः' सर्व्वस्मात्, 'अभयं', 'कृणुहि' कुरु ॥

पुरोडाशस्य याज्यामाह । “स्तुहि शूरां वज्रिणमप्रतीतं ।
अभिमातिहनं पुरुहूतमिन्द्रम् । य एक इच्छतपतिर्जनेषु ।
तस्मा इन्द्राय हविराजुहेत” इति । अप्रतिकूलत्वेन प्राप्तम्
'अप्रतीतम्' शूरादिशब्दैर्व्विशेषितमिन्द्रम्, हे वागिन्द्रिय, 'स्तुहि',
'यः' अयमिन्द्रः, 'एक इत्', 'जनेषु', सर्व्वेषु मध्ये 'शतपतिः'
शतसङ्ख्याकानां देवानां स्वामी, 'तस्मा इन्द्राय', हे च्छत्रिजः
'हविः', 'आजुहेत' सर्व्वतो ऊतं कुरुत ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रो देवानामधिपाः
पुरोहितः । दिशां पतिरभवदाजिनीवान् । अभिमातिहा
तविषस्तुविष्मान् । अस्मभ्यं चिचं वृषणः रयिं दात” [२]
इति । अयम् 'इन्द्रः', सर्व्वेषां 'देवानाम्', 'अधिपाः' स्वामी, सन्
'पुरोहितः' मुखत एव हितकारी, 'दिशां' प्राच्यादीनां,

‘पतिः’ पालकः, ‘वाजिनीवान्’ अन्नममूहयुक्तोऽभवत्, ‘अभि-
मातिहा’ शत्रुघाती, ‘तविषः’ महान्, ‘तुविष्मान्’ बलवान्,
तादृश इन्द्रः, ‘अस्मभ्यं’, ‘चित्रं’ मणिमुक्तादिरूपेण नानाविधं,
‘वृषणं’ कामाभिवर्षणक्षमं, ‘रयिं’ धनं, ‘दात्’ ददातु ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “य इमे द्यावापृथिवी महि-
त्वा । बलेनादृष्टुं हृदभिमातिहेन्द्रः । म नो हविः प्रतिगृभ्णातु
रातये । देवानां देवो निधिपा नो अद्यात्” इति । ‘अभि-
मातिहा’ शत्रुघाती, ‘यः’ इन्द्रः, ‘महिला’ महता बलेन, ‘इमं’
द्यावापृथिव्यौ, ‘अदृष्टुं’ दृढीकृतवान् । ‘मः’ इन्द्रः, ‘नः’
अस्मभ्यं, ‘रातये’ धनदानाय, ‘हविः’, ‘प्रतिगृभ्णातु’ स्वीक-
रोतु, ‘देवानाम्’, अपि ‘देवः’ पूज्यः, ‘निधिपाः’ शङ्खपद्मादि-
निधीनां पालकः, इन्द्रः ‘नः’ अस्मान्, ‘अद्यात्’ रचतु ॥

अथेन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राश्टङ्गमित्यस्य पशाः सूक्तं
वपापुरोडाशविषयाणां याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि दर्शयति ।
“अनवस्ते रथं वृष्णे यत्ते । इन्द्रस्य नु वीर्याण्यहन्नहिम्”
इति । अनवस्ते रथमश्रायेति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । वृष्णे
यत्ते वृषणे अर्कमिति याज्या, एतच्चोभयमिन्द्रं वा विश्व-
तत्सरीत्यत्र व्याख्यातम् । इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवाचमिति
पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । अहं नहिमन्वप इति याज्या,
एतच्चोभयमानो भर, भगमिन्द्रेत्यत्र व्याख्यातम् ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रो यातोऽवमितस्य
राजा । शमस्य च श्टङ्गिणे वज्रबाहुः । सेदु राजा चेति

चर्षणीनाम् । अरान्न नेमिः परिता बभूव” [२] इति ।
 अयम् ‘इन्द्रः’, ‘यातः’ गच्छतः जङ्गमस्य, ‘अवसितस्य’ कचिदव-
 स्थितस्य स्थावरस्य च, ‘राजा’ स्वामी, किञ्च ‘वज्रवाजः’ ।
 ‘मेदुः’ स एवेन्द्रः, ‘शमस्य’ शान्तियुक्तस्य महर्षिवर्गस्य ‘श्ट-
 ङ्गिणः’ श्टङ्गेपेतस्य गवादेरपि, ‘चर्षणीनां’ मनुष्याणामपि,
 ‘राजा’, भूत्वा ‘क्षेति’ निवसति । तस्य दृष्टान्तः, ‘अरान्न नेमिः’
 यथा रथचक्रस्य परितो वर्त्तमाना नेमिः, तत्र स्थिता-
 नरान् व्याप्नोति । तथायमिन्द्रः, ‘परिता बभूव’ परितस्तानि
 स्थावरजङ्गमादीनि प्राप्तवान् ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “अभि सिधो अजिगादस्य
 शत्रून् । त्रि तिग्मेन वृषभेणापुरोभेत् । सं वज्रेणासृजहृचमि-
 न्द्रः । प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः” इति । ‘अस्य’ इन्द्रस्य,
 ‘सिधः’ कार्यसाधको वज्रः, शत्रून् सर्वान् ‘अभि’ सर्वतः,
 ‘अजिगात्’ प्राप्तवान् हतवानित्यर्थः । ‘तिग्मेन’ तीक्ष्णेन, ‘वृ-
 षभेण’ श्रेष्ठेन, ‘वज्रेण’, ‘पुरः’ शत्रूणां पुराणि, ‘व्यभेत्’ विशेषेण
 भिन्नवान् । अयम्, ‘इन्द्रः’, ‘वज्रेण’, वृत्रं ‘संसृजत्’ संसृष्टवान्,
 संसर्गमात्रेण हतवानित्यर्थः । ‘शाशदानः’ पुनः पुनर्वैरिणे
 विनाशयन्, ‘स्वां मतिं’ स्वकीयां बुद्धिं, ‘प्रातिरत्’ प्रकर्षण
 वर्द्धितवान् ॥

अथ यो भ्राह्मणवान् स्यात् स स्पृद्धमानो वैष्णववारुणौ
 वशामालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह ।
 “विष्णुं देवं वरुणमूतये भगम् । मेदसा देवा वपया यज-

ध्वम् । तां नो यज्ञमागतं विश्वधेना । प्रजावदस्मे द्रविणेह धत्तम्” इति । हे ‘देवाः’ दीप्यमाना ऋत्विजः, ‘भगं’ भजनीयं ‘विष्णुं’, ‘वरुणं’, च ‘देवं’, ‘ऊतये’ अस्मद्रक्षणार्थं, ‘मेदमा’ मेदोयुक्तया, ‘वपया’, ‘यज्ञध्वं’ पूजयध्वम् । मेदःशब्देन वपायां लेपरूपो मांसमार उच्यते, विष्णुवरुणस्यैतौ देवा ‘प्रधेना’* प्रकर्षेण प्रीणयतौ ‘ता’ तौ युवां, ‘नः’ अस्मादीयं, ‘यज्ञ’, प्रति ‘आगतं’ आगच्छतम् । आगत्य च ‘इह’ कर्माण, ‘प्रजावत्’ पुत्रपौत्रादियुक्तं ‘द्रविणं’ धनं, ‘अस्मे धत्त’ अस्मान् मत्पादयतम् ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “मेदमा देवा वपया यजध्वम् । विष्णुञ्च देवं वरुणञ्च गतिम् ॥ ४ ॥ तां नो अमीवा अपबाधमानौ । इमं यज्ञं जुपमाणा उपेतम्” इति । हे ‘देवाः’ ऋत्विजः, ‘रातिं’ फलस्य दातारं, ‘विष्णुञ्च’, ‘वरुणञ्च’, ‘देवं’, ‘मेदोयुक्तया’ ‘वपया’, ‘यज्ञध्वं’ पूजयन्, हे विष्णो वरुण ‘ता’तौ युवां, ‘नः’ अस्माकं, ‘अमीवा’ रोगान्, ‘अपबाधमानौ’, ‘इमं’ ‘यज्ञं’, सेवमानौ, ‘उपेतं’ ममीप आगच्छतम् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “विष्णु वरुणा युवमध्वराय नः । विंशे जनाय महि शर्मा यच्छतम् । दीर्घप्रयजू हविषा वृधाना । ज्योतिषाणातीर्दहतं तसाऽग्निम्” इति । हे ‘विष्णू वरुणौ’, युवां ‘नः’ अस्मादीयाय, ‘अध्वराय’ यज्ञाय, ‘विंशे’ करप्रदाय प्रजायै ‘जनाय’ पुरुषपौत्रादिरूपाय, मनुष्याय, ‘महि शर्मा’ महकुम्भं, ‘यच्छतम्’ । ‘दीर्घप्रयजू’

* मूले विश्वधेनाशब्दा वर्तते, भाष्ये तत्प्रतीकं प्रधेना द्रव्यमान् ।

चिरं प्रकर्षेण यष्ट्यौ, 'हविषा', 'वृधाना' अतिशयेन वर्द्धमानौ, 'ज्योतिषा' भवदीयेन तेजसा, 'अरातीः' शत्रून्, 'तमांसि' अन्धकारांश्च 'दहतम्' ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “ययोरोजसा स्क्भिता रजाश्मि । वीर्येभिर्वीरतमा शचिठा । या पत्येते अप्रतीता सहोभिः । विष्णु अगन् वरुणा पूर्वहृतौ” [५] इति । ‘ययोः’ विष्णुवरुणयोः, ‘आजसा’ बलेन, ‘रजांसि’ रजसात्मकानि पृथिव्यादिस्थानानि, ‘स्क्भिता’ स्तम्भितानि, दृढीकृतानीत्यर्थः । ‘वीर्येभिः’ तत्तद्युद्धगतैः पराक्रमैः, ‘वीरतमा’ अत्यन्तं प्रहरी, ‘शचिठा’ अतिशयेन बलवन्तौ, ‘यो’ विष्णुवरुणौ, ‘सहोभिः’ बलैः, ‘अप्रतीतौ’ प्रतिकूलरहितौ सन्तौ ‘पत्येते’ ऐश्वर्यं प्राप्नुतः । तौ ‘विष्णुः’, ‘वरुणः’, चेत्येतौ ‘पूर्वहृतौ’ प्रथममाहृतौ, युवां ‘अगन्’ आगच्छतम् ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “विष्णुवरुणावभिर्गस्तिपा वाम् । देवा यजन्त हविषा घृतेन । अपामीवाऽऽसेधतऽऽरक्षसः । अथाधत्तं यजमानाय शं योः” इति । हे ‘देवाः’, ऋत्विजः हे ‘विष्णुवरुणौ’, ‘अभिर्गस्तिपा’ अपवादात् पातारौ, ‘वां’ युवां, ‘घृतेन’ ‘हविषा’ घृतयुक्तेन पशुङ्गलक्षणेन हविषा ‘यजन्त’ पूजयन्त, ‘अमीवां’ रोगान्, ‘रक्षसश्च’ रक्षांस्त्रिपि, ‘अपसेधतं’ निराकुरुतम् । ‘अथ’ अनन्तरं, ‘यजमानाय’, ‘शं’ इष्टप्राप्तिनिमित्तं सुखं, ‘योः’ अनिष्टवियोगश्च ‘धत्तं’ सम्पादयतम् ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “अ॒होमु॒चा वृष॒भा सुप्र॒तूर्ती ।
दे॒वानां॑ दे॒वत॒मा श॒चि॒ष्ठा । विष्णू॑ वरुणा प्रतिहर्ष्यतं नः ।
इदं॑ नरा प्रयतमूतये हविः” इति । हे ‘विष्णूवरुणा’, ‘नरा’
पुरुषश्रेष्ठा, युवां ‘नः’ अस्माकम्, ‘ऊतये’ रक्षणाय, ‘प्रयतं’
प्रकर्षेण समर्पितम्, ‘इदं’ ‘हविः’, ‘प्रतिहर्ष्यतं’ कामयतं । कीदृशां
युवां ‘अ॒होमु॒चा’ पापात् मोचयितारौ, ‘वृषभा’ श्रेष्ठा, ‘सु-
प्र॒तूर्ती’ सुष्ठु वैरिणां हिंसकौ, ‘देवानां’, मध्यं ‘देवतमा’
अतिशयेन दीप्तिमन्तौ, ‘शचिष्ठा’ अतिशयेन शक्तिमन्तौ ॥

अथ द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्योगपरुद्ध इत्यस्य पशाः
सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “मही नु द्यावापृथिवी
इह ज्येष्ठे । रुचाऽभवताः शुचयद्भिर्गैः [६] । यक्षीं वरिष्ठं
वृहती विमिन्वन् । नृवज्जाऽचा पप्रथानेभिर्गैः” इति । ‘द्या-
वापृथिवी’, देवते, ‘अर्कैः’ अस्मदीयैः अर्चयनीयैः, तृष्टं मति
‘इह’ ‘अभवतां’ अस्मिन् कर्माणि तिष्ठतां । कीदृशा द्यावा-
पृथिव्यौ, ‘मही’ महत्यौ, ‘नु’ प्रसिद्धे, ‘रुचा’ स्वकीयेन ते-
जसा, ‘ज्येष्ठे’ अत्यन्तप्रशस्ते । कीदृशैर्गैः, ‘शुचयद्भिः’ अस्म-
त्पापं शोधयद्भिः, ‘यत्’ यं द्यावापृथिव्यौ, ‘मो’ फलमामानं,
‘विमिन्वन्’ निश्चितवत्यौ, ते द्यावापृथिव्याविति पृथ्व्यान्वयः ।
कीदृशौ, ‘वरिष्ठे’ गुणैरत्यन्तश्रेष्ठे, ‘वृहती’ स्वरूपेण विस्तृतं,
‘पप्रथानेभिः’ अतिप्रथितैः प्रसिद्धैः, ‘एवैः’ आगमनैः, ‘नृवज्जाः’
ऋत्विक्पुरुषयुक्तेभ्यो, यजमानेभ्यः, ‘अजा’ प्रत्यक्षत्वेनावस्थितं,
पुनः पुनरागत्य भक्तजनानां दृष्ट्ये भवत इत्यर्थः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । प्र पूर्वजे पितरानव्यसोभिः । गोभिः कृणुध्वं सदने चतस्रः । आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन । जनेन यातं महि वां वरूथम्' इति । 'पूर्वजे' सृष्ट्यादावुत्पन्ने, 'पितरा' मातापितृस्थानीये, द्यावापृथिव्यौ, 'नव्यसोभिः' अत्यन्तनूतनाभिः, 'गोभिः' स्तुतिभिः, तुष्टे सतो 'चतस्रः' यज्ञस्य, सम्बन्धिनी 'सदने' निवासाय द्वे स्थाने, 'कृणुध्वं' कुरुतां । प्रशब्दः सदनविशेषणं, प्रकृष्टे स्थाने इत्यर्थः । हे 'द्यावापृथिवी', "दैव्येन" दिवि भवेन, 'जनेन', सह 'वां' युवयोः सम्बन्धि, 'महि वरूथम्' प्रौढं यागगृहं प्रति 'आयातम्' आगच्छतम् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "स इत्स्वपा भुवने-
स्वाम । यं इमे द्यावापृथिवी जजान । उर्वी गभीरे रजसी सु-
मेके । अवंशे धीरः शच्या समैरत्" [७] इति । 'यः' प्रजा-
पतिः, 'इमे' द्यावापृथिवी, 'जजान' 'उत्पादयामास', 'स इत्' स एव प्रजापतिः, 'भुवनेषु' लोकेषु मध्ये, 'स्वपा' आस, अप-
शब्दः कर्मावाची, शोभनव्यापारो बभूवेत्यर्थः । कीदृशौ द्यावा-
पृथिव्यौ, 'उर्वी' स्वरूपेण विस्तीर्णे, 'गभीरे' गुणैर्गभीरे, 'रजसी'
रञ्जनात्मिके, 'सुमेके' सुनिर्माणे, 'अवंशे' काश्यपभरद्वाजादि-
गोत्ररूपवंशरहिते, सर्वेभ्यो महर्षिभ्यः पूर्वमुत्पन्नत्वात् नास्ति
तयोः कश्चिदंशः, तादृशौ द्यावापृथिव्यौ, 'धीरः' धीमान्,
प्रजापतिः 'शच्या' स्वकीयया शक्त्या, 'समैरत्' संयोजितवान् ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "भूरिं द्वे अचरन्ती चर-
न्तम् । पदन्तं गर्भमपदी दधाते । नित्यं न स्रुनुं पित्रोरुपस्ये ।

तं पिष्टतः रोदमी मत्यवाचम्” इति । ‘हे’ द्यावापृथिव्यो, ‘गर्भे’ सर्वप्राणिरूपं, ‘दधाते’ धारयतः । कीदृशौ हे, ‘अचरन्ती’ कायविचरन्त्यौ, स्थिरे इत्यर्थः । अत एव ‘अपदो’ पादरहिते, न हि गमनाभावे पादयोगनि कश्चिदपयोगः । कीदृशं गर्भभूतं देवतिर्यगादिरूपेण वज्रविधं ‘चरन्तं’ जङ्गमत्वेन सञ्चारयुक्तं, अत एव ‘पदन्तं’ पादयुक्तं । तत्र दृष्टान्तः, ‘पित्रोरूपस्ये’ मातापित्रोरुत्सङ्गे, ‘नित्यं’, ‘न स्रनुं’ पुत्रभिवमानं, ‘हे रोदमी’ द्यावापृथिव्यौ, ‘मत्यवाचं’ अविश्वव्यागयुतं देवादिरूपं गर्भं, ‘पिष्टतं’ पालयतम् ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इदं द्यावापृथिवी मत्यमस्तु । पितृमातर्यदिहोपब्रुवे वाम् । भूतं देवानामवमं अत्रोभिः । विद्यामेघं वृजनं जोरदानम्” इति । हे ‘पितः’ द्युलोक, हे ‘मातः’ पृथिवि, ‘वां’ युवामभिलक्ष्य, ‘इह’ कर्माणि, ‘यत’ वचनं, अहम् ‘उपब्रुवे’, हे ‘द्यावापृथिवी’, ‘इदं’ मदीयं वचनं, ‘मत्यमस्तु’ । किन्तु वचनमिति तद्व्यति, ‘अत्रोभिः’ अग्नदीयलक्षणैः, सह ‘देवानां’, सर्वेषां, ‘अवमं’ भूतं युवां रक्षकं भवतं, वयमपि भवत्प्रमादात् ‘इदम्’ अन्नं, ‘वृजनं’ पापवर्जितं, ‘जोरदानं’ जीवनस्य दातारं, ‘विद्याम’ लभेम ॥

हविषो याज्यामाह । “उर्वी पृथ्वी वज्रन्तं दूरं अन्तं । उपब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् । दधाते ये सुभगं प्रवृत्ती । द्यावा रक्षतं

* अस्मद्दृष्टव्यपुस्तकेषु “जोरदानं” इति पाठः, अपि तु यथादृष्टस्थले “जीवदानं” इति पाठः इति कचित् ।

पृथिवी नो अभात्” इति । ‘उर्वी’ गुणैरधिके, ‘पृथ्वि’ स्वरूपेण विस्तीर्णे, ‘बहुले’ भोगैः प्रभूते, ‘दूरे अन्ते’ सर्वेषां दूरवर्त्तिन्यौ समीपवर्त्तिन्यौ च, सर्वत्र विद्यमानत्वात् । तादृश्याद्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य अहम्, ‘अस्मिन्’ ‘यज्ञे’, ‘नमसा’ नमस्कारेण युक्तं, ‘उपब्रुवे’ किञ्चिद्विज्ञापनं ब्रवीमि । किं तद्विज्ञापनमिति तदुच्यते, ‘ये’ द्यावापृथिव्यौ, ‘सुभगे’ सौभाग्ययुक्ते, ‘सुप्रवृत्ती’ सुष्ठु शत्रुहिंसके, ‘दधाते’ जगद्गर्भं धारयतः । ते ‘द्यावा’, ‘पृथिवी’, युवामुभे ‘नः’ अस्मान्, ‘अभाद्रत्तं’ अभवनमसङ्गावो विनाशस्तस्माद्विनाशात् पालयतम् ॥

अथ औषधीभ्यो वेदतमालभेत प्रजाकाम इत्यस्य पञ्चाः सूक्ते क्रमेण षट्कप्रतीकानि दर्शयति । “या जाता औषधयोऽतिविश्याः परिष्ठाः । या औषधयः सोमराज्ञीरश्ववतीः सोमवती । औषधीरिति मातरोऽन्यावो अन्यामवतु” [८] इति । या जाता औषधय इति वषायाः पुरोऽनुवाक्या । अतिविश्याः परिष्ठास्तेन देवेति याज्या । या औषधयः सोमराज्ञीरिति पुरोऽनुवाक्या । अश्ववतीः सोमवतीमिति याज्या । औषधीरिति मातर इति हविषः पुरोऽनुवाक्या । अन्यावो अन्यामवत्विति याज्या । एतत्सर्वं या जाता औषधयो देवेभ्यः स्विद्युगं पुरेत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः ।

इन्द्रस्तरस्त्रानित्येतदभिमानिष्व ऐन्द्रके ।

अनवो वज्रयुक्तेन्ने वशायां विष्णुमित्यदः ॥

मही द्यावापृथिव्यायां या जाताविहतोऽयते ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थोऽनुवाके अभिमातृन्द्रपथादीनां सृक्कान्त्यभिहितानि पञ्चमे त्वेन्द्राग्निपथादीनां सृक्कान्त्यभिधीयन्त । तत्र ऐन्द्राग्निं पुनरुत्सृष्टमालभेतेत्यस्य पशोः सृक्के पणामणूचां प्रतीकानि दर्शयति । “शुचिं नु स्तोमः अथवृत्रम् । उभावामिन्द्राग्नी प्रचर्षणिभ्यः । आवृत्रहणा गोभिर्विप्रः” इति । शुचिं नु स्तोमं नवजातमिति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । मा चेभावामिन्द्राग्नी इत्यत्र व्याख्याता । उभावामिन्द्राग्नी आङ्गवध्या इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । मा चेभावामिन्द्राग्नी इत्यत्र व्याख्याता । अथदृक्चमुतमनोतीति वपाया याज्या । मा चेन्द्राग्नी रोचनादिव इत्यत्र व्याख्याता । उभावामिन्द्राग्नी आङ्गवध्या इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । आवृत्रहणा वृत्रहाभिर्गति हविषः पुरोऽनुवाक्या । गोभिः विप्रः प्रमर्तिमर्ति याज्या । एतच्चोभयं पाशुकर्होत्रे व्याख्यास्यते ॥

अथ ब्राह्मणस्य त्वं त्ववृत्रमालभेत्यस्य पशोः सृक्के वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “ब्राह्मणस्य ते त्वमस्य यन्ता । सृक्कस्य बाधि-
तनयश्च जित्वा । विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवाः । बृहद्देवम
विदधे सुवीराः” इति । ‘ब्राह्मणः’ मन्त्रजातस्य, ‘पतिः’ पालकः,

कश्चिद्देवः हे 'ब्रह्मणस्पते' 'त्वमस्य' अस्माभिः पथ्यमानस्य सूक्तस्य,
'यन्ता' नियामकः, अतः, 'वाधि' एतस्य सूक्तस्य तात्पर्यं बुध्यस्व,
ततः 'तनयञ्च' त्वत्पुत्रसमानञ्च, मां 'जिन्व' प्राणय, 'देवा'
युष्मदादयः, 'विश्वम्', 'अवन्ति', इति 'यत्', अस्ति 'तत्',
'भद्रं' कल्याणं, अतो रक्षायै 'सुवीराः' शोभनापत्ययुक्ताः,
वयं 'विदधे' यज्ञे, 'वृहत्' प्रौढं स्तोत्रं, 'वदेम' ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "स ई५ सत्येभिः सखिभिः शु-
चद्भिः । गोधायमं विधनमैरतर्दत् । ब्रह्मणस्पतिर्दृषभिर्वराहैः
[१] । घर्मस्त्रेदेभिर्द्रविणं व्यानट्" इति । 'स ई' स एव ब्रह्मण-
स्पतिः, 'गोधायमं', गोभूमैर्धारकं प्रतिपत्तिणं राजानं 'व्यत-
र्दत्' विशेषेण हिंसितवान् । कैः सहितः स्नेहयुक्तैः कीदृशैः
'सखिभिः', 'सत्येभिः' सत्यवादिभिः, 'शुचद्भिः' शुद्धियुक्तैः,
'धनमैः' हविर्लक्षणस्य धनस्य दातृभिः, ईदृशैः क्षत्रिग्भिः
पूजितो 'ब्रह्मणस्पतिः', विरोधिनः विनाशयतीत्यर्थः । न के-
वलमनिष्टं निवारयति किन्त्विष्टमपि प्रापयति, कथमिति
तदुच्यते, अयं ब्रह्मणस्पतिः 'वृषभिः' वर्षणशीलैः, 'घर्मस्त्रेदेभिः'
घर्मनिमित्तस्त्रेदयुक्तपुरुषसदृशैः 'वराहैः' मेघैः, द्रविणस्य नि-
ष्पत्तिरूपं धनं 'व्यानट्' विशेषेण व्याप्तवान्, वारिवाहशब्दस्य
वर्णव्यत्ययेन वराह इति प्रयोगः । यथा घर्मसन्तप्ताः पुरुषाः
स्त्रियान्ति तथा मेघदेहाः ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिताः जलं आव-
यन्तीत्यर्थः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "ब्रह्मणस्पतेरभव-

द्यथा वशम् । मत्स्यो मनुर्महि कर्मा करिष्यतः । यो गा उदाजत्
स दिवे वि चाभजत् । महीव रीतिः श्वमा मरत् पृथक् इति ।
अस्य 'ब्रह्मणस्पतेः', सर्व्वं जगद्यथा 'वशमभवत्' येन प्रकारेणा-
यमिच्छति तथैव प्रवर्त्तते, 'महिकर्मा' जगन्नियमनरूपं महान्तं
व्यापारं 'करिष्यतः', ब्रह्मणस्पतेः 'मनुः' 'मत्स्यः' अवितया, कापः,
तस्मादेतदिच्छानुसारेण जगत् प्रवर्त्तते जगत एतदधो-
मेव स्पष्टीक्रियते, 'गो' शब्देऽत्र जलवाचो, 'यः' आदित्यः, 'गा
उदाजत्' घर्म्मकाले जलानि स्वर्गमभिः भूम्यां स्वीकृतवान्,
'मः' आदित्यः, पुनरपि 'दिवे' दिवः सकाशात्, 'व्यभजत्'
विशेषेण विभागं कृत्वा दृष्टिकाले जलं प्रेरितवान्, याऽयं
घर्म्मकाले जलस्वीकारः यस्य दृष्टिकालं पुनरपि जलस्य परि-
त्यागः एतत् सर्व्वं जगद्भावहारस्योपलक्षणं । ब्रह्मणस्पतरीदृशी
'रीतिः', महीव जगन्नियमनप्रकारो महान्तं भूत्वा, 'श्वमा'
तदीयबलेन, 'पृथक् मरत्' बहुधा प्रवर्त्तते ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "इन्धानां अग्निं वनवदनु-
स्यतः । कृतब्रह्माशूशुवद्रातहव्य इत् । जातेन जातमति सृष्ट-
सृष्टसते । यं यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः" इति । 'ब्रह्मणस्पतिः'
देवः, 'यं यं' यजमानं, 'युजं कृणुते' कर्मानुष्ठानयुक्तं कुरुते,
असावसौ यजमानः 'अग्निम्', 'इन्धानः' प्रदीपयन्, 'वनुस्यतः'
स्वात्मानं हिंस्रिष्यतः शत्रून्, 'वनवत्' वनुयात, प्रतिहिंस्र्यात्,
स च यजमानः 'कृतब्रह्मा' संस्कृतमन्त्रः, 'रातहव्य इत्'
दत्तहविष्क एव भूत्वा, 'शूशुवत्' अतिशयं वर्धते, अयं

यजमानः 'सृत्' प्रसृतं, 'जातं' वैरिणं, जन्म'जातेन' स्वकीयेन जन्मना, 'अति सृत्प्रसृतं' अतिशयेन प्रसंसयति, अधः करो-
तीत्यर्थः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वाहा [१] । रायः स्याम रथ्यो विवस्वतः । वीरेषु वीराः उपपृङ्ग्धि नस्वम् । यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवम्" इति । हे 'ब्रह्मणस्पते', 'सुयमस्य' सुष्ठु नियामकस्य, 'विवस्वतः' शत्रून् विनाशयतः, तव प्रमादात् 'विश्वहा' सर्व्वेव्वहःसु, 'रायः' धनयुक्ताः, 'रथ्यः' रथयुक्ताः, 'स्याम', त्वं तु 'नः' अस्मदीयेषु, 'वीरेषु' पुत्रेषु, 'वीरान्' परकीयान् पुत्रान्, 'उपपृङ्ग्धि' उपचीणत्वेन संपृक्तान् कुरु । 'यत्' यदा, 'ईशानः' अस्मत् स्वामी त्वं 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण, युक्तं 'मे हव' मदीयं हविः, 'वेषि' प्राप्नोषि, तदेतत् सर्व्वं कुर्व्विति पूर्व्वचान्वयः ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "स इज्जनेन सविशा स जन्मना । स पुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभिः । देवानां चः पितरमाविषा-
सति अद्भामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्" इति । 'यः' अयं जमानः, 'देवानां', 'पितरं' पालकं, 'ब्रह्मणस्पतिं', 'अद्भामनाः' अद्भ-
युक्तेन मनसा ध्यायन्, 'हविषा' दीयमानेन, 'आविषासति' सर्व्वतो विशेषणाच्छादयति, प्रभूतं हविर्ददातीत्यर्थः । 'स इत्' स एव यजमानः, 'जनेन' स्वकीयेन, सह 'वाजं भरते' अन्नं पोष्टयति । स इज्जनेनेत्युक्तमेव प्रपञ्चयति, 'सविशा' स यजमानः, करप्रदया प्रजया सह वाजं भरते, 'स जन्मना

‘सः’ यजमानः, जातेन महोदरेण युक्तः, ‘वाजं भरते’, तथा ‘सः’ यजमानः, ‘पुत्रैः’, सह वाजं भरते । तथा स यजमानः ‘नृभिः’ अन्यैर्मुन्यैः सह, ‘धना भरते’ मणिमुक्तादीनि धनानि समीदयति ॥

अथ पौष्णः श्याममालभेतान्नकाम इत्यस्य पशोः सुक्ते तिसृणामृचां प्रतीकानि दर्शयति । “यान्तं पूषन्नावो अन्तः । शुक्रं ते अन्यत्पूषेमा आशाः” इति । यान्तं पूषन् नावो अन्तः समुद्र इत्येषा वपायाः पुरोऽनुवाक्या । सा च यज्ञो राय इत्यनुवाके व्याख्याता । शुक्रन्ते अन्यद्यजतन्ते अन्यदिति वपाया याज्या । सा चाग्नेयं यज्ञमित्यत्र व्याख्याता । पूषेमा आशा इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । सा च तुष्टो दमूना इत्यनुवाके व्याख्याता ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा [३] प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः । उभे अभि प्रियतमेमधस्ये । आ च परा च चरति प्रजानन्” इति । ‘पूषा’ पोषकोऽयमादित्यः, ‘पथाम्,’ अन्तरिचवर्त्तिनां मार्गानां मध्ये, ‘प्रपथे’ प्रकृष्टमार्गे, ‘अजनिष्ट’ अवास्थितः । तथा ‘दिवः’ द्युर्लोकस्य मन्वन्धिनि, ‘प्रपथे’ प्रकृष्टमार्गे, ‘अजनिष्ट’ । तथा ‘पृथिव्याः,’ मन्वन्धिनि ‘प्रपथे,’ ‘अजनिष्ट’ । ‘प्रियतमे’ अतिशयं प्रीति-मत्न्यौ, ‘मधस्ये’ परस्परं सहैवावस्थिते, ‘उभे’ द्यावापृथिव्यौ, ‘अभिलक्ष्यायं पूषा’ ‘प्रजानन्’ यजमानेन कृतं कर्म तत् फलं च प्रकर्षेण विद्वान्, ‘आचरति च’ ‘पराचरति च’ आगच्छति

पुनर्गच्छति च, यजमानकृतस्य कर्मणः साची भूत्वा लोक-
योऽरुभयोरपि गमनागमने करोतीत्यर्थः ॥

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । “पूषा सुबन्धुर्दिव आ-
पृथिव्याः । इडस्यतिर्मघवा दस्सवर्चाः ।” तं देवासो अददुः
सूर्यायै । कामेन कृतं तवसः स्वञ्च” इति । अयं ‘पूषा’,
‘दिवः’ द्युलोकवर्त्तिनो जनस्य, ‘बन्धुः’, ‘आपृथिव्याः’ पृथिवी-
लोकवर्त्तिनश्च जनस्य, ‘बन्धुः’; ‘इडस्यतिः’ अन्नस्य पालकः,
‘मघवा’ धनवान्, ‘दस्सवर्चाः’ दर्शनीयतेजाः, ‘तं’ पूषाणं,
‘देवासः’ इन्द्रादयः सर्वे देवाः, ‘सूर्यायै’ विवाहदेवतायै,
‘अददुः’ दत्तवन्तः । सूर्या च देवता विवाहप्रकरणे सूर्याय यः
प्रत्यक्षमित्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धा । कीदृशं पूषाणं, ‘कामेन कृतं
भोगेच्छया प्रेरितं, ‘तवसं’ महान्तं, ‘स्वञ्च’ शोभनगतिं ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “अजाश्वः पशूपा वाजवस्त्वः ।
धियञ्जिन्वो विश्वे भुवने अर्पितः । अद्वां पूषा शिथिरामुदरी-
वृजत् [४] सञ्चक्षाणो भुवना देव ईयते” इति । यः ‘पूषा’, सो-
यम् ‘अजाश्वः’, अश्वस्थाने रथे बध्यत इत्यर्थः । ‘पशूपाः’
पशूनां पालयिता, ‘वस्त्वः’ गृहं, ‘वाजेन’ अन्नेन, सम्पूर्णं गृहं
यस्यासौ ‘वाजवस्त्वः’, ‘धियं’ प्राणिनां बुद्धिं, ‘जिन्वति’
प्रीणयतीति, ‘धियञ्जिन्वः’, ‘विश्वे’ ‘भुवने’ सर्वस्मिन् लोके,
‘अर्पितः’, अवस्थितः, तादृशः पूषा ‘अद्वां’ स्वहस्ते स्तितां
आयुधविशेषरूपामारां, ‘शिथिरां’ शिथिलां, कृत्वा ‘उद-
रीवृजत्’ उद्वर्जितवान्, परित्यक्तवान्, मदमत्तानां गजा-

नामिवारिका येयं दीर्घदण्डा मेयमारा मा च पूषो हस्ते
वर्त्तते । तथाच वङ्गचा आमनन्ति, यां पूषन् ब्रह्मचोदनी-
मारां विभर्थाघृण इति । या ते अद्वैतिमन्वान्तरे ममास्मा-
नादारैवाद्या अस्मदनुग्रहार्थं भयहेतुमारां वर्जितवानित्यर्थः
स 'देवः' पूषा, 'भुवना मंचलाणः' लोकान् प्रकाशयन्, 'ईयते'
चेष्टते ॥

अथ मारुतं पृश्निमालभेतान्नकाम इत्यस्य पञ्चोः
सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह । "शुची वा हव्या मरुतः
शुचीनां । शुचिः५ हिनोम्यध्वरः५ शुचिभ्यः । ऋतेन
सत्यमृतमाप आयन् । शुचिजन्मानः शुचयः पावकाः"
इति । हे 'मरुतः', 'शुचीनां' शुद्धानां, 'वः' युष्माकं,
'शुची' 'हव्या' शुद्धानि हवींषि, 'हिनोमि' प्रापयामीत्य-
र्थः । तथा 'शुचिभ्यः' मरुद्भ्यः, 'शुचिं' शुद्धं, 'अध्वरं' हिं-
सारहितं कर्म, 'हिनोमि' मयादयामि । 'ऋतमापः' यज्ञमम-
वायिनो मरुतः, 'ऋतेन' यज्ञेन, 'सत्यम्' अविषयं फलं,
'आयन्' प्रापितवन्तः । कीदृशा मरुतः, 'शुचिजन्मानः'
शुद्धेन जन्माना युक्ताः, 'शुचयः' आचरणेनापि शुद्धाः,
'पावकाः' इतरेषां शोधकाः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय ।
मारुताय स्वतवसे भरध्वं । ये महाऽमि महसा महन्ते ।
रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः" इति । हे ऋत्विजः 'मारुताय'
मरुतां सङ्गाताय, 'अर्कं' अर्चनं, 'प्रभरध्वं' प्रकर्षेण सत्या-

दयत। कीदृशमर्कं, 'चित्रं' नानाविधं, कीदृशाय मारुताय, 'गृणते' अस्मद्धितं ब्रुवते, 'तुराय' मेनायुक्ताय, 'स्वतवमे' स्वतः-सिद्धबलयुक्ताय। 'ये' मरुतः, 'सहसि' परकीयबलानि, 'सहसा' स्वकीयबलेन, 'सहन्ते' अभिभवन्ति। हे 'अग्ने', 'मखेभ्यः' यागस्वामिभ्यस्तेभ्यो मरुद्भ्यः, 'पृथिवी', 'रेजते' कम्पते, अतः-स्तच्छान्त्यर्थं हविर्वहतेत्यभिप्रायः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह। "अ॒ग्ने॒स्त्वा मरुतः
खादयो वः [५]। वत्तःसु रुक्मा उपशिञ्चियाणाः। वि विद्युतो
न वृष्टिभो रुचानाः। अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः" इति।
हे 'मरुतः', 'वः' युष्माकं, 'अग्नेषु', 'खादयः' शत्रून् खादितुं
प्रवर्तुं समर्था आयुधविशेषाः, 'आ' सर्वत आरूढाः, 'वत्तः-
सु,' लदीयेषु 'रुक्माः' रक्षाः, आभरणविशेषाः, 'उपशिञ्चि-
याणाः' उपेत्याश्रित्य वर्तन्ते। 'विद्युतो न' यथा विद्युत्स-
म्पाताः रोचन्ते तद्वद्युयं 'वृष्टिभिः' आयुधविशेषैः, वृष्ट्याख्यै
विशेषेण रोचमाना स्थिताः। तथाच मन्त्रान्तरं, यत् क्रीडय
मरुत ऋष्टिमन्त इति। ऋष्टय एव विशिष्टत्वात् वृष्टय इत्यु-
च्यन्ते। तथा स्वकीयैः 'आयुधैः', 'स्वधां' परकीयमन्नं जित्वा
'अनुयच्छमानाः' अनुदिनमस्मभ्यं ददतोऽवस्थिताः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। "या वः शर्मा शशमानाय
सन्ति। त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि। अस्मभ्यं तानि मरुतो
वियन्त। रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं" इति। हे 'मरुतः',
'वः' युष्माकं, 'या शर्मा' यानि शरणानि गृहाणि, 'शशमानाय

मन्ति' शंसनं कुर्वन्ते यजमानाय मर्यादितानि । तानि गृहाणि 'त्रिधातूनि' अशनं पानं खादनमित्येतानि गृहाणि धारयन्तीति 'त्रिधातूनि' । तदेतत्त्रयमन्यत्रास्त्रायते, त्रेधा विहितं वा इद-
मन्नमशनं पानं खाद इति । तैस्त्रिविधैः अन्नैरुपेतानि गृहाणि 'दागुषे' हविर्दत्तवते यजमानाय, 'अधियच्छतु' आधिक्येन धत्त । हे 'मरुतः', 'अस्मभ्यम्', अपि 'तानि' गृहाणि, 'वियन्त' विशेषेणायच्छत । 'वृषणः' कामानां वर्पितारः, यूयं 'रथि' धनं, 'सुवीरं' सुष्ठु वीरपुत्रयुतञ्च, 'धत्त', मर्यादयत ॥

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । "इमे तुरं मरुता राम-
यन्ति । इमे सहः सहस्र आनमन्ति । इमे शंसं वनुष्यतो
निपान्ति [६] गुरुद्वेषो अरुषे दधन्ति" इति । 'इमे'
मरुतः, 'तुरं' तूर्णं, 'रामयन्ति' अस्मान् क्रीडयन्ति, 'इमे'
मरुतः, 'सहस्रः' बलवतः शत्रोः, 'सहः' वलम्, 'आनमन्ति'
अन्नं कुर्वन्ति, विनाशयन्तीत्यर्थः । 'इमे' मरुतः, 'शंसं' मंशि-
तारं यजमानं, 'वनुष्यतः' हिंसितुं शत्रोः, मकाशात् 'नि-
पान्ति' नितरां रचन्ति । 'अरुषे' हविःप्रदानमकुर्वन्ते ना-
स्तिकाय, 'गुरुद्वेषः' महान्तं द्वेषं, 'दधन्ति' कुर्वन्ति ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "अरा इवेदचरमा अहेव ।
प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिः । पृथ्नेः पुत्रा उपमामो रभिष्ठाः ।
स्वया मत्या मरुतः मंमिमिचुः" इति । 'अरा इवेत्' यथा
रथचक्रस्थाराः सर्वतो वर्तमानाः, 'अचरमाः' प्रथमचर-
मभावरहिताः, तथैवेति 'मरुतः', सर्वे महोत्पन्नत्वात् प्रथम-

चरमभावरहिताः, 'अहेव' यथा वा अहानि षष्टिघटिका-
त्मकानि न्यूनाधिकभावरहितानि, तथैवैते 'मरुतः', चलनस्व-
भावेन समानत्वात् उत्तमाधमभावरहिताः, तेच 'मरुतः',
'अकवाः' अकुत्सिताः, 'महेभिः' स्वकीयैर्माहात्म्यैः, 'प्र
प्रजायन्ते' अतिशयेन प्रकृष्टाः सम्यचन्ते । तेच 'मरुतः', 'पृश्नेः
पुत्राः' गोरूपायाः पृश्निदेवतायाः अपत्यानि, 'उपमासः'
सर्वेषामुत्तमवस्त्वनामुपमारूपा एव, 'रभिष्ठाः' अतिशयेन वे-
गेन युक्ताः, तेच 'मरुतः', 'स्वया मत्या' स्वकीयया बुद्ध्या,
'संमिमिक्षुः' सम्यग् मेहनं दृष्टिजलं दत्तवन्तः ॥

अथैन्द्रमरुणमालभेतेन्द्रियकाम इत्यस्य पशोः वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह । "अनु ते दायि मह इन्द्रियाय । सचा
ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु चत्रमनु सहे यजत्र । इन्द्र
देवेभिरनु ते नृषह्ये" इति । हे 'इन्द्र', 'ते' तव, 'इन्द्रियाय'
इन्द्रियाभिवृद्ध्यर्थं, 'महे' महतीपूजा, 'अनुदायि' अनुक्रमेण
दत्ता । अथवा 'महे' महते इन्द्रियाय, यदनुकूलं तद्दत्तं ।
तथा 'वृत्रहत्ये' वृत्रवधे सति, 'ते' तुभ्यं, 'सचा' साकं, सर्वैर्देवै-
र्मिलित्वा, 'विश्वम्', 'अनु' दत्तं, यदा वृत्रवधं कृतवानसि तदा
तव विश्वस्वामित्वं सर्वैर्देवैरङ्गीकृतमित्यर्थः । हे 'यजत्र' पूजार्हेन्द्र,
'चत्रं' चत्रियजातिः, 'अनु' दत्ता, सर्वचत्रियस्वामित्वं तुभ्यं
दत्तमित्यर्थः । तथा 'सहः' वलम्, 'अनु' दत्तं, 'नृषह्ये'
मनुष्याणामभिभवे प्राप्ते 'देवेभिः', 'ते' तुभ्यम्, 'अनु' दत्तं,
तद्रक्षणमितिशेषः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “य इन्द्र शुभो मघवन्ते अस्ति
[७] । शिचा सखिभ्यः पुरुहन्त नृभ्यः । त्वहि दृढा मघवन्
विचेताः । अपावृधि परिवृतिन् राधः” इति । हे ‘मघवन्’
‘धनवन्,’ ‘इन्द्र,’ ‘ते’ तव, ‘यः’ ‘शुभः’ ‘वलम्,’ ‘अस्ति’ । हे ‘पुरुहन्त’,
‘सखिभ्यः’ त्वयिस्त्रिगुणैः, ‘नृभ्यः’ मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः,
‘शिचा’ शिचितं, शुभं वलं देहि । हे ‘मघवन्’ इन्द्र, ‘तं,’ ‘हि’
यस्मात् कारणात्, ‘दृढा’ बलाधिकादत्यन्तदृढः, ‘विचेताः’
विविधजगदभिज्ञश्च, तस्मात् कारणात् ‘राधः’ अन्नम्, ‘अपा-
वृधि’ अभिवर्द्धय, ‘परिवृतिं न’ परिवारमपि, अभिवर्द्धय ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह । “इन्द्रो राजा जगत-
स्वर्षणीनां । अधिच्छमि विपुरुषं यदस्ति । ततो ददातु दा-
शुषे वसूनि । चोदद्राध उपस्तुतस्विदवाक्” इति । अयम्,
‘इन्द्रः,’ ऋत्विजस्य ‘जगतः,’ विशेषतः ‘वर्षणीनां’ मनुष्याणां, च
‘राजा,’ ‘अधिच्छमि’ क्षमाया भूमेरुपरि, ‘विपुरुषं’ नाना-
प्रकारं, ‘यत्’ धनम्, ‘अस्ति’ । ‘ततः’ मकाशात्, ‘दाशुषं’
हविर्दत्तवते यजमानाय, ‘वसूनि’ अर्पितानि धनानि,
‘ददातु’ । ‘उपस्तुतः’ यजमानेन स्तुयमानः सन्, ‘अवाक्’
अभिमुखो भूत्वा, ‘राधस्वित्’ अन्नमपि, ‘चोदत्’ प्रेरयतु,
ददालित्वर्थः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । तमुद्युहि यो अभिभृत्या-
जाः । वत्सन्वातः पुरुहन्त इन्द्रः । आषाढमुद्यु महमान-
माभिः । गीर्भिर्वर्द्ध वृषभं चर्षणीनां” इति । शत्रूणामभि-

भूतौ शक्रं ओजो बलं यस्य सः 'अभिभूत्योजाः', तादृशः 'यः' 'इन्द्रः' अस्ति । 'तमु' तमेवेन्द्रं, हे वागिन्द्रिय 'सुहि' । अथम् इन्द्रः, 'पुरुहूतः' वज्रभिर्यजमानैराहूतः, 'अवातः' वायुरहितः, निश्चल इत्यर्थः । तादृशः 'वन्धन्' अभिमतप्रदानं कुर्वन्, वर्तते । 'आषाढं' अन्यैरभिवितुमशक्यं, 'उग्रं' तीव्रं, 'महमानं' शत्रून् अभिवन्तं, 'चर्षणीनां' 'वृषभं' मनुष्याणां कामाभिवर्षणहेतुं । 'आभिः' गीर्भिः वेदेक्ताभिस्तुतिभिः, 'वर्ध' हे वागिन्द्रिय वर्धस्व ॥

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । "सूरस्य राघो वृहतो य ईशे । तमु एवाम विदथेस्विन्द्रं । यो वायुना जयति गोमतीषु । प्र धृष्णुया नयति वस्यो अच्च्" इति । वृषभः श्रेष्ठः 'यः' इन्द्रः, 'सूरस्य' सूरस्य वज्रलस्येत्यर्थः । 'वृहतः' महतः, अनर्घ्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य 'रायः' धनस्य, 'ईशे' स्वामी भवति, 'तमु' तमेव, 'इन्द्रं', 'विदथेषु' यज्ञेषु, 'स्त्वाम' नानाविधैस्तौत्रैस्तुतिं करवाम, 'यः' इन्द्रः, 'वायुना', सहितः 'गोमतीषु' गोमहिषादियुक्तासु परमेनासु, 'जयति' जयं प्राप्नोति । 'धृष्णुया' स्वकीयेन धृष्णुत्वेन प्रागल्भ्येन 'वस्यः' वसीयमेो धनवत्तमान् पुत्रादीन्, 'प्रअच्च्' अस्मदाभिमुखेन प्रकर्षेण नयति ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "आ ते शुभो वृषभ एतु पश्चात् । ओत्तरा दधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो अभिसमेव-वाङ् । इन्द्र युञ्जत् सुवर्वङ्गे ह्यस्मे" [८] इति । हे 'इन्द्र' 'वृषभ

श्रेष्ठ, 'ते' तव, 'सुभः' बलं, 'पस्यात्' अस्मात्तः पश्चिमभागे,
'आएतु' आगच्छतु, तथैव 'उत्तरा' उत्तरभागेऽपि, आग-
च्छतु, 'अधराग्' अधो भागेऽपि, आगच्छतु, 'पुरस्तात्' पूर्व-
भागेऽपि, आगच्छतु, 'विश्वतः' सर्वेषु प्रदेशेषु, 'अभि'
अस्मानभिलक्ष्य, 'अर्वाङ्' समीपवर्त्ति, 'समेतु' सम्यक् प्रा-
प्नोत् । हे 'इन्द्र', 'सुवर्वत्' स्वर्गयुक्तं, 'द्युम्नं' धनम्, 'अस्मे धेहि'
अस्मासु सम्पादय ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

पुनरुत्पृष्ट ऐन्द्राग्ने 'शुचिं नु स्तोम' सूक्तकम् ।

'ब्रह्मणस्यत' इत्येतद्ब्राह्मणस्यत्यतूपके ॥

'यास्ते पूष'न्नितित्वन्नप्रदे श्नामे हि पोषणके ।

'शुचीव' इति पृश्ना स्थात् मारुतेऽन्नस्य दातरि ॥

'अनु ते दायी'न्द्रके स्वादरुणे होन्द्रियप्रदे ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे ऐन्द्राग्रपथादीनां सूक्तान्यभिहितानि । षष्ठे सा-
वित्रादिपशूनां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र सावित्रमुपध्वस्तमा-
लभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "आ
देवो यातु सविता सुरतः । अन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः ।
हस्ते दधानो नर्या पुरुणि । निवेशयस्य प्रमुवस्य भूमम्"
इति । 'सविता', 'देवः', 'आयातु' आगच्छतु । कोटुशः,

‘सुरत्नः’ शोभनैः रत्नैर्युक्तः, ‘अन्तरिक्षप्राः’ स्वकीयैः रश्मिभिः अन्तरिक्षं पूरयिता, ‘अश्वैर्वहमानः’ स्वकीयैः अश्वैः रथं वाहयन्, ‘नर्या’ नरेभ्यो हितानि, ‘पुरुणि’ बहूनि रत्नानि, यजमानाय दातुं ‘हस्ते दधानः’, ‘भूम’ बज्रं जगत्, प्राणिजातं, ‘निवेशयञ्च’ रात्रौ स्वस्वगृहेऽवस्थापयन्नपि, ‘प्रसुवञ्च’ दिवसे स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयन्नपि, वर्त्तते इति शेषः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “अभीवृतं कृष्णैर्विश्वरूपं । हिरण्यम्यं यजतो वृहन्तं । आस्थाद्रथः सविता चित्रभानुः । कृष्णारजांसि तविषीं दधान” इति । अयं ‘सविता’, ‘रथं’, ‘आस्थात्’ आरूढवान् । कीदृशं रथं, ‘कृष्णैरभीवृतं’ कृष्णशब्दः सुवर्णवाची सुवर्णैरभितोऽलङ्कृतमित्यर्थः । ‘विश्वरूपं’ अनेकैः आकारैरुपेतं, ‘हिरण्यम्यं’ युगच्छिद्रे प्रक्षेपणीयः काष्ठविशेषः ‘शम्या’, सुवर्णमयीभ्यां शम्याभ्यामुपेतं, ‘वृहन्तं’ अतिप्रौढं । कीदृशः सविता, ‘यजतः’ यष्टयः, ‘चित्रभानुः’ बज्रविधरश्मियुक्तः, ‘तविषीं’ स्वकीयं बलं, प्राप्य ‘कृष्णारजांसि’ ‘दधानः’ क्वचित् कृष्णानि रूपाणि क्वचित् रत्नानि रूपाणि धारयन् वर्त्तते, एतद्रूपान्तराणामप्युपलक्षणं । अत एव कन्दोगाः, अश्वौ वा आदित्यो देवमध्वित्येतस्यां मधुविद्यायां यदेतदादित्यस्य रोहितं रूपं यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपं यदेतदादित्यस्य कृष्णं रूपं इति बज्रविधानि रूपाणामगन्ति ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “सद्या नो देवः सवि-

ता सवाय । आसाविषदसुपतिर्वसूनि [१] । विश्रयमाणो अम-
तिमुरुचीम् । मर्त्तभोजन *मधरासते न" इति । 'सद्या' स एव,
'सविता', 'देवः' 'वसुपतिः' धनपतिर्भूत्वा, 'नः' अस्माकं,
'सवाय' कर्मानुष्ठानाय, 'वसूनि' धनानि, 'आसाविषत्' मर्षतः
सम्पादितवान् । किं कुर्वन्, 'उरुची' विस्तीर्णां गतिं, 'अ-
मति' अस्मदीयां मन्दप्रज्ञां, 'विश्रयमाणः' विप्रतिषेधन्,
'अथ' अनन्तरं, 'मर्त्तभोजन' मनुष्यैर्भाक्, योग्यमन्नं, 'रासते'
अस्मभ्यं ददाति ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "वि जनाञ्छावाः शि-
तिपादो अख्यन् । रथः हिरण्यप्रउगं वहन्तः । शश्वदिशः
सवितुर्दैव्यस्य । उपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः" इति । 'शावाः'
श्यामवर्णाः, 'श्रितिपादः' श्वेतैः पादैः युक्ताः, 'सवितुः', अश्वः
'जनान्' जन्तून्, 'अख्यन्' विशेषेण ज्ञापितवन्तः, 'अस्यपु गच्छ-
त्सु आदित्यो गच्छतीत्येवं जानन्ति । कीदृशा अश्वः, 'रथं
वहन्तः', कीदृशं रथं, 'हिरण्यप्रउगं' ईषाययोः यागः प्रउग
इत्युच्यते, सुवर्णमयः प्रउगो यस्य रथस्य सोऽयं हिरण्य-
प्रउगः तं, 'दैव्यस्य' देवेभ्यो हितस्य, 'सवितुः', 'उपस्य' उत्सृजे,
'दिशः' प्राच्याद्याः, 'विश्वा भुवनानि' पृथिव्यादयः सर्वे
लोकाश्च, 'शश्वत्तस्युः' निरन्तरं तिष्ठन्ति, सवितृप्रकाशमध्ये
वर्त्तमानमेव तदुत्सृजेऽवस्थानं ॥

* अस्मदृष्टपुस्तकेषु "अधरासते न" इति पाठो वर्त्तते । परन्तु
भाष्यस्य "अथानन्तरं" इति पाठं दृष्ट्वा "अथ रासते" इत्यनुमीयते ।

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “वि सुपर्णा अन्तरिक्षा-
 ण्यख्यत् । गभीरवेपा असुरः सुनीयः । क्तेदानीं सूर्य्यं कश्चि-
 केत । कतमां द्यां रश्मिरस्याततान” इति । ‘सुपर्णः’ पक्षि-
 सदृश आदित्यः, आकाशगामित्वात् पक्षिसादृश्यं । तादृश
 आदित्यः, ‘अन्तरिक्षाणि’ आकाशप्रदेशविशेषान्, ‘व्यख्यत्’
 विशेषेण प्रकाशितवान्, पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् सर्वान् प्रका-
 शयतीत्यर्थः । कीदृशः सविता, ‘गभीरवेपाः’ वेपमशब्दः कर्म-
 वाची, उदयास्तमय-लक्षणगभीरकर्मैत्यर्थः । ‘असुरः’ प्राणप्रदः ।
 अत एवान्यत्रास्त्रायते, योऽसौ तपन्नुदेति, स सर्वेषां भूतानां
 प्राणानादायोदेतीति । ‘सुनीयः’ प्रशस्तः । एवम्भूत आदित्यः
 ‘क्तेदानीं’ रात्रौ, ‘क्ते’ प्रदेशे वर्तते, इत्येवं ‘कश्चिकेत’ को वा
 जानाति, ‘अस्य’ सूर्य्यस्य, ‘रश्मिः’, ‘कतमां द्यामाततान’ कं
 नामाकाशभागं व्याप्नोति, इति । को वा जानाति, रात्रौ
 सूर्य्यस्य तद्रश्मेश्च अवस्थानं देशश्च बुद्धिमद्भिरपि दुर्विज्ञेयत्वात्
 अथमचिन्त्यमहिमेत्यर्थः ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “भगं धियं वाजयन्तः पुरन्धिं ।
 नराशंसो ग्रास्यतिर्नो अव्यात् । आये वामस्य सङ्गथे रथी-
 णम् । प्रिया देवस्य सवितुः स्याम” इति । ‘भगं’ सौभाग्यं,
 ‘धियं’ सत्कर्मविषयां प्रज्ञां, ‘सवितुः’, प्रसादात्, ‘वाजयन्तः’
 प्राप्नुवन्तः, वर्त्तामहे, ‘नः’ अस्माकं, ‘पुरन्धिं’ बद्धविषयां
 प्रज्ञां, अयं देवः ‘अव्यात्’ रक्षतात्, कीदृशोऽयं, ‘नराशंसः’
 नरैः शंसनीयः, ‘ग्रास्यतिः’ हन्द्वां पाक्षयिता । हन्दांश्चि

वै ग्रा इति श्रुत्यन्तरात् । देवपत्न्या वा ग्राशब्देनाभिधीयन्ते ।
उत ग्रा वियन्तु देवपत्नीरिति मन्त्रवर्णात् । 'आये'शब्दः
एतत्प्रत्ययमाचष्टे, आसमन्तादये प्राप्त्र्ये 'रथीणां' धना-
नां, 'सङ्गथे' सङ्गमे, निमित्तभूते सति 'वामस्य' सर्व्वेषां
वननीयस्य सवितुर्देवस्य वयं 'प्रियाः स्यामः' ॥

अथ वैश्वदेवं वज्ररूपमालभेतान्नकाम इत्यस्य पञ्चाः सृक्ते
वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । 'आ नो विश्वे अस्त्रा गमन्तु
देवाः । मित्रो अर्य्यमा वरुणः सजोषाः । भुवन्यथा नो विश्वे
वृधासः । करन्सुषाहा विद्युरन्न श्रवः' इति । 'मित्रो अर्य्य-
मा वरुणः', इत्येवमाद्याः, 'सजोषाः' समानप्रोतयः, 'विश्वे' सर्व्वे,
'देवाः', 'अस्त्राः' आभिमुख्येन कर्त्तारः मन्तः, 'नः' अस्मान्
प्रति, 'आगमन्तु' आगच्छन्तु, 'विश्वे' देवाः, 'नावृधासः'
अस्मान् वर्धयितारः, 'यथा', 'भुवन्' भवन्ति, 'श्रवः' अस्म-
दीयं बलं, 'सुषाहा' सुषहं, परेषामभिभवित । 'न विद्युरं'
अचलितं यथा, 'करन्' कुर्वन्ति, तथास्मानागच्छत्विति पूर्व्व-
चान्वयः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "शन्नो देवा विश्वदेवा भवन्तु ।
शं सरस्वती सह धीभिरसु [३] । शमभिषाचः शमुराति-
षाचः । शन्नो दिव्याः पार्थिवाः शन्नो अथाः" इति । विश्वदेव-
शब्दे वसुध्वादिशब्दगणविशेषवाची । 'विश्वे देवा'ऽऽस्याः,
'देवाः', 'नः' अस्माकं, 'शं' सुखहेतवः, 'भवन्तु' । 'सरस्वती',
देवो 'धीभिः' बुध्यभिमानिनोभिर्देवताभिः, 'सह', 'शं'

सुखहेतुः, 'अस्तु' । अभितः सचन्ते समवयन्तीति 'अभिषाचः' वान्धवाः, ते 'शं' सुखहेतवः, भवन्तु । रातिर्मित्रं तेन सचन्त इति 'रातिषाचः' मित्रदाराः सम्बध्यमानाः पुरुषाः, 'उ' अपि, तेऽपि 'शं' सुखहेतवः, भवन्तु । दिवि भवा 'दिव्याः', पृथिव्यां भवाः 'पार्थिवाः', अपोऽन्तरिक्षं तत्र भवा 'अप्याः', ये देवा दिव्येकादशस्येत्यत्र पठिताः लोकत्रयवर्तिनो देवाः 'शं' सुखहेतवः, भवन्तु ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "ये सवितुः सत्य-सवस्य विश्वे मित्रस्य व्रते वरुणस्य देवाः । ते सौभगं वीरवज्रो-मदघ्नः । दधातन द्रविणं चित्रमस्मे" इति । 'ये' विश्वे, 'देवाः', 'सत्यसवस्य' सत्यप्रेरणस्य, 'सवितुः', 'मित्रस्य', 'वरुणस्य', च सम्बन्धिनि 'व्रते' कर्मणि, समागताः 'ते' सर्वे यूयं, 'सौभगं' सौभाग्यं, 'अघ्नः' कर्माविशेषं, 'द्रविणं' धनञ्च, 'अस्मे' दधातन अस्मासु सप्तादयत । कीदृशं सौभाग्यं, 'वीरवत्' बलभिर्वीरैः पुत्रैर्युक्तं, 'गोमत्' बलभिर्गोभिर्युक्तं, कीदृशं द्रविणं, 'चित्रं' मणिमुक्तादिभेदेन बलविधम् ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "अग्ने याहि दूत्यं वारि-षेणः । देवाः अच्चा ब्रह्मकृता गणेन । सरस्वतीं मरुतो अश्विनापः । यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वान्" [४] इति । हे 'अग्ने', 'देवान् अच्चा' देवानभिलक्ष्य, 'दूत्यं याहि' दूतकर्म कुरु, 'वारिषेणः' कार्यविधातेन अस्मान् मा हिंसीः । कान् देवानभिलक्षेति तदुच्यते, ब्रह्म परिवृढमिदं कर्म करोतीति

‘ब्रह्मकृत्’, तेन कर्मकारिणा, वैश्वदेव‘गणेन’, सह सरस्वत्या-
दीन् देवानभिलक्ष्य दूत्यं कृत्वा ‘रत्नधेयाय’ रत्नसम्पादनाय,
‘विश्वान्’ देवान्, ‘यत्ति’ पूजय ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “द्यौः पितः पृथिवि
मातरभुक् । अग्ने भ्रातर्वसवो मृडता नः । विश्व आदित्या
अदिते सजोषाः । अस्मभ्यः शर्म बह्वलं वियन्त” इति ।
येयं ‘द्यौः’, तद्रूप, हे ‘पितः’, हे ‘पृथिवि मातः’, ‘अभुक्’
द्रोहरहितः, हे ‘अग्ने’, ‘भ्रातः’, त्वमभुक् । हे ‘वसवः’, यूय-
मभ्यद्रुहः । ते यूयमस्माकं द्रोहमनाचरन्तः, ‘नः’ अस्मान्,
‘मृडत’ सुखयत । हे ‘विश्वे’, देवाः हे ‘आदित्याः’, हे
‘अदिते’, यूयं ‘सजोषाः’ समानप्रीतयः, ‘अस्मभ्यं’, ‘बह्वलं’,
‘शर्म’, सुखं, ‘वियन्त’ विशेषेण यच्छत ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “विश्वे देवाः मृणुतेमः हवं मे ।
ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्राः ।
आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं” इति । हे ‘विश्वे देवाः’ ‘मे
हवं’ मदीयमाह्वानं, ‘मृणुते’ । ‘ये’ यूयं, ‘अन्तरिक्षे ष’ अन्तरिक्ष-
लोके स्थिताः, ‘ये’, च ‘उप’ समीपे पृथिव्यां स्थिताः, ‘ये’, च
‘द्यवि’ दिविलोके स्थाः, ‘ये’ यूयम्, ‘अग्निजिह्वाः’ अग्निदारेण
हविषः स्वीकर्त्तारः । ‘उत वा’ अन्येऽपि, वा ‘यजत्राः’ यष्ट्याः,
ते सर्वेऽपि ‘अस्मिन्’ ‘बर्हिषि’ यागे, ‘आसद्य’ उपविश्य, ‘माद-
यध्वं’ दृष्ट्वा भवत, अस्मानपि हर्षयत ॥

अथ मैत्रावरुणौ द्विरूपामालभेतेत्यस्य पञ्चाः सूक्ते पुरोऽनुवा-

क्यामांश्च । “आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं । नमसा देवा ववसा-
ववृत्त्यां [५] । अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्भ्या । अस्माकं वृष्टि-
र्दिव्यासुपारा” इति । ‘मित्रावरुणा देवौ’ हे मित्रावरुणा
देवौ, ‘अवसा’ अस्मद्रक्षणेन निमित्तभूतेन, ‘वां’ युवयोः, ‘हव्य-
जुष्टिं’ हविषा प्रीतिं, ‘नमसा’ नमस्कारेण सह, ‘आववृत्त्यां’ पुनः
पुनरावर्त्तयामि; अतो भवत् प्रसादात् ‘अस्माकं’, ‘पृतनासु’
परकीयसेनासु प्राप्तसु, ‘ब्रह्म’ भवदुपदिष्टं मन्त्रजातं ‘सद्भ्या’
सद्दत्तां, परकीयसेना अभिभवतु । किञ्च ‘अस्माकं’ भवत्-
प्रसादात् दिवि भवा ‘दिव्या’, ‘वृष्टिः’; ‘सुपारा’ सुष्ठु पार-
थिवी फलं प्रापयन्ती भवतु ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे ।
युवोरच्छिद्रामन्तवो ह सर्गाः । अवातिरतमनृतानि विश्वा ।
अतेन मित्रावरुणा सचेथे” इति । हे ‘मित्रावरुणौ’, ‘पीवसा’
अतिस्त्रुलौ, ‘युवं’ युवामुभौ, ‘वस्त्राणि’, बद्धविधानि ‘वसाथे’
आच्छादयाथः, ‘युवोः’ युवयोः, ‘मन्तवो’ मननरूपा अनु-
यहविशेषाः, ‘सर्गाः’ भवद्भिः सृष्टाः, ‘अच्छिद्राः’ अच्छिन्नाः,
निरन्तरं भवदनुयहात् अस्मासु वर्त्तन्त इत्यर्थः । ‘विश्वा’
सर्वीण्यनृतानि अस्मदीयापराधरूपाणि, ‘अवातिरतं’ युवां
विनाशितवन्तौ । हे मित्रावरुणौ, ‘अतेन’ सत्येन, शास्त्रीय-
मार्गेण; ‘सचेथे’ अस्मान् संयोजयथः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “तत्सु वां मित्रावरुणा
महिलं । ईर्मा तत्सुषीरहभिर्दुदुहे । विश्वाः पिष्यथः स्वसरस्-

धेनाः । अनु वामेकः परिव्राववर्त्ति” [६] इति । हे ‘मित्रा-
वरुणौ’, ‘वां’ युवयोः, ‘तत्’ ‘महितं’ माहात्म्यं, ‘सु’ अत्यन्तं सुष्ठु
वर्त्तते । किं तन्माहात्म्यमिति तदुच्यते, ‘ईर्मा’ गमनशीलं
आदित्ये, ‘तस्युषीः’ रश्मिद्वारेण अवस्थिताः आपः, ‘अहभिः’
सर्व्वेस्वहःसु, ‘दुदुहे’ युवां दुग्धवनौ, आदित्यमण्डले रश्मि-
द्वारा यो जलसङ्ग्रहः, पुनरपि सङ्गृहीतस्य यदर्पणं, तदभयमा-
श्चर्य्यरूपं भवदीयं माहात्म्यम् । स्वयं मरति सर्व्वदा गच्छतीति
‘स्वसरः’ आदित्यः, तस्य समन्विना दृष्टिजलेन ‘धेनाः’ धातव्याः
पोषणीयाः, ‘विश्याः’ सर्वाः प्रजाः, ‘पिचयः’ प्रोणययः । ‘अनु’
दृष्टिकालानन्तरमेव, ‘वां’ युवयोर्मध्ये, ‘एकः’, मित्र आदित्यः
‘पविः’ स्वकीयेनातपेन पङ्कजुक्ताया भूमेः शाधकः मन्, ‘आ-
वर्त्ति’ पुनः पुनरावर्त्तते ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “यद्विष्टं नातिविदे
सुदानू । अश्चिद्र्श्मं भुवनस्य गोपा । ततो नो मित्रा-
वरुणाववीष्टं । सिषामन्तो जीगिवांसः स्याम” इति । ‘भुवनस्य’
गोलोकस्य, ‘गोपा’ रक्षकौ, ‘सुदानू’ शोभनस्य फलस्य दातारौ, हे
मित्रावरुणौ ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘वैदिष्टं’ अत्यन्तबलम्,
‘अश्चिद्र्श्मं’ विनाशरहितं, ‘श्मं’ सुखं, ‘नातिविदे’ भवदनुपहं
विना प्रकारान्तरेणास्माभिर्नात्यन्तं लभ्यम्, ‘ततः’ कार-
णात्, हे ‘मित्रावरुणौ’ ‘नः’ अस्मान्, ‘अवीष्टं’ रक्षितवनौ,
‘सिषामन्तः’ भवद्दत्तं फलं लभ्यमिच्छन्तः, वयं ‘जीगिवांसः’
जेतुं प्राप्तवन्तः, स्याम ॥

अथं हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “आ नो मित्रावरुणा हव्यदातिं । घृतैर्गव्यूतिमुच्यतमिडाभिः । प्रति वामत्र वरमा-
जनाय । पृणीतमुद्रो दिव्यस्य चारोः” इति । हे ‘मित्रा-
वरुणौ’, युवां ‘हव्यदातिं’ हविर्दानहेतुं, ‘नो गव्यूतिं’ अस्मदीयं
गोममूहं, ‘इडाभिः’ दृणादिभक्ष्यविशेषैः, सह जनितेन ‘घृतेन’
आज्येन, ‘आ’ समन्तात्, ‘उच्यतम्’ अशितं, बहुविधगोममद्वारा
घृतसम्यूतिं कुरुतमित्यर्थः । हे ‘मित्रावरुणौ’, ‘वां’ युवां,
‘अत्र’ अस्मिन्देहे, ‘जनाय’ सर्वजनोपकारार्थं, ‘दिव्यस्य’
दिविभवस्य, ‘चारोरुद्रः’ समोचीनस्योदकस्य, ‘वरं’ श्रेष्ठं सारं,
‘प्रतिपृणीतं’ प्रतिचेत्तं पूरयतम् ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “प्र बाहवा प्रसिद्धं जीवमे नः ।
आ नो गव्यूतिमुच्यतं घृतेन [७] । आ नो जने अवयतं युवाना ।
श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा” इति । हे ‘मित्रावरुणौ’, ‘नो’
जीवमे अस्माकं जीवनार्थं, ‘बाहवा’ भवदीयौ बाह्व, ‘प्रसिद्धं’
प्रसारयतं, बाह्व प्रसार्य अस्मानादाय रक्षतमित्यर्थः । ‘नो’
गव्यूतिम् अस्मदीयं गोममूहम्, ‘आ’ समन्तात्, ‘घृतेन’,
‘उच्यतं’ सिद्धतं । ‘युवाना’ नित्यतरुणौ, परस्परमिश्रितौ वा,
युवां ‘नः’ अस्मान्, ‘जने’ जनमध्ये, ‘अवयतं’ प्रस्थापयतं ।
हे ‘मित्रावरुणौ’, ‘मे’ मदीयं, ‘इमा हवा श्रुतं’ इदमाज्ञानं
शृणुतम् ॥

अथ रौद्रीः रौहिणीमालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः
पुरोऽनुवाक्यामाह । “इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः । क्षिप्रे-

षवे देवाय खधाने । अषाढाय महमानाय मोदुषे । तिम्या-
युधाय भरता गृणोतन" इति । हे ऋत्विजः, हे पुत्रपौत्रा वा,
'गृणोतन' मदीयं वाक्यं गृणत । किं वाक्यमिति तद्व्युत्पत्तिं,
'रुद्राय', 'इमाः' वेदोक्ताः, 'गिरः' स्मृतिरूपा वाचः, 'भरता'
सम्पादयत । कीदृशाय रुद्राय, 'स्थिरधन्वने' दृढेन धनुषा
युक्ताय, 'चिप्रेषवे' शीघ्रगामिवाण्युक्ताय, 'देवाय' द्यातमानाय,
'खधाने' स्वकीयस्यानयुक्ताय, खधाशब्दवाच्येनास्त्रेन युक्ताय
वा, 'अषाढाय' परैरभिभवितुमशक्याय, 'महमानाय' परा-
नभिभवितुं समर्थाय, 'मोदुषे' वृष्ट्यादिमन्त्रममर्थाय, 'ति-
म्यायुधाय' तीक्ष्णैरायुधैरुपेताय ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "त्वा दत्तंभी रुद्र शन्तमेभिः ।
शतं हिमा अशीय भेषजंभिः । अस्मद्वेषो वितरं व्यहः ।
व्यमीवाः स्वातयस्वा विषूचीः" [८] इति । हे 'रुद्र', 'त्वा दत्तं-
भिः' त्वयास्मभ्यं दत्तैः, 'शन्तमेभिः' सुखतमैः, 'भेषजंभिः'
ओषधैः, 'शतं हिमाः' शतमल्लिकाकान् मन्त्रसरान्, 'अशीय'
व्याप्नुयां, 'द्वेषः' द्वेषिणः शत्रून्, 'अस्मद्विचातयस्वा' अस्मत्तां
वियोजयस्व, नात्र वियोगमात्रं किन्तु 'वितरं' अतिशयं
वियोगं कुरु, 'अहः' पापं, विचातयस्व, 'अमीवान्' रागान्,
'विषूचीः' विविधगतियुक्तान् कृत्वा, विचातयस्व ॥

अथ पुनोडाशस्य याज्यानुवाक्याः प्रतीकं दर्शयति । "अ-
हं विभर्षि मा नस्तोर्क" इति । अहं विभर्षि मायकानि-
धन्वेत्येषा पुनोडाशस्य । सा च प्रवर्ग्यमन्त्रकाण्डे व्याख्या-

स्यते । मानसोके स्तनय इति याज्या । सा च त्वमग्ने वृहदय
इत्यनुवाके व्याख्याता ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “आ ते पितर्मरुताः
सुस्रमेतु । मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः । अभि नो वीरो
अर्वति चमेत । प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः” इति । हे ‘मरुतां’,
‘पितः’ पालक, ‘रुद्र’, ‘ते सुस्रं’ त्वया सम्पादितत्वेन त्वदीयं
सुखं, ‘आ’ समन्तात्, ‘एतु’ अस्मान् प्राप्नोतु, किञ्च त्वमस्मान् ।
‘सूर्यस्य सन्दृशः’ सूर्यसम्बन्धिनो दर्शनात्, ‘मा युयोथाः’ मा
वियोजय, सूर्यानुगृह्योत् चक्षुःपाटवमस्माकं सर्वदास्वित्यर्थः ।
‘नः’ अस्माकं, ‘वीरः’ पुत्रः, ‘अर्वति’ अयस्य पुरुषैः, ‘अभि-
चमेत’ सर्वप्रकारेण समर्थोऽस्तु । हे ‘रुद्र’, त्वत्प्रसादादयं
‘प्रजाभिः’ ‘प्रजायेमहि’ वक्त्रैः प्रजा उत्पादयाम् ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “एवा बभ्रो वृषभ चेकितान ।
यथा देव न हृणीषे न ह॑मि । हावनश्रून् रुद्रेह बोधि ।
वृहददेम विदये सुवीराः” इति । हे ‘देव’, ‘यथा’, ‘न
हृणीषे’ न कुप्यसि, ‘न ह॑मि च’ न मारयस्वपि, ‘एवा’
एवमेव, त्वामाह्वयामीति शेषः । रुद्रस्य विशेषणानि, ‘बभ्रो’
पिङ्गलवर्ण, ‘वृषभ’ कामानां वर्षितः, ‘चेकितान’ सर्वज्ञ,
हे ‘रुद्र’, ‘हावनश्रूः’ आह्वानस्य श्रोता सन्, ‘इह’ कर्मणि,
‘नः’ अस्मान्, ‘बोधि’ बुध्यस्व, अस्मदीयां ह्यतिं जानीही-
त्यर्थः । वयं ‘सुवीराः’ शोभनापत्ययुक्ताः सन्तः, ‘वृहददेम’
प्रौढं स्तोत्रं पठाम ॥

अस्मिन्नेव रौद्रे पशौ विकल्पिते सूक्ते षष्ठाऽनुवाकं प्रतीकानि दर्शयति । “परि णो रुद्रस्य हेति सुहि अतम् । मोदुष्टमार्हन् विभर्षि । त्वमग्रे रुद्र आ वो राजानं” [८] इति । परि णो रुद्रस्य हेतिर्व्यणक्तिरिति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । सुहि अतं गच्छेत्तदं युवानमिति याज्या । मोदुष्टमं शिवतमेति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । एतत्तयं रुद्राध्याये व्याख्यातं । अर्हन् विभर्षति पुरोडाशस्य याज्या । सा च प्रवर्ग्यमन्त्रेषु व्याख्यास्यते । त्वमग्रे रुद्रो असुर इति हविषः पुरोऽनुवाक्या । आ वो राजानमध्वरस्येति याज्या । एतद्धोमयं त्वमग्रे रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

अत्र विनिर्धायमङ्गलः ।

‘आदेव’ इति मावित्रे उपध्वस्ते मनिप्रदे ।
 ‘आ नो विश्वे’ वैश्वदेवे बहुरूपे मनिप्रदे ॥
 ‘आवां मित्रा’ द्विरूपायां मित्रावरुणनामनि ।
 ‘इमा रुद्राय’ रोहिण्यां रौद्र्यां गवि समीरितम् ।
 ‘परिणो रुद्र’ इत्येतत्तत्रैव हि विकल्पितम् ॥

इति षष्ठाऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे मावित्र्यादिपशूनां सूक्तान्यभिहितानि । सप्तमे मौर्यादिपशूनां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र यो ब्रह्मवर्चसकामः

स्वात्तस्मा एताः सौरीं श्रेतां वशामालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते
 वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “सूर्यो देवोमषसः रोचमाना
 मर्यः । न योषामभ्येति पश्चात् यत्रा नरो देवयन्तो युगा-
 नि । वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम्” इति । योऽयं ‘सूर्यः’
 अस्ति सोऽयं ‘रोचमाना’ दीप्यमानः, ‘उषसम्’ उषोऽभिधां
 देवोमभिलक्ष्य, ‘पश्चादेति’ पृष्ठभागे गच्छति, तत्र दृष्टान्तः,
 ‘मर्यो न योषा’ यथा मर्यो योषामभिलक्ष्य पृष्ठतो गच्छति
 तद्वत्, उषा देवी प्रथमं प्रभातं करोति पश्चात् सूर्य उदेती-
 त्यर्थः । ‘यत्रा’ यस्यामुषसि प्रवृत्तायां, ‘नरः’ मनुष्याः, यज-
 मानाः, ‘देवयन्तः’ देवानात्मार्यमिच्छन्तः, ‘युगानि’ दम्पति-
 रूपाणि युग्मानि भूत्वा, ‘भद्राय’ कल्याणाय, ‘भद्रं वितन्वते’
 कल्याणं कर्मानुतिष्ठन्ति । यस्यामुषसि कर्मानुष्ठापप्रवृत्तिः,
 तामुषसमभ्येतीति पूर्वचान्वयः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “भद्रा अथा हरितः सूर्यस्य ।
 चित्रा एदग्वा अनुमाद्यासः । नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्युः ।
 परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः” इति । एतच्छब्दपर्याय
 ‘एदग्’शब्दः सूर्यस्याश्रमाचष्टे । अत एव मन्वान्तरमास्मायते,
 एतन्वेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति । ‘सूर्यस्य’, ‘एदग्वाः’
 अथाः, ‘दिवः पृष्ठं’ द्युलोकस्योपरि, ‘आस्युः’ आस्थितवन्तः,
 कीदृशा एदग्वाः, ‘भद्राः’ कल्याणरूपाः, ‘अथाः’ आशु-
 गामिनः, ‘हरितः’ नीलवर्णाः, ‘चित्राः’ विचित्रगतियुक्ताः,
 ‘अनुमाद्यासः’ रथयोजनमनुह्वयन्तः, ‘नमस्यन्तः’ नमस्कार-

मिच्छन्त इव प्रक्रीभृताः, तथाविधाः अथाः 'मद्यः' तस्मि-
न्नेव क्षणे, 'द्यावापृथिवी' 'परियन्ति' लोकद्वयं परिभ्राम्य
गच्छन्ति ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "तत्सूर्यस्य देवत्वं
तन्वाहितम् । मध्या कर्त्तार्विततः मञ्जभार [१] । यदेदयुक्त
हरितः । मधस्यात् । आद्रात्रीवामस्तनुतेमिमस्मै" इति । 'विततः'
विस्तीर्णं रश्मिजालं, 'मध्या कर्त्ताः' कृष्यादिक्रियायां मध्यं,
'मञ्जभार' संहृतवानिति, यदस्ति 'तत्', एव सूर्यस्य 'देवत्वं'
प्रकाशकत्वं, 'तत्' एव 'महितं' माहात्म्यम् । अयमर्थः, सूर्यरश्मि-
सञ्चारे सति तदीयप्रकाशेनानुगृहीता मनुष्याः सर्वेपु देशेषु
वज्रविधानि कृष्यादिकर्माणि आरभन्ते तदीययामचतुष्टयमा-
त्रेण सर्व्वरश्मिजालं संहृत्यास्तेति इयतोरश्मिजालस्य जगत्-
प्रकाशनाय क्षणमात्रेण प्रसारणं पुनः संहरणञ्च नान्यमहिम्नः
सम्भवति अतो महदेतन्माहात्म्यमिति । 'यदेत्' यदेव, 'मधस्मात्'
कर्मानुष्ठातॄणां महावस्थानयोग्यादस्माद्विज्ञात्, मेरुमतीत्य
गन्तुं 'हरितः' स्वकीयानयान्, 'अयुक्त' सूर्यः, स्वर्गं या-
जयति 'आत्' अनन्तरमेव, 'मिमस्मै' प्राणिजाताय, तदुप-
कारार्थं 'रात्रीवामस्तनुते' लोकप्रसिद्धरात्रीनवामं करोति ।
अयमर्थः, मेरुं प्रदक्षिणकुर्व्वन् आदित्यः यदेवास्मात् मेरु-
पार्श्वात् परपार्श्वं गन्तुमुद्युक्तः तदानीमेव गतिर्भवतीति ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "तन्निचस्य वरुणस्याभि-
चक्षे । सूर्या रूपं कृणुते द्यौरूपस्ये । अनन्तमन्यद्द्रुशदस्य पाजः ।

कृष्णमन्यद्भरितः सम्भरन्ति” इति । स्वकीयं रूपं करोति प्रादुर्भवतीति च दस्ति ‘तत्’ एतत् प्रादुर्भूतं ‘रूपं’, ‘मित्रस्य’, ‘वरुणस्य,’ तदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः, ‘अभिचक्षे’ अभितो दर्शनाय सम्पद्यते, ‘अस्य’ सूर्यस्य, ‘अनन्तं पाजः’ अत्यधिकं रश्मिजालरूपं, ‘अन्यत्’ वक्षमाणापेक्षया पृथगेव भूत्वा, ‘रुशत्’ दीयते, मध्याह्नकाले अपि केन तेजसा प्रकाशते । अत एवान्यत्रास्मात्, वृहस्पतेर्मध्यं दिनः । तत् पुण्यं तेजसाहः । तस्मात्तर्हि तेऽक्षिण्णं तपतीति । ‘अन्यत्’ पूर्वाक्तात् मध्यन्दिनात् पृथगेव, रात्रौ ‘कृष्णं रूपं’, ‘हरितः’ सूर्यस्याश्वाः, ‘सम्भरन्ति’ सम्पादयन्ति । एतेऽश्वा यदा मेरोः पश्चिमभागे गच्छन्ति तदानीमत्र कृष्णं रूपं सम्पद्यते ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “अद्या देवा उदिता सूर्यस्य । निरः हसः पिपृतान्निरवद्यात् । तन्ने मित्रो वरुणो मामहन्ताम् । अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः” [१] इति । हे ‘देवाः’, ‘अद्य’ अस्मिन्दिने, ‘सूर्यस्य’, ‘उदिता’ उदितेन, उदयेन, अस्मान् ‘अः हसः’ पापात्, निष्कृष्य ‘पिपृतात्’ पालयत, तथा ‘अवद्यात्’ लौकिकादपि द्वेषान् निष्कृष्य ‘पिपृतात्’ पालयत, ‘तत्’ युष्माभिः क्रियमाणमसत्पालनं, ‘मित्रादयः सर्वे देवाः’ ‘मामहन्तां’ अतिशयेन पूजयन्तु, अनुमोदन्तामित्यर्थः । ‘सिन्धुः’ नदविशेषः, समुद्रो वा, ‘उत’-शब्दः समुच्चयार्थः ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति ।

दूरेऽर्थस्तरणिर्भ्राजमानः । नूनं जनाः सूर्येण प्रसृताः ।
 आयन्नर्थानि कृणवन्नपाप्सि" इति । अयं 'तरणिः' सूर्यः,
 'उदेति' । कीदृशः, 'दिवो रुक्मः' स्वर्गस्य भासकः, 'उरुचक्षाः'
 उरुषु विस्तीर्णेषु पृथिव्यादिलोकेषु प्रकाशकः, 'दूरेऽर्थः'
 दूरदेशः अर्थो गमनरूपं प्रयोजनं यस्यामौ 'दूरेऽर्थः', ।
 बज्रदूरगमनञ्च पुराणे स्मर्यते,

योजनानां सहस्रे द्वे शते द्वे च योजने ।

एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाणं नमोऽस्तु ते ॥ इति ।

तादृशोऽयं 'भ्राजमानः' दीप्यमानः, वर्तते । 'नूनं' अवश्यं,
 'जनाः', सर्वे, 'सूर्येण', 'प्रसृताः' प्रेरिताः मन्ताः, 'अर्थानि'
 अर्थमानानि कृष्यादिफलानि, 'आयन्' प्राप्नुवन्ति । 'अपाप्सि'
 वैदिकानि कर्माणि 'कृणवन्' कुर्वन्ति ॥

अथ तस्मिन्नेव हविषि विकल्पितामन्यां पुरोऽनुवाक्यामाह ।
 "शन्नो भव चक्षमा शन्नो अह्ना । शम्भानुना शः हिमा शं
 घृणेन । यथा शमस्मै शममदुरोणे । तत्सूर्यं द्रविणं धेहि चि-
 त्तम्" इति । हे 'सूर्य', त्वं 'नः' अस्माकं, 'चक्षमा' चक्षुरनुग-
 ह्नेण, 'शं' सुखहेतुर्भव । तथा 'नः' अस्माकं, 'अह्ना' दिननिष्पा-
 दनेन, 'शं', भव । 'भानुना' रश्मिरूपप्रकाशनं, 'शं', भव ।
 'हिमा' हिमेन रश्मीनुपमं हृत्य शैत्यप्रदानं, 'शं', भव । 'घृणेन'
 घर्षप्रदानेन, 'शं', भव । वमन्त-योश्चयोः शैत्यप्रदानं, 'चक्ष-
 न्तरेषु' घर्ष-प्रदानमिति विवेकः । प्राणिनां हि वमन्तादौ
 शैत्यापेक्षा, वर्षादिषु शैत्यापेक्षा, अतस्तदुभयं प्रार्थते । 'अस्मै'

यजमानाय गृहाद्वहिःसञ्चरते, 'यथा शमसत्' येन प्रकारेण सुखं भवति । 'दुरोणे' गृहे च, 'यथा शमसत्' येन प्रकारेण सुखं भवति । हे 'सूर्य', 'तद्देहि' तथा कुरु । किञ्च 'चित्रं' मणिमुक्तादिरूपेण नानाविधं, 'द्रविणञ्च,' 'धेहि' मन्त्रादयः ॥

अथ हविषो विकल्पितामन्यां याज्यामाह । "चित्रं देवानामुदगादनीकम् । चतुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः [३] । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरीक्षम् । सूर्य आत्मा जगत्सप्तसुषु" इति । 'चित्रं' ताम्रारुणवभुलादिरूपेण विचित्रं, सूर्यमण्डलं 'उदगात्' उदयं प्राप्नोतु । तदेव वैचित्र्यमन्यत्रास्मात्तम्, अस्मै यस्ताम्रो अरुण उत वभुः सुमङ्गल इति । कीदृशं मण्डलं, 'देवानामनीकं' दीप्यमानवज्ररश्मिरूपाणां देवानां सैन्यमदृशं, तथा 'मित्रावरुणाग्न्यादीनां', सर्वेषां दृष्टानुग्राहकत्वेन 'चतु'स्थानीयं, 'जगतः' जङ्गमस्य प्राणिजातस्य, 'तस्युषश्च' स्थावरस्यापि, 'आत्मा' प्रत्यगात्मत्वेन हृदयेऽवस्थितः, 'सूर्यः,' लोकत्रयम् 'आप्राः' सर्वतः स्खलितन्येन स्वरश्मिना च पूरितवान् ॥

अथ त्वाष्ट्रं वडबमालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ययोस्त्वारि प्रतीकानि दर्शयति । "त्वष्टा दधत्तन्नसुरीपम् । त्वष्टा वीरं पिशङ्गरूपः" इति । त्वष्टा दधदिन्द्रायेति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । सा चेयं समिद्ध इन्द्र उषसमित्यत्र व्याख्याता । तन्नसुरीपमधोषयिन्निति वपाया याज्या । सा चाग्निना रयिमश्रवदित्यत्र व्याख्याता । त्वष्टा वीरं देवकाममिति पुरोडाशस्य याज्या । सा चाग्निपुरोडा-

शस्य पुरोऽनुवाक्या । समिद्धो अन्नित्यत्र व्याख्याता । पि-
शङ्करूपः सुभर इति पुरोडाशस्य याज्ञा । सा चाग्निरयिम-
श्रवदित्यत्र व्याख्याता ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “दशमे त्वष्टुर्जनयन्त गर्भम् ।
अतन्द्रासो युवतयो विभर्त्तम् । तिग्मानोकः स्वयशमं जनं पु ।
विरोचमानं परिषीन्नयन्ति” इति । प्राच्याद्याः ‘दश’, दिशः,
‘इमं’ अग्निं गर्भस्थानीयं, ‘त्वष्टुः’, शकाशात् ‘जनयन्त’ उदपाद-
यन् । पुरा कदाचित् सर्व्वत आन्ध्रे मति प्रकाशार्थं दशस्वर्षि
दिक्षु त्वष्टा वक्त्रमुत्पादितवान्, इत्याख्यायिका ब्राह्मणान्तरे
द्रष्टव्या । कीदृशो दिशः, ‘अतन्द्रामः’ प्राणिधारणरूपं स्व-
व्यापारे कदाचिदप्यालस्वरहिताः, ‘युवतयः’ नित्यतरुणस्व-
भावाः । कीदृशमग्निं, ‘विभर्त्त’ दाहपाकप्रकाशप्रदानेन सर्व्वस्य
जगतः पोषकं, ‘तिग्मानोकं’ तोत्त्रणज्वालारूपेण मेन्यापतं,
‘स्वयशमं’ स्वतः प्रमिद्धं यशैयुक्तं, ‘जनं पु’ प्राणिपु, ‘विरोच-
मानं’ उदराग्निरूपेण वह्निःप्रकाशकत्वेन च विशिष्येण च दीप्य-
मानं, तादृशमग्निं ‘परिषी’ परितोऽवस्थितासु तत्तद्गृहमीमाम्,
सर्व्वं प्राणिनो ‘नयन्ति’ ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “अविज्ञो वर्द्धते चारुरामाम् ।
जिह्वानामूर्द्धः स्वयशा उपस्थे [४] । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमाना-
नात् । प्रतीची सिद्धं प्रतिजोषयेते” इति । ‘आशां’ कुटि-
लानां, वा तिर्यगवस्थितानां दिशां मध्ये ‘उपस्थे’ उपरिभागे,
‘स्वयशाः’ स्वाधीनयशस्कः, ‘वर्द्धते’, । योऽयमादित्यरूपेषो-

परि वर्त्तते, स एवाग्निरूपेण 'त्वष्टुः', सकाशाज्जायते, 'जाय-
मानात्', तस्मादग्नेः 'उभे' द्यावापृथिव्यौ, 'विभ्यतुः' भीते
आस्तां । अत्यन्तदहननिमित्तेयं भीतिः । ते च भीते सत्यौ
'प्रतीची' प्रतीच्यामभिमुखे भूत्वा, 'सिंहं' सिंहसदृशं दुरास-
दमग्निं प्रतिपद्य, 'जोषयेते' प्रीणयतः । ततः प्रीतोऽग्निः नात्यन्तं
धत्ततीति तयोरभिप्रायः ॥

अथ मैत्रः श्वेतमालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपाद्या याज्या-
नुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । "मित्रो जनान् प्रसमित्र" इति ।
मित्रो जनान् पातयतीति पुरोऽनुवाक्या । प्रसमित्र मर्त्ता
अस्त्विति याज्या । एतच्चोभयं त्वमग्ने वृहदय इत्यत्र व्या-
ख्यातम् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अयं मित्रो नमस्यः
सुशेवः । राजा सुचत्रो अजनिष्ट वेधाः । तस्य वयः सुमतौ
यज्ञियस्य । अपि भद्रे सौमनसे स्याम" इति । 'अयं' पशूनां
पूज्यमानः, 'मित्रः', एव 'नमस्यः' सर्वैर्नमस्कार्यः, 'सुशेवः'
सुष्ठु सेवितुं शक्यः, 'राजा' सर्वेषां स्वामी, 'सुचत्रः' शोभन-
बलयुक्तः, 'वेधाः' प्राणिनां विधाता भूत्वा, 'अजनिष्ट'
प्रादुर्भूतः । 'यज्ञियस्य' यज्ञयोग्यस्य, 'तस्य' मित्रस्य, 'सुमतौ'
अनुग्रहरूपायां बुद्धौ, 'वयं', 'स्याम' अवस्थिता भूयासः ।
'अपि', च 'भद्रे' कल्याणे, 'सौमनसे' चित्तस्वास्थे, 'स्याम'
अवस्थिताः भूयासः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "अनमीवास इडया म-

दन्तः । मितञ्मवो वरिमन्ना पृथिव्याः । आदित्यस्य प्रतमुप-
क्ष्यन्तः [५] । वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम" इति । 'वयं' यजमा-
नाः, 'मित्रस्य', देवस्य, 'सुमतौ' अनुग्रहबुद्धौ, 'स्याम' सर्वदा-
वस्थिता भूयासः । कीदृशा वयं, 'अनमीवामः' गोगरहिताः,
'इडया मदन्तः' अन्नमसृज्या ह्यन्तः, 'मितजञ्मवः' भूमाव-
वस्थितजानुकाः । लोके हि स्वामिनः सन्निधौ विज्ञपनां कु-
र्वन्तो भृत्यास्तथा वर्त्तन्ते । 'पृथिव्याः', सम्वन्धि 'वरिमन्'
वरिष्ठे देवयजने, 'आ'ममन्तात्, 'आदित्यस्य' मित्रनाम्न आ-
दित्यविशेषस्य, सम्वन्धि एतत्पशुरूपं कर्मा, 'उपक्षन्तः' अनु-
तिष्ठन्तः ॥

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । "मित्रं न ई५ शिष्या गोपु
गव्यवत् । स्वाधियो विदथे अस्वजीजनन् । अरेजयता५ रोदमी
पाजसा गिरा । प्रति प्रियं यजतं जनुषामव" इति । 'स्वाधियः'
स्वतन्त्रबुद्धयश्चत्विजः, 'नः' अस्मदीयं, 'ई' विदथे अस्मिन्
यज्ञे, 'शिष्या', अनुष्ठानेन, जनयितव्या 'अप्' निमित्तभृताम्
सतीषु 'मित्रं', देवम् 'अजीजनन्' उत्पादितवन्तः, अस्मिन्
कर्माणाञ्जितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः, 'गोपु गव्यवत्' यथा गोपु
गव्यं क्षीरादिकं जनयन्ति तथास्मिन् कर्माणि मित्रं हविर्भाकृते-
नोत्पादितवन्तः । 'रोदमी' द्वाव्यापृथिव्यौ, 'पाजसा' मित्रस्य
बलेन, 'अरेजयतां' अकम्पतां, मित्रस्य आज्ञया वर्त्तन्ते इत्य-
र्थः । 'यजतं' यजनीयं, 'प्रियं' मित्रं, 'प्रतिजनुषां' जन्मवत्
अस्माकं, 'अवः' रक्षणं, 'गिरा' वाचा, प्रार्थयामह इति शेषः ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “महाऽ आदित्यो नमसोप-
सद्यः । यातयज्जनो गृणते सुमेवः । तस्मा एतत्पन्यतमाय
जुष्टं । अग्नौ मित्राय हविराजुहोत” इति । ‘आदित्यः, य
अदितेः पुत्रः, मित्रः ‘महान्’ आकारेण वहलः, ‘नमसोपसद्यः’
नमस्कारेण सेवनीयः, ‘यातयज्जनः’ एतदाराधनार्थं प्रयत्नं
कारयद्भिर्जनैः युक्तः, ‘गृणते’ स्तुतिं कुर्वते यजमानाय, ‘सुमेवः’
सुखेन सेवितुं शक्यः । ‘पन्यतमाय’ अतिशयेन स्तुत्याय, ‘तस्मै’
पूर्वोक्तगुणयुक्ताय ‘मित्राय’, ‘जुष्टं’ प्रियम्, ‘एतत्’ ‘हविः’
‘अग्नौ’ आहवनीये, हे ऋत्विजः ‘आजुहोत’ ॥

अथाश्विनं धूम्रमालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरो-
नुवाक्यामाह । “आ वाऽ रथो रोदसीवद्धधानः [६] हिरण्यो
वृषभिर्यालश्वैः । घृतवर्त्तनिः पविभीरुचानः । इषां वोढा
नृपतिर्वाजिनीवान्” इति । हे अश्विनौ ‘वां’ युवयोः, ‘रथः’,
‘अश्वैः’, ‘युक्तः’, ‘आयातुः’, असद्यज्ञं प्रत्यागच्छतु । कीदृशो
रथः, ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘वद्धधानः’ अतिशयेन बाधमानाः,
‘हिरण्यः’ सुवर्णमयः, ‘घृतवर्त्तनिः’, घृतः वर्त्तन्यां मार्गे यस्य
रथस्य सोयं ‘घृतवर्त्तनिः’ रथमार्गः, सर्वोऽपि घृतसमानेन
जलेन पूर्ण इत्यर्थः । ‘पविभिः’ वज्रसमानैरायुधैः, रुचानः,
दीप्यमानः, रथस्योपरि बह्न्यायुधानि तिष्ठन्तीत्यर्थः । ‘इषां’
भक्तेभ्यो देयानामन्नानां ‘वोढा’, ‘नृपतिः’ नृणां पालयिता,
‘वाजिनीवान्’ वाजिनीभिरन्नीहेतुभिर्युक्तः । कीदृशैरश्वैः, ‘वृ-
षभिः’ सेचनसमर्थैः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “स पप्रथानो अभि पञ्चभूम ।
त्रिवन्धुरो मनसायातु युक्तः । विशो येन गच्छेयो देवयन्तीः ।
कुत्राचिद्याममश्विना दधाना” इति । ‘सः’ रथः समा युक्तः,
‘आयातु’ स्मरणमात्रेणास्मदीयं यज्ञमागच्छतु । कीदृशो रथः,
‘पञ्चभूम’ ‘अभिपप्रथानः’ भूमशब्दो भुवनवाची, पञ्चमल्ला-
कानि भुवनानि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकपाताललोकजनलोकरू-
पाणि, अभिलक्ष्य ‘पप्रथानः’ अतिशयेन प्रथमानः । बन्धुरशब्देन
सारथिस्थानमुच्यते, त्रीणि बन्धुराणि यस्यामां ‘त्रिवन्धुरः’,
रथे बह्वश्वेषु योजितेषु कक्ष्यात्रये सारथय उपविश्य तान्
सर्वानश्वान् प्रेरयन्ति । हे अश्विनौ युवां ‘येन’ रथेन, ‘देव-
यन्तीः’ देवानामात्मन इच्छन्तीः, स रथः पूर्वोक्तगुणकः, हे
अश्विनौ ‘कुत्राचित्’ यत्र यत्र कापि, ‘यानं’ गमनं, ‘दधाना’
मनसि धारयन्तौ, तेनैव रथेन गच्छथ इति शेषः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह । “स्वश्वा यगमाऽऽयात-
मर्वाक् । दस्त्रा निधिं मधुमन्तं पिबाथः । त्रि वाऽ रथा बध्ना
यादमानः [७] अन्तान्दिवो बाधते वर्त्तनिभ्यां” इति । हे
‘दस्त्रा’ अश्विनौ, ‘स्वश्वा’ शोभनैरश्वैर्युक्तौ, तथा ‘यगमा’, युक्ता
‘अर्वाक्’ ‘आयातं’ अस्मदभिमुखं आगच्छतं, आगत्य च ‘मधु-
मन्तं’ माधुर्ययुक्तं, ‘निधिं’ निधिममानां वपादिकं, ‘पिबाथः’
भक्षयथः, ‘बध्ना’, सहितयोः ‘वां’ युवयोः, अयं, ‘रथः’ याद-
मानः इतस्ततो भ्रमन् ‘वर्त्तनिभ्यां’ चक्रधाराभ्यां, चक्रमार्गाभ्यां
वा, ‘दिवोऽन्तान्’ द्युलोकस्य पर्यन्तान्, विशिष्टेण ‘बाधते’ ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “युवो अयं परि योषा वृणीत । सूर्यो दुहिता परितक्मियायां । यद्देवयन्तमवयः शचीभिः । परिघ्नः स वां मना वां पयो गां” इति । हे अश्विनौ ‘सूर्यो दुहिता’ सूर्यस्य कन्यका, ‘योषा’ अस्ति ‘परितक्मियायां’ परितो गमनलक्षणायां क्रियायां, ‘युवो अयं’ युवयोरश्व-भूतं रथं, ‘परिवृणीत’ परितो वृतवती । अथमर्थः सूर्यस्य दुहितरं परिवर्तितुं सर्व्वे देवाः काञ्चिन्मर्यादां चक्रुः । तस्मात् अश्विनौ जितवन्तौ । तदानोमियं दुहिता गमनार्थं तदीयं रथं वव्र इति । इदमुपाख्यानं शाखान्तरे द्रष्टव्यम् ‘यद्देवयन्तं’ यस्मात् कारणात् देवान् कामयमानं यजमानं, हे अश्विनौ ‘शचीभिः’ स्वशक्तिभिः, ‘अवयः’ रक्षयः तस्मात् कारणात् ‘परिघ्न-स’ घ्नः दिनमित्यर्थः, तस्य परितः सायंप्रातः कालयोरित्यर्थः । तयोः कालयोः ‘वां’ युवां, ‘पयः’, हविर्लक्षणमन्नं, ‘गां,’ गच्छतु । कीदृशं पयः, ‘वां मना’ युवयो मननीयं ॥

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । “यो ह स्य वाः रथिरा-वस्त उस्त्राः । रथो युजानः परियाति वर्त्तिः । तेन नः संघो-रुषसो व्युष्टौ । न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन्” इति । हे ‘रथि-रौ’ रथयुक्तौ अश्विनौ, ‘वां’ युवयोः सम्बन्धी, ‘योह’ यः खलु रथोस्ति, ‘स्यः’ स एष रथः, ‘उस्त्राः’ उस्त्रैः खनिष्ठमणिमु-क्तादिरश्मिभिः, ‘अस्ते’ स्वात्मानमाच्छादयति, मण्णादिभिरल-ङ्कृत इत्यर्थः । सच रथः, ‘युजानः’ अश्वयुक्तः सन्, ‘वर्त्तिन्यां’ मार्गे, ‘परियाति’ परितो गच्छति, ‘तेन रथेन, अस्माकं ‘भं

सुखप्राप्तिहेतुं, 'योः' दुःखवियोगहेतुञ्च, 'उषमो व्यष्टौ' व्यष्टा-
यामुषभि, प्रातःकाले, 'अस्मिन्' 'यज्ञे', हे 'अश्विनौ', 'निवहतं'
तदुभयं नितरां प्रापयतं ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "युवं भुज्युमवविद्धं समुद्रे ।
[८] उदूहयुरर्णमो अस्त्रिधानैः । पतत्रिभिरश्वैरव्ययिभिः ।
दंसनाभिरश्विना पारयन्तां" इति । हे 'अश्विनौ', 'युवं'
युवामुभौ, 'समुद्रे', 'अवविद्धं' निमग्नं, 'भुज्' कस्मिद्राजानं
भुज्युनामकं, 'अर्णसः' उदकात्, 'उदूहयुः' ऊर्द्धे नीतवन्तौ ।
केन साधनेनेति तदुच्यते, 'अस्त्रिधानैः' अमन्दर्वगैः, 'पत-
त्रिभिः' पत्तिविशेषैः, 'अश्वमैः' अमरहितैः, 'अव्ययिभिः'
भयरहितैः । कीदृशावश्विनौ, 'दंसनाभिः' व्यापारविशेषैः,
'पारयन्तौ' तीरं प्रापयन्तौ । भुज्युनाम्ना गात्राऽश्विभ्यां समु-
द्रादुद्धरणमन्यत्रापि, तमूहयुनौभिरात् मत्ततीभिरिति मन्त्रे
स्पष्टमास्नातम् ॥

अथ तृतीयकाण्डोक्ताग्नीषोमीयामालभेत्यस्य पञ्चाः सूक्ते
वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अग्नीषोमा यो अद्य वां । इदं
वचः सपर्यति । तस्मै धत्तं सुवीर्यं । गवां पोषं स्वश्रियम्"
इति । हे 'अग्नीषोमौ', 'यः' अयं यजमानः, अस्मिन् कर्मणि
'वां' युवां, 'इदं वचः' अनेन वचनप्रयुज्यमानेन मन्त्रेण,
'सपर्यति' परिचरति, 'तस्मै' यजमानाय, 'सुवीर्यं' शोभन-
सामर्थ्यं, 'गवां पोषं' गोमष्ट्यं, 'स्वश्रियं' शोभनाश्वसमूहञ्च,
'धत्तं' सत्यादयनम् ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यात् । देवद्रीचा मनसा यो धृतेन । तस्य व्रतं रक्षतं पातमहसः [८] । विशे जनाय महि शर्म यच्छतं” इति । हे ‘अग्नीषोमौ’, ‘यः’ यजमानः, ‘हविषा’ पशुरूपेण, ‘सपर्यात्’ परिचरति । ‘यः’, च ‘देवद्रीचा’ देवान् प्राप्नुवता, ‘मनसा’ मननीयेन, ‘धृतेन’, परिचरति । ‘तस्य’ यजमानस्य, ‘व्रतं’ इदं कर्म, विघ्नेभ्यो ‘रक्षतं’ । तं च यजमानं ‘अहसः’ पापात्, ‘पातं’ रक्षतं । ‘विशे’ प्रजायुक्ताय यजमानाय, ‘जनाय’ मनुष्याय यजमानाय, ‘महि शर्म’ महत् सुखं, ‘यच्छतं’ ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “अग्नीषोमा य आज्ञति । यो वां दाशाद्विविष्कृतिं । स प्रजया सुवीर्यं । विश्वमायुर्व्यश्नवत्” इति । हे ‘अग्नीषोमौ’, ‘यः’ अयं यजमानः, ‘आज्ञति’, ‘दाशात्’ दद्यात् । तदेव पुनर्वाक्यान्तरेण स्पष्टीक्रियते, ‘यः’ यजमानः, ‘वां’ युवाभ्यां, ‘हविविष्कृतिं’ हविर्योगेन संस्कारेण संस्क्रताम्, आज्ञति ‘दाशात्’ दद्यात्, मन्त्रेण क्रियया च अविकलं यथा भवति तथानुतिष्ठेदित्यर्थः । ‘सः’ यजमानः, ‘प्रजया’ पुत्रपौत्रादिरूपया सह, ‘सुवीर्यं’ शोभनसामर्थ्ययुक्तं, ‘विश्वमायुः’ शतसंवत्सरपर्यन्तमायुः, ‘व्यश्नवत्’ विशेषेण प्राप्नोति ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां । यदमुष्णीतमवसं पणिङ्गोः । अवातिरतं प्रथयस्व शेषः ।

अविन्दतं ज्योतिरेकं बह्व्यः” इति । हे ‘अग्नीषोमौ’, ‘पणि’
पणिनाम्नः कस्यचिदसुरस्य, ‘गोः’ यावतो गावः सन्ति ताः
सर्वाः, ‘अमुष्णीतं’ युवामपहतवन्नौ, ‘इति’ ‘यत्’, एतदस्ति,
‘तत्’, एतत्, ‘वां वीर्यं’ युवयोः मैर्यं, ‘चेति’ चेताति, सर्वं
जनो विजानाति । पणिनामकः कस्यिदसुरो देवेभ्योऽभितः
स्वकीया गाः स्वीकृत्य कचित् पलायनमकरोत्, तदानोमे-
तावग्नीषोमौ ताः सर्वा गाः बलादानोतवन्नौ, इति यदस्ति
मेयमाख्यायिका शाखान्तरे द्रष्टव्या । हे अग्नीषोमौ तथा
युवां ‘प्रथयस्य’ प्रथयनाम्नः कस्यचिदसुरस्य, ‘शेषः’ शेष-
नामानं वृत्रमसुरं, ‘अवातिरतं’ इन्द्रद्वारा विनाशितवन्नौ,
ततस्तमोरूपस्य वृत्रस्य दाशात् ‘बह्व्यः’ बहुयजमानापका-
रार्थं, ‘ज्योतिरेकं’ सम्पूर्णचन्द्रमण्डलरूपं प्रकाशम्, ‘अविन्दतं’
लब्धवन्नौ । इदञ्च वृत्रवधाख्याने लघा इत पुत्र इत्यनुवाकं प्रप-
ञ्चितं, तत्र हि भ्रन्ति वा एनं पूर्णमाम इति वाक्यं तमारूपस्य
वृत्रस्य वधे सति पौर्णमामदिने सम्पूर्णचन्द्रमण्डलस्य रूपस्य
प्रकाशस्याविर्भावः श्रुतस्तत् सर्वमत्र मङ्गुल्योक्तम् ॥

अथ हविषो याज्याऽनुवाक्यायाः प्रतीके दर्शयति । “अग्नी-
षोमाविमस्सुमेऽग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य” [१०] इति ।
अग्नीषोमाविमस्सुमे दृष्टुतमिति पुनानुवाक्या । अग्नीषोमा
हविषः प्रस्थितस्येति याज्या । एतच्चोभयं सप्रत्ययं निकायत्यत्र
वाख्यातं ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

‘सूर्या देवो’ श्वेतसौर्यं ब्रह्मवर्चसकामिनः ।

‘शनो भवेति’ मन्त्रौ द्वौ पूर्वत्रेव विकल्पितौ ॥

‘त्वष्टा दधाति’ति त्वाष्ट्रावडवे पशुकामिनः ।

‘मित्रो जनेति’ मैत्रे स्यात् सङ्ग्रामे समर्थार्थिनः ॥

‘आवां रथ’ इति त्वेतदाग्निने धूमलाञ्छिते ।

‘अग्नीषोमा’ वशायां स्यादजायामन्नकामिनः ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे सौर्यादिपशूनां सूक्तान्यमिहितानि । अष्टमे वेहता-
दिपशूनां सूक्तान्युच्यन्ते । ते च पशवः शाखान्तरे समान्नाताः ।
तत्र सूत्रकारेणोदाहृतम्, सान्नाथ्ये वेहतमालभेत इत्यस्य पशोः
सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “अहमस्मि प्रथमजा ष्ट-
तस्य । पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः । यो मा ददाति स इदेव
मावाः । अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि” इति । बह्वृचा आरण्य-
काण्डे त्रिविधमन्नमामनन्ति, त्रेधा विहितं वा इदमन्नं असनं
पानं खाद इति । तस्याश्नादेस्त्रिविधस्यान्नस्याभिमानिनी या
देवताः तदीयानि वचनान्यस्मिन् सूक्ते प्रतिपाद्यन्ते । ‘अहम्’
अन्नस्वामी देवः, ‘ष्टतस्य’ यज्ञस्य, ‘प्रथमजाः’ प्रथमं जनयि-
तास्मि । यज्ञस्य हविर्जन्यत्वात् हविषः अन्नरूपत्वात् तादृशो-

ऽहमन्नस्वामी, 'पूर्व' पुरा, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'अमृतस्य', 'नाभिः' बन्धकोऽस्मि न ह्यति वध्नात्यमृतमिति नाभिः । देवा ह्यमृतमुपजीवन्ति, अमृतं वा अन्नविशेषः, तस्मात् अहमन्वा-
मृतस्य सत्यादकः । 'यः' अद्भालुः पुमान्, 'मा' माम्, अन्नरूपं, 'ददाति' ब्राह्मणादिभ्यः प्रयच्छति, 'म इदेव' म दाता स्वय-
मेव, 'मा' माम् अन्नं देवं, 'आवाः' आहृणाति, स्वीकरोती-
त्यर्थः । द्वौ हि लोकेषु पुरुषौ दाता चादाता च । तत्राद्यः
कालान्तरे भोक्तुं मां सङ्गृह्णाति यावदन्नमिदानीं दीयते ता-
वत्येव कालान्तरे शतधा सहस्रधा वर्द्धते । तस्मात् दातैव मां
सङ्गृह्णाति । यस्त्वं नमः मां अदत्वा स्वयमेवात्ति, 'अहम्', एव
'अन्नमग्नि', इत्यभिमन्यते, तमन्नमदत्ताभिमानिनमन्नदेवः 'अ-
'हम्', 'अग्नि' तं विनाशयामि, अदातुः कालान्तरेऽग्राभावात् ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "पूर्वमग्नेरपि ददत्यन्नं । यत्तौ
हाऽऽषाते अहमुत्तरेषु । व्यात्तमस्य पशवः सजश्वं । पश्यान्तं
धीराः प्रचरन्ति पाकाः" इति । यदिदमन्नम् अदातृभिर्भु-
ज्यते तदिदम् 'अन्नम्', 'अग्नेरपि पूर्वम्', तं भोक्तारं 'ददति' ।
अथ युक्तमन्नमुदराग्निर्दिनमात्रेण 'ददति' पाचयति । अ-
दाता तु भोक्ता भुज्यमानेनान्नं तदानीमेव दह्यते, नरक-
हेतोः प्रत्यवायस्य तदैवोत्पन्नत्वात् । अत एवाहुः, अदाता
विषमश्रुत इति । 'यत्तौ हा' प्रयत्नवन्तावेव, 'आषाते' दाता-
ऽदातारौ तिष्ठतः, दाता हि दानार्थं प्रयत्नं करोति, इत-
रस्तु भोजनार्थम् । तयोर्मध्ये ये पुरुषाः दातुः पक्षे वर्त्तन्ते

त एव 'उत्तराः' श्रेष्ठाः । तेषु 'उत्तरेषु', दाहषु कालान्तरेषु 'अहम्', अक्षीणो वसानि । ये 'पशवः' मूढाः, आदातारः, तान् प्रति 'अस्य' अन्नदेवस्य, मुखं 'व्यात्तं' विवृतं, 'सुजम्भम्' तीक्ष्णदन्तोपेतं, वर्त्तते, खादयाम्यदाह्निति सर्वदोद्युक्त इत्यर्थः । एतमन्नदेवस्याभिप्रायं दातारो 'धीराः' बुद्धिमन्तः, 'पश्यन्ति' जानन्ति, अतएवाददतः 'पाकाः' बालाः, मूढाः, 'प्रचरन्ति' प्रकर्षेण भक्षयन्त्येव, न तु किञ्चिदपि ददति ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "जहाम्यन्नं न जहाम्यन्नं । अहमन्नं वशमिच्चरामि [१] । समानमर्थं पर्य्यमि भुञ्जत् । कोमामन्नं मनुष्योदयेत्" इति । अन्नदेवोऽहं 'अन्नं' आदातारं, 'जहामि' परित्यजामि, 'अन्नं' तु दातारं, 'न जहामि' । 'अहमन्नं' अन्नदेवरूपोऽहं, 'वशमित्' स्ववशमेव यथा भवति तथा, 'चरामि' । आदातुः परित्यक्तः दाहस्वीकारश्चेति एतत् स्ववशत्वं । यः पुमान् भोगदानयोः समानः सन् धनमर्थयते तं समानमर्थयितारं 'भुञ्जत्' पालयन्, अहं 'पर्य्यमि' परितः प्राप्नोमि । यस्तु भोगमात्रलभ्यतः तं न पालयामि नापि तं पर्य्यमीत्यभिप्रायः । एवमदाहपरित्यागेन दाहपक्षपातेन च वर्त्तमानं 'माङ्को मनुष्यः', 'दयेत्' रक्षेत्, निवारयेत्, न कोपि मां निवारयितुं शक्त इत्यर्थः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "पराके अन्नं निहितं लोक एतत् । विश्वैर्देवैः पितृभिर्गुप्तमन्नं । यदद्यते लुण्ठते यत्परोप्यते । शततमीसा तनूर्मे बभूव" इति । पूर्वस्मिन् मन्त्रे वश-

मिच्चरामि मां कोदयतेतियत् स्वातन्त्र्यमुक्तं तदपपादयितुं
स्वमाहात्म्यमत्र वर्ण्यते द्विविधो ह्यन्नस्य व्यवहारः, पारलौकिक
ऐहिकश्चेति । तत्र 'पराके' परलोके दूरस्थपित्रादिनांके,
'एतदन्नं निहितं', दाता हि देवलोके पितृलोके वा ममदं
भृत्यादित्यभिप्रेत्यैव ब्राह्मणेभ्यो ददाति, अतो दत्तमन्नं दूरस्थ
लोके निहितं भवति । तच्च 'अन्नं', तत्तत् 'लोके', 'विश्वेः'
मर्त्यैः, 'देवैः', 'पितृभिः', च स्वार्थं 'गुप्तं' रक्षितं, भवति ।
यदग्नौ ऊतं यच्च ब्राह्मणेभ्यो दत्तं तदेवापजीव्य देवाः पितरस्य
वर्तन्ते । एवं पारलौकिकोऽन्नव्यवहार उक्तः । ऐहिकेऽपि व्यव-
हार उच्यते, 'यत्' अन्नं, 'अद्यते' प्राणिभिर्भक्ष्यते, यच्च
विदग्धं सत् भाण्डे अपि भवति, पर्युपितत्वेन वा पृतीभवति,
तादृशं 'लुप्यते' नष्टं भवति । यच्च 'पराफतं' स्वकीयैर्ग्रह्य-
प्रकटनाय वह्निः परित्यज्यते, 'मा' मर्त्याऐहिकायुष्मिकारूपा,
'मे' अन्नस्वामिनो देवस्य, 'शततमीः' शतमह्यापूरणो, 'तनूः',
च सर्वोऽपि लेश एवेत्यर्थः ; ईदृशं मदीयं माहात्म्यं ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "महान्नो चरु मरुद्गुग्धं
पपौ । दिवश्च पृश्नि पृथिवीश्च साकं । तत् मपिबन्तो नमि-
नन्ति वेधसः । नैतद्भूयो भवति नो कनीयः" [१] इति ।
पुनरपि माहात्म्यमेव प्रपद्यते, तत्रायं दृष्टान्तः । यथा नांके
बज्रचीरप्रदाया गोः 'मरुद्गुग्धं', 'महान्नो चरु' प्रादो कुम्भो,
यस्य पूरयति, एवमत्रापि 'पृश्नि' स्वल्पमपि, दत्तमन्नं, 'दिवं
च' पृथिवीं च, 'साकं' लोकद्वयमपि सह पूरयति । अग्नौ

ब्राह्मणेषु वा दत्तमन्नं मन्त्रपूतं सत् सहस्रधा फलति । अत एवान्यत्रास्त्रायते, यावदेवा देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथत इति । ‘तत्’ अन्नं, ‘संपिबन्तः’ सम्यग् भक्षयन्तः, ‘विधमो’ बुद्धिमन्तः, ‘नमिनन्ति’ न हिंसन्ति, स्वात्मानमन्नं वा न विनाशयन्ति । दानपूर्वकं भक्षणं सम्यग् भक्षणं तत् कुर्वन्तः पुरुषाः अन्नं न हिंसन्ति, तत्तत्स्थानस्य च वर्धमानत्वात् स्वात्मानमपि न हिंसन्ति, प्रवृद्धस्थानस्य च चिरभोक्तृत्वादपि चैतद्भोजनार्थं अन्नं च ‘एतत्’, ‘न भूयः’, ‘न’, अपि ‘कनीयः’, भूयस्वेत्यादजीर्त्तिः, कनीयस्वे नास्ति-चुस्मिदृत्तिः । एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते,

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रत इति ।

एवं दानपुरःसरं युक्तेन प्रमाणेन भुञ्जानान् पुरुषान् लोक-दये पालयतीत्यर्थः ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “अन्नं प्राणमन्नमपानमाहुः । अन्नं मृत्युं तमु जीवातुमाहुः । अन्नं ब्रह्माणो जरसं वदन्ति । अन्नमाहुः प्रजननं प्रजानां” इति । सर्व्वव्यवहारकारण-स्थानस्य माहात्म्यमविवादं । तत् कथमिति तदुच्यते, योऽयं प्राणवायुरुद्धै सञ्चरति, पश्चादपानवायुरधः सञ्चरति, तावुभावन्नजन्यवलादेव सञ्चरतः । अतस्तयोरन्नात्मकत्वं ‘आहुः’, रस-वैषम्येन व्याधिद्वारा मारकत्वात् ‘अन्नं मृत्युमाहुः’ । ‘तं’ एव अन्नदेवं, ‘जीवातुं’ जीवनौषधं, ‘आहुः’ । तच्च लोके प्रसिद्धं । ‘ब्रह्माणः’ आयुर्वेदशास्त्राभिज्ञाः ब्राह्मणाः ‘अन्नं’ एव ‘जरसं

वदन्ति' जराहेतुं आहुः। केनचिदाहारविशेषेण महमा अति-
पलितत्वप्राप्तिरित्याहुः। अयुर्वेदे प्रसिद्धिः। अन्नमवेन्द्रियवृद्धि-
द्वारा 'प्रजानां', 'प्रजननं' उत्पादकं, 'आहुः' ॥

अथ हविष एव विकल्पितामन्यां पुगाऽनुवाक्यामाह। "मो-
घमन्नं विन्दते अप्रचेताः। मयं ब्रवीमि वध इत्य तस्य। मार्य-
मणं पुष्यति नो मखायं। केवलाद्या भवति केवलादी" इति।
योऽयम् 'अप्रचेताः' प्रकृष्टज्ञानरहितः, 'मोघं' व्यर्थमेव, 'अघं',
'विन्दते' लभते। तदेतत् 'मयं ब्रवीमि', न केवलं वैयर्थ्ये
किन्तु 'मः' अयमदत्तोन्नपदार्थः, 'तस्य' दानरहितस्य पुरुषस्य,
'वध इत्' वध एव, वधश्च वाधकमेवेत्यर्थः। तत्र वैयर्थ्यत्वात्
स्पष्टीक्रियते, योऽयमदाता सोऽयमन्ननार्यमादिकं देवं 'न
पुष्यति', अग्नावाहुत्यभावात्। 'मखायं' अतिथ्यादिरूपं मनुष्यं,
'न पुष्यति', दानाभावात्। अतः परलोकं नुपयोगेन वैयर्थ्यं
बधहेतुत्वं स्पष्टीक्रियते। 'केवलादी' केवलं भुङ्क्ते न तु ददाति,
सोऽयं 'केवलाद्यः', 'भवति'; पापमेव मस्यादयति न तु
किञ्चिदपि पुण्यं, सोऽयं वध एव, नरकहेतुत्वात् ॥

अथ हविषो विकल्पितां याज्यामाह। "अहं मेघ स्तनयन्
वर्षन्नस्मि। मामदन्त्यहमन्नमन्यान् ॥ १ ॥ अहं मदमृता भवा-
मि। मदादित्या अधि मयं तपन्ति" इति। योऽयं 'मघः',
'स्तनयन्' गर्जन्, 'वर्षेष्ट', वर्त्तते, सोऽयं मेघोऽपि 'अहं'
अन्नदेवः, 'अस्मि'। अग्नौ हुतस्यान्नस्य मेघरूपेण परिणत-
त्वात्। अत एव स्मर्यते, अग्नौ प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमु-

पतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति । दातारो ये सन्ति ते 'माम्' 'अदन्ति', सुखेन भक्षयन्ति, 'अन्यांस्तु' दानरहितान्, 'अहम्', एव 'अग्नि' विनाशयामि । 'अहं', एव दाह्णं पथं सन् 'अमृतो भवामि' अमरणहेतुर्भवामि, देवत्वं प्रापयामीत्यर्थः । 'सर्वेऽप्यादित्याः', अन्ननिमित्तत्वादधिकत्वेन 'तपन्ति' अन्नाभावे ते स्वयमेव न जीवेयुः, कुत स्तपेयुरित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, वाचवे वेहतमिति, (गर्भघातिनो गौः वेहतमित्युच्यते), तस्य पशोः सूक्ते प्रतीकद्वयं दर्शयति । "देवीं वाचमजनयन्त यदागवदन्ति" इति । 'देवीं वाचमजनयन्त देवा' इति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । 'यदागवदन्तीति' याज्या । तदुभयमुत नः प्रियेत्यत्र व्याख्यातम् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अनन्तामन्तादधिनिर्म्मितां महिं । यस्यां देवा अदधुर्भोजनानि । एकाचरां द्विपदाः षट्पदाश्च । वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे" इति । 'देवाः' इन्द्रादयः, 'यस्यां' वाचि, 'भोजनानि', 'अदधुः' सम्पादितवन्तः । इन्द्राय स्वाहेति मन्त्रेण ऊतं भुङ्क्ते, अतो वाङ्मिन्नं तद्भोजनम् । तां 'वाचं', भोजनहेतुं, 'विश्वे' सर्वे देवाः, 'उपजीवन्ति', सर्वेषामपि देवानां मन्त्रपुरःसरं दत्तमेवान्नं जीवनहेतुः । कीदृशीं वाचं, 'अनन्तां', न हि लौकिकवैदिकशब्दानामन्तःपारोऽस्ति । अतएव महाभाष्यकार उदाजहार, वृहस्पतिश्च वक्ता इन्द्रयाधेता । दिव्यञ्च वर्षसहस्रमध्ययनकालः शब्दपारायणस्य, अन्तश्च न जगामेति ।

‘अन्तादधिनिर्मितां’ पूर्वसृष्टेरन्तः परमेश्वरः स्वरूपं हि तस्मिन् हि जगत्सीयते तस्मादन्तात् परमेश्वरादधिकत्वेन निर्मितां, तां ‘एकाक्षरां’ प्रणवरूपां, ‘द्विपदां’ संस्कृतापण्ड्यरूपां, ‘षट्पदां’ प्राकृतपेशाचादिभाषाभेदेन षड्विधां, अतएव ‘महो’ महतीम् ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “वाचं दवा उपजीवन्ति विश्वे । वाचं गन्धर्वाः पशवो मनुष्याः । वाचोमा विश्वा भुवनान्यर्पिता [४] । सा नो हवं जुषतामिन्द्रपत्नी” इति । पूर्वमन्त्रोक्तरीत्या सर्वे देवा आहुतिकालीनमन्तरूपां ‘वाचं’, ‘उपजीवन्ति’, ‘गन्धर्वादयश्च वाचैव व्यवहरन्ति, पशूनामपि वस्त्रा-रवादिरूपया वाचैव व्यवहारो दृश्यते । तस्मात् ‘इमा विश्वा भुवनानि’ सर्वलोकनिवासिन एते प्राणिनः, ‘वाचि अर्पिता’ वाचमेवाश्रित्य वर्तन्ते, येयमीदृशी वाक्, ‘मा’, इयम् ‘इन्द्रपत्नीः’ इन्द्रस्य पालयित्री सती, ‘नो हवं’ अस्मदीयमिदं हविः, ‘जुषतां’ ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य । वेदानां मातामृतस्य नाभिः । सा नो जुषाणेपयज्ञमागात् । अवन्ती देवी सुहवा मे अस्तु” इति । येयं ‘वाक्’, सैव ‘अक्षरं’ अविनश्यरं, परात्मस्वरूपं, तत् उत्पन्नत्वात् । सा च ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य, ‘प्रथमजां’ प्रथममुत्पादयित्रीं, मन्त्रैर्हि कर्माण्युत्पाद्यन्ती । अत एवाथर्वणिका आमनन्ति, तदेतत् मयं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्ति । सा च ऋग्वेदादीनां ‘माता’

तेषां वाग्विशेषरूपत्वात् । ‘अमृतस्य नाभिः’ अमृतत्वं हि देवत्वं,
वाचि न ह्यते बध्यते मन्त्रपूर्वकानुष्ठानेन तत् प्राप्तेः । ‘सा’ वाग्-
देवी, ‘जुषाणा’ प्रीतियुक्ता मती, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’ ‘उप-
आगात्’ प्राप्नोतु । सा च ‘देवी’, ‘अवन्ती’ अस्मान्चन्ती,
‘मे’ मम ‘सुहवा’ सुखेनाह्नातुं शक्या, ‘अस्तु’ ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणः ।
अन्वेच्छन्देवास्तपसा श्रमेण । तां देवीं वाचं हविषा यजामहे ।
सा नो दधातु सुकृतस्य लोके” इति । ‘मन्त्रकृतः’ सम्प्रदाय-
प्रवर्त्तकरूपेण मन्त्राणां कर्मकर्त्तारः, ‘मनीषिणः’ बुद्धिमन्तो
धारणशक्तियुक्ताः, ‘च्छषयः’ वसिष्ठाद्याः, ‘श्रमेण’ ‘तपसा’ बद्ध-
प्रयाससाध्येन तपसा युक्ताः, तथा ‘देवाश्च’, ‘यां’ वाचं, ‘अन्वे-
च्छन्’ अनुप्राप्तुमिच्छामकुर्वन् । अत एव स्मर्यते, युगान्ते तर्हि
तान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वं अनु-
ज्ञाताः स्वयम्भुवेति । ‘तां’ तादृशीं, ‘वाचं’, ‘देवीं’, अनेन
‘हविषा यजामहे’, ‘सा’ च देवी, ‘सुकृतस्य’ कर्मणः, फलभूते
‘लोके’, ‘नः’ अस्मान्, ‘दधातु’ स्थापयतु ॥

अथ हविष एवं विकल्पितां याज्यामाह । “चत्वारि वाक्-
परिमिता पदानि [५] । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा चीणि निहिता नेऽङ्गयन्ति । तुरीयं वाचा मनुष्या
वदन्ति” इति । येयं ‘वाक्’, सा ‘परिमिता’ इत्यन्तया परि-
च्छिन्नानि, ‘चत्वारि पदानि’ चतुरोऽवयवान्, प्राप्य वर्त्तते ।
परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति ते चत्वारः पादाः, ‘तानि’

चत्वार्यपि पदानि, 'ये ब्राह्मणाः', 'मनोषिणः' शास्त्रज्ञाः, ते
'विदुः', न त्वितरे मूढाः । तत्र हेतुरुच्यते, 'त्रोणि' परा
पश्यन्तो मध्यमेत्येतानि, पदानि 'गुहायां' शरीरमध्ये, 'नि-
हितानि' स्थापितानि वर्तन्ते, 'नेङ्गयन्ति' न तु वहिः प्रस-
रन्ति, 'वाचस्तुरीयं' वैखरीयाख्यं यत्, 'मनुष्याः', सर्वे 'वद-
न्ति' उच्चारयन्ति । एतच्च शिञ्जाकारेण स्पष्टोक्तं,

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो यङ्क्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहृत्य स प्रेरयति मारुतं ॥

मारुतस्त्वरमिचरन्मन्द्रं जनयति स्वरं ।

कण्ठे माध्यन्दिनं योगं मध्यमं त्रैष्टुभावनं ॥

तारं तार्क्ष्यिमवनं शीर्षण्यं जगतानुगं ।

सोऽजीर्णो मूर्ध्निनिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥

वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधास्थितः ।

स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रमाणतः ॥

इति वर्णविदः प्राङ्निर्गुणं तन्निवाधत इति ।

तस्माच्छरीरमध्ये गूढं पादत्रयं मनोषिण एव जानन्ति मूढाः,
स्तुरीयमेव वदन्ति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, अद्भुतैर्वेहतमिति । तस्य पशोः सूक्ते
वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अद्भुयाग्निः समिधते । अद्भुया
विन्दते हविः । अद्भुतं भगव्य मूर्ध्नि । वचमाऽऽवेदयामसि"
इति । शास्त्रार्थं विश्वासातिशयरूपा चित्तवृत्तिः 'अद्भुतः',
तदभिमानिनो देवतापि तन्निमित्तकैव, 'अद्भुतः' विश्वासा-

तिशयेन, अनन्यया भक्त्या, अयम् 'अग्निः', 'समिध्यते' सम्यक् प्रज्वाल्यते, 'हविश्च', 'अद्भ्या', लभ्यते, 'भगस्य' सौभाग्यस्य, 'मूर्द्धनि' उपरिस्थितां, 'अद्भ्यां', 'वचसा' वाक्येन, 'आवेद्या-मसि' जनानां सौभाग्यहेतुः अद्भेति प्रख्यापयामः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “प्रियं अद्भे ददतः । प्रियं अद्भे दिदासतः । प्रियं भोजेषु यज्वसु [६] । इदं मे उदितं कृधि” इति । हे 'अद्भे', इदानीं 'ददतः', 'मे', 'प्रियं' भवतु अभोष्टं सिध्यतु, इतः परमपि दातुमिच्छतो मे प्रियं भवतु । 'भोजेषु' भोगपरेषु अन्नेषु, 'यज्वसु' यजमानेषु च, 'प्रियं', भवतु । 'इदं' अनन्तरोक्तं, यज्वसु मे प्रियं उदितं 'कृधि' अत्यधिकं कुरु ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “यथा देवा असुरेषु । अद्भ्यामुग्नेषु चक्रिरे । एवं भोजेषु यज्वसु । अस्माकमुदितं कृधि” इति । 'यथा', लोके 'देवाः', 'उग्नेषु', 'असुरेषु', 'अद्भ्यां' 'चक्रिरे' अवश्यमेते हन्तव्या इति दृढामिच्छां कृतवन्तः, 'एवमस्माकं', फलभोगेषु तत्साधकेषु 'यज्वसुपि', प्रियं 'उदितं', कुरु ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “अद्भ्यां देवा यजमानाः । वायुगोपा उपासते । अद्भ्यां हृदय्याकूत्या । अद्भ्याया ह्रयते हविः” इति । हे 'देवाः' इन्द्रादयः, एते 'यजमानाः', 'वायुगोपाः' स्वकीयप्राणरक्षकाः सन्तः, 'अद्भ्यां', 'उपासते' सेवन्ते । उक्तार्थ एव स्पष्टीक्रियते, 'हृदय्या' हृदये भवत्या, 'आकूत्या'

सङ्कल्पक्रियया, 'अद्धामुपासते', अत्यादरेणोपासत इत्यर्थः ।
'हविः', अपि 'अद्धया', इव 'ह्रयते' ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अद्धां प्रातर्हवामहे
[७] । अद्धां मध्यन्दिनं परि । अद्धाः सूर्यस्य निमृचि । अद्धं
अद्धापयेह मा" इति । 'अद्धां' अद्धास्यां देवो, 'प्रातर्हवामहे'
प्रातः काले समाह्वयामः, तथा 'मध्यन्दिनं परि' मध्यन्दिन-
समीपमपि, अद्धामाह्वयामः । 'सूर्यस्य', 'निमृचि' अन्तमय-
वेलायामपि, अद्धामाह्वयामः । हे 'अद्ध', देवि 'इह' कर्मणि,
'मां' 'अद्धापय' विश्वामयक्तं कर्तुं ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "अद्धा देवानधिवसं । अद्धा
विश्वमिदं जगत् । अद्धां कामस्य मातरं । हविषा वर्द्धयामसि"
इति । इयं 'अद्धा', देवी 'देवानधिवसं' देवस्यधिवसति,
'विश्वं' सर्वम्, 'इदं जगत्', 'अद्धा', मेयं इच्छा विश्वामयति-
रेकेण कस्यापि व्यवहारस्याभावात् 'कामस्य मातरं' काम्य-
मानफलस्थात्पादिकां, 'अद्धां', देवीम्, अनेन 'हविषा', 'व-
र्द्धयामसि' अभिवृद्धां मनुष्टां कुर्मः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, ब्रह्मण ऋषभमिति तस्य पशोः सूक्ते
वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् ।
विमोमतः सूरुचेवेन आवः । मवृधियाः उपमा अस्य विष्टाः
[८] । सतस्य योनिममतस्य विवः" इति । यदेतज्जगत् का-
रणं 'ब्रह्म' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मत्यादि श्रुतिप्रसिद्धं, तदे-
तत्, 'प्रथमं' सृष्ट्यादौ, 'जज्ञानं' जगदाकारेणात्यक्षमानं

सत्, 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि, 'वेनः' कामनीय आदित्योऽ-
 भूः, 'सुरुचः' सुष्ठु दीप्यमानः, 'सीमतः' पूर्वदक्षिणपश्चिमो-
 दग्दिग्विशेषसिद्धः विभज्य, 'आवः' आवृणोत्, 'सः' वेन
 आदित्यः, 'तुभियाः' तुभं मूलं तत्र भवा आकाशवाय्वग्नि-
 जलपृथिव्यः 'विष्टाः' विभज्यावस्थिताः अकरोदितिशेषः ।
 तथा 'सतश्च' विद्यमानस्य गिरिन्दीपमुद्रादेः, 'असतश्च'
 अविद्यमानस्य, 'योनि' कारणं, प्रमाणं, भान्निरूपं, 'विवः'
 विवृतवान्, सर्वजगद्व्यवस्थां निर्मातवानित्यर्थः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “पिता विराजामृषभो रथो-
 णां । अन्तरिक्षं विश्वरूप आविवेश । तमर्कैरभ्यर्चन्ति वत्सं ।
 ब्रह्मसन्तं ब्रह्मणा वर्द्धयन्तः” इति । योऽयं वेन आदित्यः
 पूर्वमुक्तः सोऽयं विराजां विशेषेण राजमानानां 'रथोणां'
 धनानां, 'पिता' पालयिता, 'अषभः' श्रेष्ठः, 'विश्वरूपः' पूर्वा-
 ङ्गादिषु वसन्तादिषु कालविशेषेषु च बहुरूपः, तादृशोऽयं इदम्
 'अन्तरिक्षम्', 'आविवेश' प्रतिदिनं प्रविशति । 'ब्रह्मसन्तं'
 परंब्रह्मस्वरूप एव भूत्वावस्थितं, 'तम्' आदित्यं, 'ब्रह्मणा'
 मन्त्रेण 'वर्द्धयन्तः', ब्राह्मणाः 'अर्कैः' अर्चनीयैः, 'अभ्यर्चन्ति'
 अभितः पूजयन्ति । तत्र दृष्टान्तः, 'वत्सं', यथा दोग्धुकामाः
 पुरुषाः वत्समुपलालयन्ति एवं फलकामा आदित्यं अभ्य-
 र्चन्ति ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “ब्रह्मदेवानजन-
 यत् । ब्रह्म विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मणः चतुर्निर्मितं । ब्रह्म

ब्राह्मण आत्मना” इति । यज्जगत् कारणं ‘ब्रह्म’, तदेव ‘देवान्’ इन्द्रादीन्, ‘अजनयत्’, तथैव तत् ‘ब्रह्म’, अन्यदपि ‘विश्वं’ मर्त्यम्, ‘इदं’ जगत्, ‘अजनयत्’, ‘ब्रह्मणः’, मकाशात् ‘सर्वं निर्मितं’ सन्नियजातिर्निर्मिता, यत् परं ‘ब्रह्म’ तत्, ‘आत्मना’ स्वस्वरूपेणैव, ‘ब्राह्मणः’, अभवत् । अस्ति हि ब्राह्मणशरीरे परं ब्रह्म आविर्भावविशेषः, अत एवाध्यापनादावधिक्रियते ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “अन्तरस्मिन्निमे लोकाः । [६] । अन्तर्विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठं । तेन कोऽर्हति स्पर्द्धितुं” इति । ‘अस्मिन्’ ब्रह्मणि, ‘अन्तः’ मध्ये, ‘इमं’ भूरादयः, ‘लोकाः’, अवस्थिताः, तथैव ‘अन्तः’ मध्ये, ‘विश्वं’ मर्त्यम्, ‘इदं जगत्’ स्थावरजङ्गमरूपमवस्थितं, तस्मात् कारणात् ‘ब्रह्मैव’, ‘भूतानां’ आकाशादिपञ्चमहाभूतानां प्राणिनां च मध्ये, ‘ज्येष्ठं’ अतिशयेन श्रेष्ठं, प्रशस्तञ्च, ‘तेन’ तादृशेन ब्रह्मणा, ‘कः’ नामान्यः पुरुषः, ‘स्पर्द्धितुमर्हति’ तत्समानस्पर्द्धायुक्तो न चास्ति कश्चित् समानः । अतएव श्रेताश्वतरगास्वायां अधीयते, न तत् समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते इति ॥

अथ हविवः पुरोऽनुवाक्यामाह । “ब्रह्मन् देवास्तयस्त्रिंशत् । ब्रह्मन्निन्द्रप्रजापतो । ब्रह्मन् ह विश्वा भूतानि । नावीरान्तः समाहितः” इति । हे ‘ब्रह्मन्’, ययांके ब्रह्मणि ‘त्रयस्त्रिंशद्देवाः’ ये देवा दिव्येकादशस्येति मन्त्राक्ताः, ‘समाहितः’ । तथा ‘ब्रह्मन्’ परब्रह्मण्येव, देवस्वामिनो ‘इन्द्रप्रजापतो’, ‘समाहितौ’ । तथा ‘ब्रह्मण्येव’, ‘विश्वा भूतानि’ मर्त्याणि

स्थावरजङ्गमानि, 'अन्तः', 'समाहितानि' सम्यगवस्थितानि, तत्र दृष्टान्तः 'नावीवेति' यथा समुद्रनद्यादितरणवेलायां चेतनाचेतनानि वस्तूनि 'नौ'मध्ये अवस्थाप्यन्ते तद्वत्॥

अथ हविषो याज्यामाह । “चतस्र आशाः प्रचरन्त्यग्नयः । इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन् । घृतं पितृन्नजरं सुवीरं [१०] ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनां” इति । यथोक्ते ब्रह्मणि ‘चतस्र आशाः’ चतुर्विधाः प्राच्यादिदिशः, प्रति ‘अग्नयः’ आहवनी-याद्याः, ‘प्रचरन्तु’ प्रकर्षेण वर्त्तन्तां । पूर्वस्थान्दिश्याहवनीयः, दक्षिणस्थां दिश्यन्वाहार्यपचनः, पश्चिमायां दिशि गार्हपत्यः, उदित्यां दिश्याग्नीध्रीयः । तथाविधः सर्वाधारपरमात्मानोऽस्मदीयम् ‘इमं यज्ञं’ ‘प्रजानन्’ प्रकर्षेणानुमन्दधानः, ‘नयतु’ समाप्तिं प्रापयतु । किं कुर्वन्, ‘अजरम्’ अविनश्वरं, ‘सुवीरं’ शोभनापत्यहेतुभूतं, इदं ‘घृतं’ आहुतिरूपं, ‘पितृन्’ पितॄन्, किं बहूना ‘आहुतीनां’ अस्माभिरनुष्ठेयमानानां, ‘ब्रह्म समिद्धवति’ परब्रह्मैव सम्यक् प्रकाशको भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण आगावो अग्नन्वित्युपहोमा इति । तत्राष्टानामृचां मध्ये प्रथमामाह । “आ गावो अग्नन्वुत भद्रमक्रन् । सीदन्तु गोष्ठे रणयन्वस्मे । प्रजावतीः पुरुषा इह स्युः । इन्द्राय पूर्वीरूपसो दुहानाः” इति । या एता ‘गावः’, सन्ति ता ‘अग्नन्’ इहागच्छन्तु, ‘उत’ अपि च, ‘भद्रं’ कल्याणं, ‘अक्रन्’ कुर्वन्तु, अस्मदीये ‘गोष्ठे’, ‘सीदन्तु’ तिष्ठन्तु, ‘अस्मे’ अस्मान्, ‘रणयन्तु’ रमयन्तु, ‘इह’ अस्मद्वृत्ते, ‘प्रजा-

वतीः' बज्रवत्सोपेताः, 'पुरुषाः' श्वेतकृष्णादिरूपेण बज्ररूपाः,
'सुः' भवेयुः, 'उषमः' उषः कालात्, 'पूर्वीः' परासु रात्रिषु,
'इन्द्राय' इन्द्रार्थं, साम्नायमामिरं च 'दहानाः', तिष्ठन् ॥

अथ द्वितीयामाह । "इन्द्रो यज्जने पृणते च शिञ्चति ।
उपेद्ददाति न स्वं मुषायति । भूयो भूयो रयिमिदस्य वर्द्धयन् ।
अभिन्ने खिले निदधाति देवयुं" इति । योऽयं 'यज्जा' यागा-
नुष्ठायी, यश्च 'पृणन्' यागकाले हविः पूरयन् वर्त्तते, अथवा गां
ददाति, तयोर्भूयोरर्थे 'इन्द्रः', 'शिञ्चति' फलं ददाति, 'उपेत्'
पुनरपि ददाति, 'स्वं' आत्मानं, 'न मुषायति' न मुष्णायति,
यजमानं प्रति भूयो भूयो ददानोऽपि कदाचिदपि न
तिरोभवतीत्यर्थः । 'अस्य' यजमानस्य, 'भूया भूयः' पौनः
पुन्येन, 'रयिमिदं' धनमेव, 'वर्द्धयन्', 'देवयुं' देवमात्मन
दृच्छन्तं यजमानं, 'अभिन्ने' खनिवामस्यानंन भेदरहितं,
'खिले' खिलीभूते, यागरहितैरगम्ये, 'निदधाति' स्थापयति,
स्वकीयलोक एव तं गमयतीत्यर्थः ॥

अथ तृतीयायाश्चतुर्थ्याः प्रतीकं दर्शयति । "न तानशन्ति
न ता श्रवीं" [११] इति । 'न तानशन्ति न दभाति तस्कर'
इति तृतीया । 'न ता श्रवीं रेणुककाट' इति चतुर्थी । एत-
च्चोभयमुत नः प्रियेत्यत्र व्याख्यातं ॥

अथ पञ्चमीमाह । "गावा भगा गाव इन्द्रो मे अश्वात्
गावः सोमस्य प्रथमस्य भचः । इमा या गावः सज्जनाम इन्द्रः ।
इच्छामीद्धुदा मनसा चिदिन्द्रं" इति । याः 'गावः' ताः 'भगः

सौभाग्यं भवति, 'अच्छात्' अच्छाः, निर्मलाः, 'गावः', एव 'मे' मम, 'इन्द्रः' स्वामी, यथा स्वामी पालयति तथा निर्मला गावो मां पालयन्तीत्यर्थः । तथा 'गावः', एव 'प्रथमस्य' मुख्यस्य, 'सोमस्य' अभिषुतस्य, 'भक्षः' भजनीयः, सोमो हि दध्यादिश्रयणार्थं गोभजनं करोति । 'या इमा गावः', सन्ति हे 'जनासः' मनुष्याः, ता गाव एव 'स इन्द्रः', इन्द्रो हि गाः पालयति तस्मादभेदोपचारः । 'हृदा' हृत्कमलनिष्ठेन, 'मनसाचित्' मनसैव, गोरक्षार्थम् 'इन्द्रमिच्छामि' ॥

अथ षष्ठीमाह । "यूयं गावो मेदयथा कृशं चित् । अश्लीलं चित् कृणुथा सुप्रतीकं । भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचः । बृहद्वो वय उच्यते सभासु" इति । हे 'गावः', 'यूयं', 'कृशं चित्' कृशमपि पुरुषं, वत्सं वा, 'मेदयथा' मेदस्त्रिनं पुष्टं कुरुत, 'अश्लीलं चित्' अश्लीलं कुरूपमपि पुरुषं, 'सुप्रतीकं कृणुथ' घृतादिना घोषयित्वा शोभनावयवं कुरुथ, 'भद्रवाचः' कल्याणवाक्याः, गावः 'गृहं भद्रं कृणुथ', हम्भारवयुक्ताभिर्गोभिर्वत्सैः सम्पूर्णं गृहं रमणीयं भासते । हे गावः 'वः' युष्मदीयं, 'वयः' अन्नक्षीरघृतादिकं, 'सभासु' यज्ञशालासु, 'बृहदुच्यते' महत्त्वेन प्रस्तूयते ॥

अथ सप्तमीमाह । "प्रजावतीः स्रयवसः रिशन्तीः । शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः । मा वस्तेन ईशत माऽघशः । परि वो हेतो रुद्रस्य वृज्यात्" इति । एता गावः 'प्रजावतीः' वसोपेताः, 'स्रयवसं' शोभनं दृष्ट्यादिकं, 'रिशन्तीः'* भक्षयन्त्य इत्यर्थः ।

* रुशन्तीः इति वा पाठः ।

‘सुप्रपाणे’ सुष्ठु प्रकर्षेण पातुं शक्ये तटाकादौ, ‘गृहा अपः पिवन्तीः’ विमलं जलं पिवन्त्यः, वर्त्तन्तामिति शेषः। हे गावः ‘तेन’, चौरः ‘वो मा ईशत’ युष्मानपहर्त्तुमीश्वरा माभूत्, ‘अघशूलः’ अघं पापं शंसति मारय ताडयेत्यादिभिर्भर्त्सनं करोतीत्यर्थः। अघशूलः सोऽपि ‘वो मेशत’, तथा ‘रुद्रस्य’ क्रूरस्य देवस्य, ‘हेतिः’ आयुधं, ‘वः परिहृज्यात्’ युष्माकं परितो वर्जनं करोतु ॥

अथाष्टमीमाह । “उपेदमुपवर्त्तनं । आसु गोदृपृच्छतां । उपवर्षभस्य रेतसि । उपेन्द्र तव वीर्ये” [१.२] इति । ‘इदं’ च वक्ष्यमाणं सर्व्वं, ‘उपपृच्छतां’ समीपे युज्यतां । किं किमिति तदुच्यते, ‘उपवर्त्तनं’ समीपे मन्थर्कयोग्यदण्डादिकं, ‘आसु गोषु’, ‘उपपृच्छतां’ समीपे युज्यतां, ‘उपवर्षभस्य रेतसि’, ‘उपपृच्छतां’, गर्भं इति शेषः । हे ‘इन्द्र’, ‘तव वीर्य्यं’ त्वदीये रक्षणसामर्थ्य्ये ‘उपपृच्छतां’, गाव इति शेषः ॥

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

‘अह’मष्टावन्यशाखाकथितानार्थवेहति ।

‘देवीं वाचं’ वेहति स्याच्छब्दे ‘अद्धा’र्थवेहति ॥

‘ब्रह्म’ ब्रह्मार्थं ऋषभे ‘आगाव’ उपहामकाः ।

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे अन्नार्थपश्यादीनां सूक्तान्यभिहितानि । नवमे शु-
क्लकृष्णपश्यादीनां सूक्तान्युच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, सूर्या
चन्द्रमाभ्यां यमौ श्वेतश्च कृष्णश्चैकयूप इति । यमावेकस्मिन्
गर्भे समुत्पन्नौ तयोः पश्याः सूक्ते वपयोः पुरोऽनुवाक्यामाह ।
“ता सूर्याचन्द्रमसा विश्वमृत्तमा महत् । तेजो वसुमद्राजतो
दिवि । सामात्माना चरतः सामचारिणा । यथोर्वतं न ममे
जातु देवयोः” इति । ‘ययोः’ सूर्याचन्द्रमसोर्देवयोः, सम्बन्धि,
‘व्रतं’ कर्म, ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘न ममे’ कश्चिदपि मातुं न
शक्नोति, एतदीयं कर्म ‘एतावता फलेन युक्तमिति न कोऽपि
परिक्षेप्तुं शक्नोति । ‘तौ’ तथाविधौ, ‘सूर्याचन्द्रमसौ’, ‘दिवि
राजतः’ द्युलोके दीयते । कीदृशौ, ‘विश्वमृत्तमा’ अतिशयेन
विश्वस्य भर्तारौ, पोषकौ, अत एव ‘महत्’ महान्तौ, ‘तेजः’
तेजस्विनौ, ‘वसुमत्’ धनवन्तौ, ‘साम’शब्देन सामभेदाद्युपायेषु
तेषु चतुर्षु प्रथमोपायोऽभिधीयते, तदात्मकौ, प्रजापालने
सामोपायप्रधानावित्यर्थः । अत एव ‘सामचारिणौ’ सामो-
पायेन सर्वजगदनुग्राहकप्रकाशरूपेण चरणशीलौ, ‘चरतः’
परिभ्रमतः ॥

अथ वपायाः याज्यामाह । “उभावन्तौ परिचात अस्मि ।
दिवो न रश्मीः सन्तुतो व्यर्षवे । उभा भुवन्तौ भुवना कवि-
कृत् । सूर्या न चन्द्रा चरतो हतामती” इति । ‘उभावन्तौ’
पृथिव्याः पूर्वपश्चिमेत्येताववसानभागौ, ‘अस्मि’ गत्या, ‘परि-

यातः' परिक्रमणं कुरुतः । 'दिवेन' दिविव, 'अणवे' समुद्र-
समाने अन्तरिक्षे 'रश्मीन्' 'वितनुतः' प्रसारयतः, 'भुवना
भुवन्ती' लोकान् भावयन्ती, उत्पादयन्ती, 'कविकृत्' कविर्भे-
धावी क्रतुः कर्त्ता, कवी च तौ क्रतू च कविकृत्, 'हतामती'
हता विनाशिता प्राणिनाममतिरन्धकारनिमित्तमज्ञानं या-
भ्यान्तौ 'हतामती', 'सूर्या न चन्द्रा' सूर्यश्चन्द्रश्चयेतावुभौ
'चरतः' सञ्चारं कुरुतः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "पती द्युमद्विश्वविदा
उभा दिवः । सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा [१] । विश्व-
वारा वरिवोभा वरेण्या । ता नोऽवतं मतिमन्ता महिब्रता"
इति । 'द्युमत्' द्युमन्तौ, दीप्तिमन्तौ, 'उभौ', देवौ, 'विश्वविदा'
सर्वज्ञौ, 'दिवः पती' द्युलोकस्य पालकौ वर्त्तते, 'सूर्याचन्द्रमसा'
सूर्याचन्द्रमसेत्येतौ, 'उभौ', 'विचक्षणे' कुशले, 'विश्ववारा'
विश्वेषां शत्रूणां निवारयितारौ, 'वरिवः' वरिवस्यमानौ, सर्वैः
परिचर्यमाणौ, 'उभौ', देवौ, 'वरेण्या' वरणीयौ, 'मतिमन्तौ'
अत्यन्तबुद्धियुक्तौ, 'महिब्रता' महता व्रतेन कर्मणा युक्तौ,
ईदृशौ 'तौ' उभौ, 'नः' अस्मान्, 'अवतं' रक्षतं ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "विश्ववपरी प्रतरणा तरन्ता ।
सुवर्दिदा दृश्ये भरिरश्मौ । सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेषदर्शता ।
मनस्विनोभानुचरतो नु स दिवं" इति । 'विश्ववपरी' विश्व-
स्मिन् जगति रश्मीनावपारौ विस्तारयितारौ, 'प्रतरणा' आ-
पदां प्रकर्षेण तारयितारौ, 'तरन्ता' आकाशममुद्रं तरन्तौ,

‘सुवर्विदा’ स्वर्गस्य लक्षयितारौ, ‘दृशये’ सर्वलोकस्य दर्शनाय,
 ‘भूरिरग्नी’ प्रभूतदीप्ती, ‘सूर्या हि चन्द्रा’ सूर्यश्चन्द्रश्चेत्येवं
 प्रसिद्धौ, ‘वसु’ वामयितारौ, ‘लेषदर्शता’ दीप्या दर्शनीयौ,
 ‘मनस्विना’ दृढेन मनसा युक्तौ, ‘उभा’ देवावुभौ, ‘नु’ क्षिप्रं,
 ‘दिवं’ द्युलोकं, अभिसञ्चरतः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “अस्य अत्रो नद्यः सप्त
 विभ्रति । द्यावा क्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः । अस्मे सूर्या च-
 न्द्रमसाऽभिचत्ते । अद्धे कमिन्द्र चरतो विचर्तुरम्” [१] इति ।
 हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘अस्मे’ अस्मदर्थं, ‘सूर्याचन्द्रमसा’ एतौ सूर्या-
 चन्द्रमसौ, ‘अभिचत्ते’ अभितः कथयसि, ‘अद्धे’ अद्धार्थं, ‘कं’
 सुखार्थं च, ‘विचर्तुरं’ विशेषेण त्वरा यथा भवति तथा,
 ‘चरतः’, ‘एतौ’ उभौ, सञ्चरतः, ‘अस्य’ तवेन्द्रस्य, ‘अवः’ अवणीयं,
 ‘दर्शतं’ दर्शनीयं च, ‘वपुः’ शरीरं, ‘सप्त नद्यः’ गङ्गायमुनाद्याः
 सप्तसङ्ख्याकाः सरितः, ‘द्यावा क्षामा पृथिवी’ क्षामशब्देऽन्त-
 रिक्षमभिधत्ते । त्रयो लोकाश्च, ‘विभ्रति’ धारयन्ति । अयमर्थः,
 यदेतद्दृष्टिनिमित्तं जलं तदेतदिन्द्रेणोत्पादितत्वात् इन्द्रस्य
 शरीरं, तच्च सर्वेषां प्राणिनां प्रियत्वात् अवणीयं दर्शनीयं च,
 तदिदं जलरूपं शरीरं सप्तनद्युपलक्षिताः सर्वा नद्यः समुद्राः
 त्रयो लोकाश्च धारयन्ति न हि जलमन्तरेण लोकत्रयव्यव-
 हारः सिध्यतीति ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “पूर्वापरं चरतो माययैतौ ।
 शिशू क्रीडन्तौ परिचातो अध्वरं । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे ।

‘च्छन्नन्यो विदधन्नायते पुनः’ इति । ‘एतौ’ सूर्याचन्द्रमौ,
‘मायया’ परमेश्वरस्य शक्त्या, अनुगृहीतौ, ‘पूर्वापरं’ भूमेः प्राक्
पश्चिमभागौ, ‘प्रतिचरतः’ परिभ्रमणं कुरुतः, ‘शिग्रू’ वालका-
विव, ‘क्रोडन्तौ’, ‘अध्वरं’ कस्यापि हिंसा यथा न भवति तथा,
‘परियातः’, अथवा ‘अध्वरं’ अस्माभिरनुष्ठेयमानं यज्ञं, प्रा-
प्नुतः, उभयोर्मध्ये ‘अन्यः’ एक आदित्यः, ‘विश्वानि’ भुवनानि,
‘अभिचष्टे’ सर्वतः प्रकाशयति । ‘अन्यः’ चन्द्रः, प्रतिपदादि-
तिथिशुक्लकृष्णपक्षत्रैत्रादिमासद्वारा ‘च्छन्नं विदधत्’, पुनः
‘पुनर्जायते’ उदयं गच्छतीत्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, अज्ञो वेदतमिति तस्य पशोः सूक्ते षष्ठा-
मृचां प्रतीकानि दर्शयति । “हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका
यासां राजा । यामां देवाः शिवेन मा चक्षुषा पश्यत ।
आपो भद्रा आदित्यश्चामि” इति । हिरण्यवर्णाः शुचयः
पावका इति वपायाः पुरोऽनुवाक्या, यामां राजा वरुण इति
याज्या । यामां देवा विविक्षुषन्ति भवमिति पुरोडाशस्य
पुरोऽनुवाक्या, शिवेन मा चक्षुषा पश्यन्ति याज्या । आपो
भद्रा घृतमिदाप आसुरिति हविषः पुरोऽनुवाक्या, आदि-
त्यश्चास्युत वा प्रष्टुमीति याज्या । एतस्मिन् हिरण्यवर्णाः
शुचयः पावकाः इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, तत्र मल्लिसुपजुह्यादिति । तत्र
पूर्वाक्ते कर्माणि नामदामोयसूक्तगतैर्मन्त्रैर्जन्तुद्रवणोपहामाः
कर्त्तव्या इत्यर्थः । तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टमहाह । “नामदा-

सोन्ना सदासीत् तदानीम् । नासीद्रजो नो व्योमाऽपरो यत् ।
 किमावरीवः कुह कस्य शर्मान् [३] । अम्भः किमासीद्गहनं
 गभीरम्' इति । यदा पूर्वसृष्टिः प्रलीना, उत्तरसृष्टिश्च नो-
 त्यक्ता, 'तदानी' 'सदमती', द्वेऽपि नाभूतां । नामरूपविशिष्टत्वेन
 स्पष्टप्रतीयमानं जगत् 'मत्' शब्देनोच्यते, नरविषाणादिममानं
 शून्यम् 'असत्, इत्युच्यते, तदुभयं 'नासीत्', किन्तु काचिदव्यक्ता-
 वस्थासीत्, सा च विस्पष्टलाभावाच्चमती जगदुत्पादकत्वेन सङ्गावां
 नाप्यमती 'नो सदासीत्' इति यत् सङ्गहेणोक्तं तदेव प्रपञ्च्यते,
 'नासीद्रजः' रजःशब्देन सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयमुपलक्ष्यते, तत्त्रयं
 नासीत् । 'नो व्योम' आकाशवाचिना व्योमशब्देन भूतपञ्च-
 कमुपलक्ष्यते, तदपि नासीत् । यथोक्तगुणत्रयपञ्चभूतापेक्षया
 'अपरः' पदार्थः, अन्यो गिरि-नदि-समुद्रादिकः 'यत्' यः,
 दृश्यते सोऽपि नासीत् । यथा भूतानि नासन् तद्वद्वैतिकमपि
 नासीदित्यर्थः । अनेन भूतभौतिकगुणत्रयनिषेधेन ब्रह्माण्डस्य
 निषेधः सम्पन्नः । अण्डाद्वहिर्महत्तत्त्वाद्यावरणानि पौरा-
 णिका वदन्ति, तदेतदावरणजातमाक्षेपवाचिना किंशब्द-
 त्रयेण निषिध्यते । आवरणस्य दृष्टिविषयभूतं किञ्चिदात्रिय-
 माणमर्पेक्षितं । तत्र अण्डाभावात् 'किमावरीवः' किन्नाम वस्तु
 तैरावरणैरात्रियेत, अतः सावरणकस्यासम्भवादावरणमपि
 न सम्भवतीत्यर्थः । 'कुहेति' देशाक्षेपः, 'कस्य शर्मान्' इति नि-
 मित्ताक्षेपः, कुत्र देशे कस्य भोक्तुः सुखनिमित्तं इदमावरणं
 स्यात्, न तस्मिन् तदा कश्चिद्देशः, नापि सुखस्य भोक्ता क-

सिद्धियते । अत्र कश्चिन्मन्दोऽवान्तरप्रलयविषयम्, आपो वा
इदमग्रे मलिलमामोदिति श्रुतिं श्रुता महाप्रलयेऽपि तथा-
विधं जलमस्तीति भ्राम्यति, तद्भ्रमव्युदामाय जलं निषिध्यते ।
'गहनं' प्रवेष्टुमशक्यं, 'गभीरं' अगाधत्वेनावय्यातुमशक्यं, यत्
'अस्मः', तत् 'किमामोत्', तदपि नामोदित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयास्तु चमाह । "न मृदुः, मृतं तर्हि न । रात्रि-
या अङ्ग आमोत् प्रकेतः । आनोदवातः स्वभया तदङ्कम् ।
तस्माद्भ्रान्तं न परं किञ्च नाम" इति । 'तर्हि' तस्मिन् महा-
प्रलयकाले, प्राणिनां 'मृत्युः', 'न', 'आमोत्', तेषां संवाभावात् ।
अतएव 'अमृतं' जीवनमपि, 'न', 'आमोत्' । 'रात्रियाः', 'प्रकेतः'
चिह्नं चन्द्रतलत्रादि, 'अङ्कः', 'प्रकेतः' सूर्यः, तद्भयमपि
नामोत्, किन्तु तत्सर्व्यापनिपत् प्रसिद्धम् । 'एकं' ब्रह्म वस्तु,
'स्वधया' स्वस्मिन्नाश्रिततया सर्वजगत्याकृतिरूपया मायया,
सहितम् 'आनोत्' चेष्टितवत् । नात्र च भ्रमं चेष्टा, किन्तु मद्भा-
वमात्रमभिप्रेत्य 'अवातं' इति विगम्यते, वायुर्गदितं, तिस्रल-
मित्यर्थः । 'तस्मात्' एकस्माद् ब्रह्माणः, 'नान्यतः', 'किञ्चन'
किमपि, 'परम्' उत्कृष्टं, 'नाम' नैवामोत् । जगता निषि-
द्धत्वान्निरुद्धं पूर्वमेव निराकृतं, तस्मादुत्कृष्टनिरुद्धञ्च किमपि
ब्रह्मव्यतिरिक्तं नामोत् ॥

अथ तृतीया माह । "तम आमोत् तममा गृहमग्रे प्रकेतम् ।
मलिलः सर्वमा इदम् । तुच्छनाभविहितं यदामोत् । त-
मस्तन्महिनाजायतेकम्" इति । 'तमः' शब्देन अविद्यामाया-

शब्दादिशब्दवाच्यं जगदिकारोपादानं मूलाज्ञानमुच्यते, यथा तमः पदार्थानावृणोति, एवम् 'इदं' अपि ब्रह्म, तत्त्वमावृणोतीति 'तमः'शब्देन व्यवहारः। तादृशं जगदिकारनिष्पादनक्षमं ब्रह्मण्याश्रितं किञ्चित्तमः 'आसीत्', तेन 'तमसा', 'सर्व्वं' जगद्, 'गूढं', यथा सृत्पिण्डे घटो गूढः, यथा वा बीजे वृक्षो गूढः, तद्वत्। अतएव 'प्रकेतं' प्रकर्षेण ज्ञातुमशक्यं। तथा च मनुना स्मर्य्यते,

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।

अप्रकाशमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥ इति।

तत्र दृष्टान्तः, 'सलिलम्' इति सलिलवत्, यथा वर्षं पतिताः वर्षीपलाः सलिलमात्रत्वेनावशिष्यन्ते तथा सर्व्वं जगत् इदं तमः आसीत्, तमोमात्ररूपेणावशिष्टमित्यर्थः। अत्र हि काणादादयोऽसत्कार्यवादिनः कारणे पूर्व्वं विद्यमाने अमदेव कार्य्यमुत्पद्यत इत्याहुः। सत्कार्यवादिनस्तु साङ्ख्यादयः पूर्व्वविद्यमानमेव कार्य्यमव्यक्तं सत्कारणव्यापारेण व्यक्तीभवतीत्याचक्षते। तत्र सत्कार्यवादिनां मतमेव तमसा गूढमिति श्रुत्याङ्गीकृतम्। आसमन्ताद्भवत्युत्पद्यते इति 'आभूत्' जगत्, तदेतत् 'तुच्छेनापिहितं', तत्त्वज्ञानमात्रेण निवर्त्यत्वात् 'तत्' कारणं मूलाज्ञानं, तुच्छं, तेन 'अपिहितं' प्रलयकाल आच्छादितं, तादृशं 'यत्' जगत्, 'आसीत्', तज्जगदव्यक्तं, 'तत्' पूर्वाक्तादज्ञानरूपात्, 'तमसाः', सकाशात् 'महिना' महत्त्वेनाभिव्यक्तजगद्रूपेण 'अजायत' उत्पन्नं, तदिदमज्ञानदृष्ट्या

जगदाकारेण भामनानमपि परमार्थत 'एकं' ब्रह्मिव ॥

अथ चतुर्थीमाह । "कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि [४] । मनसो रेतः प्रथमं यदामोत् । मतो बन्धुममति गिरविन्दन । हृदि प्रतीया कवयो मनीषा" इति । परब्रह्मसम्बन्धिनो 'मन-सः', 'प्रथमं' 'रेतः' आद्यं कार्यं, 'यदामोत्', 'तत्' कार्यम्, 'अथ' सृष्ट्यादौ, 'कामः', भूत्वा 'अधि समवर्त्तत' आधिक्यनाविरभूत् । अयमर्थः, यदेतदेकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, त्वयं रूपं वस्तु सृष्टेः पृथ्वी तममावृतमामोत्, तस्य तमोविशिष्टस्य ब्रह्मणः मिसृष्टारूपं यन्नाम आदावुत्पद्यं तस्य मनसः काम एव प्रथमकार्यभूतः पदार्थः । स च काम उपनिषदि स्पष्ट-मान्नातः, सोऽकामयत ब्रह्मस्य प्रजाययेति । एकोऽद्वितीय-रूपोऽहमेव ब्रह्मविधा भवेयम् । तत्रायमुपायः, पृथ्वीमस्मत्त-मद्वितीयरूपमनुपसृज्य प्रकर्षेण सायाकल्पितजगदृपेणात्पद्येय-मिति तस्य वाक्यव्यर्थः । स च कामः 'मतो बन्धुः' इत्यादौ सत्त्वेन प्रतीयमानस्य भूतभौतिकरूपस्य जगतः समच्छब्दा-भिधेये तमस्यव्यक्ते बन्धनहेतुः कामो ह्यज्ञानं सत्यं व्यवहारं बध्नाति । यथा निद्राणे पुरुषे समुत्पन्ना चित्तवृत्तिर्नानाविधं स्वप्नव्यवहारं बध्नाति, यथा वा जागरणेऽप्यत्यन्तमलभ्यं वि-षये समुत्पन्ना दृष्ट्या सुखदुःखपर्यन्तं मनोराज्यरूपं व्यवहारं बध्नाति । एवमयं परमेश्वरस्य कामः देवतित्यङ्गनृत्यादि-सर्वव्यवहारं बध्नाति । 'कवयः' विद्वांसः, वेदान्तपारङ्गताः, 'हृदि' हृदयकमले, 'मनीषा' खड्गद्वया, 'प्रतीया' विचार्य,

‘अमति’ अयक्ते, तममि ‘कामं’ सत उत्पद्यमानस्य जगतो बन्धनहेतुं, ‘निरविन्दन्’ निश्चितवन्तः । कामस्य सर्व्वव्यवहारहेतुत्वं वाजमनेयिनः समामनन्ति, अथो खल्वाङ्गः, काममय एवायं पुरुष इति । व्यासोऽपि स्मरति,

कामबन्धनमेवेदं नान्यदस्तीह बन्धनम् । इति ।

अस्मदनुभवेऽपि तथा दृश्यते । सर्व्वे हि पुरुषः प्रथमं किञ्चित् कामयित्वा तदर्थं प्रयतमानः सुखं दुःखं वा लभेत, तस्माच्छ्रुतिस्मृत्यनुभवमिदृशत्वात् काम एव सर्व्वव्यवहारहेतुरिति विदुषां निश्चयः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषाम् । अधस्त्रिदामोऽदुपरि त्रिदामोऽस्ति । रेतोधा आमन् महिमान् आसन् । स्वधा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात्” इति । ‘रश्मिः’ सूर्य्यरश्मिसमानः कश्चित् स्वयम्पुकाशश्चैतन्यपदार्थः, ‘एषां’ भूतभौतिकरूपाणां जगदस्तूनां मध्ये, ‘तिरश्चीनः’ तिर्य्यग्वर्त्तमानः, ‘विततो’ व्याप्तः । स चैतन्यरूपः परमात्मा अमीषां पदार्थानामधोभागेऽवस्थितः, किं वोपरिभागेऽवस्थितः, ‘स्त्रित्’ शब्दे विकल्पितपक्षद्वयसूचनार्थं, स्तुतिर्विचारद्वयद्योतनार्था । अयमभिप्रायः, सोऽयं प्रकाशः कश्चित्चैतन्यपदार्थः सर्व्वेषां वस्तूनां मध्ये पर्यालोच्यमानो दीर्घतनुवत् तिर्य्यग्भूते व्याप्यावभासते, अधः पर्यालोच्यमानस्तत्राप्यवभासते, उपरि पर्यालोच्यमानस्तत्राप्यवभासते । तस्मादधोर्द्ध्वमध्ये भासमानत्वात् एकत्रैवावस्थित इति वक्तुमशक्यः । यथा घटस्योपादानभूतो

मृत्पिण्डो घटस्याध ऊर्द्धमथ भागेषु सर्व्वस्वनुवर्त्तते । एवं तत्त-
त्पदार्थोपादानानि तत्तत्कार्य्येषु व्याप्यैव वर्त्तन्ते । एवमयं
परमात्मापि स्वकार्य्येषु व्याप्य वर्त्तमानः सन् अध आमीदित्येव
वा उपर्यामीदित्येव वा निश्चेतुमशक्यः, इति सर्व्व एते पदार्थाः
भूतभौतिकरूपाः पूर्व्वोक्तस्य विततरिगिरूपस्य स्वप्रकाशचैत-
न्यस्य 'रेतोधाः' मारूपधारिणः, 'आमन्', तत्र चिदंकरमस्य
हि वस्तुनः मद्रूपमारं तच्च सर्व्वं पदार्था धारयन्ति, अस्ती-
त्येवं स्वरूपेणैव सर्व्वपामवभासमानत्वात् । ते च मद्रूपधारिणः
सर्व्वं 'महिमानः' गिरिनद्यादिरूपेण महान्तः, 'आमन्', एवं
'स्वधा'शब्दवाच्यमायाविद्यादिशब्देनाभिधीयमाना पारमेश्वरी
शक्तिः 'अवस्तात्' अधमं कारणं, 'प्रयतिः' सा शक्तिः प्रयतते ।
यस्मिन् परमात्मनि मेयं शक्तिः, प्रयत्नाधारः परमात्मा, प्रय-
तिः, 'म' च 'परस्तात्' परममुत्तमं कारणं, तावन्तौ शक्तिपर-
मात्मानावेव जगत्कारणभूतौ प्रकृतिपुरुषाविति शास्त्रेषु व्यप-
दिश्येते ॥

अथ पठोसाह । "को अद्वा वेद क इह प्रधाचत् । कुत
आजाता कुत इयं त्रिसृष्टिः । अर्वाग् देवा अस्य विमर्ज्जनाय ।
[५] । अथा को वेद यत आ बभूव" इति । अत्र केचिदाग-
ममुपेत्य स्वस्ववृद्धिवन्तात् अन्यथा अन्यथाप्रेक्ष्यन्ते । तथा हि,
परमाण्वो मूलकारणमिति काणादगैतमादया मन्यन्ते ।
स्वतन्त्रमचेतनं प्रधानं जगतो मूलकारणमिति कपिलप्रभृ-
तयः । शून्यादितो जगदुत्पत्तिरिति माथ्यमिकाः । जगतः का-

रणमेव नास्ति स्वभावत एव अवतिष्ठत इति लोकायतिकाः ।
 ते सर्वेऽपि भ्रान्ता एव । 'को अद्वा वेद' जगत्कारणं को
 नाम पुरुषः साक्षादवगच्छति, अनवगत्य च 'क इह प्रवे-
 चत्' स्वयमदृष्ट्वा को नाम जगत्कारणमदृगिति वक्तुं शक्नो-
 ति । कोऽयमत्र वक्तव्यांश इति चेत् उच्यते, 'इयं विविधा
 सृष्टिः', 'कुतः आजाता' तस्मादुपादानकारणात् सर्वत उत्प-
 न्ना, पुनरपि कुतो निमित्तादुत्पन्नेति तदिदमुपादाननि-
 मित्तञ्च वक्तव्यं, तच्च वक्तुमशक्यं । कुतोऽशक्तिरिति चेदुच्यते,
 किं 'देवाः', एतद्ब्रूयः, कुतोऽन्यः कश्चिन्मनुष्यः, न तावद्देवा
 वक्तुं शक्ताः, ते ह्यस्य जगतो विविधसृष्टेः 'अर्वाक्', एव विद्यन्ते,
 न तु सृष्टेः पूर्वं ते सन्ति । यदा देवानामपोदृशी गतिः,
 तदानीं 'यतः', जगत् 'आवभूव', तत्कारणं वक्तुमन्यः 'कः',
 वा 'वेद', देवाश्च मनुष्याश्च सृष्टेः प्रागनवस्थानात् न तां-
 वत् प्रत्यक्षेण पश्यन्ति, तदानीं स्वयमेवाभावात् नाप्यनुमातुं
 शक्ताः, तद्योग्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोरभावात् तस्मात् अतिगम्भीर-
 मिदं परमार्थतत्त्वं वैदिकसमधिगम्यमित्यभिप्रायः ॥

अथ सप्तमीमाह । "इयं विस्मृष्टिर्यत आ बभूव । यदि वा
 दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् । सो अङ्ग
 वेद यदि वा न वेद" इति । 'इयं' दृश्यमाना भूतभौतिकरूपा
 विविधा 'सृष्टिः', 'यतः' उपादानकारणात्, 'आ बभूव' सर्वत
 उत्पन्ना, तदुपादानकारणं 'यदि वा' किञ्चित्स्वरूपं धृत्वाऽव-
 तिष्ठते 'यदि वा' तस्य स्वरूपमेव नास्ति, तमिमं निर्णयं 'यः'

परमेश्वरः, अस्य जगतः 'अथत्तः' स्वामी, 'सो अङ्ग वेद' म एव वेद, यदि वा सोऽपि न वेद ईशित्वोपनिषत्त्यादिलौकिकव्यवहार-दृष्ट्या 'सो अङ्ग वेद', इत्युक्तम् । यच्च तस्य सर्वमात्मैवाभूत् केन कं पश्येदित्यादिसर्वव्यवहारातीतपरमार्थदृष्ट्या 'यदि वा न वेद', इत्युक्तम् । अतो मनुष्यादिषु तद्वदनशङ्कापि दूरापेता ॥

अथाष्टमीमाह । "किं स्विद्वनं क उ म वृत्त आभोत् । यतो द्यावापृथिवी निष्टतत्तुः । मनोषिणा मनसा पृच्छतं तत् । यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्" इति । लोकं हि गृहं चिकोर्षुः पुमान् वनं गत्वा तत्र कश्चिद्दृष्टं क्त्वा तदोद्यः काष्ठैर्मृद्धान् निर्मिमीते, तद्वद्वान् अत्रापि 'यतः' यस्मात् वनजन्याद् वृक्षात्, 'द्यावापृथिवी' दुल्लोक-भूल्लोकौ, 'निष्टतत्तुः' तत्तत्तुः निर्मितारः, निर्मितवन्तः । तादृशं 'वनं किं स्मित', भवेत् 'कः', च तादृशः 'म वृत्त आभोत्' । इ 'मनोषिणः' बुद्धिमन्तः, 'मनसा', स्वकीयेन विचार्य, तदिदमर्थदयमाचार्य-समीपे 'पृच्छत', किञ्च 'यत्' कारणभूतं वस्तु, 'भुवनानि' सर्वान् लोकान्, स्वात्मनि 'धारयन्', 'अध्यतिष्ठत्' नियम-नमकरोत्, 'तदिदु' तदपि वस्तु, 'पृच्छत' ॥

अथ नवमीमाह । "ब्रह्म वनं ब्रह्म म वृत्त आभोत् ॥ १ ॥ यतो द्यावापृथिवी निष्टतत्तुः । मनोषिणा मनसा विब्रवीम वः । ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्" इति । यदुक्तं मनो-षिणां प्रश्नत्रयं तस्याचार्य उन्नतं ब्रूते, यस्मादनजन्याद्

वृक्षाद् द्यावापृथिव्यौ निर्मिते, तत् 'वन'स्थानीयं तत् 'वृक्ष'-
स्थानीयं 'ब्रह्म', एव, तस्य सर्वशक्तित्वात् यस्यात्पाद्यस्य या
सामगिरपेक्षिता सा सर्वा तस्मिन् विद्यते। तदेव ब्रह्म
सर्वाणि 'भुवनानि', अस्मिन् 'धारयति' नियमयति च। हे
'मनीषिणः', आचार्योऽहं मनसा निश्चित्य 'वः' युष्मभ्यं,
'विव्रवीमि' विविधमुत्तरं ब्रवीमि ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण। भगाय वाणितामिति। गर्भधारण-
योग्या वाणिता, तस्याः पशोः सूक्तस्य वपायाः पुरोऽनुवाक्या-
माह। "प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रः हवामहे। प्रातर्मित्रावरुणा
प्रातरश्विना। प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्यतिम्। प्रातः सोममुत
रुद्रः ऊवेम"। 'प्रातः', काले 'अग्न्यादीन् देवानाङ्गयामः',
प्रतिदेवं वाक्यभेदेन प्राधान्यद्योतनाय प्रातःशब्दावृत्तिः।
यत्रावृत्तिर्नास्ति तत्राप्यावृत्तिरुच्येया ॥

अथ वपाया याज्यामाह। "प्रातर्जितं भगमुग्रः ऊवेम।
वयं पुत्रमदितेर्यो विधत्ता। आभ्रश्चिद्यं मन्यमानसुरश्चित्।
[७]। राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह" इति। 'प्रातः', काले 'जितं'
यजनयुक्तं, 'उग्रं' वैरिसु तीव्रं, 'भगं', देवं, 'ऊवेम' आङ्ग-
यामः। कीदृशम्, 'अदितेः पुत्रम्' आदित्यं, य आदित्यः
विशेषेण जगते धारयिता तमिति पूर्व्वान्वयः। 'आभ्रश्चित्'
दरिद्रोऽपि, 'यं' देवम्, अभिमतप्रदं 'मन्यमानः', 'भगं', देवं,
'भक्षीत्याह' भजनं करोमीति ब्रूते, तथा 'सुरश्चित्' कार्येषु
त्वरमाणोऽपि, 'यं' भगं, कार्यसाधकं 'मन्यमानः', भजेयंति

ब्रूते, तथा 'राजाचित्' राजापि 'यं' भगं, राज्यमाधकं
'मन्यमानः', भजेयेति ब्रूते, तं भगमाह्वयाम इति पूर्व-
चान्वयः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "भग प्रणेतर्भग
मत्यराधः । भगेमां धियमदव ददन्नः । भगप्रणा जनय गा-
भिरयैः । भग प्रनृभिर्नृवन्तः स्याम" इति । हे 'प्रणेतः'
प्रकर्षेण नेतुं कशलं, हे 'भग' देव, अस्मान् कर्माणि प्रणयति
शेषः । हे 'मत्यराधः' मत्यधन भगदेव, अस्मभ्यं धनं दंष्टीति
शेषः । हे 'भग', 'नः' अस्मभ्यं, 'दमां' 'धियं', 'ददत्' कर्मानु-
ष्ठानबुद्धिं प्रयच्छन्, 'उदव' उत्कर्षेण रत्न । हे 'भग', देव, 'नः'
अस्मान्, 'गाभिरयैः', 'प्रजनय', तद्युक्तान् कुरु इत्यर्थः । हे
'भग', तत्प्रमादात् वयं 'नृभिः' पुत्रपौत्रादिभिः पुरुषैः, 'नृव-
न्तः' पुरुषवन्तः, 'स्याम' ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "उतदानो भगवन्तः
स्याम । उत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् । उतादिता मघवन्
सूर्यस्य । वयं देवानां सुमते स्याम" इति । 'उतदानोम्'
अस्मिन् कर्मकालेऽपि, 'भगवन्तः' अनेन भगेन देवेन युक्ताः,
'स्याम' । 'उत प्रपित्वे' मायङ्कालेऽपि, 'उत अह्नां मध्ये'
मथाह्नाकालेऽपि, 'उतादिता' उदयकालेऽपि, भगेन देवेन
युक्ताः स्याम । हे 'मघवन्', देव, 'वयं', 'सूर्यस्य', तव, 'सुमते'
स्याम' अनुग्रहबुद्धौ तिष्ठेम ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "भग एव भगवां

अस्तु देवाः [८] । तेन वयं भगवन्तः स्याम । तं त्वा भग सर्वं
इज्जोह्वीमि । स नो भग पुर एता भवेह" इति । हे
'देवाः', 'भगाख्यः', देवः, एव 'भगवानस्तु' सौभाग्यवान् भवतु,
'तेन' देवेन, 'भगवन्तः' सौभाग्यवन्तः, 'स्याम' । हे 'भगाख्य',
देव, 'तं' तादृशं, 'त्वां', 'सर्वं इत्' सर्व एव लोकः, 'जोह्वीमि'
आहुयतीत्यर्थः । हे 'भगदेव', 'सः', त्वं 'इह' अस्मिन् कर्मणि,
'नः' अस्माकं, 'पुर एता' पुरतो गन्ता भव ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "समध्वरायोषमो नमन्त ।
दधिक्षावेव शुचये पदाय । अर्वाचीनं वसुविदं भगं नः ।
रथमिवाश्वा वाजिन आवहन्तु" इति । अस्य भगदेवस्य प्र-
मादात् 'उषसः' उषःकालदेवताः, 'अध्वराय' यजनिष्यत्त्यर्थं,
'सं नमन्तः' समनमन्त । तत्र दृष्टान्तः, 'दधिक्षाव' इत्यश्वस्य नाम ।
अथो यथाऽऽधानकाले 'शुचये' अग्निनिष्यत्तये, 'पदाय' आह-
वनीयायतने सम्भाराणामुत्तरतः पादेनाक्रमणाय, सम्प्राप्नो-
ति, तथैवोषःकालदेवता अपि प्राप्नुवन्तु । अन्योऽपि दृष्टान्त
उच्यते, 'वाजिनः' वेगवन्तोऽश्वाः, यथा 'रथम्', आवहन्ति,
तथा 'नोऽर्वाचीनं' अस्माकमभिसुखं, 'वसुविदं' धनस्य लब्धारं,
भगदेवं, 'आवहन्तु' इह कर्माण्यनयन्तु ॥

अथ हविष एव विकल्पितां याज्यामाह । "अथावतीर्गो-
मतीर्न उषासः । वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः । घृतं दुहाना
विश्रतः प्रपीनाः । यूयं पातस्वस्तिभिः सदानः" [९] इति ।
'अथावतीः' बह्वभिरश्वैर्युक्ताः, 'गोमतीः' बह्वभिर्गोभिर्युक्ताः,

‘वीरवतीः’ पुत्रपौत्रादिभिर्विर्यैर्युक्ताः, ‘भद्राः’ कल्याणरूपाः,
‘घृतं दुहानाः’ घृतचोरादिद्रव्याणि मत्पादयन्त्यः । ‘विश्वतः’
प्रपोनाः’ सर्व्वमपि जगत् प्रकर्षणाप्यायन्त्यः, ‘उषामः’ यथाक्त-
गुणविशिष्टा उषःकालदेवताः, भगव्य प्रसादात् ‘मदं’ मदनं,
कर्मानुष्ठानस्यानं, प्रति ‘उच्छन्तु’ प्रभातं कुर्वन्तु । हे ‘उषामः’,
‘यूयं’, ‘स्वस्तिभिः’ क्षेमरूपेः फलप्रदानेः, ‘नः’ अस्मान्,
‘पात’ रक्षत ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

‘ता सृर्येति’ पशुद्वन्द्वे चन्द्रसूर्याभ्यादेवते ।

‘हिरण्या’ज्ञो वेदति स्यात् ‘नामत्’ ततोपहोमकः ॥

‘प्रातरग्निमिति’ प्रोक्तं पश्चात् स्याद्भगदेवके ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थांश्चतुरो देयादित्यातीर्थमहेत्यरः ॥

श्रीमद्राजाधिराज-राजपरमेस्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक श्री-
वीरहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण मायनाचार्य्येण विर-
चिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डेऽष्टम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयकाण्डः ॥

15824

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author *Veda . Black Yajus Veda .*

Title *Taittiriya Brāhmaṇa of the black
Yajus Veda . - (Vol 2)*

Call No.

44BF11

Date of Issue

Issued to

Date of Return

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. *294.1/4149A.11*
Accession No. *15824* .....